17/8/99

CASTELLOGICA

VERKENNINGEN

MEDEDELINGEN VAN DE
NEDERLANDSE KASTELEN STICHTING

I

NEDERLANDSE KASTELEN STICHTING
DOORN

Inhoudsopgave Castellogica Band I

alfabetisch op auteursnamen

Arkenbout A. A.	Schoenen slijten in dienst van heer Frank. pp. 87-88.
Arkenbout A. A.	Wijn op tafel van heer Frank. pp. 101-103.
Arkenbout A. A.	Dokters en apothekers aan het hof van heer Frank van Borselen te Voorne. pp. 127-133.
Arkenbout A. A.	De jeugdjaren van een bastaard. *(Floris van Borselen geb. ca. 1445, gest. 1505).* pp. 153-157.
Arkenbout A. A.	Het jaar rond op de hof de St. Maartensdijk (1457-1458). pp. 217-222.
Arkenbout A. A.	Het jaar rond op de hof te St. Maartensdijk (1457-1458) deel 2. pp. 245-255.
Bosch van Drakenstein R. G.	De documentaire waarde van de topografische afbeeldingen van Slot Zuylen. pp. 185-200.
Brongers M. & Hermans T.	Het niet voltooide kasteel te Schoonhoven. pp. 32-38.
Buurman D. J. G.	Over de toepassing van heraldische kleuren op deuren en luiken, voornamelijk van kastelen. pp. 19-31.
Clevis H. & Coldeweij J. A.	De graven van Kessel. pp. 71-86.
Clevis H. & Coldeweij J. A.	De graven van Kessel (vervolg) *bezit en faillissement.* pp. 91-100.
Dilz J. E.	Het Gebroken Slot te Grubbenvorst. pp. 256-268.
Dinther N. L. van	Wat hadden de heren van Heeswijk voor 1400 met het kasteel te maken? pp. 235-244.
Eysinga C. van	De Nederlandse Kastelenstichting; ontstaan en ontwikkeling. pp. 274-278.
Flokstra M.	Een bijdrage over de heren van Blitterswijck in de 14e en 15e eeuw. pp. 205-216.
Goutbeek A.	De ringmuur om het kasteel Rechteren. pp. 229-234.
Kamphuis J.	Kasteel Nederhemert. pp. 135-152.
Meerstad A. & Moolhuyzen J. J. T.	De Nijenbeek te Voorst. *Burcht, Hoge Huijs en Ruïne in bouwhistorisch perspectief.* pp. 159-172.
Renaud J. G. N.	Warmond of Voorhout. pp. 53-70.
Renaud J. G N.	Een brokje actualiteit: De restauratie van de vierkante toren bij Wijk bij Duurstede is aangevangen. pp. 89-90.
Renaud J. G N.	Warmond of Voorhout II. pp. 105-118.

Renaud J. G N.	Grunsfoort: een oude koe uit de sloot. pp. 119-126.
Renaud J. G N.	Nieuws van het bleekveld te Zuylen. pp. 201-204.
Renaud J. G N.	Mosterd na de maaltijd. *Andermaal Grunsfoort.* pp. 223-227.
Renaud J. G N.	In memoriam A. I. J. M. Schellart. pp. 269-273.
Renaud J. G N.	Waar zat Hendrik van Montfoort. . .? pp. 279-282.
Top R. J.	De Donjon van kasteel Duurstede. *Speurtocht naar de oorsprong.* pp. 173-184.
Verwey H.	Zandenburg en de bergjes van Zanddijk. pp. 39-51.
Wielinga J. M. M.	De afkomst der Zuilens en hun optreden in het Sticht. pp. 3-17.

De afkomst der Zuilen's en hun optreden in het Sticht

DOOR

DRS. J. M. M. WIELINGA

Inleiding

"Omtrend een snaphaanschot agter de kerk van 't Dorp, ziet men het slot te Zuilen, een deftig ouderwetsch gebouw. Men wil dat het omtrend 1300 gestigt zij, door eenen Heer uit het oud adelijk geslacht Van Zuilen."
Zo luidt een van de zinnen die de heer Snouckaert van Schouburg schreef in een van zijn beschouwingen over het slot en het geslacht Van Zuilen. Zijn verzamelde gegevens bevinden zich, voor het overgrote deel niet geordend, in het archief van de Hoge Raad van Adel te Den Haag.
De lotgevallen van het slot en die van de heren van Zuilen hebben velen bezig gehouden. De meest bekende onderzoekers waren Booth en Buchelius, in voorgaande eeuwen en K. Heeringa in onze tijd [1].

Het slot Zuilen heeft sinds enige tijd een beschermster, de stichting "Vrienden van Zuilen", welke is opgericht in 1981. Onlangs heeft W. R. A. baron Van Tuyll van Serooskerken in een aflevering van het maandblad "Oud-Utrecht" aan deze stichting een artikel gewijd. Het doel van de stichting is om het slot Zuilen en wat daarmee te maken heeft (het museum met de collectie, de historie van het slot en omgeving) meer aandacht te geven.
In overeenstemming met haar statuten heeft de Nederlandse Kastelen Stichting gemeend een onderzoek te moeten laten verrichten naar de eerste heren in het Sticht, die zich Van Zuilen noemden. Zoals boven reeds vermeld zijn hiermee al een aantal onderzoekers bezig geweest, maar tot nu toe is er geen enkele studie

Slot Zuilen ± 1610. Kalenderblad "Hyems", gravure Claes Jansz. Visscher naar: David Vinckboons.

verschenen waarin al hun werk en wat er nog in de archieven verborgen was, werd samengebracht. De stichting ging er van uit dat een dergelijke compilatie heel nuttig zou zijn. Het nu volgende is het resultaat van dit verzamelen en samenvoegen van gegevens over de heren van Zuilen. Het onderzoek beslaat ongeveer anderhalve eeuw, d.w.z. vanaf het eerste optreden van de heren van Zuilen in het bisdom Utrecht tot aan ongeveer 1380 wanneer er geen mannelijke erfgenamen meer zijn om het slot Zuilen te erven en dit kort voor het einde van de veertiende eeuw overgaat naar de beroemde Zeeuwse familie Van Borssele. De resultaten van het onderzoek komen uit de archieven van Utrecht en Arnhem (de rijksarchieven) alsmede het archief van het slot Anholt waar reeds veel materiaal door anderen bijeen was gebracht. Zoals later duidelijk zal worden zijn de heren van Zuilen in het bezit geweest van het slot Anholt. Bovendien werd geraadpleegd het archief van de Hoge Raad van Adel in Den Haag en dat van de Nederlandsche Leeuw, eveneens in Den Haag. Dit archief beheert de collectie Wagner, waarin zeer veel te vinden is over het geslacht Zuilen. Tenslotte werd bij het onderzoek betrokken het Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf hetgeen helaas niet het gewenste resultaat opleverde en (schriftelijk) het archief in Münster, dat ook al heel weinig bevatte dat tot oplossing van onze problemen kon bijdragen. In de geschriften van Wagner, die een groot deel van zijn leven heeft besteed aan het zoeken naar gegevens over de heren van Zuilen, komt men naar verhouding weinig verwijzingen naar Düsseldorf en Münster tegen; mijn speurwerk in deze archieven leverde geen ander beeld op. Omdat veel archiefonderzoek al door o.m. bovengenoemde heren was gedaan, meende ik er goed aan te doen niet al te lang zonder veel hoop op succes in diverse archieven te zoeken en mij voor een groot deel te beperken tot een controle van gegevens in de stille verwachting nog nieuwe vermeldingen te vinden. Een verwachting waaraan een aantal malen werd voldaan.

De misverstanden die er over het slot Zuilen en haar vroegere bewoners de ronde deden, zijn legio. Zo meenden velen (en menen misschien nog wel), dat de steen in het voormalige poortgebouw, waarop het jaartal 1300 valt te lezen, het bewijs levert dat het gebouw voor het grootste deel een vroeg-14de-eeuws kasteel is. Echter, het eerste gebouw, dat de naam Zuilen droeg is door de burgers van Utrecht in of rond 1422 verwoest[2], terwijl het kasteel dat er nu staat pas door Rennenberg in het tweede kwart van de 16de eeuw werd voltooid. Voorts heeft men lange tijd gedacht dat men het geslacht Van Zuilen als een echt Utrechts geslacht mocht beschouwen. Ook dit berust op een misverstand. Zoals hieronder zal worden getracht te bewijzen, zijn de heren van Zuilen afkomstig uit het Kleefse land en hebben zij zich in de eerste helft van de 12de eeuw in het Utrechtse bisdom gevestigd. Dan zijn er nog de raadsels rond de afstamming van de heren van Abcoude en de vraagtekens bij het verband tussen de heren van Zuilen en de heren van Beusichem. Ook op deze zaken zal in het volgende worden ingegaan.

Dat er niet altijd een bevredigende oplossing voor elk probleem gevonden is, kan gezien de vroege periode (ongeveer 1240 tot 1380) nauwelijks verbazing wekken. Vaak stonden er te weinig gegevens ter beschikking en zijn verbanden tussen het een en ander niet duidelijk geworden. Niettemin is er uit het onderzoek een min of meer volledig beeld naar voren gekomen van de opkomst der heren van Zuilen in het Sticht Utrecht.

Afkomst

In het midden van de 12de eeuw bevond het aartsbisdom van Keulen zich in een moeilijke positie. Het gezag van de aartsbisschop Philippus werd bedreigd door de paltsgraaf Konrad – de broer van de aartsbisschop – die een hertogdom langs de Rijn bezat. Over het algemeen konden de aartsbisschoppen de roerige heren wel in toom houden, maar zo nu en dan vormden er zich lobby's van edelen, aan wier goede bedoelingen valt te twijfelen. Zo ook rond het midden en in de tweede helft van de 12de eeuw[3].

Het is gedurende deze periode dat er voor het eerst heren met de naam van Zuilen in de bronnen voorkomen, in de aartsbisschoppelijke bronnen wel te verstaan. Het betreft hier nog slechts losse vermeldingen, zodat men er niet veel mee kan beginnen. Wel mag er geconstateerd worden dat het geslacht al een zekere mate van aanzien en welstand heeft bereikt. Een Gerardus de Sulen en zijn vrouw Adeleide kochten een Stift (welk en waar is niet vermeld) waarvoor een zekere kapelaan Heinrich een predium had gekocht[4]. In de periode 1170-1240 kwamen ook voor een zekere Wilhelmus de Sulen en ene Stephanus, procurator van Kleef[5]. Het is heel verleidelijk om deze twee lieden als familieleden van Gerardus de Sulen te zien, maar hiervoor ontbreekt elk bewijs, al moet er op gewezen worden dat de naam Stephanus of Steven in het geslacht Zuilen heel gebruikelijk was. Voor Stephanus de Sulen procurator mag men derhalve wellicht de conclusie trekken, dat hij behoorde tot het geslacht Zuilen. Hij was klaarblijkelijk een man van enig gewicht, daar zijn naam regelmatig voorkomt in de bronnen die met zaken betreffende het aartsbisdom van Keulen te maken hebben[6].

Het is opmerkelijk, dat men eerst in de tweede helft van de 12de eeuw Van Zuilens in de archiefstukken aantreft. Waar kwamen zij vandaan en waar lag hun bezit? Een antwoord op deze vragen zou een aanwijzing kunnen bevatten voor het sterke vermoeden dat dit geslacht

van oorsprong Kleefs is. De naam "De Sulen" moet er welhaast op wijzen, dat er ergens een gebied, een goed, Sulen bestaan heeft waar de stamvader van de familie vandaan kwam. Dat wil zeggen, dat men dient te gaan zoeken in de beschikbare gegevens waar de naam voor het eerst voorkwam. Nu is gebleken bij een onderzoek over de relaties tussen de kloosters Sint Amand en Sint Servaas in Maastricht, dat in de goederenlijst van het eerste klooster een stuk land, een goed Sulen vermeld wordt [7]. Deze vermelding dateert van 1107 en is tot nu toe de vroegste. Wagner heeft dit feit eveneens geconstateerd, maar hij noemde in zijn geschriften het jaar 1122, toen er sprake was van het "plaedum" te Sulen [8]. Het goed moet vanouds een domaniaal goed uit de tijd der Karolingen geweest zijn, maar van wie het na 1107 geweest is, blijft een open vraag. Eerst voor het jaar 1153 is er een eigenaar bekend: de aartsbisschop van Keulen, Arnoldus II, bevestigde in een oorkonde dat Rutger van Xanten, zijn vrouw Adeleide en haar broers Elrich en Thiedrich het goed Sulen als bruidsschat hadden gekregen, en dat het door hen ten tijde van zijn (Arnoldus II) regering aan het Stift Rees was verkocht. Of zulks nu een onrechtmatige daad geweest is, wordt niet duidelijk. In bedoelde oorkonde protesteerde nochtans de zoon van Rutger tegen de verkoop en wist gedaan te krijgen dat men hem en zijn twee zusters in het vervolg een toelage uit het goed zou betalen [9]. In deze oorkonde werd ook de burcht Aspel vermeld. Dit was een burcht, in bezit van de aartsbisschoppen van Keulen, die in de 13de en 14de eeuw o.a. door heren van Zuilen, als kasteleins van de burcht, werd beheerd. Ten noordoosten van Rees bevindt zich nu nog een Haus Aspel.

Alles wijst erop, dat men de plaats van het goed Sulen moet zoeken in de buurt van Rees. Het moet aan een verdwenen zijarm van de Rijn gezocht worden, ten oosten van waar nu de Rijn tussen Rees en Emmerich stroomt [10]. Het is bekend dat door de eeuwen heen de loop van de Rijn zich vaak verplaatste en dat veel van wat er zich in de omgeving van Rees en Emmerich bevond is weggespoeld [11]. In 1369 verklaarde ridder Johan van Benthem naast een aantal andere feiten, dat er in Sulen een Radenheuvel bij Rijneren lag [12]. Vanaf 1394 is er sprake van de helft van de goederen van een zeker persoon in het kerspel van Sulen "in onsen lande (Kleef) van der Hetter gelegen" [13].

Met het Sulen genoemd door Johan van Benthem en het kerspel van Sulen dat in de Hetter lag is dezelfde locatie bedoeld en deze moet gesitueerd worden ten westen van Anholt in Kleef. Volgens de overlevering heeft het dorp dat in deze streek lag nog heel lang de naam gehouden van "Aldensulen" [14]. Van enige vermelding van de naam Sulen welke in verband gebracht zou kunnen worden met een plek in het land van Utrecht is gedurende de 12de en de eerste helft van de 13de eeuw nog geen sprake. Zelfs wanneer de eerste heren van Sulen of Zuilen in het Sticht gaan optreden duurt het nog vele jaren voor de naam Sulen in verband gebracht kan worden met het slot Zuilen aan de Vecht.

Uit het feit dat de heren van Zuilen zeer waarschijnlijk afkomstig zijn van het goed Zuilen in het Kleefse mag men overigens niet de gevolgtrekking maken dat zij dit goed ook in hun bezit hebben gehad. Hiervoor is geen enkel bewijs gevonden, noch door Wagner, noch door Snouckaert van Schouburg of door de vele andere onderzoekers. Ook bij hernieuwde pogingen om uit de archieven van Kleef en Düsseldorf (in het Hauptstaatsarchiv aldaar bevindt zich het bestand van de Kleefse leenregisters) enige bevestiging van deze conclusie te halen, is dit niet gelukt. Waarschijnlijk hebben zij het niet in hun bezit gehad. Het Stift van Rees, dat het goed van de familie van Xanten had gekocht, heeft het volgens Lacomblet maar heel kort in haar bezit gehad [15]. Wat er na ongeveer 1153 met het goed is gebeurd heeft hij niet kunnen nagaan. Zelfs was hij niet zeker omtrent de ligging ervan. Als men tenslotte het bezit van de heer van Zuilen in 1373 – Frederik van Zuilen en Anholt – bekijkt in de leenboeken van Kleef, komt het goed Sulen of Zuilen hierin niet voor [16]. Is er in de oorkonden sprake van land van de een of andere heer dat naast het goed Zuilen of binnen het kerspel van die naam gelegen was, dan is er toch nooit sprake van heren van Zuilen. Mocht er in de 12de eeuw niettemin een heer van Zuilen zijn geweest die het goed onder zijn bezittingen kon tellen, dan heeft hij het hoogstwaarschijnlijk zeer snel van de hand gedaan. De naam Sulen of Zuilen bleef nochtans voortleven als de naam van het geslacht dat in de Utrechtse geschiedenis een heel belangrijke rol heeft gespeeld. Van enig gewicht waren zij zeker ook voor het aartsbisdom van Keulen. Vooral in de eerste helft van de 13de eeuw rees de ster van de familie en kan men vaststellen dat zij steeds vaker genoemd worden als getuigen in oorkonden betreffende belangrijke staatskwesties. Als er enige waarheid is in de theorie dat de plaats van een naam in een getuigenlijst bepalend is voor de belangrijkheid van de drager van de naam, dan valt te constateren dat heren met de naam Sulen of Zuelen steeds hoger geplaatst werden in rangorde der getuigen.

Een paar voorbeelden: van de 15 lekengetuigen stond Willem Van Soelen bij de stichting van het Mariënklooster te Bethlehem op de 13de plaats. Deze gebeurtenis vond plaats in 1171 [17] naar aanleiding van de opdracht van graaf Arnold van Kleef. In 1204 fungeert een Steven de Sulen als de laatste van 13 getuigen bij het vredesverdrag tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Loon [18]. In de loop van de 13de eeuw stijgen de leden van het geslacht in aanzien: dezelfde Steven is in 1242 de tweede getuige van vier bij een scheidsrechterlijke uitspraak tussen Kleef en Gelre [19]

en 7 jaar later treedt hij als de zesde van twaalf getuigen op bij de verkoop van land door de elect Goswinus van Utrecht en het kapittel van Sint Jan [20]. Hij werd in deze lijst nog vóór Steven van Boesinchem, de schenker van het Sticht, geplaatst. Als men nu weet dat de bezitter van dit ambt – hoewel in wezen een leeg ambt – bij de middeleeuwse edelen in hoog aanzien stond, dan kan men er zich een voorstelling van maken welk een belangrijk personage Van Sulen geweest moest zijn.
Alvorens de positie en het optreden van de heren Van Zuilen in het Sticht uit de doeken te doen, moet er over hun banden met Kleef gesproken worden.

Zuilen en Anholt

Het is niet duidelijk geworden of de heren Van Zuilen rond 1170 en daarna, tot ongeveer 1280, bezit hebben gehad in de buurt van het goed Sulen en het huidige kasteel Anholt. Toch mag men er van uitgaan dat dit wel zeer waarschijnlijk is, al wordt er dan ook geen melding van gemaakt voor deze eerste periode. Wat Anholt betreft zijn er pas aanwijzingen te vinden rond 1280, en dan blijkt dat de familie bepaalde gronden (en het kasteel Anholt?) al vele jaren in eigendom had [21].
Over leenbanden met de graaf van Kleef of de aartsbisschop van Keulen staat echter niets vast.
Zij hebben er uiteraard een woonplaats gehad en hoewel de naam Anholt eerst in het begin van de 14de eeuw wordt vermeld, is het niet ondenkbaar dat de huidige burcht of een voorganger ervan reeds als zodanig dienst deed. Volgens de catalogus van het museum in de burcht te Anholt wordt de zware toren van dit gebouw in het eind van de 12de of het begin van de 13de eeuw gedateerd. Of de heren van Zuilen de bouwers zijn geweest zal wel altijd een open vraag blijven. Een gegeven is in ieder geval wel, dat er in 1234 in deze buurt een Steven de Anehalt heeft geleefd [22]. Het zou al te makkelijk zijn om hierin zonder de nodige reserves een verband tussen Zuilen en Anholt af te leiden. Het zegel, dat deze Steven de Anehalt ongetwijfeld heeft gebruikt, is verloren gegaan, zodat we niet weten of hij inderdaad met het wapen voorzien van de drie zuilen heeft gezeteld. Als het gebouw inderdaad rond de eeuwwisseling van de 12de naar 13de eeuw is ontstaan, dan zou deze Steven de Anehalt de eerste heer kunnen zijn geweest die "de Anehalt" genoemd werd ter onderscheiding van de andere familieleden met de naam "de Sulen". Het is echter een niet gebruikelijke naam. De toeschrijving "De Anehalt" of "Van Anholt" werd pas veel later in gebruik genomen, namelijk in de 14de eeuw en dan nog na ongeveer 1320, gewoonlijk als een soort tweede naam.
De naam Sulen of Zuilen kwam in het Sticht na 1245 regelmatig voor. Dit vormt een sterke aanwijzing, dat er leden van het geslacht in de eerste helft van de 13de eeuw naar het noorden getrokken waren en zich daar een bestaan opbouwden.

De Zuilen's en het Sticht

Waarom kwamen zij naar het Sticht? Zeer waarschijnlijk omdat er in het gebied ten oosten van Utrecht nieuwe gronden werden en waren ontgonnen, die aan "projectontwikkelaars" en gelukszoekers nieuwe mogelijkheden boden [23]. Ook ten westen van Utrecht waren er gronden die in leen werden uitgegeven als pas ontgonnen gebieden. Dat de Van Zuilens in het Kleefse land weinig grond hebben gehad, is vrij zeker. Men komt hun naam alleen tegen in oorkonden die betrekking hebben op gebieden en zaken in de grensstreek van de Achterhoek. Een pas ontgonnen gebied als dat van de Langbroekerwetering en de gronden langs de Utrechtse Vecht boden hen prachtige mogelijkheden om er zich te vestigen en een nieuw en grootser leven te beginnen. Een andere oorzaak kan de gespannen situatie in het Rijnland en in Westfalen geweest zijn, waarvan in het begin van dit artikel al sprake was. Kleine heren zoals de Van Zuilens in het land van Kleef ongetwijfeld geweest zijn, werden gemakkelijk meegesleept in de strijd tussen de groten en werden bovendien vaak de dupe ervan. Als dit geval zich met het geslacht van Zuilen voorgedaan heeft, dan zijn de nieuwe ontginningen in Utrecht een welkome oplossing geweest.
Als de eerste Van Zuilen in het Sticht moet, voor zover bekend, Gijsbert de Sulen beschouwd worden. Hij is in ieder geval de eerste waarvan gezegd kan worden dat hij in het Sticht woonde, er een huis had, en zelfs een ambt, zij het een niet zò belangrijk ambt. In 1247 heeft hij namelijk een huis onder Jutphaas aan de Groene Weg [24] en hij trad op als schout in deze buurt. Sinds wanneer hij dit huis en ambt heeft gehad is onduidelijk, maar ongetwijfeld woonde hij al in 1244 in het Sticht. In dat jaar werd hij als getuige vermeld in de oorkonde waarin de elect Otto van Utrecht de kooplieden van Hamburg en Lübeck bescherming bood [25].
Na 1247 heeft hij zich nog meer goederen weten te verwerven. In een lijst met leenmannen van Gelre vindt men ook Giselbertus de Sulen. Hij had het huis Zulenburch met alles wat erbij hoorde binnen de buitenste gracht (het was dus een sterkte). Een ander Gelders leen bestond uit een huis met 2 mansi (hoeven) die tot aan de Rijn strekten [26]. De band met Gelre is door de verschillende takken van het geslacht altijd in stand gehouden, zoals zal blijken.
In het Sticht meende Gijsbertus aanspraken te kunnen maken op een stuk grond dat ook werd opgeëist door de abt van Berne. Dit stuk grond lag bij het huis Maarsbergen en de twist liep nogal hoog op. De bisschop moest uiteindelijk tussen beide komen en besliste ten gunste van de abt [27]. Van deze Gijsbertus de Sulen zijn

overigens geen opmerkelijke activiteiten bekend. Hij heeft in het Sticht dus waarschijnlijk geen grote rol gespeeld.
De volgende Van Zuilen die in het Stichtse voorkwam in de tijd waarin daar ook Gijsbertus leefde was een Steven Van Zuilen. Nu vindt men in de tweede helft van de 13de eeuw veel Stevens Van Zuilen, maar het was na enig vergelijken wel mogelijk om te bepalen welke vermeldingen bij welke Steven hoorde. Deze Steven van Zuilen moet volgens Wagner een zoon geweest zijn van een Frederik Van Zuilen, die in het begin van de 13de eeuw aan een toernooi gegeven door de Hollandse graaf zou hebben deelgenomen [29]. Deze mededeling is ook te vinden in een van de verzamelingen van gegevens in het archief te Anholt. Frederik Van Zuilen krijgt in deze vermelding de toevoeging "van Vecht" achter zijn naam [30]. Waar de betreffende onderzoeker deze localisering van Frederik Van Zuilen heeft gevonden, is niet duidelijk; het lijkt erop dat in dit geval de wens de vader van de gedachte is geweest. De naam "Van Zuilen van Vecht" is zeker in de eerste helft van de 13de eeuw niet gebruikelijk, eigenlijk geheel onbekend. Zijn zoon (?) – Steven dus – had een sterke band met het graafschap Kleef, zoals blijkt uit het feit dat hij herhaaldelijk optrad als getuige van, medezegelaar voor en scheidsrechter met betrekking tot zaken betreffende de graven van Kleef. Hetzelfde geldt voor de banden met de bisschop van Münster [31]. Zijn zuster Sophie was getrouwd met een van de zonen van de heer van Gemen. Dezelfde familie van Gemen zou men de buren van de heren van Zuilen kunnen noemen. Het huidige Gemen ligt op ongeveer 40 kilometer afstand oostelijk van Anholt. Zijn vrouw Betrudis, dochter van de graaf van Dale, huwde na de dood van Steven met Godfried Van Borculo, ook een heer uit deze contreien [32].
Uit het Stichtse bronnenmateriaal valt niet op te maken of bedoelde Steven in de tweede helft van de 13de eeuw in het Sticht gegoed was. Wel had hij contacten met de heren uit het Utrechtse; hij is onder andere opgetreden als borg voor Hubert van Beusichem, schenker van het Sticht [33]. Maar zijn grootste belangen lagen in het Kleefse: de contacten met de graven van Kleef, zijn vriendschap met de edelvoogd van Keulen [34] en ook, zeer waarschijnlijk, het bezit van het slot Anholt. Als men bedenkt dat de tufstenen toren van het slot Anholt moet dateren uit de eerste jaren van de 13de eeuw en dat er, volgens de gids van het museum funderingen zijn gevonden die 12de-eeuws genoemd kunnen worden, dan ligt het min of meer voor de hand deze Steven Van Zuilen, verwant aan de heren van Gemen en de graven van Dale, als de heer van het kasteel van Anholt te zien.

Het kasteel Zuilen

En zeer waarschijnlijk is hij ook de eerste heer van het slot Zuilen aan de Vecht geweest. Hiervoor kunnen de volgende aanwijzingen gegeven worden: Deze Steven de Sulen, of Steven Van Zuilen komt uit de bronnen naar voren als degene, die voor het eerst "dominus de Sulen" genoemd werd. Alle andere Van Zuilens die vóór circa 1270 voorkwamen dragen wel de naam "Van Zuilen", maar geen van hen voert de titel 'dominus". Zo stond Steven als "heer van Sulen" toe, dat Johan Van Xanten in 1282 op 20 mei de molen aan de Niers bij Wees aan het klooster Grafenthal voor 1 mark keulse denarii per jaar in erfpacht geeft [35]. Als Stephanus domni de Sulen trad hij op als getuige bij de afstand van de bovenste en onderste burcht Gemen door heer Godfried van Gemen aan Goswin van Gemen, zijn zoon [36].
Volgens de opgravingen die er in de zomer van het jaar 1981 aan de westzijde van het slot Zuilen zijn gedaan, vallen de oudste fundamenten van het kasteel te dateren in de tweede helft van de 13de eeuw. Aangezien beide bovengenoemde vermeldingen van Steven als heer van Zuilen dateren van de jaren tachtig uit deze eeuw, mag men wellicht stellen dat Steven van Zuilen de vroegst bekende bezitter is geweest van het huis Zuilen. Of hij ook het initiatief tot de bouw heeft genomen blijft onzeker. Bij sommige onderzoekers komt men de naam van Hendrik Van Zuilen op de Vecht tegen. Deze zou geleefd moeten hebben rond het jaar 1265 [37]. Nu is in ieder geval de naam van Zuilen "op de Vecht" zeer ongebruikelijk; in feite vindt men die nergens. De bron waar deze Hendrik genoemd zou worden, is volgens J. W. te Water in zijn "Historie van het Verbond en het Smeekschrift dier Hollantsche edelen" (uitgebracht in 1796) verloren gegaan. Op zijn mededeling baseren zich latere geschiedschrijvers [38]. Maar gezien de resultaten van de opgraving en in aanmerking genomen dat voor ongeveer 1270 de naam Sulen als plaatsnaam in het Sticht niet voorkomt, dienen er bij deze Hendrik toch wel enige vraagtekens gezet te worden. Bovendien, de naam Hendrik is in het geslacht Zuilen beslist niet gebruikelijk. Als de vermelding van Te Water wel op betrouwbare gegevens berust zouden we Hendrik Van Zuilen als de eerste heer van Zuilen behoren te beschouwen. Dat er een van Zuilen een sterkte kon bouwen in het hart van het Sticht moet als een bewijs van zijn aanzien beschouwd worden. Het is daarom nu tijd om eens te bekijken wat voor sociale en politieke contacten de heren van Zuilen, of liever, het geslacht van Zuilen in Utrecht in de tweede helft van de dertiende eeuw had weten op te bouwen.
Boven is al beschreven dat Steven van Zuilen, de vermoedelijke eerste heer van het slot, in relatie stond tot de Utrechtse Beusichems, het aanzienlijke schenkers-

geslacht in het bisdom. Als de bronnen ons juist hebben ingelicht, waren deze beide geslachten, Zuilen en Beusichem, zelfs reeds aan elkaar verwant geraakt rond het jaar 1250. De Beusichems hadden al van ongeveer 1215 het schenkersambt in het Sticht in erfelijk bezit. Na het midden van de 13de eeuw veranderden de leden van dit geslacht hun eigen wapen (zes stukken – schuingebalkt – met twee dwarsbalken) in dat van de van Zuilen's. Deze verandering zou veroorzaakt zijn doordat er vóór 1250 een weduwe Van Zuilen of een jonkvrouwe Van Zuilen met Steven Van Beusichem, pincerna (schenker) getrouwd zou zijn[39]. Als diens vrouw wordt namelijk een Ava genoemd, die tenminse twee zoons gehad zou hebben, te weten Wouter en Zweder Van Zuilen. De namen van Wouter en Zweder zijn veel voorkomende namen in het geslacht Zuilen geweest. We behoeven aan het voorgaande dan ook niet te twijfelen, ook al valt niet meer uit te maken, of deze Ava Van Zuilen een dochter uit het geslacht dan wel een aangetrouwde van Zuilen is geweest. Het blijft niettemin een vreemde zaak, dat de hele familie van Beusichem het Zuilen-wapen heeft overgenomen. Wie het Corpus Sigillorum raadpleegt of de voorhanden zijnde zegels van de kapittelarchieven te Utrecht bestudeert zal tot de ontdekking komen dat na 1270 alle Beusichems het wapen met de drie Zuilen voerden. Over het algemeen waren de regels der heraldiek in deze periode nog niet tot hun volle ontwikkeling gekomen en veel heraldische verschijnselen zijn dan ook niet te verklaren. Bovendien is de studie der heraldiek nog een jonge, zodat nog niet alles omtrent wapens en zegels bekend is. Wel kan men in dit geval stellen, dat de Beusichems de familie van Zuilen dermate belangrijk geacht moeten hebben, dat zij van wapen wilden veranderen. Als een schenkersgeslacht hierover zo oordeelde, moeten ofwel zij zelf in aanzien gedaald zijn – wat niet waarschijnlijk is – ofwel het geslacht Zuilen al hoog in aanzien hebben gestaan. Het laatste ligt het meest voor de hand.

De Zuilen's en hun optreden in het Sticht

Het aanzien en prestige van de Zuilens (en Beusichems) blijkt uit de relatie die zij met Holland hebben gehad. In deze periode – de tweede helft van de 13de eeuw – werd het Sticht, zoals waarschijnlijk bekend, door het Hollandse gravenhuis overheerst. Jan Van Nassau, de elect, was niet in staat weerstand te bieden aan de expansiedrift van Floris V. Het zijn de Zuilens en de Beusichems geweest, die herhaaldelijk betrokken werden in de politieke verwikkelingen in het Sticht en in Holland. Ketner heeft in zijn Stichtse Studiën [40] een aantal gebeurtenissen beschreven waarin ook Zuilens optraden. Hij duidde hen dan aan als de "clan" Zuilen[41]. Hij had namelijk terecht geconstateerd dat het aantal heren dat het wapen met de drie zuilen voerde – al dan niet met brisures – al aanzienlijk groot was. Zo waren daar bijvoorbeeld Zweder Van Zuilen, de eerste heer van Abcoude, naast Steven en Frederik Van Zuilen, zijn neven, die gedrieën een rol gespeeld hebben in de strijd tegen de heren van Amstel, toen deze aan het hoofd der Kennemer boeren Holland en het Sticht onveilig maakten. Zweder stond echter wel aan de kant van de heren van Amstel en Woerden tegen de elect van Jan van Nassau en de graaf van Gelre die de elect steunde[42]. Steven en Frederik sneuvelden in de strijd tegen de heren van Amstel, die zich met de heren van Woerden hadden verbonden.

Zoals men wellicht weet, hadden de ambachtsgilden in de stad Utrecht het plan opgevat om zich van de elect te ontdoen en zelf de heerschappij over de stad te voeren. Daartoe hadden zij de hulp van de heren van Amstel ingeroepen die hen maar al te gaarne te hulp wilden komen. Ook Zweder Van Zuilen had zich bij deze groep aangesloten en beloofde (als Zweder Van Abcoude) samen met nog andere ridders en heren de stad Utrecht te zullen bijstaan (1274, 16 augustus)[43]. Zijn twee neven evenwel schaarden zich aan de kant van de elect en moesten daarbij het leven laten.

Men kan zich afvragen waarom juist Zweder Van Zuilen-Abcoude zich bij de rebellen had aangesloten. Het kan onder de druk van de machtige heren van Amstel gebeurd zijn, maar wellicht verwachtte hij van de steeds machtiger wordende stadsgilden meer dan van de zwakke elect. Toch is het waarschijnlijk Jan Van Nassau (1267-1290) geweest die Zweder Van Zuilen – vermoedelijk een zoon van Gijsbertus de Sulen, de schout van Jutfaas – in het bezit van Abcoude heeft gesteld. Maar hierover later.

Het blijkt dus, dat de Zuilen-clan niet altijd één lijn trok. Over het algemeen stonden zij aan de kant van de bisschoppen en het bisdom; wanneer de bisschoppen geen sterke figuren waren, dan spanden zij gewoonlijk met Holland samen. Van Maanen heeft in zijn artikel over de abdij Oostbroek en haar relaties tot het slot en erf Zuilen hieraan al enige aandacht gewijd met betrekking tot de tijd van Floris V[45]. Melis Stoke schreef over deze kwestie:

> "Die de grave
> comen was van den coninc
> Pijnde hi dat soendic zoude maken
> Tusschen den heren van den Ghestichte
> Dat te doene was niet lichte
> Want hi de van Woerden minde
> Die van Amestelle hi oec kinde
> Entie van Zulen machtich zere"[46].

De meeste Zuilens bleven echter wel aan de kant van het bisdom staan. Dit deed bijvoorbeeld Diederik Van Zuilen – de vader van de twee Zuilens die sneuvelden in

de strijd tegen de Amstels – toen hij aan de zijde van de bisschop (Willem Bertout de opvolger van Jan Van Nassau) in Zeeland sreed tegen de binnenvallende Vlamingen en daar in 1304 sneuvelde[47]. Steven Van Zuilen, de broer van Jan Van Zuilen, en zoon van Steven Van Zuilen, beloofde in 1295 dat hij indien dat nodig was, voor de bisschop in leisting zou gaan[48].

Uit deze feiten blijkt dat de Zuilens al opgeklommen waren tot de hoogse kringen in het Sticht. Wat zij aan bezittingen hadden is niet zo eenvoudig te achterhalen. Er zijn wel wat vage aanwijzingen. In 1270 beleende Zweder Van Zuilen – zoon van Gijsbertus de Sulen – Wilhelmus Van Linschoten met al het goed dat Wilhelmus' vader reeds in leen had gekregen van Zweders vader, met uitzondering van enkele met name genoemde goederen[49]. Waar al dit goed lag en hoe het heette, wordt niet gezegd. Hetzelfde probleem betreft de belening van Herman Dapper Van der Strijpen door Steven Van Zuilen, de broer van Diederik Van Zuilen, met goed dat al door diens vader in leen gehouden werd[50]. Ook hier, wel goederen, maar zonder naams- en plaatsaanduidingen. Men kan er ongetwijfeld uit afleiden, dat de Van Zuilens in het Sticht ongetwijfeld grond en goederen bezaten, maar wélke goederen en hoe omvangrijk deze wáren blijft duister.

Meer duidelijkheid in deze kan gegeven worden voor een jongere tak van de Zuilen-familie, namelijk voor de Abcoudes. Dat de heren van Abcoude zeer nauw aan de heren van Zuilen verwant waren, is door Ketner en door Heeringa al aangetoond[51].

Voordat zij tot hun conclusies kwamen hadden anderen zich al het hoofd gebroken over de eventuele verwantschap tussen de heren van Zuilen en die van Abcoude. Een van de door hen genoemde mogelijkheden was, dat een zoon van Gijsbertus de Sulen – de schout van Jutfaas – een erfdochter van de heren van Abcoude getrouwd zou hebben en dat zò het slot en goed in het bezit van de Zuilens zou zijn gekomen[52]. Deze gedachtengang was gebaseerd op datgene wat er in het Vaderlandsch Woordenboek van Kok stond te lezen, n.l. dat Hendrika, de dochter en het enig kind van Hendrik Van Abcoude, de bruid van Zweder Van Zuilen geweest zou zijn. Hendrik Van Abcoude zou vermeld zijn rond 1179 en zijn vader Willem rond 1080. Dat maakt van hen stokoude mannen en bij gevolg moet Hendrika dan ook een stuk ouder zijn geweest dan haar man; een zeer bedaagde bruid. Alleen al de omstandigheid dat hoge leeftijden als de veronderstelde in de middeleeuwen tot de grote uitzonderingen behoorden en dit dan ook nog voor drie generaties het geval zou zijn, is op zich al een reden om aan het verhaal te twijfelen. Daar komt nog bij, dat er in de bekende Stichtse bronnen vóór ongeveer 1275 geen heren van Abcoude voorkwamen en dat er zelfs geen slot of sterkte Abcoude is vermeld. Een mogelijke oplossing van het probleem zou kunnen zijn, dat Jan Van Nassau aan een der leden van het snel in aanzien rijzend geslacht der Zuilens het dorpje Abekewalde dat rond 1100 al in een stuk genoemd wordt[53], heet gegeven als leen en dat deze telg van Gijsbertus de Sulen er op instigatie van de elect een sterkte heeft gebouwd. Helaas zijn er op het terrein van het verdwenen kasteel Abcoude nooit diepgaande onderzoekingen geweest, zodat men aan de hand van de datering der overblijfselen geen conclusies omtrent de bouw kan trekken.

Dat Zweder Van Zuilen, de zoon van Gijsbertus, de eerste heer van Abcoude uit het geslacht Zuilen is geweest, vormt geen punt van discussie. Van hem zijn zegels bewaard en daarnaast een tweetal oorkonden. Hieruit blijkt dat, terwijl hij zich in de oorkonde Zweder Van Abekewolde liet noemen, op het bijbehorende zegel staat "Suederus de Sulen, miles"[54]. Het betreft oorkonden uit de jaren 1268 en 1280.

Ook Zweder van Abcoude en zijn nakomelingen stonden niet alleen in hoog aanzien in het Sticht, maar ook in het graafschap Holland. Van de graaf van Holland kreeg Zweder na 1280 het huis Montfoort[55].

Hij huwde omstreeks deze tijd met vrouwe Afkijn Van Schoonhoven. Haar familie hoort thuis in het rechtsgebied van Nicolaas Van Cats, een van de belangrijkste en meest invloedrijke raadslieden van graaf Floris V[56]. Het is ook vrijwel zeker dat Zweder's zoon, Gijsbert Van Abcoude, trouwde met de dochter van deze Nicolaas van Cats. Nicolaas wordt in de bronvermeldingen wel de "zweer" van Gijsbertus de Abcoude genoemd[57]. Hoewel het woord "zweer" op zich niet noodzakelijk "schoonvader" hoeft te betekenen is het wel aannemelijk – gezien de leeftijdsverhouding – dat Gijsbert Van Abcoude de schoonzoon van Nicolaas Van Cats werd.

Dat de Zuilens hun leenheren zo nodig niet alleen met geld en militaire hulp bijstonden, maar hen daarnaast als ambtenaar van nutte waren, moge blijken uit het volgende. In het Sticht was een van de hoogste ambten dat van maarschalk. Over de herkomst van dit ambt en over de inhoudelijke betekenis ervan heeft mevr. A. J. Maris ons uitvoerig ingelicht in haar boek over het maarschalkambt[58]. In de veertiende eeuw veranderde het ambt van wat de inhoud betreft. Enklaar heeft hieraan in zijn artikel over de vorming van de Stichtse maarschalksambten[59] uitvoerig aandacht besteed. Hij zegt onder andere: "De maarschalk was het hoofd van de leenadel en de chef van de landsverdediging, maar – en dan speciaal in het Sticht – de vertegenwoordiger van de bisschop en had als gevolg daarvan politiebevoegdheid die hij uitoefende in en uit naam van de bisschop". Het ambt dat zich ontwikkelde uit diverse bestuurlijke bevoegdheden bevatte onder andere het kasteleinschap van Vreeland, zodat vrijwel zonder uitzondering de maarschalk van het Sticht ook

als kastelein van Vreeland optrad. Van ongeveer 1277 tot ongeveer 1305 was dit Zweder Van Zuilen en Van Beverweerd, zoon van Dirk en broer van Steven Van Zuilen [60]. In de strijd die Jan Van Nassau voerde tegen de stad Utrecht en de roerige stadsgilden stond Zweder zijn bisschop terzijde. Door de oorlogssituatie is hij een tijd belemmerd geweest in de uitvoering van het kasteleinschap van Vreeland. De partij van de Van Amstels had zich tijdens de vijandelijkheden in het Sticht meester gemaakt van het kasteel. Door geldgebrek had de elect zich gedwongen gezien het kasteel aan Gijsbrecht Van Amstel te verpanden die hiervan dankbaar gebruik maakte om zijn macht zoveel mogelijk te vergroten. Het slot en het kasteleinschap kwamen pas rond 1290 weer in het bezit van het Sticht, toen Hendrik en Jan Van Cuyk – partijgangers van de van Amstels – beloofden de sloten Ter Horst en Vreeland weer terug te geven [61]. Niet dat de elect nu zijn gezag kon herstellen, de graaf van Holland had rond deze jaren bijna het gehele Sticht onder controle, maar de partij der Van Amstels had in ieder geval geen zeggenschap meer over Vreeland. Terecht merkte Ketner op dat de partij der Van Amstels het geslacht der Van Zuilens bepaald niet in de kaart speelde! Behalve Zweder Van Zuilen-Abcoude had zich geen der leden van dit geslacht verbonden of verwant gevoeld met de heren van Amstel of die van Woerden.

Het spreekt voor zich dat de bisschoppen van Utrecht, of het nu Jan Van Nassau was dan wel een van zijn opvolgers, herhaaldelijk getracht hebben zich aan de onvrijwillige afhankelijkheid van Holland te onttrekken. Hiertoe kwam een uitgezochte gelegenheid toen aan het einde van de 13de eeuw Gelre en Holland tegenover elkaar kwamen te staan in de opvolgingsstrijd over de Limburgse goederen. De erfdochter van Limburg, Irmgard, overleed in 1283. Zij was getrouwd geweest met Reinoud I Van Gelre (1271-1326) die na haar dood het vruchtgebruik over de Limburgse goederen kreeg. Er waren er echter die deze situatie niet konden aanvaarden waaronder Jan I Van Brabant (1267-1294). Hij zag zijn handel in gevaar gebracht: zijn handelswegen liepen door Limburg en met de graaf van Gelre kon hij blijkbaar niet al te best overweg. De onenigheden leidden tot de bekende slag bij Woeringen, met aan de ene zijde Gelre, het aartsbisdom Keulen en Vlaanderen (Gwijde Van Vlaanderen was de schoonvader van Reinoud I) en aan de andere zijde Brabant met de burgers van Keulen en Aken, de graven van Gulik, Kleef en Holland [62].

De bisschoppen van Utrecht meenden hun kans schoon te zien en trachtten hun vrijheid van handelen te herwinnen, echter tevergeefs: Floris V en zijn opvolgers bleven tot ver in de 14de eeuw hun invloed in het Sticht behouden.

Tenminste één lid van het geslacht Zuilen raakte in de opvolgingsmoeilijkheden betrokken. Toen in 1286 in deze kwestie een uitspraak werd gedaan tussen de graaf van Holland en die van Gelre was een van de borgen van Gelre een Wouter Van Zuilen [63]. Hij is vermoedelijk een neef van Hubert Van Beusichem en daarom wellicht een zoon van vrouwe Ava Van Zuilen [64].

Of hij als representant van het geslacht Zuilen in de Limburgse successieoorlog kan worden gezien is wegens het gebrek aan bewijsmateriaal niet vast te stellen. In ieder geval stond hij kennelijk niet aan Hollandse zijde.

Dat echter de Van Zuilens wel eieren voor hun geld moesten kiezen tijdens de periode van overwicht van Holland in het Sticht, blijkt onder andere hieruit dat Zweder Van Beusichem een van de scheidsrechters was in de twist tussen Floris V en Floris van Henegouwen over het bezit van het huis Arnemuiden en over het bezit van goederen in Walcheren [65]. De moeilijkheden werden in juli 1281 voor het eerst besproken en nog eens in augustus [66].

Dat Zweder Van Beusichem aan het oplossen van het geschil deelnam, moet onder meer aan zijn huwelijk met een dame uit het geslacht der Lichtenbergers toegeschreven worden [67]. De Lichtenbergers behoorden namelijk tot de Hollandse partij. Dit vereist enige toelichting. In de jaren na de moord op Floris V in 1296 ontstonden er in het Sticht twee partijen met aan de ene zijde onder andere de Lichtenbergers en de stad Utrecht en aan de andere zijde de bisschop en de Fresingen, de aanhangers van een vroegere geldschieter van Floris V. Vele Stichtse edelen hadden zich aan de kant van de laatsten geschaard, zoals het dienaren van de bisschop betaamde. Zij sloten in 1298 een verdrag met Jan II Van Avesnes, de neef van Jan I Van Holland, waarbij zij hem trouw en steun beloofden, zolang dit niets afdeed aan hun verplichtingen tegenover de bisschop. Met andere woorden: zij bleven zich dienstmannen van de bisschop noemen [68]. Deze Stichtse edelen waren onder meer: Zweder Van Zuilen, Gijsbert Van Abcoude, Hubrecht Van Vianen, Jan Van Zuilen (zoon van Steven), Gijsbert Van den Goie, Diederik Van Zuilen, Hendrik burggraaf van Montfoort, Zweder Van Vianen, Wouter Van Zuilen en anderen. Zij steunden de graaf uit het huis van Avesnes, zodat zij de weg voorbereid hebben voor de komst van de bisschop die in 1301 zou worden aangesteld: Guy Van Avesnes.

In deze tijd van Hollandse overheersing in het Sticht wist zich het geslacht Zuilen wonderwel aan de omstandigheden aan te passen; men onderhield goede betrekkingen met het Hollandse gravenhuis en bleef niettemin aan het bisdom trouw. Zo lang als de Hollandse invloed domineerde – de gehele eerste helft van de 14de eeuw – kwam er in deze situatie geen verandering. Een voorbeeld van de houding die de leden van

het geslacht Zuilen aannam geeft de handel en wandel van Steven Van Zuilen van Nijevelt. Deze fungeerde in de jaren twintig van de 14de eeuw als maarschalk en rentmeester van het Sticht, maar trad in 1319 tevens op als borg voor de graaf [69]. Nu was dat gezien de familieband tussen de bisschop en het Hollandse huis niet zo vreemd. Ook de wijze waarop het slot Zuilen werd beleend dient men te beoordelen vanuit deze relaties (zie pagina 13).

De bisschoppen gingen in de eerste helft van de 14de eeuw gebukt onder zware schuldenlasten. Niet alleen moesten zij de gebruikelijke gelden voor hun verkiezing aan de Pauselijke Curie betalen. Zij waren ook nog gedwongen de schulden van hun voorgangers te voldoen. Zij konden zich niet aan deze drukkende verplichtingen onttrekken en moesten, om enigszins uit de problemen te raken, ambten en sloten verpanden aan de meestbiedende. Veel Stichtse edelen konden zo beslag leggen op lucratieve en eervolle baantjes. Dat hiermee het bisschoppelijke gezag in gevaar kwam is een andere zaak. Het geslacht Zuilen heeft niet geschroomd eveneens van de toestand te profiteren. Zo zien we, dat de reeds eerder genoemde Steven Van Zuilen van Nyevelt de bisschop in 1328 1000 pond Zwarte Tournooisen had geleend en zich in deze periode tot rentmeester en maarschalk van het Sticht had laten benoemen [70]. Zijn zoon Jacob Van Zuilen van Nyevelt kon in 1343 beslag leggen op het slot Stoutenburg waar hij tevens als bisschoppelijke kastelein ging optreden [71].

Van de heren van Zuilen als bewoners van het slot Zuilen merken we in deze periode niet zoveel. Het lijkt erop dat zij zich met betrekking tot de politiek een beetje op de achtergrond hebben gehouden. De rest van de familie, zoals de Zuilen van Nyevelts, de Abcoudes en de heren van Culemborg zien we daarentegen min of meer actief in het Sticht optreden. De heren van Culemborg waren nauw verwant aan de Beusichems; Hubert van Beusichem was vòòr 1281 in het vrij bezit van het kasteel Culemborg. Hij verkocht het overigens in 1281 aan Gelre om het vervolgens in leen van het graafschap te houden, zoals zijn nakomelingen na hem [72]. De heren van Zuilen komt men echter in de bronnen betreffende belangrijke politieke zaken niet vaak tegen.

Zo treft men hun naam niet of nauwelijks aan in bronnen die te maken hebben met de adelstwisten die vanaf het midden van de 14de eeuw in het Sticht, Gelre, Holland en elders in Europa hebben gewoed. De adel bevond zich in deze tijd in moeilijke omstandigheden omdat zij door de groeiende betekenis van de steden steeds meer van hun macht en aanzien verloren zagen gaan. Verder werd hun positie bedreigd door de vorsten die meer en meer, met hulp van de steden, macht aan zich trokken. De adel voelde zich steeds overbodiger worden en daarom vluchtte zij, maar al te gemakkelijk in onderlinge vetes.

Welke achtergronden er nu precies hebben meegespeeld bij het uitbreken van de langdurige twist tussen de Hekerens en Bronkhorsten – twee Gelderse families – is moeilijk exact na te gaan. Eén aanleiding is in elk geval wel duidelijk, namelijk de strijd om de opvolging in het hertogdom Gelre na de dood van Reinoud II in 1343. Hij had twee zoons, waarvan Reinoud de oudste was en Eduard de jongste. In hun strijd om de plaats aan de top speelden de edellieden Gijsbert Van Bronkhorst en Frederik van Hekeren de belangrijkste rollen, elk gesteund door hun familieleden en vrienden.

In deze twisten, die rond het jaar 1350 een aanvang namen, werden ook de heren van Zuilen betrokken. Zij waren immers aan de heren van Bronkhorst verwant. Steven Van Zuilen, heer van Zuilen (gestorven rond 1350) was met een dochter van Cunegunda Van Bronkhorst – gehuwd met een graaf van Dale – getrouwd geweest [73]. Zijn zoon Diederik was daardoor de volle neef van Gijsbert Van Bronkhorst. De heren van Zuilen bleef niets anders over dan zich aan te sluiten bij de partij der Bronkhorsten.

In tegenstelling tot de bewoners van het slot Zuilen hebben Jacob Van Zuilen van Nyevelt en zijn zoon Steven wel daadwerkelijk deelgenomen aan de strijd. Beiden hebben ze de bisschop Jan Van Arkel (1343-1364) geholpen om de Gunterlingen, de Utrechtse tegenhangers van de partij der Hekerens en Hollands gezind, uit de stad Utrecht te verjagen [75]. Jacob Van Zuilen van Nyevelt is in het gevecht tegen de Gunterlingen zelfs gewond geraakt. Hij en Steven hebben ook de opvolger van Jan van Arkel, Jan Van Virnenburg (1364-1371) uit zijn gevangenschap bevrijd door het verschaffen van een losgeld. Jan Van Virnenburg, een zwakke bisschop, was door de heer van Solms in het Oversticht gevangen genomen in het jaar 1368 [76]. En dat, terwijl hij juist deze heer die het Oversticht onveilig maakte door middel van een strafexpeditie tot gehoorzaamheid wilde dwingen.

Aan al deze acties, zowel de gevechten tegen de Gunterlingen in Utrecht en tegen de Hekerens in Gelre als ook in de kwestie van het losgeld namen de heren van het slot Zuilen kennelijk geen deel. Dat zij behoorden tot de partij der Bronkhorsten en er op de een of andere wijze hun steun aan hebben gegeven zou men kunnen afleiden uit het feit dat zij in 1372 en ook in 1375 deel uitmaakten van de Bronkhorst-delegatie tijdens het opstellen en ondertekenen van een aantal verdragen. In 1372 werd er een door beide partijen ondertekend verdrag gesloten over de neutraliteit van het land op de rechter IJsseloever [77]. Ook in 1375 deden er Van Zuilen's als vertegenwoordigers van de Bronkhorstergroep mee aan de opstelling en het sluiten van een dergelijk verdrag met een aantal Hekerens. Net zoals in 1372

werd er de neutraliteit van een aantal gebieden vastgesteld waaronder de heerlijkheden Berg, Borculo, Wisch, Anholt en de Hettergouw [78]. Onder de ondertekenaars bevonden zich Frederik van Zuilen, heer van Zuilen (de broer van Steven, voormalig heer van Zuilen), zijn neven Johan en Steven Van Zuilen.
Het is echter wel opvallend dat het bronnenmateriaal geen onmiskenbare bewijzen bevat voor een actieve rol van de heren van Zuilen in partijtwisten. Opmerkelijk is ook dat men ze nergens tegenkomt, noch als maarschalk, noch als kastelein.

De Anholtse goederen

Het bezit in Utrecht gaf blijkbaar weinig aanleiding om er zich zorgen over te maken; met het bezit in en om Anholt en in het Gelderse lag het toch anders. De goederen die zich hier bevonden waren nog al eens inzet van al dan niet afgedwongen transacties. Zoals Van Maanen al terecht heeft opgemerkt [79] was het geslacht Zuilen in de 14de eeuw een zeer machtige familie in het Sticht en kwam de band met Anholt en Kleef meer en meer op de achtergrond. Eerlijkheidshalve moet gezegd worden dat het Anholtse bezit nooit het grootste deel van het kapitaal heeft gevormd.
Maar dit wil niet zeggen, dat de heren van Zuilen zich niet om hun Anholtse goederen bekommerden. Regelmatig werd hier gekocht en verkocht en de stukken maken regelmatig melding van onenigheden met verwanten over grond- en huizenbezit.
Zo heeft heer Diederik, heer van Zuilen, in de jaren vijftig van de 14de eeuw een bittere strijd moeten voeren met zijn aangetrouwde naaste verwant de graaf van Meurs. Het ging over het bezit van de heerschappij Bär dat de graaf van Meurs zijn zwager Diederik betwistte. Margharetha Van Bär was namelijk de vrouw van Diederik Van Zuilen en zuster van Diederik, graaf van Meurs. Het geschil liep zo hoog op dat het tot een gevecht kwam, waarbij de heer van Zuilen gevangen werd genomen. Hij werd pas vrijgelaten toen hij gezworen had geen aanspraken meer op Bär te zullen laten gelden. Het enige wat hem gelaten werd was zijn recht op het eigen aandeel van de erfenis uit de heerlijkheid Bär, via zijn vrouw in de familie Zuilen gekomen [80].
In tegenstelling tot dat wat men in de bronnen over het goed in het Sticht leest, betreffen de mededelingen over het Kleefse bezit vaak de verpanding, schenking of verkoop van grond en huizen. Het idee dat dit bezit allengs minder belangrijk werd in vergelijk met het Utrechtse dringt zich steeds meer aan de onderzoeker op. Het is meer dan waarschijnlijk dat de heren van

Slot Anholt bezien vanuit het noordwesten. Foto M. Kijlstra

Zuilen zich gaandeweg begonnen te realiseren dat er meer toekomst in het Sticht lag en dat bezit in een heel andere omgeving hen meer lasten dan lusten zou opleveren. Zo verkochten de kinderen van Diederik Van Zuilen in 1369 het goed Oberding met alle toebehoren aan het convent en de proost van het klooster Bethlehem "te torse en twighe, met alle holt erop en erbij horend, grof en klein, voor vrij eigen"[81].
Een hofstede, de Amelonxstede, werd geschonken aan het kerspel Vrasselt om er een kerkhof van te maken[82] en Frederik, de heer van Zuilen, verkocht in 1378 aan Johan, bastaard van Zuilen, voor 81 oude schilden 10 malder zaadland (Anholter maat) gelegen in het IJsselhuferveld in de kerspels Millingen en Bredenijsel[83].
Blijkbaar is het afstoten van bezit in deze streek net op tijd gekomen: Frederik Van Zuilen, de laatste heer van Zuilen uit dit geslacht, stierf kinderloos. Hij is, voor zover bekend, niet gehuwd geweest. Na zijn dood, in 1380, ging het slot Anholt over in handen van de heren van Gemen: Frederiks oudste zuster, Herberga, was gehuwd met Herman Van Gemen. Op 16 augustus 1380, kort nadat Frederik Van Zuilen-Anholt was overleden, schreef Herman Van Gemen een oorkonde bestemd voor de burgemeesters, schepenen en burgers van de stad Anholt en daarin beloofde hij hen waarborg voor dezelfde rechten als zij hadden tijdens het leven van Frederik. Anholt had in 1349 stadsrechten gekregen uit de handen van Diederik Van Zuilen en zijn vader Steven[84]. Herman Van Gemen trad zoals gebruikelijk als zaakgelastigde voor zijn vrouw op[85]. De ingrijpendste beslissing over het wel en wee van het goed viel op 17 december 1381 toen alle broers en zusters, inclusief de bastaard in de familie, Steven Van Zuilen, beslisten dat al wat er zich in Anholt bevond en dat Zuilens bezit was geweest naar de heren van Gemen zou gaan.
Dit betekende de definitieve scheiding van Anholt en Zuilen. Gedurende een eeuw of langer was elke heer van het slot Zuilen aan de Vecht heer van het slot Anholt met alle toebehoor geweest. Zij hebben als rechtmatige heren van Anholt het dorp Anholt in 1347 bepaalde rechten geschonken: onder andere voor de burgers in het bezit van een eigen woning het erfrecht, zij het tegen een vaste erfelijke tijns van een "Capeijn" en een pond wasch[86]. Zij hebben om kort te gaan overeenkomstig de tijdgeest aan "hun" dorp stadsrechten gegeven in dat jaar 1349. Maar de verdere ontwikkeling zou zich buiten hen voltrekken.

De Van Zuilen's in het Sticht van de 14de eeuw

In het Sticht bleven de Zuilens een belangrijke en machtige familie. Mocht hun rol in Anholt dan uitgespeeld zijn, in het Sticht was dit geenszins het geval. Zij stonden waarschijnlijk hoger in aanzien dan hun politiek meer actieve neven, de van Zuilen-van Nievelts. Het was in elk geval een zuster van Frederik, heer van Zuilen, die huwde met een telg uit het in de 14de en 15de eeuw machtige geslacht Borssele. Het is deze zuster, Alienora, geweest, die als erfenis het leen van het dagelijks gerecht van Zuilen en Swesereng kreeg, met daarbij het dagelijks gerecht van Westbroek en de tijns en tiend daarvan[87]. Over het slot Zuilen werd niet gesproken. Toch moet dit er bij gehoord hebben. Hadden immers niet Alienora's kinderen de beschikking over het slot, totdat het omstreeks 1420 door de Utrechters tijdens partijtwisten werd verwoest[88]?
We komen nu tot een zeer netelige kwestie: was het slot Zuilen al dan niet een leen, en zo ja, wie kon zich dan rechtens als leenheer doen gelden? Zowel Wagner als Van Maanen hebben zich hierover het hoofd gebroken. Het is opvallend, dat er nooit gewag gemaakt wordt van een belening van het huis of slot Zuilen. Uitgezonderd dan misschien in het geval van de teruggave van het slot door Pieter Van Zuilen en zijn neef(?) Steven Van Zuilen[89]. Wagner en van Maanen kwamen er niet uit. Verder dan enige gissingen omtrent de ware toedracht kan men ook nu nog niet gaan. Het ontbreken van nagenoeg alle bronnenmateriaal laat niet mèèr toe. Wat was er aan de hand? De oudste leenregisters van het Sticht zijn namelijk verloren gegaan; de leenacteprotocollen beginnen eerst met 1394! Sinds de stichting van het slot rond 1260 of 1270 kàn het een leen geweest zijn van het Sticht. Er bestaan geen duidelijke aanwijzingen, dat het een allodiaal (= vrij eigen) goed was. De gedachte aan een leenverhouding wordt versterkt als men weet dat in 1325 Pieter Van Zuilen in opdracht van zowel de bisschop van Utrecht, Jan Van Diest, als de graaf van Holland, Willem III, het slot dat hij gedurende enige jaren in zijn beheer had aan Steven terug moest geven. De tekst luidt als volgt: "De bisschop van Utrecht en de graaf van Holland bevelen Pieter, Stevens broeder van Zuilen dat huis te Zulen met al het goed, zo als hij het ontvangen had, weder aan Steven van Zuilen te leveren en zulks acht dagen voor onser Vrouwen Dach naestcomende[90]. Maar als er later sprake is van een leenverhouding met Holland, waarbij goederen in leen worden gegeven blijkt uit de bewoordingen niet of hieronder het kasteel Zuilen begrepen was. Wanneer Steven Van Zuilen in 1368 beleend wordt met de goederen van zijn vader en na hem hetzelfde gebeurt met zijn broer Frederik in 1373, dan is er wederom alleen sprake van *goederen* die de respectievelijke vaders en broer hebben gehad. Nergens een vermelding van het slot Zuilen[91]. Dat in 1325 naast de bisschop eveneens de Hollandse graaf over het slot beslist moet toegeschreven worden aan de grote macht die het Hollandse huis in het Sticht heeft bezeten. En daar de heren van Zuilen zowel dienstmannen waren van de bisschoppen

als ook leenbanden hadden aangegaan met Holland is het niet verwonderlijk dat de beide heren enig gezag over de Zuilens konden doen gelden. Wellicht betrof het in 1325, zoals Van Maanen opperde, een factiestrijd, of was het een ordinaire familieruzie, waarbij het slot, als forteresse van doorslaggevend belang was. Steven Van Zuilen, die op goede betrekkingen met Holland kon bogen, had ongetwijfeld de hulp van de graaf ingeroepen.
Tot nog toe kwam het bezit van de heren Van Zuilen in het bijzonder nauwelijks aan de orde. Gaat men echter na wat de heren aan goederen en huizen hebben bezeten, en telt men daarbij op wat diverse takken van het uitgebreide geslacht zoals de Abcoudes en aanverwante families zoals de Beusichems tot hun vermogen mochten rekenen dan ziet men dat het bezit van deze hele clan van het noord-westen van de provincie Utrecht langs de grens met Holland via de Lek en de Nederrijn loopt tot in het oosten van Utrecht toe. Het is geen wonder dat het wapen van de familie van Zuilen voorkwam en voorkomt als het wapen van veel Utrechtse families en huizen. Wil men in het bijzonder het bezit der Abcoudes bestuderen, dan bevindt zich in het Instituut van Geschiedenis een doctoraalscriptie over deze materie [92].
In het hiervolgende zal ingegaan worden op het huizenbezit der Zuilens. In de loop van twee eeuwen heeft dit geslacht vele huizen en sterkten gekregen, gekocht of gebouwd, waarvan nu een aantal volgen.

— Gijsbertus de Sulen bezit rond het jaar 1250 Zuilenburg met wat er bij hoorde "in allodium". Over de spelling van de naam van dit huis bestaan nogal wat geschillen: zo wordt het eenmaal "Suenenborch" genoemd, een andermaal "Zulenbruch" [93]. Er staat nog steeds een huis Zuilenburg in Overlangbroek aan de Langbroeker Wetering en we mogen aannemen, dat hier eenmaal het huis van Gijsbertus stond.

— Gijsbertus de Sulen bezat in deze zelfde periode ook een huis Jutfaas en goederen te Linschoten. Aan het einde van de 14de eeuw was in dit laatste dorp nog een huis, achter de dorpskerk, dat het oude huis "Zuilen" genoemd werd [94].

— Waarschijnlijk kreeg het geslacht al in de tweede helft van de 13de eeuw de kastelen Zuilen en Anholt ter beschikking. Zoals in het voorgaande (pagina 13) werd uiteengezet laat het beschikbare materiaal niet toe om exact aan te geven wanneer. Grofweg genomen heeft het geslacht van Zuilen beide ongeveer anderhalve eeuw in haar bezit gehad. Rond het jaar 1400 gingen zowel Zuilen als Anholt over in handen van resp. de familie Borssele en Gemen [95].

— Het huis Aspel, ten noordwesten van Anholt, was een burcht van de aartsbisschoppen van Keulen, waarop een kastelein zetelde. Voor de 13de eeuw vinden we nog geen bewijzen dat de Zuilens als dienstlieden van de aartsbisschoppen met het kasteleinschap van Aspel belast waren, maar voor de 14de eeuw staat dit wel vast. Vooral Diederik Van Zuilen-Anholt (gestorven 1365) is als zodanig veelvuldig genoemd en hij is het die het "steenhuys" dat staat "tot Aspel" in de voorburcht schenkt aan de man van zijn dochter Elisabeth, Frederik Van der Berg. Het stenen huis was het bezit van Diederik. Volgens de niet gepubliceerde aantekeningen van professor Rensing (aanwezig in het archief van Anholt) bestond er al in de elfde eeuw een band tussen het aartsbisdom van Keulen en Aspel. Wanneer de relatie tussen Aspel en de heren van Zuilen is ontstaan kon hij niet precies vaststellen, maar dit tijdstip moet al vroeg in de 13de eeuw liggen. In de latere jaren van de 14de eeuw wordt de naam Aspel en het bijbehorende kasteleinschap niet meer genoemd. Het is voor zover bekend niet overgegaan op Diederiks zoon, Steven Van Zuilen-Anholt [96].

— In het Sticht stonden de heren van Zuilen veel huizen ter beschikking, waaronder het huis Beverweerd. In verband met het geslacht Zuilen werd het huis voor het eerst genoemd in 1269, wanneer Zweder Van Zuilen als Zweder Van Zuilen van Beverweerd voorkomt. Hij is de zoon van Steven Van Zuilen en Hadewig, vrouwe van Zuilen, of zoals ze later te boek staat, vrouwe van Wiltenburg. Het is onduidelijk of Steven Van Zuilen het goed gekocht heeft of dat het als bruidsgift van Vrouwe Hadewig fungeerde. Het huis ging na de dood van Hildegard, de vrouw van Zweder Van Zuilen-Beverweerd, over naar Nicolaas Van de Velde die het als een dienstgoed van Utrecht te leen hield [97].

— Het huis Hardenberg is eveneens een kasteel dat in de loop van de 14de eeuw uit de bronnen verdween. In de jaren vijftig van onze eeuw heeft de genealoog J. Goudszwaard zich intensief bezig gehouden met de geschiedenis van dit huis, dat eveneens in de buurt van Anholt lag. Er bestaat nu trouwens nog een huis Hardenberg ten noorden van Anholt. Toen rond 1311 Jan Van Zuilen Stevenszoon stierf, liet hij aan zijn zoon Dirk veel goederen rond Anholt na, waaronder het huis Hardenberg. Dirk gaf het huis aan zijn oomzegger Dirk, een zoon van zijn broer Steven. Dit moet ongeveer rond 1347 geweest zijn. Deze twee Dirken zijn de enige heren uit de 14de eeuw die het huis Hardenberg hebben gehad, voor zover bekend [98].

— Nijevelt of Nijvelt ging naar de heren van Zuilen over als een leen van het bisdom na het jaar 1311. Jacob

Van Zuilen voegde de geslachtsnaam van zijn vrouw Christine Van Nijevelt aan de zijne toe. Christine was zijn nicht en voerde zelf een wapen met drie zuilen, maar in andere kleuren. Volgens sommige gegevens nam Jacob de wapenkleuren van zijn vrouw – en nicht – over. In plaats van drie rode zuilen op zilver werd het nu drie zilveren zuilen op rood veld. Zijn zoon Steven liet zich eveneens met het huis Nijevelt belenen en na hem zijn zoon Jacob [99].

— Ook in handen van het geslacht Zuilen, niet van de *heren* van Zuilen, was het huis Harmelen. Diederik Van Zuilen had uit de bruidsschat van zijn vrouw vrij eigen goed: ongeveer 43 morgen groot, met het huis Harmelen. Dit lag in het gericht van de Proost van Oudmunster en hij droeg het in 1348 op aan de Abt van de Paulusabdij te Utrecht, van wie hij het weer in leen ontving. Zijn zoon Zweder en kleinzoon Diederik zijn in het bezit van dit huis gebleven [100].

Besluit

In het voorgaande is getracht om duidelijk te maken hoe de heren van Zuilen van kleine heren uit het land van Kleef na hun komst in het bisdom Utrecht vrij snel zijn opgeklommen tot de status van een invloedrijk geslacht. Gebruikmakend van de nieuw ontgonnen gronden in het Sticht, van de contacten die zij al hadden met de bisschoppen en met enkele Stichtse heren en van hun tact en vermogen om zich voor de bisschoppen onmisbaar te maken zijn zij er in geslaagd tot de belangrijkste kringen van het Sticht en ook van Holland te gaan behoren. Dat hun komst naar het Sticht wellicht ook onder de drang der omstandigheden plaats vond is een veronderstelling die bij gebrek aan harde bewijzen bij een veronderstelling moet blijven.
Getracht is ook te achterhalen van waaruit de heren van Zuilen hun positie hebben opgebouwd. Hierbij deed zich de moeilijkheid voor dat niet zonneklaar is gebleken welke Zuilens zich waar hebben gevestigd juist in de periode van ongeveer 1230 tot 1260. Wel is bekend dat er in deze jaren een aantal van Zuilen's naar het bisdom zijn gekomen, maar een gedetailleerd beeld wilde maar niet ontstaan. De enige van wie met zekerheid vastgesteld kan worden, waar hij zich vestigde is Gijsbertus de Sulen, de schout van Jutfaas. Maar het blijft nog een open vraag, of alle latere van Zuilen's vanuit het gebied ten zuidoosten van Utrecht – Overlangbroek – hun carrière hebben opgebouwd. Wellicht verschijnt er eens een studie die de geschiedenis van deze gebieden grondig uitdiept zodat er een aantal vragen met betrekking tot de geschiedenis van de heren van Zuilen beantwoord zullen kunnen worden.
Na ongeveer 1260 zijn de heren van Zuilen geen onbekenden meer in het Sticht. Ingetrouwd in de schenkersfamilie Beusichem, zich veelvuldig mengend in de politieke problemen van die tijd, hebben zij zich tot een niet te onderschatten machtsfactor weten op te werken. Het slot Zuilen en het slot Abcoude waren vast in hun handen. Al rond 1300 traden zij op als de onbestreden meesters in het gebied van Wijk bij Duurstede. Van deze tijd af is het merkbaar dat het geslacht Zuilen zich over het Sticht ging verspreiden. Natuurlijk is in het kader van dit onderzoek een poging gewaagd tot het inventariseren van de zegels, en wat daarmee in verband staat, van de *heren* van Zuilen. Helaas heeft dit nog weinig succes gehad. Ook Wagner heeft getracht de zegels bij zijn onderzoek te betrekken en veel van wat hij heeft gevonden vormt heel bruikbaar materiaal. Maar de bedoeling van het zegelonderzoek, het naspeuren van familiebanden en onderlinge relaties vraagt een veel diepgaander studie, bijvoorbeeld in de kapittelarchieven. Dit is echter een zeer tijdrovend onderzoek en viel buiten het kader van deze studie. Wel is onderzocht welke zegels, door de heren van Zuilen gebruikt, zich bevinden in het archief der bisschoppen van Utrecht (RA Utrecht), maar dit heeft geen nieuwe feiten opgeleverd.
Het bestuderen van de kapittelarchieven zou wellicht nieuwe gegevens betreffende het grondgebied van de heren van Zuilen in de buurt van Utrecht (stad) en in het Nedersticht aan het licht kunnen brengen.
Tenslotte is ook getracht vast te stellen waar de heren van Zuilen zich na hun dood lieten begraven. In ieder geval heeft F. Schoonheim aangetoond in zijn artikel "De hervormde kerk van Oud-Zuilen" (jb. Oud-Utrecht 1977, p. 73) dat het zoeken in Zuilen zelf niets zal opleveren. Alleen van Diederik Van Zuilen-Anholt (1347-1365) is bekend dat hij begraven werd in het klooster Grafenthal in Kleef [101]. Als er iets meer aan het licht zou komen over de plaatsen waar de diverse leden van het geslacht Zuilen bijgezet zijn, zou dit ook van nut worden bij het zoeken naar gegevens aangaande het grondbezit en goederenbezit van het geslacht.

Maarssen, najaar 1982

Noten

[1] K. Heeringa, Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Nedersticht. In: Bijdragen Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde VII-I, p. 46-55 (1931).
Het fragment komt uit de collectie Snouckaert van Schouburg in het archief van de Hoge Raad van Adel, inv.nr. 5224.
[2] R. J. C. van Maanen, Slot Zuylen, p. 7.
[3] Franz Steinbach, Geschichtliche Räume der deutschen Nieder- und Mittelrheinland, p. 22-24.
[4] FSSA Dok Ia, nr. 7.
[5] FSSA Dok Ia, nrs. 5 en 6.
Wagner I-1, doss. VIII, fol. 1.
[6] FSSA Dok Ia, nrs. 10, 11, 12 en 14.
[7] H. Platelle, Les rélations entre Saint-Amand et Saint-Servais de Maastricht au Moyen-Age, p. 358.
[8] Wagner I-1, doss. I.
[9] FSSA Dok Ia, nr. 3; FSSA API 9 (n).
[10] FSSA Dok 2, p. 40 en 41.
[11] Wagner I-1, doss. I.
[12] HSA Düsseldorf Findbuch Kleve, nr. 121.28-1, p. 106, nr. 56.
[13] Oediger, Bestand 8 Kleve Lehnreg., nr. 777.
[14] Wagner I-1, doss. I.
[15] Lacomblet I, nr. 377.
[16] Oediger, Bestand 8 Lehnreg. Kleve, nr. 659-1.
[17] FSSA Dok Ia, nrs. 5 en 6.
[18] OB Holland en Zeeland I, nr. 197.
[19] Sloet, p. 638, nr. 632.
[20] Idem, p. 700, nr. 701.
[21] FSSA Dok Ia, nr. 57.
[22] Sloet, p. 576, nr. 569.
[23] Van de Linde, p. 108.
[24] OS Utrecht II, nr. 1151.
[25] OS Utrecht II, nr. 1019.
[26] Sloet, p. 719, nr. 725.
[27] Brom I, p. 214, nr. 1138.
Zie ook W. van Iterson, Ontwikkeling I, p. 252, nr. 269.
[29] Wagner I-1, doss. I.
[30] FSSA Dok I.
[31] FSSA Dok Ia, nrs. 39, 41, 48 en 52.
[32] N.L. 1935, p. 329/330.
[33] Wittert van Hoogland I, p. 429.
[34] Lacomblet II, nr. 623.
[35] FSSA Dok Ia, nrs. 53 en 54.
[36] FSSA Dok Ia, nr. 49.
[37] Wagner I-1, doss. I, ontleend aan J. W. te Water, Historie van het Verbond en het Smeekschrift dier Hollandsche edelen 1796.
[38] o.a. R. J. C. van Maanen, De abdij Oostbroek, p. 88-90.
[39] G. Vermast, De heren van Beusichem, p. 88 en 89.
[40] F. Ketner, Jan van Nassau, p. 63-85.
[41] Idem, p. 66.
[42] Idem p. 69/Coll. Snouckaert van Schouburg, inv.nr. 5224.
[43] OB Holland en Zeeland II, nr. 276.
[45] R. J. C. van Maanen, De abdij Oostbroek, p. 90.
[46] Rijmkroniek IV, p. 265.
[47] Snouckaert van Schouburg, inv.nr. 5224, map Zuylen.
[48] Wagner I-1, doss. VIII, fol. 6.
[49] Brom II, p. 13, nr. 1698.
[50] Brom II, p. 129, nr. 2341.
[51] Ketner, Jan van Nassau, p. 65/K. Heeringa, Hoofdstukken p. 47 en 48.
[52] A. de Groot, Zweder en Jacob van Gaasbeek, p. 41.
[53] OS Utrecht II, nr. 245, het betreft het jaar 1085.
[54] Corpus Sigillorum nrs. 637 en 639.
[55] Wagner I-1, doss. II, fol. 2b.
[56] Hugenholtz, Floris V, p. 64.
[57] Wagner I-1, doss. II, fol. 2c en I-1, doss. XIV.
N.L. 1926, p. 170 en N.L. 1927, p. 186/187.
[58] A. J. Maris, Van Voogdij tot Maarschalkambt, p. 136-144, met lijsten van maarschalken op p. 126-135.
[59] I. W. Enklaar – De vorming van de Stichtse maarschalkambten, p. 360 en 365/366.
[60] Zie noot 58, p. 137/138 en de stamboom.
[61] Ketner, Jan van Nassau, p. 70 en 78.
[62] Janssen, Middeleeuwse geschiedenis, p. 144/145.
[63] Sloet, nr. 1025.
[64] G. Vermast, De heren van Beusichem, p. 31 en 34.
[65] OB Holland en Zeeland II, nr. 426.
[66] Idem, nr. 437.
[67] Wagner I-1, doss. XII en OS Utrecht, nr. 1562.
[68] OS Utrecht III, nr. 2877/OB Holland en Zeeland II, nr. 1034.
[69] Snouckaert van Schouburg, inv.nr. 5224, map Van Zuylen en Nievelt, p. 8.
[70] Wagner I-2, map Steven van Zuylen van Nievelt 1a.
[71] CBG, map Van Zuylen van Nievelt, blad I.
[72] RA Gelderland, Leenkamer, inv.nr. 124, fol. 38ro.
[73] N.L. 1935, p. 329/330.
[75] Wagner I-1, doss. VIII, fol. IV en III.
[76] Wagner I-1, doss. XIII, fol. IV.
[77] Wagner I-1, doss. VIII, fol. 17.
[78] Wittert van Hoogland I, p. 431.
[79] R. J. C. van Maanen, Slot Zuylen, p. 6.
[80] UB Stadt Krefeld, p. 136.
[81] RA Gelderland, 1e archief van Bethlehem B 260-B aanwinsten 8 fol. 104 (met dank aan de heer P. Maars, archiefmedewerker).
[82] Wagner I-1, doss. VIII, fol. 5a.
[83] INA Kreis Borken, Beiheft I, p. 41.
[84] P. O. van der Chijs, Munten van Gelderland en Anholt, p. 131 en 132, origineel aanwezig in het archief van Anholt.
[85] INA Kreis Borken, p. 21 nr. 103.
[86] FSSA Dok 2, reg. I (ongeordend).
[87] Wittert van Hoogland I, p. 432.
[88] R. J. C. van Maanen, Slot Zuylen, p. 7.
[89] Wagner I-1, doss. VIII, blad Dirk van Zuylen: "Zulen" heeft hij doorgestreept en er "goederen" boven geschreven / Van Maanen, De abdij Oostbroek, p. 90.
[90] R. J. C. van Maanen, De abdij Oostbroek, p. 90.
[91] Idem, p. 90.
[92] Scriptie nr. 40.
[93] Sloet, p. 719, nr. 725 – Zuilenburg.
Brom I, p. 210 nr. 1118 – Jutfaas.
[94] OS Utrecht II, nr. 1151.
Brom II, p. 119 nr. 2278.
[95] Bediger, Lehnregister Kleve, Bestand 8 nr. 659-4 / FSSA Dok. 2, p. 45, 46 en 47.
M.b.t. Zuilen, Wittert van Hoogland I, p. 432.
[96] Wagner I-1, doss. VIII, blad Dirk Jansz. van Zuilen – m.b.t. Aspel FSSA AP I 9n, niet gepubliceerde aantekeningen van prof. Rensing p. 6 en 7 – m.b.t. de relatie met Keulen.
[97] Archieven Duitse orde I, nr. 276 / FSSA Dok. 2, p. 139-141 / Wittert van Hoogland I, p. 98.
Zie ook: W. van Iterson – Open huizen I, p. 79.
[98] CBG Coll. Goudzwaard, niet geordend.
[99] CBG map Van Zuylen van Nievelt, niet geordend.
[100] Wagner I-2, Drakenburgaanhangsel, fol. 1 en 3.
Coll. Snouckaert van Schouburg, inv.nr. 5224, niet geordend.
[101] Wagner I-1, doss. VIII, map Dirk v. Sulen.

Niet uitgegeven bronnen

Archief Anholt: F(ürstlich) S(alm)-S(alm'sche) Archief A(nholt); verzamelingen: Dok(umentations)-Sammlung.

Archief Centraal Bureau voor de Genealogie: verzameling Zuilen.

Archief van de Hoge Raad van Adel – inv.nr. 5224 niet geordend.

Hauptstaatsarchief Düsseldorf – Findbuch Kleve.

Rijksarchief Gelderland – Rekenkamer van de hertogen van Gelre.

Uitgegeven bronnen

Berg, L. Ph. C. van der (ed.) – Oorkondenboek van Holland en Zeeland, 's-Gravenhage 1866-1901.

Brom, G. (ed.) – Regesten van oorkonden betreffende het Sticht Utrecht, 2 dln., Utrecht 1908.

Brill, W. (ed.) – Melis Stoke, Rijmkroniek IV; Werken Historisch Genootschap 40, Utrecht 1885.

Corpus Sigillorum Neerlandicorum – De Nederlandsche zegels tot 1300, 1937-1940.

Geer van Oudegein, J. J. de (ed.) – Archieven van de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht, Utrecht 1871.

Keussen, H. (ed.) – Urkundenbuch der Stadt Krefeld und der alten Grafschaft Mörs I, Krefeld 1938.

Lacomblet, Th. J. – Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, Düsseldorf 1840-1858.

Muller, S. Fz. (ed.) – Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, Utrecht 1920, 's-Gravenhage 1940-1959.

Oediger, F. W. (ed.) – Das Hauptstaatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände VIII, Siegburg 1974.

Sloet L. A. J. W. baron (ed.) – Oorkondenboek van de graafschappen Gelre en Zutfen, 's-Gravenhage 1872-1876.

Smitz, L. (ed.) – Inventare der Nichtstaatlichen Archive, Kreis Borken, Beiheft Borken, Münster i.W. 1901.

Literatuur

Enklaar, J. W. – De vorming van de Stichtse maarschalkambten, in: Tijdschrift voor Geschiedenis 45, p. 360-374.

Chijs, P. O. van der – De munten der voormalige heren en steden van Gelderland en Anholt van de vroegste tijden tot aan de pacificatie van Gend, Haarlem 1853.

Groot, A. G. de – Zweder en Jacob van Gaasbeek, in: Zuidhollandse Studiën VIII (1953).

Heeringa, K. – Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Nedersticht, in: Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde VII-I (1931), p. 46-55.

Hugenholtz, F. W. N. – Floris V (Bussum 1966).

Iterson, W. van – Ontwikkeling van de rechten op de grond, dl. 1 (Leiden 1923).

Ketner, F. – De elect Jan van Nassau en zijn tijd, in: Stichtse Studiën (Utrecht 1974), p. 63-85.

Linde, H. van de – De Cope (Assen 1955).

Maanen, R. J. G. van – Slot Zuylen, Serie Nederlandse Kastelen, nr. XIX
– De relatie tussen Zuilen en de abdij van Oostbroek, in: Jb. Oud-Utrecht 1969, p. 74-98.

Maris, A. J. – Van Voogdij tot Maarschalkambt (Utrecht 1954).

Nederlandse Leeuw – Uitgaven van het Genootschap.

Platelle, H. – Les rélations entre Saint-Amand et Saint-Servais de Maastricht au Moyen Age, in: Publications de la société historique et archéolique dans le Limbourg CXVI/CXVII (Maastricht 1981), p. 353-367.

Scriptie nr. 40 – Hoof, J. P. C. M.; Leengoederen en leenmannen van het geslacht Abcoude-Gaasbeek in het Nedersticht ± 1370-± 1460, 1977.

Steinbach, F. – Geschichtliche Räume der deutschen Nieder- und Mittelrheinland, in: Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein 155/156 (1954), p. 9-34.

Vermast, G. – De heren van Beusichem voor het jaar 1300, in: Gelre, Bijdragen en Mededelingen, nr. 53 (1953), p. 27-52.

Wittert van Hoogland, E. B. F. F. – De Geschiedenis der Utrechtse Ridderhofsteden en heerlijkheden, 2 delen (Utrecht 1912).

Over de toepassing van heraldische kleuren op deuren en luiken, voornamelijk van kastelen*

DOOR

D. J. G. BUURMAN

Wie met de praktijk te maken heeft van het restaureren van kastelen, die nog een overwegend van voor de 18de eeuw daterend karakter dragen, zal zich vroeg of laat gesteld zien voor de vraag: hoe schilder ik de deuren en luiken? Het zal zelden het geval zijn, dat het huis zelf de gegevens hiervoor oplevert. De oorspronkelijke luiken hebben de moderniseringen van de 18de en 19de eeuw meestal niet overleefd, al zal een scherp oog boven in een toren of op een zolderverdieping nog wel eens een vergeten luikje ontdekken. Oude voordeuren zijn niet minder zeldzaam en zijn bovendien zo vaak overgeschilderd, dat het vaststellen van de oorspronkelijke kleuren geen eenvoudige zaak meer is.

De volgende vraag is dan: kan ik heraldische kleuren toepassen? Zo ja, welke en in wat voor figuratie? En zijn die figuren aan een bepaalde mode of tijd en misschien ook aan een bepaalde streek gebonden?

Om ons heen komen wij allerlei figuren tegen. In de eerste plaats de welbekende figuur, die gemakshalve als zandloper wordt aangeduid. Past men die figuur in een wapen toe, dan heet dat in de heraldiek schuingevierendeeld.[1] De figuur ontstaat door het schild en in ons geval het luik diagonaal in vieren te verdelen. Er ontstaan dan vier driehoeken. Geeft men hieraan twee ten opzichte van elkaar wisselende kleuren, dan ontstaat het beeld van een zandloper. Vaak ziet men daarop een zgn. wisselrondje aangebracht, dat is een cirkeltje om het snijpunt van de twee diagonalen, waarbinnen de kleuren opnieuw wisselen ten opzichte van de driehoeken.

Verdeelt men het vlak niet alleen diagonaal maar ook rechthoekig in vieren, dan ontstaan acht driehoekjes, die, wisselend gekleurd in twee kleuren het effect van molenwieken opleveren. In de heraldiek heet dat geeerd en één zo'n driehoekje heet een geer.[2] Dr. P. J. H. Cuypers bracht deze figuratie aan op de luiken van het Oude Loo. Door behalve de diagonale verdeling alleen de horizontale deellijn aan te brengen krijgt men zes driehoekjes, die men eveneens wisselend kan kleuren. Deze figuur vindt men op de luiken van het niet ver over de grens liggende Schloss Lembeck in Westfalen.

Een heel andere figuur, die wij dikwijls tegenkomen, is de keper, steeds met de punt naar boven. Ook deze figuur kan op verschillende manieren worden toegepast. In het Alpengebied kan men wel luiken vinden, die alleen in het midden één keper dragen. Hier te lande pleegt men het hele luik met kepers te vullen, die wisselend gekleurd zijn en de breedte van het luik hebben.[3] Het was weer dr. P. J. H. Cuypers, die in 1885 aan het zgn. huis van Marten van Rossem in Zaltbommel de deuren en luiken zgn. tegengekeperd[4] schilderde, d.w.z. dat de twee helften van elke keper telkens van kleur wisselen, in dit geval wit en rood.[5] Bovendien hebben de kepers hier niet de breedte van het luik maar zijn zij in smallere verticale banen naast elkaar geplaatst – paalsgewijze heet dat in de heraldiek – en dan zo, dat elk vakje bestaande uit een halve keper in kleur wisselt ten opzichte van de naastliggende vakjes.

Het Duitse taalgebied geeft voornamelijk in zuidelijke richting tot over de Alpen een nog grotere variatie te zien. Vooral in Zwitserland, waar de heraldiek altijd heel sterk levend gebleven is, hoeft ons dit niet te verbazen. Naast zandloper- en kepermotieven komt men ook andere figuren tegen. Zo vinden wij op het binnenplein van het huis Walbeck,[6] vlak over de grens in het nu Duitse Geldern, het stralenmotief, dat voortkomt uit een gegeerd vlak, waarvan men de geren opnieuw deelt en vervolgens de lijnen even laat golven. Dit motief wordt in Zwitserland vrij veel toegepast. Een fraai voorbeeld levert het kasteel Vaumarcus in het kandon Vaud.[7] In ons land ben ik het nooit tegengekomen.

* De hier volgende bijdrage was, als een eerste verkenning, eerder opgenomen in Gelders Mengelwerk, korte bijdragen tot de geschiedenis van Gelderland, aangeboden aan mr. P. J. W. Beltjes (bij diens afscheid als provinciaal inspecteur der archieven in Gelderland), Zutphen 1979, p. 29-47. Op verzoek van de redactie van Castellogica wordt zij hierbij opnieuw afgedrukt. Mr. Beltjes en de uitgever, De Walburg Pers in Zutphen, gaven daartoe welwillend hun toestemming. De tekst is grotendeels onveranderd gebleven, maar er is van de gelegenheid gebruik gemaakt een aantal nieuwe gegevens in te voegen. Op de conclusies heeft dit geen enkele invloed gehad en daarin is dan ook niets gewijzigd.

Er is nog een geheel andere wijze van heraldisch schilderen van luiken mogelijk, namelijk door niet alleen de kleuren van het wapen over te nemen, maar ook de wapenfiguren zelf. Sommige geometrische wapenfiguren lenen zich daartoe. Zo geven de luiken op Vorden sedert de verbouwing van omstreeks 1875 een zwart en goud geschaakt kruis te zien, dat is ontleend aan het in 1816 bevestigde wapen van de heerlijkheid Vorden.[8]

Op Vosbergen bij Heerde dragen enige luiken de blauw en wit geruite schuinbalk van de Van Dadems, ook al vóór de betrekkelijk recente restauratie. Maar het is wel een bedenksel van deze eeuw, want een foto uit 1894 laat op de buitenkant van de kleine luikjes in de geveltoppen alleen gewone schuinbalken zien, die wisselend donker en licht gekleurd zijn.[9]

Voor de restaurator komt ten slotte nog een zeer praktische vraag om de hoek kijken. De luiken waren, zolang de benedenste gedeelten van de veelal toegepaste kruisvensters nog niet van glas waren voorzien, normaal gesloten. Zeker op het platteland was dat nog tot diep in de 18de eeuw het geval. Als in de dertiger en veertiger jaren van die eeuw Corn. Pronk en Jan de Beyer al tekenend door ons land trekken, laten zij nog tal van kruisvensters met gesloten luiken zien, waarvan men mag vermoeden, dat er achter die luiken nog geen glas aanwezig was. Veel adellijke huizen waren in die tijd al afgezakt naar de status van buitenhuis, waar men alleen de zomer doorbracht. En vooral in het oosten des lands zijn deze huizen heel lang nog primitief gebleven. Zo hier en daar vinden wij vooral bij De Beyer ook moderne 18de-eeuwse ramen zonder luiken. Maar de meeste moderniseringen – en die betreffen altijd in ieder geval de ramen – hadden na omstreeks 1745 plaats. Brengt men bij een restauratie nu kruisvensters terug, dan zal het moderne gebruik van het huis tien tegen één meebrengen, dat men deze vensters volledig van glas voorziet, wat dan weer tot gevolg heeft, dat de luiken zelden meer gesloten worden. Men realiseert zich vaak onvoldoende, dat deze huizen hierdoor een heel ander uiterlijk krijgen dan zij in de tijd van b.v. Jan de Beyer hadden. Het brengt ook mee, dat de kleuren, die men met veel ijver op de buitenzijde van de luiken aanbrengt, bijna nooit gezien zullen worden. Wie toch graag heraldisch wil schilderen, komt dus in de verleiding het op de binnenkant van de luiken te doen. En de vraag is dan: is dat historisch verantwoord?

Vorige generaties van restaurateurs hadden met deze vragen geen moeite. Een man als Cuypers heeft zich misschien nog wel op authentieke gegevens kunnen baseren. Wij zouden daar graag meer van willen weten. In het algemeen wist men ruwweg – bij overlevering? – dat bij een middeleeuws kasteel kepers hoorden en bij een 17de-eeuws huis zandlopers. En bij de historische trant van restaureren, zoals die veelal werd aangehouden, paste het schilderen in de kleuren van het wapen der oorspronkelijke bewoners in plaats van de huidige. Wat dat laatste betreft was er ook vaak geen andere mogelijkheid. De altijd levend gebleven traditie om de kleuren van de familie, die het huis vaak na eeuwenlange vererving nog bewoont, toe te blijven passen op het huis zelf, maar vooral op de bijgebouwen en de pachtboerderijen, is in ieder geval niet zonder meer bruikbaar voor kastelen, die in handen van een stichting zijn overgegaan of van een eigenaar, aan wie men het schilderen van zijn kleuren als misplaatste ijdelheid zou kunnen verwijten. Zie hier een paar voorbeelden uit de naaste omgeving.

Als omstreeks 1910 de Doorwerth is overgegaan in handen van een speciaal daartoe opgerichte vereniging en onder hooglopende ruzie wordt gerestaureerd, blijkt van generlei onenigheid over de kwestie van het heraldisch beschilderen van deuren en luiken, hoewel geen enkele van de vele en vaak zeer gedetailleerde oude afbeeldingen van dit kasteel enige aanwijzing geeft, dat men dit hier vroeger ook gedaan zou hebben. De meeste ramen waren in de 19de eeuw gewijzigd en oude luiken heeft men waarschijnlijk niet meer gevonden. Niettemin paste het volledig in de gedachtenwereld van de toenmalige restaurateurs om alle luiken van heraldische kleuren te voorzien, in kepervorm op de buitenkant van de luiken en met een figuur, die aan een gotisch briefpaneel doet denken, aan de binnenkant. Alleen de deuren van de voorpoort droegen een grote zandloper, zoals op oude foto's is te zien,[10] en deze werd gehandhaafd, maar ook daar voegde men kepers toe op het deel boven de deuren, dat normaal niet opengaat. Met de kleuren blauw en geel had men geen problemen, want Doorwerth hoort tot de kleine groep van Gelderse heerlijkheden, die een eigen wapen voerden en dat zij in het begin der 19de eeuw officieel door de Hoge Raad van Adel bevestigd zagen.

In de dertiger jaren volgde de restauratie van de Doornenburg, intussen evenals Doorwerth niet meer in particuliere handen maar eigendom van een stichting geworden. Alle deuren en luiken van dit middeleeuwse kasteel werden aan de buitenkant beschilderd met kepers in het wit en rood van de eerste eigenaren, de Van Doornicks. De luiken kregen aan de binnenkant een wit veld in een rode rand.

Op gelijke wijze ging men kort daarna te werk op het Huis Bergh, dat door de vorst van Hohenzollern-Sigmaringen was verkocht aan de heer J. H. van Heek en door deze in een N.V. was ondergebracht. Wederom werd wit en rood toegepast, hier ontleend aan het wapen der oudste graven van Bergh, dat overigens ook bij hun afstammelingen in vrouwelijke lijn in gebruik was gebleven.[11]

En ten slotte Hernen. Ook dit was intussen eigendom

geworden van een 'kleurloze' stichting en de keuze was hier tussen de kleuren van de laatste eigenaren, de familie Metelerkamp van Bronkhorst, of die van de oudste heren van Hernen. Die keuze was niet moeilijk. Heraldische kleuren werden altijd alleen toegepast door riddermatige families, waartoe de Metelerkamps niet behoorden. Bovendien noemden de oudste heren van Hernen zich ook naar dit bezit, hetgeen een extra argument was om hun kleuren te kiezen. Toevallig is ook dit weer wit en rood. In dit laatste geval heb ik zelf de keuze mee bepaald.
Met het klimmen van de jaren ben ik mij toch gaan afvragen: wij doen dit nu wel allemaal zo onbekommerd, maar op grond waarvan eigenlijk en kunnen wij het met ons historisch geweten overeenbrengen als wij op deze weg doorgaan? Zo rezen dan achtereenvolgens de vragen, waar dit artikel mee begint. Wat doet men in zo'n geval? Men duikt in de literatuur. Daarvoor kwam zowel de heraldische als de architectuurhistorische in aanmerking. Maar voor zover ik heb kunnen nagaan zwijgt die hierover in alle talen, het welbekende lot van een onderwerp, dat op de grens van twee wetenschappen ligt. Met gaat dan vervolgens links en rechts informeren bij mensen, die het weten kunnen, inclusief instellingen als de Hoge Raad van Adel en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, maar ook zonder resultaat.

Alvorens een poging te doen de vragen te beantwoorden, wil ik niet onvermeld laten de mij mondeling jaren geleden reeds meegedeelde mening van wijlen de Gelderse rijksarchivaris jhr. mr. A. H. Martens van Sevenhoven, een man die zijn zaken kende als weinig anderen en die dus geloof verdiende. Hij was van oordeel, dat heraldische kleuren als herkenningsteken van oudsher in principe niet thuis hoorden op het kasteel zelf, omdat iedereen wel wist, dat daar meneer X of meneer Y woonde, maar dat zij vooral bestemd waren voor de pachtboerderijen, opdat men kon zien, hoever het bezit van die meneer X of meneer Y zich uitstrekte. De stelling klinkt aannemelijk, maar is toch, naar hieronder zal blijken, in haar algemeenheid niet houdbaar. Het kan zijn, dat aan deze stelling een Utrechtse traditie ten grondslag ligt, die ik niet heb nagegaan. Het kan ook zijn, dat deze traditie bij sommige families, die altijd heraldisch zijn blijven schilderen, heeft postgevat, omdat sedert het midden van de 18de eeuw de meest bewoond gebleven adellijke huizen helemaal geen luiken meer hadden – de 19de-eeuwse blinden met schoepen zijn in ons land bij mijn weten nooit in heraldische kleuren geschilderd; in het Alpengebied ziet men dat soms wel – zoadat de wapenkleuren dus vanzelf tot de bijgebouwen en de pachtboerderijen, die veelal wel luiken hielden, beperkt moest blijven. Tussen haakjes: de familie Martens, als niet riddermatig, paste op haar landgoed Velhorst geen heraldische kleuren toe, ook niet op de boerderijen.
De kleuren, die men links en rechts aantreft, afgezien nog van recente restauraties, waarvan ik er enige noemde, bieden geen houvast, omdat men ernstig rekening moet houden met de mogelijkheid, dat zij onder invloed van de romantiek in de 19de eeuw voor het eerst zijn aangebracht.[12] Over bleef dus een stelselmatig onderzoek in oude afbeeldingen en het hopen op toevalsvondsten in archieven. Dat ik het geluk heb gehad op twee huizen, die aan mijn dagelijkse zorgen waren toevertrouwd, een deur met de oorspronkelijke heraldische beschildering aan te treffen en dat mij recentelijk nog een derde vondst van deze soort werd gemeld, mag misschien als een beloning van de voorzienigheid worden beschouwd. Een beloning overigens, die nog niet verdiend is, want van een afgerond onderzoek is door gebrek aan tijd nimmer sprake geweest. Zijn er bij mijn weten in ons land op dit ogenblik geen andere dan de hier bedoelde drie oorspronkelijke deuren bekend; er zijn nog honderden ongeziene afbeeldingen en stellig ook sluimerende archivalische vermeldingen. Maar mijn over vele jaren verzamelde schaarse gegevens zijn toch voldoende om een aantal voorlopige conclusies te trekken. Vandaar deze eerste verkenning in de openbaarheid, in de hoop dat zijn onbekend gebleven vondsten van anderen aan het licht zal brengen.
Om te beginnen zal ik de oude afbeeldingen behandelen. Twee collecties heb ik stelselmatig doorgenomen: de collectie De Poll, waarschijnlijk de grootste nog bestaande particuliere collectie van deze soort in Nederland, thans in bruikleen bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage, en de topografische atlas van het Gemeentemuseum Arnhem. Beide hebben nagenoeg uitsluitend op Gelderland betrekking, maar bevatten daarover dan ook zoveel gegevens, dat zij samen als representatief, althans voor deze provincie, beschouwd mogen worden.
De collectie De Poll omvat een kleine 400 tekeningen van adellijke huizen, bijna alle uit de 18de eeuw, waaronder een groot aantal door Cornelis Pronk, Abraham de Haen en Jan de Beyer. Enige honderden huizen zijn daarop afgebeeld. Niet meer dan 11 tekeningen, waarvan 10 door De Beyer en 1 door De Haen, betrekking hebbende op slechts 7 huizen, blijken een aanduiding van heraldische beschilderingen te geven. Een wel heel schrale oogst, waaruit men, zoals wij zullen zien, toch niet zonder meer mag concluderen, dat deze wijze van schilderen tot de zeldzaamheden behoorde.

Het kasteel van Borculo, dat heel ruim vertegenwoordigd is met drie tekeningen door De Beyer[13] en vier door of vermoedelijk door De Haen,[13] laat duidelijk zandlopers zien op de buitenkant van alle luiken van kasteel en voorburcht (er staat niet één luik open, zodat

de binnenkant ons verborgen blijft) op alle drie tekeningen door De Beyer en, flauwtjes, op slechts één door de Haen, hoewel De Haen precies dezelfde gevels met dezelfde luiken als De Beyer afbeeldt. Wij komen op Borculo hieronder nog terug.
Van de Doornenburg zijn er zes tekeningen, waarvan twee door De Beyer,[15] één door Pronk,[16] één door H. Spilman[17] en één door een niet onbekwame anonymus,[18] alle uit ongeveer dezelfde tijd tussen 1730 en 1750. De Beyer tekent beide keren weer duidelijk zandlopers op de buitenkant van de luiken en ook op de binnenkant van de deuren in de voorpoort (de binnenkant van de luiken blijft ook hier onzichtbaar, hoewel één luik openstaat), bij de anderen is er geen spoor van te vinden.
Het zijn twee voorbeelden, die aantonen, dat voor ons onderwerp niet alle hoewel op zichzelf gerenommeerde 18de-eeuwse tekenaars een betrouwbare bron zijn. Pronk blijft altijd wat vaag. De Haen werkte veelal naar schetsen van Pronk. De Beyer daarentegen had kennelijk plezier in bouwkundige details en bij restauratiemensen hebben zijn tekeningen niet voor niets de faam van grote nauwkeurigheid. Wij zullen dus voorzichtig moeten zijn met de conclusie, dat heraldisch schilderen een uitzondering was. Toch blijft bij een totaal van circa 60 kastelen-tekeningen door De Beyer een oogst van 9 niet groot.
De topografische atlas in het Gemeentemuseum Arnhem geeft een zo mogelijk nog negatiever resultaat. Deze collectie omvat minder 18de-eeuwse tekeningen dan de collectie De Poll, maar mag er op zichzelf toch ook zijn. Een systematische inspectie leverde slechts drie gevallen op, alle drie getekend door De Beyer.
Het houvast, dat wij bij De Beyer menen te vinden, geeft natuurlijk aanleiding het oeuvre van deze meester nader te bezien. Gebrek aan tijd heeft mij genoopt mij voorlopig te beperken tot de beide oeuvre-catalogie door Verbeek en Romers en de tentoonstellingscatalogus door De Werd,[19] waarmee wij overigens de blik meteen over de Gelderse grenzen kunnen werpen. Dit leverde vijf tekeningen en vier gravures op, betrekking hebbende op zes huizen, waarvan vijf in het Kleefse, hierna nog te noemen. Ook dit is een betrekkelijk mager resultaat, als men weet, dat er toch vooral bij Romers en De Werd verscheidene afbeeldingen te vinden zijn, die aan duidelijkheid niets te wensen overlaten.
Wat leren deze tekeningen ons verder? Met twee uitzonderingen, waarop wij straks terugkomen, vinden wij alleen zandlopers, nimmer kepers. Indien ooit algemeen toegepast, waren kepers in ieder geval omstreeks 1740 uit de mode.
De zandlopers blijken behalve op Borculo en Doornenburg voor te komen op: Boetselaer, Grieth, Hönnepel en Wasserburg, alle bij Kleef, Offenberg bij Rees, Poelwijk bij Oud-Zevenaar, Manhorst bij Didam, Keppel, Lichtenvoorde, Ruurlo, Vorden, Meynerswijk en Walbeck bij Geldern.
Op Boetzelaer[20] zijn alle luiken van het kasteel gesloten. Slechts de luiken van twee vensters in een kopgevel vertonen zandlopers, de overige niet. Een openstaand luik van een bijgebouw is aan de binnenzijde kennelijk evenmin van zandlopers voorzien. Overigens hadden dezelfde luiken hun zandlopers ook reeds in de 17de eeuw blijkens een anonieme tekening in Wenen.[21] Grieth[22] heeft de zandlopers heel duidelijk zowel op de buiten- als de binnenkant van alle luiken. Op Hönnepel[23] zijn alle luiken dicht. De zandlopers zijn zichtbaar op de voorpoort en op de buitenkant van de luiken. Op Keppel[24] staan twee luiken open van het thans verdwenen westelijk bouwhuis. Daarop en op de voornaamste poort van dit gebouw zijn zandlopers te zien, merkwaardig genoeg niet op de buitenkant van de gesloten luiken, ook niet op die van het kasteel zelf, die alle gesloten zijn. In kleur is dit alles nog duidelijker op een door De Beyer uitgewerkte tekening, die zich op Keppel bevindt. De kleuren zijn die van de Van Pallandts. De Hof te Lichtenvoorde[25] en de Manhorst[26] vertonen alleen zandlopers op de buitenkant van de luiken (de binnenkant is niet te zien), hetzelfde geldt voor Meynerswijk,[27] waar twee staldeuren op de voorgrond deze beschildering kennelijk missen. Op Offenberg[28] is alleen de buitenkant van de luiken te zien, die alle zandlopers dragen, de deuren zijn onzichtbaar. Poelwijk[29] laat de zandlopers zien op de buitenkant van de luiken, niet op de voordeur en evenmin op de binnenzijde van een openstaand luik. Op Ruurlo[30] heeft slechts één luik van de grote toren een zandloper aan de buitenkant. Op Vorden[31] zien wij alleen zandlopers op de deuren van de voorpoort. Het kasteel zelf ligt wat veraf om met zekerheid te kunnen zeggen, dat De Beyer daar geen zandlopers heeft gezien. Op Walbeck[32] vertoont een klein luikje in een koepelvormige toren boven op het dak een zandloper aan de buitenkant. Een paar openstaande luiken aan één der lange gevels hebben zo te zien aan de binnenkant geen figuren. Wasserburg[33] tenslotte heeft alleen zandlopers op de buitenkant van de luiken. Hier doet zich het opmerkelijke feit voor, dat de zandlopers wel te zien zijn op een gravure door S. Fokke naar een niet bewaarde tekening door De Beyer van 1749, niet echter op een tekening door dezelfde uit 1745.
Zoals gezegd vond ik op de regel van de zandlopers twee uitzonderingen, die waarschijnlijk met elkaar verwant zijn. Het betreft Babberich[34] en het daar vlakbij over de grens gelegen Grondstein.[35] Beide vertonen alleen op de dubbele voordeur een figuur, die er op Babberich uitziet als vier roeiriemen, die zodanig geplaatst zijn, dat zij samen een kruis vormen met de bladen gericht naar de vier hoeken van de deuropening.

Op de gravure naar deze tekening in het *Verheerlijkt Kleefschland* lijkt deze figuur meer op twee gekruiste doornstokken en iets dergelijks, men zou zeggen vier doornige knotsen, had men op Grondstein. Hoewel niet helemaal gelijk, moet het effect ongeveer hetzelfde geweest zijn als dat van de gekruiste golvende stokken (?) op de luiken van Vaduz in Lichtenstein.[36] Wij zullen straks zien, dat er in een vroegere periode ook in onze lage landen meer fantasie op dit gebied bestond en de figuren op Babberich en Grondstein kunnen op een oudere traditie teruggaan.

Ook negatieve constateringen verdienen vermelding. Ons vooreerst beperkende tot De Beyer als de meest betrouwbare, dan kunnen wij er in ieder geval niet aan voorbij, dat diens zeer gedetailleerde tekeningen in veel gevallen geen spoor van een heraldische figuratie vertonen. Ik noem hier in bonte volgorde: Oude Loo,[37] Nyenbeek,[38] Engelenburg bij Brummen,[39] Biljoen,[40] Doorwerth,[41] Nettelhorst,[43] Hackfort,[44] Barlham,[45] Slangenburg,[46] Ressen,[47] Hamerden,[48] waarvan de tekening zo zorgvuldig is, dat op de binnenzijde kleurverschil wordt aangegeven, licht vlak in donkerder rand (misschien toch een wijze van heraldisch schilderen?), Hulzen,[49] Culemborg,[50] de Cloese,[51] Enspijk,52 Rijswijk bij Groessen,[53] Cannenburch,[54] Hackforts Veenhuys[55] en Dorth,[56] alle in Gelderland, Blyenbeek,[57] 't Juffere,[58] Ten Hove[59] en de Putting[60] in Limburg en Zelhem of Zelem,[61] Rosendael[62] en Moyland[63] in het Kleefse. Op sommige andere tekeningen zijn luiken en deuren te klein of in ieder geval te onduidelijk zichtbaar om er conclusies uit te kunnen trekken. Dit geldt b.v. voor: Middachten, bijgebouwen,[61] Ampsen,[65] de Wildt,[66] Heumen,[67] Gellicum[68] en Wolfswaard.[69]

Helaas ben ik nooit toegekomen aan verder systematisch onderzoek, b.v. in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie of in afzonderlijke grote collecties. Wel noteerde ik in de loop van de tijd op het stuk van oude afbeeldingen enige toevalsvondsten, niet alleen op kastelen betrekking hebbende, die ik hieronder met nog een enkel los gegeven uit de reeds besproken bronnen laat volgen.

Huis te Bemmel en Pollenbering, eveneens bij Bemmel. Dat Pronk soms toch wel oog had voor heraldische kleuren, blijkt uit de schetsen, die hij kort na 1730 van deze twee huizen maakte en die beide heel duidelijk luiken met zandlopers op de buitenkant laten zien.[70]

Borculo. Wij bespraken al enige tekeningen van dit kasteel door Jan de Beyer. Bij uitzondering beschikken wij in dit geval ook over een schilderij, dat tot voor kort in het kasteel Ruurlo hing en zich nu in het Stedelijk Museum te Zutphen bevindt.[71] Het is ongedateerd en het is wat primitief geschilderd, maar het geeft op kostelijke wijze het kasteel met een deel van zijn omgeving weer. Wat wel het meest opvalt is de lange brug over de gracht, die in plaats van leuningen hoge houten wanden vertoont – misschien was de brug overdekt – en deze wanden zijn met het bekende zandlopermotief blauw en wit geschilderd, hetgeen een lange reeks van witte zandlopers en blauwe vierkanten oplevert. Het is niet moeilijk zich voor te stellen, wat een decoratief en speels effect dit in werkelijkheid moet hebben opgeleverd.[72] Hoewel de meeste luiken geen heraldische kleuren vertonen, is op een enkel luik toch ook de witte zandloper op blauw veld zichtbaar. Voor de datering van het schilderij is het van belang vast te stellen, van wie deze kleuren waren. Niet van de graven van Limburg Stirum, wier aanspraken op Borculo al van 1555 dateerden en die het in 1727 verkochten.[73] Ook de koper uit dat jaar komt niet in aanmerking. Wel daarentegen de uit Pommeren stammende graaf Von Flemming, die Borculo in 1742 kocht en in blauw een zilveren wolf voerde.[74] Hij overleed in 1771 en zijn dochter verkocht Borculo in 1777 aan prins Willem V. De zaak wordt nog iets gecompliceerder, als wij opnieuw naar één van de tekeningen van Jan de Beyer uit 1743 kijken, die bij uitzondering gekleurd is en rode zandlopers op witte luiken vertoont.[75] Von Flemming was toen één jaar eigenaar en was blijkbaar nog niet aan een nieuwe schilderbeurt toegekomen. Dit klopt geheel met de ruïneuze staat, waarin De Beyer het kasteel in dat jaar uitbeeldt en dat is dan weer in overeenstemming met de financiële perikelen, waarin Von Flemmings voorgangers zich hadden bevonden. Het waren waarschijnlijk de kleuren van het eerste en voornaamste kwartier uit het wapen der graven Van Limburg Stirum, vertonende de rode Limburgse leeuw op een zilveren veld, die in 743 nog altijd de luiken op Borculo sierden en die pas na dat jaar door de kleuren van de nieuwe eigenaar vervangen zouden worden. Het schilderij mag dus gedateerd worden tussen 1743 en 1771 en is waarschijnlijk gemaakt na een opknapbeurt omstreeks 1750. Let wel, men ontleende op Borculo in alle gevallen de kleuren aan het familiewapen van de bezitters, niet aan het oude wapen van Borculo zelf, in goud drie rode kogels, dat sedert 1615 één der kwartieren van het wapen der Van Limburg Stirums vormde.[76]

Hemmen en Musschenberg bij Valburg. Op deze kastelen prijkten alle luiken reeds in 1626 met zandlopers aan de buitenkant. De binnenkant is niet zichtbaar, de poortdeuren hebben geen heraldische beschildering. Dit blijkt uit twee prachtige anonieme gravures, die in genoemd jaar zijn gepubliceerd.[77] Een heel duidelijke tekening door De Beyer uit 1744 van de Musschenberg[77] laat niets van zandlopers zien. Moeten wij in dit geval ook aan de betrouwbaarheid van De Beyer twijfelen of waren de zandlopers tussen 1626 en 1744 verdwenen? Het laatste is niet onwaarschijnlijk. De Musschenberg vererfde na het overlijden van Beatrix van Lynden in 1624 op haar zoon Wolter van

Brienen.[79] De prent van 1626 laat waarschijnlijk nog de zandlopers van de Van Lyndens zien. Misschien waren zij intussen al overgeschilderd, toen de prent het licht zag. Tussen het verschijnen van een prent en het ontstaan van de tekening, die eraan ten grondslag lag, verliep meestal geruime tijd.
Amsterdam, huis in de St. Olofssteeg, midden XVII. Een openstaand luik toont aan de binnenzijde een witte zandloper op een blauw veld. Schilderij door Jac. Vrel, circa 1654-1662.[80]
Herinkhave bij Tubbergen, circa 1850. Iets wat lijkt op omgewende kepers over de beide deuren van de voorpoort. Tekening door J. Craandijk.[81] Kepers in de normale stand, beurtelings breed en smal, toont een foto uit 1911.[82]
Kleeburg bij Weidesheim, Kreis Euskirchen, XIXc. Kepers op de hoofdpoort. Tekening circa 1860-1870.[83] Deze kepers zijn ook nu nog aanwezig.
Leiden, stadhuis, vóór 1593. Zandloper op buitenkant luiken, binnenkant niet zichtbaar. Kaartboek Sal. van Dulmenhorst.[84]
Linz, Rheinland, stadhuis, 1706. Zandloper op binnenkant luiken, die alle openstaan. Anonieme tekening.[85]
Munnikenhof, Grijpskerke, 1659. Witte zandloper op zwart veld met wisselrondje in het hart op buitenkant luiken, binnenkant niet zichtbaar. Schilderij door W. Schellinks.[86]
Nijmegen, Waag en Kerkboog aan de Grote Markt, circa 1680. Rode zandloper op zwart veld op buitenkant luiken, die alle gesloten zijn. Tekening door Jan van Call I.[87] Op deze kleuren kom ik straks nog terug.
Borg Scheltkema-Nijenstein, Zandeweer, XVII. Zandlopermotief in zwart en wit (volgorde onduidelijk) op binnenkant luiken, buitenkant groen. Anoniem schilderij.[88]
Toutenburg, Vollenhove, 1660. Zandloper op buiten- en binnenkant luiken. Schilderij door F. Camerlinck.[89]
Uedem in het land van Kleef, stadhuis, 1744. Zandloper op buiten- en binnenkant luiken. Tekening door Jan de Beyer.[90]
Zutphen, Wijnhuis, 1744. Zandloper op buitenkant van twee luiken. Tekening door Jan de Beyer.[91]
In aansluiting hierop nog enkele negatieve gegevens, die voor het totaalbeeld van belang zijn:
Kortenburg en Staverden. Van deze twee huizen bestaan bij uitzondering gekleurde tekeningen door C. Pronk, respectievelijk van 1729[29] en 1732.[93] Zij laten groenachtige luiken zien op Kortenburg en bruinachtige op Staverden. Als bij Pronk in dit geval mogen vertrouwen, voerde men op deze twee huizen in ieder geval geen heraldische kleuren.
Nijenrode bij Breukelen, XVIIB. Schilderijen, waarop niet-gefantaseerde kastelen zijn afgebeeld, zijn zeldzaam en verdienen aandacht. De luiken zijn aan de buitenkant naturelkleurig, aan de binnenkant rood. Dit is op zichzelf merkwaardig. Blijkbaar had men hier geschilderd niet om het hout aan de buitenzijde te conserveren maar om het interieur een vriendelijk karakter te geven. In ieder geval vertoonden de luiken toen geen zandlopers, waarmee zij nu aan de binnenkant zijn opgesierd. Schilderij door J. Storck.[94]

De literatuur uit de tijd zelf heeft tot nu toe niet meer dan één vermelding prijsgegeven, die in dit verband van belang is. Zij betreft de stadsgebouwen in Nijmegen en het was drs. G. Th. M. Lemmens, die zo vriendelijk was mij daaop attent te maken. In de door J. in de Betouw herziene derde druk van H. K. Arkstée, Nijmegen, de oude hoofdstad der Batavieren, verschenen te Nijmegen in 1788, kan men in een uitvoerige noot over het Burgerweeshuis en zijn bewoners op p. 330 het volgende lezen: 'De kleeding der kinderen schijnt te voren uit leder bestaan te hebben, dewijl, op den 8 Maart 1611, bij den Raad, op verzoek der Provisoren, is vastgesteld, dat zij in het vervolg niet met seemsleder maar met laken gekleed zouden worden, half rood en half zwart, en de broeken van zoodane couleur als Provisoren goedvonden. De vengsters en deuren der Stadsgebouwen werden te voren allen op zoodane tweekleurige wijze geverfd, doch zulks thans genoegzaam buiten gebruik zijnde, ware het, om verscheidene redenen, te wenschen, dat deze zonderlinge zoort van kleeding mede in eene éénkleurige veranderd werd.'
Eveneens bij Arkstée en ook reeds in de eerste druk van 1733 kan men een prentje vinden van de Latijnse school met zandlopers op de voordeur en de buitenkant van alle luiken.[95] Het in onbruik raken van het heraldisch schilderen in Nijmegen moet dus tussen 1733 en 1788 hebben plaats gehad. Wanneer het gebruik is hersteld, is niet bekend, maar sedert mensenheugenis voeren de Nijmeegse stadsgebouwen weer rode zandlopers op zwarte luiken.
Dat zwart en rood tenminste al sedert de 15de eeuw beschouwd werden als de Nijmeegse stadskleuren, blijkt uit verschillende voorwerpen in het Nijmeegs museum.[96] Op zichzelf is dit wel merkwaardig. Het Nijmeegse wapen is een geel schild met daarop de dubbelkoppige rijksadelaar, die het Gelderse wapen op zijn borst draagt. Men zou daarbij geel en zwart als stadskleuren verwachten. Maar blijkbaar heeft men hier – ik meen wel te mogen zeggen bij uitzondering – gekozen voor de kleuren van de voornaamste wapenfiguur, hoewel toch het geel van het schild veel dominerender is dan het rood van de adelaarstongen. De kleuren van de keizerlijke adelaar zullen het waarschijnlijk gewonnen hebben, omdat men in Nijmegen de trots over het keizerlijk verleden van voor 1247 nooit heeft kunnen verbergen.

Het enige archivalische gegeven, dat te mijner kennis is gekomen, dank ik aan mr. A. P. van Schilfgaarde.[97] In zijn rekening over 1589/1599 vermeldt de rentmeester van Ammersoyen: 'Tot cieraat en bescherming tegen de regen de bovenste poorte van den huyse en de andere deuren en vensters met olieverf in coleur van mijns heren ende mijn vrouwen wapenen beschilderd'. Dat moeten dan de kleuren van de Van Arkels zijn geweest, wit en rood. Merkwaardig is, dat gesproken wordt van de wapens van mijnheer en mevrouw. Het is onwaarschijnlijk, dat de kleuren van twee wapens zouden zijn aangebracht. Ik ben dat tenminste nooit ergens tegengekomen. Het wapen van mijnheer is ook dat van mevrouw, zo zal de rentmeester bedoeld hebben, en onjuist is dat niet.

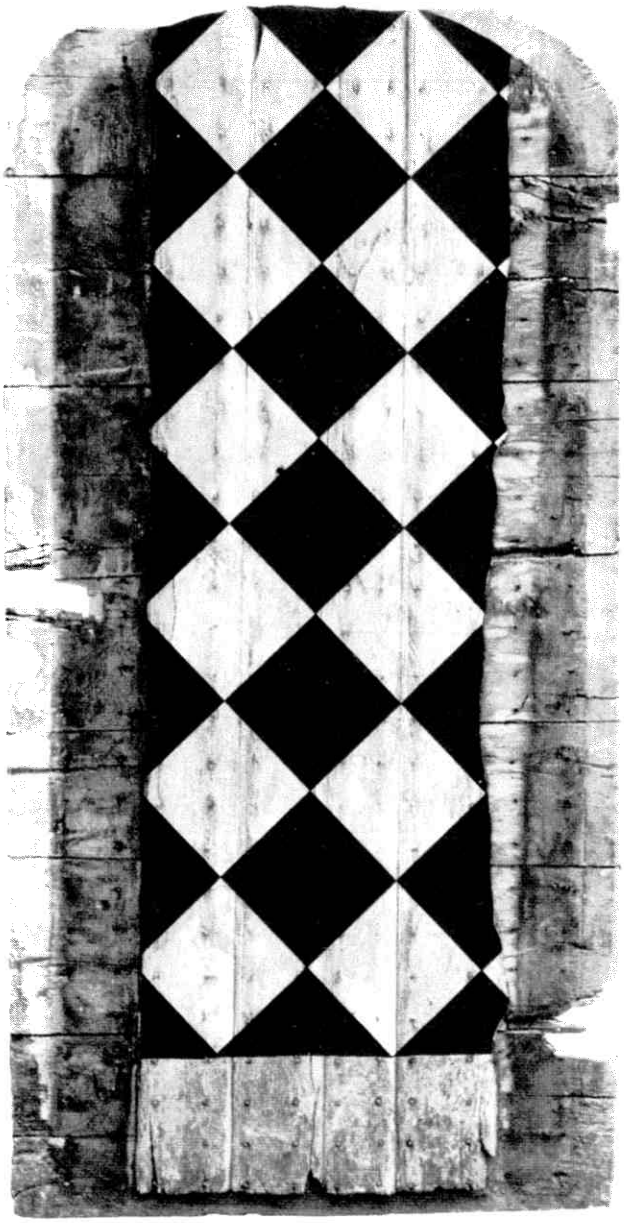

Voormalige voordeur van 't Velde bij Warnsveld, eind 16de eeuw (geretoucheerd).

Toen in 1971 tijdens de restauratie van het kasteel het buitenschilderwerk aan de orde kwam, heeft deze vermelding de doorslag gegeven bij het besluit wederom de kleuren in handen van een eigenaar zonder wapen, nl. een stichting, bovendien was bij de restauratie de Van Arkel-periode meer dan andere weer zichtbaar gemaakt. En een belangrijk argument was, dat de gemeente Ammerzoden welks bestuur in een deel van het kasteel gehuisvest zou worden, het wapen van de Van Arkels nog altijd voert. Op grond van de hiervoor omschreven, ook toen reeds bekende gegevens van elders is bewust gekozen voor zandlopers en niet voor kepers.

Wie het verhaal tot zover gevolgd heeft, zal zich teleurgesteld afvragen, of er dan bijna niets anders dan zandlopers werden geschilderd. Hij zal bovendien met spijt constateren, dat betrouwbare afbeeldingen uit de 17de eeuw schaars zijn en er uit de 16de eeuw nog slechts één ten tonele gevoerd kon worden. Des te verheugender is het daarom, dat uit die periode drie deuren met de originele beschildering tot ons zijn gekomen, waarvan althans de twee oudste een geheel ander beeld geven. Tijdens de in 1959-1964 uitgevoerde restauratie van het huis 't Velde bij Warnsveld[98] moest op zolder een stuk beschot van een rookkanaal worden verwijderd. Hulde aan de onbekende bouwvakker, die de planken toen niet heeft weggegooid. In het daglicht was er geen twijfel mogelijk. Wij hadden hier te maken met een nog bijna complete, met zware ijzeren nagels opgeklampte buitendeur, aan de buitenkant in wit en rood beschilderd in een op zijn punt staand schaakbordmotief ter hoogte van 7 en ter breedte van 4 velden.
Niets verzet er zich tegen deze deur te dateren in de 16de eeuw en hij past dan wonderwel in de voorgevel, die het huis toen gekregen moet hebben en waarvan sedert de restauratie weer een en ander in het zicht is gekomen. Deze gevel moet uitzonderlijk rijk versierd geweest zijn met banden en cordonlijsten en driehoekige frontons met schelpvulling boven de kruisvensters, alles van mergel. Het merkwaardigst zijn de friezen tussen de bovenkant van de kozijnen en de frontons, bestaande uit lagen van vierkante blokjes, afwisselend van baksteen en mergel, en deze blokjes beurtelings boven het ene kozijn recht en boven het volgende op de punt geplaatst, wat dus hetzelfde idee is als de versiering van de deur. Als men zich daar ook nog op dezelfde wijze beschilderde luiken bij voorstelt, komt even de gedachte op aan een feestelijk geklede harlekijn. Maar toch, wat een durf van de toenmalige bouwmeester en wat een kostelijk effect zal het hebben opgeleverd.
Van welke familie zijn deze wapenkleuren? 't Velde was van 1378 tot 1516 in het bezit van de familie Leerinck, van 1516 tot 1597 van de Bentincks en van 1597 tot 1646 van de familie Van Lawick. Volgens Rietstap[99]

voerden de Leerincks een schuingevierendeeld schild van zilver en rood. Dat lijkt op het eerste gezicht op het motief van de deur en de friezen en in het Zutphense museum, waar de deur staat opgesteld, heette de beschildering dan ook ontleend te zijn aan het wapen van deze familie. Twee argumenten pleiten daartegen. De overeenkomst in figuren is slechts schijn. Een schuingevierendeeld wapenschild vertoont vier driehoeken, het schaakbordmotief van de deur en de friezen daarentegen in hoofdzaak vierkantjes met driehoeken alleen als randverschijnselen. Maar bovendien is het niet verantwoord, de rijke geveldecoratie, waar de deur zo volledig in past, zo vroeg te dateren, dat zij al vóór 1516 zou zijn ontstaan. Eerder zou men denken aan midden of derde kwart van de 16de eeuw. Maar helaas klopt dat niet, want de wapenkleuren van de Bentincks zijn altijd blauw en zilver geweest. Daarentegen voeren de Van Lawicks in rood een geënte zilveren dwarsbalk. Waarmee de conclusie dan onvermijdelijk wordt, dat de verbouwing met inbegrip van de deur niet vroeger dan in 1597 kan worden gedateerd. Dat nieuwe eigenaren onmiddellijk gaan verbouwen, is niets bijzonders en een datering in of kort na 1597 ligt dan ook het meest voor de hand. Een bewijs overigens, hoe nuttig dergelijke vondsten kunnen zijn voor het dateren van bouwperioden.

De vondst van de tweede deur is nog van recente datum, 1977, en had opnieuw plaats op een zolder, ditmaal op de Cannenburch. Een oud scheef deurtje leidde daar in een donkere hoek naar de bovenste kamer in de voortoren. Wat niemand ooit meer had gezien, bleek in het schijnsel van een looplamp tijdens de voorbereidingen voor de restauratie van het kasteel. Ook hier duidelijk resten van beschildering, ditmaal in de vorm van paalsgewijze geplaatste kepers van wit, rood en geel. Het deurtje is ooit pasklaar gemaakt voor de plaats waar het is aangetroffen. Ongeveer $^2/_3$ vertoont de heraldische kleuren. Men moet dit stuk omkeren om er ongeveer de helft in te herkennen van een oude buitendeur. De plaats van één der gehengen en van decoratief ijzerbeslag van wat vermoedelijk een handgreep is geweest tekenen zich nog duidelijk af. Ook is te zien, dat de deur heeft gedraaid achter een van boven enigszins gebogen kozijn. De achterzijde draagt sporen van rode verf en een ongekleurd deel aan de rand verraadt waarschijnlijk de plaats van de oude slotplaat. Gereconstrueerd moet de deur ongeveer tweemaal zo breed zijn geweest en vijf palen van kepers vertoond hebben.

Het kost niet veel moeite de wapenkleuren in verband te brengen met niemand minder dan Marten van Rossem, die in zilver drie rode papegaaien met gouden snavels voerde.[100] Wij weten, dat Marten in 1543 een ruïneuze Cannenburch aankocht en spoedig met de bouw van het tegenwoordige huis begon, die na zijn dood in 1555 werd voltooid door de zoon van zijn zuster, Hendrik van Isendoorn à Blois.[101] De Isendoorns voerden andere kleuren en de deur op de Cannenburg laat zich dus dateren tussen 1543 en 1555. Aangezien men zich deze deur op een andere plaats in het huis moeilijk kan voorstellen, ziet het er wel naar uit, dat wij hier de originele voordeur van Marten van Rossem hebben teruggevonden.

Het is opmerkelijk, dat het zgn. huis van Marten van Rossem in Zaltbommel sedert de restauratie door dr. P. J. H. Cuypers, zoals wij al gezien hebben, op deuren en luiken kepers vertoont in wit en rood, die wisselend paalsgewijze zijn geplaatst. De figuur is niet gelijk aan die van de Cannenburch, maar komt er dichterbij dan de meestal toegepaste kepers, die over de volle breedte lopen. Zat Cuypers toevallig op het goede spoor of zou hij in Zaltbommel enig restant hebben gevonden, waarop hij zich heeft gebaseerd?

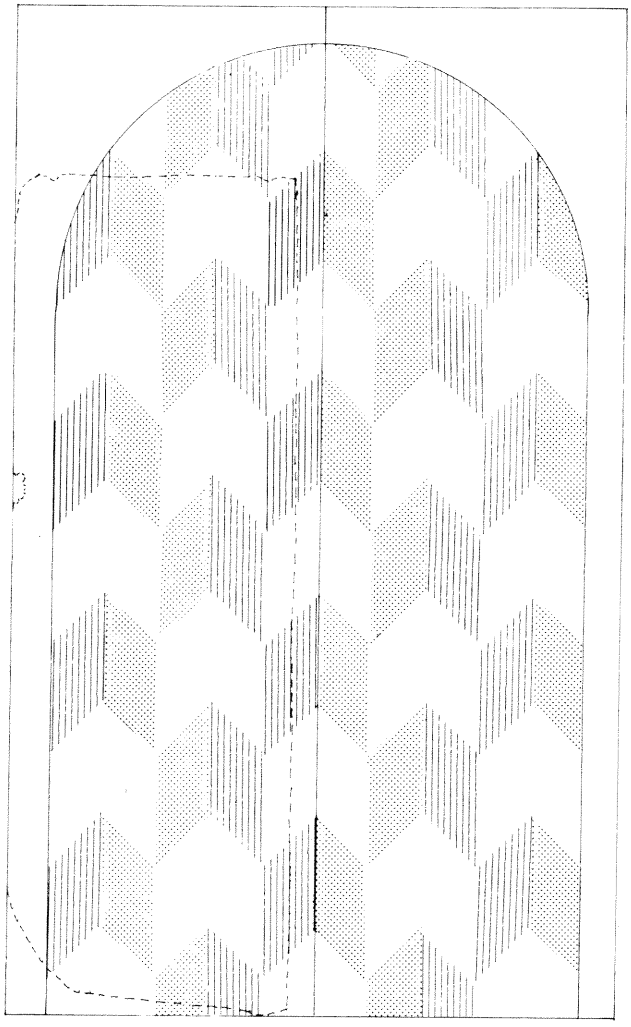

Voormalige voordeur van de Cannenburch te Vaassen, midden 16de eeuw. Reconstructietekening door E. M. van Thienen.

Van even recente aard als de vorige is de vondst van een deur op de zolder (alweer!) van het bijgebouw van het verdwenen kasteel van Liesveld bij Groot-Ammers.[102] Het is nog een complete, vrij smalle deur met daarop in wit en zwart een variatie op het zandlopermotief, nl. twee zandlopers boven elkaar. De binnenkant is rood geschilderd. De baronie Liesveld behoorde volgens Van der Aa[103] in de 16de eeuw aanvankelijk aan de familie le Fèbvre en sedert 1564 aan hertog Erik van Brunswijk, die haar "in latere tijd" verruilde met graaf Philips van Hohenlohe, van wie zij overging aan het huis Oranje-Nassau. Van al deze families komen met een wapen van wit en zwart alleen de Hohenlohes in aanmerking, die als stamwapen in zilver twee aanziende gaande leeuwen van zwart voeren.[104] Graaf Philips verkreeg het vruchtgebruik van de Staten van Holland op 9 maart 1596 en hij deed afstand van zijn "pretensien" op de baronie op 6 juni 1635.[105] De deur is hiermee gedateerd tussen 1596 en 1635. Omstreeks 1630 klopt met het feit, dat de deur van grenehout is vervaardigd, welke houtsoort eerst toen hier te lande werd ingevoerd.[106]

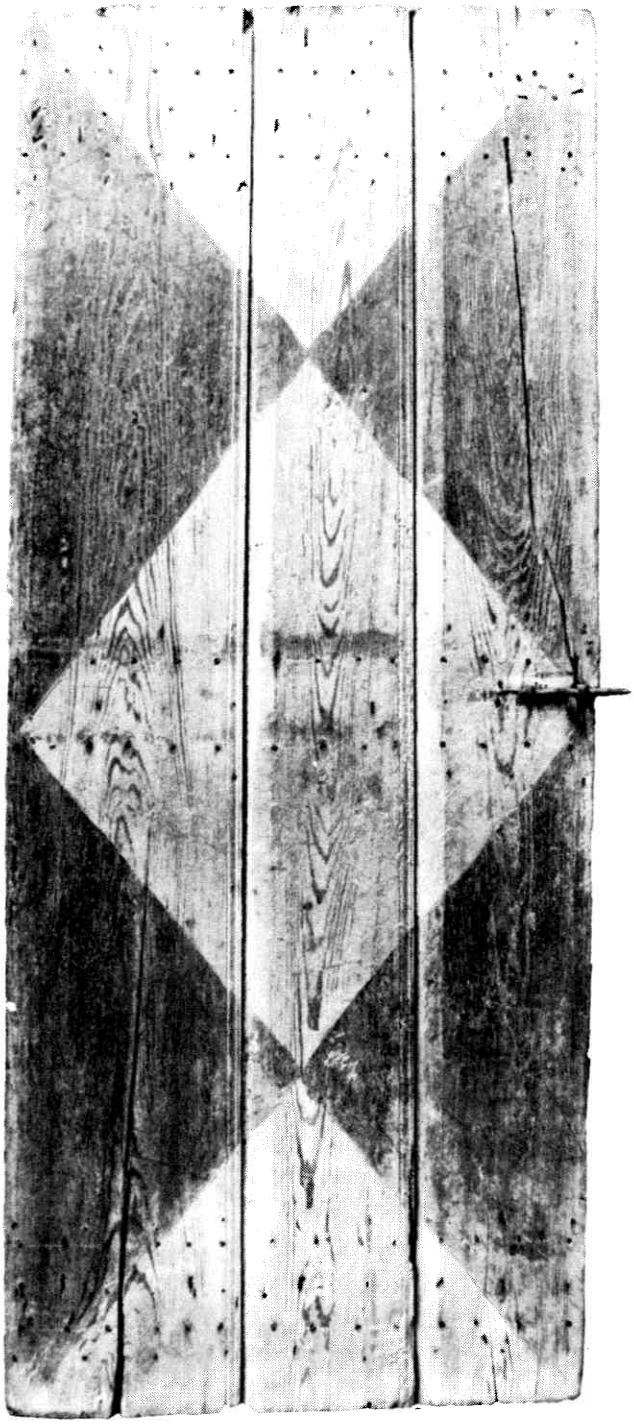

Deur van het voormalige kasteel van Liesveld bij Groot-Ammers, circa 1630. Foto Frank den Oudsten, Vianen.

Tot zover de door mij verzamelde, nog wat fragmentarische feiten, die zonder twijfel voor velerlei aanvulling vatbaar zijn, maar die ons toch wel in staat stellen een aantal conclusies te trekken.
Het staat vast, dat ten minste sedert de 16de eeuw heraldisch schilderen werd toegepast.
Hoe frequent dit gebruik was, laat zich nog moeilijk vaststellen. Zeker kwam het meer voor dan bepaalde topografische tekenaars ons doen geloven. Dat Cornelis Pronk ons op dit gebied niet genoeg houvast geeft, zagen wij al. Het valt op, dat men ook bij Roeland Roghman tevergeefs zoekt naar zandlopers of andere heraldische figuraties.[107] Ik kan mij niet onttrekken aan de indruk, dat deze kunstenaars het aanduiden van wat zij louter als een kwestie van kleuren zagen niet passend vonden in hun weliswaar suggestieve maar toch veel meer schematische wijze van tekenen dan van een man als Jan de Beyer. Men moet er rekening mee houden, dat op tal van op zichzelf nauwkeurige tekeningen de deuren en luiken toch niet duidelijk genoeg te zien zijn om er conclusies aan te verbinden. Helaas ontbreken ons voldoende schilderijen, waarvan, zelfs al zijn zij van de hand van obscure meesters, op dit gebied toch een grotere betrouwbaarheid mag worden toegekend. Laten wij voorlopig vaststellen, dat heraldisch schilderen sedert de 16de eeuw algemeen voorkwam, maar dat het waarschijnlijk in even zoveel gevallen niet gebeurde en dat men althans in de 16de eeuw op dit gebied meer fantasie aan de dag legde dan wij uit van later tijd bewaard gebleven schilderijen en tekeningen kunnen afleiden.
Niet alle afbeeldingen stellen ons in staat om na te gaan, wiens kleuren werden toegepast. Waar dit wel mogelijk was, bleken het zonder uitzondering de kleuren te zijn van de familie, die het huis op dat ogenblik of althans kort tevoren in eigendom of in leen had. Kleuren ontleend aan een al of niet terecht aan het huis of de heerlijkheid verbonden wapen kwamen niet in aanmerking. Wij mogen dit als een algemeen geldende regel aanvaarden.[107]

Zandlopers waren reeds in de 17de eeuw algemeen en reeds van de 16de eeuw af in gebruik. Andere figuren, zoals kepers, zijn in onze gewesten waarschijnlijk alleen in de 16de eeuw in de mode geweest en onder romantische invloed in de 19de eeuw in zwang geraakt. Voorbeelden daarvan uit de 17de en 18de eeuw zijn tot dusverre althans niet aangetroffen.
Wisselrondjes werden al in de 17de eeuw toegepast, maar waren een uitzondering.
Bij de toepassing van zandlopers gaf men waarschijnlijk het luik meestal de kleur van het wapenschild en de zandloper de kleur van de (voornaamste) wapenfiguur. Ik heb de indruk, dat dit nu zelfs als een ongeschreven regel geldt.[109] Waar wij aan de hand van de hierboven omschreven gegevens deze stelling konden controleren, blijkt zij te kloppen voor: Bemmel (Van Bemmel), Borculo (Van Limburg Stirum en Von Flemming), Doornenburg (Van Heemskerk van Beeckesteyn), Hemmen (Van Lynden), Manhorst (Raab), Meynerswijk (Van der Heyden), Toutenburg (Van Haersolte) en Vorden (Ripperda). Maar het tegendeel geldt voor de stad Leiden, Liesveld (Von Hohenlohe), Munnikenhof (Van Roubergen) en Pollenbering (Van Lynden). Vooral omdat Leiden, Liesveld en Munnikenhof vroege voorbeelden zijn, mogen wij hieruit waarschijnlijk concluderen, dat er oorspronkelijk van een algemene regel op dit gebied geen sprake was. Daarbij mag ook niet uit het oog worden verloren, dat wij simpelweg te maken hebben met een schuingevierendeeld vlak, hetwelk in twee kleuren wordt geschilderd. Wij zien nu de bovenste en onderste driehoek samen als een zandloper en misschien zag men dat al in de 17de eeuw meestal zo, omdat de zandloper, ook als symbool van tijd en vergankelijkheid, een vertrouwd beeld was. Maar men kan de zaak evengoed omkeren en de rechter- en linkerdriehoek als een diabolo zien. In wezen heeft de figuur van de luiken natuurlijk niets met een zandloper of diabolo te maken en zo gezien zal het er oorspronkelijk ook niets toe gedaan hebben, in welke volgorde men het schuingevierendeelde vlak schilderde, zomin als dit bij een geschaakt of een gekeperd vlak van belang was.
Vast staat, dat men de heraldische kleuren naar believen op de buiten- en de binnenkant van de luiken of op beide kanten schilderde, alsook op de deuren. Deuren zullen in het algemeen alleen aan de buitenkant van heraldische kleuren voorzien zijn geweest. Een poortdeur, die toegang gaf tot een plein en die dus twee zijden in het daglicht had, kon aan beide zijden heraldisch beschilderd zijn.
Het heraldisch schilderen bleef niet beperkt tot de bijgebouwen, maar werd ook op het huis zelf toegepast. Of het nu nog op diverse landgoederen voorkomende gebruik om ook de pachtboerderijen van de kleuren te voorzien op een oude traditie teruggaat, blijft een open vraag, omdat alle gegevens daaromtrent (nog) ontbreken.
Wij hebben ons in hoofdzaak bezig gehouden met kastelen en dan nog voornamelijk in Gelderland. Gebleken is, dat heraldisch schilderen ook in de stad voorkwam, in ieder geval aan de zetel van het stadsbestuur en andere stedelijke eigendommen, waar het ook nu nog, in sommige gevallen wellicht bij doorlopende traditie, wordt toegepast.[110]
Niet geheel beantwoord is de vraag, van wie het oorbaar geacht kon worden, dat hij zijn wapenkleuren op zijn deur en luiken voerde. Wij kwamen maar één voorbeeld tegen van het gewone huis in de stad, aan de St Olofssteeg in Amsterdam. Is dit een fantasietje van de maker van het schilderij? Of was dit huis het bezit van een jonker? Het laatste is niet erg waarschijnlijk in het 17de-eeuwse Amsterdam. Toch hebben wij de stellige indruk behouden, dat het gaat om een ongeschreven prerogatief van hen, die al sedert de middeleeuwen een wapen voerden en dat waren alleen vorsten en riddermatigen. De overheid, speciaal stadsbestuurders, kunnen dit gebruik hebben overgenomen. Als praktisch herkenningsteken is het verwant aan de gewoonte van de ridders, die een toernooi bezoek en aan de gevel van zijn logement zijn wapenschild laat ophangen. Als zodanig zou het gebruik uit de middeleeuwen kunnen stammen. Maar wij weten daarover niets. En het is heel goed mogelijk, dat pas in de 16de eeuw, als buitenschilderwerk een meer normale zaak wordt en men voor heel wat meer bizarre versieringen niet terugschrikt, het heraldisch schilderen in zwang kwam. De stadspatriciër heeft het gebruik, naar wij menen, niet overgenomen. Men vindt het niet op 17de- en 18de-eeuwse stadsbuitenplaatsen. Dat het tot in onze tijd op verschillende adellijke huizen heeft stand gehouden, zal wel in hoofdzaak te danken zijn aan een mengeling van traditie, romantiek en zo maar waardering voor een vrolijk kleureffect.

Tenslotte een enkel woord over de geografische verspreiding. Ik heb mijn onderzoek in hoofdzaak gericht op Gelderland. De gegevens uit de andere provincies zijn zeer fragmentarisch. Het ziet er niettemin naar uit, dat het heraldisch schilderen in ons land niet tot enkele provincies beperkt is gebleven. De beschikbare gegevens zijn te schaars om gewestelijke voorkeuren te kunnen vaststellen, zo die er ooit zijn.[111]
Wij zouden meer willen weten over het voorkomen van dit gebruik in het buitenland. Daartoe zou men in een aantal landen afzonderlijk een onderzoek moeten instellen, hetgeen bij mijn weten nog nergens heeft plaats gehad.
Mij baserende op eigen waarnemingen van nog (of weer!) bestaande heraldische schilderingen en op recent fotomateriaal, zou ik met alle reserves, die hierbij pas-

sen, de theorie willen opperen, dat het gebruik zich in hoofdzaak beperkt tot het centrale, zuidelijke en oostelijke Alpengebied, het westelijk deel van Duitsland en Nederland. Ik trof het tot dusverre niet aan in Frankrijk en nauwelijks in België, evenmin in de rest van Duitsland, Denemarken en de Britse eilanden. Kan de Rijn ook op dit gebied hebben dienst gedaan als verbindende schakel tussen het Alpengebied en Noordwesteuropa? Aan anderen om daarop een antwoord te geven.

De oplettende lezer zal wel hebben begrepen, dat de auteur zeer erkentelijk zal zijn voor elk gegeven, dat de nog beperkte blik op dit onderwerp kan verruimen.

Velp, voorjaar 1983.

Enige voorbeelden van heraldische beschilderingen op deuren en luiken, zoals die in de tekst worden genoemd.

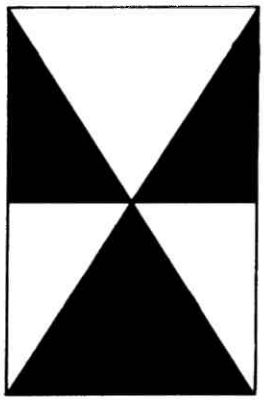

a. Schuingevierendeeld, de zgn. zandloper.

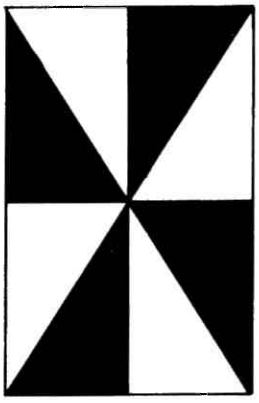

b. Zandloper met wisselrondje.

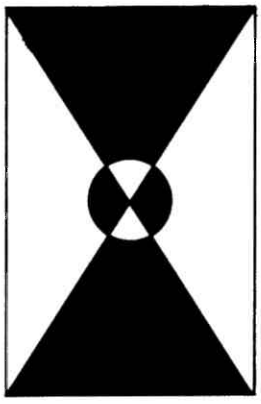

c. Gegeerd (Oude Loo).

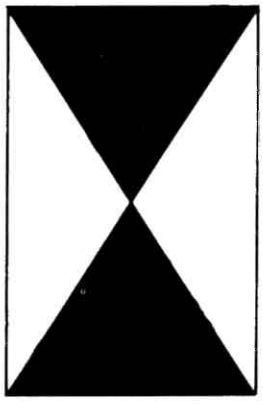

d. Kruising tussen zandloper en gegeerd (Lembeck).

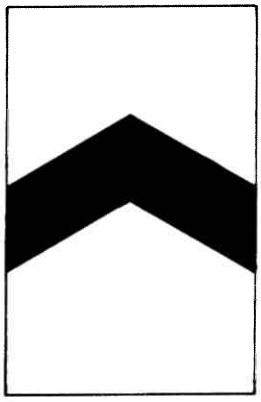

e. Keper.

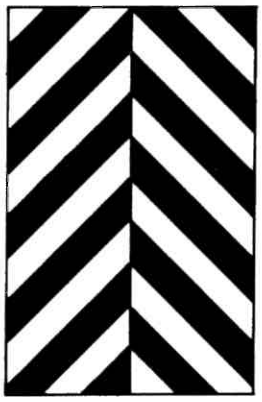

f. Het hele vlak gevuld met kepers. Veelal laat men de kleuren ten opzichte van elkaar wisselen, zgn. tegengekeperd.

g. Paalsgewijze tegengekeperd (Zaltbommel).

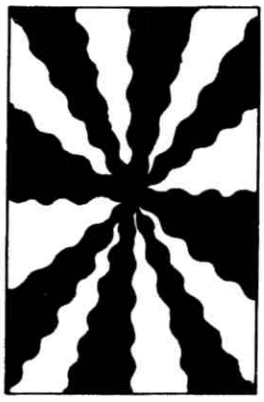

h. Stralenmotief (Walbeck, Vaumarcus).

Noten

[1] J. B. Rietstap en C. Pama, Handboek der wapenkunde, Leiden 1943, p. 142, afb. 26.3.
[2] T.a.p., afb. 26.4.
[3] T.a.p., afb. 26.17.
[4] T.a.p., afb. 26.13.
[5] F. A. J. Vermeulen, De monumenten in de Bommelerwaard, 's-Gravenhage 1932, p. 258.
[6] A. Kaul, Geldrische Burgen, Schlösser und Herrensitzen, z.p. 1976, p. 130.
[7] W. Meyer en E. Widmer, Das grosse Burgenbuch der Schweiz, Zürich 1970, p. 175.
[8] E. W. Moes, K. Sluyterman e.a., Nederlandsche kasteelen en hun historie II, Amsterdam 1914, p. 137.
[9] Collectie auteur. Wellicht heeft men hier voor de op zichzelf ongebruikelijke figuur van schuinbalken gekozen, die men als halve kepers kan beschouwen, omdat kepers op een klein luik wel erg druk staan. Misschien ook hebben de Van Dedems zich destijds al door de schuinbalken in hun wapen hiertoe laten verleiden. Het is jammer, dat op de foto de kleuren niet te zien zijn. De blauw en wit geruite schuinbalken van het wapen staan op een rood veld. Op de luiken was één van de kleuren zeker wit. Maar of de andere blauw of rood was? Of waren de donkere schuinbalken om en om blauw en rood?
[10] Collectie Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen.
[11] A. P. van Schilfgaarde, Het Huis Bergh, Maastricht 1950, p. 157.
[12] Jhr. mr. L. M. Rutgers van Rozenburg te Zeist was zo vriendelijk dit laatste voor de provincie Utrecht te bevestigen. De heraldische kleuren op de pachtboerderijen van huizen als Beverweerd, Hardenbroek en Sandenburg zijn waarschijnlijk zelfs niet ouder dan het begin van deze eeuw.
[13] Coll. De Poll 834a, 834b, 835 (= Romers 69).
[14] Coll. De Poll 833, 836, 837, 838.
[15] Coll. De Poll 1178 en 1182.
[16] Coll. De Poll 1177a.
[17] Coll. De Poll 1180.
[18] Coll. De Poll 1179.
[19] A. Verbeek, Die Niederrheinansichten Jan de Beyers, Essen 1957.
H. Romers, J. de Beyer, Oeuvre-catalogus, 's-Gravenhage 1969.
Guido de Werd, Jan de Beyer (1703-1780), tekeningen van Emmerik tot Roermond, Venlo 1980.
[20] Verbeek, p. 34.
[21] Anonieme tekening in Atlas Blaeu, Wien Nationaalbibliothek. Zie H. Dattenberg, Niederrheinansichten Holländischer Künstler des 17. Jahrhunderts, Düsseldorf 1976, p. 297.
[22] Verbeek, p. 85.
[23] De Werd, p. 168.
[24] Coll. De Poll 823c, 823b.
[25] G.M.A. 9479, 9478 (= Romers 202).
[26] Coll. De Poll 972 (= Romers 220).
[27] Romers nr. 223.
[28] Verbeek, p. 126, De Werd, p. 135.
[29] Romers nr. 250.
[30] Coll. De Poll 791.
[31] Coll. De Poll 716, G.M.A. 9819 (= Romers 297).
[32] De Werd, p. 248. Het stralenmotief, waarmee nu de luiken op de binnenplaats zijn opgesierd (zie hierboven noot 6), is zeker een modern bedenksel. Maar dat zal evengoed gelden voor de zandlopers aan de binnenkant van de luiken aan de buitengevels, die men kan zien op een foto bij Th. Wildeman, Rheinische Wasserburgen, z.p. 1954, p. 75, en die anders gekleurd zijn dan het luikje bij De Beyer.
[33] Verbeek, p. 147, De Werd, p. 153.
[34] Coll. De Poll 956.
[35] G.M.A. 9314.
[36] O.a. in R. Schmidt, Burgen des Deutschen Mittelalters, München (1959), afb. 92.
[37] Coll. De Poll 199.
[38] Coll. De Poll 211.
[39] Coll. De Poll 450.
[40] Coll. De Poll 457.
[41] Coll. De Poll 516, 517.
[42] Coll. De Poll 619, 620.
[43] Coll. De Poll 702.
[44] Coll. De Poll 713a, 713b.
[45] Coll. De Poll 828 (= Romers 59).
[46] Coll. De Poll 853b, 852a.
[47] Coll. De Poll 1171.
[48] Coll. De Poll 1220.
[49] Coll. De Poll 1271a.
[50] Coll. De Poll 1597 (= Romers 89).
[51] G.M.A. 9474.
[52] G.M.A. 9210 (= Romers 150).
[53] G.M.A. 13.639.
[54] G.M.A. 9318.
[55] Romers 16 (recto onder Twello).
[56] Romers 131.
[57] De Werd, p. 188.
[58] De Werd, p. 226.
[59] De Werd, p. 259.
[60] De Werd, p. 263.
[61] De Werd, p. 143, 144.
[62] De Werd, p. 165.
[63] De Werd, p. 166.
[64] Coll. De Poll 468.
[65] Coll. De Poll 706, 705.
[66] Coll. De Poll 927.
[67] Coll. De Poll 1271b.
[68] Coll. De Poll 1454a.
[69] Coll. De Poll 1639.
[70] Schetsboek II, fol. 8 en 10, R.P.K., Amsterdam.
[71] Intussen afgebeeld door H. W. M. van der Wyck, Het historische landschap van de oostelijke Veluwezoom en Rosendael, in: Acht zwerfstenen uit het Gelders landschap, Arnhem 1979, p. 80.
[72] Het staat wel vast, dat men vaker heraldische kleuren op bruggen aanbracht, maar meestal geschiedde dat door een kleurig geschilderd lint spiraalsgewijze om leuningen en posten te laten winden. Zo kon men vroeger aan de ophaalbruggen voor de Steenpoort en de Vospoort te Goch een doorlopend rood lint op een witte ondergrond zien op alle houten onderdelen (tekeningen door Jan de Beyer, 1737, De Werd, p. 193, 104; verg. Udo Mainzer, Stadttore im Rheinland, Neuss 1976, afb. 65, 68). Voor de Hanselaerse poort in Kalkar had men deze versiering niet alleen op de ophaalbrug maar ook op de slagboom voor de buitenpoort aangebracht (gravure door Paul van Liender, 1758, naar Jan de Beyer, Mainzer, a.w., afb. 73). In Goch was ook een wachthuisje op de markt op dezelfde wijze versierd (tekening door Jan de Beyer, 1737, De Werd, p. 101).
[73] De historische gegevens over Borculo ontleend aan: A. P. Schilfgaarde, De graven van Limburg Stirum in Gelderland en de geschiedenis hunner bezittingen I, Assen 1961, p. 120.
[74] Rietstap, Armorial général.
[75] Coll. De Poll 835 (= Romers 69).
[76] H. Horstmann, Die Wappen der Grafen von Isenberg-Limburg-Stirum; Die Grafen von Limburg Stirum I-1, Assen enz. 1976, p. 338, 362.
[77] F. C. Butkens, Annales généalogiques de la maison de Lynden, Anvers 1626. Hetzelfde gezicht op Hemmen verkleind ook in D. Meisner-E. Kieser, Thesaurus Philopoliticus oder Politisches Schatzkästlein, Frankfurt 1625-1631 (facs. uitg. Unterschneidheim 1974) en van een lager standpunt uit op een anonieme, waarschijnlijk 18de-eeuwse natekening (R.K.D., neg. I.B. no. C 469 N).
[78] G.M.A. 9853.

[79] W. J. d'Ablaing van Giessenburg en P. A. N. S. van Meurs, De Ridderschap van het kwartier van Nijmegen, Den Haag 1899, p. 269.
[80] Coll. Van den Bergh, tent. Lakenhal Leiden zomer 1965.
[81] A. L. Hulshoff, Een kabinet van Twentse gezichten, Bussum 1971, afb. 63.
[82] G. J. ter Kuile, Geschiedk. aant. op de havezathen van Twenthe, Almelo 1911, p. 138.
[83] H. Kisky, Burgen, Schlösser und Hofesfesten im Kreise Euskirchen, Euskirchen 1960, p. 121, 122. De nu op de binnenkant van de luiken aanwezige zandlopers zijn niet origineel. Op de tekening had het huis geen luiken meer.
[84] Gem. Archief Leiden, afgeb. Bull. K.N.O.B. 6e serie 17 (1964) tegenover kol. 95/96.
[85] Copie naar tekening uit 1706, afgeb. in Rheinische Kunststätten 8-9/1963, p. 24.
[86] Zeeuws Museum, Middelburg. Zie A. A. van der Poel, Het Munnikenhof te Grijpskerke, Zeeuws Tijdschr. XIV (1964), p. 200. Met dank aan de Rijksarchivaris in Zeeland, die mij op dit artikel attendeerde.
[87] Ashmolean Museum, Oxford. Het Nijmeegs Museum Commanderie van St. Jan bezit een goede 19de-eeuwse copie (nr. XV E 26). Met dank aan drs. G. Th. M. Lemmens, directeur van dit museum, die mij hiervan een fotocopie zond.
[88] Fries Museum, Leeuwarden.
[89] Prov. Overijssels Museum, Zwolle.
[90] De Werd, p. 102.
[91] Romers 332.
[92] G.M.A. 9582.
[93] G.M.A. 9336.
[94] Rijksmuseum, Amsterdam, A 1289.
[95] Arkstée, a.w., Amsterdam 1733, tegenover p. 235. Terwijl op dit prentje de luiken allemaal donkere zandlopers op een licht veld vertonen, laat de voordeur juist het tegenovergestelde zien. Dit verschil aan één gebouw is zo ongebruikelijk, dat wij hier voorlopig maar aan een slordigheid van de tekenaar of de graveur, beide anoniem, zullen denken.
[96] J. B. Bronsema, Wapen, stadskleuren en vlag van Nijmegen, Numaga XIX, 1972, p. 93-100. Met dank aan de heer F. M. Eliëns van het Nijmeegse Gemeentearchief, die mij op dit artikel attent maakte. Op het beschilderen van deuren en luiken gaat het niet in.
[97] D. J. G. Buurman, 25 Jaren Stichting Vrienden der Gelderse Kasteelen 1940-1965 en Verslag over 1959-1964, Arnhem 1965, p. 121.
[98] A.w., p. 164.
[99] J. B. Rietstap, De wapens van den tegenwoordigen en den vroegeren Nederlandschen adel, Groningen 1890, p. 359.
[100] Rietstap, Armorial général.
[101] D. J. G. Buurman, De Cannenburch te Vaassen, z.p. [4]1973.
[102] Sedert enige jaren eigendom van de B.V. Beheer- en Exploitatiemaatschappij Woudenberg te Ameide. De melding hiervan en een paar duidelijke foto's dank ik aan de heer G. J. Woudenberg te Vianen.
[103] A. J. van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden 7, Gorinchem 1846, p. 317.
[104] Rietstap, Armorial général.
[105] Archief Nassause Domeinraad folio 1304 nr. 10 en folio 1295 nr. 5. Vriendelijke inlichting Alg. Rijksarchief 's-Gravenhage.
[106] Deze wetenschap dank ik de heer J. Meffert, Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
[107] Zie o.a. de vele Roghman-tekeningen, afgebeeld in S. J. Fockema Andreae, J. G. N. Renaud en E. Pelinck, Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland, Leiden 1952, en de trouwens weinig geslaagde gravures door Schijnvoet naar Roghman in Lud. Smids, Schatkamer der Nederlandsche oudheden, Amsterdam 1711.
[108] Tijdens de restauratie in 1978 van het zgn. knechtenhuis op de Kasteelsche Hof te Ooy, één der bijgebouwen van het in 1797 afgebroken kasteel van Ooy, kon worden vastgesteld, dat de voordeur ooit beschilderd moet zijn geweest met een gele zandloper op een blauw veld. Wij staan hier voor een raadsel. Deze kleuren zijn met geen der vroegere eigenaren, allerminst met de families Van Ooy, Van Bylandt en Van Randwijck, maar evenmin met de latere 19de-eeuwse eigenaren in verband te brengen. Is de deur bij een verbouwing van elders aangebracht? Of heeft men in de 19de eeuw – eerder kan men zich dat niet voorstellen – iets gefantaseerd? Wij weten het niet. De tekeningen van het kasteel uit de 18de eeuw vertonen geen van alle heraldische figuraties.
[109] Verg. ook Jaarboek Twente 1965, p. 61. Overigens is dit, waarschijnlijk niet toevallig, in overeenstemming met de heraldieke regel, dat men bij de beschrijving van een wapen eerst het schild en vervolgens de figuren noemt en dat bij een schuingevierendeeld schild de heraldisch rechter driehoek als de eerste in rangorde geldt. Het is logisch, dat men dit gebruik op het luik heeft overgebracht, dat immers ook schuingevierendeeld is.
[110] De toepassing in de stad verdient nadere bestudering. Ook de 19de-eeuwse stadsgezichten komen zandlopers voor. Bij P. A. Beretta (1805-1866; Apollo juni 1978, advert. p. 192) kan het wel een openbaar gebouw betreffen, bij Corn. Springer anno 1837 (veiling Van Marle en Bignell, 's-Gravenhage 11-9-1978, cat.nr. 185, met kleurenafb.) is dat waarschijnlijk niet het geval. Beide stadsgezichten zullen wel gefantaseerd zijn, maar dat zij zandlopers vertonen op wat in beide gevallen kennelijk een oud gebouw is, wijst er op, dat het verschijnsel als zodanig ook in de stad (nog) voorkwam.
[111] Uit de provincie Utrecht heb ik helaas geen enkel voorbeeld kunnen opvoeren. Maar dat wil niet zeggen, dat men er de heraldische zandloper niet al heel vroeg kende. Op een schilderij door Pieter Balten uit de tweede helft van de 16de eeuw (Rijksmuseum Catharijneconvent, Utrecht, RMCC. 39) kan men de Utrechters op 11 november Sint-Maartenskermis zien vieren. Daarbij bedienen zij zich van een wijn- of biervat, waarop in de stadskleuren een witte zandloper op een rode ondergrond is geschilderd. Het is duidelijk, dat de toepassing van heraldische kleuren geen grenzen kende.

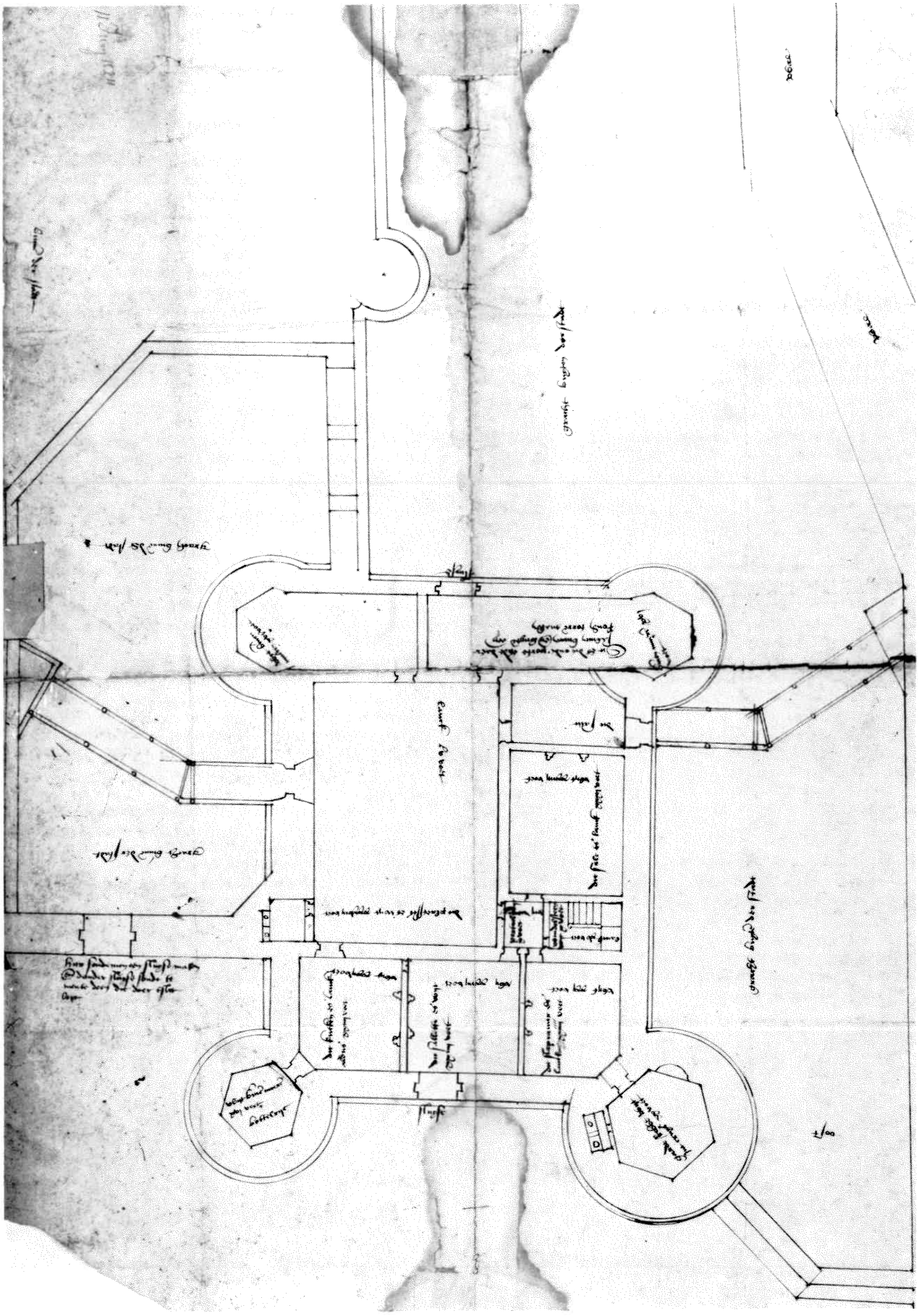

Ontwerp van het kasteel te Schoonhoven door Rombout Keldermans, gedateerd: 11 juni 1524.
Foto A.R.A. Kaartenafdeling VTH 3352.

Het niet voltooide kasteel te Schoonhoven

DOOR

TACO HERMANS EN MACHTELD BRONGERS

Ter inleiding

In het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage bevindt zich een bundel rekeningen onder de titel: "Reparatiën en fortificatiën". De inhoud ervan bestaat uit een aantal rekeningen betreffende herstellingen en gedeeltelijke of gehele nieuwbouw van kastelen.
Het is interessant om aan de hand van enkele van deze rekeningen een beeld te schetsen van de bouwwereld aan het einde van de middeleeuwen. Dit hebben wij gedaan in de vorm van een scriptie voor ons kandidaatsexamen aan de afdeling bouwkunde, sectie Restauratie. Het volgende artikel is ontleend aan deze scriptie en beschrijft de bouw van een nieuw kasteel te Schoonhoven in de jaren 1524/1525.
De rekening is afkomstig uit het archief van de Grafelijkheidsrekenkamer (nr. 5008) en bevat, naast de rekening van Schoonhoven ook een rekening en twee deelbestekken van de bouw van de Blauwe Toren te Gorinchem.

Het kasteel aan de Zevender

Schoonhoven heeft twee kastelen op haar grondgebied gehad; het kasteel aan de Zevender en het kasteel aan de Lek. Het eerstgenoemde, aan de rivier de Zevender, lag aan de noordoostzijde van de stad. Over dit kasteel is vrijwel niets bekend; afbeeldingen ontbreken. Ook op oude kaarten staat het niet aangegeven omdat het kasteel rond 1540 gesloopt is en de oudste kaarten van later datum zijn, namelijk uit 1552 van Pieter Sluyter, en uit ca. 1560 van Jacob van Deventer. Sluyter duidt het kasteelterrein nog wel aan op zijn kaart met de omschrijving "dat oude slot".
Het kasteel wordt voor het eerst vermeld in de Rijmkroniek van Melis Stoke. Hij beschrijft hierin de belegering van het kasteel in 1300 en 1304. Bij een reparatie in 1399[1] wordt gesproken over de "oude vierkante toren". Dit zou een donjon uit de tijd van de heren van Cats of van de Lede kunnen zijn. De Rijmkroniek noemt Nicolaes (II) van Cats als stichter van het kasteel. Het ligt echter meer voor de hand dat dit Jan van Lede is geweest. Deze verwerft in de eerste helft van de 13de eeuw een omvangrijk gebied tussen de Lek en de Hollandse IJssel. Het gebied waar het riviertje de Zevender in de Lek uitmondde zal, uit strategisch oogpunt, een goede plek zijn geweest om een kasteel te bouwen. Van hier uit kon het gehele gebied beheerst worden.
Het is mogelijk dat de naam Schoonhoven is terug te voeren op de aanwezigheid van een 'hof' in deze stad. Rond 1312 wordt het kasteel door Jan van Henegouwen herbouwd en waarschijnlijk uitgebreid; het bevond zich in vervallen staat na de belegeringen van 1300 en 1304. Stukken over deze ingrijpende verbouwing zijn niet bekend, wel worden werkzaamheden aan het kasteel genoemd in rekeningen uit de 2de helft van de 14de eeuw van Jan en Guy van Blois, de zogenaamde Bloise rekeningen. Deze betreffen slechts reparaties en kleine wijzigingen in het plan. Hoewel er uit deze rekeningen enige gegevens te halen zijn over het kasteel, is het onmogelijk om aan de hand hiervan tot een verantwoorde reconstructie te komen. Ook archeologische opgravingen op het terrein zouden weinig opleveren, omdat bij het aanleggen van de wallen de ondergrond teveel omgeploegd is.
Het belangrijkste deel van het kasteel was namelijk kennelijk het "huis"; een gebouw dat door vier torens werd geflankeerd. Hierin bevonden zich o.a. de kapel, de "harnasch kamer" en "mijns joncheren camer". Ook was er een voorburcht met stallen, bakkerij, slachterij en melkerij. Zowel de voorburcht als het huis waren door water omgeven. Buiten dit gebied stond nog een duifhuis en een valkhuis. De hoofdtoegang lag aan de stadszijde, namelijk aan het marktveld; een tweede toegang bereikte men via een brug over de Zevender. De laatste staat aangegeven op de kaart van Guicciardini. Op de kaart van Pieter Sluyter staat naast de brug nog een poortgebouw. Dit is waarschijnlijk de, in de Bloise rekeningen genoemde, veldpoort. Vanaf de noordzijde kon men ook op de voorburcht komen, in 1364 wordt althans de valbrug "an die poerte te Hoflande" vermeld.
In de zomer van 1518 branden zowel de stad als het kasteel grotendeels af. Tot 1532 worden er hier en daar wat reparaties uitgevoerd aan het slot ten behoeve van

een huisbewaarder. In 1522 wordt er echter al gesloopt om stenen te verzamelen voor het nieuw te bouwen kasteel. De ruïne wordt in 1540 op verzoek van het stadsbestuur in opdracht van Karel V geheel afgebroken.

Het kasteel aan de Lek

Nadat het kasteel aan de Zevender door brand grotendeels verwoest was, gaf Karel V opdracht om een nieuw kasteel te ontwerpen. Dit ontwerp werd uitgevoerd door Rombout Keldermans die het nieuwe kasteel situeerde in de zuidoosthoek van de stad, aan de rivier de Lek. In dit bouwwerk zou de Langerakkerpoort worden opgenomen. Van dit ontwerp is een schets bewaard gebleven, gedateerd 11 juni (15)24.[2]
Uit de rekeningen[3] blijkt dat de bouw begonnen is op 3 april 1524 en in een brief van 17 juni 1526[4] schrijft Rombout Keldermans aan de kastelein Floris van Egmond dat de werkzaamheden vlot verlopen en dat op de volgende dag met het heien zal worden begonnen. In 1527 worden nog vier huisjes afgebroken omdat deze plaats moeten maken voor het kasteel. Na dit jaar wordt niets meer over de bouw vernomen.[5] In een ruilovereenkomst uit 1527[6] waarbij het oude kasteelterrein is betrokken, wordt gesteld dat dit terrein beschikbaar moet blijven om "een ander Kasteel of Sterkte te doen maken". Deze bepaling wijst erop, dat in 1527 de bouw van het kasteel aan de Lek inderdaad definitief was stilgelegd.

De rekening

De inleiding tot de rekeningen geeft beknopt het onderwerp weer en vermeldt de opdrachtgeefster, Margaretha van Savoye, de landvoogdes, en degene die namens haar de leiding over de bouw heeft: meester Passchier Vierling. Deze Passchier Vierling wordt bij de bouw van het slot geadviseerd door de graven van Buren en van Hoogstraten. Hij is tevens verantwoording schuldig over de rekening aan de rekenkamer van Holland.

"eerste rekeninghe van meester passchier vierling secretaris der keyserlycke maiestat ende zijn ontfanger generael van alle den wercken ende reparacien van steden huysen sloten ende fortiessen van zijnen lande herwaertover die hij doet in de rekencamere van hollandt achtervolgende den heren (?) van zijnder commissie in date van den XXe dach van meye int jaer XV^{c} twee ende twintich daer aff die copie autentigue hier voeren van woerde tewoerde gescreven staet ende dit ter cause van den wercken ende reparacien ghedaen also wel aen den groten blauwe torre tot gorchem de welcke bij ordonnantie van mijnder gevrouwe die eertshertoghinne van oistenrijc hertoginne van bourgonigue ende douagiere van savoien regente ende gouvernante ende advise van mijnen heere den grave van hoochstraten stadthouder generael van hollandt zellandt ende vrieslandt ende den luyden van der financien van den blauwe wercke opwerts met witten steen ghemetsselt ende voirts getemmert ende met leydaecke volmaeckt es als van den reparacien en gelijcke wercken ghedaen omme die fondamenten van eenen nyeuwen slote ende huyse tot schoonhoven twelcke bij ordonnantie als voeren ende advise van mijnen heeren den grave van buren ende hoochstraten voirscreven geleit ende ghemaect worden op die ryviere ende strom van der lecke verlatende ende abandonnerende dat oude slot midts dat tnyeuwe slot dat dienen sal op die lecke voirscreven totter deffensie ende verzekerthede van den voirnoemde lande van hollandt dan terplaetsen daert eerst gestaen heeft ende dit sich hem den voirnoemde XXen dach van meye XV^{c} XXII date van den commissie dat dese voirnoemde wercten ende reparacien begonsten geconcipieert te worden ende voirtganc te nemen totten VIen dach van november int jaer XV^{c} vijff ende twintich dat die voirscreven werctien geschorst waeren ende stille stonds verbeydende die nyeuwe saisoen van den toecomende tijde de welcke rekeninghe ghemaect wordt in ouden schellinghen ende penninghen van viertich grootten vlaems elc pondt."

De in deze inleiding genoemde "copie autentique" is een franstalige inleiding tot de rekeningen. Na de inleiding worden de ontvangsten opgesomd. Een gedeelte hiervan komt uit de verkoop van afbraakmateriaal en restanten, maar het leeuwedeel is afkomstig van de rentmeester van zuythollandt (claes cobel), de rentmeester van kermerlandt (adriaen stalpaert) en de ontvanger van de financiën van de keizer (mr. jan micault). Er is ook een klein bedrag afkomstig van het dorp en heerlijkheid van Jaersvelt bij Schoonhoven.
Het totaal der ontvangsten bedraagt 12856 pond en 12 schellingen. Na de ontvangsten volgen eerst de uitgaven die betrekking hebben op de bouwactiviteiten te Gorinchem. Het laatste deel van de rekening betreft de bouw van een nieuw slot te Schoonhoven.
Zij is in kleinere stukken onderverdeeld waarbij in elk deel staat geschreven wat er in een bepaalde week plaatsvond en wat er werd uitgegeven. De 'weken' tellen niet allemaal evenveel dagen; waarschijnlijk komt dit door het grote aantal heiligendagen waarop men niet werkte. Bij de beschrijving van deze rekening zal niet elke dag van de week worden genoemd, om al te veel herhaling te voorkomen.

De rekening begint als volgt:
"ander vuytgeven bij desen voirscreven ontfangher gedaen tot schoonhoven omme twerck ende fondeerssel

van eenen nyeuwen huyse ende slote dwelcke bij ordonnantie van mijnder genedigen vrouwe die eerthertoghinne van oistenrijk douagiere van savoyen regente ende gouvernante ende advise van mijnen heeren den graven van buren ende van hoochstraten stadthouder generael van hoellandt zeelandt ende vrieslandt begonste gheleyt te wordenne op die rijnnere ende stroom van der lecke den eersten aprilis int jaer XV^{c}XXIIII voir paesschen inder mainden hier naer volgende".

De eerste activiteiten betreffen het onderzoeken van de bodem door middel van grondboringen:
"betaelt jan wairt temmerman van vier daghen dat hij met zijnen instrumenten gewrocht heeft in de voirscreven weke omme te helpen boren den grondt van den fondamenten daer men den eersten torre van den voernoemde casteele setten zoude ende te weten wat grondt dat men daer vinden zoude".

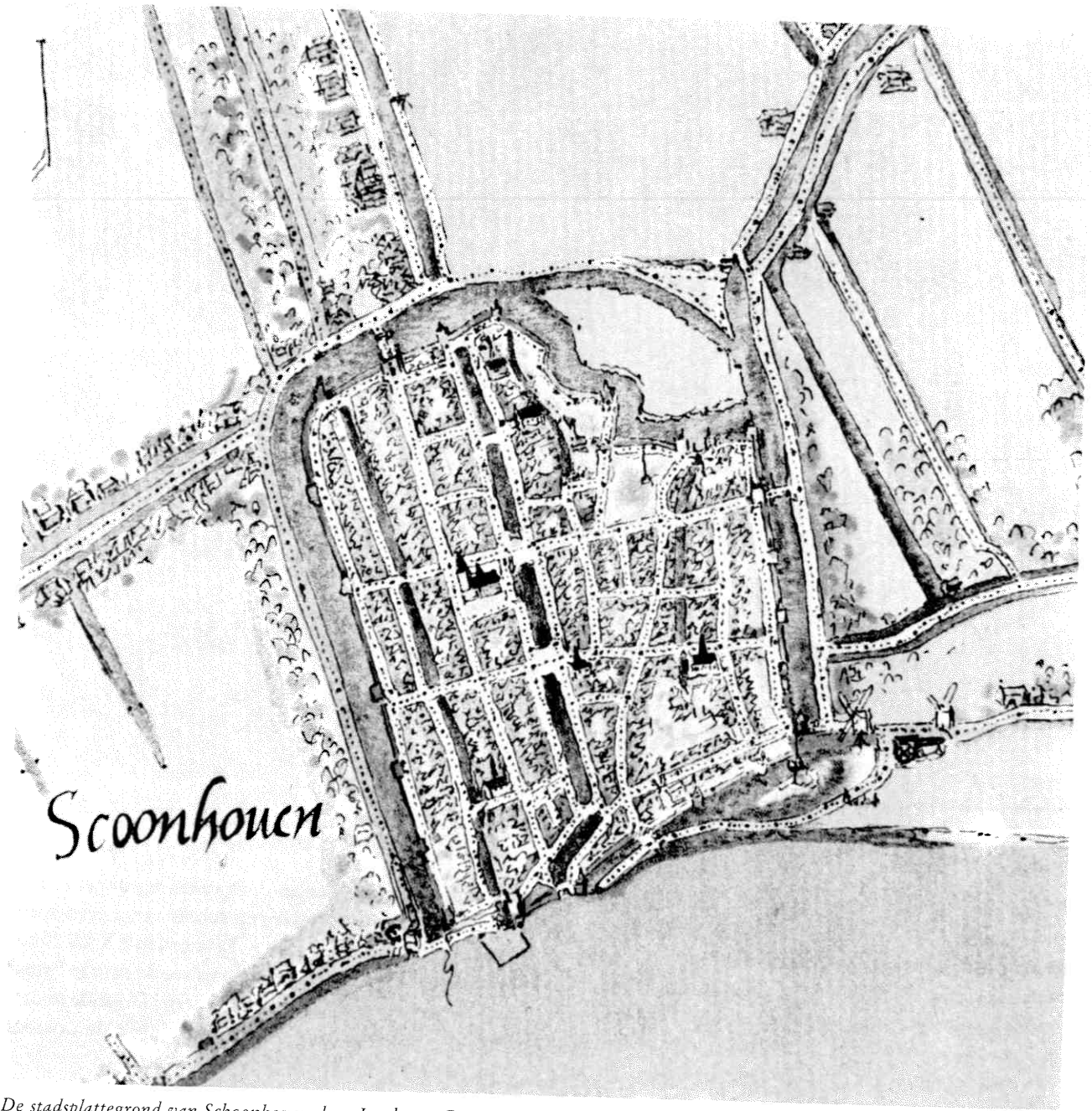

De stadsplattegrond van Schoonhoven door Jacob van Deventer (1560). Het oude kasteelterrein bevond zich in de noordoosthoek van de stad, in de zuidoosthoek werd door Rombout Keldermans het nieuwe kasteel ontworpen. Op deze plek is de toren "Nieuw Slijkenborch" zichtbaar.
Foto T.H. Delft.

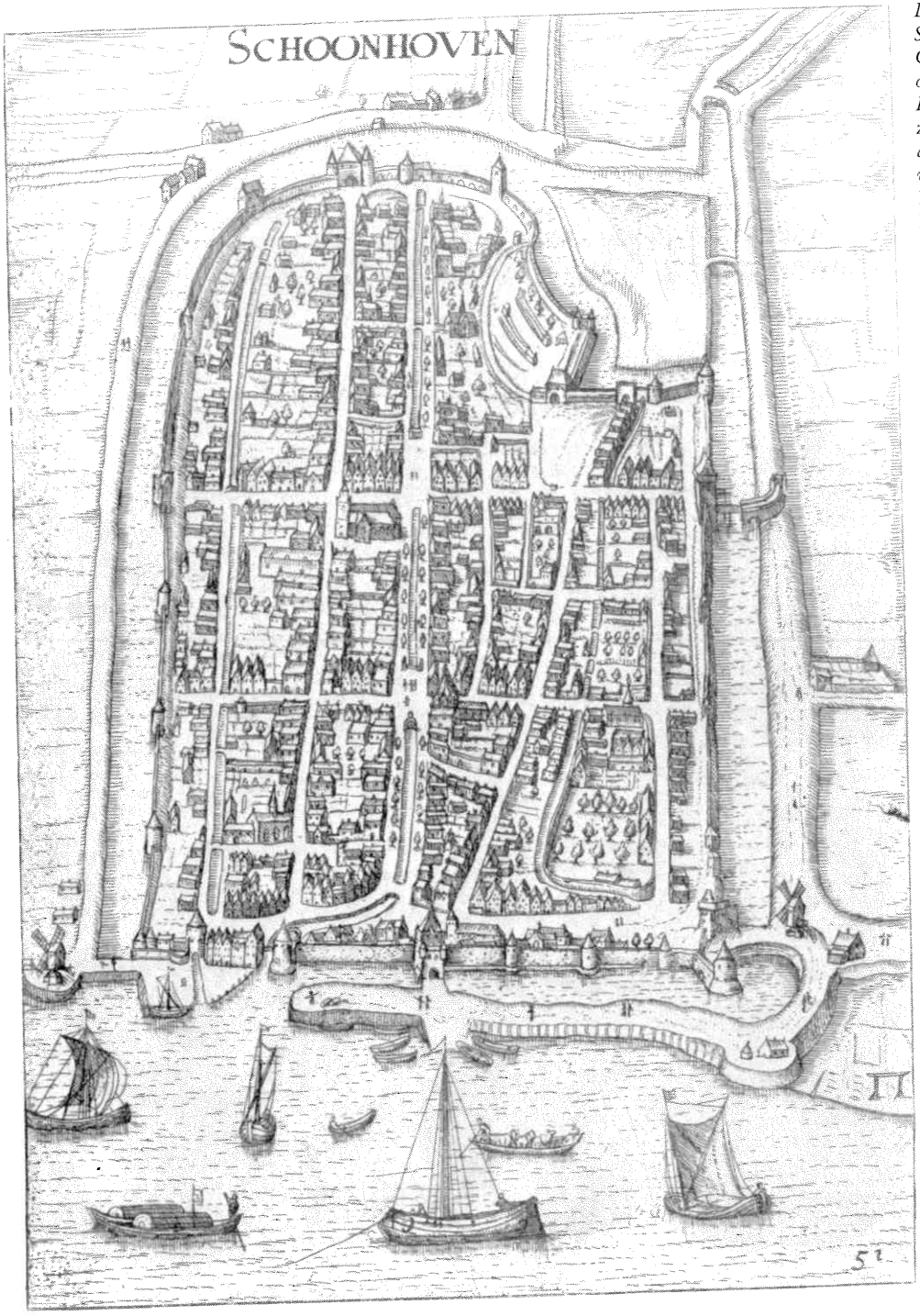

De stadsplattegrond van Schoonhoven door Guicciardini, 1612. Evenals op de kaart van Jacob van Deventer is in de zuidoosthoek van de stad de toren van het nooit voltooide kasteel te zien.
Foto T.H. Delft naar M. Lowys Guiccardyn, Beschryvinghen van alle de Nederlanden; anderssins ghenoemt Neder-Duytslandt p. 225a.

Vanaf drie april beginnen gravers uit o.a. Schoonhoven, Nieuwpoort en Lopik met het graven van de funderingsput. Dit graafwerk duurt voort tot ongeveer half augustus. De grond wordt al snel erg "slijckich", zodat men een schuit met zand laat komen, welk zand men strooit op de looproute waarover men de uitgegraven aarde wegbrengt. Een van de twee kuilen die voor de buitenste torens worden gegraven, stort in door de druk van het water en stroomt vervolgens vol. De arbeiders die deze kuil gegraven hebben worden ontslagen.

De werktijden worden in deze rekening uitgedrukt in dagen en schoften. Onder een schoft verstaat men een vierde deel van een werkdag. Er worden LXXV "husselen haverstro" gekocht om daarmee de dam te "stoppen" die gelegen is bij de eerste toren. Door deze dam liep een "waterganck" die waarschijnlijk de oorzaak was van het instorten van de kuil.
Een hele week wordt besteed aan het maken van een aanvoerroute voor steen, afkomstig uit het oude huis. Er worden "XX busselen rijs" gekocht "omme die te employerenne aen den hoofden daer men den ouden

steen comende van den ouden huyse over voirde". Voorts wordt gekocht "LIII willighe palen daer tvoirscreven rijs omme ghevlochten ende getuynt es aen den voirscreven hoofden" en "VIII barcoenen (rondhout) omme daer op te legghen die horden ende also die voirscreven steenen over die hoofden te voeren".
De constructie bestond kennelijk uit acht palen (barcoenen), die vermoedelijk twee aan twee in de modder geslagen werden, waar overheen het vlechtwerk van "willighe palen" en "rijs" werd bevestigd. Aangezien er niet gesproken wordt over schoren of andere manieren van constructieversteviging lijkt het aannemelijk dat het vlechtwerk zich op maaiveldhoogte bevond en de palen geheel verzonken waren in de grond. In deze situatie heeft het woord "hoofd" de betekenis van een gefundeerde weg. Kennelijk was de ondergrond zo drassig dat zware wagens met steen niet zonder meer konden passeren.
Ondertussen wordt er gegraven in de steeds modderiger wordende kuil. De houten "opganghen" uit de kuil waarover men de uitgegraven aarde met kruiwagens wegvoerde, worden beslagen met "hecscheyden" om het lopen te vergemakkelijken. Wanneer de wateroverlast te erg wordt koopt men twee nieuwe pompen met dubbel gereedschap in Rotterdam. Ten behoeve van deze pompen worden houten stellingen gemaakt.
Er is een wal gegraven liggende voor de "langeracxe" poort "omme aldus daer te moghen brenghen calc zavel ende andere dinghen". De kalk wordt gelegd op de plaats waar het "vleerhuysken" stond. Dit huisje is voor dit doel afgebroken en ergens anders weer opgebouwd. De betekenis van het volgende fragment uit de rekening is niet helemaal duidelijk:
"betaelt twee groote voervaten off pijpen jegens omme op malcanderen te stellene in den voirscrevenen cuyl omme daermede te vervangenne een ouder die vuyten gronde van den cuyle opspangende".
Kennelijk betreft het hier een afvoerbuis, die uit kleinere onderdelen was samengesteld. Mogelijk vervult deze buis een functie bij de afvoer van water. In de rekening van de achtste week wordt Rombout Keldermans, de bouwmeester, voor 't eerst genoemd. Hij geeft instructies aan de gravers. Om de uitgegraven aarde te vervoeren gebruikt men naast kruiwagens ook "botten", een soort manden. Om deze botten te bekleden wordt grof linnen besteld: "XIIII ellen grof lijndewaet". De arbeiders die met deze manden de aarde vervoeren werden "botdraghers" genoemd. Elke arbeider die 's morgens naar het werk toe kwam, moest worden ingeschreven door een soort opzichter, die ook in de gaten hield of men niet van zijn werk wegliep. Gemiddeld waren er steeds zo'n veertig à vijftig mensen werkzaam bij het graafwerk in de bouwput.
Door de timmerlieden is er gewerkt aan de "putgalghe daer men water mede opput dienende totten calcke aen de heynninghe daer den voernoemde calc aen leyt". Bij dezelfde timmerlieden wordt materiaal gekocht om de pompen en de putgalg te repareren: "zekere plancken VI pont peck een mengel een pondt mosch al tesamen verbesicht ende verwrocht aen de goten van den pompen ende putgalghe voirnoemd". Ook wordt wel materiaal gebruikt dat uit het oude huis is gesloopt zoals uit het volgende fragment blijkt: 'van de cappe van den ouden huyse aff te breken aen XIX cassijnen vuyten zelven ouden huyse breken als aen den pompen zo te verstellen reperen als anderssins".
Vanaf de twaalfde week krijgt men te kampen met een geldgebrek. Regelmatig wordt er een gezworen bode op bevel van de heer van Moerkerken naar de graaf van Hoogstraten gestuurd om geld te vragen waarmee de arbeiders uitbetaald kunnen worden.
De overlast van het water wordt mettertijd steeds erger. Vele arbeiders worden aan de twee pompen te werk gezet, omdat "in den voirnoemde cuyle vele aderen opspronghen ende datter noch vele waters was". Regelmatig moeten de pompen hersteld worden omdat zij "dicwijlen breken ende ontstetten". Er wordt dag en nacht doorgepompt. De rekeningen uit deze weken betreffen voornamelijk de aankoop van nieuwe onderdelen en reparaties aan de pompen. Begin augustus wordt een aanvang gemaakt met het heien. De "nyewe heye" wordt gemaakt van "blocken, een rat, II balcken van XL voeten ende ander hout". Er wordt geheid met een "reep".
Meester Rombout Keldermans stuurt een meester metselaar uit Bergen, Hubrecht Fredericx zn, naar het werk "omme den temmerluyden te wijsen en te beweghen hoe dat zij die pijlen naar vuytwijsen der patroone heyden zouden". Deze "pijlen" zijn palen van voornamelijk beukehout, daarnaast werd ook wilgehout gebruikt. Ze zijn aan de onderkant gescherpt om het heien te vergemakkelijken. "Wezels" hout wordt gezaagd om daarmee de "bedde te leggen" van het fundament. Met deze balken wordt waarschijnlijk het raamwerk gemaakt, waarbinnen de palen worden geslagen en (of) de hier overheen gelegde houten "vloer", die als ondergrond dient voor het metselwerk. Op 10 oktober beginnen de metselaars met het opmetselen van het fundament. De hiervoor benodigde baksteen is afkomstig van het oude huis. De stenen zijn daar ter plaatse schoongebikt en geteld, men komt op een totaal van 361.000 stenen. Ze worden met wagens naar het nieuwe werk gebracht.
De rekening vermeldt verder dat er 110 "karren zavels" van Mechelen naar Schoonhoven worden gebracht. De term "karren" duidt de hoeveelheid zavel aan, niet het vervoermiddel. De zavel werd namelijk per schip aangevoerd. Enkele arbeiders worden betaald "van dat zij den zavel die de voirscreven geldersman ende claes kyel gebrocht hadden onder ende boven den voirnoemde

brabantssche calcke gecroden hebben". Uit Gorinchem komt een vracht van 125 tonnen "terras". De "terras" (tras), gemalen tufsteen, wordt aan de mortel toegevoegd, omdat deze tijdens de binding het overtollige water aan de specie onttrekt.
Het loopt nu tegen eind oktober. De belangrijkste activiteit op de bouwplaats is het opmetselen van de fundamenten waartoe Rombout Keldermans enkele metingen verricht. Toch moet men zich zo langzamerhand gaan voorbereiden op de komende winter. Het werk zal dan stil komen te liggen, omdat het niet mogelijk is te metselen wanneer er kans is op vorst. De nog niet verharde specie zou kapot vriezen. Het metselwerk wordt waarschijnlijk afgedekt, misschien met het riet dat, zoals in de rekening vermeld staat, van het oude huis wordt gehaald en gebonden. Hout en planken worden afgevoerd. Een van de laatste uitbetalingen betreft Claes Peters zn, opperman, "van dat hij den calc terras ende zavel met zijnen cruywaghen op eenen hoop heeft gevoerd naar het vuytscheyden van den mettsselaers vuyten voirnoemde wercke omme te bet den voirnoemde calc terras ende zavel te moghen bewaren jegens den toecomende saisoen".
Er is geen bouwrekening van later datum bekend.

De lokatie van de onvoltooide burcht

Volgens Van Berkum[8] werd bij werkzaamheden aan de stadswallen (waarschijnlijk begin 18de eeuw) een restant van de fundering van een ronde toren teruggevonden. Van Berkum meent dat het hier gaat om een overblijfsel van één van de muurtorens van de stadsversterking. Dit zou de toren Nieuw Slijkenborch zijn, die zowel op de kaart van Jacob van Deventer als op die van Guicciardini staat aangegeven. De toren ligt aan het einde van de Korte Dijk, vóór de stadsmuur op een eilandje in de gracht.
Wat betreft deze toren kan echter eerder gedacht worden aan een restant van het nieuwe kasteel. Uit de rekeningen betreffende de bouw blijkt, dat men begonnen is met het bouwen van de buitenste torens. Bekijkt men de ontwerptekening van het kasteel van

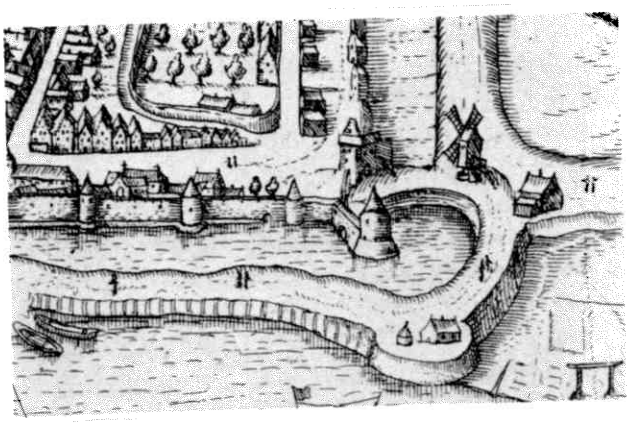

Detail uit de kaart van Guicciardini: de lokatie van de onvoltooide burcht.

Rombout Keldermans met het noorden boven, dan bevindt de stad zich in de linkerbovenhoek waar geschreven staat, "binnen der stadt". De twee torens in het midden van de tekening moeten tegen de "langeracxe" poort gebouwd worden: "dit is die oude porte ende daer salmen binnen ende buyten een ronde torre maken". Met de twee buitenste torens worden dus de zuidelijke torens bedoeld, die op een afstand van ± 5,5 meter buiten de stadsmuur liggen.
Het is bekend dat er aan één van de twee torens is gemetseld, waarschijnlijk was dit de toren die het dichtst bij de stad lag. Wanneer de kasteelplattegrond (op schaal) geprojekteerd wordt op de stadsplattegrond en deze vervolgens wordt vergeleken met de kaarten van Jacob van Deventer en Guicciardini, dan blijkt dat de bedoelde toren ongeveer op dezelfde plaats ligt als waar de twee laatstgenoemde tekenaars ook een toren aangeven. Of de toren er zo uitgezien heeft als Guicciardini hem tekent is niet bekend. Ook de naam "Nieuw Slijkenborch" kan een aanwijzing zijn. Volgens de rekening was de bouwput erg slijkich", er moest continu gepompt worden. Het klinkt dan aannemelijk om te veronderstellen dat de bevolking, toen het kasteel niet afgebouwd werd, het enige stukje schertsend Nieuw Slijkenborch heeft genoemd.

Delft, voorjaar 1983

Bronnen

Archieven

1 A.R.A. Grafelijkheids rekenkamer 1697.
2 A.R.A. Kaartenafd. VTH 3352.
3 A.R.A. Grafelijkheids rekenkamer 5008.
4 A.R.A. Domeinen van Nassau II[4], reg. brieven 176.
5 A.R.A. Grafelijkheids rekenkamer 2376 f.
6 Oud Archief Schoonhoven inv. 716 en 717.

Literatuur

7 J. C. Visser; Schoonhoven, Assen 1964.
8 H. van Berkum; Beschrijving der stadt Schoonhoven, Gouda 1762.

(A.R.A. = Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage)

Zandenburg en de bergjes van Zanddijk

DOOR

H. VERWEY

Inleiding

Het kasteel Zandenburg, dat gelegen was in de onmiddellijke omgeving van Veere, heeft nog lang niet al zijn geheimen prijsgegeven. Ook dit maal zal niet op alle vragen een antwoord gegeven kunnen worden. Wel is het de bedoeling van dit artikel om met behulp van topografische gegevens, een aanvulling te verschaffen op de tot nu toe bekende feiten. Voor een goed overzicht zijn ook enkele aantekeningen toegevoegd, die het verschijnsel van de Zeeuwse bergjes plaatsen in zijn historische context.

De meest tastbare gegevens over het kasteel Zandenburg zijn te vinden in het verslag van de opgraving in 1955, die onder leiding stond van J. G. N. Renaud.[1]

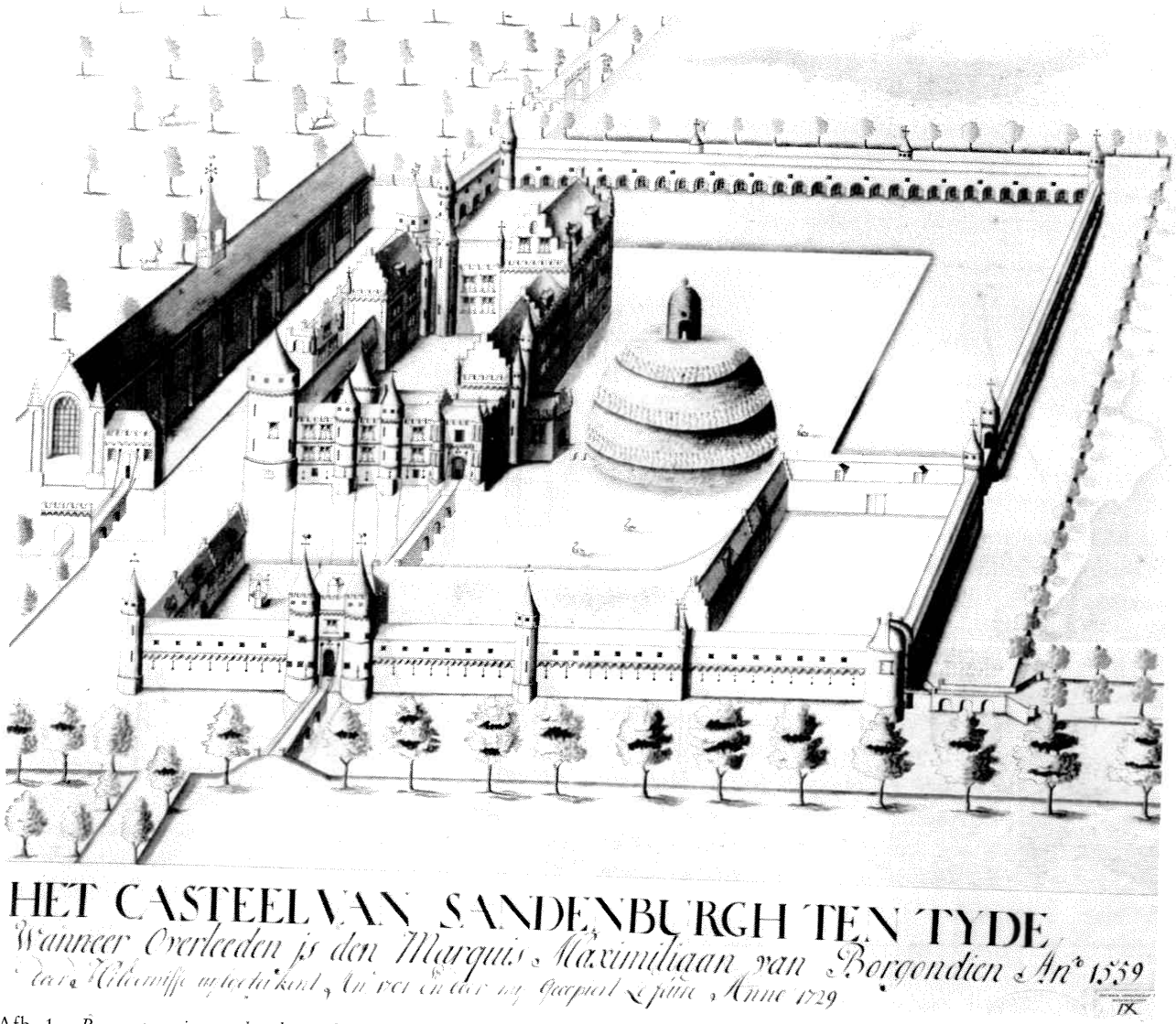

Afb. 1. *Reconstructie van het kasteel Zandenburg door Isaac Hildernisse. Copie uit 1729.*
Rijksarchief in Zeeland, Z.I.-II 1122

Hierbij werd het oostelijk deel van het kasteel met de ingangspartij blootgelegd (afb. 9). Door een beperking in de mogelijkheden kon het onderzoek toen niet voltooid worden en nog altijd bestaat de wens hier wederom de spade in de grond te steken, ook al is van een noodsituatie zoals in 1955 nu geen sprake meer. In die jaren vond in het gebied rondom Veere een ruilverkaveling plaats en in het kader daarvan werd beslist dat de in de grond aanwezige muurresten tot 1 m diepte uitgebroken zouden worden. Er was zelfs sprake van om, na de opgraving, alle funderingen uit de grond te verwijderen, maar door een aangepaste gewaskeuze viel de noodzaak hiertoe weg. Het bodemarchief zou in dat geval totaal vernietigd zijn. Sinds kort geniet dit kasteelterrein een speciale protectie in het kader van het beschermd stadsgezicht.

Zandenburg en de heren van Veere tot 1572

Het kasteel Zandenburg is vanaf de late 13de eeuw tot het midden van de 16de eeuw de woning geweest van de heren van Veere. De geschiedenis van het kasteel en die van het stadje vertonen een treffende overeenkomst. Dit geldt – zonder enige moeite aantoonbaar – voor de perioden van opkomst en bloei; daarnaast heeft het vertrek van de kasteelheer van zijn residentie ongetwijfeld gevolgen gehad voor de ontwikkelingskansen van het stadje Veere.

Over het tijdstip van de eerste vestiging van leden van het geslacht Van Borsele op Noord-Walcheren tasten we in het duister. Het is mogelijk dat de vader van Wolfert I van Borsele zich als eerste op deze plaats bij de Veerse Watergang heeft gevestigd en dat hij tevens de functie van ambachtsheer overgenomen zou hebben van de heren van Zandijk, een geslacht dat vermoedelijk in het midden van de 13de eeuw uitgestorven is.[2] De bekende genealogische gegevens luiden als volgt: Ten tijde van rooms-koning Willem II leefde op het stamslot van de Van Borseles een zekere Nicolaas, die in de oorkonden wordt vermeld tussen 1243 en 1258. Hij had twee zoons: Peter en Hendrik Wisse. De eerstgenoemde komt voor in oorkonden tussen 1263 en 1278. Hij was toen al ridder en werd heer van Borsele en Goes genoemd. Zijn zoon Floris volgde hem als zodanig op. De tweede zoon van Nicolaas, Hendrik Wisse, komt in de stukken voor als ridder tussen 1263 en 1266. Hij zal ooit het vaderlijk stamslot verlaten hebben, maar welke goederen hij zijn eigendom mocht noemen, is niet bekend.
Hendrik Wisse had vijf zoons: Nicolaas, Wolfert (I), Hendrik, Raas en Jan. Nicolaas moet vóór 29 december 1276 overleden zijn, want op dat moment beleende graaf Floris V de andere broers Wolfert, Raas en Jan met zijn goederen. Raas werd de stamvader van de tak Van Cortgene terwijl Wolfert, geboren rond 1250, te boek staat als heer van Zandenburg. In dezelfde tijd komt zijn neef Floris voor als heer van Borsele en Goes.[3] De vraag wie zich nu als eerste te Veere vestigde, Hendrik Wisse, Nicolaas of Wolfert, is op zich wel interessant, maar betekent voor de datering van Zandenburg alleen maar, dat de stichtingsdatum zich beweegt binnen een marge van twintig jaar: tussen 1260 en 1280. Hier doet de vraag zich voor welke vorm dit eerste kasteel Zandenburg gehad heeft. Voor het bekende "château à motte" is het dan al te laat, hoewel . . . Een definitieve uitspraak zal nog even op zich laten wachten.

De heren Van Borsele kwamen niet in een niemandsland. Ten eerste gingen hen de heren Van Sandic voor, die van de O.L.V. abdij te Middelburg gronden in leen hadden ontvangen. Ten tweede bestond er in de directe nabijheid een grafelijk domein, waarvan we helaas maar heel weinig weten. Dit was het huis Magdalon, dat in 1346 door gravin Margaretha van Beieren in leen werd gegeven aan Wolfert III, met als enige aanduiding "die veste te Veere". Deze transactie was vooral bedoeld om een deel van de gronden vrij te maken voor de aanleg van de stadsgracht. Het huis is blijven bestaan tot 1602 en was toen bekend onder de naam Laterdale. De laat-18de-eeuwer Jacobus Ermerins filosofeert over de stichting ervan en roept daarbij graaf Floris IV ten tonele.[4] De ligging van dit grafelijk domein kan enigermate verklaard worden door uit te gaan van de plaats van een van de drie oudste afwateringssluizen van Walcheren; sluizen, die zijn aangelegd als noodzakelijk onderdeel van de aaneengesloten bedijking van het eiland aan het einde van de 12de eeuw.

In 1282 wordt precies omschreven wat de grondeigendom was van Wolfert I en zijn vrouw Sibille. Zij dragen in dat jaar hun bezit op aan graaf Floris V en ontvangen dit als onversterfelijk leen terug, waarmee de heer van Zandenburg zich direct een uitzonderingspositie heeft verworven onder de Zeeuwse edelen. Het betreffende charter is getekend door gravin Beatrix en werd bevestigd door haar man graaf Floris V. De tekst geeft aan dat het grootste deel van de gronden ver buiten Veere lag, in het gebied van de jonge polders langs de noordkust van het eiland. Er wordt gesproken over 80 gemet land, . . . *"ligghende in den polre van Zandijc, dair die broedere van den Duutschen huus in wonen, ende daer toe die veste ende die woninghe, die wi hebben int ambocht van Zandijc"*.[5] De polder van Zandijk, die in de stukken ook Wolfartpolre wordt genoemd, ging in 1393 grotendeels verloren en heeft gelegen ter hoogte van de huidige Oosternieuwlandpolder.[6] Hier stond in de 13de eeuw een klooster van de Duitse Orde. We mogen aannemen dat de daartoe behorende monniken de

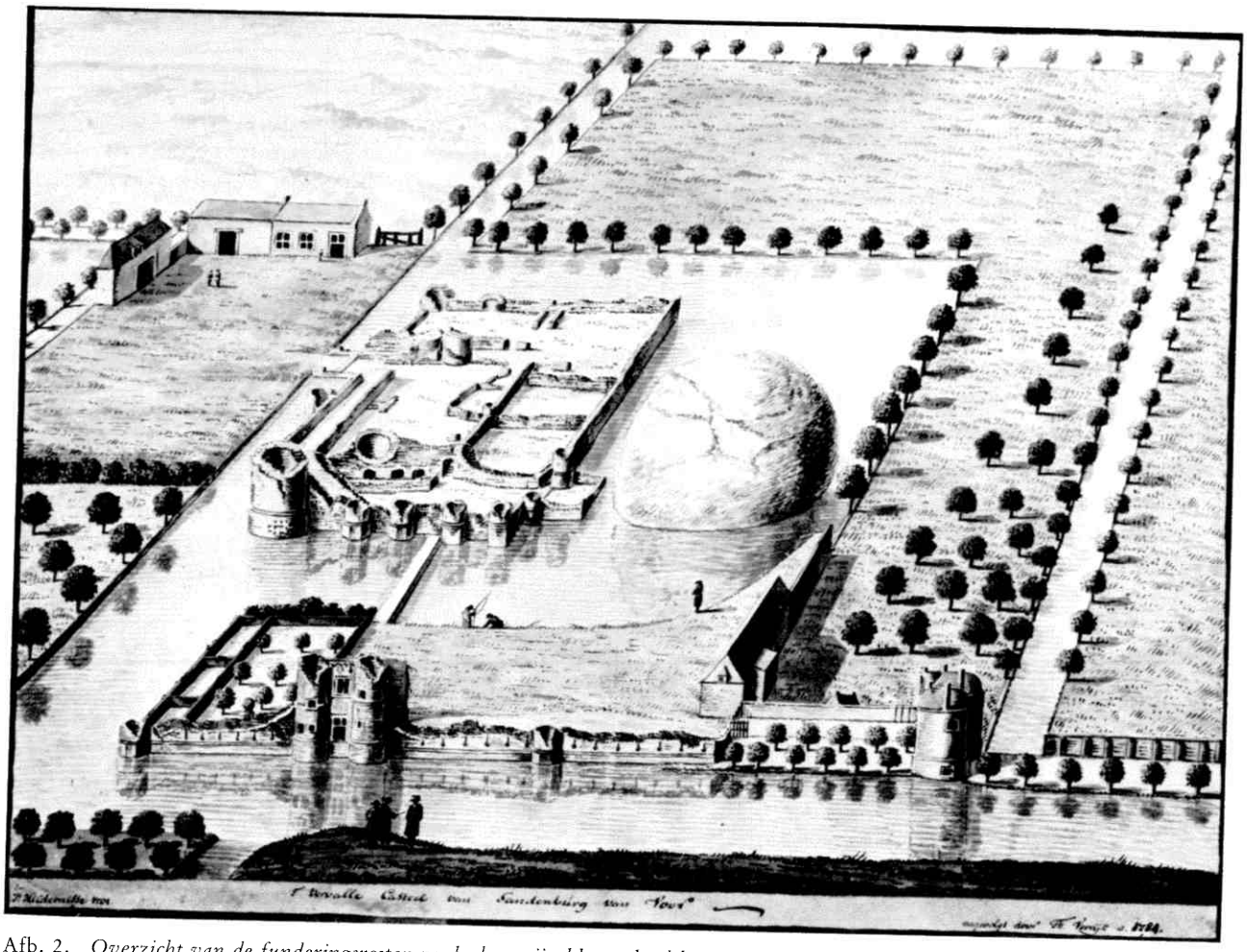

Afb. 2. *Overzicht van de funderingsresten zoals deze zijn blootgelegd kort voor het jaar 1700. Deze tekening is afgezien van de berg redelijk betrouwbaar. Wat de voorburcht betreft wordt hier waarschijnlijk de werkelijke situatie weergegeven.*
Rijksarchief in Zeeland, Z.I.-II 1128

kunst verstonden om nieuw land te ontginnen en steden te stichten. Zij zullen de heer van Veere goede diensten hebben bewezen. Naast polder van Zandijk staat in het charter de term ambacht van Zandijk en dit heeft betrekking op het gebied rondom het dorp Zanddijk, waar de lagere rechtspraak en zaken van waterstaatkundige aard geregeld werden door de ambachtsheer. Het bezit van Wolfert I was hier zeer gering en omvatte alleen zijn eigen . . . "*veste ende die woninghe, [. . .] ende die boemgarde, ende alle die erfnesse die wi hebben ligghende binnen dien utersten oevere van der uterster gracht*" . . . Tevens bezat hij een smalle strook langs de monding van de Veerse Watergang, waar het dorp Veere tot ontwikkeling kwam. Dit goed bracht hem ook vaste inkomsten, want er wordt gesproken over . . . "*die watermole, ende dat molenwater, ende havene, havengelt*" . . .

Zo zijn vader al eerder begonnen was met bouwen op Zandenburg, dan zal Wolfert I († 1299) hier zeker een belangrijke uitbreiding aan gegeven hebben. De oudste muurfragmenten, gevonden tijdens de opgraving, werden gedateerd rond 1300. In de 15de eeuw vinden we in de persoon van Hendrik II (bij Ermerins Hendrik IV), die leefde van 1404 tot 1474, opnieuw iemand met dezelfde vooruitstrevendheid als Wolfert I. De heerlijkheid Veere begint dan grotere delen van Walcheren te omvatten. Meer nog: Hendrik II ontvangt in 1445 de Orde van het Gulden Vlies; en daarnaast wordt hij admiraal van de koning van Frankrijk. Toch blijft zijn residentie Zandenburg en voor de locale geschiedenis is het van belang dat hij in 1439 toestemming krijgt van de hertog, Philips van Bourgondië, 300 gemet inclusief het dorp Zanddijk toe te voegen aan de jurisdictie van de stad Veere. Hij en zijn zoon Wolfert VI, stadhouder van Holland en Zeeland, zijn ongetwijfeld de bouwheren die het kasteel in de 15de eeuw zijn grootste uitbreiding hebben gegeven. Er zijn rekeningen bekend uit 1485 omtrent vernieuwingen aan het kasteel, maar overigens zijn de archivalia schaars en veel zal verdwenen zijn bij de grote brand van 1505.[7]

In de 16de eeuw wonen op Zandenburg leden uit het huis van Bourgondië, nakomelingen van een bastaardzoon van Philips de Goede. De uiterlijke staat waarin zij leven en de functies die zij bekleden zijn indrukwekkend, maar de financiële basis van de heerlijkheid staat hiertoe niet in een acceptabele verhouding. Het is daarom minder waarschijnlijk dat in deze periode aan het kasteel grote veranderingen zijn aangebracht.

Veere bevindt zich in het midden van de 16de eeuw op het toppunt van haar ontwikkeling. De Schotse wolhandel kiest dan Veere als centrum in plaats van Middelburg. Daarnaast was het aanbod van goederen op de Veerse markt, afkomstig uit Groot-Brittannië en de Hanzesteden, zeer gevarieerd. Op Zandenburg leeft Maximiliaan van Bourgondië als een renaissance-vorst. Hij was niet alleen stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, maar ook admiraal ter zee. Karel V heeft als dank voor zijn bewezen diensten de heerlijkheid Veere tot een markiezaat verheven. Maar dan sterft Maximiliaan in 1558 kinderloos en niet zonder schulden. De familieleden zien van de erfenis af en in 1567 wordt het markiezaat in afgeslankte vorm te koop aangeboden. Filips II maakt van deze gelegenheid gebruik en zo zien we dat dit bijzondere leengoed, waarvoor nooit belasting was afgedragen, in het bezit komt van de landsheer. Hij zal er geen vruchten van plukken, want juist in deze streken wordt het vuur van de Opstand al vroeg aangewakkerd. Vanaf 3 mei 1572 weet Veere zich met succes te verdedigen tegen de aanvallen van Spaanse troepen vanuit Middelburg.
Dat Zandenburg in deze dagen vol krijgsrumoer werd geruïneerd is niet zo maar een ongelukje. Het kasteel had immers geen funktie meer. De strijd werd om het bezit van steden gevoerd en echte dwangburchten, zoals er ook een is gebouwd bij Vlissingen, waren geen kastelen meer in de traditionele betekenis van het woord.

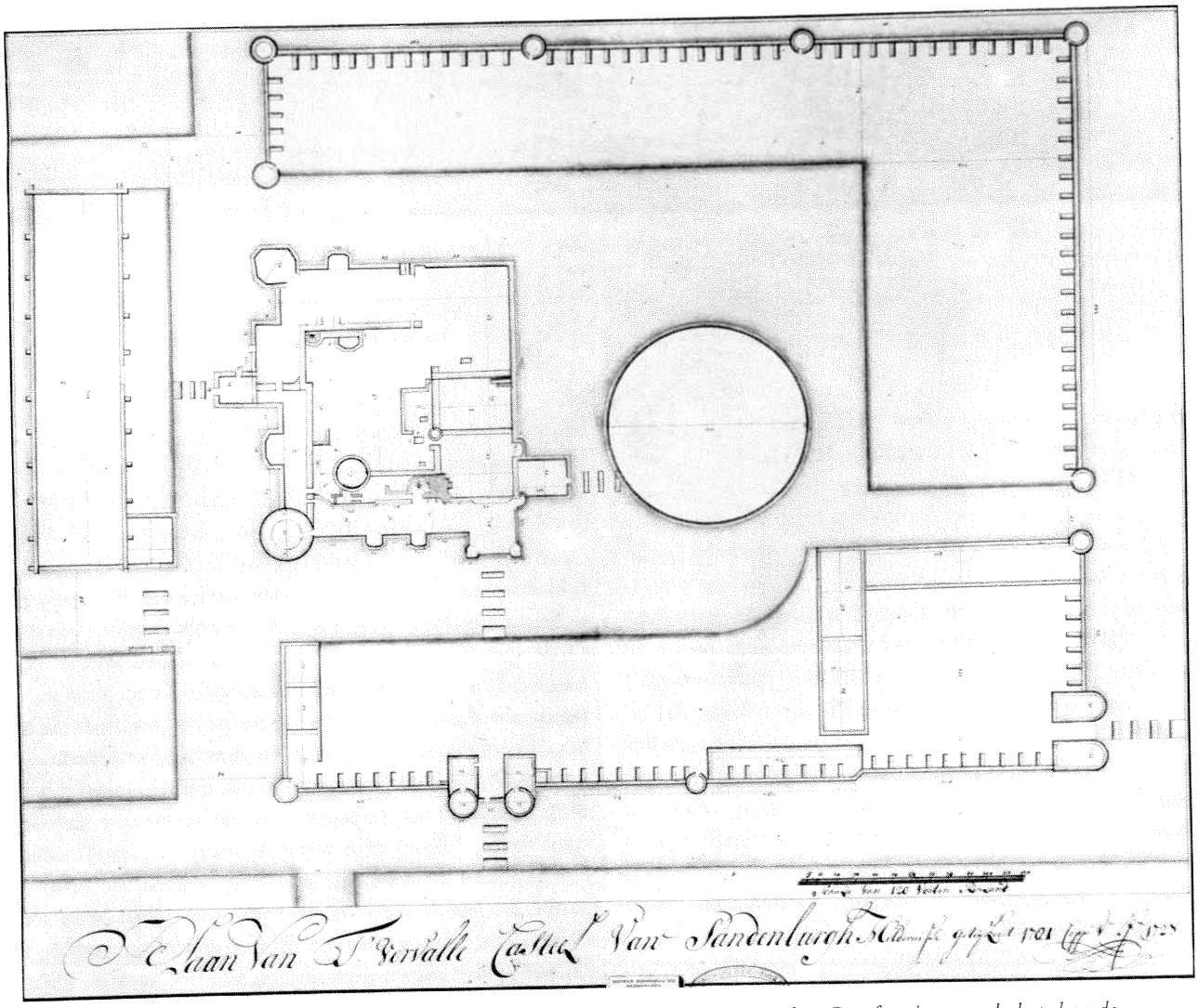

Afb. 3. *De plattegrond volgens Hildernisse. Copie uit 1728. Het noorden is hier rechts. De afmeting van de kapel en de ringmuur zijn niet in overeenstemming met de vorige afbeelding.*
Rijksarchief in Zeeland, Z.I.-II 1119

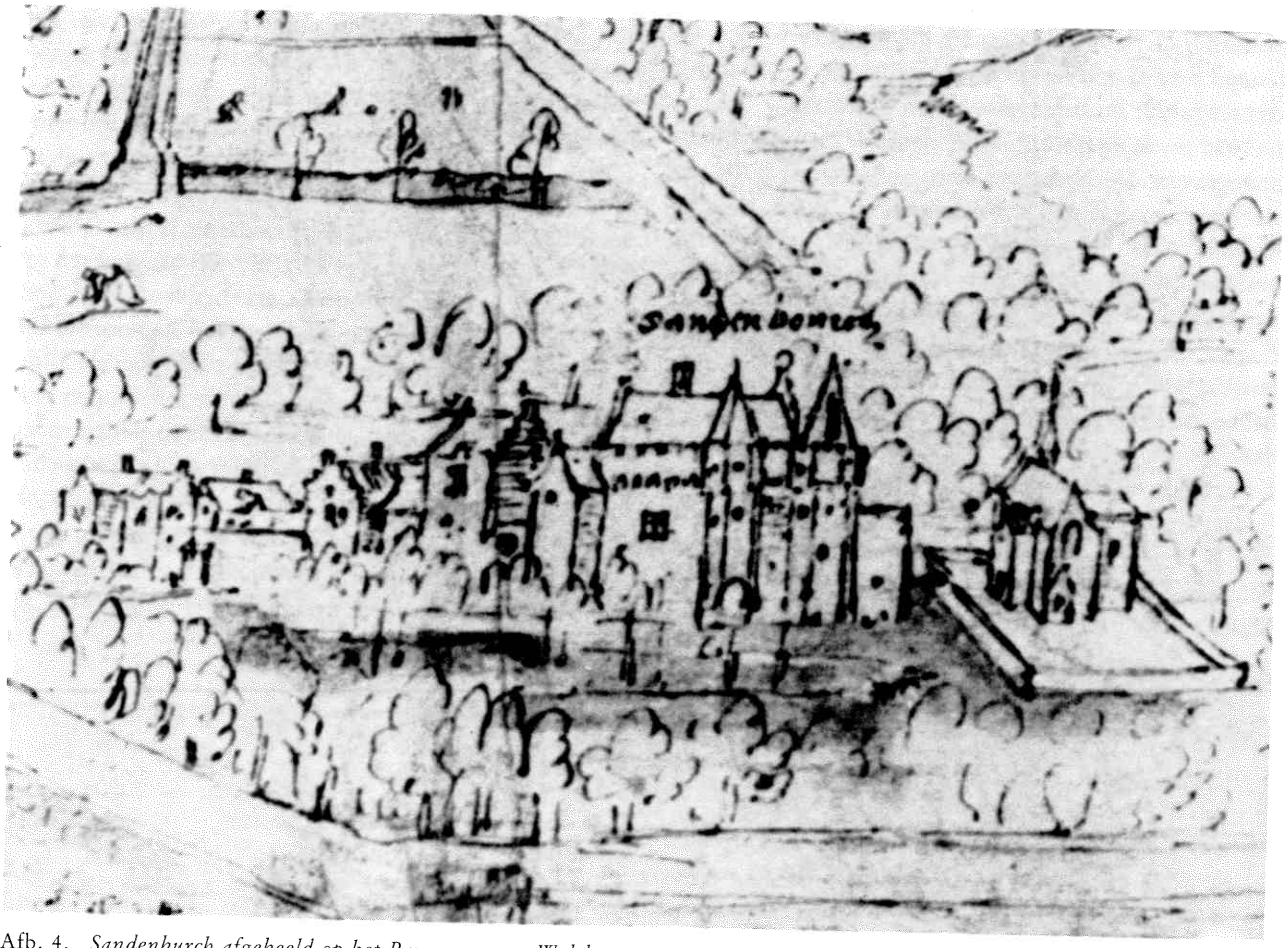

Afb. 4. *Sandenburch afgebeeld op het Panorama van Walcheren van Antoon van den Wijngaerde, omstreeks 1550.* Scheepvaartmuseum Antwerpen

We zien dat in Veere in 1572 twee grote bastions in alle haast worden aangelegd. Het geldt voor iedere stad dat de nieuwe verdedigingswerken een groot beslag leggen op de beschikbare ruimte rondom de oude stadsmuren. Vaak worden de kastelen die aan de rand van een stad gesitueerd waren helemaal ingebed in een systeem van wallen, grachten en ravelijnen. Wat Zandenburg betreft komt het pas in de 19de eeuw bijna zover dat het terrein vergraven zou worden voor de aanleg van een ravelijn. In het jaar 1585 wordt de kasteelruïne vrijwel geheel gesloopt en worden de stenen verwerkt in het Veerse Oranje Bastion. Ditzelfde lot trof ook het schip van de kerk van Zanddijk.

De topografie van Zandenburg

De vorstelijke pracht en praal waarmee Maximiliaan zich omgaf in het midden van de 16de eeuw bleef lange tijd tot de fantasie spreken. Bekend zijn de reconstructietekeningen van het kasteel van Isaac Hildernisse, althans de latere copieën die naar hem vervaardigd zijn. Ter illustratie zijn drie tekeningen opgenomen afkomstig uit de Zelandia Illustrata. Respectievelijk één van de reconstructies, een copie van Le Fevre uit 1729 (afb. 1); een overzichtsprent van de blootgelegde funderingen, gecopieerd door Verrijk in 1784 (afb. 2) en de plattegrond volgens de opmetingen van Hildernisse, wederom een copie door Le Fevre uit 1728 (afb. 3). Een nauwkeurige vergelijking tussen de plattegrond van Hildernisse en de recente opmeting van de in 1955 blootgelegde funderingen van de hoofdburcht is te vinden in het verslag van de opgraving (Renaud 1956). Hier willen we de gehele terreinaanleg nog eens nauwkeurig bezien. Indien de tweede afbeelding weergeeft wat er werkelijk te zien was, dan valt bij de reconstructie op afb. 1 al meteen op dat een aantal elementen zijn toegevoegd, zoals de kapel en de ringmuur en juist deze elementen staan ook op de plattegrond, afb. 3. Daaruit volgt dat de plattegrond een fictieve toestand weergeeft. Wel blijkt uit een vergelijking tussen de plattegrond uit 1728 en de moderne opmeting, dat Hildernisse in grote lijnen de situatie redelijk weergeeft, maar dat in de details grote verschillen optreden. Het meest te betreuren blijkt wel, dat er door hem geen diagonalen zijn gemeten en dat de gehele terreinaanleg in een rechthoekig systeem is gewrongen. De plattegrond van Hildernisse moet dan ook meer opgevat worden als een schema, waarin een zestal elementen voorkomen: de

hoofdburcht, een ronde aanleg die op de reconstructie als een berg is weergegeven, de kapel, de voorburcht, een ringmuur en een systeem van grachten.
In 1955 is van de hoofdburcht alleen de oostelijke helft opgegraven. De oostgevel werd geflankeerd door een vierkante en een ronde hoektoren en in het midden bevond zich de ingangspartij. Doorlopend in de noordgevel ontwikkelt zich een complex van woonvertrekken, terwijl vanaf de ingang in zuidelijke richting een omgaande galerij was opgetrokken tussen de buitengevel en de binnenplaats. Aan de noordkant zijn sporen van bebouwing uit omstreeks 1300 teruggevonden. De westgevel bleef verborgen en juist deze gevel komt voor op de enige prent die ooit van het kasteel "naar het leven" gemaakt is. Op het grote panorama van Walcheren, dat toegeschreven wordt aan Antoon van den Wijngaerde en gedateerd omstreeks 1550, is rechts onder het stadje Veere een afbeelding te vinden van het kasteel Zandenburg (afb. 4).[8] Rechts van het kasteel bevindt zich de slotkapel, links enkele lagere gebouwen van de voorburcht en tegen de westgevel van het hoofdgebouw staan een hoektoren en een muurtoren, die beide op de prent van Hildernisse voorkomen. Met enige goede wil is er ook een weergang te onderscheiden. Een heuvel aan de noordzijde is niet te zien. Ook Van Deventer die het kasteel heeft aangegeven op zijn kaart van Veere anno 1550, tekent geen heuvel, wel het hoofdgebouw, de kapel en iets van de voorburcht bij de Veerse Watergang. Aan het einde van de 18de eeuw was er volgens Ermerins, die de tekeningen van Hildernisse kende, van een dergelijke heuvel niets meer te zien.[9] Bij nadere beschouwing van de overzichtsprent (afb. 2) krijgen we de indruk dat deze heuvel ook anno 1700 niet meer bestond. Een dergelijke bol heeft niets met de werkelijkheid te maken, of is het resultaat van enkele malen copiëren. De plattegrond geeft als

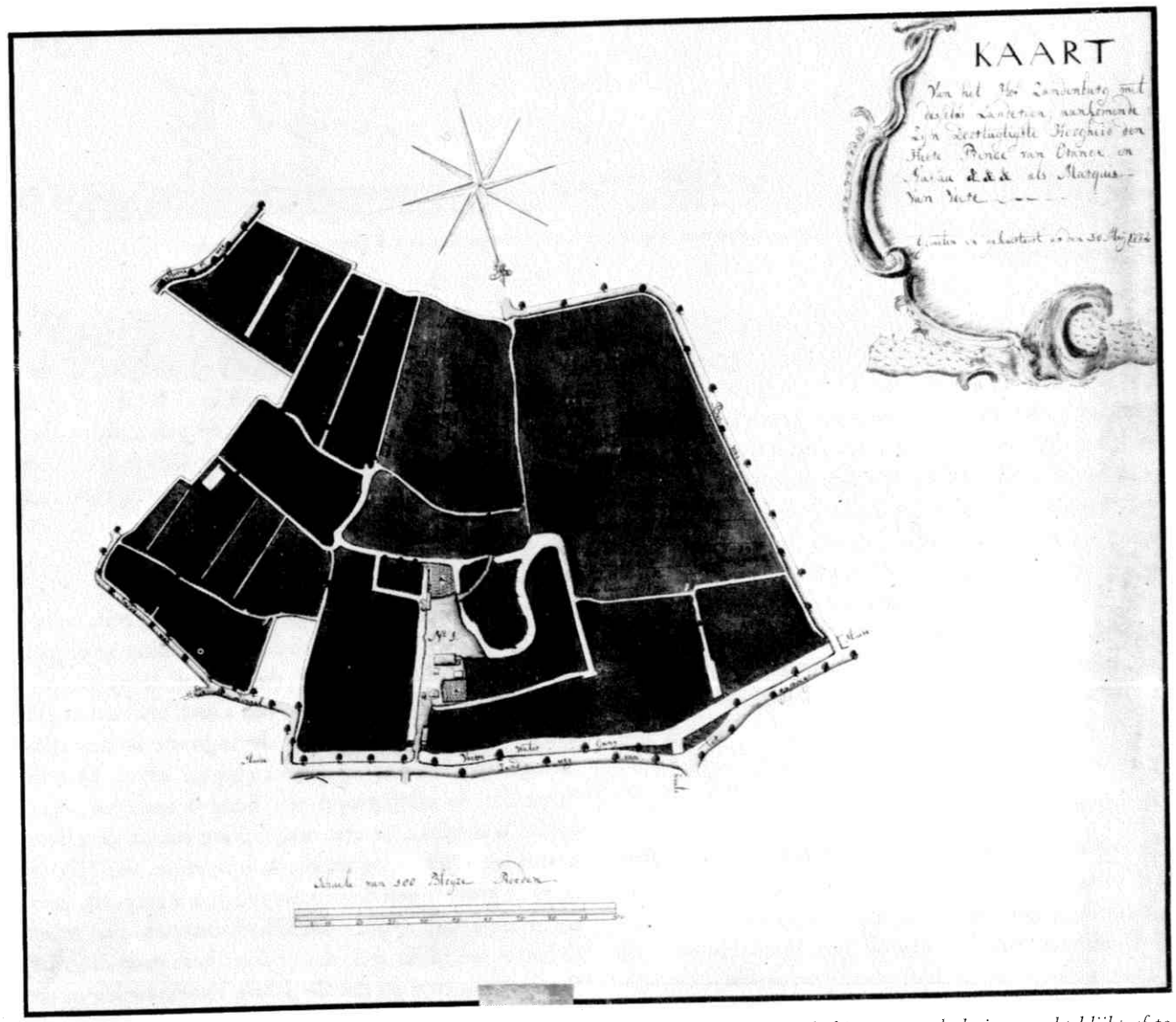

Afb. 5. *Het hof Zandenburg anno 1772, gekarteerd door J. J. Klenée. Het verloop van de binnen- en de buitengracht blijkt af te wijken van de tekeningen van Hildernisse.*
Algemeen Rijksarchief, VTH 2880

informatie dat deze cirkelvormige aanleg een middellijn had van ca. 35 m.
Er bestaat nog een bron uit de tijd van Van den Wijngaerde en Van Deventer, namelijk Jan Reygersbergh.[10] Hij schrijft in 1551: . . . "*Heer Wolffaart van Borssele tot dier tijd dede sommighe polderen bedijcken, ende hij dede op dit zandigh landt maecken een Burcht oft Casteel, dat hij dede noemen Zandenburgh, op 'twelck mijn Heere van Beveren op den dach van huyden syn residentie heeft, daer hij syn hof houdende is, ende beneffens der oude zalen van Zandenburgh siet men noch huydendaechs eenen hooghen Zandtbergh ligghende*" . . . Reygersbergh, die te Veere woonde, zal zich niet vergist hebben en met zijn ooggetuigeverslag ontneemt hij ons de mogelijkheid de berg van Hildernisse onvoorwaardelijk naar het rijk der fabelen te verwijzen. Wat de kapel betreft is duidelijk dat Hildernisse deze niet gezien heeft, ofschoon de plaats bekend geweest moet zijn. Zijn overzichtsprent (afb. 2) geeft hier alleen maar een leegte en dat geldt ook voor driekwart van de ringmuur, die op de reconstructie daarentegen zelfs is voorzien van een weergang op spaarbogen. De prent laat alleen een muur zien links en rechts van de voorpoort. De voorpoort zelf is als ruïne blijven staan tot 1812.[11] Ermerins schrijft dat deze poort tot woning was ingericht; hij noemt ook de grote schuur en de twee wachttorens bij de Veerse Watergang. Deze laatste zijn op de tekeningen te herkennen als de noordelijke voorpoort. De vogelvluchttekening geeft tenslotte enige informatie over het grachtensysteem, dat samen met de gebouwen op de voorburcht later nog een aantal malen in kaart is gebracht.

De eerste kartering van Zandenburg is vervaardigd in 1772 door J. J. Klenée, "geadministreerd landmeter van de Edelen en Hove van Zeeland" (afb. 5). Deze manuscript-kaart bevindt zich in de collectie van het Algemeen Rijksarchief. Het grondgebied van het Hof Zandenburg, groot 70 gemet, lag ingeklemd tussen de Veerse Watergang, de Stadssingel, het Smitspad, de stenen weg naar Zanddijk en de Bosweg. Kaartmateriaal uit de 19de eeuw en oude luchtfoto's bevestigen de accuratesse van het werk van Klenée. Het meest opvallend is de overeenkomst van de buiten- en binnengracht met de grachten op de tekeningen van Hildernisse, alleen nu onder de juiste hoek weergegeven. Daar waar het bergje gelegen zou hebben is duidelijk een ronding in het terrein te herkennen, zelfs zo dat dit gedeelte het middelpunt vormt van het gehele complex. Het poortgebouw en de schuur liggen als losse elementen op perceel nr. 1. In het verlengde van de voorpoort loopt een pad, dat met een boog over de voormalige hoofdburcht, aansluit op de oude verbinding naar de kapel. Het terrein omsloten door de binnengracht, is gemerkt met de letter c. In de legenda staat: "*een half geslegte berg met hout beset*" . . . Deze benaming geeft nog niet voldoende grond voor de veronderstelling dat er een kasteelberg is geweest, want de term slaat op de hele kasteelruïne.

De vesting Veere ondergaat aan het begin van de 19de eeuw een metamorfose. Keizer Napoleon wil de verdediging van de Schelde op peil brengen. Hiertoe wordt o.a. Veere in het jaar 1812 van een nieuwe omwalling voorzien. De Franse genie-officieren hebben diverse kaarten van Veere en omgeving vervaardigd, die na hun vertrek in Veere zijn achtergebleven en nu te vinden zijn in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. Het terrein van Zandenburg komt hierop een groot aantal malen voor, steeds op schaal 1 : 1000. De serie begint met een opname van de situatie zoals die in 1810 werd aangetroffen, ondertekend in 1811 door P. Bergère (afb. 6). Veere ligt dan nog binnen de laat-16de eeuwse omwalling. Het beeld blijkt in twee eeuwen onveranderd gebleven. Zandenburg ligt nog op enige afstand van de stadsgracht, maar na 1812 snijdt het talud van de nieuwe gracht dwars door de noordelijke voorpoort. In 1955 schijnt een funderingsfragment van deze poort aangetroffen te zijn. Projectie van het Franse kaartmateriaal op de overzichtstekening van de opgraving leert dat ook de fundering van de oostelijke voorpoort is teruggevonden.

In 1944 werd Walcheren door de Engelsen vanuit de lucht gefotografeerd in verband met de inundatie.[12] De situatie is op dat moment nog steeds identiek aan het Franse kaartmateriaal. Walcheren heeft daarna een jaar lang onder water gestaan en door de terugkerende eb- en vloedstromen is een geul uitgeslepen die eindigt bij de hooggelegen kern van Zanddijk. Deze geul heeft de oorspronkelijke westelijke buitengracht van Zandenburg in haar bedding opgenomen. Toen de terreinen weer droog vielen, bleken veel herkenbare belijningen van sloten en kavels verdwenen. Na de egalisatie in het kader van de ruilverkaveling in de vijftiger jaren herinnert niets meer in het terrein aan het vroegere kasteel. Resumerend kan gesteld worden dat het bergje op de prent van Hildernisse tot nu toe één spoor heeft nagelaten; op later kaartmateriaal wordt immers een rond omgracht terrein aangegeven juist op de plaats waar Hildernisse het bergje situeert. Voeg daarbij de opmerking van Reygersberg, dan lijkt het niet onwaarschijnlijk dat zich binnen deze gracht een hoogte bevond. In dat geval zou de waterburcht Zandenburg ontstaan zijn vanuit een oudere aanleg in de vorm van een château à motte. Op verschillende plaatsen in Zeeland valt een dergelijke ontwikkeling te constateren.
Ter completering volgen enkele aantekeningen over de kasteelbergen in het algemeen en over een viertal bergjes in de nabijheid van Zandenburg in het bijzonder.

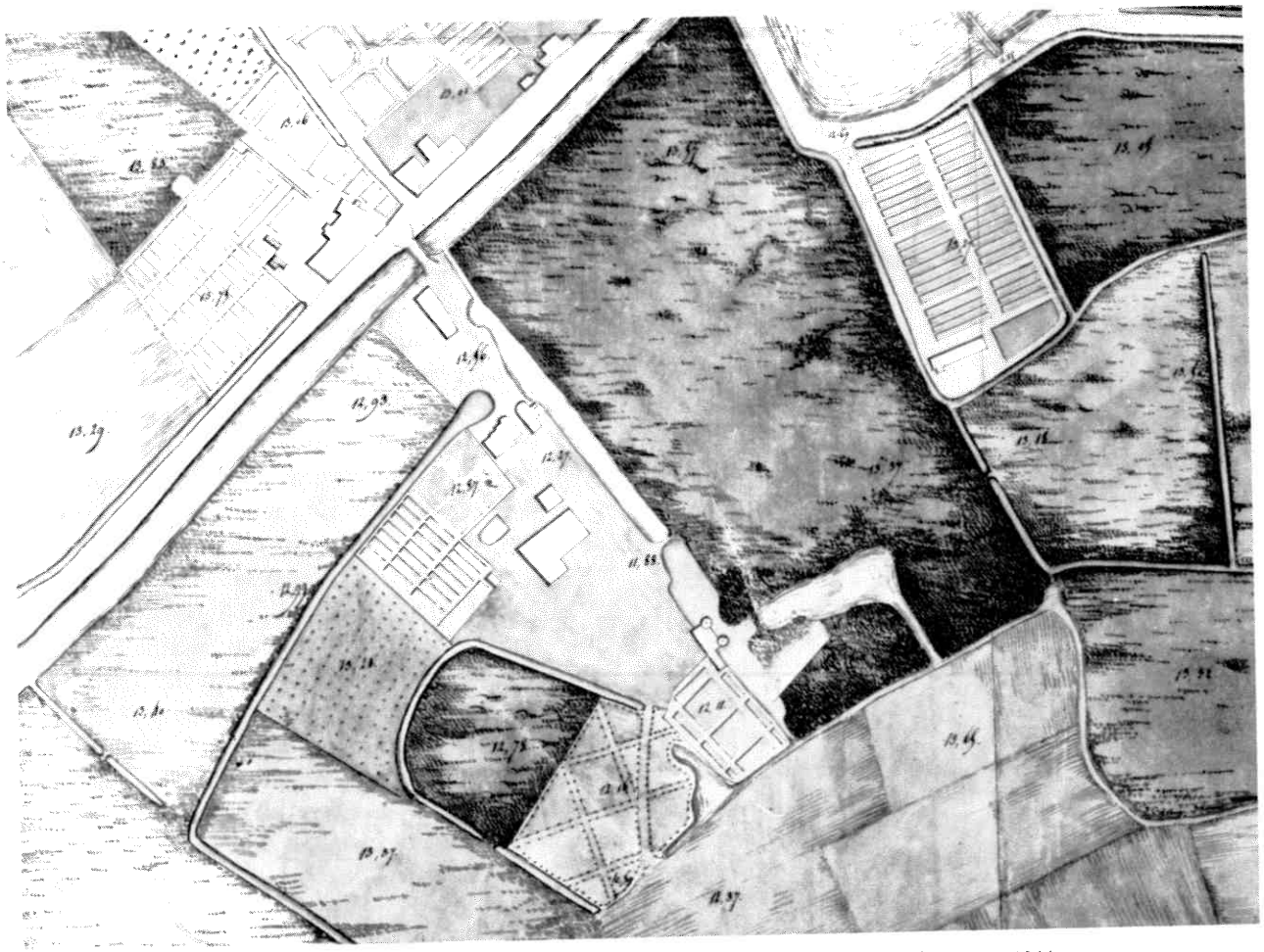

Afb. 6. *Detail uit: "Plan de la Place de Ter Veer et de ses environs", P. Bergère, Direction d'Anvers, 1811.*
Algemeen Rijksarchief, OPV V4

De Zeeuwse bergjes

Sinds de publicatie van Tack uit 1938, die werd geïnspireerd door de toen beschikbaar gekomen kennis omtrent het château à motte is de verklaring voor het verschijnsel van de Zeeuwse bergjes langzamerhand verschoven van vlied- of vluchtberg naar kasteelberg.[13] Wat de datering betreft dacht Tack dat de eerste waren aangelegd in de tijd van de grote ringwalburchten. De eerste systematische inventarisatie van alle nog zichtbare vliedbergen was al eerder voltooid door de medicus J. C. de Man in 1887.[14] Het ontstaan van de heuvels werd door hem in de vroege middeleeuwen gezocht, namelijk rond 600.
De laatste 30 jaar is de kennis van de oorsprong der vliedbergen aanzienlijk toegenomen. In de eerste plaats door archeologisch onderzoek. De meeste bekendheid heeft de opgraving van de Berg van Troje, het stamslot van de heren van Borsele`in Borssele, gekregen; het resultaat van het onderzoek werd door de onderzoeker W. C. Braat in 1961 gepubliceerd.[15] Hier is dan nu eens een aanleg gevonden die voldoet aan de definitie van het château à motte, nl. een heuvel omringd door een gracht en vergezeld door een aanpalende voorhof, eveneens omringd door een gracht. De gracht tussen voorhof en berg is gemeenschappelijk, zodat het water min of meer de vorm van een 8 heeft.
Een aantal andere vliedbergen in Zeeland zijn onderzocht door J. A. Trimpe Burger.[16] Bij het merendeel was de bovenste laag reeds verdwenen. Stratigrafische analyse van het resterende gedeelte bracht hem tot de volgende indeling:

I: lage kernheuvels, 1 - 2 m hoog;
II: in één keer opgeworpen hoge bergen, meer dan 5 m hoog;
III: de in een later stadium tot hoge berg vergrote kernheuvels.

Hij plaatst categorie I in de 11de en 12de eeuw, II en III in de late 12de en de 13de eeuw. Uit de onderzoekingen in het restant van het bergje bij het slot Maelstede, bij Kapelle-Biezelinge op Zuid-Beveland is een kasteelaanleg, vergelijkbaar met de Berg van Troje, te voorschijn gekomen.[17]

Naast opgravingen door archeologen behoort een andere bron van nieuwe gegevens genoemd te worden. De bijdragen namelijk van de kant van de historische geografie. Een stevige basis voor deze benadering werd gelegd door de studie van C. Dekker uit 1971.[18] Hij ging vooral uit van het oorkondenmateriaal en wist aannemelijk te maken, dat met de term "werf" in het oudere oorkondenmateriaal een berg bedoeld werd.
Het château à motte kwam in heel West-Europa voor, vooral in het vlakke laagland. Het vormt een schakel in de ontwikkeling van hout-aarde versterkingen, van het romeinse castellum naar het fort van de 19de eeuw. De uiterlijke verschijningsvormen waren talrijk en van uitsluitend één type kan geen sprake zijn. Voor een grote groep geldt de definitie van Michel de Bouärd: een kunstmatige, meer dan 6 m hoge heuvel, vergezeld van een lagere voorhof; om het geheel soms een wal, beschermd door een droge of natte gracht, dan wel slechts een gracht.[19] Op de voorhof bevonden zich gewoonlijk de woongebouwen en verblijfsruimten voor mens en dier. Op de heuvel stond een houten bouwwerk waarin men zich kon terugtrekken in tijden van nood. Deze op zich bescheiden fortificatie hoort thuis in de 11de eeuw, met uitlopers in de 12de eeuw. De Bouärd noemt drie typische omstandigheden die het voorkomen van een motte-kasteel verklaren:

1. Een dergelijke aanleg kon in tijden van oorlog snel opgericht worden;
2. Motte-kastelen komen vooral voor in een gebied waar sprake is van een gezagsvacuüm;
3. Het materiaal voor een dergelijke constructie – grond en hout – is altijd ter plaatse aanwezig, terwijl de uitvoering geen gespecialiseerd vakmanschap vereist zoals metselwerk.

Tegen deze achtergronden gezien schijnen de kasteelbergjes in Zeeland een laat verschijnsel, want in de dertiende eeuw kiest men – als strategische argumenten tenminste de doorslag geven – niet meer voor een burcht op een hoogte, maar verschanst men zich in een stenen gebouw achter een brede gracht. Van werkelijk militair belang kunnen de Zeeuwse bergjes in de 13de eeuw niet meer geweest zijn; net zo min als de omgrachte woontorens die vanaf die tijd op het platteland en soms zelfs binnen de steden werden opgetrokken. Wel kunnen zij gediend hebben ter consolidatie van de plaatselijke machtsverhoudingen. Wellicht doet zich ook hier het steeds terugkerende verschijnsel voor, dat iedere volgende generatie de vormentaal overneemt van een hogere klasse uit een vorige generatie. H. Sarfaty wijst in dit verband op de verandering van de sociale status van de bouwheer van het motte-kasteel, van de koning in de 11de eeuw naar de locale adel in de 13de.[20]
Als verklaring voor de opkomst van de kasteelbergjes in Zeeland tijdens de late 12de en de 13de eeuw en voor het grote aantal zouden we uit het voorafgaande het volgende argument kunnen afleiden: zowel in de 12de als in de 13de eeuw was er zowel voor Walcheren als voor Zuid-Beveland duidelijk sprake van een gezagsvacuüm. Tot rond 1290 hebben de plaatselijke edelen zich beurtelings aan de Vlaamse en dan weer aan de Hollandse graaf gebonden. De afwezigheid van een centrale machtsstructuur leidde tot decentralisatie. Het is tekenend voor de situatie dat na 1290 het aantal kastelen in Zeeland afneemt. Herinneren wij ons de opstand van de Zeeuwse adel tegen graaf Floris V, het verdrag van Biervliet en de rol van Vlaanderen. Voorts kan een reden geweest zijn dat maar weinigen van de Zeeuwse adel voor het einde van de 13de eeuw vermogend genoeg waren om een *stenen* kasteel te laten bouwen. Tenslotte kan de bouw van grote stenen kastelen negatief beïnvloed zijn door de nawerkingen van het verdrag, dat de Hollandse en Vlaamse graaf in 1167 met elkaar gesloten hadden. Hierbij was overeengekomen, dat beide partijen geen fortificaties zouden aanleggen in het omstreden gebied, noch de bouw daarvan door anderen zouden gedogen. Bedoeld werd: Walcheren en de Bevelanden.[21]
Het totale aantal der Zeeuwse bergjes moet eens wel meer dan 150 hebben bedragen, terwijl er in 1980 van nog slechts 39 bergjes sporen herkenbaar waren. De vraag welke hiervan tot de kasteelbergen gerekend moeten worden en welke tot de omgrachte – begraven! – hofsteden dan wel tot de molenbergen, is niet altijd gemakkelijk meer te beantwoorden. Zeker niet, wanneer men er van uit gaat dat een kasteelberg gekenmerkt wordt door een hoogte van meer dan 5 meter. Wanneer een kasteelberg door afgraving zijn oorspronkelijke hoogte verloren heeft kan men hem gemakkelijk verwarren met een begraven hofstede; evenals het motte-kasteel was de begraven hofstede nog al eens vergezeld van een groter terrein, waarop zich het agrarisch bedrijf bevond.
In het kader van deze verhandeling beperken we ons nu maar tot de vraag wat de meest opvallende kenmerken zijn van twee gemakkelijk te herkennen historische plekken in het landschap, waar ongetwijfeld sprake is van een kasteelberg: de Berg van Troje in Borssele en de kasteelwerf Maalstede, beide op Zuid-Beveland.
De aanleg in Borssele bestaat uit een berg met een voorhof, gescheiden door een tussengracht. Deze binnengracht mondt aan beide zijden uit in een waterloop, die beide delen omvat. Bij Maalstede is het houten fundament van een brugconstructie tussen werf en voorhof gevonden. Verder zijn bij Maalstede in de gracht puinbrokken gevonden, ongetwijfeld afkomstig van een stenen gebouw boven op het plateau van de heuvel. Het bestaan van deze heuvel, die reeds lang geleden afgegraven is, valt uit schriftelijke bronnen af te

leiden. De oorspronkelijke hoogte wordt op 12 meter geschat.
Op de voorhof zijn funderingsresten uit de 13de en 14de eeuw gevonden, terwijl bovendien sporen duidden op bewoning van de plek tijdens de 11de en 12de eeuw.
Bij de Berg van Troje zijn geen overblijfselen van een houten brug aan het licht gekomen, maar het bestaan ervan is meer dan waarschijnlijk. Hier is de berg nog grotendeels intact. Het onderzoek wees uit, dat de heuvel enige malen is opgehoogd. In de oudere perioden stond er een houten bouwsel op de top. Tijdens de laatste fase – in de 13de eeuw – reikte de berg tot 7 m hoogte en in plaats van een houten stond er een stenen gebouw. Ook op de voorhof bevonden zich bakstenen constructies. Om de berg werd een grondkerende ringmuur uit baksteen aangetroffen; het is evenwel niet duidelijk geworden, tot welke hoogte deze ringmuur was opgetrokken. Zowel Borselen als Maalstede werd bewoond door een riddermatig geslacht dat in het bezit was van vele leengoederen.
Er vallen overigens meer plaatsen aan te wijzen, waar zich in de 13de eeuw een versterkt huis bevond en waar verschijnselen in het terrein de verwachting wekken dat daar een kasteelcomplex heeft gestaan. In de grafelijke archieven van Holland komt bijvoorbeeld naast de namen van de Van Borseles en de Van der Maalstedes ook de naam Van Baarsdorp voor.[22] Bij het huidige plaatsje Baarsdorp, onder 's Heer Arendskerke, liggen twee bergjes naast elkaar met – naar het schijnt – een gemeenschappelijke voorhof.[23]
Terugkerend naar het vraagstuk van Zandenburg moet men constateren, dat naast de plaats van de berg ook nog de ligging van de bijbehorende voorhof vastgesteld zou dienen te worden. Misschien heeft deze gelegen op de plaats waar later de hoofdburcht tot ontwikkeling is gekomen; vanuit deze gezichtshoek vragen de oudste verschijnselen aan de noordzijde van het opgegraven gedeelte om een nieuwe interpretatie.

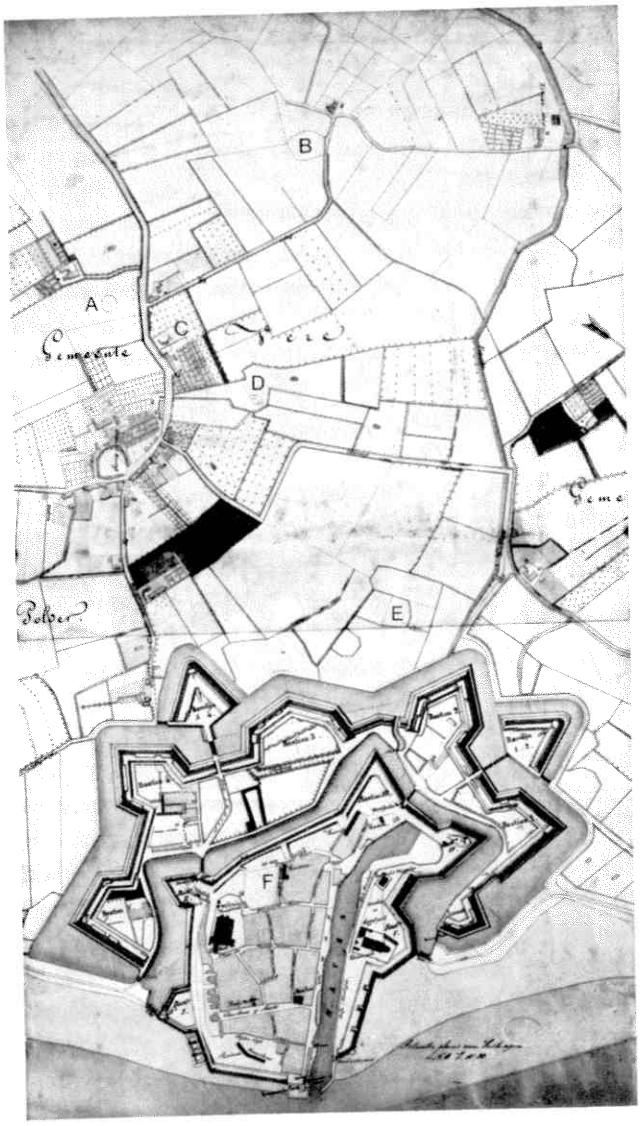

Afb. 7. *Detail van een kaart van de vesting Veere met omgeving uit 1848. De toegevoegde letters A t/m E verwijzen naar de in de tekst besproken bergjes; F geeft de plaats aan van het vroegere huis Magdalon.*
Algemeen Rijksarchief, OSPV V2

De bergjes van Zanddijk

In de inventarisatie van De Man komen vier bergjes voor binnen de ambachtsheerlijkheid Zandijk. Dezelfde bergjes staan ook op een kaart van Veere uit 1848. Op deze kaart is behalve de stad met de vestingwerken, de omgeving binnen een straal van 1,5 km weergegeven (afb. 7). Ter aanduiding van markante punten zijn de letters A t/m F toegevoegd. A, B, C en D duiden de bergjes aan, waarover enkele bijzonderheden volgen; E markeert het bergje van Hildernisse; F geeft de plaats aan waar het laatste overblijfsel van het huis Magdalon heeft gestaan.
Eén van de vier bergjes bij Zanddijk kan een molenberg geweest zijn; Ermerins spreekt over een molen in Zanddijk met recht tot "dwangmalerije" vóór 1572 en vervolgens over de molenberg, maar zonder topografische aanduiding.[24] De bergjes in volgorde van de nummering van De Man[25]: A: nú verdwenen bergje bij de splitsing Veerseweg-Bijenweg. B: nog bestaand bergje aan de Bijenweg; nu nog ongeveer 2 m hoog. Het lag ooit aan een zijtak van de Veerse Watergang; op de kaart van 1848 is alleen het omringende perceel getekend. C: dit bergje vond men direct naast de Veerseweg; het was in 1887 reeds verdwenen. In de Franse Tijd werd hieraan de naam "La Haute Montagne" gegeven. N.B.: dit bergje staat afgebeeld op de kaart van Jacob van Deventer, blad Veere, ca. 1550. D: bergje waarvan een 3 m hoog restant zichtbaar is; het ligt nu naast de nieuwe Bosweg.[26] De Man schrijft

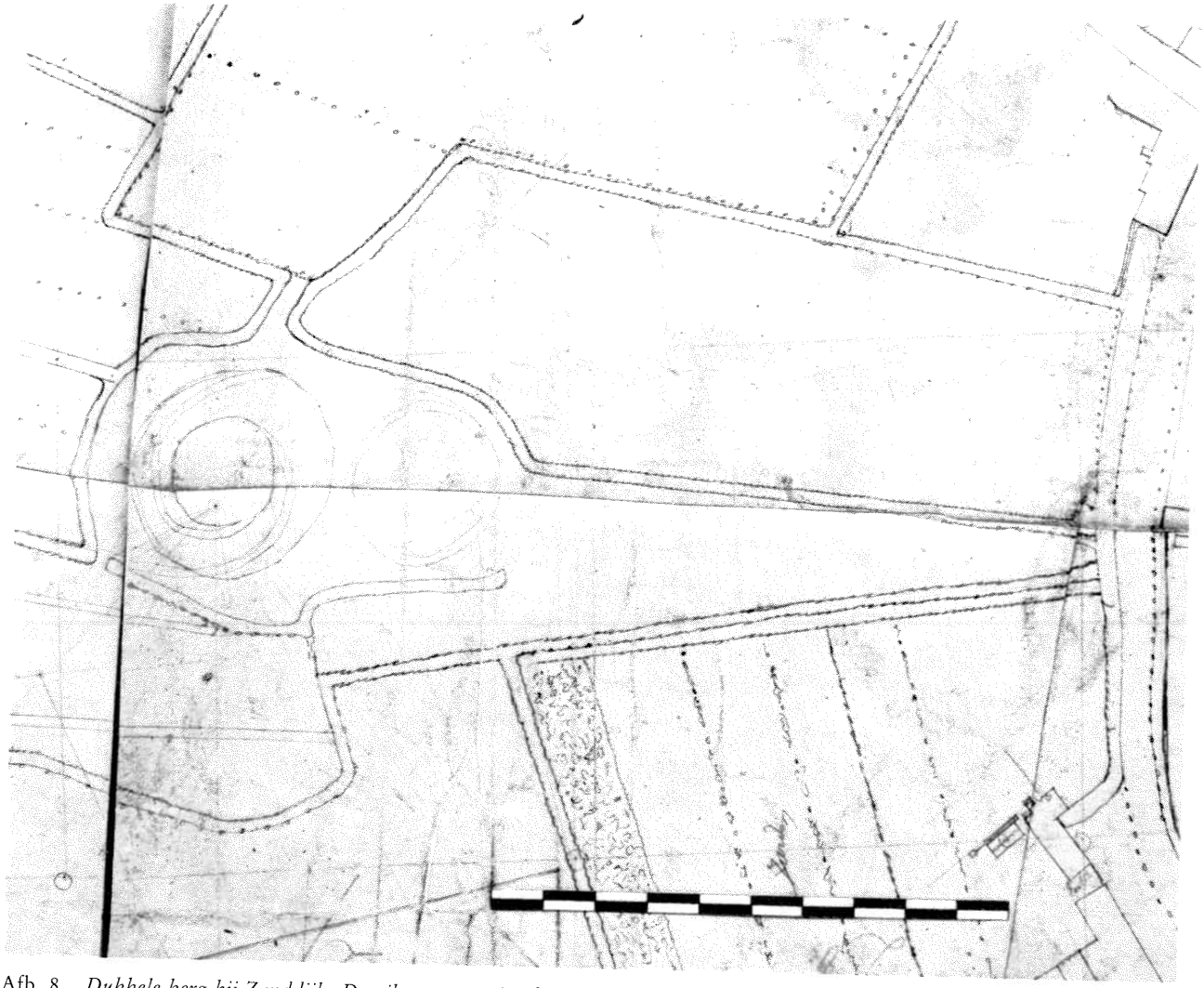

Afb. 8. *Dubbele berg bij Zanddijk. Detail van opmetingskaart van de vesting Veere met omgeving; 1811-1812; 2 van 8 bladen. Het noorden is links. De toegevoegde maatstok geeft 100 m weer.*
Algemeen Rijksarchief, OCTF 42

hierover in 1888: "*De laatste Zandijksche berg, door Hattinga, Kuiler en Lampert niet vermeld, ligt aan den weg van Zandijk naar Gapinge, vrij ver van den watergang, doch merkwaardiger wijze, loopt het voetpad er langs en van daar naar den vorige. Het kleine, door de Fransche militairen geheel ontrampeneerde bergje, ligt, zooals altoos, op een kleine, rondom door eene sloot omgeven weide. Het behoorde eerst den landman de Kroo, later aan Meijer, die woont op het Olmeveld. Deze hebben even als hun voorgangers dikwerf den grond afgevoerd, zonder ooit iets bijzonders te vinden. De grond is naar hun gevoelen slecht en in den beginne nauwelijks tien cent per voer waard*" . . .
Het is deze berg die bijzondere aandacht verdient, in de eerste plaats omdat het hier een dubbele berg betreft en in de tweede plaats omdat deze berg een zekere relatie heeft met het bergje van Hildernisse, waar we straks op terugkomen. Deze berg ligt binnen de cirkel rondom Veere die werd gekarteerd door de Fransen in 1811 en zodoende is een nauwkeurige opmeting van dit bergje op schaal 1 : 1000 bewaard gebleven (afb. 8). Dit complex bestaat uit een grote en een kleine berg, omringd door een sloot (gracht). Tussen de buitenoevers gemeten, bedraagt de grootste breedte 60 m en de lengte 90 m. De toegang is georiënteerd op de Veerseweg en merkwaardig genoeg valt de smalle spits toelopende strook grond die aansluit op de Veerseweg, ter plaatse te herkennen als een wal. De grootste berg heeft op de opmeting een middellijn van 40 m; de kleinere meet 30 m. De oorspronkelijke aanlegbreedte zal enkele meters minder geweest zijn. Op recente luchtfoto's is het reliëf van de grootste van de twee bergjes ternauwernood te onderscheiden. Anders was dit in 1944, want op de al eerder genoemde engelse luchtfoto kan men de aanleg met de ringsloot goed waarnemen.[27] De overeenkomst van deze aanleg met datgene wat er gevonden is bij Borssele en Maalstede, doet vermoeden dat het hier een kasteelberg met een voorhof betreft,

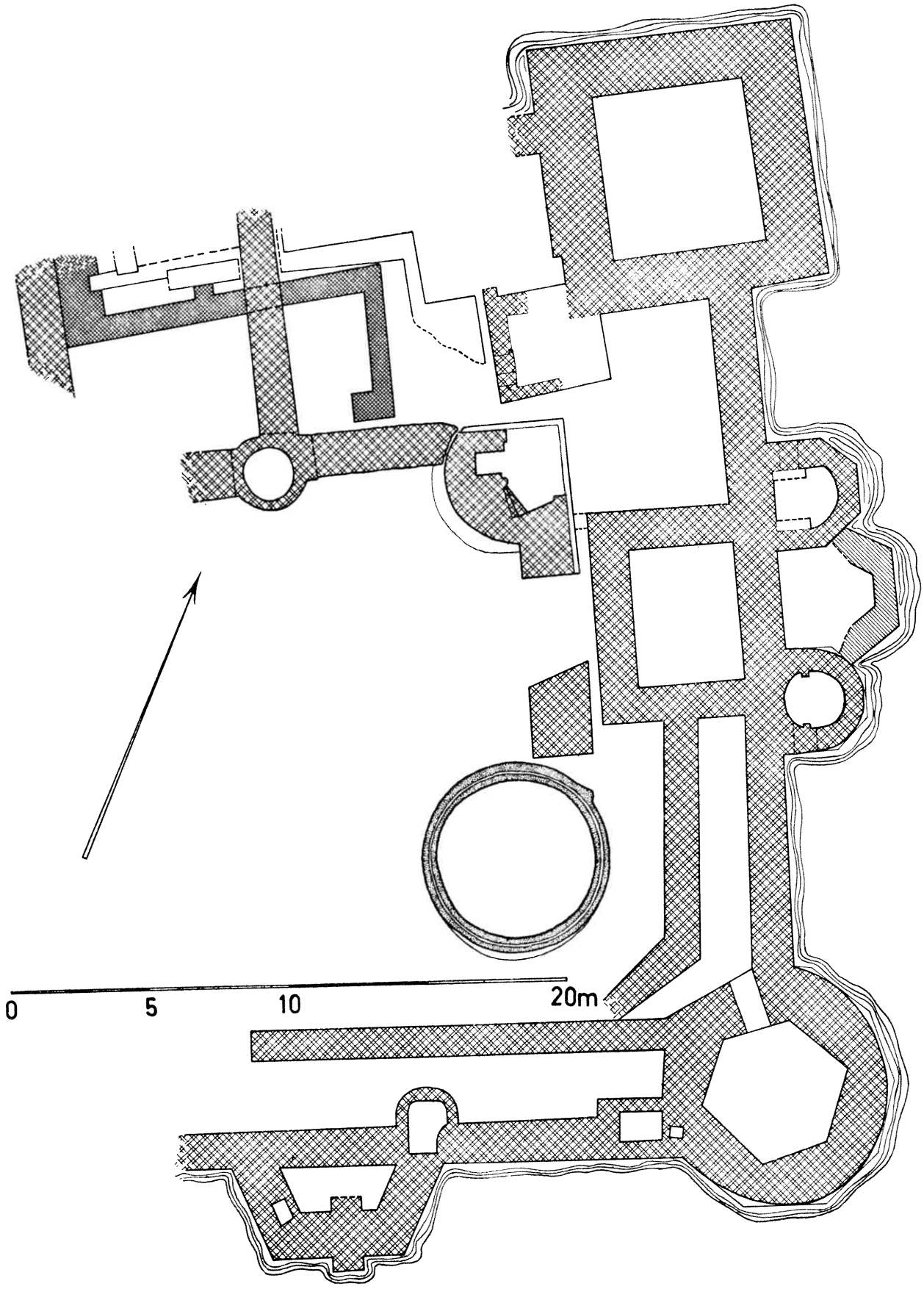

Afb. 9. *Zandenburg. Opgegraven gedeelte van het hoofdgebouw. Oudste gedeelte met kruisarcering aangegeven.*
Opm. B. Keller, tek. M. Bloemendaal.

waarbij de kleinere berg dan als voorhof opgevat dient te worden. De knik in de sloot aan de westzijde kan de aanzet zijn van een gracht tussen de beide bergjes. Een eventuele opgraving zal het uitwijzen. Tenslotte is het niet geheel ondenkbaar dat hier tot in het midden van de 13de eeuw de heren van Sandic hun woonstee gehad hebben.

Op de opmeting uit 1811 zijn op het grootste bergje duidelijk twee paden herkenbaar, die allebei als een spiraal naar de top lopen. Dit doet denken aan een tuinaanleg uit de 18de eeuw. In zijn inleiding over de bergjes van Zanddijk schrijft De Man het volgende: "*Van de vier bergen, die ik in mijne jeugd heb gekend, zijn nog twee over. Een der verdwenenen was, toen Gargon zijne Walchersche Arcadia schreef – rond 1719 – met een zoogenaamd doolhof versierd; dit was vermoedelijk de berg van 'La Haute Montagne'; oude lieden herinneren zich het koepeltje; ik denk dat het deze was, dien men den mooien berg noemde*" . . .[28]

Een berg met een doolhof en een koepeltje herkennen we op de prent van Hildernisse, maar in het voorgaande bleek juist dat dát bergje anno 1700 niet meer die vorm had. Hildernisse kan heel goed dit voorbeeld uit de directe omgeving gebruikt hebben voor zijn reconstructie van een in zijn dagen reeds afgegraven bergje bij Zandenburg.

Gouda, najaar 1983.

Noten

[1] J. G. N. Renaud, Zandenburg, Zeeland, Berichten R.O.B., 1956, pp. 95-108.
[2] J. P. van den Broecke, Middeleeuwse kastelen van Zeeland, Delft, 1978, p. 62.
[3] A. W. E. Dek, Genealogie der heren van Borselen, Zaltbommel, 1979.
[4] J. Ermerins, Eenige Zeeuwsche oudheden, uit echte stukken opgehelderd en in het licht gebracht, 8 dln., 1780-1797, Deel 1, Laterdale, p. 88.
[5] L. Ph. C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, 2 dln., 1866-1873, II, nr. 468.
[6] A. W. Vlam, Historisch morfologisch onderzoek van enige Zeeuwse eilanden, Leiden 1942, p. 46.
[7] Hier dient o.m. gewezen te worden op de uitzonderlijke verhouding van de heerlijkheid tot de landsheer, wat inhield dat nooit enige belasting is betaald en dientengevolge niets is vermeld. C. de Waard, Inventaris van de besturen van het eiland Walcheren, Middelburg, 1914, p. 11.
[8] Een facsimile uitgave in verkleinde vorm van dit panorama, genaamd Zelandiae Descriptio, werd onlangs verzorgd door M. P. de Bruin, uitgegeven als bijlage bij: De Nederlandse Delta, Maastricht 1982.
[9] Zie noot 4, deel 1, De heren van Veere, p. 185.
[10] J. Reygersbergh, De Oude Chronijcke ende Historiën van Zeelandt, I, 38, Antwerpen 1551. Heruitgave door: M. Z. van Boxhorn, Middelburg 1644.
[11] Deze voorpoort is meerdere malen afgebeeld, o.a. op een prent kort voor de sloop in 1812, waarop ook de schuur te zien is. Rijksarchief in Zeeland, Z.I.-II-1137. Afgebeeld bij J. P. van den Broecke 1978, p. 69.
[12] Luchtfoto oktober 1944, Stiboka archief, 42-III-10.
[13] P. L. Tack, De Walchersche werven, Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (A.Z.G.) 1938, pp. 89-119.
[14] J. C. de Man, Vluchtbergen in Walcheren, waarvan in 1887 nog overblijfselen waren te vinden, A.Z.G. 1888, pp. 429-591. J. C. de Man, De vluchtbergen in Schouwen, de Bevelanden en Tholen, A.Z.G. 1897, pp. 1-142.
[15] W. C. Braat, De berg van Troje, het stamslot van de heren van Borssele, Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 1961, pp. 129-144.
[16] J. A. Trimpe Burger, Onderzoekingen in vluchtbergen, Zeeland, Berichten R.O.B., 8, 1958, pp. 114-157.
[17] B. Oele, Ter Maelstede in Zuytbevelant, Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland, 1977, pp. 47-57.
[18] A. J. Guiran, De zeeuwse bergjes in: J. C. Besteman, A. W. Gerlagh, A. J. Guiran, M. Kramer en P. A. M. Zoetbrood, Motten en motte-kastelen in Nederland, working paper I.P.P.; in voorbereiding. Samenvatting en inventaris gepubliceerd door: J. C. Besteman, Mottes in the Netherlands, A provisional survey and inventory, in: Liber Castellorum, Zutphen 1981, pp. 40-59. En:
Inventarisatie door J. A. J. Vervloet, berust bij afdeling Beschrijving en Monumentenzorg, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, 1971.
C. Dekker, Zuid-Beveland; de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen, Assen 1971.
[19] M. de Bouard, Manuel d'archéologie Médiévale, de la fouille à l'histoire, Paris 1975.
[20] H. Sarfaty, Kasteelbouw en -bouwers in Holland, Holland 1e jrg. nr. 1, pp. 14-23.
[21] A. C. F. Koch, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, I, nr. 160; tekst in latijn. Zie ook: C. Dekker, Zuid-Beveland, de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen, Assen 1971.
[22] L. Ph. C. van den Bergh, O.H.Z.-II nr. 1081.
[23] J. A. J. Vervloet, Kasteelbergen in Zeeland, een algemeen overzicht, Geografisch Tijdschrift 1980, nr. 3, p. 198: Luchtfoto augustus 1944. De schrijver brengt onder de aandacht dat in Zeeland een aantal bergjes direct naast elkaar liggen.
[24] Zie noot 4, deel 1, Zandijk.
[25] A: De Man 1888 nr. 12, Besteman 1981 nr. 58. B: De Man 1888 nr. 13, Besteman 1981 nr. 54. C: De Man 1888 nr. 14, Besteman 1981 nr. 56. D: De Man 1888 nr. 15, Besteman 1981 nr. 57.
[26] De bergjes C en D komen voor op een 17de eeuwse tiendkaart, schematisch bij: Vervloet 1980, 199.
[27] Zie noot 12, Stiboka archief, 42-III-10.
[28] M. Gargon, Walchersche Arkadia, II, 198; Leyden 1715

Warmond of Voorhout?

DOOR

J. G. N. RENAUD

De archeoloog is een wroetertje van professie; hij kan het opgraven nu eenmaal niet laten. Dat hij daarbij wel eens oude strijdbijlen opgraaft, behoort nu eenmaal tot de risico's van het vak.

Zo heeft ook het onderzoek op een hoogst intrigrerend terrein binnen de palen van het "Oude Seminarie' te Warmond een strijdvraag uit het begin dezer eeuw, waarop eigenlijk nooit een afdoend antwoord was gekomen, opnieuw onder de aandacht gebracht. De klemmende vraag, waar het nog steeds om gaat, luidde: waar stond het stamslot der Van Teylingens: in Voorhout of in Warmond?

In de veertiger jaren hadden A. Bicker Caarten en W. J. van Varik weer eens verwonderd op het laantje bij de moestuin staan kijken naar het wonderlijke beloop van sloten om de groentenkwekerij van het Oude Seminarie. Van Varik legde hun overpeinzingen vast in een artikeltje voor het jaarboek van 1940.[1]

Was deze plek inderdaad dé plaats, waar het steenhuis van heer Dirk van Teylingen had gestaan? In de zestiger jaren kwam het stuk grond braak te liggen, maar voordien was het, zoals men kan begrijpen, intensief beteeld. Daarbij waren nog al eens baksteengruis en scherven aan de oppervlakte gekomen. Vondsten, die de nieuwsgierigheid prikkelden en voedsel gaven aan de veronderstelling, dat er tijdens de middeleeuwen op deze plaats toch wel iets gestaan moest hebben.

Om kort te gaan, in de zomer van 1965 kon een aanvang gemaakt worden met een opgraving op een nagenoeg rond stuk grond van 50 meter middellijn, zuidelijk van het Seminarie en westelijk van de Warmondse straatweg. Hierop kwam in de loop der weken tot veler verrassing een kasteelaanleg te voorschijn van omstreeks 41 x 46 m. Deze bestond kort omschreven uit een zware toren van 11 x 14,50 m, met één zijde opgenomen in het afgeplatte westelijke deel van een overigens rondlopende ringmuur (afb. 1). Tegenover de woontoren bevond zich een vierkant poortgebouw, evenals de woontoren tegen de binnenzijde van de ringmuur aangeleund. Het metselwerk, voor zo ver nog aanwezig, bestond uit zware baksteen van 32 x 15 x 8 cm. Een dergelijk formaat wijst op een bouwtijd in de 13de eeuw; ook de gevonden ceramiek valt gemakkelijk in de 13de eeuw onder te brengen.

Overigens kwamen er nog wat overblijfselen te voorschijn van gebouwen. waarschijnlijk lang na de torens en de ringmuur opgetrokken van veel kleiner materiaal: baksteen van 19 x 10 x 4,5 cm. Het grootste bouwwerk bleek circa 6 m breed en 10 m lang.

Hadden we eindelijk, na zóvele eeuwen, heer Dirk van Teylingens steenhuis precies gelocaliseerd? In het boek *Heeren en Bueren* (Den Haag, 1969) heb ik het nog in het midden gelaten. Nu ik toevallig opnieuw geconfronteerd word met de nooit bevredigend beantwoorde vraag waar het stamhuis der Van Teylingens heeft gestaan, zal ik mij niet kunnen veroorloven dit vraagstuk te laten voor wat het is.

Het probleem van de jaren rond 1900

Wat is namelijk het geval? In een verhandeling, afgedrukt in de *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, gaat Robert Fruin in op de geschiedenis van "De jongere tak der Van Teylingens".[2] Overigens een uitbreiding van een vroeger verschenen opstel in de *Rotterdamsche Historiebladen.* Aan het denken gezet door de benaming *Oud-Teylingen* van het Warmondse goed in een oorkonde van 1386 zocht hij naarstig naar een *Nieuw Teylingen* en kwam tot de opvatting, dat dit Nieuw-Teylingen dan wel de ook ons zo bekende ruïne bij Sassenheim moest zijn.[3] Hij nam vervolgens — wellicht maar al te grif — aan, op grond van *zijn* interpretatie van een oorkonde uit 1276,[4] dat heer Dirk van Teylingen omstreeks deze tijd een nieuw verblijf in de duinstreek bouwde en de oude — volgens hem, Fruin, ook verouderde — zetel van het geslacht aan zijn nakomelingen overliet.

Ik citeer Fruin: "Mij komt het waarschijnlijk voor, dat heer Dirk, van wiens rijkdom en aanzien de oorkonden een zoo hooge gedachte geven, niet tevreden met zijn oude en misschien verouderde woning, zich een prachtig steenhuis heeft gesticht in de duinstreek, waar ook de graaf bij voorkeur zijn verblijf hield en zich meer dan één lusthuis had gesticht, in de nabijheid der voornaamste steden van Holland."

Als nader bewijs moest dan gelden dat graaf Floris V in 1281 heer Dirk van Teylingen had verkocht "die beden ende boedinghe van Voirhoute, van Sasnaem, Lisse ende

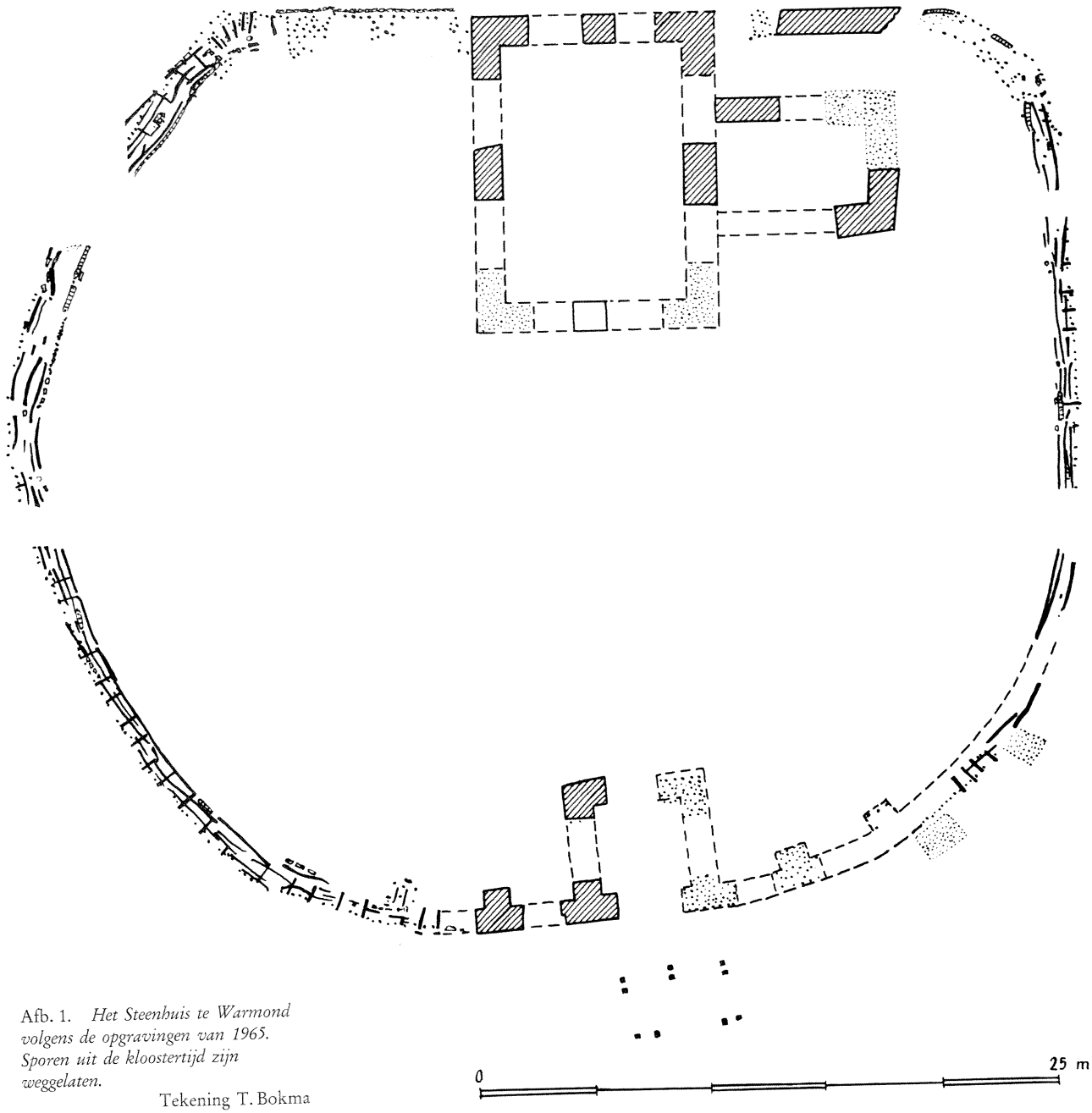

Afb. 1. *Het Steenhuis te Warmond volgens de opgravingen van 1965. Sporen uit de kloostertijd zijn weggelaten.*
Tekening T. Bokma

Hildegem... ende alle die lantzaten, lanthure ende lant dat men van ons te hure hevet binnen den ambochte van Hildeghem ende Lisse, in zulken rechte als wyt daer hadden".[5]

Sinds 1898 werd er heel wat over de kwestie geschreven en gepolemiseerd. Alle bekende mediaevisten uit het begin dezer eeuw bemoeiden zich er mee en spoedig tekenden zich twee kampen af. De bekende genealoog Henri Obreen stelde zich diametraal tegenover Fruin op en verklaarde Teylingen/Voorhout voor het stamhuis, daartegenover Teylingen/Warmond — dat trouwens nooit met de naam *Teylingen* is aangeduid! — voor een nieuwbouw van rond 1270 te houden. Hij behandelde het gehele vraagstuk nog eens in zijn artikelenreeks over de geslachten Teylingen en Brederode.[6]

Het kon niet uitblijven, dat de onvermoeide onderzoeker van de Warmondse geschiedenis W. C. H. Machen zich in het strijdperk wierp en met een verhandeling de mening en inzichen van Obreen fel te lijf ging; hij opteerde onmiskenbaar voor de opvattingen van Fruin.[7] Het is aandoenlijk in hoe gloedvolle bewoordingen er over dat overigens totaal onbekende steenhuis in Warmond geschreven werd. Machen had er zelfs een plaats voor: een terrein, vlak bij het Warmonder Hek gelegen. Waren hier niet bij graafwerk middeleeuwse moppen voor de dag gekomen?

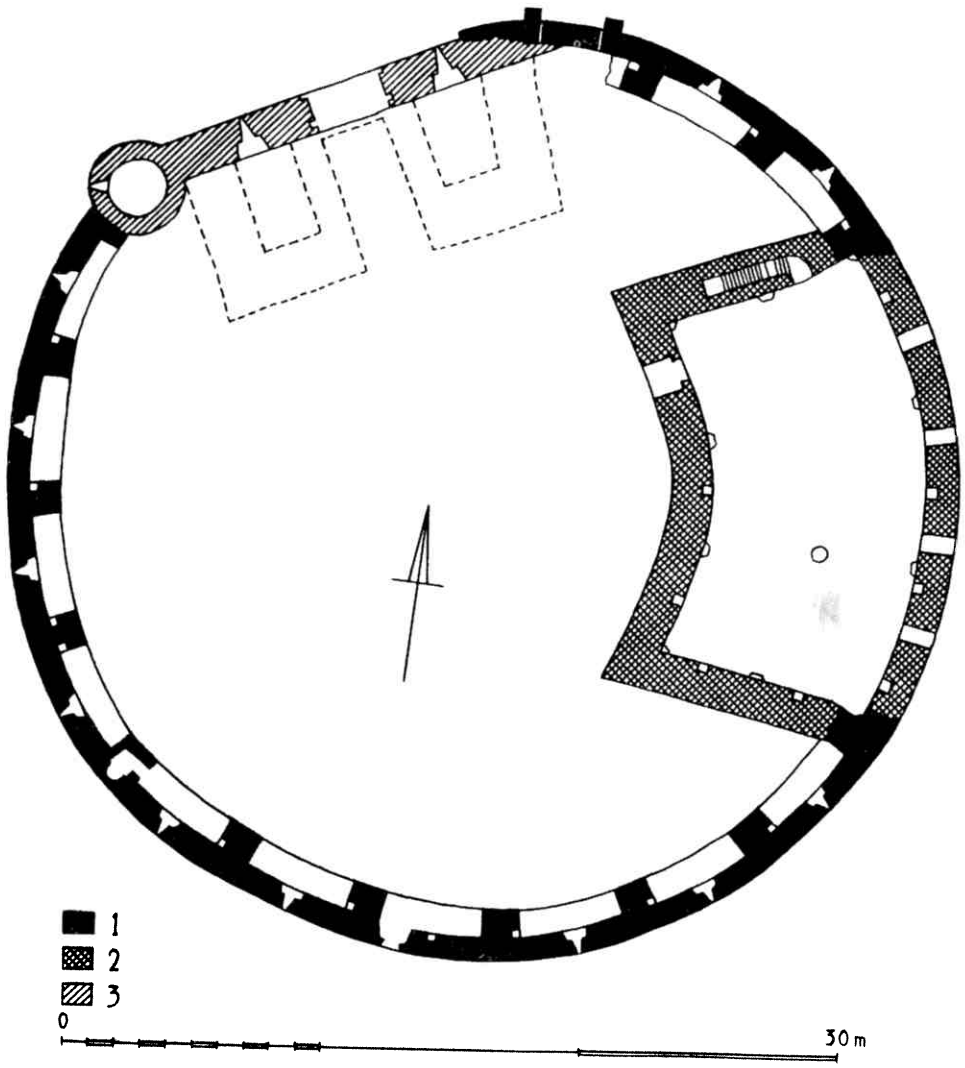

Afb. 2. *Plattegrond van Teylingen/Voorhout.*
1: Dat. XIII A; 2: Dat. XIII B; 3: Wijziging uit de 14de eeuw; het westelijke traptorentje is nog middeleeuws, de rest werd in deze eeuw opnieuw opgetrokken.

Jaap Ypey del.

De beide kastelen vanuit bouwkundig en archeologisch oogpunt

Warmond of Voorhout..., een ongelijke strijd! Van het kasteel Teylingen/Voorhout staat nog heel veel boven de grond. Het maakt, dat moet erkend worden, nog een machtige indruk. Over de plaats van Teylingen/Warmond was men het nog allerminst eens. Ook ná de opgraving van 1965 moet men met enige spijt vaststellen, dat de sporen nu niet bepaald indrukwekkend waren en wat de middeleeuwse slopers in de grond hadden achtergelaten, was na de opgraving weer aan het gezicht onttrokken. Zo gaat dat als regel bij archeologen.

Toch heeft het zin om alleen al met archeologische en bouwkundige maatstaven de beide kastelen met elkaar te vergelijken. Teylingen/Voorhout bestaat in zijn huidige gedaante uit een ringmuur benevens een woontoren, tegen de binnenzijde van deze ringmuur opgetrokken (afb. 2 en 3). De rondlopende buitenmuur vertoont aan de binnenkant steunberen, waarover eertijds een weergang heeft gelopen. In de nissen tussen de muurpijlers ontwaart de bezoeker lange, smalle spleten ten behoeve van de boogschutters. Schietsleuven, die men in Frankrijk ten tijde van Philips II Augustus (1180-1223) toepaste en bij ons, noordelingen, vooral tijdens de eerste helft van de 13de eeuw. De toegang tot

de ruimte binnen de beschutting van de buitenmuur blijkt in de loop der tijden verplaatst te zijn. Vlak naast de oorspronkelijke ingang heeft men tijdens een onderzoek in de jaren 1934 en '35 de grondslagen van een rechthoekig poortgebouw teruggevonden, dat met zijn lange zijde tegen de ringmuur geschoven was en de gebogen muur op deze plaats heeft doen afplatten. Het poortgebouw sprong niet naar buiten, zodat de wand met de poort een deel van de ringmuur uitmaakte. Vóór de doorgang is de onderbouw van een gemetseld bruggehoofd ontgraven, zodat we hier inderdaad met een toegang te maken hebben. Men vindt een en ander trouwens terug op prenten als die van Jan v.d. Velde, uit het begin van de 17de eeuw (afb. 3).

Vóór het kasteel staande ontwaart men die oorspronkelijke ingang, waarvan boven reeds sprake was. Een van boven rondgesloten doorgang in een ruim drie meter breed stukje metselwerk, dat een weinig uit de ringmuur naar buiten springt. De rechtstanden van de doorgang zijn versneden; dat wil zeggen: zij lopen sprongsgewijs naar binnen. Een bouwkundig detail, dat we soms ook aan kerkportalen kunnen opmerken.

De woontoren bevat duidelijke sporen van meerdere verdiepingen en was in het keldergedeelte aanvankelijk overkluisd met een gewelf. Tenslotte een verschijnsel dat iemand bij de bestudering nog het meeste bezighoudt: de toren is kennelijk later gebouwd dan de ringmuur. De gebrekkige aansluiting van de zijwanden op de gedeeltelijk weggebroken steunberen vormt een niet voor andere uitleg vatbare aanwijzing.[8]

Wanneer de tot nu toe geduldige lezer nu eindelijk wel eens wil weten, uit welke tijd dit alles dateert, dan moeten we ons voorzichtiger opstellen dan bedoelde lezer lief is. In *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Leiden en westelijk Rijnland* spreekt de schrijver E. H. ter Kuile zich uit voor een datering rond 1100, maar daar is hij later toch wel op teruggekomen om meer te neigen tot de door mij voorgestelde tijd van ontstaan: ná de Loonse Oorlog, maar nog in de dagen van Graaf Willem I (1203-1222).[9] Ik moet bekennen, dat ik niet kan aangeven, waar dan die 12de-eeuwse Van Teylingen's gewoond hebben; dat valt evenwel bij de huidige stand van het archeologisch onderzoek niet te verwonderen. Misschien dienen we hun woonplaats te zoeken op de plek, waar de nu verdwenen voorburcht gestaan heeft. Zolang daar geen archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden valt er niets zinnigs over te zeggen. De motieven voor een bouw van Teylingen/Voorhout in het eerste kwart van de 13de eeuw heb ik uiteengezet in *Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland*, en schijnen mij nog steeds van kracht.[10] De Hollandse graaf zal de noodzaak van versterkingen binnen het graafschap na de Loonse Oorlog onderkend hebben en zonder aarzeling zijn strijdmakker en bloedverwant Willem van Teylingen het recht hebben verleend een sterk huis te bouwen. Kennelijk wel onder bepaalde voorwaarden: zo bleef Teylingen met zijn daarbij behorende zes morgen een grafelijk leen en wellicht ook een zogeheten "open huis" van het graafschap. Dit laatste houdt in, dat de graaf er in tijden van gevaar zelfs een bezetting op zou kunnen leggen. De vormgeving van de oudste toegang en die van de schietspleten staat een datering als voorgesteld beslist niet in de weg; zij ondersteunt die in niet geringe mate. Heer Willem van Teylingen zal met zijn "ghesinde" op de voorburcht gewoond hebben. Zoals eerder al opgemerkt zou dit plekje grond nog wel eens een belangrijke aanvulling op de bouw- en bewoningsgeschiedenis van Teylingen voor ons in petto kunnen houden.

De woontoren zou in de tweede helft van de 13de eeuw ontstaan kunnen zijn. Ik kom daar later op terug. Het valt op, dat de binnenwand van de toren met de buitenwand meebuigt, waardoor een uitzonderlijke vorm van woontoren ontstaan is. Men moet overigens toegeven, dat een rechte wand nog veel meer bouwkundige en constructieve moeilijkheden zou hebben opgeleverd.

Heeft hier, binnen deze toren, graaf Floris op 20 augustus 1266 de oorkonde laten bezegelen, waarbij "die van Lubeck" hun rechten en vrijheden in het graafschap bevestigd zagen? "Datum et actum apud Telynge, anno Dom. M^{C}CC sexagesimosexto", staat er aan het einde van de schriftuur.[11] Zoals gewoonlijk blijken er volgens de bewoordingen edele heren bij de plechtigheid tegenwoordig. De latijnse tekst spreekt letterlijk van "viri nobiles". In de eerste plaats Dirk, heer van Teylingen zelf. Vervolgens Simon van Haarlem en Gijsbrecht van Amstel. Deze ceremonie vond natuurlijk plaats op Teylingen/Warmond, haast Robert Fruin zich ons te verzekeren. Jawel, maar dan is het toch opmerkelijk, dat het steenhuis te Warmond in de dertiende eeuw nooit onder de naam *Teylingen* voorkomt.

Sommige auteurs menen, dat de toren geen militaire waarde had. Voor zover we ons in de opvattingen van de 13de eeuw kunnen verplaatsen lijkt ons dit ten onrechte. Het vuurgeschut was nog niet uitgevonden en de boogschutters vonden op de omloop rond het dak, achter de kantelen van de torenbekroning een profijtelijke plaats om aanvallers op een afstand te houden. De verdediging genoot toen nog het voordeel van een standplaats hoog boven de aanvaller. De vensters werden in tijden van gevaar afgesloten met zware luiken, voorzien van veel ijzerbeslag. Zo'n massale toren als die van Teylingen moet naar middeleeuwse maatstaven als een verdedigingswerk van formaat worden beschouwd. Daar komt nog een niet te verwaarlozen punt bij: aan het besluit tot de bouw hebben ongetwijfeld statusoverwegingen mede ten grondslag gelegen.

Wat heeft het archeologisch onderzoek betreffende het steenhuis te Warmond aan het licht gebracht? In de eerste plaats valt hier de aandacht op de zware woon-

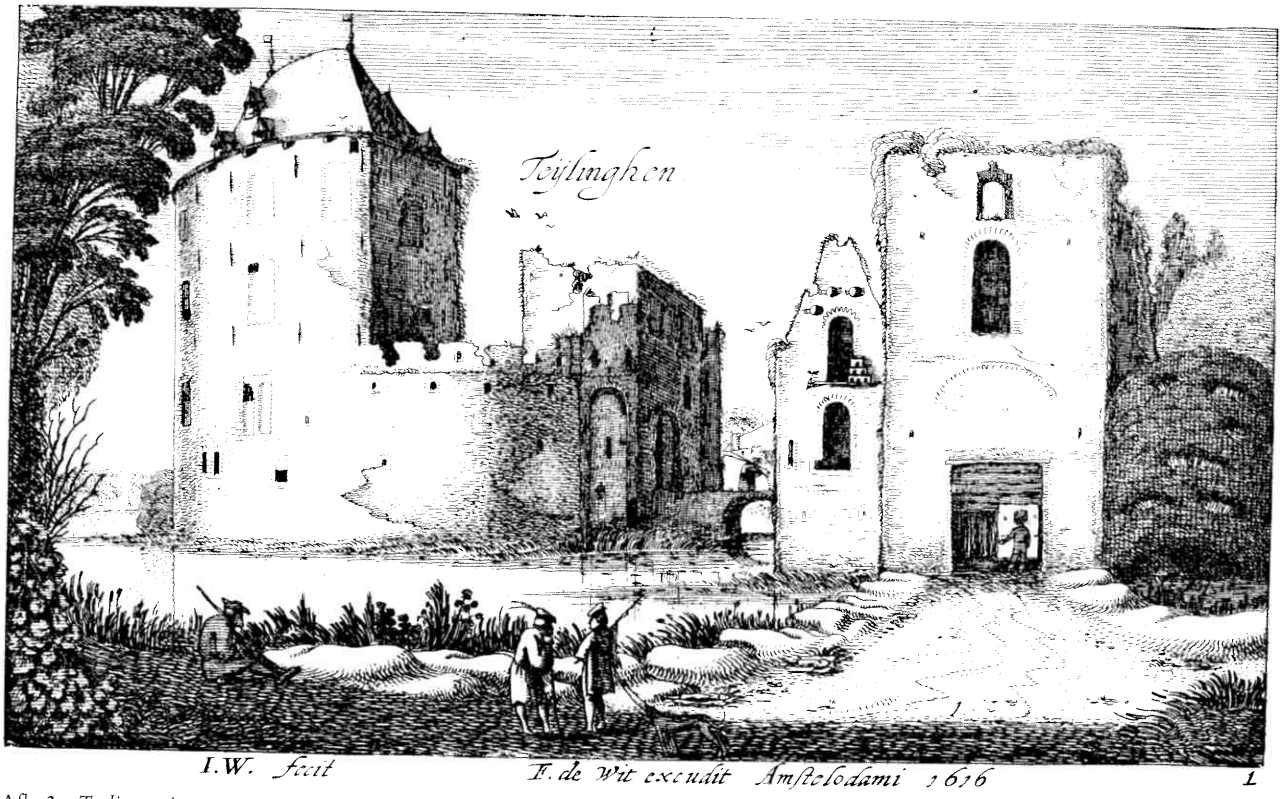

Afb. 3. *Teylingen in 1616; naar een gravure.*

toren van 11 x 14,50 m. Dat komt uiteraard mede door de onaanzienlijke overblijfselen van de ringmuur. Tegen de oostwand van de donjon heeft men op den duur een bijgebouw opgericht van 8 x 6,40 m. We vonden bij ons onderzoek van deze bouwdelen slechts hoekpunten en poeren terug. Men moet zich voorstellen, dat deze vrij diep gefundeerde steunpunten verbonden waren door grondbogen, waarop de doorgaande muur was opgetrokken. Uiteraard bleven die grondbogen na het voltooien van het bouwwerk niet in het zicht; een ophoging van het gehele terrein binnen de ringmuur moest deze funderingsconstructies aan het oog onttrekken. Het loopvlak heeft derhalve zeker twee meter hoger gelegen dan het heden ten dage belopen maaiveld.
De noordwand van de toren grensde aan de gracht; de heemwerf — wij zouden zeggen: kasteelwerf — omgaf de oost-, zuid- en westwand van de woontoren met zijn muren van ongeveer 1,40 m. Om deze aanleg nu meteen maar een echte kasteelberg — een zogeheten château à motte — te noemen, komt mij althans niet zo strikt noodzakelijk voor. Het drassige land, de nabijheid van de Poel met zijn watermassa's in winter en voorjaar schijnt mij een voldoende rechtvaardiging om het kasteel-emplaçement een paar meter op te hogen, zodat men in het natte jaargetijde toch droogvoets op het binnenplein kon verkeren (afb. 1).
Ter weerszijden van de toren strekken zich rechte stukken buitenmuur van omstreeks acht en negen meter uit; zij vestigen de indruk te zelfder tijd als de toren te zijn opgetrokken. Deze westelijke sectoren van de ringmuur blijken niettemin veel minder diep gefundeerd dan de toren; de onderste (verdwenen) laag metselwerk rustte op een platform van ingeheide paaltjes. Aan de zuidzijde schijnen zich steunberen af te tekenen: een aanwijzing voor een stukje muur, voorzien van een weergang zoals we in de Burcht te Leiden aantreffen.
Ten zuiden van de toren, op een afstand van rond 19 m, verhief zich het vierkante poortgebouw. Het leunt geheel tegen de ringmuur en springt niet in de gracht naar buiten. Van een mogelijkheid tot flankering van een stukje buitenmuur links en rechts van de toegangspoort kan hier dus geen sprake zijn. Wat wel opvalt zijn de uitmetselingen aan de binnenzijde van de ringmuur. Hebben we hier wederom met een stukje weergang op bogen te maken, zoals in de boven reeds ten tonele gevoerde Burcht van Leiden? Het heeft er de schijn van, dat een eventuele weergang zich dan toch niet tot aan de woontoren voortzette.
Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat de woontoren met de aansluitende rechte muurgedeelten en de poorttoren met de eveneens ter weerszijden aansluitende delen van de ringmuur uit één en dezelfde bouwfase zijn. De stukken van de buitenmuur, die woontoren en poort met elkaar verbinden, vertonen met hun onderbouw van kespen en slieten (horizontale en verticale funderingsbalken) een gans andere construc-

tie en de geringe dikte — nauwelijks een meter! — doet de vraag opkomen, of we hier met een stevige, hoog opgaande kasteelmuur te maken hebben. Een weergang valt hier niet aan te tonen en men is zeer geneigd, voor deze bouwdelen een latere tijd van ontstaan aan te nemen.
De verschillen met Teylingen/Voorhout springen zonder meer in het oog. Terwijl we uit de oude perkamenten en door afbeeldingen voldoende ingelicht zijn over het bestaan van een voorburcht bij de nog bestaande ruïne, tasten we ten aanzien van Teylingen/Warmond wat een voorburcht betreft in het duister. Geen enkele bron vermeldt een voorburcht bij het "Huys te Warmond". Ook het terrein verraadt geen overigens verdwenen groep gebouwen, omgeven door een eigen gracht.
Het uitgangspunt bij Teylingen/Voorhout was de ringmuur. Veel woonruimte kan er — voor zover we de onderzoekingen van de jaren 1934-1935 mogen vertrouwen — binnen de ringmuur niet geweest zijn. In feite had deze aanvankelijk een functie als laatste toevluchtsoord. De woonfunctie kreeg eigenlijk pas betekenis, toen de merkwaardige woontoren tegen de ringmuur werd opgetrokken.
Bij Teylingen/Warmond ligt de situatie precies tegengesteld. Onmiskenbaar domineert hier de zware woontoren. Men krijgt de indruk, dat de bouwers begonnen zijn aan de rand van een terrein een steenhuis op te trekken met de bedoeling een — ons onbekend — bouwplan in de loop der jaren te realiseren. Binnen het kader van de plannen heeft men kennelijk ter weerszijden van de woontoren maar vast een gedeelte van de buitenmuur opgetrokken; ook een verdedigbare toegang tot het kasteelterrein zal in dezelfde fase — die overigens meerdere jaren geduurd moet hebben — tot stand gekomen zijn.
Dit alles uitgevoerd in een bouwmateriaal, dat zeer wel op de tweede helft van de 13de eeuw kan wijzen: een rode, soms wat gele baksteen van 32 x 15 x 8 cm.
Dit brengt ons tot de vraag, welke datering we aan de activiteiten in Warmond moeten verbinden. Het is ogenschijnlijk niet de bedoeling geweest een alleenstaande woontoren in zijn eigen omgrachting te stichten. Het ziet er meer uit, dat het uitgangspunt overeenkomstig was met dat in bijvoorbeeld Polanen en Hellenburg: een toren aan de rand van een terrein — de heemwerf —, waardoor men nog alle kanten uit zou kunnen. Hoewel dus alle mogelijkheden nog open waren, heeft men de aanpassing aan woontoren en poortgebouw gezocht door de rondlopende verbindingsmuren. Vermoedelijk mogen we hier een latere "verstening" in zien van een uit de eerste bouwperiode daterende wal en/of palissadering. De nieuwe opvattingen, die tijdens de laatste decennia van de 13de eeuw in de kastelen van graaf Floris V tot uitdrukking kwamen, zien we hier beslist nog niet richtinggevend werken (b.v. het Muiderslot!). Toegegeven: het bouwen van een kasteel was tijdens de middeleeuwen een onderneming van lange adem. Maar, men was er niet afkerig van tijdens dit proces de planning aan nieuwe inzichten aan te passen. Al met al lijkt mij een datering rond het midden van de 13de eeuw het meest aannemelijk.

Teylingen/Warmond in de archivalische gegevens

Het zal de lezer niet ontgaan zijn, dat de auteur zich welbewust een uitgangspositie geschapen heeft om tot een bewijsvoering te komen voor de stelling, dat we met de hier in Warmond opgegraven kasteelresten inderdaad te maken hebben met het steenhuis van Dirk van Teylingen; het huis namelijk, dat in de oorkonde van 1276 voor het eerst vermeld wordt. Ik vestig er hier nog eens de aandacht op, dat de oorkonde niet spreekt van *Teylingen*, maar van heer Dirk van Teylingen's *steenhuis*, later ook wel (in het testament van zijn zoon Jan van Teylingen bijvoorbeeld) het *huis te Warmond* genoemd. Vrij eigen, allodiaal bezit van heer Dirk. Teylingen/Voorhout was en bleef een leengoed van de grafelijkheid van Holland!
Bij het huis in Warmond behoorde een grondbezit van tien morgen en het heeft er alle schijn van dat dit altijd zo is gebleven. Een herkenbaar gegeven dus. In 1386 namelijk schenkt Hertog Albrecht als graaf van Holland een stuk grond van tien morgen in Warmond, dat oudtijds de hofstede van Oude Teylinge genoemd werd, aan de abt van de abdij Kamp bij Keulen om er een klooster te bouwen. Door het uitsterven van de hoofdstam van het geslacht Teylingen waren alle Teylingse goederen aan de grafelijkheid van Holland vervallen en de graven konden er dus vrij over beschikken. Men bedenke hierbij, dat de betekenis van het woord *hofstede*, ook wel *hofstad*, toen een geheel andere was dan heden ten dage. Men duidt er tijdens de middeleeuwen het stuk grond mee aan, waar een huis of woning op staat. En als het gebouw inmiddels verdwenen is, schrijft de middeleeuwse klerk vaak verduidelijkend in zijn oorkonde over de hofstad, "waer het huys te staen plach".
Op het moment, waarop hertog Albrecht de grond wegschenkt staat er dus geen bewoonbaar huis of boerenhofstede meer, zoals sommigen ons willen doen geloven. Het gaat bij die schenking uitsluitend om een *eertijds* bebouwd plekje benevens tien morgen. De kloostergebouwen werden overigens — veel later — niet opgetrokken op het voormalige kasteelemplacement, maar wel in de directe omgeving. Dat gebeurde pas om nader te preciseren — nadat heer Jan van der Woude dit door een schenking in 1412 financieel mogelijk had gemaakt. Deze Jan van der Woude was ambachtsheer van Warmond en bewoner van het huis te Warmond — dat, zij het in gewijzigde vorm, nog steeds bestaat. Henricus

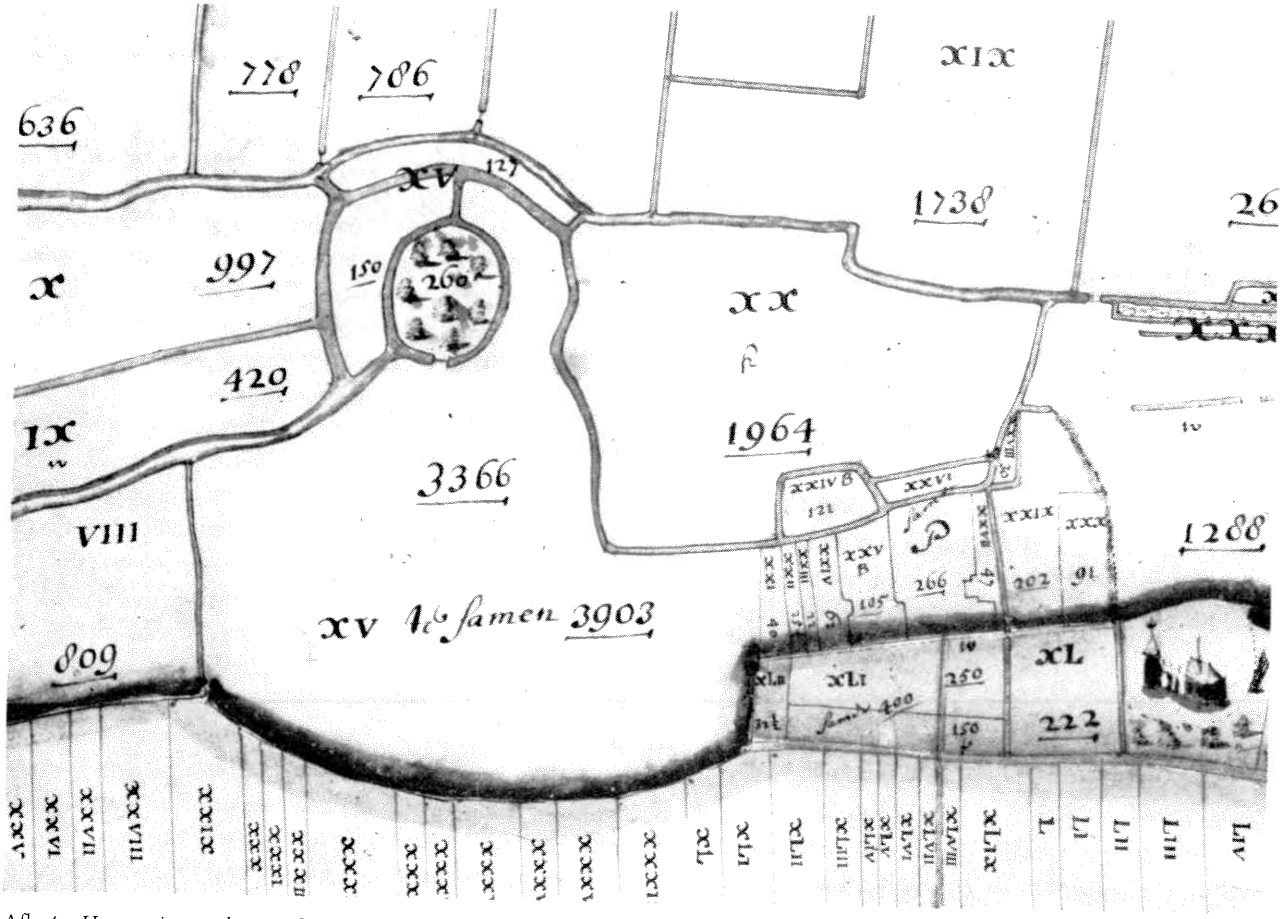

Afb. 4. *Het terrein van het steenhuis in Warmond naar een kaart uit 1669. Origineel in het "Veldboek" op het Gemeentearchief Warmond. Reproductie door Hist. Genootschap WARMELDA ter beschikking gesteld.*

Thaborita, schrijvende in 1516, vermeldt betreffende het klooster te Warmond (vrij vertaald): Johan van der Woude bouwde in Warmond een klooster van de orde der Cisterciensers op een verlaten plaats, die Oude Teylingen werd genoemd... "in loco ubi nunc est domus agriculturae fratrum...", dit is: op welke plaats nu een bedrijfsgebouw van de broeders staat.[13] De onderzoeker mag zich gelukkig prijzen, dat dit onmisbaar onderdeel van het boerenbedrijf der Cisterciensers op het kasteelterrein werd teruggevonden; het baksteenmateriaal met een lengte van 19 cm dateert de langwerpige bouw van ongeveer 6 m breedte bij een lengte van circa 10 m onmiskenbaar in de late 15de eeuw. Al zouden de tien morgen uit de schenkingsoorkonde van 1386 niet reeds een overtuigend bewijs vormen, deze aanwijzingen doen ons het spoor terug volgen naar de plaats waar ooit heer Dirk van Teylingen's steenhuis gebouwd werd. Zij veroorloven ons tenslotte de slotsom te trekken, dat de gevonden 13de-eeuwse fundamenten die van het gezochte huis zijn.

Daarmee zijn we weer in de 13de eeuw terug. Bij oorkonde van 20 november 1276 draagt heer Dirk "onse stenhus ende onse woninghe te Waremonde, die wi daer hebbende ende houdende siin met dien (tien!) morghin lants die an dat hus ligghen bi de ostside" in leen op aan Floris van Henegouwen.[14] Hier vinden we dan voor het eerst het huis vermeld; oostwaarts daarvan de bijbehorende tien morgen land. Aan de westzijde bevond zich de Warmonder Poel en aan de noordzijde raakte men al heel gauw in de buurt van de Sint Maartenskerk. Maar aan de oostzijde was zeer zeker ruimte voor de bewuste tien morgen. Dat "oostzijde" behoort men dan wel een beetje royaal te interpreteren.

Boven werd reeds gesteld, dat het hier om hetzelfde stuk grond gaat als in 1386. Toen werd het "Oude Teylinge" genoemd, zodat we nóg minder reden hebben aan de gelijkstelling van het *steenhuis van heer Dirk* met de grond van de Cisterciensers en de opgegraven funderingen te twijfelen. De zich duidelijk aftekenende machtige woontoren wás heer Dirk's steenhuis. Alles wat vóór de opgraving van 1965 in tegenspraak hiermee werd beweerd, berust op al te losse gronden!

Over de vraag, wanneer het steenhuis gebouwd zou kunnen zijn, werd boven al uitvoerig geschreven. Het type versterkt huis kan zonder enige moeite in de 13de eeuw geplaatst worden. Of de aanleg wellicht zelfs nog in de

12de eeuw ontstaan zou kunnen zijn — om Robert Fruin tegemoet te komen — lijkt ons aan gerechte twijfel onderhevig. In de eerste plaats zou in dat geval het gebruikte bouwmateriaal — baksteen! — op de tweede helft van de 12de eeuw dienen te wijzen. Dit nu zou niet absoluut onmogelijk zijn, al behoort men wel in aanmerking te nemen, dat die 12de-eeuwse baksteen als regel wel wat dikker is — zo tegen de 10 cm — dan de in het metselwerk teruggevondene. Bovendien treffen we in de 12de eeuw nog vaak tufsteen — een natuursteen! — aan in plaats van baksteen. Maar bovenal behoren we er op te wijzen, dat men in de 12de eeuw een voorkeur had voor een woontoren *middenop* de kasteelstede, los van de ringmuur.

Voor wie niet geheel onkundig is van het taalgebruik in oorkonden en wie de gedragsregelen van dynasten, hogere en lagere adel enigermate bekend zijn, ligt het probleem van de stichting niet zó moeilijk. Vanzelfsprekend kan bij de behandeling van deze kwestie een stukje geschiedenis van het graafschap — in grote lijnen althans — niet gemist worden.

Om even de herinnering op te frissen. Henri Obreen gaf aan een stichting rond 1270 de voorkeur en wees er op, dat het bouwen van een sterk huis zelfs voor een rijk en machtig edelman afhankelijk was van de toestemming van het grafelijk gezag; de graaf beschikte namelijk naar goeddunken over het versterkingsrecht. Dit was een oud regaal, een voorrecht van de kroon. Een keizer van het Duitse Rijk, een koning van Engeland of Frankrijk beschikte oudtijds hierover. Later kwam het ook de bisschoppen, graven en hertogen toe, rechtens sinds het begin van de 13de eeuw of misschien al sinds het midden van de 12de eeuw. Er zijn voorbeelden te over van gevallen, waarin een edelman — een ambachtsheer bijvoorbeeld — verlof krijgt om een sterk huis te bouwen. Maar dan wel met het voorbehoud, dat het te bouwen steenhuis aan de graaf in leen opgedragen dient te worden om vervolgens als grafelijk leen te boek te staan. Soms ging de grafelijke inmenging nog verder en eiste hij, dat het huis te zijner beschikking zou staan, zodat hij er in tijden van nood een bezetting op zou kunnen legeren. Hij bracht het nieuw te bouwen huis dan onder het openingsrecht, het *jus aperturae.*[15]

Als begeleidingsverschijnsel van het spel der politieke krachten geviel het wel eens, dat een edelman op aansporing van een groot heer met politieke aspiraties een sterk huis bouwde op zijn eigen, vrije grond (allodium) en voor de daaruit ontstane kosten dan ook min of meer schadeloos werd gesteld. Men kon van de man, die aan de geheime inblazingen gehoor gaf niet verwachten, dat hij de kosten geheel en alleen zou dragen of zich tevreden zou stellen met min of meer vage beloften aangaande profijtelijke zaken in een verre toekomst. Het risico, dat de rechtmatige landsheer er wat onvriendelijk op zou reageren, was toch al groot genoeg. Graaf Otto II van Gelre bijvoorbeeld poogde op de geschetste manier zo nu en dan in het territorium van de bisschop van Utrecht te penetreren.

Holland in de 13de eeuw

Maar nu dan het stukje geschiedenis van het graafschap Holland, dat ons moet helpen om te begrijpen welke ontwikkelingen er tijdens het leven van heer Dirk van Teylingen (1244 - 9 november 1289) plaats grepen en met welke beleidslijnen heer Dirk daarop reageerde.

Het is vanzelfsprekend algemeen bekend, dat in het jaar 1256 graaf Willem II "doet bleef up die Vriesen". Dat wil zeggen: hij sneuvelde bij een poging om de Westfriezen aan zijn gezag te onderwerpen in de buurt van het dorpje Hoogwoud. Zoontje Floris was toen nog nauwelijks anderhalf jaar oud. Hij kwam nu onder voogdij van zijn oom Floris, sedertdien bijgenaamd "de Voogd". Evenwel, slechts tot eind 1257; oom Floris stierf onverwacht nog vrij jong. Vanaf die tijd zien we de zuster van de gesneuvelde graaf Willem II — tante Aleyd van Henegouwen — als voogdes optreden. Mét haar maakte het geslacht van de Avesnes zijn intrede in de graafschappen Holland en Zeeland. De Hollanders en Zeeuwen zouden daar later wel meer van gaan merken.

Aleyd bleef formeel voogdes tot in 1266 — het tijdstip waarop de twaalfjarige knaap geacht werd meerderjarig te zijn geworden — maar bleef uiteraard, naast anderen, voorlopig nog een grote invloed op hem uitoefenen. Vrijwel tot haar dood in 1284!

Tante Aleyd kreeg niet overal een goede pers en met name in Holland vormde zich onder de adel een groepering, die haar soms bepaald niet welgezind was en haar regeringsdaden argwanend op de voet volgde. Toen dan ook de Gelderse graaf Otto II in 1263 een kennelijk onbedwingbare neiging voelde om zich met de Hollandse zaken te bemoeien zag hij zich in zijn voornemen al spoedig versterkt door een Hollands legertje. Tante Aleyd vluchtte met haar zoon Floris van Henegouwen en neefje Floris V naar Zeeland, waar zij op een grote groep beschermers kon rekenen. Bij Reimerswaal kwam het tot een klein formaat veldslag, die de Zeeuwen verloren. Edoch, even plotseling als graaf Otto was gekomen verdween hij na een jaar weer.De schrik moet bij de Voogdes lang nagewerkt hebben. De ervaring, dat zij toch in Holland niet erg veilig bleek te zijn zal één van de overwegingen geweest zijn die haar er toe gebracht hebben om te zien naar een plaats, waar zij op den duur op een gezagstrouwe bevolking zou kunnen steunen. Zij vond die plek bij het huidige Schiedam, toen Nieuwerscie geheten.[16]

Zij was trouwens al in deze buurt actief geweest, getuige het in december 1262 van de bisschop van Utrecht verkregen verlof om daar een kerk te doen bouwen. Waarschijnlijk liet zij toen eveneens een begin maken met het

optrekken van het latere Huys te Riviere. De uitgestrekte voorburcht zou er op kunnen wijzen, dat er rekening was gehouden met de noodzaak, de steeds groeiende bevolking in tijden van nood een toevluchtsoord te kunnen bieden. Vooralsnog voorzag zij haar trouwe onderdanen van een gasthuis.
Haar op zich nobele streven moet Floris V toch wel als een ongewenste ontwikkeling hebben gezien en in 1268 kwam het tot een conflict. Floris greep krachtdadig in en noodzaakte tante Aleyd haar huis te Nieuwerscie (Riviere!) aan hem af te staan. Wellicht om de tegenstellingen niet al te zeer op de spits te drijven — maar wie vermag in onze dagen de overwegingen van een vorst als Floris nog te doorgronden? — beleende hij zijn neef Floris van Henegouwen met het zo juist verworven kasteel.
De Henegouwer bleek er duidelijk op uit om zich een sterke positie in het graafschap te verschaffen en verwierf in de volgende jaren veel bezit in het Westland en op de Zeeuwse eilanden. Floris V deed een poging om de activiteiten van zijn neef in een andere richting af te leiden: hij belastte hem op 31 mei 1271 met het bewind van Zeeland. Neeflief werd daar zoiets als stadhouder. Deze hoge maatschappelijke positie moet de Henegouwer in nauwer contact hebben gebracht met het machtige geslacht van de heren van Voorne, sinds lang burggraven van Zeeland.[23] In 1273 draagt graaf Floris zijn bewindsman op een stenen huis te bouwen op de Mortier in Arnemuiden. Maar intussen had hij hem op 7 september 1272 het baljuwschap van Zuidholland al opgedragen. Om alle misverstand weg te nemen: toendertijd de streek rond Dordrecht.

Floris van Henegouwen en Dirk van Teylingen

Heer Dirk van Teylingen verkeerde ongetwijfeld regelmatig in de grafelijke kring. Het beschikbare oorkondemateriaal bewijst, dat hij herhaaldelijk als mede-zegelaar optrad. Anderzijds valt uit bepaalde oorkonden op te maken, dat de jonge Floris V nog al eens op Teylingen/Voorhout vertoefde. Voor het jaar 1266 staat vast, dat Dirk als baljuw van Rijnland fungeerde. Hoe lang hij die functie bekleedde, valt bij gebrek aan gegevens niet uit te maken. Wellicht is het helemaal niet zó toevallig, dat Floris V op 20 augustus 1266 een oorkonde met zijn zegel liet bekrachtigen "apud Teylingen" oftewel: op het Huis Teylingen. Zoiets gebeurde opnieuw vlak voor Kerstmis, 19 december 1266.
Men werd in de dagen van Floris zeker geen baljuw voor het leven, maar men bleef dan toch tot de kringen behoren, waaruit de hoogse ambtenaren voortkwamen. Kringen, die op grond van gemeenschappelijke belangen een grote samenhang vertoonden. Of, beheerst werden door bittere controversen. Men krijgt de indruk, dat Floris van Henegouwen en heer Dirk van Teylingen bij tijd en wijle verbonden waren door overeenkomstige belangen. Meer nog: zij schijnen elkaar met grote welwillendheid in de kaart te hebben gespeeld. Deze welwillendheid komt herkenbaar aan de oppervlakte, wanneer heer Dirk van Teylingen Floris in 1276 zijn huis te Warmond opdraagt en daarvoor zijn leenman wordt. Op zich is dit niets bijzonders. Het kwam vaak voor, dat een edelman een gedeelte van zijn allodiaal goed opdroeg aan een machtig heer. Daniel van de Merwede bijvoorbeeld werd op een gegeven moment leenman van de heer van Voorne voor zijn Huis te Merwede. Maar, om op Warmond terug te komen: in de betreffende oorkonden wordt het Huis te Warmond omschreven als "onse stenhus ende onse woninghe te Waremonde, die wi daer hebben ende houdende siin, met tien morghin lants die an dat hues ligghen bi der oestside". Hoewel Fruin, Obreen en anderen zich destijds uitvoerig met de betreffende oorkonde hebben beziggehouden loont het dit stuk nog eens goed te lezen. Daarbij moeten we in aanmerking nemen, dat er twee versies teruggevonden zijn. Men vindt ze als bijlage 1 en 2 afgedrukt achter deze verhandeling. Bijlage 1 geeft de korte versie, slechts bekend uit een vidimus, zonder datum, bewaard in het archief te Rijssel. Bijlage 2 reproduceert het langere stuk: een oorspronkelijke oorkonde, bewaard in Bergen, Henegouwen.
De overeenkomst (zie bijlage 2) bevat een hoogst opmerkelijke zin, waaraan Obreen c.s. geen aandacht hebben geschonken. Zij hebben zich namelijk uitvoerig beziggehouden met de bepalingen omtrent de erfopvolging, die inderdaad opmerkelijke en onverwachte gevolgen hebben gehad. Ter vergelijking: in bijlage 1 leest men kortweg "dat hus ende deze woninghe, die voreghenoemt siin sal gheriet siin Florense ende sinen arfnamen". Bijlage 2 is op dit punt veel uitvoeriger: mocht Floris sterven zonder wettige erfgenamen nog vóór zijn moeder (Aleyd van Henegouwen) dan zou heer Dirk's steenhuis vererven op Aleyd. In het geval dat ook deze overleden was, dan zou zijn broeder, Jan van Henegouwen, recht op het steenhuis hebben. En om in alle eventualiteiten te voorzien: mocht ook Jan niet meer tot de levenden behoren, dan zou het steenhuis te Warmond vererven op degene, die op het moment van Floris' overlijden gerechtigd zou zijn als leenman van het Huis te Riviere op te treden. Een duidelijke link dus tussen de leenman van het Huis te Riviere in Schiedam en het steenhuis te Warmond. W. C. N. Machen, de geschiedschrijver van Warmond in het begin dezer eeuw, heeft juist deze bepaling m.i. geheel verkeerd geïnterpreteerd. Nu dan de opmerkelijke zin, die boven al aangekondigd werd: "dit hues ende dese woninghe die vornomt siin, sal ghereet siin Florens ende sinen vrienden te sinen dienste ende te sinen wille of ende up te varne ende te wesene als up siin rechte eyghin, dat men van hem te lene hout ende dit sol siin sunder quaden archlist ende sunder quaden verpel ende sunder jeghen den rechten here van den lande...".

Hier staat m.i. niet meer en niet minder, dan dat heer Dirk zijn steenhuis in Warmond, deel van zijn vrij eigen (allodiaal) goed, heeft opgedragen niet slechts als leen, maar tevens als open huis. Dit betekent, dat Floris het huis in alle opzichten tot zijn beschikking krijgt, zelfs om er in een gegeven situatie een bezetting op te leggen. Er is hier sprake van het boven reeds behandelde openingsrecht, het jus aperturae. Maar wel met één, beslist niet te verwaarlozen voorbehoud: het steenhuis mag niet benut worden als steunpunt tegen "den rechten here van den lande", dus tegen de hollandse graaf Floris V. Het gaat hier om een bepaling, die we bij de open huisconstructie regelmatig tegenkomen in het ons ter beschikking staande oorkondenmateriaal.

Wat heer Dirk bewogen mag hebben om zo ver te gaan, blijft in het verborgene. Misschien de onbesuisde aanval óp en de mislukte krijgstocht tégen de Westfriezen in 1272. In ieder geval moet zijn aandeel in de belangen van moeder en zoon Van Henegouwen aanmerkelijk zijn geweest. Dat wordt nog duidelijker, wanneer we ons met een stuk van 22 november 1276 gaan bezighouden (bijlage 3). Obreen neemt m.i. terecht aan, dat deze oorkonde niet van 1256 dateert, zoals de afschrijver wil doen geloven. We lezen daaruit, dat heer Dirk van Teylingen bevestigt van Floris van Henegouwen 50 pond Hollands te hebben ontvangen in voorschot op de 200, die Floris hem schuldig was. Uit andere stukken blijkt, dat dit niet zomaar een schuldbekentenis was, maar wel degelijk in verband gebracht behoort te worden met het steenhuis te Warmond.

Fruin, Obreen en anderen hebben aangenomen, dat deze 200 pond beschouwd dienen te worden als een vergoeding voor het zich begeven in een leenverhouding; een verandering van maatschappelijke status, die heer Dirk misschien toch niet al te licht zal zijn gevallen. Fruin ziet de betaling dus als het vergulden van een toch wel bittere pil. Echter, in aanmerking genomen de praktijken die in de middeleeuwse gevechten om de macht schering en inslag waren, heeft schrijver het vermoeden, dat die 200 pond Hollands als een tegemoetkoming in de bouwkosten van het steenhuis behoren gezien te worden. Heer Dirk heeft in deze gedachtengang ongetwijfeld op aansporing van de Henegouwers een nieuw steenhuis gebouwd op eigen grond (allodiaal bezit), dat voor een sterk huis zou kunnen doorgaan; hij stelde het de Henegouwers zelfs als "open huis" ter beschikking. Niettemin liet heer Dirk er zich wel voor betalen. Hij maakte bovendien het bekende voorbehoud, dat dit open huis niet tegen de landsheer misbruikt zou mogen worden. Hoewel het hoofd van het geslacht Teylingen evenals de heer van Voorne ongewijfeld voor één der machtigen in het graafschap mocht gelden, riskeerde hij toch liever geen conflict met zijn landsheer.

Het ligt in de geest van de tijd, dat dit verdrag al heel snel na de eerste fase van de bouw tot stand is gekomen. De donjon moet toch wel bewoonbaar zijn geweest. Analoge gevallen zijn zonder veel moeite op te sporen. De Gelderse graaf Otto II bijvoorbeeld volgde de geschetste tactiek soms tegenover de bisschop van Utrecht.

Kennelijk betekende de overeenkomst van 1276 voor Floris V de bekende druppel. De verhouding met Floris van Henegouwen moet er in de volgende maanden bepaald niet beter op zijn geworden. Maar op 3 oktober 1277 kwamen de betrokkenen toch bijeen om de geschillen bij te leggen. Zij ontmoetten elkaar in het Minderbroederklooster te Dordrecht en, vertoevende in de boomgaard, groeide uit de discussies een verklaring waarin de beide heren blijk gaven van goede wil te zijn. Afgesproken werd hun geschillen over *de versterkingen en leenmannen in Holland en Zeeland* voor te leggen aan de heren van Breda en Leuven. Deze bereidverklaring ging vergezeld van het dringende verzoek aan de scheidsrechters om vóór 1 november tot een uitspraak te komen.[17]

Zoals zo vaak in dergelijke netelige kwesties liet het oordeel op zich wachten. De tijd moest klaarblijkelijk de scherpe kanten aan de zaak ontnemen. Tenslotte kwam er in augustus 1281 een uitspraak tot stand.[18] Het schijnt op de bewuste dag zulk een fraai weer geweest te zijn, dat de heren opnieuw de kalmerende sfeer van de boomgaard bij de Minderbroeders opgezocht hadden.

De Henegouwer kreeg de pin op de neus: "voort haer Florens die ne sal gheenrehande veste in des graven lande maecken, *noch coopen, noch manschape ontfaen*, het ne sij bij sgraven wille". "Dit sechgen was geseghet tote Doredrecht in der Minderbroeder boemgeert . . .", besluit het stuk.

De scheidslieden hielden zich ten aanzien van het steenhuis te Warmond op de vlakte en lieten het aan graaf Floris V over zelf te beslissen, wat hij er mee aan wilde. Het heeft er alle schijn van, dat hij pas verandering in de bestaande verhoudingen zou kunnen brengen, wanneer hij de bekende 200 pond aan de Henegouwers terugbetaald zou hebben. Men leze er de oorkonde op na! Daar heet het: "Voort van den huuse te Waermonde dat die heere van Teylinge te leen helt van haren Florense, dat sal aen sgraeven wille staen, weder hij liever hevet, dat die manschepe blive alzoe danne hi wederen doe haeren Florense also vele alse dat huus haren Florense ende zire moeder ghecost hevet".

Naar het schijnt heeft graaf Floris eieren voor zijn geld gekozen en de terugbetaling in een of andere vorm doen plaatsvinden; gebrek aan bronnen belet ons de juiste afwikkeling van de zaak te volgen. Misschien is heer Dirk in de situatie gemanoevreerd, waarin hij die 200 pond in feite zelf opbracht. De belening van heer Dirk met o.a. de bede, de botting en verdere rechten te Voorhout, Sassenheim, Lissen en Hillegom tegen betaling van 1333 pond Hollands op 20 maart 1281 schijnt hierop te wijzen.[19]

Heer Dirk van Teylingen heeft niet lang voldoening gehad ten aanzien van de verkregen rechten in Voorhout enz.: op 9 november 1289 overleed hij. Wel mag men vaststellen dat hij Teylingen met zijn zes morgen lands door de aankoop van 20 maart 1281 een zwaarder accent heeft gegeven. Een aanwijzing voor het vermoeden, dat hij het steenhuis te Warmond na de uitspraak van 1281 liet voor wat het was en zich op Teylingen/Voorhout concentreerde. Zoals er ook overtuigende motieven zouden zijn aan te voeren om aannemelijk te maken, dat het heer Dirk is geweest die Teylingen/Voorhout — en dan rond de jaren zestig — met de bouw van de grote woontoren tot een residentie van allure heeft ontwikkeld. Helaas stierf met hem de hoofdtak van het geslacht uit en vervielen de Teylingse lenen aan de grafelijkheid. Floris beleende Catharina van Durby, de weduwe van zijn zeer machtige leenman en burggraaf van Zeeland, met veel van dit goed. Zij noemde zich dan ook in den vervolge "Katerina van Vorne ende van Telinghe".[20] Zij zal ongetwijfeld wel eens op Teylingen verbleven hebben, maar in den regel zal het huis slechts bewoond zijn geweest door een kastelein. Misschien heeft zij het zelfs in achterleen uitgegeven.[16]

Het steenhuis te Warmond ná 1289

Wat gebeurde er nu met het steenhuis te Warmond? Bij het naspeuren van de geschiedenis heeft men in ieder geval het voordeel, dat verwisseling met Teylingen/Voorhout niet zo gemakkelijk zal plaatsvinden. Heer Dirks steenhuis heeft nooit een eigen naam gehad. Het wordt steeds weer aangeduid als het huis of het steenhuis te Warmond. Het heeft bij de naamgeving aanwijsbaar altijd een tweederangs rol vervuld. Dirk heet nooit "Dirk van (het) Steenhuis" of "Dirk van Warmond", maar altijd Dirk van Teylingen. Ook in de volgende generaties blijft de naam "van Teylingen" favoriet. Dat men in de 14de eeuw in Warmond wel eens sprak van "Oude Teylinghe" — kennelijk in een goed bedoelde poging duidelijkheid te scheppen — heeft oorzaken, die nog aan de orde komen.

Wanneer de bepalingen ten aanzien van de erfopvolging, die heer Dirk in de oorkonde van 20 november 1276 had laten opnemen inderdaad richtinggevend zijn geworden, zou eerst zoon Willem, vervolgens zoon Jan en tenslotte hun oudste zuster en verdere nakomelingen tot een bepaalde graad aan de beurt komen om het steenhuis als leen te bezitten. Echter, Willem stierf kinderloos zeer kort na zijn vader. Sommige onderzoekers hebben zich erg veel moeite getroost om te achterhalen, wat er nu precies na het overlijden van heer Dirk is gebeurd.[21]

Dank zij vele aanvullende, tot nog toe onbekende gegevens die de heer C. Hoek mij met grote bereidwilligheid deed toekomen mitsgaders het terugvinden van het testament van Jan van Teylingen is het mij mogelijk enige duidelijkheid te brengen in de gebeurtenissen. Heer Jan blijkt inderdaad het steenhuis te Warmond van zijn broer geërfd te hebben. Bij testament van 15-12-1299 bepaalde hij onder meer, dat het steenhuis met de 10 morgen zal vererven op zijn zuster Margriet van Teylingen. Heer Jan behoort 13 november 1304 kennelijk niet meer tot de levenden; dientengevolge zal het bepaalde in het testament van Jan in werking getreden zijn en mogen we Margriet van Teylingen, Vrouwe van Hagesteyn, in het bezit van het leengoed het steenhuis te Warmond verwachten. Dat zij er ook woonde, lijkt niet erg waarschijnlijk. Na haar overlijden — in ieder geval vóór 1316 — schijnt het goed niet op een van haar kinderen overgegaan te zijn, maar aan de grafelijkheid te zijn vervallen. Of de graaf het Huys te Warmond toen ook aan Katerina van Voorne heeft gegeven, is niet duidelijk. Jan van Teylingen zelf had Ghijsbrecht, zoon van zijn zuster Margriet uit haar tweede huwelijk met Ghijsebrecht uten Goye als leenvolger ná Margriet aangewezen. "Alsoe verre alsmant van den (leen)heere vercrigen mach", had hij er voorzichtig aan toegevoegd. Voorzag hij de mogelijkheid, dat de landsheer, als bezitter van het Huys te Riviere tevens leenheer, het Warmondse leen aan zich zou kunnen houden?

Op 26 september 1328 komt Catherina van Durby te overlijden. In de Voornse goederen wordt zij uiteraard opgevolgd door haar zoon Gerard. De Teylingse lenen vervallen in eerste instantie weer aan de graaf van Holland. Deze, graaf Willem III, behield zich klaarblijkelijk de vrijheid om naar goeddunken over de Teylingse lenen te beschikken. Het heeft er alle schijn van, dat hij Teylingen/Voorhout voorlopig in eigen beheer hield. Wellicht bestemde hij het kasteel al spoedig tot ambtswoning van de houtvester van Holland. In 1339 werd heer Symon van Benthem, houtvester van 1337 tot 1342, met Teylingen/Voorhout beleend. Het goed bestaat dan uit het Huys Teylingen, zes morgen lands en de ambachten Lisse en Voorhout. Symon was in 1336 gehuwd met Agniese Bokel, een jonkvrouwe uit het bekende en hoog in aanzien staande Rotterdamse geslacht Bokel van Rotterdam. Het echtpaar zou Teylingen kunnen bewonen zo lang als zij leefden. Toen heer Symon in 1345 met zijn graaf — Willem IV — bij Warns tegen de Friezen gesneuveld was, mocht Agniese op Teylingen blijven wonen. Terug naar Warmond. Er viel in 1328 veel met heer Gerard van Voorne te regelen. Zelfs met het burggraafschap was zo het een en ander aan de hand. Er waren situaties ontstaan, die de burggraaf inkomsten kostten. Op 14 december 1328 werd een overeenkomst tussen graaf Willem III en heer Gerard gesloten, waarbij deze in het burggraafschap van Zeeland werd bevestigd.[23] Tot waarborg van zijn schadeloosstelling van 600 pond Hollands werden hem de opbrengst van vele goederen in het vooruitzicht gesteld. Daaronder vinden we "tuschen tien morghen ende twailven daer thuus te Warmonde in staet

voir tien pond holl. sjaers". Verderop wordt nog duidelijker gesteld: "Voirt hebben wi heren Gheraerde ghegheven ende gheven onse huys te Warmonde hem, ende sinen nacomelinghen... in leen te houden". Het valt niet moeilijk om hieruit te besluiten, dat heer Dirks steenhuis met de tien morgen voor de Teylingens verloren is gegaan.

Het huis schijnt nogal verwaarloosd te zijn. Twee jaar na de belening van 1328 begiftigde de graaf heer Gerard met 500 pond Holl. "om thuys te Warmonde mede te beteren".[24] Of dit aanzienlijk bedrag werkelijk aan het Huis te Warmond — ter herinnering: heer Dirks steenhuis! — besteed is, laat zich niet vaststellen. In ieder geval moet men er van uitgaan dat een huis, waaraan zo veel op te knappen viel, niets kon opbrengen. Opmerkelijk blijft toch wel, dat de lijftocht, die heer Gerard van Voorne ten faveure van zijn tweede echtgenote Elisabeth van Kleef door graaf Willem op 11 juli 1332[25] liet bekrachtigen melding maakt van "tlant dat die woninghe toebehoert". Begrijpelijk, want dat bracht — we zagen het in de overeenkomst van 1328 — 10 pond Holl. 's jaars op. Maar het steenhuis schijnt dan al niets meer waard te zijn.

Heer Gerard stierf in 1337 en werd opgevolgd door zijn erfdochter Machteld.[26] Zonder moeilijkheden werd zij in het bezit van de Warmondse leengoederen gesteld. Volgens de leenregisters van Voorne beleende Machteld van Voorne in 1358 haar neef Henric van Borselen met het huis te Warmond en dertig morgen lands "die Diric van Warmond nu ter tijt in hure heeft".[27] In die dertig morgen zullen de bekende 10 wel opgenomen zijn. Het valt uiteraard uit de bewoordingen niet op te maken, of het huis nog wel in bewoonbare staat was. Het ziet er overigens niet naar uit, dat Henric van Borselen stond te springen om het steenhuis te betrekken. Hij had nog wel andere onderkomens tot zijn beschikking en scheen eerder uit op de opbrengst van het leengoed. Men moet er bovendien rekening mee houden, dat klerken van de Voornse "kanselarij", niet ter plaatse bekend, vaak vertrouwde formuleringen gedachteloos herhaalden. Zo lang het tegendeel niet met behulp van betrouwbare archiefsprokkels wordt bewezen, schijnt het mij gerechtvaardigd aan te nemen, dat heer Dirks steenhuis zo langzamerhand in een bouwval verkeerd was.

Toen Vrouwe Machteld van Voorne in 1372 overleed, vervielen al haar lenen aan de grafelijkheid, dus ook de Warmondse. Hertog Albrecht schijnt er voorshands weinig mee gedaan te hebben en de bestaande toestand te hebben bestendigd. Echter, zoals reeds eerder vermeld, in 1386 schonk hij de hofstede, die men ook wel *Oude Teylinge* noemde, met 10 morgen land aan de abt van Kamp in het Keulse, opdat er een klooster zou worden gebouwd. Het staat in de schenkingsoorkonde als volgt: "onse hofstede van oude teylingen in de parochie van Warmondt mit tien morgen lants dierselver hofstede alrenaest ende gadelicse gheleghen mit eygenschap, nutschap ende profijt".[28] Eerder werd er op gewezen, dat men uit deze oorkonde niet mag afleiden, dat er nog steeds een goed bewoonbaar huis op de hofstede stond. Intussen bleken de middelen niet toereikend om een klooster te bouwen en de Cisterciensers moesten wachten tot zij door een gift van de ambachtsheer Jan van der Woude in 1412 in staat werden gesteld zich in Warmond te vestigen.

Dat de schenkingsoorkonde van 1386 verduidelijkend spreekt van de hofstede van Oude Teylingen en niet van het Huis te Warmond heeft zo zijn redenen. Het verwarrende is namelijk, dat er in het ambacht Warmond in de veertiende eeuw tegelijkertijd meer huizen stonden, die met dezelfde weinig karakteristieke naam "Huis te Warmond" werden aangeduid.

Daar is dan in de eerste plaats het nu nog bestaande landhuis met zijn allure van een wat versleten grootheid. Het fungeerde als de zetel van de ambachtsheer en behoorde aanvankelijk tot het allodiaal bezit van de Van der Woudes. Heer Jan van der Woude droeg een voorganger van het ons bekende huis Warmond in leen op aan Vrouwe Machteld van Voorne. Dit gebeurde evenwel pas in 1362 en daar het goed nooit iets met de Van Teylingens te maken heeft gehad kunnen we het verder buiten beschouwing laten.

Dan heer Dirk van Teylingens steenhuis. Zoals we gezien hebben wordt het in 1276 en 1281 aangeduid als het steenhuis of het huis te Warmond. Wanneer graaf Willem III in 1328 de zaken met heer Gerard van Voorne regelt, heet dit nog steeds het Huis te Warmond. Zo krijgt heer Gerard in 1330 500 pond Hollands toegeschoven om het *Huis te Warmond* te verbeteren. Bij de vermelding van 1358 meen ik een vraagteken te moeten zetten en in 1386 wordt gesproken van de hofstede van Oude Teylingen; een aanduiding, die eigenlijk niet voor tweeërlei uitleg vatbaar is.

Intussen vallen er oude stukken onder de aandacht te brengen, waarin de betrokkenen kennelijk de noodzaak voelden om er geen twijfel over te laten bestaan, waarom het nu eigenlijk ging. Overeenkomsten, waarin sprake is van land, dat naast de bekende tien morgen lag. De Van Teylingens bezaten veel grond in Warmond en bij noodzaak tot een precieze localisering sprak men — in ieder geval heel begrijpelijk voor de ter plaatse bekenden — van "Oude Teylingen". Zo bijvoorbeeld al in 1330, toen Gijsbrecht van Rosenburg een goed, geheten Gelrelant en groot 40 morgen, in leen kreeg. Dit stuk grond was gelegen tussen "Alde Teylingen" en Elsgeest.[29] Het is overigens verstandig zich op dit moment al goed bewust te maken, dat er na de stichting van het klooster alleen nog maar van Sinte Marienhave werd gewaagd.

De herinnering aan heer Dirks steenhuis verbleekte gaandeweg.

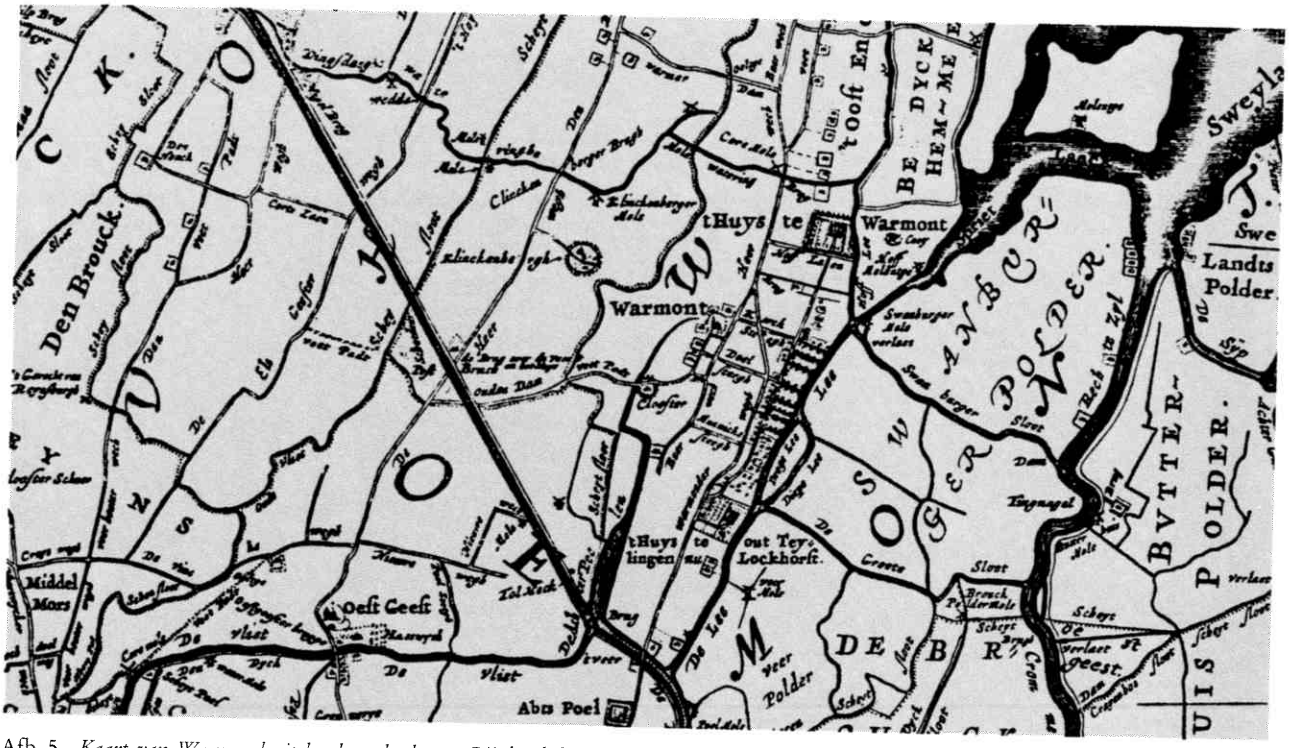

Afb. 5. *Kaart van Warmond uit het kaartboek van Rijnland door Floris Balthasar (1610-1615), met "tHuys te out Teylingen nu Lockhorst".*

Robert Fruin en zijn worsteling met Oud Teylingen

Fruin zal de belening van 1330 niet gekend hebben. Het komt mij waarschijnlijker voor, dat hij zich heeft laten misleiden door de schenkingsoorkonde van hertog Albrecht uit 1386. Met dat Oud Teylingen voor ogen zocht hij naarstig naar een "Nieuw-Teylingen" of iets, dat kortweg "Teylingen" genoemd werd. Dit nu dacht hij te vinden in Voorhout. Het gebrek aan onweerlegbaar bewijsmateriaal voor een zo betrekkelijk late stichting van de ons bekende ruïne wuifde hij opgewekt weg door gloedvol uit te weiden over de pracht van het luxueuse nieuwe verblijf in de duinstreek. Het moet hem toch wel bezig hebben gehouden, waar de naam "Van-Teylingen" dan vandaan kwam. Maar ook daar wist hij raad op. Dat had iets te maken — wellicht — met de buurtschap Den Deyl tussen Den Haag en Leiden, aan de Wassenaarse kant. Heel erg zeker is hij hier niet, maar hij vindt de gedachte te aantrekkelijk om hem zelf te verwerpen.[30]
Het was ook Fruin al opgevallen, dat men in de 15de eeuw hardnekkig bleef spreken van "Oude Teylingen". Men vindt die aanduiding zelfs in stukken van het klooster terug.[31] Het viel evenwel niet op, dat met deze naam wel eens een ander goed aangeduid zou kunnen zijn, dan men voetstoots aannam. Wanneer men de kaart van Rijnland door Floris Balthasar en Balthasar Florisz (vader en zoon) uit 1610-1615 ter hand neemt, dan leest men ook hierop de naam "tHuys te Ovt Teilynge"; maar nu met de toevoeging "nu Lockhorst". Klaarblijkelijk heeft het huis Lokhorst — dat ook pas in de 16de eeuw die naam toebedeeld kreeg — gaandeweg de naam kunnen overnemen. Of liever: de betrokken bezitters/bewoners hebben om welke reden dan ook hun best gedaan de eerbiedwaardige naam aan het huis aan de Leede te verbinden.
Een archeologisch onderzoek naar de ouderdom van dit huis valt helaas niet meer te ondernemen. Het terrein is heden ten dage veranderd in een jachthaven en wat er aan funderingen nog in de grond zat, moet in de baggermolen verdwenen zijn. Men zal dus een poging moeten doen om door archivalisch onderzoek enige klaarheid te brengen.

Lokhorst, eertijds Oud-Teylingen

Wij worden dus geconfronteerd met de vraag: hoe oud was dit Oud-Teylingen? Nadere bestudering van het bewaarde archiefmateriaal leert dat er tussen de Leede en de Warmonder straatweg inderdaad Teylingen-bezit aan te tonen valt. Heer Dirk, de centrale figuur in dit hele verhaal, had namelijk nog een broeder, Simon geheten. Hij verdient zo langzamerhand onze aandacht. Van 1268 tot 1280 behoort hij tot de leidende figuren in het graafschap. We treffen hem in 1269 aan als baljuw van Noordholland. Hij is het, die later met de naam "Oude Simon van Teylingen" wordt aangeduid. Zijn eerste zoon overleed kinderloos en is verder voor ons onderzoek niet van belang. Zijn *tweede* zoon — die eveneens Simon heette — des te meer. Hij stierf rond 1316, een paar jonge kinderen

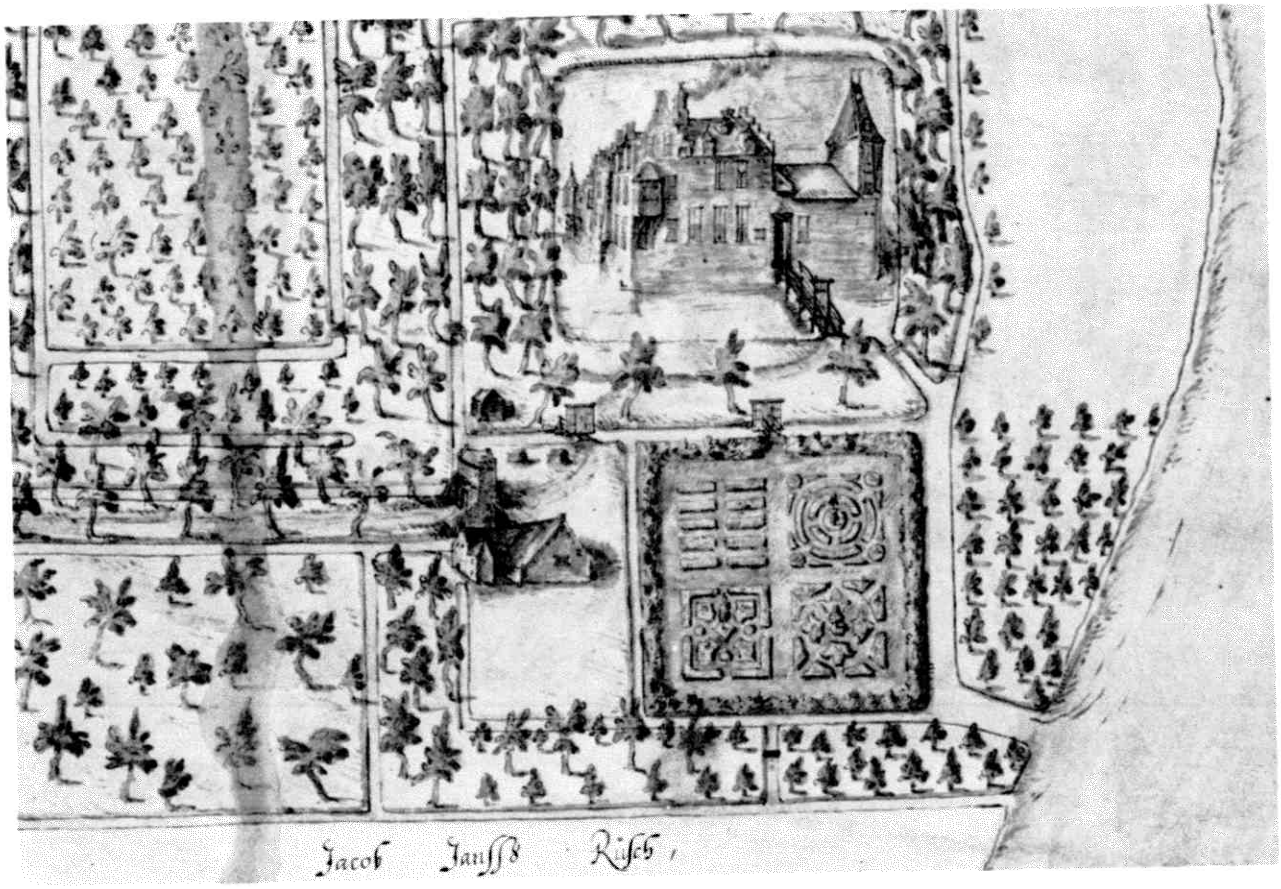

Afb. 6. *Het huis Lockhorst in 1595 te midden van de boomgaarden. Naar een kaart van J. van Banchem.* Foto Alg. Rijksarchief VTH 2318

achterlatende. Eén daarvan zal in dit verhaal een rol spelen. Hij heette — en dat schijnt in het geslacht Teylingen haast onvermijdelijk — naar oudoom en oom: Dirk. Rond 1327 moet hij meerderjarig geworden zijn; in dat jaar toch beleent Katerina, Vrouwe van Voorne en Teylingen, hem met 50 gemeten lands te Catendrecht en het dagelijks gerecht te Oversliedrecht.

In hun jonge jaren stonden de kinderen Van Teylingen onder voogdij van hun bloedverwant heer Jan van de Wateringhe. In 1325 gaf heer Jan als "momber" (voogd) van de jonge Dirk aan een zekere Foyken Foekenszoon in leen: "die woninghe die Oude Simon van Teylinghen was, opgaende van de Leede tot de weg". Het goed was 5 morgen groot.[32] Dit bezit aan de Warmondse Leede, een woning met 5 morgen, staat later — in de 16de eeuw — te boek als Lockhorst. Wat er precies met "woninghe" bedoeld werd, valt moeilijk uit te maken. De middeleeuwse klerk ging met dergelijke aanduidingen naar onze begrippen tamelijk onachtzaam om. Een treffend voorbeeld levert de grafelijke kanselarij zelf! Wanneer hertog Willem V in 1353 het kasteel Teylingen/Voorhout aan heer Willem van de Wateringhe ter beschikking stelt, wordt Teylingen in de betreffende oorkonde omschreven als: "onse borch van theilinghe, onse huse, dat huus ende woninghe van theylinghe".[33] In hetzelfde stuk dus drie verschillende omschrijvingen.

Maar hoe dan ook, Oude Simon van Teylingen, zoals wij boven zagen vermeld tot rond 1280, bezat in het ambacht Warmond een huis met grond aan de Leede. Dit eigendom vererft, met andere bekende Teylingse goederen, op de jonge Dirk van Teylingen. Zo vinden we Dirk in het bezit van een tiende te Rijswijk; hij lijftochtte er zijn vrouw Sophie Aernouts-dochter van Crayesteyn aan op 13 mei 1329. We mogen veronderstellen, dat hij toen pas met haar getrouwd was. Een profijtelijk huwelijk, want Sophie gold voor een niet onbemiddelde erfdochter. Nog in 1329 wijzigde hij haar lijftocht (een soort levensverzekering) in 50 pond Hollands en een paar zwanen voor het huis te Warmond.[34] Met dit huis moet m.i. de woning van Oude Simon van Teylingen aan de Leede bedoeld zijn. Het steenhuis van heer Dirk met de tien morgen was immers in 1328 aan heer Gerard van Voorne overgedragen? (zie boven, blz. 64).

Dirk en zijn jonge vrouw zullen overigens aan deze woonstede aan de Leede geen dringende behoefte hebben gehad. Sophie had van haar ouders het voorvaderlijk

slot Crayesteyn geërfd en er bestaat alle reden om te veronderstellen, dat het echtpaar zich op Crayesteyn vestigde. De woning van grootvader Simon bleef waarschijnlijk verhuurd en bracht dus nog geld op.
Heer Dirk sneuvelde als zo vele anderen in 1345 bij Warns. Gelukkig was er een zoon om op te volgen en het familiebezit bijeen te houden. Deze zoon Simon kreeg echter bij zijn vrouw Barta van Montfoort slechts een dochter, Sophie geheten. Wéér een erfdochter Sophie, maar nu een Van Teylingen. Zij huwde al vóór 1370 met Willem van Naaldwijk. De Van Naaldwijks zaten helemaal niet verlegen om een huis in Warmond aan de Leede en het is begrijpelijk, dat zij het goed in leen uitgaven. Zo vinden we in 1429 een belening aan Jan van Poelgeest, waarin het goed als volgt omschreven wordt: "de hofstede van Oude Teylinghe, alsoe die gelegen is met boomgaerde, singelen graften ende met sulcken landen ende restten als daer nu ter tijt toe behorende siin, ende daertoe sulcken swanen als toter selve hofstede... van ouder haircomen behoerde...".[35] De zwanen van de lijftocht anno 1329, denkt men hierbij onwillekeurig. Men kan zich met recht afvragen, of er op dat moment nog een bewoonbaar huis stond. In 1451 vermelden de leenregisters de volgende omschrijving: "die huyse en goederen van Teilingen gelijk die in den ambachte van Wermonde gelegen sijn en die Jan van Poelgeest van hem (d.i. de heer van Naaldwijk) te leen houdt.[36]
Men ziet, de benaming "Teylingen" en "Oude Teylingen" worden haast gedachteloos door elkaar gebruikt.
Zelfs de prior van Sinte Marienhave — het klooster dat immers op de tien morgen van heer Dirks steenhuis gezet werd — noemt in 1487/1488 Adriaen van Poelgeest en zijn echtgenote Machteld van der Does als bezitters "van horen hove ende heerliker woninge, geheten Oude Teylinge tot Warmondt". En dan bedoelt hij ongetwijfeld dat goed, dat van de Poelgeesten in de 16de eeuw op een andere familie kwam, die het huis de naam Lokhorst hebben verschaft. Maar toen was men al zo ver van de 13de-eeuwse toestanden verwijderd, dat een heer van Lokhorst het bestond een heerlijkheid Teylingen te construeren met Lokhorst/Oude Simons woninge als middelpunt.[37]

Tot besluit

Op grond van het archeologisch onderzoek en de bouwhistorische analyse van Teylingen/Voorhout en steenhuis/Warmond, benevens een hernieuwde bestudering van het in de archieven bewaarde materiaal moet men wel tot de conclusie komen, dat Teylingen/Voorhout inderdaad als stamhuis van de Van Teylingens beschouwd mag worden en dat men overigens binnen het ambacht Warmond bijzonder onzorgvuldig met de naam Teylingen heeft omgesprongen.
Wellicht is een zeker verlangen naar status daaraan niet vreemd geweest.

Amersfoort, voorjaar 1984.

Dirk van Teylingen en zijn afstammelingen

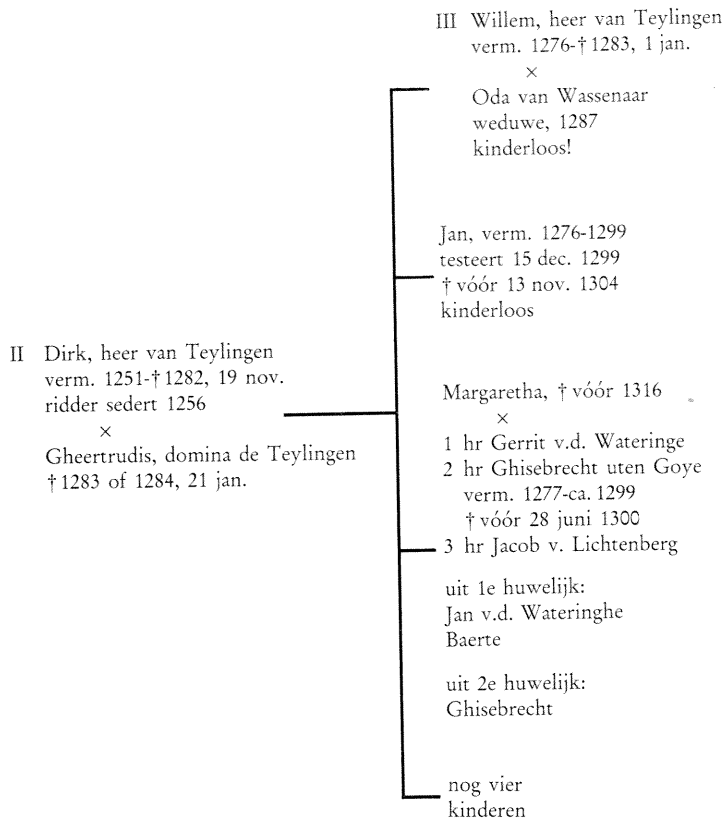

Symon van Teylingen en zijn afstammelingen

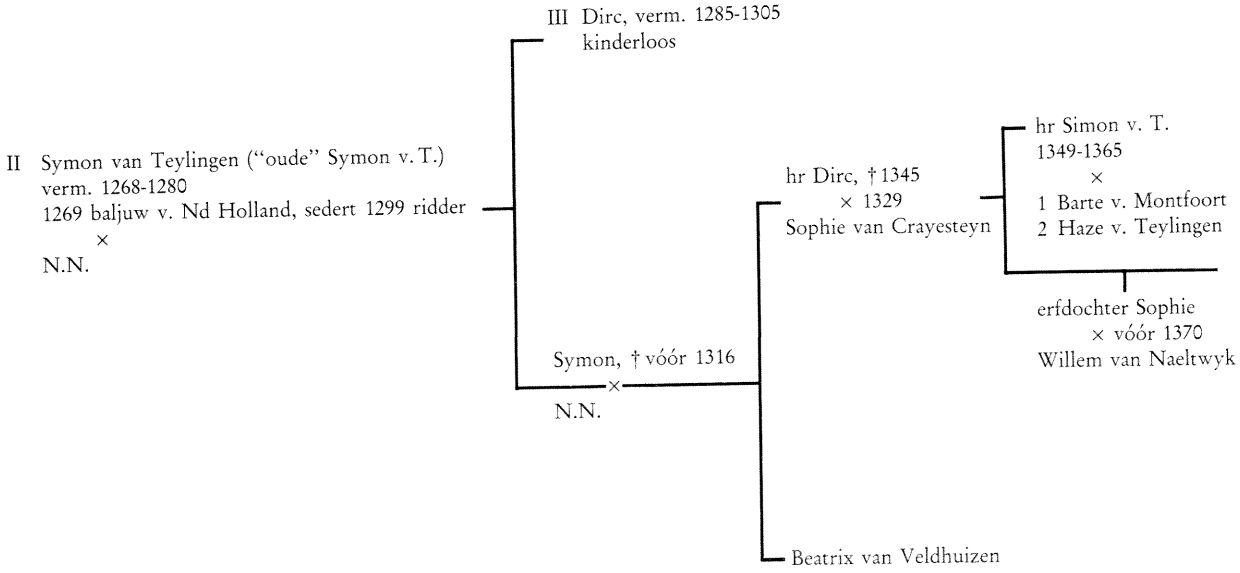

Bijlage I
1276, 20 November

Wi Diederiic van Theilinge maken cont alle denghenen, die dese lettren selen sien ofte hoeren, dat wi Florense van Henengowe up hebben ghegheven in vrien eyghene onse stenhus ende onse woninghe te Waremonde, die wi daer hebben ende houdende siin, met dien morghin lants, die an dat hus ligghen bi de oestside, ende daeraf siin man siin worden, ende ontfaen hebben van hem te rechten lene in alsulke manire, alse hiir na bescreve es. Dat es te verstane dat Willem onse outste sone na ons dat houden sal in rechten lene van Florense, ende Willem voert suele verlenen Jhanne, sinen bruder. Ware oec dat sake dat Willem ende Jhan storven sonder witachtich kint, ende wi el neghenen sone ne lieten, so sout comen up onse outste dochter; alsoe ware dat se storve sonder wittachtech kint, so sout comen up den outsten ende den naesten van der sversiden, die hare erfmag soude siin, niet te bestervene binnen achtersusterkint. Dat hus ende dese woninghe, die voreghenoemt siin, sal gheriet siin Florense ende sinen arfnamen. Ombe dit stade ende vast te blivene, so verbind ic mi in dese jegenwardeghe lettre, gheseghelt met miins selves seghel. Dese lettre wart up die tiit dat men scref ons Heren jaren dusent tuehondert sesse sess ende seventich, des vridaghes vore sente Cecyliendaghe, ghescreven ende ghegheven.

Vidimus zonder datum, arch. Noorderdepartement, Rijssel, B 1444 (Godefroy 1385).

Bijlage II
1276, 20 November

Wi Diederic here van Teylinghe maken cont alle den ghenen, die dese lettren soele siin ofte horen dat wi Florense van Henegouen up hebben ghegheven in vrien eyghene onse steenhues ende ons woninghe te Waremonde, die wi daer hebben ende houdende siin, met tien morghiin lants, die an dat hues ligghen bi der oestside, ende daer of siin man siin worden ende ontfaen hebben van hem te reghten lene in alsulke maniere, als hier na bescreven es. Dat es te vorstane dat Willem, onse ouste sone, na ons dat houden sal in rechten lene van Florense, ende Willem vort suele verlenen Janne sinen broeder. Wart oec dat sake, dat Willem ende Jan storven sunder witthagthic kint, ende wi elghenen sone nelieten, soe sout comen up onse ouste doghter; alsoe wart dat soe storve sunder witthagthic kint, soe sout comen up den ousten ende horen naesten van der svartsiden, die hore arfname soude siin, niet te bestervene binnen aghtersusterkint. Dit hues ende dese woninghe, die vornomt siin, sal ghereet siin Florense ende sinen vrienden te sinen dienste ende te sinen wille of ende up te varne ende te wesene, als up siin rechte eyghin, dat men van hem te lene hout, ende dit sol siin sunder allen quaden archlust ende sunder quaden verpel ende sunder jeghen den rechten here van den lande. Vort oft gheviele dat Florens storve sunder witthagtic kint eer myn vrouwe siin moeder, soe selen wi dit hues houden van mire vrouen sire moeder ghelyc vorsproken es gheliic van hem, ende na mire vrouen of na hem, storve hi sunder wittachtich kint, solen wyt houden ende onse ofcomen als ghesproken es, van sinen broeder, die houden sal thues ter Rivieren, of van des broeders witthagtic arfnamen. Omme dit stade ende vast te blivene, soe vorbind ic mi in dese jeghenwordighe lettre, gheseghelt met mins sels seghel. Dese lettre waert op die tied, dat men scref ons Heren jaren dusent tweehundert ses ende seventhic, des vridaghes vor sente Ceciliendaghe ghescreven ende gegheven.

Oorspr. perk. Staats-archief Bergen in Henegouwen. Zegel verdwenen. Lacunes aangevuld uit een vidimus van 1305, bewaard in hetzelfde archief.
Onuitgegeven.

Bijlage III
1276, 22 November

Nous, Thieris sires de Thellingues, faissons savoir à tous que Florens de Heynau nous a paiét et délivrét chienquante livres de hollendois, en rabaut de deus cens livres, de quoi il nous denau quautre plaiges. En tiesmoignaige de cuitanche nous Thieris desusdis en avons àdit Florent denées nos pressentes lettres, saiellées de no saiel, l'an mil deus cens chyenquante sis, le iour sainte Chechille.

Onuitgegeven stuk. Origineel verloren.
Afschrift archief Noorderdepartement te Rijssel, in perkamenten rol: B 398 (Godefroy 1085 bis), stuk No. 7; ook geïnventariseerd onder B 1444. Waarschijnlijk vertaling.

Bijlage IV
Testament van Jan van Teylingen
1299, 16 December

Ic Jan van Teylinghen make cont ende kennelijc allen den ghenen die dese letteren zullen zien oft horen dat ick bij rade ende ghoetduncken vrouwe Margrieten mire zuster, haren Dierick heere van Brederode ende Dierich haren Symons sone mijns neven hebben ghegheven Janne van der Weteringen mijnen neve al dat lant dat ic in tambocht van Lisse liggen hadde ende 157 morghenen lants in Warmonder Broeck daer Jan Rissende sone op woent ten vrien eigen na mire doet.
Voirt heb ik gegeven Ghijsebrechte des voirnoemden Jans broeder mijnen neve een stuk lants dat gelegen is in Warmonder Broek ende geheten es Ake ende die volgerie met allen rechte als ick hadde na mire doet.

Ende thuys te Warmonde met thien morghen lants also als ment hout van den heere na voren Margareten doet sire moeder alsoe verre alsmant van den heere vercrigen mach.
Waert datmant nyet vercrigen mochte et quame an den ghenen daert met onrechte an comen soude.
Voirt heb ic gegeven Baerten mire nichten Jans sustere van den Weteringhe 20 morgenen lants die leggen bij der Binckhurst in tambocht van Voerburgh na mire doet.
Ende deze namelijke Ghijsebrecht ende Baerte en sullen nyet vercopen moghen alsulc goet als ic hoiren ghegeven hebbe ende hier voirnoempt es eer zij oude zijn vijftien jaire ende dair binnen sullen die renten van den voirseghden goede ontfanghen die ghene diere toeghenomen werden van den heere van Brederode ende van Diericke haren Symons sone die voirnoempt zijn.
Ende op dat al dese voirnomde ghichte ewelijck stade ende vaste bliven mochte daaromme heb ick Jan van Teylinge dese letteren besegelt met mijnen seghele ende hebbe gebeden haren dierick here van Brederode ende haren Dieric haren Sijmons zone mijnen neve dat sise oec besegelt hebben met horen seghelen vuythangende ter mere orkonde.
Ende ick Margarete vrouwe van Hagesteyn suster Jans van Teylinghe voirgenoempt want al dit voirseyde goet comen soude na Jans doet mijns broeders op mijn waert dat ick langher levede dan hij te rechten erve.
Ende deze ghichte letteren oick besegelt met mijnen seghel ter bekennesse dat alle dese voernoemde sticken gevallen zijn bij mijnen rade ende bij mijnen vrijen willen. Gegeven inde jare dusent twehondert neghen ende negentich des anders daghes na senten Lucien daghe.

Rijksarchief Arnhem, Huisarchief Hackfort; Repertorium.

Noten

[1] W. J. van Varik, Oud Teylingen (poging tot een Plaatsbepaling, in: *Jaarboekje Leiden* 1940 dl. 32, pp. 196-198.
[2] R. Fruin, De jongere tak der Van Teylingens, in: *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde*, 3e reeks, dl. 10, afl. 3. 's-Gravenhage 1898.
[3] Gemeente-archief Leiden, Elsevier Inventaris, dl. 1, blz. 241, 15 juni 1386.
[4] Men vergelijke bijlage 1.
[5] L. Ph. C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, Amsterdam, 's-Gravenhage 1866 (1868)-1873, II, nr. 416.
[6] Maandblad *De Nederlandse Leeuw*, 44 (1926), kolom 193-207, 234-243, 258-266, 290-299, 353-361.
[7] Maandblad *De Nederlandse Leeuw*, 45 (1927), kolom 10-14 en 58.
[8] Vgl. E. H. ,ter Kuile, in: *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Leiden en het westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, p. 196 e.v.
[9] S. J. Fockema Andreae, J. G. N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in het Rijnland*, Leiden 1952, p. 29. Zie ook noot 8.
[10] Zie noot 9.
[11] Van den Bergh, a.w. II nr. 139, nr. 151, nalezing nr. 41, nr. 212, nr. 303.
J. de Fremery, *Supplement Oorkondenboek Holland en Zeeland*, 's-Gravenhage 1901, nr. 209.
[12] J. C. van Overvoorde, *Archieven van de kloosters*, I, inventaris en regesten, Leiden 1917, p. 169 Reg. no. 77.
[13] R. Fruin, a.w. p. 86, noot. Fruin verwijst hier naar Mattheus, *Analecta* III, p. 435.
[14] Van den Bergh, a,w, nr. 322.
[15] Over het versterkingsrecht: K. A. Kalkwiek, *De hertog en zijn burchten*, Zaltbommel 1976, p. 44 e.v.
[16] Voor deze ontwikkeling: C. Hoek, Schiedam; een historisch-archeologisch stadsonderzoek. In: *Holland* VII (1975), pp. 89-192. Ik zet overigens een groot vraagteken bij de opvatting van de schrijver, volgens welke de bij oorkonde van 24 okt. 1268 genoemde "woning te Nuwerscie" niet het latere Huis te Riviere zou zijn bedoeld. Hoek meent, dat Riviere pas verschijnt in 1275; men vergelijke p. 176, noot 158.
[17] Van den Bergh, a.w. nr. 345.
[18] Van den Bergh, a.w. nr. 426.
[19] Van den Bergh, a.w. nr. 416.
[20] H. Obreen, Het zegel der vrouwe van Voorne en Teylingen, in: *De Nederlandse Leeuw*, 50 (1932), kol. 92.
[21] R. Fruin, a.w. p. 86 e.v.
[22] Rijksarchief in Gelderland, huisarchief Hackfort, repertorium.
[23] F. van Mieris, *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, II, Leyden 1754, pp. 474-475.
W. H. Lenselink en A. D. A. Monna, *Studies over het Zeeuwse en Leidse burggraafschap*, Groningen 1976, p. 28 e.v.
Over vrouwen van Voorne: J. C. Kort, Raadsels rond drie Voornse vrouwen, in: *De Nederlandse Leeuw*, Cde jaarg. mei 1983, kol. 194-210.
[24] P. L. Muller, *Regesta Hannonensia*, 's-Gravenhage 1881, p. 189.
[25] F. van Mieris, a.w., p. 529.
[26] J. C. Kort, a.w., kol. 205-210.
[27] Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, Leenkamer Holland en Zeeland (L.H.Z.), Register Voorne A.B., 1284-1367, fol. 75.
[28] Gemeenschappelijke Archiefdienst Leiden, Archief klooster St. Marienhave.
Ook R. Fruin, a.w., p. 80.
[29] Leenactenboeken Gelre, uitheemse lenen, p. 69.
[30] R. Fruin, a.w., p. 84, noot 3.
[31] S. J. Fockema Andreae, *Warmond, Valkenburg en Oegstgeest*, Dordrecht 1976, p. 24.
[32] A. G. van der Steur, *Kastelen te Warmond*, Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, inventarisnr. 89082.
[33] A.R.A., L.H.Z., L.R.K., inv.nr. 23, fol. 43.
[34] A.R.A., L.H.Z., L.R.K., E.L. 1 fol. 73 en E.L. 2 fol. 60.
[35] W. H. C. Machen, *Warmond voorheen en thans*, dl. II, Leiden 1931.
[36] S. J. Fockema Andreae, a.w., p. 19.

De graven van Kessel

DOOR

H. CLEVIS EN J. A. COLDEWEIJ*

Ter inleiding

De Redactie is zeer verheugd de hand te hebben kunnen leggen op de hierbij aangeboden studie betreffende de graven van Kessel. De bekende verhandeling van Rosenkrantz uit 1896 was uiteraard volledig verouderd. Met behulp van velen geeft dit artikel een betrouwbaar beeld van de huidige stand van het onderzoek.
In verband met de lengte van de publicatie is deze in twee delen gesplitst. De volgende aflevering van "Castellogica" zal een beschouwing over het bezit van de graven van Kessel brengen. De literatuurlijst volgt aan het einde van de tweede aflevering. "De graven van Kessel" gelieve men te beschouwen als een voorbode van een behandeling van het bouwhistorisch onderzoek van de boeiende ruïne te Kessel op de westoever van de Maas.

De eerste generaties

Op 28 juli 1081 krijgen we in de oorkonden voor het eerst te maken met het geslacht der graven van Kessel. De eerste ons bekende graaf van Kessel is Hendrik (na 1082-1114).[1] Van Spaen schrijft in zijn "Oordeelkundige Inleiding tot de Historie van Gelderland" dat deze Hendrik niet alleen dezelfde is als Hendrik van Kriekenbeek, maar ook dat hij Hendrik is, een broer van graaf Gerard I van Wassenberg en Gelre.[2] Omdat Hendrik van Kriekenbeek een (achter)kleinkind was van de gebroeders Flamens, zou de stamboom van de graven van Kessel met een eeuw vervroegd kunnen worden. De mening die Van Spaen in 1802 formuleerde, heeft zeer lang stand gehouden. De gelijkstelling Kriekenbeek-Kessel berustte volgens Van Spaen op het volgende: "Kriekenbeek en Kessel waren beide bezittingen der Graven en Heeren van Kessel, die in het jaar 1297, of volgens het bij Pontanus geboekte, in 1326 door de Graven van Gelre zijn aangekogt, van Hendrik, Graaf van Kessel".[3] Rosenkrantz rekent in zijn "Bijdragen tot de geschiedenis van de graven van Kessel" in 1896 af met de theorie van Van Spaen.[4]
Allereerst merkt hij over bovenstaande verkoop op, dat uit een oorkonde van 21 april 1286 bleek dat Kessel reeds lang in handen was van de graaf van Gelre. Vervolgens stelt Rosenkrantz dat Kriekenbeek in de oorkonden altijd heerlijkheid wordt genoemd en nooit graafschap; dat Philippus van Heinsberg, aartsbisschop van Keulen, bij de opneming der goederen, verworven voor het aartsbisdom Keulen, tijdens zijn ambtsperiode (1167-1191) het kasteel Kriekenbeek met toebehoren gekocht heeft van Reynerus van Kriekenbeek en dat deze Reynerus van Kriekenbeek (1136-1167) in oorkonden van de aartsbisschop van Keulen als getuige onder de graven en dynasten voorkomt, zodat hij tot de edelen of hoge adel behoort. Na hem wordt volgens Rosenkrantz geen melding meer gemaakt van een heer van Kriekenbeek. Op 3 maart 1243 verkocht graaf Adolf van der Mark aan graaf Otto II van Gelre alle goederen welke hij door erfenis van de heer van Kriekenbeek verkregen had voor de som van 1700 Keulse mark. De verkoop bestond uit allodia en lenen met hun toebehoren: een hof Rufsosteren (waarschijnlijk Roosteren bij Susteren), cijnslieden te Kempen, andere leenmannen en ministerialen en alle bezittingen welke hij vanwege de heerlijkheid Kriekenbeek in eigendom bezat, uitgezonderd zijn cijnslieden van Werden, het goed Ditren (waarschijnlijk Dieteren, gemeente Susteren), en het goed van Johan van Hinsbeek, welke hem en zijn nakomelingen in leen verblijven. Tevens verklaren Otto, Engelbert en Gerard, zonen van graaf Adolf I, dat zij persoonlijk, in geval hun vader kwam te overlijden, zolang leendragers zullen blijven totdat de aankoper, graaf Otto II, het leen van de aartsbisschop van Keulen ontvangen heeft.[5]
De verkoop van 1243 wordt uitdrukkelijk beperkt tot ten westen van de Rijn gelegen lenen en allodia, die tot het Kriekenbeekse dominium behoord hebben. Dit betekent, volgens Jappe Alberts, dat de heren van Kriekenbeek ook bezit aan de rechter Rijnoever gehad hebben.[6]

* Met dank aan mevrouw Coldeweij (Deventer) en de heren A. Berg (Rendsburg, West-Duitsland), M. P. J. van den Brandt (Venraij), J. W. A. Fleuren (Helden-Panningen) en H. J. J. Vermeulen (Heerhugowaard) voor hun kritische kanttekeningen en waardevolle bijdragen.

Het is duidelijk dat Rosenkrantz in de verste verte geen bewijs ziet voor de theorie van Van Spaen voor een gelijkstelling Kriekenbeek-Kessel, maar Van Spaens theorie hield lang stand. In 1979 schrijft Jappe Alberts over de "op het eerste gezicht meest aannemelijke opvatting van Van Spaen" het volgende: "De overeenkomst tussen beiden is, dat zij in dezelfde tijd leefden, namelijk in de tweede helft van de 11de eeuw en in het begin van de 12de eeuw, dat zij beiden bezittingen hadden in de Molengouw tussen Maas en Niers, en dat zij bovendien buiten de Molengouw verspreide allodia, lenen en voogdijrechten bezaten, die voor een belangrijk deel in de loop van de 13de eeuw door verkoop in handen van de graven van Gelre en van Gulik kwamen. Wanneer het juist is dat Hendrik van Kriekenbeek een graafschap in de Molengouw bezat, dan zou een bezwaar tegen deze gelijkstelling zijn weggenomen. Blijft dan nog de vraag waarom Hendrik van Kriekenbeek zich graaf van Kessel genoemd zou hebben, terwijl zijn stamburcht toch Kriekenbeek was. Het verkrijgen van belangrijk bezit buiten het gebied van de oorspronkelijke stamburcht kon aanleiding zijn voor naamsverandering, zoals het voorbeeld van de heren van Heinsberg, die zich naar Valkenburg gingen noemen, en van de graven van Tomburg, die zich naar Kleef gingen noemen, aantoont. Maar ook het omgekeerde komt voor, namelijk dat de naam van de stamburcht voor het geslacht wordt gehandhaafd, terwijl het grootste deel van het gebied elders ligt, zoals bijvoorbeeld bij de graven van Are. De conclusie uit dit alles is, dat de gelijkstelling Kriekenbeek-Kessel niet uitgesloten is, doch zeker niet vaststaat."[7]

In chronologische volgorde zien we dat een van de (achter)kleinkinderen van de gebroeders Flamens, Hendrik van Kriekenbeek, in dezelfde tijd leeft als Hendrik, graaf van Kessel. Kriekenbeek is een heerlijkheid en Kessel een graafschap.[8] De heren van Kriekenbeek en de graven van Kessel bezaten beiden bezittingen in de Molengouw tussen Maas en Niers en hadden buiten de Molengouw verspreide allodia, lenen en voogdijrechten. Uit geen van de overgeleverde oorkonden blijkt dat het ene geslacht ooit bezittingen van het andere geslacht had. In 1136, 1139, 1149 en 1166 komt Reynerus van Kriekenbeek voor als getuige in oorkonden van de aartsbisschop van Keulen.[9] Uit oorkonden van 1188 en 1190 blijkt dat Philips van Heinsberg de burcht van Kriekenbeek met het bijbehorend allodium van Reynerus van Kriekenbeek gekocht heeft voor 1300 Keulse mark.[10]

Op 3 maart 1243 verkoopt graaf Adolf I van der Mark aan graaf Otto II van Gelre alle goederen welke hij door erfenis van de heer van Kriekenbeek verkregen had voor 1700 Keulse mark zoals hierboven reeds uitvoerig beschreven is. In 1251 ruilt graaf Otto II van Gelre een hof in Grefrath tegen een hof in Kriekenbeek met aartsbisschop Konrad van Keulen, omdat Otto van plan is in Kriekenbeek een klooster te bouwen.[11]

In deze oorkonde is graaf Willem van Kessel getuige. Dat wil echter niet zeggen dat Kessel bemoeienis heeft gehad met de bezittingen van het geslacht Kriekenbeek. In 1286 komt Walram van Kessel als leenman van de graaf van Gelre voor onder de getuigen bij de huwelijksvoorwaarden van Reinald van Gelre die zijn bezittingen te Kriekenbeek en zijn graafschap Kessel als onderpand wil geven.[12] Het feit dat Walram getuige is, heeft ook hier niets met Kriekenbeek te maken.

Uit de rekening betreffende het graafschap Gelre van 1294-1295 blijkt dat een Herman van Kriekenbeek de rekening betreffende de landen van Kessel en Rode (Venray) heeft opgemaakt en dat de graaf van Gelre inkomsten geniet uit het ambt Kriekenbeek.[13] Ten behoeve van de burcht blijken uitgaven gedaan te zijn voor het onderhoud. Uit de gegevens van 1294-1295 is geen enkele overeenkomst op te maken over goederen die het Kesselse geslacht van het Kriekenbeekse goederencomplex gehad zou hebben. Uit de gegevens van het oudste leenactenboek van Gelre uit 1326 valt evenmin iets op te maken.[14]

Tot slot nog een andere theorie: Quadflieg stelt dat het geslacht Kriekenbeek na Reynerus (1136-1167) wordt voortgezet onder de naam van Millendonk.[15] De eerste erfdrager van dit geslacht is Dirk I van Millendonk (1166-1197). Geen wonder dus dat na 1167 in de oorkonden geen Kriekenbeek meer voorkomt. Concluderend kunnen we stellen dat er over de oorsprong van het geslacht der graven van Kessel weinig valt te zeggen. Het is echter wel zeker dan Hendrik I van Kessel niet gelijk gesteld kan worden aan Hendrik van Kriekenbeek.

1 REK I, nr. 1145 (Bruno, comes, 28 juli 1081).
Sloet, nr. 188 (Hendrik I van Kessel, na 1082).
2 Van Spaen, dl. II pp. 114-115.
3 Zie noot 2.
4 Rosenkrantz, 1896, pp. 4, 8 en 16.
5 Bondam, nr. 39 p. 445.
6 Alberts, 1979, p. 37.
7 Alberts, 1979, pp. 38-39.
8 Van Spaen, dl. II, nr. 37.
9 REK II, nr. 322 (1136).
REK II, nr. 381 (1139).
REK II, nr. 461 (1149).
REK II, nr. 862 (1166).
10 REK II, nr. 1325 (1188) en nr. 1386 (1190).
11 Sloet, nr. 734.
12 Kleintjens, p. 21.
13 Meihuizen, p. 23.
14 Van Doorninck, 1898.
15 Quadflieg, 1958.

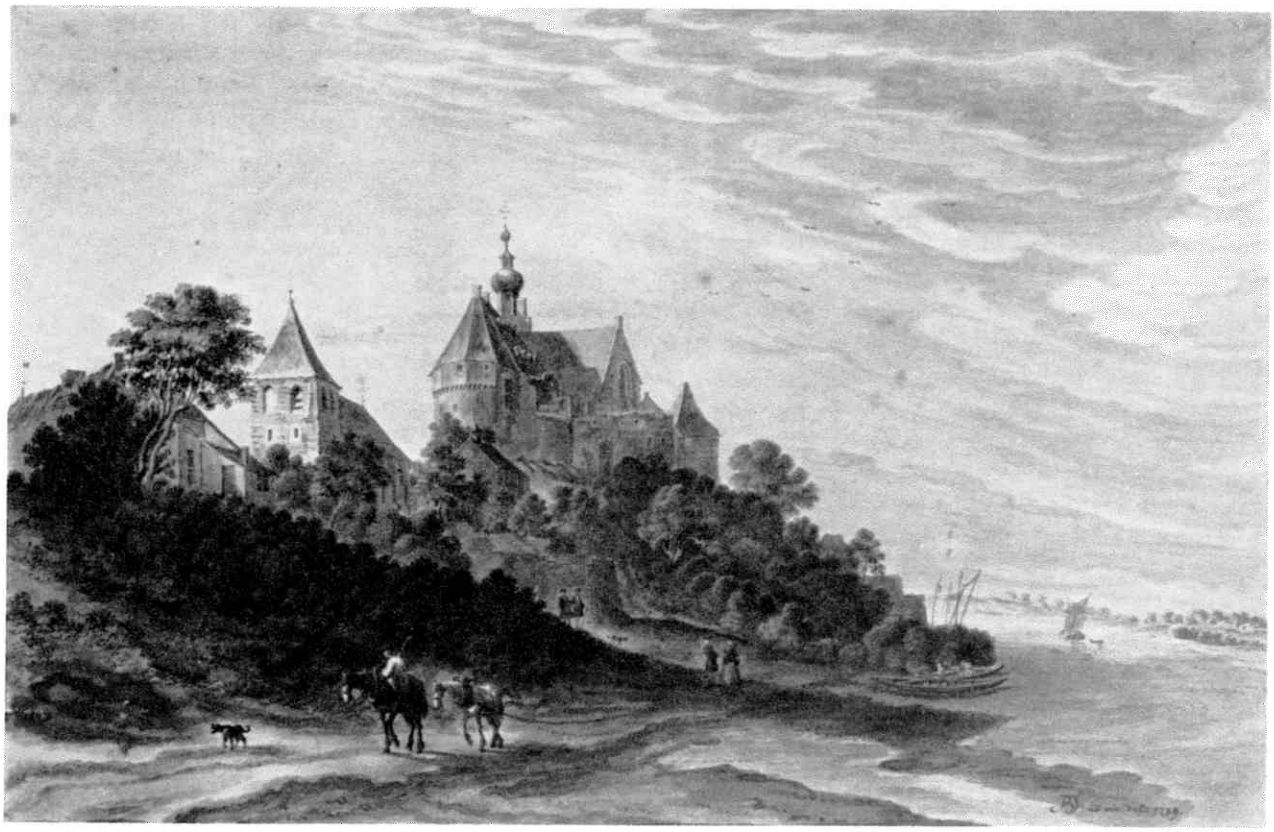

Het kasteel Kessel vanuit het zuidwesten naar een tekening van Jan de Beijer.
(Part. coll.)

Graaf Hendrik I

De oudst bekende graaf van Kessel is Hendrik I (na 1082-1114). Het geslacht duikt in het oorkondenmateriaal voor het eerst een jaar eerder op (28 juli 1081), wanneer een zekere comes Bruno optreedt als "altaris sancti Panthaleonis advocatus".[1] Aangezien graaf Hendrik I kort nadien dezelfde functie blijkt te bekleden en omdat in oorkonden van 28 december 1107[2] een Bruno voorkomt als broer van Hendrik I, is het niet boud te veronderstellen dat de Bruno van 1081 de vader is geweest van Hendrik I, graaf van Kessel en diens broer Bruno. De Bruno van 1081 kan niet dezelfde zijn als die van 1107 omdat Hendrik I en Bruno niet tegelijkertijd voogd van St. Pantaleon geweest kunnen zijn.
Hendrik I moet in of kort na 1082 de functie van altaarvoogd van het in 957 gestichte Benediktijnerklooster St. Pantaleon van zijn vader hebben overgenomen. Hij komt namelijk als zodanig voor in een oorkonde waarin Irmgard van Süchteln aan het klooster een wijnberg schonk.[3] Deze schenking kan in verband worden gebracht met het feit dat Irmgards broer, graaf Herman, in 1082 abt werd van St. Pantaleon.[4] Hendrik was graaf van Kessel; zijn stamslot en zijn gebieden moeten in die omgeving gezocht worden. Over de omvang daarvan weten we tijdens zijn graafschap nog niets. De voornaamste goederen moeten, zoals later zal blijken, aan de linkeroever van de Maas gelegen hebben.
Hendrik I kwam ook twee maal voor in de getuigenlijst van oorkonden van de rooms-koning Hendrik V aan de graven van Zutphen.[5] Aan het eind van zijn leven vinden we hem in bondgenootschap met de aartsbisschop en de stad Keulen tegenover diezelfde Hendrik V. In de slag bij Andernach in october 1114 tijdens dit conflict sneuvelde hij, doordat hij tengevolge van een fout van zijn medestrijders onder de paardehoeven terecht kwam. Hij werd naast de Dom in Keulen begraven.[6]

[1] REK I, nr. 1145.
[2] Sloet, nrs. 214 en 215, beide van 28 december 1107.
[3] Sloet, nr. 188, Van Spaen II, p. 114-115.
[4] Sloet, nr. 188. "Herman werd abt van St. Pantaleon in het jaar 1082. Is het gewaagd aan te nemen, dat bij zijne verheffing tot die waardigheid, zijne zuster de gift heeft gedaan?"
[5] Sloet, nrs. 214 en 215.
[6] MGH SS XVII pp. 750-751. "Nullus preterea principalium virorum ex parte Coloniensium aut captus refertur aut occisus preter Heinricum comitem de Kesle, virum egregium, qui per fraudem suorum, equorum pedibus suffocatus. Colonie iuxta aecclesiam maiorem beati Petri honorificae tumulatus est."
N.B. Alberts, 1974, p. 45 en 1979, p. 38, plaatst Hendrik I ten onrechte in het kamp van de Duitse koning. Hij baseert zich op Sloet, nr. 188, die daar niets over zegt.

(Graaf) Gerard

Uit een oorkonde van 5 april 1118, waarin een Gerard van Kessel optreedt als getuige van aartsbisschop Frederik I van Keulen, kunnen we alleen maar concluderen dat ook deze (graaf) betrekkingen heeft onderhouden met de aartsbisschop. De oorkonde heeft betrekking op een schenking van de tienden van de broek bij de hof Straelen door de aartsbisschop aan de abt van Siegburg.[1] Deze oorkonde is de enige die bewaard is gebleven over Gerard van Kessel. Hij wordt in de oorkonde geen graaf genoemd. Toch is deze Gerard zeer waarschijnlijk de oudste zoon van de inmiddels overleden Hendrik I.

[1] Lacomblet I, nr. 287.

Graaf Hendrik II

In 1121 komt in een oorkonde van aartsbisschop Frederik I van Keulen als eerste getuige onder de liberi een Henricus, comes voor.[1] Gezien het feit dat later Hendrik, graaf van Kessel, nog vele malen voorkomt in oorkonden van de aartsbisschop, is het zeer waarschijnlijk dat we hier reeds te maken hebben met Hendrik II van Kessel.
Hendrik II (1124-1141) komt voor het eerst met zekerheid voor in 1124 als getuige in een schenkingsoorkonde van aartsbisschop Frederik I van Keulen aan de abdij van St. Pantaleon.[2] Hendrik II heeft het voogdijschap van de graven van Kessel over het klooster St. Pantaleon voortgezet, hoewel hij van de vijf keren dat de oorkonden betrekking hebben op St. Pantaleon slechts eenmaal als "advocatus ecclesiae nostrae" genoemd wordt en wel in 1141 in een oorkonde van abt Gerard, waarin deze o.a. de stand van de horigen verlicht.[3]
Verder komt hij op 10 februari 1129 en in 1139 voor met betrekking tot St. Pantaleon, waarvan eenmaal in een schenkingsoorkonde van koning Lotharius de Sakser en eenmaal in een oorkonde van de aartsbisschop van Keulen.[4]
We mogen van hem zeggen dat hij tot het gevolg van de aartsbisschop van Keulen behoorde. Hij komt maar liefst vijf maal voor in diens oorkonden. Naast bovengenoemde gevallen gebeurt dit in 1136 in verband met de abdij Siegburg, in 1136 met betrekking tot het kapittel van St. Gereon in Keulen en in 1134 getuigt hij bij de bevestiging van een overdracht van proost Felmar van Zyflich aan het altaar van St. Maarten.[5] Vanaf 5 december 1135 traden de graven van Kessel in Gladbach "in allen verwaltungs- und güterrechtlich wichtigen Urkunden der um 974 gegründeten St. Vitus-abtei unter den weltlichen Zeugen stets an erster Stelle auf. Den Vogttitel führten sie dort nur in den Jahren 1275, 1281 und 1285, obwohl sie die Gladbacher Vogtei sicherlich schon 1135 besessen hatten".[6] Hij is dan getuige in een oorkonde van de aartsbisschop van Keulen die een aantal bepalingen van abt Walter van Gladbach bevestigt.[7] Vanaf 1139 komt naast Hendrik II ook Walter voor als graaf van Kessel.[8] Beiden voeren op dat moment de grafelijke titel.

[1] Lacomblet I, nr. 292.
[2] Foerster, pp. 131-134.
[3] Lacomblet I, nr. 344.
[4] 10-02-1129 Lacomblet I, nr. 304, Sloet, nr. 252.
1139 Lacomblet I, nr. 338, REK II, nr. 373.
[5] 1136 Lacomblet I, nr. 324, REK II, nr. 321.
1136 REK II, nr. 318.
1134 Sloet, nr. 267, REK II, nr. 305.
[6] Mackes, p. 90. De graven van Kessel komen verder met betrekking tot de abdij van Gladbach voor in de volgende jaren:
05-12-1135 Lacomblet I, nr. 320, Brasse I, nr. 23, REK II, nr. 315.
1170 Brasse I, nr. 53.
1172 Lacomblet I, nr. 443.
1243 Lacomblet II, nr. 281.
08-03-1275 Lacomblet II, nr. 663 (Brasse I, nr. 114 heeft de juiste datum).
18-11-1281 Brasse I, nr. 121.
18-06-1285 Lacomblet II, nr. 806.
[7] 05-12-1135 Lacomblet I, nr. 320.
[8] 1139 Lacomblet I, nr. 337.

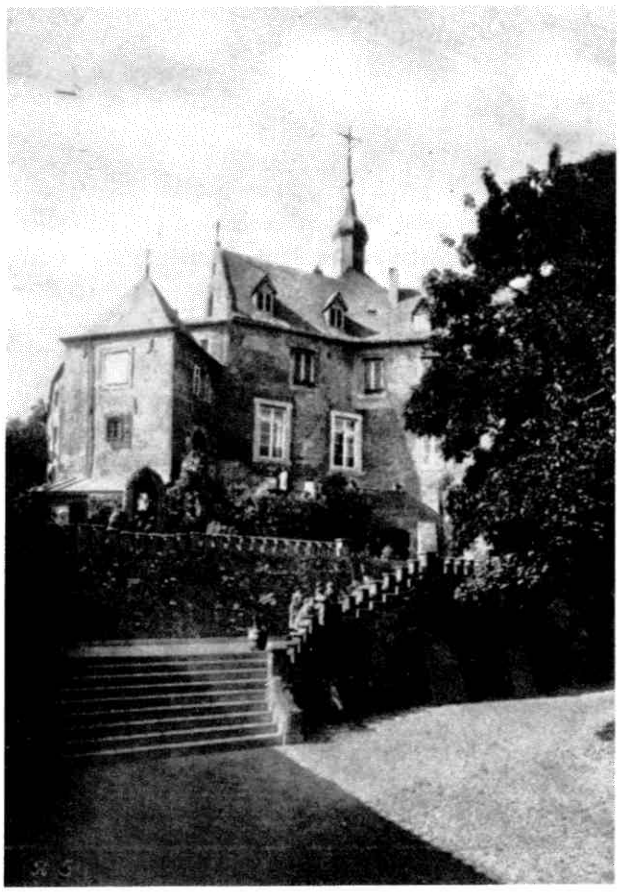

Kasteel Kessel vanuit het noorden in de jaren dertig naar een oude prentbriefkaart.

Graaf Walter

Walter is niet met zekerheid op de juiste plaats in de stamboom in te vullen. We plaatsen hem op een lijn met Gerard en Hendrik II. Walter (1139-1158) komt, naast Hendrik II, reeds voor in 1139, terwijl hij ook de grafelijke titel voert. Dat vindt plaats in een oorkonde van Arnold I, aartsbisschop van Keulen, waarin deze het grondbezit van het vrouwenklooster te Koningsdorf bevestigt.[1]
Dit klooster stond onder de abdij St. Pantaleon.
Met betrekking tot St. Pantaleon komt Walter nog voor in oorkonden van 1144, 1147, 1152 en 1153.[2]
Eenmaal, in 1143, is hij getuige bij een geschil tussen St. Pantaleon en een van haar voogden, Christiaan van Wevelinghoven, dat bijgelegd wordt door de aartsbisschop van Keulen. Van Wevelinghoven wordt in 1152 ook voogd genoemd. De Van Wevelinghovens komen trouwens vaker in verband met de graven van Kessel voor, en niet alleen met betrekking tot St. Pantaleon, maar ook in verband met de St. Vitus abdij te Gladbach.[3]
Het is niet bewezen dat graaf Walter ook voogd was van St. Pantaleon. Zeer waarschijnlijk is dat echter wel. Onlangs is dit nog betoogd door Peters.[4]
Bij Walters optreden in 1152[5] – hij treedt dan op als getuige in een oorkonde van abt Wolbero van St. Pantaleon die een vroeger leen in Süchteln verkoopt – voert hij niet de voogdtitel. Als dit al gebeurt door een bepaalde graaf, vindt dat plaats in oorkonden van de abdij zelf. In bevestigingsoorkonden vrijwel nooit. Bij de bevestigingsoorkonde van genoemd leen in Süchteln komt hij helemaal niet onder de getuigen voor.
Walter wordt tweemaal, in 1144 en 1146, in verband gebracht met Laach. Hij treedt als getuige op in oorkonden. Mogelijk, maar niet te bewijzen, zou hier reeds van een voogdijschap sprake kunnen zijn, doch eerst bij Hendrik V hebben we hiervoor een definitief bewijs.[6]
Van alle oorkonden die van Walter bekend zijn, treedt hij zesmaal op als getuige in oorkonden van de aartsbisschop van Keulen. Ook heeft hij contacten met de rooms-koning: in 1158 bevindt graaf Walter zich in het gevolg van keizer Frederik Barbarossa. Dit kunnen we concluderen uit het feit dat hij dan optreedt als getuige in een oorkonde van Frederik over het klooster Rolandswerth.[7]
In 1184 komt de naam van een graaf Walter nogmaals voor in een oorkonde, doch dan is hij inmiddels overleden.[8]

Deze oorkonde wordt behandeld onder graaf Hendrik III. Brasse noemt zonder bronvermelding de namen van twee broers van graaf Walter, Herman en Richewin,[9] hetgeen hoogst onwaarschijnlijk is.

[1] 1139 Lacomblet I, nr. 337.
[2] 1144 Lacomblet I, nr. 352.
1147 Kuphal, pp. 223-225 Urkunde 4.
1152 Hilliger, pp. 90-91.
1153 Lacomblet I, nr. 378.
[3] Zie o.a.:
1141 Lacomblet I, nr. 344.
1143 Lacomblet I, nr. 349.
1147 Kuphal, pp. 223-225 Urkunde 4.
1152 Hilliger, pp. 90-91.
Ook bij de St. Vitus abdij te Gladbach komen niet alleen de Kessels voor, maar ook de Wevelinghovens. Zie o.a.:
1168 Brasse I, nr. 50.
1170 Brasse I, nr. 53.
1172 Lacomblet I, nr. 443.
[4] Peters, pp. 141 en 156.
[5] 08-09-1152 Lacomblet I, nr. 373.
[6] 1144 Codex Dipl. Rheno-Mosellanus Bd. I, nr. 135.
04-02-1146 REK II, 442.
[7] 1158 Codex Dipl. Rheno-Mosellanus Bd. I, nr. 168.
[8] 1184 REK II, nr. 1228.
[9] Brasse I, p. 477.

Graaf Hendrik III

Tussen het laatste ons bekende optreden van graaf Walter en de eerste vermelding van de volgende graaf, ligt een periode van 8 jaar. We gaan er echter van uit dat Hendrik III (1166-1188/89) een zoon is van Hendrik II, maar bewijzen kunnen we dit niet. We nemen aan dat met Hendrik III bedoeld wordt de graaf van Kessel die als getuige voorkomt in een oorkonde van abt Wichmann van St. Pantaleon.[1] In deze oorkonde wordt bovendien vermeld dat Hendrik van Gelre opperaltaarvoogd is. Betrekkingen met Gladbach komen tot uitdrukking in oorkonden van 1170 en 1172. Het betreft twee aankopen, resp. een goed van Rakesleiden en 18 morgen land van Geldolf van Niederhoven en het allodium Rakesleiden van Allard van Tuschinbroc en diens oom Geldolf van Breidenrode.[2] Hendrik III treedt als getuige op.
Hendrik III komt in oorkonden voor van de roomskeizer. Hij treedt op als getuige in een oorkonde van Frederik I, die de inkomsten van de abdij Siegburg bevestigt. Dit vindt plaats op 9 mei 1174.[3]
In 1184 en in 1188[4] en bovendien in 1189,[5] wordt Hendrik III genoemd als getuige in oorkonden van de aartsbisschop van Keulen. Hij wordt genoemd in verband met een wijnberg te Senheim die door de aartsbisschop voor 400 Mark wordt verkocht. Deze wijnberg was door Arnold I van Keulen in leen gegeven aan graaf Walter van Kessel, die hem weer verleend had aan Olrich van Brunishor, die hem op zijn beurt weer doorgaf aan zijn zoon Warner. Omdat de inkomsten van het aartsbisdom in deze regio te gering waren, is een vergelijk tot stand gekomen in 1184, waarbij Hendrik III afstand deed van zijn rechten en waarbij Warner schadeloos gesteld werd met een bedrag van 100 Mark zilver.

Door een schenking van aartsbisschop Arnold I van Trier (1169-1183) tussen 1180 en 1183 komen we de naam van de echtgenote van Hendrik III te weten: Alveradis. Het geschenk aan het echtpaar bestond uit een huis te Keulen.[6] Hendrik III zou daardoor volgens Mackes aan moederskant een verwant (cognatus) zijn van Arnold I van Trier.[7] Over Alveradis, de echtgenote van Hendrik III, zegt Mackes, dat zij niet zoals tot dusver aangenomen uit het geslacht Molbach-Nörvenich stamde, maar uit het gravengeslacht Berg of Gelre.
Alveradis kan echter een dochter zijn uit het huwelijk van Hendrik II van Kuyc en Sofia van Renen. Na de dood van Hendrik van Kessel is zij dan hertrouwd met Dirk II van Voorne. Kessel en Kuyc waren bijna buren. Een dotatie van 1219 aan Mariënweerd spreekt in dit opzicht boekdelen; Mariënweerd werd namelijk in 1129 door de Kuycs gesticht. De getuigen in de oorkonde van 1219 waren allemaal bloed- of aanverwanten van de Kuycs.[8] De naam Alveradis komt bij het geslacht Kuyc vaker voor. Hendrik I van Kuyc was gehuwd met Alveradis van Hochstaden[9], die in 1131 rechten blijkt te hebben in de "Waldgrafschaft" Osning.[10] Bezit in Hochstaden werd op 24 augustus 1271 door Hendrik V verkocht![11]
Wellicht op grond van verwantschap met Arnold I van Trier kunnen we verklaren dat Hendrik III als getuige voorkomt in een oorkonde van diens opvolger, Johan van Trier.[12]

[1] 1166 Lacomblet I, nr. 245.
[2] 1170 Brasse I, nr. 53.
1172 Lacomblet I, nr. 443.
[3] 09-05-1174 Sloet, nr. 336.
[4] 1184 REK II, nr. 1228.
1188 REK II, nr. 1327.
[5] 1189 Beyer, nr. 96.
[6] Hoeniger, Bd. II, p. 167 (N11 VII18) en p. 133 (N9 V9).
[7] Mackes, p. 92.
[8] Coldeweij, p. 228.
Zie ook Fremery, J. de, Cartularium der Abdij Mariënweerd. Op een rectificatie van de huwelijken van Alveradis, dochter van Hendrik II van Kuyc, zal Coldeweij nader ingaan in een artikel over de genealogie Kuyc in De Nederlandse Leeuw.
[9] Coldeweij, p. 226.
[10] Coldeweij, p. 21. (Osning = uit Hochstaden).
[11] Lacomblet II, nr. 616.
[12] Beyer, nr. 112.
Deze oorkonde is niet gedateerd en op grond van welke reden deze in 1190 gesteld wordt is niet vermeld.

Graaf Hendrik IV

Na de dood van Hendrik III verkopen Hendrik IV (1189-1219), graaf van Kessel, zijn broer Konrad en hun moeder Alveradis hun Keulse huis met als mundiburdus (helper) een graaf Frederik.[1] Volgens Mackes vindt deze verkoop plaats tussen 1190 en 1203.[2]
Opvallend is het aantal malen dat Hendrik IV als getuige voorkomt in oorkonden van de aartsbisschop van Keulen. Dit vindt o.a. tweemaal plaats in 1197, verder in 1198, 1200, 1201, 1209, 1216, 1217 en 1218.[3] In 1218 vinden we bovendien nog iets over zijn familiebetrekkingen. Hij komt dan, omdat hij getrouwd is met Udelhinde (over wie we het hieronder nog zullen hebben), voor als getuige naast o.a. Gerard van Blankenberg in een oorkonde van Engelbert I, aartsbisschop van Keulen, die bevestigt dat Everhard van Hengebach (schoonvader van Hendrik IV) in het klooster Hoven is getreden en aan datzelfde klooster met toestemming van zijn kinderen enkele schenkingen heeft gedaan.[4]
In 1203[5] en 1208[6] treedt Hendrik IV als getuige op van de kant van de aartsbisschop van Keulen in verdragen die deze sluit met de hertog van Brabant. In 1208 is hij getuige in een oorkonde van aartsbisschop Frederik I van Keulen aan de abdij Kamp[6] en in 1211 in een van aartsbisschop Diederik van Keulen die een schenking doet aan de inwoners van de stad Neuss.[8]
De graven van Kessel zullen we nog vaker in verband met Kamp tegen komen. Waarschijnlijk hebben ze van deze abdij ook bepaalde voogdijrechten genoten. Hetzelfde geldt voor Neuss. Op 23 augustus 1271[9] zullen we zien dat graaf Hendrik V de voogdij over Neuss aan de rechterzijde van de Niers verkoopt. Wanneer we speciaal kijken naar de oorkonden van 12 juli 1198 en de dag daarna, dan moet daarbij het volgende opgemerkt worden. Otto IV werd in deze tijd te Aken (waar de oorkonden uitgevaardigd werden) tot rooms-koning gekroond, na eerst felle strijd met zijn tegenstanders gevoerd te hebben. Hij had zijn koningsschap vooral te danken aan de fervente steun van de aartsbisschop van Keulen. Hendrik IV, graaf van Kessel, die ongetwijfeld bij de kroningsplechtigheid aanwezig is geweest, moet een van de belangrijkste personen uit het gevolg van de aartsbisschop zijn geweest. De aartsbisschop wordt op 12 juli 1198 voor zijn verdiensten beloond door koning Otto IV met teruggave van het allodium Saalveld, waarvan Hendrik IV getuige is.[10] De daaropvolgende dag treffen we Hendrik IV nogmaals aan als getuige in een koningsoorkonde.[11]
Eerder al, op 28 juni 1193, bleek Hendrik IV betrekkingen te hebben met rooms-keizer Hendrik VI[12] en ook later op 3 februari 1201 getuigt hij in een oorkonde van Otto IV die zijn twee broers afstand laat doen van bepaalde bezittingen ten gunste van de aartsbisschop van Keulen voor diens verdiensten.[13]

Hendrik IV komt eveneens voor in drie koningsoorkonden met betrekking tot rechten die aan de stad Keulen worden geschonken,[14] waardoor we ons afvragen welke banden Hendrik IV met de stad Keulen gehad kan hebben. In ieder geval blijkt wel uit bovenstaande oorkonden dat hij een hoge positie had in het gevolg van de aartsbisschop van Keulen en dat zijn betrekkingen met de rooms-koning ook niet onbelangrijk waren.

Hendrik IV is de eerste graaf van Kessel van wie bekend is dat hij leenman van de graaf van Gelre is geweest. Voor welke goederen hij als leenman van Gelre te boek stond, is niet bekend. De verkoopsoorkonde van 1279 zal later met betrekking tot dit probleem nader bekeken worden. Dat Hendrik IV leenman was van de graaf van Gelre, blijkt uit een drietal oorkonden. Zo wordt hij op 6 maart 1196 en in 1203 genoemd als borg en leenman van de graaf van Gelre, in verdragen die laatstgenoemde sluit met de hertog van Brabant.[15] Op 22 januari 1200 is Hendrik IV getuige bij een verdrag dat de graaf van Gelre sluit met de hertog van Brabant en de bisschop van Utrecht.[16]
Samenvattend kunnen we stellen dat Hendrik IV in de internationale politiek beslist geen kleine jongen is geweest. Dat blijkt ook uit een oorkonde gedateerd 1190 van Otto, graaf van Gelre en Zutphen, waarin deze de stad Zutphen vrijheden verleent en schepenen toestaat.[17] Hendrik IV wordt als een van de getuigen opgevoerd. Twijfels over de echtheid van deze oorkonde rezen al bij Van Spaen. Sindsdien is er veel over geschreven. De Vries sluit dit hoofdstuk af door te stellen dat wij deze oorkonden uit 1190 mogen beschouwen als een geantedateerd "privilegium maius".[18] De "falsaris" heeft met het opvoeren van Hendrik, graaf van Kessel, wel Hendrik IV bedoeld.
Op 12 oktober 1219 verschijnt de eerste ons bekende oorkonde van een graaf van Kessel. Hendrik IV schenkt ten behoeve van zijn zieleheil aan het klooster Mariënweerd in het bisdom Utrecht aanzienlijke goederen: een curtis te Barlo en te Hovesdonck met alle toebehoren, een huis te Barlo en een boomgaard naast de kerk van Kessel. Ook schenkt hij het klooster een curtis te Oye, welke zijn vrouw of kinderen kunnen terugkopen voor 50 Mark, terwijl bij terugkoop het klooster wel tot in lengte van dagen het vruchtgebruik mag behouden. De advocatie over deze schenkingen draagt hij op aan de aartsbisschop van Keulen. Hij komt met de abt van het klooster overeen dat er een priester van het klooster aangewezen wordt voor de kapel en de begraafplaats van de nonnen te Kessel. Onder de getuigen komt een aantal van zijn eigen homines voor: Godefridus de Eyke, Wilhelmus de Koline, Gerardus de Barlo, Godefridus Pincerna, Heistachius en Hein de Suetersbeeck.[19] In het cartularium van Mariënweerd komt een bevestigingsoorkonde van Engelbert I, aartsbisschop van Keulen, voor waarin Udelhinde, de echtgenote van Hendrik IV, met name wordt genoemd.[20]
Hendrik IV is volgens Mackes tussen 1190 en 1200 in het huwelijk getreden met Udelhinde.[21] Zij was de dochter van Everhard van Hengebach (zie hierboven) en Jutta van Gulik. Dit echtpaar had drie zonen en drie dochters: Willem III, graaf van Gulik, Theoderik en Everhard, Jutta, Udelhinde en Aleida.[22] Jutta trouwde met Gerard I van Blankenheim en Aleida huwde Arnold IV van Diest.[23] Willem III, graaf van Gulik, was getrouwd met Mathilde van Limburg en Theoderik was eveneens getrouwd met ene Mathilde. Hendrik IV en zijn vrouw Udelhinde hadden voor 1200 de beschikking over een huis in de Dranggasse te Keulen, tesamen met graaf Willem III van Gulik en zijn vrouw Mathilde, Everhard, Theoderik en diens vrouw en Gerard van Blankenheim, als gezamenlijke erven van ouders en schoonouders.[24]
Van de kinderen van Udelhinde en Hendrik zouden we in mei 1217 Theoderik tegen kunnen komen als graaf van Kessel in een oorkonde van graaf Walram van Luxemburg.[25] De naam Theoderik is echter door verschillende auteurs verkeerd gelezen. Er staat in feite H[enricus]. In 1232 komen we Willem tegen terwijl hij de grafelijke titel voert.[26] Deze Willem draagt dezelfde naam als zijn oom, Willem III, graaf van Gulik.
De tweede zoon, Herman, wordt in 1243 tot abt van St. Pantaleon gekozen en sterft op 16 april 1255.[27]Deze oorkonde is de enige die betrekking heeft op St. Pantaleon. Een zoon (of broer) als abt van een klooster kan eventuele voogdijrechten verstevigen.
Van de dochters komen we Hildegonde in 1220 tegen wanneer zij onder abdis Richardis van Nassau in de adellijke Onze Lieve Vrouwe abdij te Roermond de kloostergelofte aflegt.[28] De zogenaamde tweede dochter, Walburga van Kessel, trouwt in 1222 met Bertold van Büren en laat enige kinderen na.[29] Die tweede dochter berust echter op een vergissing. Het is niet Walburga, maar Udelhinde wat gelezen moet worden in de oorkonde. Dit is goed mogelijk, omdat Hendrik IV waarschijnlijk overleden is tussen 1219 en 1222. Udelhinde kan dan hertrouwd zijn met Bertold van Büren.
Sloet en Mackes dateren een oorkonde van graaf Willem van Kessel in 1235.[30] Als we de paasstijl volgen (Kessel zal Keulen gevolgd hebben) zou de uiterste datum van deze oorkonde op 29 maart 1236 kunnen vallen.[31] In deze oorkonde bevestigt Willem dat zijn vader Hendrik IV in de abdij Kamp een memorie heeft gesticht voor diens moeder Alveradis. Hiertoe had hij de abdij een jaarrente overgemaakt van 1 Mark uit enkele goederen bij Kessel, die zolang betaald zou worden totdat de abdij 10 Mark had voor de aankoop van een erfrente. Willem bevestigt dit en somt de personen op die betalingsplichtig zijn. In deze oorkonde wordt Hendrik IV 'bone memorie' genoemd, wat er op wijst dat hij inmiddels overleden is.

Wie schetst nu onze verbazing dat bij Sloet en Slanghen een oorkonde is afgedrukt met als datum 10 november 1236. Hendrik IV sticht dan een altaar met twee wekelijkse missen in de kerk te Kessel. Hij stelt hier enige goederen en inkomsten voor beschikbaar. Een van de getuigen in deze oorkonde is heer Berck, ridder te Barlo, op wie we later nog zullen terugkomen.[32]

Deze oorkonde is ongetwijfeld fout gedateerd. Wellicht heeft in het origineel niet 1236 gestaan, maar 1216. Hendrik IV is waarschijnlijk kort na 1219 overleden. Wanneer men de dood voelde naderen, stichtte men memories voor het zieleheil.

De St. Vitusabdij te Gladbach gedacht een Hendrik op 5 september en een Udelhinde (echtgenote van Hendrik IV) op 6 juli.[33] Waarschijnlijk wordt met genoemde Hendrik niet Hendrik IV, maar Hendrik V bedoeld (zie hierna). Over de bezittingen van de graaf van Kessel kunnen we uit bovengenoemde oorkonden het volgende opmaken. Het huis te Keulen dat het geslacht Kessel tussen 1180 en 1183 van hun verwant Arnold I, aartsbisschop van Trier, gekregen heeft, wordt tussen 1190 en 1203 weer verkocht. Voor 1200 kregen Hendrik IV en zijn vrouw Udelhinde te Keulen het medegebruik van een huis in de Dranggasse. Misschien vond het geslacht Kessel twee huizen te veel van het goede en heeft men een verkocht. Hendrik IV blijkt bezittingen van de graaf van Gelre in leen gehouden te hebben. Uit een eigen oorkonde zijn reeds enkele bezittingen genoemd: een curtis te Barlo en te Hovesdonck, een huis in het bos van Barlo, een boomgaard naast de kerk van Kessel en een curtis te Oyen. De memoriestichting bij de abdij Kamp geeft ons de informatie dat hij inkomsten genoot uit bepaalde goederen te Kessel. De oorkonde van 1236 (1216) zegt ons dat hij de beschikking had over een curtis te Kessel, gelegen tussen het huis Haddenraij en het goed "op den Parick". Met betrekking tot de voogdijschappen over St. Pantaleon, St. Vitus en Laach missen we hem (hoewel zijn zoon abt van St. Pantaleon werd), maar we vermoeden dat hij ze gehad heeft en zelfs uitgebreid heeft met voogdijrechten over de abdij Kamp en de stad Neuss.

1 Hoeniger, p. 167 (N 11 VII 18).
Mackes, p. 92 noot 38 en Groten, p. 62 noot 40, merken op dat een Graaf Frederik van Altena getrouwd is met een Alveradis, maar dat niet bekend is of deze Alveradis de weduwe was van Hendrik III van Kessel. Onder Hendrik III hebben we echter gesteld dat Alveradis van Kuyc de gade van Hendrik III is geweest.

2 Mackes, p. 92.

3 1197 Lacomblet I, nr. 554.
1197 REK II, nr. 1527.
1198 REK II, nr. 1548.
1200 REK II, nr. 1580.
1201 Lacomblet II, nr. 4.
1209 REK III, dl. I, nr. 64.
1216 Lacomblet II, nr. 57.
1217 REK III, dl. I, nr. 163.
1218 REK III, dl. I, nr. 186.

4 1218 Lacomblet II, nr. 75.

5 1203 Sloet, nr. 403.

6 1208 Sloet, nr. 422.

7 1208 Lacomblet II, nr. 24.

8 1211 REK III, dl. I, nr. 89.

9 Zie hierboven.

10 12-07-1198 Sloet, nr. 392.

11 13-07-1198 Lacomblet I, nr. 563.

12 28-06-1193 Lacomblet I, nr. 539.

13 03-02-1200 Lacbomblet I, nr. 566.
03-02-1201 REK II, nr. 1596.
Bij de datering is die van Knipping aangehouden. Lacomblet dateert de oorkonde een jaar vroeger.

14 30-04-1207 Lacomblet II, nr. 17.
16-03-1212 Sloet, nr. 433.
30-11-1212 Lacomblet II, nr. 40.

15 06-03-1196 Sloet, nr. 387.
1203 Sloet, nr. 401.

16 22-01-1200 Sloet, nr. 397.

17 1190 Sloet, nr. 376.

18 De Vries, p. 155.

19 1219 Sloet, nr. 457, datering voor 18 oktober.

20 De Fremery, nrs. 37 en 38.

21 Mackes, p. 92.

22 1218 Lacomblet II, nr. 75.

23 10-09-1250 Lacomblet II, nr. 361.
Zie ook Tille en Krudewig, Bd. I, p. 168 en Von Diest, p. 39.

24 Fahne I, p. 210.

25 Ernst, dl. VI, nr. 106.

26 HStAD. Abtei Kamp, Urkunde 57.

27 Hilliger, p. 26.
Zie ook Kracht, p. 210.

28 Romen, Limburgs Jaarboek XXII (1926) pp. 71-72.

29 REK III, dl. I, nr. 331 en 353.

30 Sloet, nr. 578.
De datum: "datum anno domini MCCXXXV indictione IX presidente sedi romane ecclesiae sanctissimo papa Gregorio, regnante nobilissimo romanorum imperatore Friderico, sub archiepiscopo coloniensis ecclesiae Henrico". HStAD. Abtei Kamp, Urkunde 69.

31 Het is een oorkonde met als incarnatiejaar 1235 en een indictie die op 1236 wijst. Pasen valt op 30 maart in 1236. In plaats van "trigesimo" zal "dicesimo" gelezen moeten worden.

32 Sloet, nr. 591.
Slanghen, p. 144, bijlage 3.
Sloet merkt op dat hij een afschrift gekregen had van Habets, volgens een notarieel afschrift in het kerkarchief te Kessel. Slanghen vermeldt zijn bron niet.

33 Eckertz, pp. 44 en 55.

Graaf Willem

Graaf Willem (1232-1263), die naar alle waarschijnlijkheid is getrouwd met een meisje uit het huis Limburg, zet de goede verstandhouding van het geslacht Kessel met de aartsbisschop van Keulen voort. Zo zien we Willem als getuige voorkomen in oorkonden van de aartsbisschop en Willems oom, de graaf van Gulik, over hun twisten betreffende het graafschap Hochstaden.[1]
Hij is ook getuige van een ruil tussen de aartsbisschop en de graaf van Gelre in 1251. De graaf van Gelre ruilt bezittingen in Grefrath tegen Keulse bezittingen in Kriekenbeek, alwaar hij van plan is een Cisterciënserklooster te bouwen.[2] Bij een scheidsrechterlijke uitspraak op 16 december 1263 van de bisschoppen van Luik en Munster en de graven van Gulik en Gelre over de strijdpunten tussen de stad Keulen en haar aartsbisschop komt Willem van Kessel ook onder de getuigen voor.[3] De betrekkingen tussen de graaf van Kessel en de graaf van Gelre zijn ook nauw geweest. Willem komt nog zesmaal voor in oorkonden van de graaf van Gelre en wel in 1238, 1253, 1255, 1259, 1260 en 1264.[4]
Op 13 mei 1260 treedt de graaf van Kessel nogmaals op als borg voor de graaf van Gelre bij slechting van de twistpunten tussen Gelre en Kleef door de hertog van Brabant. Wat de eventuele voogdijrechten betreft, hebben we Willem reeds ontmoet bij de bevestiging van een schenkingsoorkonde van zijn vader aan de abdij Kamp in 1235.[5] Daarvoor, in 1232, trad hij al als graaf op in de getuigenlijst van een oorkonde van de abdij Kamp bij de aankoop van goederen in (Breyell) Lobberich.[6]
In 1243 vervaardigden Herman van Kessel, abt van het St. Vituskloster van Gladbach en graaf Willem van Kessel, die op dat moment waarschijnlijk voogd is geweest omdat uitdrukkelijk zijn toestemming nodig was, samen een oorkonde uit. Ze verdeelden de parochie aan de hand van de hoeven, de gemeenschappelijke weidegronden van de parochianen uitgezonderd.[7] Van Spaen meldt dat Hendrik V in 1262 al oorkondt, een zegel met ruiter te paard voerend.[8] Volgens het necrologium van de abdij Gladbach is graaf Willem van Kessel op een 14de september overleden.[9]

[1] 01-1248 Lacomblet II, nr. 342.
10-09-1250 Lacomblet II, nr. 361.
[2] 06-1251 Lacomblet II, nr. 375.
[3] 16-12-1263 Lacomblet II, nr. 537.
[4] 1238 Sivré III, p. 199.
1253 Ernst VI, p. 245.
1255 Bondam, pp. 500-501 nr. 86.
1259 Siegener Urkundenbuch, nr. 28.
13-05-1260 Lacomblet II, nr. 487.
1263 Sivré III, p. 207.
[5] HStAD. Abtei Kamp, Urkunde 69, zie ook het Copiarum Campense, nrs. 1235 en 1237.
[6] HStAD. Abtei Kamp, Urkunde 57.
[7] 1243 Lacomblet II, nr. 281.
[8] Van Spaen, dl. II, pp. 118-119.
[9] Hilliger, pp. 57 en 80.
Zie ook Eckertz, p. 57.

Graaf Hendrik V

In een oorkonde van 15 oktober 1254 komt Hendrik V waarschijnlijk al voor.[1] Tussen de heer van Monschau en de heer van Blankenheim wordt een graaf van Kessel genoemd. Als hiermee Willem bedoeld werd, zou tegen de gebruikelijke rangorde gezondigd zijn; hij had dan bij de graven genoemd moeten worden. Waarschijnlijk wordt derhalve in deze oorkonde de nog jonge Hendrik V bedoeld. Op 13 mei 1260 komt Hendrik V naast Willem voor in een oorkonde van de hertog van Brabant. Er staat in de getuigenlijst "comites de Kessele".[2]
Zoals we hiervoor reeds gezien hebben, trad Hendrik V in 1262 al als getuige op in een oorkonde. Het meest kenmerkende van het graafschap van Hendrik V (1254? 1260-1285) is wel de uitverkoop van goederen in zijn gebied. In afwijking van onze beschrijving van de andere graven beginnen we nu met het grote aantal financiële transacties.
Via een oorkonde van 15 oktober 1275 komen we er achter dat hij getrouwd is met ene Gertrudis; in deze oorkonde ziet hij ten gunste van de Duitse orde in Gürath af van het ius homagium of hominum van het aan hem verkochte voogdijschap over Laach.[3] Gertrudis wordt gezien als een dochter van Hildeger van der Stessen, een vertegenwoordiger van het rijke patriciaat van de Keulse handelsstad.[4] Hendrik V is dus een huwelijk aangegaan dat beneden zijn stand lag. Dat hij een dochter uit het Keulse handelspatriciaat huwde, duidt al op het feit dat hij in financiële moeilijkheden zat en liever geld huwde dan een standgenote.
Op 23 augustus 1271 verkoopt Hendrik V een deel van zijn allodium. Hij verkoopt aan Engelbert II, aartsbisschop van Keulen, en diens opvolgers de voogdij over Neuss aan de rechterzijd van de Niers als leen ten behoeve van Siegfried van Wittgenstein en Johan van Bilsteyn. Hij verplicht zich tevens om wanneer het leen vrijkomt dit opnieuw, zonder betaling te verlangen, in leen te geven aan degene die door de aartsbisschop van Keulen wordt voorgedragen. Tot de getuigen behoort o.a. Hendriks broer, Willem, kanunnik van de H.H. Apostelen te Keulen.[5] Op dezelfde dag verkoopt Hendrik V aan de aartsbisschop van Keulen met toestemming van zijn beide broers, Willem en Walram, het houtgraafschap bij Hochstaden, behoudens het 'Gewelde' dat hij voor zichzelf en zijn mannen houdt.[6] Op de volgende dag, 24 augustus, stelt hij vier borgen als garantie voor de verkoop van het houtgraafschap en de voogdij over Neuss: Walram zijn broer, Van Wevelinghoven en zijn beide kasteleins Birt (Godfried Berck) en Van Niederhoven.[7]
Op 2 mei 1273 verpandt hij zijn burcht Grevenbroich met toebehoren voor drie jaar voor 2000 mark aan de aartsbisschop van Keulen met ingang van 24 juni 1273. De aartsbisschop verzekert zich van het verkooprecht voor het geval de pandsom niet op tijd wordt ingelost.

In de oorkonde vindt een opsomming van de goederen plaats. Allereerst valt op dat Hendrik V de burcht van Keulen in leen heeft. De goederen die onder de verpanding vallen bestaan uit de burchtmolen, de weidegronden, het akkerland van de burchthof, de tol, het woud bij Elshilz, het akkerland in Barrenstein, het gerecht in Allrath, Barrenstein en Grevenbroich, zijn "bona mansionaria" in Grevenbroich en een rente te Barrenstein.[8] Met betrekking tot deze verpanding zijn er nog een aantal oorkonden. Zo zien we dat het domkapittel en het St. Gereonstift op de aflossing moeten toezien[9] en dat Hendrik V gedwongen wordt te erkennen dat het kasteel Grevenbroich een allodium is van de aartsbisschop van Keulen en dat hij zodra de pandsom ingelost is dit opnieuw in leen krijgt van de aartsbisschop.[10] Op 24 juni 1276 blijkt dat Hendrik V de pandsom heeft kunnen inlossen.[11]

Er is nog een aantal oorkonden waaruit zijn financiële positie blijkt. Zo moet hij op 7 maart 1275 de jaarlijkse bede die hij als voogd over de parochianen van Gladbach geniet, veranderen in een vast bedrag.[12] Hij schenkt de hospitaalbroeders van St. Jan te Mechelen tolvrijheid bij Dobach en Gulpen voor zijn zieleheil en dat van zijn vrouw en kinderen (19 mei 1274).[13] Op 28 september 1281 verkoopt hij de hof Reisdorf aan de Duitse orde te Koblenz[14] en op 18 november bevrijdt hij een hofstede met 21 morgen akkerland die de nonnen in Neuwerk in hun bezit hebben van alle voogdijrechten.[15] Op 3 maart en 15 maart oorkondt hij volgens Rosenkrantz over een verkoop van bezittingen te Allrath, dat onder zijn jurisdictie valt.[16] Ook op 27 april 1285 treffen we hem nog aan in een oorkonde.[17] Op 28 juni 1285 merken we dat hij voor de tweede maal in het huwelijk is getreden en wel met ene Lysa. Hij komt met haar voor in een oorkonde waarin hij de inwoners van 90 morgen cijnsland uit de voogdij ontslaat in Keyenberg van de abdij Gladbach.[18] Groten vindt dat Lysa's herkomst verraden wordt door het zegel dat ze voert nadat ze met Diederik Loef van Kleef is hertrouwd en stelt dat zij een dochter is van Hendrik van Virneburg.[19]

Kroon op de uitverkoop van goederen van het geslacht Kessel spant de oorkonde van 29 september 1279 waardoor er een einde komt aan het graafschap Kessel.[20] Wij geven hier een vertaling van de oorkonde:

"Wij, Hendrik, graaf van Kessel, maken bekend, dat wij aan de edele graaf, onze hooggeëerde heer, Reinald van Gelre, ons graafschap met de burcht Kessel, haar leen- en dienstmannen, wastijnzigen, horigen, de hoge en lage rechtspraak, de visserijen, bebouwde en onbebouwde akkers, weilanden, bossen, inkomsten, rechten en alle allodia verkocht hebben, voor zover wij dit alles ten tijde van de verkoop bezaten. Het graafschap strekt zich over die zijde van de Maas uit waarop de burcht Kessel is gelegen. Daartoe behoort ook de afsnijding van de Maas, een stuk land dat als onderdeel van het graafschap geldt en dat wij plachten te bezitten. De verkoop geschiedde in tegenwoordigheid en met toestemming van onze broeder Walram, proost aan de domkerk te Münster. De koopprijs bedraagt 1500 Keulse marken. De overdracht geschiedde ook, zoals gewoonte is, met toestemming van de aanwezige edelen, Willem van Horne, de graaf van Gelre, als ook ridder Goswin van Born, Gerard van Batenburg, Willem van Herne, Johannes genaamd Buch, Giselbert van Brempt en vele andere leen- en dienstmannen als Hendrik, broer van graaf Reinald, Willem Rost, Godfried Buch (Berck), Nicolaus van Grevenbroich, de voogd van Roermond en vele andere ridders die deze akte bijwoonden. Krachtens de huidige oorkonde hebben wij gezamenlijk met onze broeder, de eerder genoemde proost, de juistheid van elke afzonderlijke verdragsbepaling bevestigd en erkennen de onbeperkte geldigheid ervan. De leen- en dienstmannen, die tussen de Maas en Gladbach wonen en tot het genoemde graafschap behoren, zullen nu direct onder de graaf van Gelre vallen. De andere getrouwen en ministerialen of mannen en onze goederen, onder welke rechtsvorm ze ook maar zullen staan, die tussen de Maas en Gladbach wonen of liggen, zullen wij, zoals tot nog toe, uit de hand van de graaf als leen ontvangen. Opdat echter deze verkoop geldig, rechtskrachtig en door het nageslacht erkend zal blijven, hebben wij de voor ons liggende oorkonde met ons zegel en dat van onze broeder bezegeld en bekrachtigd. Geschied en uitgevaardigd in tegenwoordigheid van de genoemde ridders en vele anderen te Blerick op 27 september 1279."

In de verkoopsoorkonde is geen sprake van een tol te Kessel. Toch hebben de graven van Kessel bij Kessel tolrechten genoten. Op 21 mei 1271 schenkt Hendrik V de abdij Hocht vrijdom van tol in het gehele graafschap Kessel.[21] Op 27 oktober, nog geen maand na de verkoop van zijn graafschap, is in een oorkonde van graaf Reinald van Gelre ook sprake van een tol te Kessel.[22] Waarom in de verkoopsoorkonde de tol niet met name genoemd wordt, is derhalve een raadsel.

Alvorens we de verkoopsoorkonde gaan bespreken tesamen met de uitverkoop van zijn bezittingen en zijn familiebanden, gaan we terug in de geschiedenis om zijn betrekkingen met de aartsbisschop van Keulen te bezien. Als we naar de politieke achtergronden kijken, valt op dat verschillende territoriale machthebbers uit waren op versteviging en vergroting van hun gebied. Zo was de graaf van Gulik, Willem IV, zeer vaak in strijd met de aartsbisschop van Keulen (een van de belangrijkste territoriale machthebbers die uit was op expansie). De aartsbisschop raakte in gevangenschap van Gulik en kwam na enkele jaren, in april 1271, weer vrij. De graaf van Kessel verliest een deel van zijn onafhankelijkheid ten opzichte van de aartsbisschop door de verpanding van Grevenbroich. Hij moet de leenheerlijk-

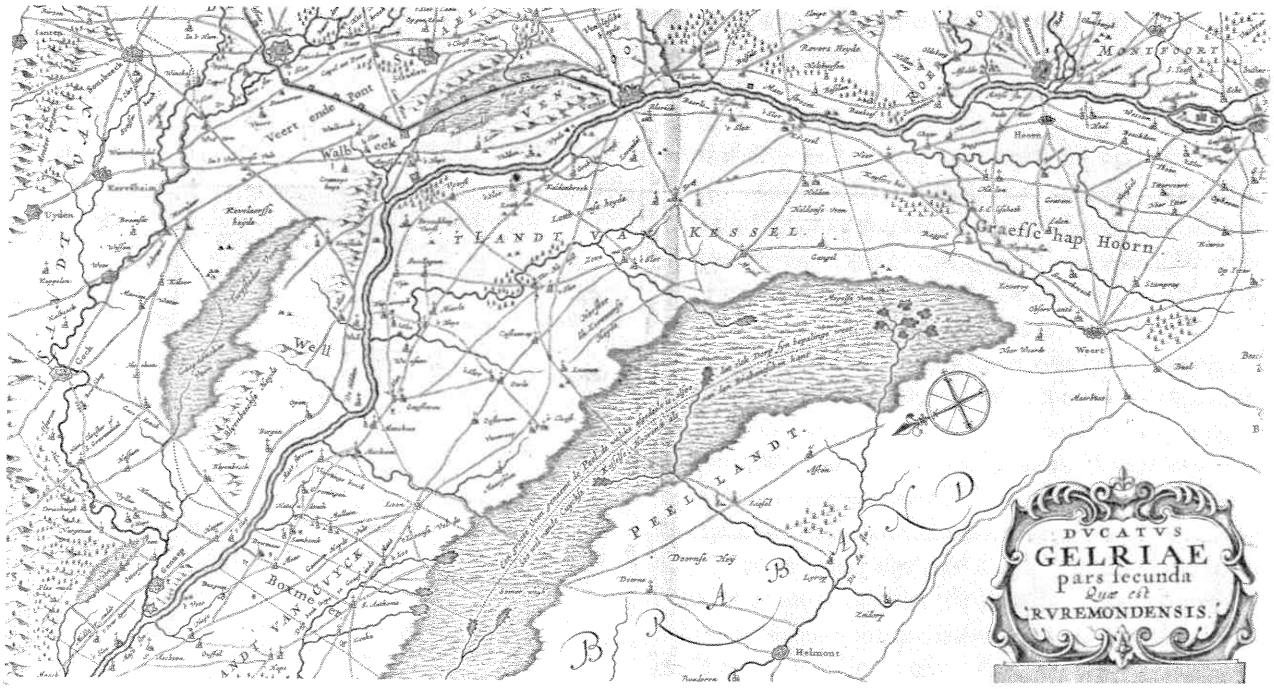

"'t Landt van Kessel". Detail van een kaart van G. Valck en P. Schenk. Amsterdam, ca. 1640.
(Gem. Archief Venlo, inv. 159)

heid van de aartsbisschop over Grevenbroich erkennen. Het verzwakt de Kesselse machtspositie en versterkt tegelijkertijd de machtspositie van de aartsbisschop tegenover Gulik. In het begin van 1277 begint de aartsbisschop opnieuw een oorlog tegen de graaf van Gulik. Deze sluit een grote coalitie tegen de Keulse aartsbisschop Siegfried van Westerburg.[23] Tot deze bondgenoten horen o.a. Walram van Valkenburg, Diederik Loef van Kleef en Hendrik V van Kessel. In een treffen te Aken vinden Willem IV van Gulik en zijn oudste zoon de dood. Het ziet er slecht uit voor de bondgenoten en grote delen van Gulik en Kessel worden door de aartsbisschop bezet. Op dat moment stort de hertog van Limburg (Walram IV) zich in de strijd en begint de aartsbisschop terrein te verliezen, maar toen de hertog van Brabant zich ook in de strijd mengde en partij koos voor de aartsbisschop keerde het tij definitief. Door bemiddeling van Paus Martinus IV kwam er eindelijk vrede. 4 februari 1279 tekent de graaf van Kessel een vredesverdrag met de aartsbisschop dat er voor hemzelf ongunstig uitziet. 14 oktober 1279 tekenen Gulik, Limburg en Sayn een vredesverdrag met de aartsbisschop. Bij het door Hendrik V met de aartsbisschop op 4 februari 1279[24] gesloten vredesverdrag moest Hendrik als boetedoening en schadeloosstelling de aartsbisschop tegen iedereen, behalve zijn Gelderse leenheer, bijstaan. Hij moest de leenheerlijkheid van het aartsbisdom over zijn burcht Grevenbroich opnieuw erkennen en de aartsbisschop en diens opvolgers een jaarrente van 25 Mark uitkeren uit zijn inkomsten te Ederen en Kempen. Hij droeg dit als een burchtleen op en de inkomsten konden betrokken worden uit Jüchen, Liedberg of Hochstaden. Walram, zijn broer, ondertekent mee en belooft dat hij, wanneer hij sterft, deze verplichtingen ook zal nakomen. Zo zag de toestand er op 29 september 1279 ten tijde van de verkoop van het graafschap Kessel er dus uit. Aan de generatielange verbondenheid met de Keulse aartsbisschop was een einde gekomen.

Uit genoemde oorkonde van 1279 blijkt dat Hendrik V nog maar één broer heeft, Walram. Zijn andere broer, Willem, moet inmiddels overleden zijn, want anders had hij deze verkoopsoorkonde mee moeten onderteken (de namen wijzen trouwens op een verband met de Limburgse hertogen, maar hierop zullen we later uitgebreid terugkomen).

Walram werd in 1265 domproost van Münster en ook daarna horen wij nog van hem.[25] Engelbert – een oom van Hendrik V – komt alleen voor wanneer hij samen met zijn broer Adolf getuige is van een stichting door hun verwant Walram van Gulik.[26] Willem – broer van Hendrik V – was kanunnik bij de H.H. apostelen te Keulen en domheer van Münster.[27] Adolf komt ook nog in 1272 voor, maar er zijn in dit geval nogal was twijfels over zijn Kesselse afkomst.[28]

Oorkonden die op familie- dan wel andere banden wijzen zijn – naast die van 1262 – de volgende: in 1268

en 1269 treedt Hendrik V op als borg voor Walram IV van Limburg, eerst voor diens vrijlating en later voor diens vrijwillige terugkeer in gevangenschap.[29] Op 29 augustus 1270 getuigt hij naast Willem IV van Gulik en Walram IV van Limburg[30] en in augustus 1276 getuigt hij in een oorkonde van Willem van Gulik.[31]

In 1280 is hij getuige in een oorkonde van zijn bloedverwant Willem van Neuenahr. Dirk van Neuenahr (1252-1256) is getrouwd met Hadewig, die naar alle waarschijnlijkheid een zuster is van Hendrik V.[32]

Volgens Rozenkrantz zou Hendrik V in 1276 in een koningsoorkonde voorkomen met betrekking tot Floris V, graaf van Holland.[33] Op het moment van de verkoop heeft Hendrik V dus nog maar één broer, Walram, die in de geestelijke stand is. Uit twee memoriestichtingen van 1274 en 1275 zouden we kunnen afleiden dat Hendrik nakomelingen had. Deze zijn zeer waarschijnlijk jong gestorven, omdat in de oorkonde van 4 februari 1279 over Walram gesproken wordt met de woorden "wanneer hij erft".[24] In de verkoopsoorkonde staat bovendien niets over nakomelingen.

De verkoop geschiedt op een moment dat vele geslachten te maken krijgen met een steeds groter wordende geldontwaarding. Wanneer de macht van de adel gebaseerd was op inkomsten uit de agrarische sector en voogdijrechten kwamen er snel moeilijkheden, daar deze baten voor het grootste deel voor langere tijd in van te voren overeengekomen bedragen waren vastgelegd. Dat Hendrik V zich in het Keulse handelspatriciaat inhuwde, veranderde op de langere termijn kennelijk niets aan zijn inkomstenpositie. Waarom hij zijn graafschap Kessel inclusief titel verkocht en niet zijn oostelijke bezittingen, lijkt vooralsnog onduidelijk. Wellicht zal blijken dat zijn oostelijke bezittingen een betere economische basis hadden.

Na het verlies van zijn burcht Kessel blijkt hij toch voor zijn bezittingen ten oosten van de Maas een nieuw centrum nodig te hebben. Vandaar de bouw van de burcht Brüggen. Voor de financiering diende volgens Mackes de verkoop van de hof Reisdorf.[34] Mackes meldt verder dat met de bouw van de burcht Brüggen nauwelijks voor 1279 begonnen kan zijn.[35]

Het necrologium van Gladbach herdenkt een Hendrik van Kessel op 5 september 1285.[36] Aangenomen wordt dat dit Hendrik V is. Op 28 maart 1286 blijkt dat de weduwe van Hendrik V, Lysa, hertrouwd is met Diederik Loef van Kleef, die door de aartsbisschop van Keulen, Siegfried van Westerburg, beleend wordt met de burcht Grevenbroich, waarvan Lysa bij testament van haar vorige echtgenoot het vruchtgebruik toegewezen kreeg.[37] Voor dit huwelijk is aartsbisschoppelijke dispensatie nodig geweest omdat zij binnen het jaar hertrouwde. Walram van Kessel, de geestelijke, volgt zijn broeder op. Doordat hij geestelijke is, zijn er echter nogal wat problemen met de nalatenschap van Hendrik V.

1 15-10-1254 Lacomblet II, nr. 404.
2 13-05-1260 Sloet, nr. 835.
3 Lacomblet II, nr. 679.
4 Groten, p. 64 noot 55.
Zie ook Lenders, pp. 94 e.v.
5 Van Spaen, dl. II, nr. 33.
23-08-1271 REK III, dl. II, nr. 2452.
StAK. Domstift, Urkunde nr. 1/326.
6 Codex Dipl. Rheno-Mosellanus Bd. II, nr. 242.
REK III, dl. II, nr. 453. Zie ook Groten, p. 65.
7 24-08-1271 Lacomblet II, nr. 616.
8 02-05-1273 Lacomblet II, nr. 632.
9 14-06-1273 REK III, dl. II, nrs. 2505, 2506 en 2507.
10 06-1273 REK III, dl. II, nr. 2508.
24-06-1276 REK III, dl. II, nr. 2679.
25-06-1276 Lacomblet II, nr. 693.
11 24-06-1276 REK III, dl. II, nr. 2678.
12 07-03-1275 Brasse I, nr. 114.
08-03-1274 Lacomblet II, nr. 663. Datering naar Brasse.
13 Ernst, dl. VI, nr. 232. De datering bij Ernst is fout.
14 StAK. Deutsch Ordenshaus St. Katharina, Urkunde 97.
15 18-12-1281 Brasse I, nr. 121.
16 Rosenkrantz, 1896, p. 87.
17 Groten, p. 70 noot 86.
Zie ook Lorenz, Bd. I, nr. 72.
18 28-06-1285 Lacomblet II, nr. 806, Brasse I, nr. 127.
19 Groten, p. 69, noot 86.
20 Alg. Rijksarch. Brussel, Hert. Arch. ms. divers nr. 3, fol. 176.
Clevis, pp. 8-9.
21 01-05-1271 De Crassier, p. 217.
22 27-10-1279 RAL, Arch. Heren van Kessel, nr. 256.
Deze oorkonde is ingezien ondanks het flagrante gebrek aan medewerking van het Rijksarchief te Limburg.
23 01-04-1277 Lacomblet II, nr. 700.
24 04-02-1278 Lacomblet II, nr. 720.
04-02-1279 REK III dl. II, nr. 2778.
De datering van Knipping is hier aangehouden.
25 23-10-1265 Westf. Urk. Bd. III, nr. 748.
23-08-1266 Westf. Urk. Bd. III, nr. 764.
13-04-1267 Westf. Urk. Bd. III, nr. 788.
08-1267 Westf. Urk. Bd. III, nr. 794.
02-04-1268 Westf. Urk. Bd. III, nr. 807.
16-10-1268 Westf. Urk. Bd. III, nr. 818.
03-03-1269 Westf. Urk. Bd. III, nr. 833.
04-04-1272 Westf. Urk. Bd. III, nr. 919.
1277 Westf. Urk. Bd. III, nr. 1029.
16-04-1279 Westf. Urk. Bd. III, nr. 1071.
16-03-1284/85 Westf. Urk. Bd. III, nr. 1276.
12-03-1292 Westf. Urk. Bd. III, nr. 1445.
Voor overige vermeldingen m.b.t. Walram zie "Walram, of de periode na de dood van Hendrik V". Hetzelfde geldt voor het probleem of Walram nu proost van Münster dan wel proost van Münstereifel is geweest.
26 1253 StAK. Domstift Kopiar Af. 136, nr. 162.
Sammlung Redinghoven XV, fol. 17.
27 23-08-1271 REK III, dl. II, nr. 2451.
24-03-1271 Westf. Urk. Bd. III, nr. 877.
28 02-11-1272 Brasse I, nr. 110.
29 1268 Ernst, dl. VI, nr. 216.
28-01-1269. Quellen zur Geschichte der Stadt Köln, nr. 507.
30 Rosenkrantz, 1896, p. 71.
31 08-1276 Lacomblet II, nr. 695.
32 24-01-1280 Lacomblet IV, nr. 674.
33 Rosenkrantz, 1896, p. 76.
OHZ, dl. II, nr. 304.
Hij wordt hier genoemd als Heinricus comes de Kastel. Het betreft een oorkonde van rooms-koning Rudolf I. Er wordt hier echter graaf Hendrik van Bliescastel bedoeld.
34 Mackes, p. 98.
StAK Deutsch Ordenshaus, St. Katharina, Urkunde 97.
35 Mackes, p. 98.
36 Hilliger, p. 80.
37 Groten, pp. 70-71 met noten 86, 87, 89 en 91.
Mackes, pp. 98-99 met noten 78 en 82.

Walram, of de periode na de dood van Hendrik V

Uit een oorkonde van 1285 blijkt dat Walram (1265-1304) nog altijd zijn geestelijk ambt uitoefent.[1] Dat blijkt echter ook nog uit drie oorkonden van 1294.[2]
Wat ons bij Walram direct opvalt, is dat hij in de geestelijke stand blijft en daar eerst in 1295 uittreedt. We zullen deze perioden dan ook afzonderlijk behandelen. De twee belangrijkste onderwerpen uit de eerste periode zijn de politiek en zijn familiebetrekkingen. Eigenlijk is het maar één onderwerp omdat politiek en familiebetrekkingen samen gaan.
Zo oorkondt Diederik Loef, broer van graaf Diederik VII van Kleef, op 18 maart 1286 dat hij de burcht Grevenbroich, waarvan zijn echtgenote Lysa van Kessel het vruchtgebruik geniet, van de aartsbisschop van Keulen in leen gekregen heeft.[3] De aartsbisschop kon leen en recht van vruchtgebruik te allen tijde inwisselen tegen 2000 Keulse marken. Na de dood van Diederik Loef moest Grevenbroich weer terugkomen aan het Keulse aartsbisdom.
Tussen de dood van Hendrik V van Kessel in 1285 en het moment waarop Lysa hertrouwd blijkt te zijn, ligt slechts een korte periode. In de belening met Grevenbroich van Diederik Loef komt Walram van Kessel niet onder de getuigen voor. Toen Hendrik V voor zijn dood zijn testament opmaakte, had hij Lysa het vruchtgebruik van Grevenbroich verleend, er waarschijnlijk van uit gaande dat zijn broer Walram na zijn dood leendrager van Grevenbroich zou worden. Door het huwelijk van Lysa met Diederik Loef kwam niet Walram van Kessel, maar Diederik Loef in de eerste plaats in aanmerking om leendrager van Grevenbroich te worden. Het huis van Kleef behoorde al enige tijd tot de trouwe aanhangers van het Keulse aartsbisdom. Hun huwelijk kon ook gezien worden als een onderdeel in de Kleefse territoriale machtsuitbreiding, maar dit geheel paste ook heel goed in de politiek van het Keulse aartsbisdom tegen het graafschap Gulik.[4] Walram van Kessel zal met de gang van zaken niet erg gelukkig geweest zijn, doch hij kon er vooralsnog weinig aan doen.
Uit de slag bij Woeringen op 5 juni 1288 kwam de hertog van Brabant als overwinnaar tevoorschijn en werd er voorgoed een einde gemaakt aan het streven naar territoriale machtsuitbreiding van het Keulse aartsbisdom. Walram was in deze tijd als geestelijke niet in staat om zijn land met het zwaard te verdedigen, de hoge rechtspraak uit te oefenen en zijn voogdijschappen waar te nemen. Zijn naaste verwant, graaf Walram I van Gulik, heeft derhalve tijdens het krijgsgebeuren Grevenbroich en het oostelijk deel van de Kesselse bezittingen bezet. Dit waarschijnlijk met instemming van Walram van Kessel en het echtpaar Lysa en Diederik Loef. Walram I van Gulik trad er zeker vanaf 1288 als beschermheer op. Dat de voogdij Gladbach in Gulikse handen terecht was gekomen, blijkt o.a. uit een oorkonde van 26 juli 1288. Omstreeks dezelfde tijd had Walram I een beambte zitten op de burcht Grevenbroich.[5] Als voogd van Gladbach ziet Walram I van Gulik op 1 juli 1290 af van de rechten op de hof Wennemark (bij Pesch).[6] Waarschijnlijk door de overeenkomst die hij met Walram I van Gulik gesloten moet hebben, heeft Walram van

Zegel van Walram van Kessel, 1304 okt. 18.
(Archief Keizersbosch Neer, Sectie II, Abdij van Averbode; Inv. no. 49)

Kessel de burcht Hengebach gekregen. Hij was hieraan erfgerechtigd omdat hij een kleinkind was van Udelhinde van Hengebach.[7] Op 10 december 1294 oorkondt hij dan ook als heer van Hengebach.[8]

Op 24 decemer 1289 neemt hij – waarschijnlijk reeds in de hoedanigheid van heer van Hengebach – contact op met de hertog van Brabant. Hij draagt hem "propietatem seu allodium castri mei Brucge, terrae arrabiles, ac molendini circum jacentes et ad ipsum castrum pertinentes" in leen op. Er wordt overeengekomen dat, wanneer Walram kinderloos komt te overlijden, zijn wettige erfgenaam of degene die door hem bij testament wordt aangewezen door de hertog met bovengenoemde beleend zal worden.[9]

Walram I, graaf van Gulik, en Siegfried van Westerburg, aartsbisschop van Keulen, verzoenen zich op 29 maart 1291. Walram van Gulik belooft o.a. de dochter van Hendrik, broer van Siegfried, te huwen, de aanspraken van hem en van de aartsbisschop op de burcht Grevenbroich door scheidsrechters te laten uitzoeken en zijn toekomstige vrouw te belenen met de burcht Nideggen en een rente van 600 Keulse mark. In plaats van de burcht Nideggen mag hij haar ook de burcht Hengebach of Grevenbroich geven, zodra hij aanspraken van anderen daarop uit de weg heeft geruimd. Op Hengebach zat Walram van Kessel en op Grevenbroich Diederik Loef en diens vrouw Lysa.[10]

Volgens Groten probeerde Walram van Gulik de aartsbisschop van Keulen er toe te bewegen om Diederik Loef van Kleef te laten vallen en de aanspraken van Walram van Kessel op de burcht Grevenbroich te erkennen. In dat geval zou Hengebach direct aan Gulik vallen en Grevenbroich later. Deze constructie is mislukt en ook het huwelijk ging niet door.[11]

Wat de betrekkingen van Walram van Kessel met de graaf van Gelre betreft het volgende: uit het feit dat Walram optreedt als getuige bij de huwelijksvoorwaarden tussen Reinald van Gelre en Margaretha van Vlaanderen, valt af te leiden dat er geen bezwaren zijn gemaakt door Gelre over de overname van het Kesselse bezit tussen Maas en Niers door Walram van Kessel.[12]

Via een aantal oorkonden komen we meer te weten over de Kesselse bezittingen ten tijde van Walram. Zo verkoopt hij op 10 november 1285 zijn aandeel van het goed te Trechtinghausen in het bisdom Metz uit de erfenis van zijn ouders voor 30 Keulse mark.[13] Op 13 april 1287 en op 15 maart 1288 zegelt Walram oorkonden die betrekking hebben op de verkoop van goederen die onder zijn jurisdictie vallen als heer van Grevenbroich.[14]

Op 27 april 1288 verkopen Herbert en Eva van Aldenrath met toestemming van Walram, proost van Münster en heer van Grevenbroich, door schulden belast vanwege borgtocht die ze waren aangegaan voor de inmiddels overleden Hendrik V van Kessel (!), 60 morgen land te Aldenrath voor 33 Keulse mark. Dat stuk land hadden ze van de heer van Grevenbroich in leen. Walram had hun dit stuk land vrij gegeven zodat ze het als allodium konden verkopen.[15]

Tegen betaling van 86 mark ziet Walram af van zijn aanspraken op 4 wijnbergen en een tuin in Stegen bij Bacharach, de dorpen Snorbach, Erbscheid benevens de bossen en wat daarbij hoort. Dit vindt plaats in 1295, op een moment dat hij nog altijd tot de geestelijke stand behoort.[16]

Dit zijn ook de laatste oorkonden waarin hij optreedt als proost van Münster. Hij treedt in 1296 in het huwelijk met Katharina, een dochter uit het eerste huwelijk van Diederik Loef van Kleef.[17] Deze verbintenis is waarschijnlijk de prijs die Walram moest betalen om zijn burcht Grevenbroich terug te krijgen. Vanaf deze tijd noemt hij zich ook uitsluitend heer van Grevenbroich. Met het sluiten van dit huwelijk heeft Walram dus de geestelijke stand verlaten. Zo ratificeert hij op 8 oktober 1296 als wereldlijk heer de oorkonden met betrekking tot de hierboven genoemde wijnbergen.[18]

Als heer van Grevenbroich zegelt hij een aantal oorkonden betreffende verkopen die plaats vinden onder zijn jurisdictie of door zijn leenmannen (tweemaal in 1298, in 1300, 1301, 1302 en tweemaal in 1303).[19] In een daarvan (1303) is hij getuige bij de verpanding van goederen door Diederik Loef en Lysa aan de aartsbisschop van Keulen.[20]

Op 8 februari 1297 bedeelt Walram in het ommuurde Broch het door hem in 1281 gestichte Wilhelmietenklooster met twee hoeven te Barrenstein en de als Keuls leen aangemerkte molen bij de burcht.[21] Op 30 december 1299 wordt het klooster door de aartsbisschop van Keulen gewijd[22] en bevestigt deze een schenking van Walram aan het Klooster, bestaande uit een hoeve akkerland te Grevenbroich.[23]

Op 29 juli 1303 verkoopt Walram voor 70 mark aan Diederik van Melenheim de hof Herkenbosch zodat laatstgenoemde dit als allodium kon doorverkopen.[24]

In oktober 1304 voelde Walram zijn einde naderen; hij deed vrome schenkingen aan het door hem gestichte klooster te Grevenbroich (8 hoeven land) aan St. Pantaleon (de tienden te Boisheim), aan St. Vitus te Gladbach en aan het St. Nicolaasstift in Keyzersbosch bij Roermond.[25] Op 20 oktober 1304 overlijdt Walram. Hij wordt begraven voor het hoogaltaar van de kloosterkerk te Grevenbroich.[26]

Met de dood van Walram sterft het geslacht Kessel uit. Zijn weduwe hertrouwt.[27] Lysa, eens de echtgenote van Hendrik V van Kessel, komen we nog een aantal malen tegen met haar tweede echtgenoot Diederik Loef van Kleef.[28]

Amersfoort/Deventer, voorjaar 1984.

[1] 25-01-1285 Westf. Urk. Bd. III, nr. 1238.
25-07-1285 Westf. Urk. Bd. III, nr. 1286.
Dat Walram proost van Münster is geweest, staat zonder meer vast. Twijfel rijst er bij het lezen van een oorkonde in het Westf. Urk. Bd. III, nr. 1492. Hij wordt daar vermeld als *nunc* prepositus. Het woordje nunc zou er op kunnen wijzen dat hij eerst onlangs proost van Münster was. Daarvoor zou hij dan proost van Münstereifel geweest kunnen zijn. Dit probleem is tot op heden nog niet opgelost.

[2] 19-07-1294 Westf. Urk. Bd. III, nr. 1492.
10-09-1294 Westf. Urk. Bd. III, nr. 1499.
21-12-1294 HStAD. Heinsberg – St. Maria, Urk. 68.

[3] REK III dl. II, nr. 3088.
Lacomblet II, nr. 796 heeft een foute datering.

[4] Kastner, pp. 91 e.v. en 189 e.v.

[5] Mackes, pp. 99-100;
26-07-1288 Brasse I, nr. 130.
1288 Mackes 1977 (!) pp. 148 e.v.
13-04-1297 Ehlen, p. 85.

[6] Brasse I, nr. 131.

[7] Zie hiervoor onder Hendrik IV.

[8] HStAD. Neuss – St. Quirin, Urk. 7.

[9] Verkooren, dl. 2, bd. I, p. 176.

[10] 09-03-1290 Lacomblet II, nr. 907.

[11] Groten, p. 74.

[12] Van Spaen, dl. II, nr. 37.
Kleintjens, pp. 21-23.
Van Spaen, dl. IV, p. 324.

[13] Rossel, nr. 499.

[14] StAK. St. Gereon Urkunden 52 en 54.

[15] Lacomblet II, nr. 840.
Medezegelaar is Nicolaus van Broich.

[16] Rosenkrantz, 1896, p. 95.
04-10-1295 Goertz, IV, nr. 2438.

[17] Lenders, pp. 93-97.

[18] Goertz, IV, nr. 2567.

[19] 09-1298 StAK. St. Gereon, Urk. 71.
17-02-1298 StAK. St. Katharina, Urk. 151.
1300 StAK. St. Gereon, Urk. 1/77.
05-09-1301 Lacomblet III, nr. 14.
1302 StAK. Domstift, Urk. 701.
28-07-1303 Lacomblet III, nr. 27.
01-11-1303 Brasse I, nr. 147.

[20] 28-07-1303 Lacomblet III, nr. 27.

[21] HStAD. Grevenbroich – Wilhelmiten Rep. und Hs. 1f 1r.
Zie ook Giersberg, pp. 134 e.v.

[22] 29-12-1299 REK III dl. II, nr. 3712.

[23] 29-12-1299 REK III dl. II, nr. 3711.

[24] 29-07-1303 StAK. St. Aposteln, Urkunden 1/111 en 2/112.
08-10-1303 Lacomblet III, nr. 30.
StAK. St. Aposteln. Urk. 2/113.

[25] 15-10-1304 HStAD. Grevenbroich – Wilhelmiten Rep. und Hs. 1f 1r.
18-10-1304 Lacomblet III, nr. 33.
Brasse I, nr. 149.
Klaversma, p. 31.

[26] Eckertz, p. 64.

[27] Mackes, p. 105.

[28] 22-10-1298 Lacomblet II, nr. 1011.
07-12-1299 Nijhoff I, nr. 66.
In de oorkonde van Nijhoff is sprake van twee schuldbrieven, waarvan een van 600 Keulse mark ten behoeve van de inmiddels overleden graaf Hendrik V.
"Item de sexcentis marcis, in quibus ipse dominus noster viro nobili domino ... quondam comiti Kesselensi ex causa legitima fuerat obligatus, et quae nobis cum domina Elyzabet nostra collaterali praedicta fuerunt in donationem propter nuptias deputatae, nos et eadem domina Elyzabet nostra collateralis pro nobis et nostris heredibus dictum dominum nostrum ... comitem Gelrensem et suos heredes quitos et liberos penitus proclamamus."
Nijhoff spreekt op p. 76 noot 3 ten onrechte van de graaf van Kessel als Diederiks schoonvader. Zoals hierboven is beschreven, is Lysa, die aanvankelijk met Hendrik V van Kessel was gehuwd, na diens overlijden met Diederik Loef van Kleef in het huwelijk getreden. Dit is o.a. te zien in de volgende oorkonden:
01-03-1301 REK III dl. II, nr. 3803.
18-08-1302 StAK. Domstift Urk. 703.
StAK. St. Aposteln Urk. 114.
17-10-1303 REK III dl. II, nr. 3931.
24-10-1303 REK III dl. II, nr. 3932.
27-10-1303 REK III dl. II, nrs. 3938-3940.

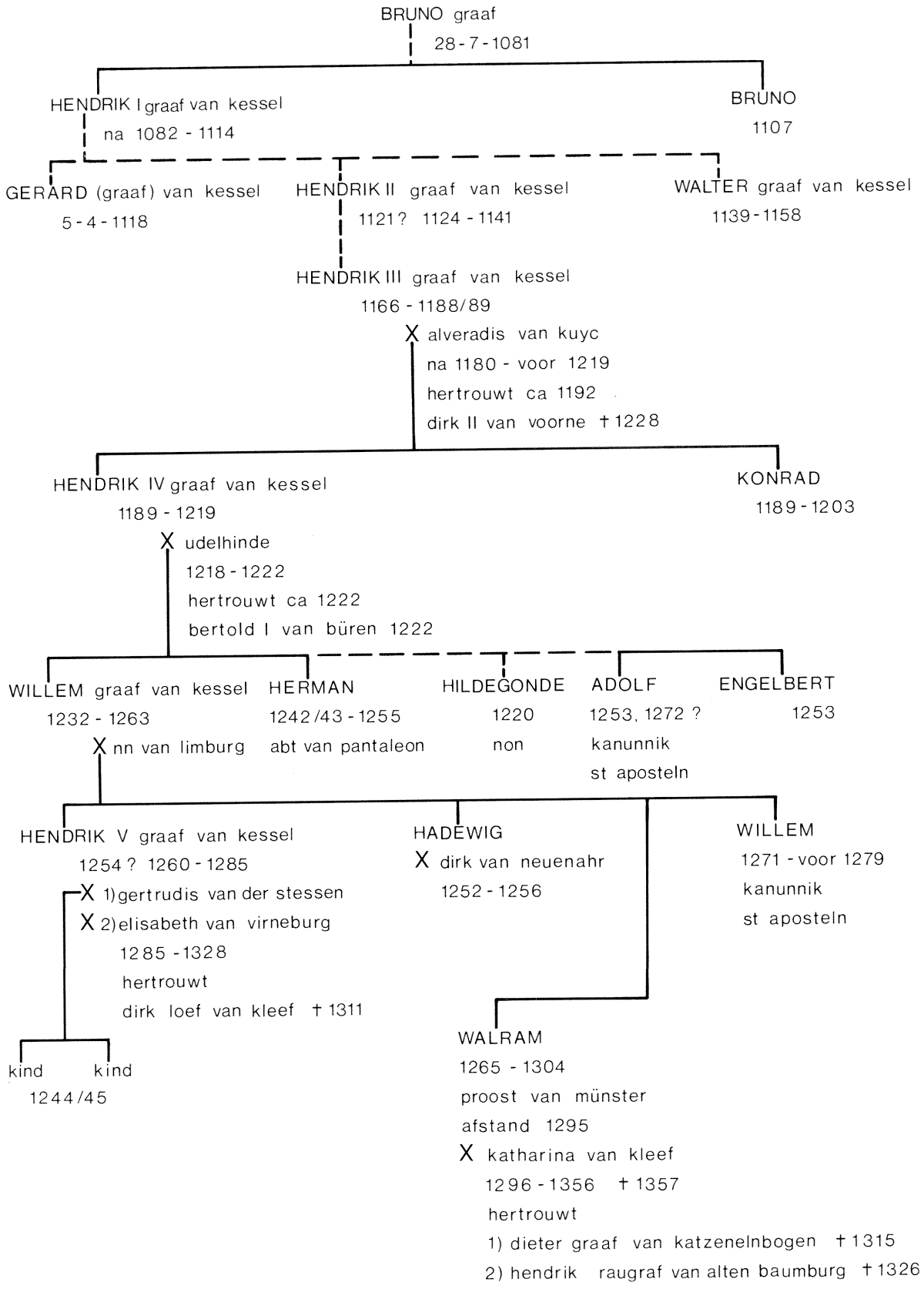
BRUNO graaf
28-7-1081
HENDRIK I graaf van kessel
na 1082 - 1114
BRUNO
1107
GERARD (graaf) van kessel
5-4-1118
HENDRIK II graaf van kessel
1121? 1124 - 1141
WALTER graaf van kessel
1139-1158
HENDRIK III graaf van kessel
1166 - 1188/89
X alveradis van kuyc
na 1180 - voor 1219
hertrouwt ca 1192
dirk II van voorne † 1228
HENDRIK IV graaf van kessel
1189 - 1219
KONRAD
1189-1203
X udelhinde
1218-1222
hertrouwt ca 1222
bertold I van büren 1222
WILLEM graaf van kessel
1232 - 1263
HERMAN
1242/43-1255
abt van pantaleon
HILDEGONDE
1220
non
ADOLF
1253, 1272 ?
kanunnik
st aposteln
ENGELBERT
1253
X nn van limburg
HENDRIK V graaf van kessel
1254? 1260 - 1285
X 1) gertrudis van der stessen
X 2) elisabeth van virneburg
1285 -1328
hertrouwt
dirk loef van kleef † 1311
HADEWIG
X dirk van neuenahr
1252 - 1256
WILLEM
1271 - voor 1279
kanunnik
st aposteln
kind
kind
1244/45
WALRAM
1265 - 1304
proost van münster
afstand 1295
X katharina van kleef
1296 - 1356 † 1357
hertrouwt
1) dieter graaf van katzenelnbogen † 1315
2) hendrik raugraf van alten baumburg † 1326

"Schoenen slijten in dienst van heer Frank"

DOOR

A. A. ARKENBOUT

Archeologische vondsten van leerresten vormen samen met miniaturen de voornaamste bronnen voor onze kennis van de vormgeving van het schoeisel in de 15de eeuw. Diverse publicaties, o.a. van mevr. W. Groenman-van Waateringen, hebben een inzicht gegeven in de vorm en het gebruik van de schoen in de late middeleeuwen. Toch blijven er vele vragen. Daarom hier de resultaten van een onderzoek naar het verbruik en de prijzen van schoenen aan het hof te Voorne tijdens het bestuur van heer Frank van Borselen.

Deze is heer van Voorne geworden na zijn huwelijk met Jacoba van Beieren in 1432 en hij wordt door Philips de Goede opnieuw met dit gebied beleend na de dood van Jacoba in 1436. Hij blijft heer van Voorne tot aan zijn dood in 1470. Van Borsele is ongetwijfeld de machtigste edelman in het Maasmondgebied met bezittingen in Zeeland, en beschikt over de burcht te Oostvoorne, het hof te Brielle en het slot St. Maartensdijk. Als opperhoutvester van Holland valt ook het slot Teylingen onder zijn beheer. Van Borsele bezit daarnaast grote stenen huizen in Den Haag en Haarlem en waarschijnlijk tevens te Middelburg. Het hof te Brielle fungeert als zijn voornaamste standplaats met een hofhouding van ongeveer 60 personen, aangevuld met een 40-tal die zijdelings bij de huishouding betrokken zijn. Het kasteel St. Maartensdijk heeft een bezetting van ten minste 25 mannen en vrouwen.

Uit de rekeningen krijgt men de indruk dat de hogere ambtenaren zelf voor hun kleding en schoeisel moeten zorgen. Ze worden kennelijk geacht de aanschaf uit hun salaris te betalen. Lager personeel, vooral diegenen die speciale diensten verrichten, krijgen naast hun loon een toelage voor o.a. schoenen; bedragen die als regelmatig terugkerende posten in de rekeningen te vinden zijn.

Zijn 'schutten' (lijfwachten) te Brielle vormen zo'n groep. Ze rijden regelmatig met Frank uit en worden tevens als bode gebruikt naar diverse plaatsen in Holland, Zeeland en Vlaanderen. Ze doen daar ook inkopen voor het hof. Jaarlijks ontvangen ze 1 schild, in waarde gelijk aan 2 schellingen en 4 groten, voor de aankoop van een paar laarzen.[1] (1 schelling = 12 groten.)

"also mijnheer jairlijcx zijn scutten ende ander pleech te gevenen een paer laerzen, so is bij den rentemeester generaal betaelt..."[2]

Tevens vallen onder deze groep de bottelier, de fourier, de stalknecht en de schipper. Bij elkaar meestal 16 personen. Het bedrag wordt aan één van hen ter hand gesteld, die het dan verdeelt. De dienaren zullen dus zelf hun laarzen kopen, waarschijnlijk te Brielle.

Dat men nauwkeurig noteert blijkt uit een aantekening in het jaar 1454:

"Also Aernt Block int punt hier voeren daer die schutten staen hoir laerzen betaelt zijn daer niet in gerekent en is betaelt voir zijn laerzen van desen jaer, overmits dat hij zieck gelegen heeft, so heeft hem die rentemeester zijn laerzen hier betaelt den 5e februari 2 schellingen 4 groten."[3]

Goesen Maes, de stalmeester te Brielle, krijgt elk jaar een paar laarzen die in Den Haag worden gemaakt: *"1 paer leerzen 2 schellingen 6 groten"*, terwijl Coppin, *"die lert barbieren in den Hage"*, 5 paar schoenen per jaar krijgt à 5 groten.[4]

In tegenstelling tot de residentie te Brielle vormt het kasteel te St. Maartensdijk meer een vee- en landbouwbedrijf. Hier worden paarden gefokt en men heeft er koeien, varkens, pauwen en kippen. Naast de vele vertrekken die een kasteel bevat vinden we er een melkhuis, een bakhuis, een valkhuis en veel stal- en opslagruimten. Er is bouw- en grasland.

Het personeel dat hier in 1457/58 in aanmerking komt voor schoenen (dus geen laarzen) bestaat uit Heyn Mathijsz en Korstgen in de keuken, Croonen en Arnt Jan Neutsz in het bakhuis, Pier Claesz en Tijslet in de stal benevens Neelken de varkenshoeder.[5] Bij elkaar 7 personen waaraan de schoenmaker 91 paar schoenen levert, d.w.z. ze krijgen ten minste elke maand een paar schoenen. Men kan hier uit opmaken dat een paar schoenen slechts een maand mee gaat.

Bevestiging hiervan geeft een post in dezelfde rekening:

"Ende want Tijslet met een paer schuen de maent niet gedoen en mach, so heeft hij (de schoenmaker) hem daer buten gemaect 4 paer schuen."

Tevens staat hier de prijs van een paar schoenen genoteerd:

"Koste elck paer onder groot ende cleen om 4 groten 6 miten."

De hofmeester Meeus betaalt aan vijf andere dienaren, waaronder de twee jagers en de knecht in het valkhuis, elke maand voor 1 paar schoenen 5 groten. Deze worden dus ook in het veld gebruikt.
In het voorjaar vermeldt de rekening een post voor een gehuurde arbeider:

"betaelt een drijverken an de ploech een paer scoen facit 2½ groot."[6]

De kwaliteit van het schoeisel is waarschijnlijk minder dan dat geleverd aan het eigen personeel.
Welk schoeisel draagt Frank van Borselen zelf? Hij heeft al tijdens zijn huwelijk met Jacoba van Beieren een vaste schoenenleverancier in Den Haag in de persoon van Jan Andriesz. Deze wordt genoemd in een post in de rekening over de jaren 1437-1438 betreffende in vorige jaren geleverde:

"mijns heren scoen ende laersen" namelijk
"77 (paer) laersekens voor 19 scilden,
86 paer scoen, elck paer 1 bourg. scilt."[7]

Gezien het jaar van de rekening en de dood van Jacoba in 1436 lijkt het er veel op dat Frank hier een achterstallige rekening van Jacoba heeft voldaan. De omschrijving "laersekens" heeft geen betrekking op de in dezelfde rekening genoemde "Laerssens" en "Rijtlaersen" voor Frank. Daarbij komt nog dat Jacoba niet zo vlot was in het betalen van haar rekeningen.[8]
Voor de laarzen en rijlaarzen worden de kosten afzonderlijk genoemd: *"2 paer rijtlaerzen 't paer 2 schellingen 4 groten"* en tevens *"noch gemaect 1 paer laerssen voor mijn lieven heer, het leer hem gelevert 8 groten."* Het materiaal voor een paar laarzen komt dus op 20 groten en het arbeidsloon 8 groten.
Elk jaar reist de kamerdienaar van Brielle naar Den Haag om bij Jan Andriesz. de schoenmaker schoenen te kopen voor heer Frank. Hij koopt dan voor een heel jaar in en wel gemiddeld 13 paar. Het zijn *"cordewanen scoen"*, d.w.z. gemaakt van spaans geitenleer. Ze kosten 6 groten per paar. Frank gebruikt dus ten minste elke maand een nieuw paar.

Aangezien schoenen en laarzen door de kamerdienaar worden gekocht, is het geen maatwerk; met het gevolg dat ze meestal niet passen. Hierdoor ontstaat de volgende post in de rekening:

"Betaelt in den Brielle van tot veel tijden mijns heeren laerssen te minderen ende te meerderen, also als zij hem niet te passe en waren 10 groten."[9]

Om een inzicht in de bovengenoemde prijzen te krijgen, moeten we deze vergelijken met lonen en andere prijzen. In die jaren verdient een arbeider met 1 dag dorsen 4 groten, 1 dag ploegen 1 groot. Een vat bier kost 32 groten.

De korte tijd dat men een paar schoenen kon gebruiken verklaart waarschijnlijk het grote aantal leervondsten bij opgravingen. De houten trip die ook in deze tijd in gebruik was maar in de rekeningen niet voorkomt, werd versleten zijnde waarschijnlijk in het vuur gegooid. Het leer kwam in de beerput terecht want verbranden zou te veel stank geven.

Rotterdam, voorjaar 1984.

Noten

1 Rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5579 (25 febr. 1455 - 24 febr. 1456) - t/m no. 5590 (1466-1467 alle met dezelfde periode).
2 Idem no. 5579 (25 febr. 1455 - 24 febr. 1456).
3 Idem no. 5578 (15 febr. 1453 - 24 febr. 1454).
4 Idem no. 5580 (25 febr. 1456 - 24 febr. 1457) en no. 5581 (25 febr. 1457 - 24 febr. 1458).
5 Idem no. 5614 (25 febr. 1457 - 24 febr. 1458).
6 Idem no. 5615 (25 febr. 1457 - 24 febr. 1458).
7 Idem no. 5576 (9 okt. 1437 - 8 okt. 1438).
8 Codex diplomaticus Neerlandicus 2, deel 1, afd. blz. 166-266 (Rekeninge des testamentoren van wijlen der edelre vorstinne Vrouwe Jacobs van Beyeren van Hollant, Gravynne van Oestervant zaliger gedenckenisse).
9 Rekeningen no. 5576 (9 okt. 1437 - 8 okt. 1438).

Een brokje actualiteit: de restauratie van de vierkante toren te Wijk bij Duurstede is aangevangen

DOOR

J. G. N. RENAUD

Eindelijk wordt er dan toch een begin gemaakt met de consolidatie van de vierkante toren op de ruïne van Duurstede. Het oudste deel van het kasteel der heren van Abcoude/Zuylen dat zijn bestaan tot in onze dagen met moeite en zorg gerekt heeft, zal nu de zo hoognodige opknapbeurt ten deel vallen. Een echte woontoren (donjon) uit de tweede helft van de dertiende eeuw (!) en waarschijnlijk de oudste in zijn soort staande in het gebied van de Kromme Rijn en Langbroeker Wetering.
Wat heeft het lang geduurd, voordat dit eerbiedwaardig overblijfsel en hoogst belangwekkende voorbeeld van de 13de-eeuwse kasteel-architectuur zó onder handen genomen zal worden, dat het steeds voortschrijdende verval weer eens effectief teruggedrongen wordt. Reeds weer 6 jaar geleden eindigde een verhandeling over het kasteel Duurstede in een speciaal nummer van "Spiegel Historiael" met de verzuchting:

"Maar het oudste deel van het kasteel, de op zich uitermate belangwekkende vierkante toren, zeldzaam architectonisch overblijfsel uit de tweede helft van de 13de eeuw, wacht nog steeds op zijn herstel."
Zeker, de befaamde architect P. J. H. Cuypers heeft een goede honderd jaar geleden (sic!) al het een en ander laten doen om de toren voor ondergang te behoeden. Het betekende in feite niet veel meer dan het bekende doekje voor het bloeden.
De ingrijpende herstellingen onder wijlen architect C. W. Royaards, in 1943 aangevangen, betroffen in hoofdzaak de (ronde) Bourgondische toren. Aan de vierkante werden, in afwachting van een ingrijpende restauratie, wat voorlopige voorzieningen getroffen. Maar daar bleef het helaas bij.
In de hoop de consolidatie écht op gang te krijgen gaf de Utrechtse Kastelen Stichting in 1972 een groep Delft-

Oude luchtfoto van de ruïne Duurstede.
(Foto KLM Aerocarto)

se studenten van de afd. Bouwkunde, sectie Restauratie de opdracht de toren zo volledig mogelijk op te meten en te documenteren. Er is toen veel bouwhistorisch onderzoek verricht, dat achteraf toch wel zijn vruchten heeft afgeworpen. De leider van de zojuist aangevangen werkzaamheden, architect Meulenbelt uit Utrecht, zal er ongetwijfeld een dankbaar gebruik van maken.

De Fransen van 1672 hebben veel op hun geweten, maar de vernieling van het kasteel wordt hen ten onrechte aangewreven. Het kasteel is gewoon vervallen bij gebrek aan onderhoud. De Staten van Utrecht hadden er geen belangstelling voor en verzuimden maar al te grif gelden voor noodzakelijke reparaties ter beschikking te stellen. Er bestonden nog geen organisaties die de overheid min of meer vriendelijk aan haar verplichtingen herinnerden. Het is trouwens de vraag, of de Staten van Utrecht een (morele) verplichting zouden hebben erkend.
In 1852 werden de bouwvallen benevens 7 bunder grond aan het stadje overgedragen; het was de bedoeling, dat er rond de restanten van het kasteel een wandelpark zou komen. Dat kwam er dan ook, aangelegd onder leiding van de bekende tuinarchitect J. D. Zocher (1790-1870).
Tijdens de jaren 1943-1945 is er vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een onderzoek uitgevoerd, dat veel gegevens opleverde over de bouwgeschiedenis van het kasteel. Zo kwam ondubbelzinnig vast te staan, dat de vierkante toren het oudste deel van de aanleg uitmaakte. Onder het kasteel verborg zich geen Romeins castellum of Frankische gravenburcht; de Noormannen hadden hier niets onbehoorlijks uitgehaald. Het kasteel staat op een aanwas van de rivier. Rijn of Lek? Alles pleit voor de Rijn; volgens oude schippers uit Wijk bij Duurstede verwisselt de rivier juist vóór het kasteel de naam Rijn voor Lek.
De bouwkundige ontwikkeling moet volgens de bouwhistorische en archeologische gegevens met de vierkante toren begonnen zijn. Die was er dan ook helemaal op ingericht om op zich als versterking en woonstede te fungeren. De ingang lag hoog boven de begane grond, in de westgevel. Nu is dat de naar het binnenplein gekeerde wand van de toren. Bedoelde toegang bevindt zich nu zo'n goede 8 meter boven de bestrating van het plein. We dienen daarbij wel in aanmerking te nemen, dat we momenteel eigenlijk op kelderniveau verkeren. De hoofdverdieping lag in de middeleeuwen tussen de twee en drie meter hoger. Maar ook toen bevond zich de deur toch nog op een goede vijf meter boven het loopvlak.
Men kwam binnen op de hoofdverdieping; de sporen van een stookplaats in het metselwerk verraden, dat het vertrek verwarmd kon worden. De muurtrap – in de dikte van de noordwand uitgespaard – naar de trans begint op deze woonlaag; de waterput in de zuidoosthoek blijkt alleen vanaf deze verdieping te benutten; een uitsparing in de ruim 2,60 m dikke zuidwand zou als bedstede te bezigen zijn en een broodoventje in de dikte van de oostmuur stelde de bewoners in staat de broodvoorziening veilig te stellen in tijden van onrust en direct gevaar. De nagenoeg vierkante ruimte van 6,30 × 6,30 m is overdekt met een koepelgewelf, voorzien van diagonaal gespannen ribben.
Onder de woonruimte bevond zich een kelder, eveneens aanvankelijk overdekt met een koepelgewelf. Deze kelderruimte was niet voorzien van vensters; lucht en een beetje licht konden hier slechts moeizaam toetreden via een koker, die schuin door het muurwerk vanuit de kelder omhoog klom.
De toren is nu door een plat dak overdekt, dat óver het geribde koepelgewelf ligt. Het muurwerk, dat men als een borstwering zou kunnen beschouwen, dateert waarschijnlijk uit de 15de eeuw en we weten dus niet, of er rond 1300 nog een derde woonlaag is geweest. Het kan ook heel goed zijn, dat zich ter hoogte van de huidige omloop de kap met de zolders heeft bevonden. De muurtrap kwam in ieder geval uit op een afzonderlijk torentje van waaruit men die zolders en de torentrans kon betreden.
We mogen verwachten, dat de toren met kantelen bekroond is geweest, zoals die bij de restauratie weer op de woontoren van Lunenburg – aan de Langbroeker Wetering – zijn aangebracht. Even waarschijnlijk is het dat deze kantelenrij op een uitgemetselde boogfries rustte, zodat de kantelen de muurvlakken overkraagden. Sommige oude afbeeldingen doen iets van die boogfries vermoeden, maar duidelijk herkenbaar is het verschijnsel niet.
Spoedig moet de toren omgeven zijn door schildmuren; het zwaartepunt van de bewoning kwam buiten de toren in woongebouwen langs de oostelijke en zuidelijke ringmuur te liggen. Aan de westzijde zal zich de grote zaal bevonden hebben. Tegen de gebruikelijke schema's in werd de donjon niet tot hoektoren van het vergrote kasteel. Reden genoeg om Duurstede als een bijzonder verschijnsel in de 13de/14de-eeuwse kasteelbouw te beschouwen en verheugd te zijn over het komende herstel.

Amersfoort, medio 1984.

Literatuur

Dekker, C. – *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, De Walburg Pers, Zutphen 1983.

Kransberg, Doriann en Mils, Hans – *Kastelengids van Nederland, Middeleeuwen*, p. 78 en 79, 2de druk, Haarlem 1979.

Renaud, J. G. N. – Het kasteel Duurstede, in *Spiegel Historiael*, april 1978, p. 328 vlg.

Sterk, J. – *Philips van Bourgondië*, De Walburg Pers, Zutphen 1980.

De graven van Kessel (vervolg)

Bezit en Faillissement

DOOR

H. CLEVIS EN J. A. COLDEWEIJ

Het bezit op de linker Maasoever

In het voorafgaande is de oorsprong van het geslacht der graven van Kessel uitvoerig behandeld. Vervolgens datgene per graaf wat uit de oorkonden bekend is. Hierna moeten twee aspecten nog nader bekeken worden: bezit en faillissement. Over het bezit van de graven van Kessel is veel geschreven. Centrale vraag is altijd geweest "Hoe zag het graafschap Kessel eruit?" Rosenkrantz zegt over het gebied van de graven van Kessel – zonder de verkoopsoorkonde van 1279 gezien te hebben – dat men algemeen aanneemt dat het graafschap Kessel de omvang had van het 16de eeuwse Gelderse ambt Kessel.[1] Het ambt bestond toen uit de volgende 8 rechtsgebieden: Kessel en Helden, Baarlo, Sevenum, Maasbree, Swolgen en Broekhuyzenvorst, Wansum en tenslotte Venray. Of uit de 18 dorpen: Kessel, Helden, Baarlo, Blerick, Maasbree, Grubbenvorst, Sevenum, Horst, Lottum, Broekhuyzen, Broekhuyzervorst, Ooyen, Swolgen, Meerlo met Tienray, Blitterswijk, Wansum met Oirlo, Geysteren en tenslotte Venray. Hij geeft meteen een aantal redenen aan waarom Venray en Geysteren niet tot het graafschap behoord kunnen hebben.[2] Het graafschap Kessel zag hij nog als een groot gebied, hoewel hij zijn twijfels gehad zal hebben. Hij denkt dat Blerick, Horst, Grubbenvorst, Meerlo, Wansum en Blitterswijk vanaf een bepaalde tijd niet meer tot het graafschap Kessel behoord hebben.[3] Hoewel latere schrijvers langzamerhand een genuanceerder standpunt gingen innemen ten aanzien van de territoriale omvang van het graafschap Kessel, kan het nog voorkomen dat in 1979 Mackes uitgaat van een groot aaneen gesloten gebied: "Ihr Stammland, die Grafschaft Kessel, lag westlich der Mase und bestand aus etwa 18 Dörfern. Es grenzte im Norden an das von Horn, im Westen an die Peel und im Osten an Geldern".[4] Fleuren rekent met deze verouderde opvattingen definitief af. In zijn artikel gaat hij uit van drie verschillende invalshoeken: Wat hebben de graven van Kessel op de linker Maasoever aan rechten en bezittingen gehad? Welke plaatsen, goederen of rechten binnen het latere land van Kessel kunnen de graven van Kessel niet gehad hebben? En welke informatie levert de vroegere geschiedenis van Gelre over de in 1279 door Reinald van Gelre verworven bezittingen van de graaf van Kessel?[5] De eerste vraag is in het voorafgaande reeds beantwoord. Uit de verkoopsoorkonde van 29 september 1279 weten we dat het graafschap zich uitstrekte over de rechteroever van de Maas, alwaar de burcht Kessel is gelegen. Hendrik V verkocht het graafschap met de burcht, haar leen- en dienstmannen, wastijnzigen, horigen, de hoge en lage rechtspraak, de visserijen, bebouwde en onbebouwde akkers, weilanden, bossen, inkomsten, rechten en alle allodia (zie Hendrik V). De oorkonde van voor 18 oktober 1219 laat zien dat de graaf van Kessel een curtis te Baarlo en te Hovesdonck met alle toebehoren bezat, een huis te Baarlo en een boomgaard naast de kerk te Kessel. Eveneens had hij op dat moment een curtis te Ooyen (zie Hendrik IV). Uit de bevestigingsoorkonde van Willem uit 1235/36 weten we dat de graaf recht kon doen gelden op een aantal jaarrenten (zie Hendrik IV). De oorkonde die in 1216 gedateerd moet worden en niet in 1236 heeft het over een curtis te Kessel en een aantal niet met name genoemde renten (zie Hendrik IV). Op 1 mei 1271 blijkt dat Hendrik V de beschikking had over de gehele tol in het graafschap Kessel (zie Hendrik V).

Deze summiere gegevens laten volgens Fleuren de conclusie toe dat de domeingoederen van de graven van Kessel zich in ieder geval uitstrekten over Kessel en Baarlo, welke twee plaatsen hij als de kern van de graafschap beschouwt.[6]

De tweede vraag is moeilijker te beantwoorden. Venray en Geysteren vielen volgens Rosenkrantz reeds af. De graaf van Gelre bleek op 16 juni 1224 het patronaatsrecht van de kerk van Venray met de gehele tienden en de bossen en andere toebehoren te kunnen schenken aan de Munsterabdij te Roermond.[7] Tot in de 14de eeuw werden Kessel en Rode (Venray) apart genoemd. Op 31 oktober 1286 verklaart Jan I van Kuyc, dat noch hij, noch de hertog van Brabant, vijandelijkheden zullen ondernemen in het land van Kessel of de 'eigenheit' Rode.[8] De term 'eigenheit' duidt ook al op een andere positie. Rosenkrantz gelooft dat Geysteren in 1304 een allodium was van Johan van Straelen, doch Fleuren is van mening dat het veeleer een allodium was van de graaf van Gelre zelf.[9]

Op 1 augustus 1257 draagt Gerard van Oy zijn dorp Oostrum en zijn kasteel Spraland met alle toebehoren (rechtspraak, wateren, weiden, visserijen, bossen, bebouwde en onbebouwde akkers) op aan graaf Otto van Gelre, van wie hij het in leen terug ontvangt.[10]
Blitterswijk, de plaats waar de verkoop van het graafschap plaats vond, hoeft niet Kessels bezit geweest te zijn. De verkoop kon ook op Gelders gebied geschieden of op neutraal terrein.
In 1242 blijkt dat de heer van Kuyc leenheer was van goederen in Wanssum en Blitterswijk, die Gerard van Bocholt verkoopt aan het klooster Kamp.[11] Uit een oorkonde van 1213 blijkt dat de heren van Mereheim vrij omvangrijke bezittingen hadden te Blerick.[12]
De heren van Meerlo en Broekhuyzen worden niet genoemd als leenmannen van de graven van Kessel.[13] Het kasteel van Grubbenvorst wordt in 1311 door Willem van Millen opgedragen aan de graaf van Gelre.[14] Over de heren van Horst en de gelijknamige heerlijkheid is te weinig bekend om daar uitspraken over te doen.[15]
Wat het bezit van de kerken of de daaraan verbonden rechten van patronaat en tiendheffing betreft in de plaatsen die Kessel omgeven, te weten Blerick/Horst, Maasbree en Helden, gelooft Fleuren dat de geslachten van Born, Altena en Horne, dan wel hun voorgangers, de respectievelijke stichters zijn geweest van genoemde kerken. Hij staaft deze opvatting met een aantal oorkonden.[16]
Ook hier blijkt dat Kessel en Baarlo kennelijk de kern vormden van het graafschap Kessel en dat in plaatsen er omheen andere families hun invloedssfeer hadden.
De vroege Gelderse geschiedenis leert dat er op 27 oktober 1279 sprake is van een tol te Kessel (zie Hendrik V). De rekening van het graafschap van Gelre over 1294-95 verschaft geen informatie in territoriaal opzicht.[17] Ook kunnen we niet stellen dat de plaatsen die volgens de latere rekeningen tot het land van Kessel behoorden, in 1279 het graafschap hebben gevormd.
De conclusie van Fleuren is dat het graafschap Kessel, naast de voogdij over de goederen van het St. Quirinusstift van Neuss te Lottum (waarop hij niet verder ingaat), bestaat uit domeinen die zich uitstrekten over Kessel en Baarlo. Daarnaast had het graafschap een rechtsgebied dat gedeeltelijk dezelfde grenzen had als het latere land van Kessel (niet het 17de eeuwse).[18]
"Het was met name de jurisdictie die van het graafschap Kessel een graafschap maakte; mede in haar lag het onderscheid met een gewone heerlijkheid. Daarbij dient men niet uit het oog te verliezen dat het bezit van de rechtspraak zeker niet automatisch het bezit van grondgebied inhield waarover deze zich uitstrekt. Scheiding tussen grondbezit en jurisdictie kwam in de middeleeuwen vaak voor."[19]
Aan de door Fleuren geschetste omvang van het graafschap Kessel op de linker Maasoever kunnen we alleen maar toevoegen dat, als we de verkoop van dat graafschap voor 1500 mark vergelijken met de verpanding van de burcht Grevenbroich voor 2000 mark, het totale graafschap minder waard schijnt te zijn dan een kasteel met zijn toebehoren. Kan het bedrag van 1500 mark vertekend zijn omdat de graaf van Gelre een met hoge schulden belast graafschap kocht? Een schuldbekentenis van Hendrik V voor 200 Keulse mark, die Godfried Berck in zijn bezit had, kwam op 27 oktober 1279 te vervallen.[20] Er zijn meerdere schuldbekentenissen van Hendrik V, doch die kunnen we alleen maar plaatsen ten opzichte van zijn financiële problemen. Die aan Godfried Berck daarentegen stond in direkte relatie tot de verkoop van het graafschap en het kasteleinschap.

Het bezit op de rechter Maasoever

Voor het gedeelte van de Kesselse bezittingen dat ten oosten van de Maas ligt, zullen we trachten datgene wat feitelijk bekend is uit onder de verschillende graven behandelde oorkonden te vergelijken met de visies van Rosenkrantz, Mackes en Groten en, niet te vergeten, onze eigen visie. Bij deze vergelijkingen worden alleen maar de jaartallen van de oorkonden genoemd waarop de bezittingen betrekking hebben. Er zal getracht worden de bezittingen thematisch te behandelen.
Vanaf 1081 hebben de graven van Kessel waarschijnlijk het voogdijschap over St. Pantaleon bezeten. Er is echter geen zekerheid of deze voogdij voortdurend in het bezit van de graven van Kessel is geweest. Op grond van dit voogdijschap kunnen zij de tienden te Boisheim (1304) en een leen te Süchteln (1152) bezeten hebben. Een van de leden van het geslacht Kessel is een tijd lang abt geweest van de abdij St. Pantaleon (Herman 1243) wat de greep op de kloosterbezittingen versterkt kan hebben.
Rosenkrantz stelt dat de graven via St. Pantaleon de voogdij over Laach kregen, cijnsen te Kaldenkirchen en laatbanken te Breijel, Boisheim, Bracht en Brüggen.[21] De voogdij over Laach verwierven ze waarschijnlijk in 1144 en ze verkochten deze in elk geval in 1275.
Mackes merkt op dat onder het beheer van St. Pantaleon de kloostergoederen vallen te Boisheim, Bonn, Bracht, Breijell, Dülken, Kaldenkirchen en Tegelen en dat de graven van Kessel hier ongetwijfeld inkomsten genoten hebben.[22] Groten noemt alleen maar "aanzienlijke goederen tussen Maas en Niers" die ze via St. Pantaleon onder hun voogdij hadden.[23]
Waarschijnlijk vanaf 1135 hebben de graven van Kessel de voogdij gehad over de St. Vitusabdij te Rakesleiden, het allodium Rakesleiden en 18 morgen land (1170). Ook hebben ze de bede te Gladbach gehad (1275) en de voogdij over 90 morgen land te Keyenberg (1285). In 1281 bevrijdt Hendrik V de hofstede Neukerk (dochterstichting van Gladbach) uit zijn voogdij en wellicht

is de Wennemark bij Pesch (1290) ook Kessels bezit geweest omdat de graven van Gulik hier Kessel in de voogdij zijn opgevolgd (zie Walram).
Mackes gelooft dat de graven van Kessel via de voogdij over Gladbach in het bezit waren van de tienden van geheel Dülken.[24] Tussen 1180 en 1183 krijgt de graaf van Kessel een huis te Keulen. Voor 1200 krijgt hij een tweede huis te Keulen en verkoopt het eerste. In 1188 blijkt het geslacht Kessel de wijnberg te Sennheim in zijn bezit gehad te hebben. De verkoopsom daarvan bedroeg 400 Keulse marken.
In 1196 horen we voor het eerst dat de graven van Kessel lenen van Gelre houden. Bij de verkoopsoorkonde van 1279 heeft men het over lenen tussen de Maas en Gladbach. Rosenkrantz stelt op grond van de inkomsten en uitgaven over het jaar 1340 van Gelre dat het gebied gelegen tussen Venlo en Beesel Kessels was en ook dat Neder-Kaldenkirchen, grenzend aan Tegelen, met Breijell, Schaag, Bracht, Brüggen, Boisheim enz. tot het graafschap Kessel behoorden.[25] Mackes vermeldt: "Sie verfügten über den Wildbann (Jagdrechtsbezirk mit dem Recht auf Jagd, Fischerei und Vogelfang) in ihrer Grafschaft und über den im dem Gebiet zwischen Schwalm, Maas und Nette".[26] Wat de lenen van Kessel tussen de Maas en Gladbach betreft, baseert Mackes[27] zich op het leenactenboek van Gelre van 1326.[28] Zo komt hij tot de volgende opsomming: te Tegelen het goed 'te Steenre' (het latere huis 'houtmolen' waaronder in 1402 de oude heerlijkheid Tegelen viel, de smalle tienden, de kerkgift van Tegelen en Breijell, de grote tienden en 21 ridders en knechten); de 'Stele' in de Maas en de hof 'te Wambeke' met de molen, de tienden en de renten; te Kaldenkirchen 60 morgen land met een rente in geld en kippen en het goed 'ter Beke' (dit zou in de parochie Bracht liggen); te Breijel de hof 'te Sprenckenhove'; te Born 'dat overste hues te Borne'; te Rheindahlen 40 en een halve morgen land; te Dilrath 40 morgen land en te Dülken 'dat Bergher guedeken'.
Een deel van deze lenen zijn door Diederik Loef in leen gekregen van de graaf van Gelre: "siine mannen te Tijeglen mitten guede te Steenre dat to den mannen hort, de vochdije van Kempen en de Stele in der Masen de leggen tot Overtegele". Deze bezittingen zouden dus uit de Kesselse erfenis afkomstig kunnen zijn. Ook zouden dit gedeeltelijk de bezittingen kunnen zijn waarover in de verkoopsoorkonde van 1279 wordt geschreven. Er wordt hierboven ook over de voogdij over Kempen gesproken. Uit de oorkonde van 4 februari 1279 blijkt dat de graaf van Kessel inkomsten genoot te Ederen en Kempen (Jüchen, Liedberg, Hochstaden). Rosenkrantz maakt hier cijnsen van;[30] Mackes[31] en Groten[32] hebben het over voogdij in Kempen en Neersen.
Verder wordt verondersteld dat via de voogdij over Gladbach de graven van Kessel de voogdij Oedt hadden en wanneer dan de zoon van Diederik Loef, zoals we hieronder zullen zien, zijn heerschappij over Oedt verstevigt, is het wederom aannemelijk te veronderstellen dat hij die uit de Kesselse erfenis verkregen heeft. Diederik Loef III bezat namelijk in 1313 de burcht en in 1322 ook de heerlijkheid Oedt. Volgens Mackes[33] en Janssen[34] stamt Oedt uit het Kesselse bezit en is het een voorbeeld van hoe de voogdijrechten die de graven van Kessel via de voogdij van Gladbach uitoefenden, in de loop der tijden tot eigen nut en erfelijk zijn geworden.
Er zijn nog twee redenen die er op wijzen dat Oedt via Kessel naar de Loefs van Kleef is gegaan: bij het huwelijk van Walram met Katharina krijgt Walram de burcht Grevenbroich terug. Het is niet aannemelijk dat hij daarvoor alleen maar met Katharina hoefde te trouwen. Veel aannemelijker is dat hij Diederik Loef en diens gemalin Lysa met goederen uit het Kesselse bezit schadeloos heeft gesteld. Een tweede reden is dat Hendrik V maar liefst 600 mark schuldig was aan Diederik Loef. Dit blijkt uit een oorkonde van 1299 (zie Walram). De schuld zou met bezittingen afgelost kunnen zijn.
Op voogdijrechten terugkomend dient opgemerkt te worden dat deze in de loop der tijden erfelijk zijn geworden. Dit gebeurde het eerst bij de oudere kloosters, die bovendien het grootste grondbezit hadden. Tegen het einde van de 11de eeuw is dit proces voltooid. Het voogdijrecht is dan niet meer een ambt om de kerk zoveel mogelijk te bevoordelen, maar om er zoveel mogelijk eigen profijt van te trekken. Ook kwamen de grote voogdijrechten steeds meer in handen van enkele personen, die dan noodzakelijkerwijs ondervoogden moesten aanstellen. Voogdijrechten konden ook weer verkocht of weggeschonken worden. Aubin vat het hele proces als volgt samen: "Der Vogt begint als Beamter, er wird daneben zugleich Beschützer der eigener Hausmachtbedarf, um seines Amtes walten zu können, und endlich erblicher Beschützer mit fest begründeten Eigenrechten an der Immunität der bevogteten Kirche, beziehungsweise ihrer Grundherrschaft".[35]
In de verkoopsoorkonde van 1279 is nergens sprake van recht op jacht en vogelvang binnen het graafschap. Wel van visvangst. Desalniettemin is het zeer aannemelijk dat de graven van Kessel het jachtrecht inderdaad genoten hebben en dit eveneens gehad hebben in het gebied rechts van de Maas.
Concluderend kunnen we over de lenen rechts van de Maas stellen dat het zeer waarschijnlijk is, dat ze in het bezit zijn geweest van de graven van Kessel.
In 1211 komen de graven van Kessel reeds in verband met Neuss voor, maar in 1271 blijkt dat ze de voogdij hadden over Neuss rechts van de Niers. In het archief van Düsseldorf is een aantal oorkonden bewaard gebleven van het St. Quirinusstift te Neuss, waarin de graven van Kessel in de getuigenlijsten voorkomen.[36]
In 1271 is Hendrik V waarschijnlijk uit financiële noodzaak gedwongen de houtgraafschap over Hochstaden bij

Neuss te verkopen. Rosenkrantz noemt dit het opperhoutvestersambt.[37] In 1273 vindt de verpanding van de burcht Grevenbroich plaats. Hieronder vallen de burchtmolen, het akkerland van de burchthof, de tol, het woud bij Elsholz, het akkerland in Barrenstein, het gerecht in Allrath, Barrenstein en Grevenbroich, zijn 'bona mansionaria' in Grevenbroich en een rente te Barrenstein. Rosenkrantz merkt wat dit betreft op dat de graven van Kessel het latere ambt Grevenbroich en delen van Gladbach bezaten,[38] waaronder de heerlijkheid Broich met toebehoor.[39] Mackes gelooft dat Süchteln, Gladbach, Rheydt en het land aan de Erft onder de burcht Grevenbroich vielen.[40]

Groten vindt dat het Kesselse Broich geenszins was opgebouwd als een homogeen goederencomplex. Het bestond uit allodiaalgoederen en kerklenen. De allodiaalgoederen van de graven van Kessel lagen rechts van de Erft: de hoven Barrenstein en Allrath met hun toebehoren. Hoe ze in het bezit van de Kessels zijn gekomen, is niet bekend. Barrenstein behoorde tot de parochie Oekoven. Allrath bezat, eveneens volgens Groten, een eigen parochiekerk waarvan het patronaatsrecht in handen was van de graven van Kessel. Verschillende nederzettingen vielen in de 13de eeuw onder het patronaatsrecht van de bovengenoemde hoven. De hoven Herkenbosch en ter Heiden vielen onder Barrenstein en Volderode (Krahwinkel) viel waarschijnlijk onder Allrath. "Die alten Römerstraßen, von denen eine von Köln kommend bei Grevenbroich die Erft überschritt, während eine andere von Neuss her Barrenstein und Allrath miteinander verband, hatten die beide Hofgerichte der Zuständigkeit der Gilgaugrafen entzogen, die noch henseits der Erft in Fürth einen Dingstuhl hatten. Auf der strata publica wurde vor dem Grafen von Kessel und seinem Umstand (familia) die Auftragung von Allod vollzogen".[41] Over de burcht Grevenbroich zelf zegt Groten het volgende: "Zwischen den Allöden der Grafen in Barrenstein und Allrath und den Klostergütern in Laach gelegen, bot sie sich als natürlicher Mittelpunkt des kesselschen Besitzkomplexes an".[42]

In 1288 zien we dat Walram van Kessel 80 morgen land te Allrath vrijgeeft zodat het door Eva en Herbert van Aldenrath als allodium kon worden verkocht voor 33 mark. In 1297 wordt het door Walram gestichte Wilhelmietenklooster toebedeeld met twee hoeven te Barrenstein en in 1303 vindt de verkoop plaats van de hof te Herkenbosch.

De molen van de burcht Grevenbroich die we in de verpanding van 1273 zijn tegengekomen, wordt eveneens aan het door Walram gestichte klooster geschonken en in 1299 ontvangt het nog twee hoeven akkerland te Grevenbroich van Walram.

In 1289 wordt Walram als heer van Hengebach leenman van de hertog van Brabant. Hij draagt hem de burcht Brüggen in leen op met akkers, molen en alles wat daarbij hoort. Het is allodiaalbezit van het geslacht Kessel. Mackes zegt van de burcht Brüggen: "Sie dürfte nach der historischen Überlieferung und dem Ausgrabungsergebnis kaum vor 1279 entstanden sein".[43] Met dit soort uitspraken moeten we uiterst voorzichtig zijn omdat kastelen archeologisch niet zo gemakkelijk dateerbaar zijn, echter evenzeer te gemakkelijk gedateerd worden op grond van historische gegevens. Bijvoorbeeld op grond van de eerste vermelding van het kasteel of geslacht dat er resideert. Het kasteel kan ouder zijn (een houten voorganger gehad hebben) of jonger (bij de eerste vermelding van een geslacht hoeft er nog geen sprake te zijn van een kasteel).

Mackes gaat er verder van uit dat grote gedeelten van het latere ambt Brüggen onder de burcht vielen. In 1543 zijn dit volgens hem Amern, Boisheim, Born, Breyell, Dahlen, Dülken, Unterkaldenkirchen, Oebel, Tegelen en Waldniel.[44]

Brüggen en Dülken worden als een geheel gezien. Zo wordt in het Brabantse leenactenboek in 1312 vermeld dat de graaf van Gulik van de hertog van Brabant Dülken en Brüggen in leen houdt.[45]

In het leenactenboek van Gelre van 1326 zien we dat hij van de graaf van Gelre in leen houdt "de alenge muele, also als de ghelegen es, thuijs te Brueke (Grevenbroich) ende dat vorborght ende de stat".[46] Op 4 februari 1311 had de graaf van Gelre de graaf van Gulik beleend met het land de 'Mule', waarop de graaf van Gulik zijn burcht Grevenbroich, voorburcht en de stad in leen opdroeg aan de graaf van Gelre.[47] Brüggen ligt in de Molengouw (Mühle).

De graven van Kessel hebben verder de hof Reisdorf bezeten (1281) en delen van het goed Trechtinghausen (1285). Ook bezaten zij voor een deel de tol te Dobach en Gulpen (1274) en hadden ze rechten op vier wijnbergen en een tuin bij Stegen (Bacharach) en de dorpen Snorbach en Erbscheid, benevens de bossen (1295). Mackes spreekt hier van bezit.[48]

Mackes gelooft dat naast eerdergenoemde voogdijen de graven van Kessel ook nog gedeeltelijk de voogdij uitoefenden over een aantal bezittingen van het St. Viktorstift van Xanten, van het Keulse Dom- en St. Caecilienstift te Neuss en van de abdij Kamp.[49]

Onder het St. Viktorstift van Xanten vielen een leenplichtige hoeve met vele allodia te Dülken, waaronder ook aangekochte stiftsgoederen als Amern en Waldniel. De graven van Kessel werden hier in hun voogdijrechten opgevolgd door de graven van Gulik.[50] De abdij Kamp verwierf in 1202 en 1232 goederen in Breijell, Bracht, Kaldenkirchen en Lobberich. Een memoriestichting van 1216 en het feit dat de graaf van Kessel getuige is geweest in een oorkonde betreffende Lobberich zouden kunnen wijzen op voogdijrechten. Mackes veronderstelt verder dat ze ook de voogdijrechten hadden aan de Niers, in Oedt, Neersen en Kempen.[51]

Groten gelooft ook nog dat ze de voogdijrechten hadden over de hof te Neuenhausen van het Keulse St. Caecilienstift[52], dat ze zeker de voogdijrechten over Neuwerk hadden en over het Quirinusstift te Neuss.[53] "Ortsvogteien anderer Kirchen verdichteten das Netz der Kesselschen Besitzungen in Raum zwischen Maas und Niers".[54] Onderzoekers als Föhl en Janssen geloven dat de graven van Kessel de voogdij aan de Niers, in Oedt, Neersen en Kempen gehad hebben.[55] Groten gelooft ook nog dat ze de voogdij in Gohr, Rosellen en Nettesheim hadden,[56] maar geeft geen bewijzen.
Waar de onderzoekers het niet over hebben, is een eventueel deel van de voogdij over de abdij Siegburg. Dit zou dan onder de graven Gerard en Hendrik II verworven moeten zijn. In 1118 en drie maal in 1136 komen ze als getuige voor bij de verwerving van goederen door deze abdij. Ook zouden ze een deel van het St. Gereonstift in Keulen gehad kunnen hebben. In 1136 komen ze al voor in de getuigenlijst van een oorkonde met betrekking tot de verwerving van goederen en later ook. Maar er is ook nog een ander aanknopingspunt. In 1288 veroorloofde de kastelein van Gulik op Grevenbroich zich onrechtmatige handelingen tegen de pachters van het Keulse St. Gereonstift in Viersen, Oekoven en Gereonsweiler.[57] De graaf van Gulik zou ook in dit geval rechten van de graaf van Kessel – al dan niet tijdelijk – overgenomen kunnen hebben.
Rosenkrantz vermeldt verder nog dat Schaag en Bracht ook tot het graafschap Kessel behoorden en dat de graven van Kessel de heerlijkheid Kranendonck bezaten en leenheer waren van de heren van Rheijdt bij Gladbach.[58] Mackes zei al dat Rheijdt onder het rechtsgebied van Grevenbroich viel.[59] Kranendonck is onwaarschijnlijk. Desondanks ziet Klaversma de echtgenote van Walram van Kessel als Katharina van Kranendonck, een theorie die weerlegd is.[60]
De voornaamste erfgenaam van het Kesselse bezit is de graaf van Gulik. Deze kwam in aanmerking doordat hij familie was. Een broer van Udelhinde uit het geslacht Hengebach (Udelhinde was de vrouw van Hendrik IV) had het graafschap Gulik geërfd.
Concluderend kunnen we stellen dat de graven van Kessel vóór de verkoop van 1279 voor hun bezittingen twee centra hadden: Kessel en Grevenbroich. Na de verkoop van het graafschap werd de centrumfunctie voor het westelijke bezit overgenomen door de burcht Brüggen. Of we voor de oostelijke bezittingen kunnen spreken van een aaneengesloten goederencomplex, is nog maar de vraag. In ieder geval moge wel duidelijk geworden zijn dat de concentratie van bezittingen en rechten hier de indruk geven van een gebied dat hard op weg was naar een territoriaal aaneengesloten vorstendom. Het zwaartepunt van de bezittingen van het graafschap Kessel lag in ieder geval niet op de linker Maasoever, maar om de burcht Grevenbroich. De westelijke bezittingen op de rechteroever van de Maas werden kennelijk nog zo belangrijk geacht dat na de verkoop van Kessel de bouw van de burcht Brüggen als westelijk bestuurscentrum nodig was.

Faillissement?

Rest ons nog de financiële positie van de graven van Kessel te behandelen. Ten tijde van graaf Willem van Kessel was er nog geen gevaar voor uitsterving in de mannelijke lijn. Graaf Willem had drie zonen: Willem, Walram en Hendrik V. Willem en Walram traden in de geestelijke stand. Hendrik V die voor de erfopvolging moet zorgen, blijkt uit zijn eerste huwelijk twee (?) kinderen te hebben gekregen, die voor 1279 gestorven zijn. In 1279 verkoopt hij zijn graafschap Kessel met de grafelijke titel. Uit zijn bezittingen valt af te leiden dat de economische basis van de graven van Kessel niet in het westen lag maar in het oosten, aan de rechteroever van de Maas. Wat zijn de toekomstverwachtingen van Hendrik V geweest ten tijde van de verkoop in 1279?
Hij heeft kennelijk dringend geld nodig. Hij heeft geen zoon en verkoopt zijn grafelijke titel. Het streven naar een territoriaal aaneengesloten vorstendom moet hij op dat moment opgegeven hebben. Had hij die ambitie wel gehad, dan had hij beter zijn burcht Grevenbroich kunnen verkopen en zo zijn grafelijke titel behouden. Zou hij geen broer gehad hebben, dan zouden bij zijn dood al zijn bezittingen aan de graaf van Gulik zijn gekomen. Gulik had meer voordeel van Grevenbroich dan van een ten oosten van de Maas gelegen graafschap Kessel. Bij de verpanding van de burcht Grevenbroich merken we ook al dat de aartsbisschop van Keulen zich van het voorkeursrecht bij verkoop van de burcht verzekerd had, bang dat die in handen van de graaf van Gulik zou vallen.
Hendrik V is hertrouwd, merken we op 28 juni 1284, met Lysa, dochter van Hendrik van Virneburg. Hij is zeer waarschijnlijk in 1285 overleden en liet zijn bezittingen na aan zijn broer Walram.
Deze maakte volstrekt geen haast om uit de geestelijke stand te treden en liet een belangrijk deel van het beheer van de Kesselse bezittingen over aan de graaf van Gulik. Noch Hendrik V, noch Walram, moeten voorzien hebben dat Lysa, die het vruchtgebruik van Grevenbroich bij testament kreeg toegewezen, zeer snel zou hertrouwen met Diederik Loef van Kleef, die daardoor als leensdrager van Grevenbroich erkend kon worden door de aartsbisschop van Keulen in plaats van Walram van Kessel.
In 1295/96 is Walram eindelijk uit de geestelijke stand getreden. Hij is op dat moment zeer waarschijlijk de 50 reeds gepasseerd. Als hij een nakomeling had willen verwekken, had hij beter 10 jaar eerder de geestelijke stand kunnen verlaten. In 1289, toen hij zijn burcht Brüggen

met toebehoor aan de hertog van Brabant in leen opdroeg, werd overeengekomen dat zijn wettelijke nakomeling of de door testament aangewezene door de hertog met bovengenoemd goed beleend zou worden.
Wellicht kunnen we dit beter zien als een gebruikelijke formulering dan dat we moeten denken dat hij nog een zoon hoopte te verwekken.
Zijn huwelijk met Katharina, dochter van Diederik Loef van Kleef uit diens eerste huwelijk, bewerkt wel dat hij de burcht Grevenbroich terugkrijgt. Het lijkt ons aannemelijk dat hij Diederik met bepaalde goederen schadeloos heeft gesteld, zoals we reeds eerder hebben kunnen zien.
Het lijkt nu aannemelijk dat de graaf van Kessel in 1279 geen mogelijkheid zag om te komen tot een territoriaal aaneengesloten vorstendom en dat hij daarom zijn graafschap Kessel verkocht met de grafelijke titel. Hoeveel geld hij nodig had en waarom, blijft moeilijk te beantwoorden. In de tweede helft van de 13de eeuw krijgen vele adelijke geslachten te maken met een steeds groter wordende geldontwaarding. De inkomsten van de graaf van Kessel komen vooral uit de agrarische sector en de voogdijrechten. Hier moeten we de structurele problemen zoeken.
In de eerste helft van de jaren 70 blijkt hij al geld nodig te hebben en verpandt hij de burcht Grevenbroich. In 1276 blijkt hij echter de pandsom te kunnen aflossen. Daarbij komt dat Hendrik V een ongelukkige politiek voerde. Hij nam deel aan de oorlog tegen de aartsbisschop van Keulen en verloor. Had hij daarentegen de zijde van de aartsbisscop gekozen, dan had hij tegen zijn verwanten moeten strijden. Had hij zich neutraal gehouden dan zouden zijn gebieden, ondanks die neutraliteit, van het oorlogsgeweld te lijden hebben gehad.
Het oorlogvoeren moet hem in direkte geldnood hebben gebracht. Zelfs na de verkoop van het graafschap blijkt hij nog schulden te hebben. Zo is er sprake van een schuldbrief van de nieuwe kastelein Godfried Berck. Diederik Loef blijkt in 1299 een schuldbrief van Hendrik V te hebben van 600 mark en in 1288 moest Herbert van Aldenrath bezittingen verkopen omdat hij in financiële moeilijkheden was gekomen vanwege de borchtocht die hij was aangegaan voor Hendrik V.
Het oorlog voeren (en verliezen) met een smalle inkomstenbasis moet een geweldige financiële aderlating betekend hebben. Maar we kunnen zeer zeker niet spreken van een faillissement.

[1] Rosenkrantz, 1896, p. 20.
[2] Rosenkrantz, 1896, p. 20.
[3] Rosenkrantz, 1897, p. 16.
[4] Mackes, p. 87.
[5] Fleuren, pp. 3-4.
[6] Fleuren, p. 6.
[7] Sloet, nr. 475.
[8] Nijhoff, dl. I, pp. 6-7.
Zie ook Wolters, pp. 86-87.
[9] Rosenkrantz, 1890, p. 34 en 1896, p. 20.
Driessen en Van den Brand, p. 37.
Fleuren, p. 7.
[10] Sloet, nr. 800.
[11] Dicks, pp. 141-142.
Op p. 155 wordt nog melding gemaakt van een legaat van 1247 van Frederik, kanunnik te Utrecht, uit het geslacht Kuyc, waarbij deze o.a. zijn goederen te Wanssum, welke hij voor 24 Keulse mark verworven heeft, overdraagt aan de abdij Kamp.
[12] Sloet, nr. 436.
Rutger van Mereheijm schonk zijn goederen te Blerick aan het klooster Kamp, wat bevestigd werd door Gerard van Wassenberg en zijn vrouw Beatrix, dochter van genoemde Rutger.
Kremer, nr. 108.
In deze oorkonde van 1270 draagt Willem van Broekhuizen zijn allodium, de hof in Blerick, genaamd Reiderode, in leen op aan de graaf van Gulik.
Zie ook Linssen, 1954-1955, p. 164.
Fleuren, pp. 7 en 19-20 noot 23.
[13] Rosenkrantz, 1897, p. 16.
[14] Rosenkrantz, 1890, p. 65.
Rosenkrantz, 1897, p. 16.
[15] Fleuren, pp. 8-9.
[16] Fleuren, pp. 9-11 en 20-22 noten 33-43.
In 1219 draagt Otto, heer van Born, het patronaatsrecht van de kerken te Blerick en Horst op aan de abdij van Averbode. Dit geschiedt met toestemming van de graaf van Loon, van wie hij het patronaatsrecht in leen hield. In 1231 blijkt Goswinus van Born de tienden van Blerick en Horst te kunnen verkopen. Verder zijn er over deze zaak nog oorkonden van 1285 en 1288. Zie hiervoor Peeters, pp. 236-246 en 302-310;
Sloet, pp. 458-459, 547 en 1058; Smeets pp. 54 e.v.
Op 9 oktober 1240 blijkt Dirk van Altena een derde deel van de gehele tienden van Maasbree met het patronaatsrecht van de kerk van dat dorp te kunnen schenken aan de monniken van St. Elizabethsdal (te Nunhem). Zie Schutgens, pp. 272-274.
Het patronaatsrecht van Helden wordt in 1230 door Willem, heer van Horne, aan het klooster Averbode geschonken. Zie Verwoerd, pp. 72-73. De tienden blijken ook in het bezit van Horne geweest te zijn.
[17] Meihuizen, p. 47.
[18] Fleuren, p. 16.
[19] Fleuren, p. 15.
[20] Slanghen, p. 145, nr. 4.
[21] Rosenkrantz, 1896, p. 24.
[22] Mackes, p. 90.
[23] Groten, p. 61.
[24] Mackes, p. 90.
[25] Rosenkrantz, 1896, p. 24.
[26] Mackes, p. 89.
[27] Mackes, pp. 97-98.
[28] Van Doorninck, 1898.
[29] Van Doorninck, p. 1.
[30] Rosenkrantz, 1896. p. 24.
[31] Mackes, p. 91.
[32] Groten, p. 69.
[33] Mackes, p. 101.
[34] Janssen, 1968.
[35] Aubin, p. 318.
[36] Bijv. 1293. HStAD Neuss - St Quirin Urkunde 7.
[37] Rosenkrantz, 1896, p. 72.
[38] Rosenkrantz, 1896, p. 16.
[39] Rosenkrantz, 1896, p. 24.
[40] Mackes, p. 88.

[41] Groten, p. 59.
[42] Groten, p. 60.
[43] Mackes, p. 98.
[44] Mackes, p. 101.
[45] Galesloot, p. 65.
[46] Van Doorninck, p. 8.
[47] Nijhoff, nr. 123.
[48] Mackes, p. 87-88.
[49] Mackes, p. 88.
[50] Zie bijvoorbeeld:
8-4-1305 Weiler, nr. 377.
4-2-1311 Nijhoff, nr. 123.
1-9-1306 Lacomblet III, nr. 47.
[51] Mackes, p. 91.
[52] Groten, p. 60.
[53] Groten, p. 61.
[54] Idem.
[55] Fohl, 1962.
Janssen 1968.
[56] Groten, p. 69 noot 82 en p. 78 noot 134.
[57] Mackes, p. 100.
[58] Rosenkrantz, p. 24.
[59] Mackes, p. 88.
[60] Klaversma, o.a. p. 31. Zie: De Graven van Kessel, p. 84, kol. 2, 3de al.

Conclusie

"De ontbinding van de Karolingische graafschappenorganisatie en de verzwakking van het centrale gezag in de locale sfeer had aan vele locale machthebbers gelegenheid gegeven hun grondbezit en de aan dat grondbezit verbonden grondheerlijke rechten uit te breiden. Deze rechten vormden belangrijke grondslagen voor de verdere ontwikkeling van hun positie. Zij maakten zich onder meer meester van immuniteitsrechten en voogdijrechten over geestelijke stichtingen, abdijen, kloosters en kerken, alsmede bijvoorbeeld tolrechten, geleiderechten en vooral rechtspraak, en versterkten hun invloed door met betrekking tot die rechten een erfelijke positie te verwerven. De verwerving van die erfelijke positie viel veelal samen met de door de ontbinding van het rijksgezag mogelijk geworden samenvoeging van verschillende oude karolingische graafschappen of delen daarvan in een hand".[1]
"In de loop van de 11de eeuw had deze ontwikkeling duidelijker vormen aangenomen en in de 12de eeuw zette zij zich voort. Zij leidde tot de territorialisering van Nederlotharingen. De Nederlotharingse hertogen hadden zich als gezaghebbend vertegenwoordiger van het rijksgezag niet kunnen handhaven. Het gezag ging over op een groot aantal locale en regionale machthebbers, die inmenging van de hertog niet of nauwelijks toelieten. Aldus werd de betrekkelijke politieke eenheid, die de streken tussen Maas en Rijn lange tijd gevormd hadden, verbroken".[2]
Zo ontstonden in de 11de en 12de eeuw de burchten van bijvoorbeeld Hochstaden, Molbach, Nörvenich, Heinsberg, Heimbach, Wassenberg, Monschau, Meurs, Geldern, Kleef, Kuijc, Valkenburg, Limburg aan de Vesder, Gennep en Kessel. Veel van deze burchten waren op koningsgoederen gebouwd en raakten in leen of allodium van de opkomende dynasten die zich naar hun burcht gingen noemen. De aartsbisschoppen van Keulen begonnen in de 11de eeuw eveneens een politiek die er op uit was in het land tussen de Maas en Rijn een wereldlijk territorium te stichten onder het Keulse episcopaat. Door overdracht van allodia, die in leen terug ontvangen werden, nam in het begin van de 12de eeuw, vooral onder Frederik I, het aantal leenmannen en ministerialen van de Keulse kerk toe. Dit betekende natuurlijk een versterking van de militaire macht van de aartsbisschop van Keulen.
Hoe passen de graven van Kessel in deze ontwikkeling, in het streven van locale of regionale machthebbers naar een aaneengesloten territorium?
Aan het eind van de 11de eeuw duikt voor het eerst het geslacht van de graven van Kessel op. Over de periode daarvoor valt niets over dit geslacht te zeggen. De eerste ons bekende graaf, Hendrik I van Kessel, treffen we aan als altaarvoogd van St. Pantaleon en strijdend aan de zijde van de aartsbisschop van Keulen tegen de rooms-koning Hendrik V. We vermoeden dat hij uit het gevolg van de aartsbisschop van Keulen naar voren is gekomen. De meeste voogdijen konden de graven van Kessel alleen maar gekregen hebben via de aartsbisschop van Keulen. Deze was immers de stichter van vele kloosters in het gebied van de Nederrijn. Hij was tevens in dit gebied een van de machtigste personen. Dat de graven van Kessel trouwe aanhangers waren van de aartsbisschop van Keulen, blijkt niet alleen uit het feit dat Hendrik I aan zijn zijde strijd voerde tegen de rooms-koning. Zo zien we ook dat graaf Hendrik IV van Kessel in 1198 een van de belangrijkste personen was uit het gevolg van de aartsbisschop. Otto IV werd in dat jaar te Aken tot koning van Duitsland gekroond, wat alleen maar kon gebeuren dankzij de fervente steun van de aartsbisschop van Keulen. Een derde punt is dat de graven van Kessel vele malen voorkomen als getuige in oorkonden van de aartsbisschop van Keulen.
Hendrik IV was ongetwijfeld de belangrijkste graaf van Kessel. Hij komt maar liefst vijf maal voor als getuige in koningsoorkonden. Hij was gehuwd met Udelhinde, dochter van Everhard van Hengebach en Jutta van Gulik. De graven van Gulik zullen na het uitsterven van de graven van Kessel het grootste deel van hun bezittingen erven. Hendrik IV wordt ook genoemd als de belangrijkste leenman van de graaf van Gelre. Hendrik V, kleinzoon van Hendrik IV en Udelhinde, begint in financiële moeilijkheden te komen, getuige de uitverkoop van Kesselse bezittingen, waaronder zijn graafschap Kessel met de stamburcht en grafelijke titel.
Voor het eerst treffen we ook een graaf van Kessel aan in het kamp van de tegenstanders van de aartsbisschop van Keulen. Een beslissing die noodlottige gevolgen heeft. Even noodlottig is het feit dat hij geen opvolgers

heeft. Bij de verkoop van zijn graafschap heeft hij nog maar één broer die bovendien nog geestelijke is. We hebben hiervoor reeds gezegd dat Hendrik V waarschijnlijk geen toekomstverwachtingen had met betrekking tot een territoriaal vorstendom. Walram zal deze ook niet gehad hebben, daar hij na de dood van zijn broer nog een tiental jaren in de geestelijke stand blijft in plaats van meteen uit te treden, te huwen en kinderen te verwekken.
Zijn huwelijk moet dan ook alleen maar gezien worden als een gedeelte van de prijs die hij moest betalen om zijn burcht Grevenbroich terug te krijgen en niet om een opvolger in de mannelijke lijn te verwekken.
Het geslacht van de graven van Kessel behoorde in de 12de en eerste helft van de 13de eeuw tot de aanzienlijke geslachten in het gebied tussen Rijn en Maas. In de tweede helft van de 13de eeuw bleek echter dat hun machtspositie langzaam afbrokkelde en in 1279 kwam definitief een einde aan hun streven naar een territoriaal vorstendom. Min of meer gelijktijdig met deze neergang stierf het geslacht uit.

[1] Alberts, 1979, p. 25.
[2] Alberts, 1979, p. 80.

BIJLAGE

Godfried Berck

In een artikel in de Maasgouw van 1953 geeft Linssen niet alleen een overzicht van de verschillende visies op de persoon Godfried Berck, maar ook een gehele eigen zienswijze.[1] Hij komt tot de stelling dat "Godefridus dictus Bert, miles" die in een oorkonde van de abdis van Thorn voorkomt,[2] dezelfde is als de door Gelre in 1279 op Kessel aangestelde kastelein,[3] maar niet dezelfde als de onder graaf Hendrik V gelijknamige kastelein.
Van Winter stelt in 1962 dat Linssen hiervoor geen afdoend bewijs levert en dat het aannemelijk is dat het een en dezelfde persoon is.[4] "De oude domeindienstleden verdwenen en de nieuwe ridderschap kwam op. Waar die nieuwe families vandaan kwamen, hebben we niet uitvoerig behandeld, maar dat is uit het voorafgaande wel af te leiden: de landaanwinsten door koop, pandschap of erfenis maakten dat ministerialen van andere heren met de gebiedsoverdracht mee overgingen in Gelderse dienst".[5] Waarbij Van Winter stelt dat hoe aanzienlijker de vorige heer was, des te meer zij in staat waren zich in de Gelderse ridderschap te handhaven. Als voorbeeld noemt zij o.a. de burggraaf Godfried Berck met zijn twee zonen die zich naar Kessel gingen noemen.[6]
Hieronder volgt nu een overzicht van het voorkomen van de naam Godfried Berck in de bekende oorkonden met het nodige commentaar.

Op 10 december 1236 (de juiste datum is veeleer 10 november 1216!) in een oorkonde van Hendrik IV van Kessel, waarin deze een altaar in de kerk van Kessel sticht en daarvoor een curtis te Kessel en nog andere goederen schenkt, komt ene dominus Bert, miles in Barlo, voor.[7]
Op 24 augustus 1271 komt Godfried Berck voor in een oorkonde van Hendrik V. Hij verkoopt dan zijn houtgraafschap Hochstaden. "Godefridum dictum Birt, et Nicolaum de Niderhoven, dapiferum nostrum" komen er in voor, beide kasteleins.[8]
Groten gaat hier ook van uit en noemt ze "seine Kastellane auf den burgen Kessel und Broich".[9] Hij zegt ook dat Nicolaus zich meestal naar Grevenbroich noemt, maar dat zijn familie tot de Gladbacher ministerialiteit behoort. In 1280 sticht Nicolaus voor zichzelf en zijn ouders een memorie in het St. Vitusklooster. Aan deze oorkonde van Nicolaus hangt zijn zegel met de Kesselse leeuw in het schild.[10]
Op 7 maart 1275 verandert Hendrik V voor zijn voogdijlieden in de parochie Gladbach de jaarlijkse bede in een vast bedrag.[11] Genoemd worden: "Godefridus Buth, dapifer noster, nicolaus de Bruke, milites, . . " Nicolaus wordt hier geen dapifer genoemd. Misschien houdt dat verband met het feit dat de burcht Grevenbroich op dat moment verpand is aan de aartsbisschop van Keulen.[12] Nicolaus komt nogmaals voor in een oorkonde van Hendrik V van 15 oktober 1275.[13]
In de overdrachtsoorkonde van 27 september 1279 komen onder de getuigen Gottfried Buck en Nicolaus de Brueke als leen- en dienstmannen van Hendrik V voor.[14]
In een oorkonde van 27 oktober 1279 van graaf Reinald van Gelre stelt deze "Godefridum dominum Berck militem nostrum" aan als zijn kastelein op Kessel.[15] In de reversbrief die Godfried uitgeeft, noemt hij zichzelf "castellanus de castro de Kessel".[16] Hij krijgt deze titel erfelijk, welk recht echter beperkt is tot zijn twee zonen.
In mei 1286 komt Godfried Berck voor onder de 19 ridders bij de huwelijksvoorwaarden tussen Reinald I van Gelre en Margaretha van Vlaanderen.[17] In zijn wapen voert hij twee gekruiste pelgrimsstaven.
Op 23 januari 1286 komen "Godefridus dictus Berth, miles" en "Mathias, filius domini G dicti Bert predicti" voor als "homines et vasalli" van de abdis van Thorn.[18]
Hendrik V sterft op 5 september 1285.[19] Op 28 juni 1285 ontslaat hij nog de inwoners van 90 morgen cijnsland uit de voogdij van Gladbach in Keyenberg. Onder de getuigen komen "Nicolaus et Godefridus, nostri castellani" voor.[20] Is de Godfried in deze oorkonde Godfried Berck?
De eerste oorkonde (1216) laten we vanwege de datum buiten beschouwing. De Godfried van 29 oktober 1279 was niet onbemiddeld. Een schuldbekentenis van de vo-

rige bezitter van het kasteel Kessel (Hendrik V) aan hem kwam te vervallen. Hij krijgt als kastelein van de graaf van Gelre jaarlijks een vast bedrag van 30 mark. De Godfried die als vazal van de abdis van Thorn voorkomt, is vrijwel zeker de Gelderse kastelein op Kessel. Men is het vrij algemeen eens over de namen van zijn twee zonen die hem opvolgen en zich naar Kessel gaan noemen.[21]

De eerste en de laatste oorkonde buiten beschouwing latend, ziet het beeld van Godfried Berck er als volgt uit. De graaf van Kessel trekt uit de Thornse ministerialiteit een kastelein aan voor zijn kasteel Kessel, net zoals hij uit de Gladbacher ministerialiteit een kastelein aantrekt voor zijn kasteel Grevenbroich. Bij de aankoop van het graafschap Kessel handhaaft de graaf van Gelre de niet onbemiddelde Godfried Berck als zijn kastelein op Kessel.

De laatste oorkonde (28 juni 1285) schept nog wat problemen. Wie wordt hier met Godfried bedoeld? Heeft Hendrik V op zijn nog maar net gebouwde kasteel Brüggen een kastelein die ook Godfried heet?[22]

Het beeld dat we nu van Godfried Berck hebben is enigszins bijgesteld. Of deze visie de laatste zal blijken, is nog maar de vraag en in grote mate afhankelijk van het feit of er nog nieuwe oorkonden boven water komen die licht op deze materie kunnen werpen.

[1] Linssen, 1953.
[2] Habets, p. 59.
[3] Slanghen, p. 145 nr 4.
[4] Van Winter, p. 150 noot 175.
[5] Van Winter, p. 165.
[6] Van Winter, p. 164 noot 248.
[7] Sloet, nr. 591.
[8] Lacomblet II, nr. 616.
[9] Groten, p. 65.
[10] HStAD. Gladbach. Urkunde 31.
[11] Lacomblet II, nr. 663.
Brasse I, nr. 114. datering naar Brasse.
[12] Lacomblet II, nr. 632.
[13] Lacomblet II, nr. 679.
[14] Alg. Rijksarch. Brussel, Hertogelijk Archief. manuscrits divers nr. 3, f. 176.
Clevis, pp. 8-9.
[15] Slanghen, p. 145, nr. 4.
[16] Sloet, nr. 1007.
[17] Corpus Sigillorum Neerlandicorum nr. 718.
Kleintjes, p. 23.
[18] Habets, p. 59.
[19] Hilliger, p. 80.
[20] Lacomblet II, nr. 806.
[21] Linssen, 1953.
Rosenkrantz, 1896, p. 92.
[22] Mackes, p. 98.

literatuur

Alberts, W. J., Geschiedenis van de beide Limburgen. Deel I. Assen 1974. in: Maaslandse Monografieën deel XV.

Alberts, W. J., Overzicht van de geschiedenis van de nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn. Assen 1979. in: Maaslandse Monografieën deel XXVIII.

Aubin, H., Die Entstehung der Landeshoheit. Berlijn 1920.

Bergh, L. Ph. C. Van den, Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Amsterdam- 's-Gravenhage 1866-1873.

Beyer, H., Mittelrheinisches Urkundenbuch. Deel II. Coblenz 1865.

Bondam, P., Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen. Deel I, afd. 1-4. Utrecht 1783-1809.

Brasse, E., Urkunden und Regesten zur Geschichte der Stadt und Abtei Gladbach. Bd. I, II. M. Gladbach 1914, 1926.

Clevis, H. H. C. C., Kasteel Kessel. in: Nederlandse Kastelen, deel XLV. 1980.

Coldeweij, J. A., De heren van Kuyc. 1096-1400. Tilburg 1981.

Corpus Sigillorum Neerlandicorum. deel I-IV. 's-Gravenhage 1937-1940.

Crassier, L. De., Abbaye de St. Agathe à Hocht.

Dicks, M., Die abtei Camp am Niederrhein. Nachdruck der Ausgabe von 1913. Moers.

Diest, W. Von., Geschichte der Familie von Diest. Kolberg 1926.

Doorninck, P. N. van, Het oudste leenaktenboek van Gelre 1326. Haarlem 1898.

Driessen Th. W. J. en Brand, M. P. J. Van den, Das Geschlecht der Ritter von Straelen. in: Die Vögte von Straelen. Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend nr. 72. Kevelaer 1972.

Eckertz, G., Das Verbrüderungs- und Todtenbuch der Abtei Gladbach. Aken 1881.

Ehlen, F., Die Praemonstatenser-Abtei Knechtsteden, Geschichte und Urkundenbuch. Keulen 1904.

Ennen, L., en Eckertz, G., Qeullen zur Geschichte der Stadt Köln. Bd. II. Keulen 1869.

Ernst, M. S. P., Histoire de Limbourg. Bd. I-VI. Luik 1847.

Fahne, A., Geschichte der Kölnischen, Jülischen und Bergischen Geschlechter. Deel I. Keulen en Bonn 1848.

Fleuren, J. W. A., Bijdrage tot het onderzoek naar de omvang van het graafschap Kessel. In typoscript. Helden-Panningen 1981 (niet gepubliceerd).

Foerster, H., Eine unbekannte Urkunde Erzbischof Friedrichs I von Köln (1100-1131). in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 121. 1932.

Föhl, W., Die Vogtei an der Niers.: in: Heimatbuch des Grenzkreises Kempen-Krefeld. 1962.

Fremery, J. De, Cartularium der abdij Mariënweerd. 's-Gravenhage 1890.

Galesloot, L., Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant. Brussel 1865.

Goerz, A., Mittelrheinischen Regesten. Bd. I-IV. Coblenz 1876-1886.

Groten, M., Der Übergang der Kesselschen Herrschaft Grevenbroich an die Grafen von Jülich. in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 180. 1978.

Günther, W., Codex Diplomaticus Rheno-Mosellanus. Bd. I-IV. Coblenz 1822-1826.

Habets, J., Archieven van het kapittel van Thorn. 's-Gravenhage 1889.

Hilliger, B., Die Urbare von S. Pantaleon in Köln. Bonn 1902. in: Rheinische Urbare Bd. I.

Hoeniger, R., Kölner Schreinsurkunden des 12. Jahrhunderts. Bd. I-II. Bonn 1884-1894.

Janssen, W., Zur Geschichte der Burg Oedt. in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 170. 1968.

Joerres, P., Urkundenbuch des Stiftes St. Gereon zu Köln. Bonn 1893.

Kastner, D., Die Territorialpolitik der Grafen von Kleve. Düsseldorf 1972. in: Veröffentlichungen des Historischen Vereins für den Niederrhein 11. 1972.

Klaversma, T., De heren van Cranendonk en Eindhoven ca. 1200-1600. Eindhoven 1969.

Kleintjes, J., Stukken betreffende het huwelijk van Reinaut, graaf van Gelre, hertog van Limburg en Margaretha zijn gemalin. in: Limburgs Jaarboek 27. 1921.

Knipping, R., Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter. Bd. II, III dl. I, III dl. II. Bonn, 1901, 1909, 1913.
Zie ook Oediger, F. W.

Kracht, H. J., Geschichte der Benediktinerabtei St. Pantaleon in Köln. Siegburg 1975.

Kremer, Ch. J., Akademische Beiträge zur Gülch- und Bergischen Geschichte. Bd. III. Mannheim 1781.

KUPHAL, E., Kopiar des Klosters St. Pantaleon. in: Mitteilungen aus dem Stadarchiv Köln XXXVIII (1926). Keulen 1926.
LACOMBLET, Th. J., Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins. Bd. I-IV. Düsseldorf 1840-1858.
LENDERS, J., Die verwandschaftlichen Beziehungen zwischen den Grafenhäusern Kessel und Luf von Kleve. in: Archiv für Sippenforschung 20 (1943).
LINSSEN, J., Over de afstamming van de heren van Kessel. in: De Maasgouw 72, 1953.
LINSSEN, J., Een verkenning van de heren van Mereheijm. in: P.S.H.A.L. 1954-55.
LORENZ, W., Gohr, Nievenheim, Straberg. Bd. I Keulen 1973. in: Landschaftsverband Rheinland Inventare Nichtstaatlicher Archive. dl XVI.
MACKES, K. L., Die Grafen von Kessel und die Entstehung des Amtes Brüggen. in: Heimatbuch des Kreises Viersen. 1979.
MEIHUIZEN, L. S., De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294-95. Gröningen, Djakarta 1953.
M.G.H. MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA. Scriptores. Tomus XVII. Ed. Pertz, G. H. Hannover 1861.
NIJHOFF, I. A., Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland. Bd. I-VI. Arnhem, 1830-1875.
OEDIGER, F. W., Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter. Bd. I. Bonn 1961. Zie ook KNIPPING, R.
PEETERS, G., Geschiedkundige beschrijving van het aloude kerspel Blerick bij Venlo. in: P.S.H.A.L. 1870.
PETERS, W., Die Gründung des Benediktinerklosters St. Mauritius. in: Jahrbuch des Kölnischen Geschichtvereins, Heft 54 1983.
PHILIPPI, F., (ed). Siegener Urkundenbuch. I Abt. bis 1350. Siegen 1887.
QUADFLIEG, E., Millendonk und seine 'Vererbung'. Heft 3. Aachen 1958. (Genealogische Forschungen am Reichs- und Territorialgeschichte. Im Selbstverlag).
ROMEN, K. W. L. Oorkonden en Bescheiden betrekking hebbend op de adellijke Abdij der Cisterciënserorde van O.L. Vrouwe Munster te Roermond (1220-1797). in: Limburgs Jaarboek XXII (1926).
ROSENKRANTZ, Ed., Eenige stukken betrekking hebbende op Limburg. Spraland. in: De Maasgouw 1890a.
ROSENKRANTZ, Ed., Bijdrage tot de geschiedenis van Grubbenvorst bij Venloo en Millen bij Nieuwstad. in: De Maasgouw 1890b.
ROSENKRANTZ, Ed., Bijdrage tot de geschiedenis van de graven van Kessel. in: De Maasgouw 18-23 (1896-1901).
ROSSEL, R., Urkundenbuch der Abtei Eberbach im Rheingau.
SCHUTGENS, K., Bijdrage tot de geschiedenis van het klooster St. Elizabethsdal. in: P.S.H.A.L. 1979.
SIVRÉ, J. B., Inventaris van het oud-archief der gemeente Roermond. Deel I-IV. Roermond 1869-1882.
SLANGHEN, E., Bijdragen tot de geschiedenis van het land van Kessel. in: P.S.H.A.L. XVI (1879).
SLOET, L. A. J. W., Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen. 's-Gravenhage 1872-1876.
SMEETS, F. Th. W., De heerlijkheid Born. in: Born, een koninklijk domein met een boeiend verleden. Born 1978.
SPAEN, W. A., Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland. Deel I-IV. Utrecht 1801-1805.
TILLE, A., en KRUDEWIG, J., Übersicht über den Inhalt der kleinere Archive der Rheinprovinz. Bd. I. 1901-1903. in: Beihefte 1 - (5-7) Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein.
VERKOOREN, A., Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse. Deel 2. Bd. I. Brussel 1961.
VERWOERD, C., (ed) Helden als gemeenschap in vroeger eeuwen. Helden-Panningen 1974.
VRIES, W. De., De opkomst van Zutphen. Assen 1960.
WEILER, P., Urkundenbuch des Stiftes Xanten. Bd. I Bonn 1935.
WILMANS, R., Westfälisches Urkundenbuch. Bd. III en Bd. IV. Münster 1859 en 1874.
WINTER, J. M. Van., Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen. Arnhem 1962. in: Gelre, Vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht 32.
WOLTERS, M. J., Recherches sur l'ancien comté de Kessel et sur l'ancienne seigneurie de Geysteren. Gent 1854.

bronnen uit archieven

HStAD Haupt Staats Archiv Düsseldorf
Abtei Kamp
Neuss, St. Quirin
Heinsberg St. Maria
Grevenbroich Wilhelmiten
StAK Stadt Archiv Köln
Domstift
Domstift Kopiar (Sammlung Redinghoven)
Deutsch Ordenshaus St. Katharina
St. Gereon
St. Aposteln
Algemeen Rijksarchief Brussel, Hertogelijk archief
Rijksarchief in Gelderland
Rijksarchief in Limburg

afkortingen

REK Regesten Erzbischöfe Köln
PSHAL Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg
OHZ Oorkondenboek Holland en Zeeland
MGH Monumenta Germaniae Historica

Addenda en errata

pag. 71 *
Lees: M. P. J. van den Brand

pag. 77, kol. 1, 3de al.
Lees in plaats van: De "falsaris" heeft met het opvoeren van Hendrik, graaf van Kessel, wel Hendrik IV bedoeld: Met de als "comes de Kessele" opgevoerde getuige moet Hendrik IV bedoeld zijn; opvallend is dat bij alle andere getuigen wel de voornaam gegeven wordt. Zie voor de echtheid/valsheid van deze oorkonde ook Verkerk, C. L., *Het stadsprivilege van Zutphen van 1190/1191* in: Ad Fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. Van de Kieft; Amsterdam 1984

pag. 83, kol. 1, 2de al.
Lees in plaats van Lysa van Kessel: Lysa "van Kessel". Als Elisabeth van Virneburg was zij de tweede vrouw van Hendrik V.

pag. 86, genealogische tabel.
Achter de naam van Hendrik IV, Udelhinde, is verzuimd haar familienaam, Van Hengebach, af te drukken.

pag. 86, genealogische tabel.
De twee, verder onbekende, kinderen van Hendrik V worden genoemd in 1274/1275 en niet in 1244/1245.

pag. 86, genealogische tabel.
Lees Konrad (1189-1203).

Wijn op tafel bij de heer Frank

DOOR

A. A. ARKENBOUT

Heer Frank van Borselen heeft zowel op zijn burcht te Oostvoorne, zijn hof te Brielle als zijn huis in Den Haag een wijngaard. In Oostvoorne wordt deze wijngaard reeds in de rekeningen genoemd ten tijde van hertog Albrecht als heer van Voorne.
"(1375/76) Item gegheven in die weke daer Sint Matheus dach in quam van vier sparren toten winghaerde coste 23 schellingen. Item gegheven in die weke daer sinte Valentins dach in quam van enen kercksparre toten winghaerde te Vorne coste 6 schellingen".[1]
Men zal zich dus deze wijngaard moeten voorstellen als een soort prieel, opgebouwd uit palen en latten.
Ook de kosten van de tuinman zijn in de rekening over de jaren 1387/88 terug te vinden. Cophaes ontvangt dan van:
"42 enten die hij cofte te Leyden jeghen Claes Jansz., Vos, coste elc stic 3 schellingen 4 denier, facit 7 £.
Gegheven bi den selven van dezen enten te brenghen van Leyden t Oestvoerne, den wijngaerd te sniden ende te poten ende anders 4 £ 8 denier".[2]

Heer Frank laat zijn wijngaarden klaarblijkelijk door een vakman onderhouden.
"Item uutgegheven ende betaelt eenen wijngaerdier van Mechelen van dat hij twee jaren die wijngaerden binnen den hove ende slote tot geliven gesneden ende te passe geschickt hadde, te weten in de jaren (14)37 ende (14)38, elcx jaers 3½ scilt zijn 7 scilden, facit 16 schellingen 4 groten".[3]

Langs de Hollandse kust zijn dergelijke bouwsels zeer kwetsbaar en herhaaldelijk komen dan ook posten voor betreffende reparaties.
"gecocht ende gehaelt 14 bint latten, 16 kephouten, 6 bint roeden ende 10 groten an spikeren. . ".[4]

In 1437 komt een vermelding voor dat een man 10 dagen werkt om de wijngaard in Den Haag te snoeien. De afmeting is dus beslist niet gering. Toch is het niet waarschijnlijk dat deze druiven als wijn op Franks tafel zijn gekomen. De wijn die daarvoor nodig is, moet uit het buitenland komen.

Na de dood van vrouwe Jacob van Beieren heeft men uit haar kastelen en huizen een deel van de inventaris laten weghalen om door verkoop een gedeelte van haar schulden te betalen. Wanneer heer Frank zich dan ook na zijn inhuldiging als heer van Voorne te Brielle installeert, heeft hij de verschillende gebouwen opnieuw moeten inrichten.
In 1439 acht hij het noodzakelijk om de wijnkelders te Brielle, Den Haag en St. Maartensdijk opnieuw van voorraad te voorzien. Hij stuurt zijn bode Heyn van Steenzel omtrent 1 oktober naar de Rijnstreek, *"eerst an sommige heren ende vorsten om tolvrij wijn neder te brengen voir mijns heren provanchie"*, let wel: tolvrij, want heer Frank is een zuinig man.Heyn reist naar Andernaken in den Walt, waar hij bijna 31 voer wijn koopt, ten bedrage van 642 Rijnse gulden. Zowel de klerk van Keu-

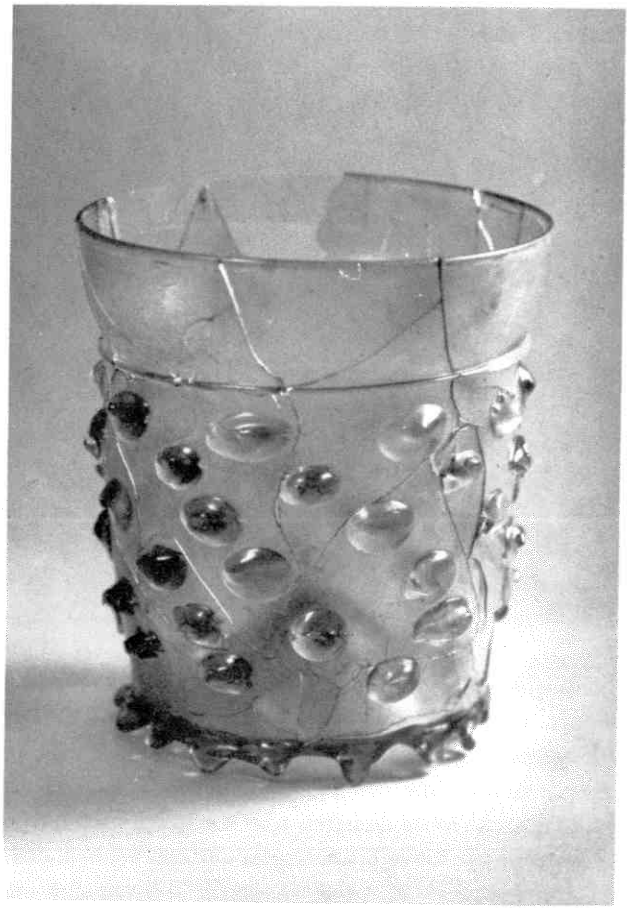

Wijnglas uit de eerste helft van de vijftiende eeuw; gevonden op ruïne Merwede. (Hoogte 9,4 cm).

len als de klerk van de jonkheer van Cleve en 's hertogen klerk van den Berge ontvangen een bedrag voor het schrijven van de tolbrieven (ontheffing van tolgeld?). Hij huurt een schip te Keulen voor 16 Rijnse guldens en laat het naar Andernaken brengen. De onkosten voor het vervoer, het opslaan in een wijnkelder, het opnieuw inladen in een schip enz. vergen zowel tijd als geld. Voor de reis naar Dordrecht huurt hij een stuurman en zeven knechten onder andere om te roeien. Hij betaalt *"item een scipman die 't scip bewaerde tot Andernaken een maent lanc, dach ende nacht voor 4 Rijnse guldens"*. Wagenhuur en kraangeld, maaltijden, kaarsen, hout en kolen (voor verwarming, want het is inmiddels winter geworden) vormen samen een aanzienlijk bedrag. Heyn van Steenzel is voor deze opdracht 26 weken onderweg, waarvan 10 weken te paard, waarbij hij 20 groten per dag verteert en de overige 16 weken per dag 14 groten. Een deel van de wijn gaat naar Brielle, de rest naar Den Haag en St Maartensdijk. De totale kosten bedragen 166 £. 11 schellingen. Wanneer men rekent dat de prijs van een hengst van uitstekende kwaliteit, bij voorbeeld als geschenk aan een vorst of edelman 10 tot 12 £ bedraagt, kan men vaststellen dat deze aankoop van wijn een hoog bedrag vergde.[5]

De wijn uit het Rijnland wordt over het algemeen te Dordrecht aangevoerd en in de volgende jaren reist men meestal naar deze stad om rijnwijn te kopen. Men koopt die via de daar wonende Jan van Muulwijck. Behalve de betaling voor de geleverde wijn ontvangt deze voor zijn diensten af en toe van Frank geschenken in de vorm van een maaltijd of konijnen.

"8 oktober 1455 (Frank is dan te Teylingen en van Muulwijck waarschijnlijk te Haarlem) een gelach tot s keersmakers tot Haerlem ende die rentemeester generael van mijns heren wegen scencte Jan van Muylwijck ende beliep 3 schellingen 4 groten".[6]

"7 juni 1459 gescenct van mijns heren wegen Jan van Muulwijcx wijf die op dien tijd ten Brielle was, overmits jan voirscreven mijns heren wijn te Dordrecht pleech te copene, 2 stedecannen wijn 2 schellingen".[7]

"10 februari 1468 Willem v.d. Gouwe van Brielle naar ter Hey aen Jan Dircxsz. om conijnen voor Jan van Muulwijc".[8]

Natuurlijk zijn ook de Franse wijnen in trek. In 1439 stuurt men omstreeks Juni Dirck van Veen van Hoogstraten naar Bouchout *"om den franschen wijn aldaer te wachten die van Camerijck quam"*.[9]

In 1466 trekken de dienaren naar Gent om de wijn op te wachten die Lieve Bruneer gekocht zou hebben, *ende also Lieven gheen en cochte op die tijt"* blijven zijn onkosten te boek staan tot de tijd *"dat hij weder om wijnen reysen soude"*. Op 23 augustus slaagt Bruneel er in om een goede kwaliteit te kopen: *gegheven Coppin Lieven Bruneels knecht te verdrincken van dat hij twee reisen te Valenchyn tooch ende mijns heren wijnen te Brielle brochte"*.

Op 22 november van dat jaar betaalt men Coppin Noyt (heer Franks eigen schipper, want de heer van Voorne heeft een eigen schuit voor het vrachtvervoer tussen zijn kastelen en alle havens in Holland, Zeeland en Vlaanderen):

"van een reyse die hij van mijns heren wegen met sijn scepe gedaen heeft van den Briel te Mechelen mit eenen brieve van mijnen heer gaende aen Aernt Musch, om wijnen van Beanen (franse wijnen) voor mijnen heer te copene die daer gheenen en vant die men mijnen heer zenden dorste".[10]

Heer Frank is blijkbaar een kenner en men neemt geen enkel risico, het is dus een vergeefse reis.

In de jaren 1464/65 reist Jan de Zadeleer (rentemeester generaal) naar Rijsel om wijn te kopen *"van Beane"* (3 vaten) en wijn uit Parijs (1 vat), tot een totaalbedrag van 9 £ 2 schellingen. De kosten die hij maakt betreffen de opslag van deze vaten in een kelder te Rijsel, het op een wagen laden, de huur van de wagen (4 schellingen per vat) naar Brugge, en de opslag te Brugge gedurende acht dagen. Daarna worden ze in een schip geladen en via Sluys en Damme naar Brielle gebracht. Men betaalt tol te Brugge en Damme. Wijn en onkosten samen komen op 10 £ 15 schellingen 4½ groten.[11] Om schade te voorkomen heeft Jan de Zadeleer in Rijsel een *"cuper gehuert die deze wijne bewaerde tot Brugge toe om 2 schellingen"*. Een tweede partij uit Rijsel komt via Antwerpen naar Brielle.

Op 26 mei koopt men te Dordrecht voor 15 £ 5 schellingen rode Rijnwijn. Te Antwerpen vinden de leveringen plaats via Gout de waard *"In Spaengen"*.[12] Men spreekt in dat jaar van oude rijnwijn en nieuwe wijn van Baene, (franse wijn). In de periode 25 februari 1464 tot 25 februari 1465 koopt men 77½ amen en 1½ vierendeel wijn:

"gelijc t boucxken van de bottlier daer mede hij dese wijnen ontfaen heeft inhout".

De kostprijs: 105 £ 17 schellingen 2 groten en 8 miten.[13]

"ende te wetene dat ten slutene van deze rekening overscoten in den Briel een couwe wijns van Beane ende twee poenchoene. Een wit vrancx wijns twee pijpen poetans".

Het grootste gedeelte van de voorraad is dus gebruikt. Men ontkomt niet aan de indruk dat de hofhouding van heer Frank tot op de kleinste uitgave is geadministreerd. Behalve aankopen komen er elk jaar ook schenkingen voor. 1453: franse wijn van meester Adriaen van der Ee[14]; 1458: wijn van de bisschop van Utrecht[15]; 1460: een vaatje landwijn van de heer van Bergen[16]; 1462: 2 amen Rijns wijn van het stadsbestuur van Brielle.[17]

De wijn werd gedronken door heer Frank, zijn familie en de hogere ambtenaren. Een aantal posten in de rekening van St. Maartensdijk maken het zeer waarschijnlijk

dat de lagere dienaren slechts op feestdagen wijn op tafel kregen.
"1457 - 7 april op heyligen paeschdach in de zale voor de gemeene huysgesinne 8 stoop wijns. Ende op witte donredach ende paeschavont gedient den genen die ten heyligen sacrament gegaen waeren 5 potten wijns facit t samen 10 stoopen ende een pot wijns, de stoop 7 groten facit 6 schellingen 1½ groot.
Item by Gerryt gedient in de zale 8 stoop wijns de stoop 7 groten facit 4 schellingen 8 groten".[18]
Soortgelijke posten komen ook voor op andere feestdagen.

Tot de niet gekochte wijnen behoren ook de vaten die als *"zeedrift"* aan de kust van Voorne gevonden worden. In 1456:
"8 pijpen en 7 pinchoenen wijns van gasscoengen, daer aff datter waeren 4 goede pijpen, een pinchoen, 4 middelbaer ende d'ander besouten".
Maar de heer van Cruiningen laat weten dat hij aanspraak maakt op 2 pijpen en 1 pinchoen die op de grond van de heerlijkheid van Heenvliet waren aangespoeld. (waarschijnlijk het Kruininger gors bij Oostvoorne, hoewel dat toch onder Voorne valt). Heer Frank stelt ze zonder verwijl te zijner beschikking.[19]

Tot slot een merkwaardige post in een rekening gedateerd 16 november 1461:
"Jacob Fourier van een reyse die hij gedaen heeft van den Briel in st Maertensdijc ende van st Maertensdijc tot Colene (Keulen) mit enen zwarten hencxte die mijn heer scencte den bisschop van Colene. In welken reyse hij uytgeweest heeft met twee paerden te wetene mitten voornoemde hencxte ende mitten paerdt daer hij op reet 16 dagen op zinen cost ende noch 13 dagen te Colen stille liggende en weder ten Brielle comende mit een paerde zijn te samen 29 dagen. Verteert ende vervaeren mitten vorscreven tweeen paerden ende zinen montcost mits dat hij alle avonde den vorscreven hencxt zijn beenen wyesch mit wine zo lange hij him in zijne bewaeringe hadde 2 £ g.

Ook op die manier kan men wijn gebruiken.[20]

Rotterdam, herfst 1984.

Drinkschaaltje gevonden op het terrein van het voormalige klooster Eemstein te Zwijndrecht, 1948 (hoogte 5,8 cm). Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam

[1] Het archief van de Graven van Holland, A.R.A. Den Haag no. 1737 - (16 maart 1375 - 15 maart 1376).
[2] no. 1742 - (15 maart 1387 - 15 maart 1388).
[3] rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag. no. 5576 - (9 oktober 1437 - 8 oktober 1438).
[4] no. 5577 - (8 oktober 1439 - 9 oktober 1440).
[5] no. 5577 - (8 oktober 1439 - 9 oktober 1440).
[6] no. 5579 - (25 februari 1455 - 25 februari 1456).
[7] no. 5583 - (25 februari 1459 - 25 februari 1460).
[8] no. 5591 - (25 februari 1467 - 25 februari 1468).
[9] no. 5577 - (8 oktober 1439 - 9 oktober 1440).
[10] no. 5590 - (25 februari 1466 - 25 februari 1467).
[11] no. 5588 - (25 februari 1464 - 25 februari 1465).
[12] no. 5588 - (25 februari 1464 - 25 februari 1465).
[13] no. 5588 - (25 februari 1464 - 25 februari 1465).
[14] no. 5578 - (15 februari 1453 - 25 februari 1454).
[15] no. 5582 - (25 februari 1458 - 25 februari 1459).
[16] no. 5584 - (25 februari 1460 - 25 februari 1461).
[17] Stadsrekening Brielle over de jaren 1462 - 1463, G.A. Brielle.
[18] Rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5615 - (25 februari 1457 - 25 februari 1458).
[19] no. 5580 - (25 februari 1456 - 25 februari 1457).
[20] no. 5585 - (25 februari 1461 - 25 februari 1462).

Warmond of Voorhout II

DOOR

J. G. N. RENAUD

Inleiding

Soms behoort een auteur fatsoenshalve iets extra's te doen om zijn lezers tegemoet te komen. In mijn geval mag ik er niet van uit gaan, dat de lezers op de hoogte zijn van de familieverhoudingen bij de Van Teylingen's uit de bollenstreek. Er lopen tegenwoordig ook al mensen rond met echte historische belangstelling, die – tot hun eigen ergernis – geen notie hebben van de geschiedenis van de hollandse graven. 'Nooit op school geleerd', luidt het verweer.

Centraal staat de figuur van Jan van Teylingen, die niet gehuwd was en geen kinderen had. Tenminste voor zover we dat van een middeleeuws edelman op dit moment weten. 'Ze' hadden nogal eens bastaarden. Oom Jan leefde zo tussen 1250 en 1300. Onmiddellijk na hem moet tante Margaretha (Margriet) genoemd worden, zijn zuster. Die is zeker twee en misschien wel drie maal getrouwd geweest. Uit alle huwelijken had zij kinderen.

Haar eerste man heette Gerard (Gerrit, Gherrit) van de Wateringhe (of van Wateringen). Voor deze Gerard was zij z'n tweede vrouw. Hij stierf zelf rond 1285. Kinderen: Jan en Baerte van de Wateringhe. Tante Margaretha hertrouwde, nu met een Utrechtse heer van stand, genaamd Ghisebrecht (Gijsbrecht, Gijsbert) uten Goye. Tante Margaretha was nog jong genoeg, dus ook uit dit huwelijk kwamen kinderen voort. Wij hebben in de eerste plaats te maken met een zoon: Ghisebrecht uten Goye. Al deze kinderen zijn neven en nicht van oom Jan en komen dus in aanmerking voor een stukje erfenis van een kinderloze oom.

De hollandse graven! Voorop de algemeen bekende graaf Floris V. De moord van 1296, niet waar! Naast hem nog een Floris, zoon van Aleyd van Avesnes; een neef van Floris V, uit het Henegouwse Huis van Avesnes. Graaf Floris V zelf had een zoon, Jan I, die maar drie jaar heeft geregeerd; hij behoort dus tot de vergeten grootheden. Met hem stierf het Hollandse Huis uit. Dan komen de Avesnes. Nee, niet die Floris (de neef), maar diens broer, Jan van Avesnes, voor ons graaf Jan II, slechts tot 1304. Dan volgt de lange regering van zijn zoon, Willem III, bijgenaamd de Goede. We hebben nu de hoofdrolspelers gehad; de bijrollen komen in de verhandeling aan de orde.

Een terugblik

In de voorafgaande verhandeling (pp 53-70) is getracht aannemelijk te maken, dat de ruïne van Teylingen te Voorhout – of, zo men wil: Sassenheim – als het stamhuis van het geslacht Teylingen beschouwd dient te worden. Achtereenvolgens kwamen aan de orde de volgende huizen:

1. Teylingen/Voorhout, te leen gehouden van de graven van Holland; hierbij behoorde aan grond **zes** morgen land.
2. Het steenhuis te Warmond met **tien** morgen land; aanvankelijk allodiaal – dus eigen goed – van Dirk van Teylingen in Warmond. Later opgedragen aan de Avesnes als bezitters van het Huis te Riviere bij Schiedam. Sedert Jan van Avesnes na de dood van Jan I van Holland als Jan II graaf van Holland werd, stond dat Riviere in feite ter beschikking van de landsheer, en dus ook het steenhuis te Warmond.
3. Oude Symons woninge (de woning van Oude Symon van Teylingen) in Warmond, met **vijf** morgen gelegen aan de Leede.

Toegegeven, dat een huis aan de Warmonder Leede niet zo gemakkelijk verwisseld zal worden met een huis in Voorhout; maar... de goederen werden niet altijd zo uitvoerig omschreven en huizen zonder karakteristieke eigennamen vallen vaak moeilijk van elkaar te onderscheiden. De bijbehorende grond echter vergemakkelijkt het zeer om uit te maken met welk Teylingen-goed men eigenlijk te maken heeft. Aldus zal men niet licht in de verleiding komen om het huis met de tien morgen, waarover Jan van Teylingen in 1299 bij testament beschikt te zoeken op die vijf morgen aan de Leede.

Meer over heer Jan

Het als bijlage IV op pag. 69 gepubliceerde testament van Jan van Teylingen[1] geeft aanleiding om te vermoeden, dat Jan slechts over één huis beschikte, namelijk het steenhuis te Warmond. Ook de lijst van Teylingse lenen, opgemaakt na de dood van zijn vader Dirk, vermeldt geen behuizingen die Jan toebehoord zouden kunnen hebben.[2] Het heeft er alle schijn van,

dat hij het opgegraven versterkte huis bewoond heeft, waarvan de plattegrond op pag. 54 te vinden is. De later te behandelen vondsten versterken de indruk, dat dit huis een tijdperk van intensieve bewoning gekend heeft juist tijdens de laatse decennia van de 13de eeuw en het begin van de 14de. Men houdt overigens de motivering van deze veronderstelling nog maar even van de auteur te goed.

Heer Jan schijnt niet getrouwd te zijn geweest; zijn testament maakt geen gewag van vrouw en/of kinderen. Zoals boven reeds opgemerkt missen we helaas het oorspronkelijke testament, dat hij bezegeld had met zijn zegel. Misschien met behulp van een nieuw zegelstempel, dat hij zich in Parijs had laten maken, denkt men dan.[3] Nee, niet zo maar tijdens een snoepreisje. In het begin van 1296 besloot graaf Floris V vrij onverwacht – zeker voor de historicus, die van zover op hem terugblikt – zich met Frankrijk te verbinden en rond de 9de januari 1296 bevond hij zich met verschillende zijner ridders, waaronder ook Jan van Teylingen, aan het hof van Philips IV, de Franse koning. Van 9 januari dateert een overeenkomst tussen Floris V en Philips IV, die mede bezegeld werd door Jan van Teylingen. Dit zegel is het enige, dat van hem bekend is. Het Teylingenwapen – de Hollandse leeuw – vertoont een schuinbalk; een brisure, die een jongere zoon aanduidt.

Overigens blijft het leven van Jan tamelijk mistig. Het is trouwens voor de historicus geen al te grote verrassing, dat de contouren van het leven onzer middeleeuwse groten zich nog maar vaag aftekenen. Wanneer het overgeleverde materiaal een naam nauwelijks doet uitgroeien tot een menselijk figuur, dan dienen we zeker de schijnwerper mede te zetten op de toestanden en gebeurtenissen, die de achtergrond vormen waarvoor het leven van de persoon die ons interesseert zich afspeelt.

Toen Jan van Teylingen zijn testament maakte, was de situatie in het graafschap verward genoeg. De laatste graaf uit het Hollandse Huis, Jan I, overleed op 10 november 1299. Floris van Henegouwen, haast met de vader van Jan samen opgegroeid en goed op de hoogte van de gang van zaken in het graafschap, had een Griekse prinses gehuwd en zijn tenten op de Peloponnesus opgeslagen. De man die nu in aanmerking kwam om de erfenis van Jan I te aanvaarden was Jan van Avesnes, graaf van Henegouwen, een broer van Floris. Echter, men stond hier niet te trappelen om hem met gezang en snarenspel in te halen.

De Vlaamse graaf, behorend tot het geslacht der Dampierres – gezworen vijanden van de Avesnes – dacht met steun van vele Zeeuwse edelen, zoals bijvoorbeeld heer Jan van Renesse en onder het goedkeurend gemompel van een groepje Hollandse edelen nog wel een gokje te kunnen wagen. De Henegouwer kwam dus in een wespennest terecht en het scheen lang niet zeker, hoe het balletje zou rollen. Is het zo verwonderlijk, dat Jan van Teylingen – zelf ook al niet meer tot de jonge garde behorende – goed vijf weken na het overlijden van graaf Jan I op 15 december zijn testament met zijn zegel bekrachtigde? Hoe lang hij nog leefde, is niet erg duidelijk. Misschien sneuvelde hij in 1304 op Duiveland, toen de jonge graaf Willem III met zijn oom Guy van Avesnes – bisschop van Utrecht – trachtte een groep Zeeuwen en Vlamingen te verslaan, maar zelf het veld moesten ruimen. Bisschop Guy werd gevangen genomen en Willem kon zich te nauwer nood in Zierikzee redden. In 1304 wordt de heer van Teylingen nog in een overeenkomst met Hendrik van Alkemade – ook al iemand uit de Warmondse contreien – vermeld, maar hij schijnt op dat tijdstip te zijn overleden.[4]

Een der erfgenamen: vrouwe Margaretha van Teylingen

Toen Jan in december1299 zijn testament maakte, bracht hij dat in overeenstemming met de beschikkingen van vader Dirk en bevestigde zijn zuster Margaretha als eerstgerechtigde tot het steenhuis met de tien morgen. Margaretha zal derhalve de oudste dochter van Dirk zijn geweest. Zij treedt in het stuk op als zelfstandig handelende, zonder een echtgenoot als momber (voogd) en deze omstandigheid maakt het zeer waarschijnlijk, dat de vrouwe van Hagesteyn ook haar tweede echtgenoot – die haar met Hagesteyn begiftigde – reeds verloren had.

Margaretha (Margriet) van Teylingen schijnt een leven rijk aan lotgevallen te hebben gehad. Waarschijnlijk werd zij tussen 1250 en 1260 geboren. Als haar eerste man staat te boek Gerard (Gherrit) van der Wateringhe. Deze was al eens getrouwd geweest; op 15 januari 1273 bevestigt hij in een oorkonde voor het klooster te Loosduinen testamentaire beschikkingen van wijlen zijn vrouw Machtildis.[5] Heer Gerard, ridder, wordt vermeld van 1260-1285. Bij zijn tweede vrouw Margriet van Teylingen, die hij wellicht in 1274 of 1275 gehuwd zal hebben, kreeg hij twee kinderen: Jan en Baerte. We treffen ze beiden in het meergenoemde testament van hun oom Jan aan. Rond 1285 verdwijnt Gerard uit ons gezichtsveld en hij schijnt dan ook overleden te zijn. Margaretha vindt een nieuwe echtgenoot in Gijsbrecht uten Goye, een lid van een oudeerwaardig geslacht uit het Sticht; zijn kasteel stond bij Houten. Gezien de bemoeiingen van graaf Floris V met het bisdom en in zijn kielzog de Hollandse adel is het niet zo opmerkelijk, dat onze Margriet naar het Utrechtse verdwijnt. Haar man begiftigde haar met Hagesteyn en we vinden haar dan ook als vrouwe van Hagesteyn in de bronnen terug. Uit het hu-

welijk komen enige kinderen voort, maar zeker niet zoveel als P. G. F. Vermast – de kroniekschrijver van het geslacht uten Goye – haar in zijn veelomvattende studie toerekent.[6] In het testament van oom Jan van Teylingen wordt er maar één bedacht: Ghisebrecht, vermeld in 1299, 1309-1312. Hij is waarschijnlijk tussen 1312-1314 overleden. Oom Jan had hem het huis te Warmond met de 10 morgen toebedacht, indien zijn moeder vóór hem zou komen te overlijden. Hetgeen overigens in de lijn der menselijke verwachtingen ligt. Nu staat – wederom helaas – niet vast, wanneer Margriet het tijdelijke met het eeuwige verwisselde. Ook Vermast, toch weer een kwart eeuw na Obreen schrijvende, weet niet beter dan dat zij voor 1316 overleed.[7] Wat er nu precies met het steenhuis te Warmond benevens de tien morgen gebeurd is, blijft tot nog toe in het duister. Er is enige aanleiding om te vermoeden, dat graaf Willem III het leen na de dood van Margaretha – dan wel van haar zoon Ghisebrecht – aan zich getrokken heeft om het in leen uit te geven aan Catherina van Durby, Vrouwe van Voorne. Deze had immers al een groot stuk oud Teylingen-bezit in leen. (Vgl. pag. 63) In een stuk van 1318 schrijft de graaf aan Vrouwe Catherina dat hij de vrouwe van Hagesteyn ten onrechte bepaalde brieven gegeven heeft. De ware toedracht van de zaak blijft duister, maar het is mogelijk dat een vrouwe van Hagesteyn, die zich als rechte leenvolgster van Margaretha of Ghisebrecht beschouwde getracht heeft de hand op de Warmondse goederen te leggen. Hoe het ook zij, later beschikt de graaf erover na het overlijden van Catherina van Durby ten gunste van Gerard van Voorne, haar zoon.

Hoek vermoedt, dat Margaretha van Teylingen voor de derde maal is gehuwd, nu met de Utrechtenaar Jacob van Lichtenberg.[8] Voor zover ik kan zien, speelt deze omstandigheid niet meer op het lot van het steenhuis in.

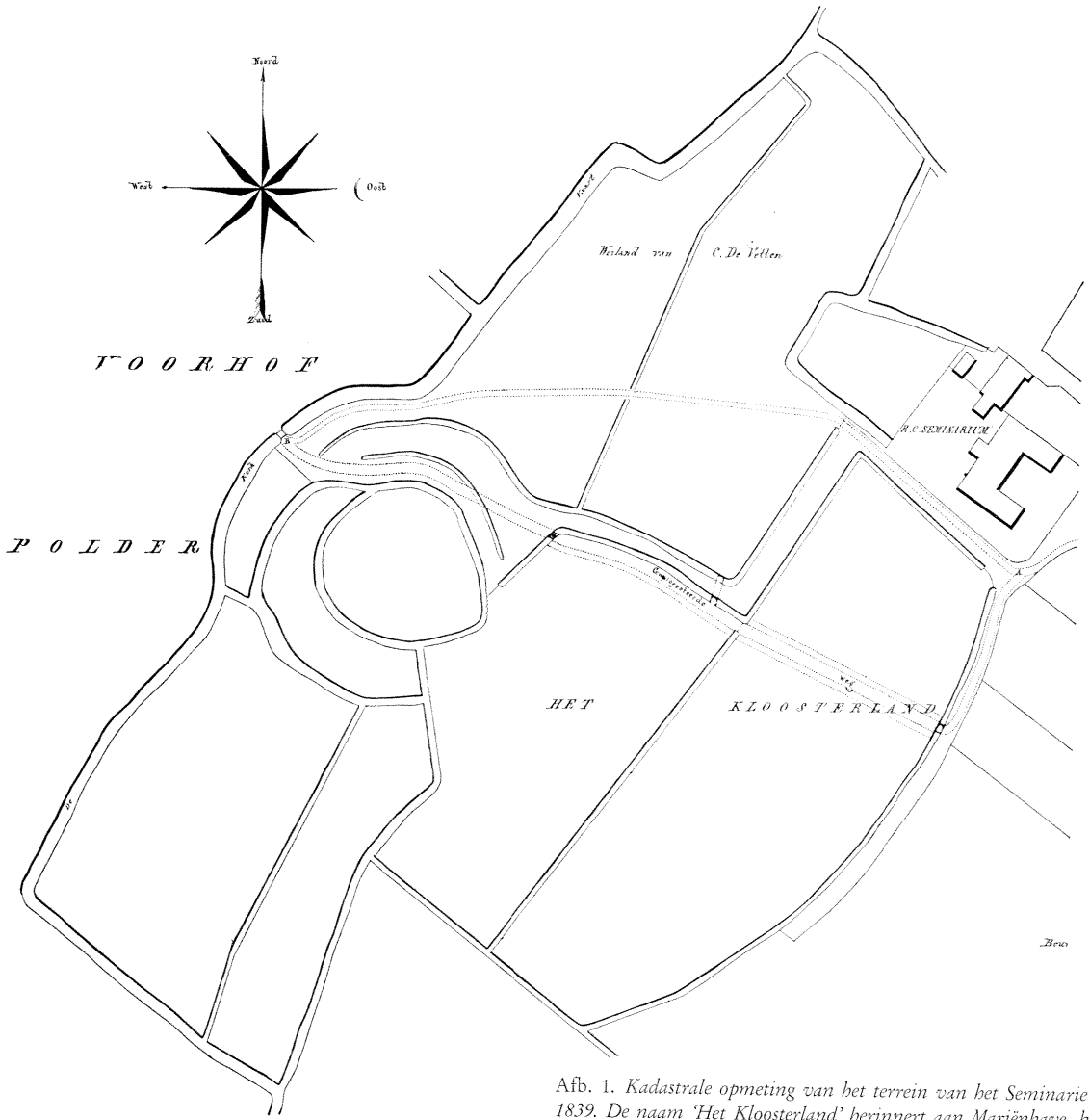

Afb. 1. *Kadastrale opmeting van het terrein van het Seminarie uit 1839. De naam 'Het Kloosterland' herinnert aan Mariënhave, klooster van de Cisterciënsers. Het emplacement van het steenhuis valt nog gemakkelijk te herkennen.*

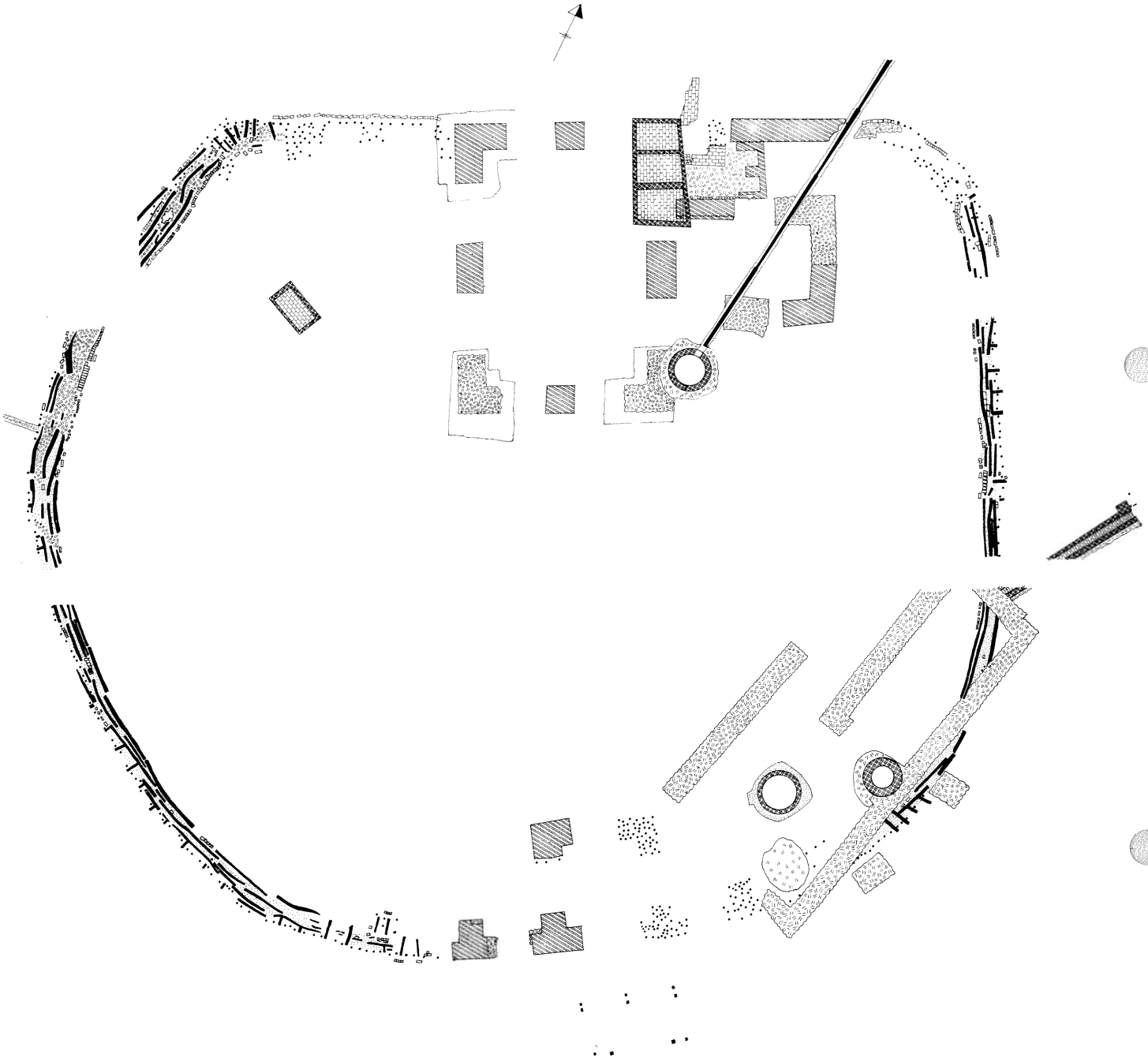

Afb. 2. *Opgravingsplattegrond van 1965. Aan de oostzijde (rechts) de aftekening der uitgebroken muren van het bedrijfsgebouw der broeders met twee waterputten. In het noorden de overblijfselen van de 13de-eeuwse bouw; gedeeltelijk er over heen de drie grafkelders uit de kloostertijd. Van de put in de zuidoosthoek van de donjon naar de noordoosthoek van de ringmuur loopt de houten leiding. Schaal 1:300.*
Opm. en tek. F. D. L. Roodschild Koning

Het archeologisch onderzoek

Boven werd even aangestipt, dat het archeologisch onderzoek wellicht waardevolle bijdragen zou kunnen leveren tot staving van de veronderstelling dat Jan van Teylingen het steenhuis inderdaad bewoond heeft. De lezer zij gewaarschuwd: het wettig en overtuigend bewijs valt alleen te leveren, wanneer een archiefstuk van Jans voortdurende aanwezigheid op het steenhuis zou getuigen. En dat schriftuur is nog niet onder het – weinige – overgeleverde materiaal teruggevonden. Een opgraving vermag slechts de grote waarschijnlijkheid van een uitgangspunt te ondersteunen.

Om te beginnen: de bouwsporen. De plattegrond op pag. 54 brengt de funderingen in beeld, die op grond van het gebruikte bouwmateriaal tot de 13de eeuw mogen worden gerekend. De grote rechthoek tegen de noordmuur met een ruimte van ca. 8 × 12 meter binnenwerks behoort ongetwijfeld als een woontoren te worden beschouwd. Met houten wanden zal een opdeling in kleinere vertrekken zijn bewerkstelligd; uiteraard valt daarvan niets meer te achterhalen. Alleen al uit constructief oogpunt dienen we er van uit te gaan, dat de aangebouwde vleugel – binnenwerks 7 × 11 meter – niet tegelijk met de toren is opgetrokken, maar als een latere, hoewel niet **veel** latere toevoeging zal moeten worden beschouwd. Voor het leggen van de funderingen heeft men voor beide bouwdelen funderingsputten door de klei- en de veenlaag heengegraven tot op het zand; er bevindt zich dan ook geen houtwerk onder de vlijlaag van het metselwerk.

De aanbouw mag als een aanvulling van de woonruimte worden beschouwd. Voor een trappenhuis is het bouwdeel te volumineus ten opzichte van de eigenlijke woontoren en van een statietrap, opvoerende tot de hoofdverdieping, die altijd wel meerdere meters boven de begane grond lag, (men denke aan bijv. Muiden!) kunnen we bij een breedte van 7 meter toch niet uitgaan! Dus: een welkome uitbreiding van de woonruimte. Tenslotte werd er nog wat licht gefundeerd muurwerk blootgelegd, dat niet in de plattegrond op pag. 54 terug te vinden valt, maar dat wel in de opgravingstekening op pag. 108 werd aangegeven. Bij dat 'licht gefundeerd' diene men wel te bedenken dat het loopvlak, waarop heer Jan en zijn tijdgenoten hebben rondgeschuifeld wel wat hoger lag dat het huidige maaiveld, laat staan ons uitgediept opgravingsvlak. Het 13de eeuwse oppervlak was volledig verdwenen; zonder twijfel afgegraven om althans ten dele de oude slotgracht op te vullen. Nu dan, bedoelde funderinkjes, zich bevindende ter plaatse van de sleuf tussen de oostwand van de woontoren, de noordwand van de aanbouw en de noordelijke ringmuur zouden inderdaad kunnen wijzen op de aanwezigheid van een trappenhuis. Ingeklemd tussen de drie genoemde bouwdelen bevond het zich op de juiste plaats om de verdiepingen van de woontoren, die van de aanbouw en de weergang van de ringmuur te kunnen bereiken. (Men vergelijke de opgravingskaart Afb. 2)

Tegenover de afmetingen van het door de ringmuur omsloten binnenplein doet de groep gebouwen – aan de noordzijde weggedrukt tegen de ringmuur – misschien wat mager aan, zeker op de plattegrond. Toch zal de bouwmassa van de hoofdtoren van 11 × 14,50 meter, meerdere verdiepingen hoog en bekroond door een borstwering met kantelen wel indrukwekkend geweest zijn. Daardoor zal het hele complex best een beetje ruimte hebben kunnen verdragen.

Die was er zeker, wanneer we ons realiseren dat de afstand van het poortgebouw tot de woontoren een goede 20 m. bedroeg. We mogen er rustig van uitgaan dat de heren van Teylingen in vergelijking tot andere edelen, die slechts in een vrij bescheiden woontoren huisden, over een vorstelijk verblijf beschikten.

Het poortgebouw in de zuidmuur mag men daar niet bijrekenen; waarschijnlijk bood dit slechts onderkomen voor de poortwachter – of bij afwezigheid van de kasteelheer de kastelein (kasteelbewaarder) – in een vertrek boven de poortdoorgang. Een belangwekkende vondst in de gracht vóór de poort verschafte trouwens nog iets meer reliëf aan het beeld dat we ons van het steenhuis kunnen maken: hier kwam een groot fragment van de poortmuur aan de veldzijde met een gedeelte van de doorgang te voorschijn; het opgaande werk, met het slag voor de poortdeur, bleek 1,20 m. dik.

Een stukje bewoningsgeschiedenis

Meer dan de architectonische overblijfselen biedt het bij de opgravingen verzamelde schervenmateriaal ons dank zij de onverflauwde ijver van de keramoloog mogelijkheden om tot datering van bewoningsperioden te geraken. Te meerder duidelijkheid: een keramoloog is een specialist, die de bestudering van de ontwikkeling der ceramiek tot het veld van zijn onderzoek heeft verkozen. Vandaar, dat het de moeite loont de scherven van gebroken tafelgoed en keukengerei van de bewoners van het steenhuis te Warmond onder de loupe te nemen.

Stratigrafisch valt er weinig aan te beleven. Het woonvlak binnen de ringmuur heeft ongetwijfeld een paar meter hoger gelegen dan de moestuin, waarop we met ons onderzoek in de zomer van 1965 aanvingen. Zonder nu meteen van een château à motte – een heuvelburcht! – te willen spreken, mogen we hier zeker een kasteelwerf, een boven de omgeving uitstekende woonstede veronderstellen. Hetgeen bij hoge winterse waterstanden zo zijn voordelen heeft.

De meeste muren zijn tot op de vlijlaag uitgebroken, zodat er plaatselijk nogal wat in de grond gewerkt is en het schervenmateriaal niet meer werd aangetroffen op de plaats, waar het aanvankelijk terecht gekomen was. Het

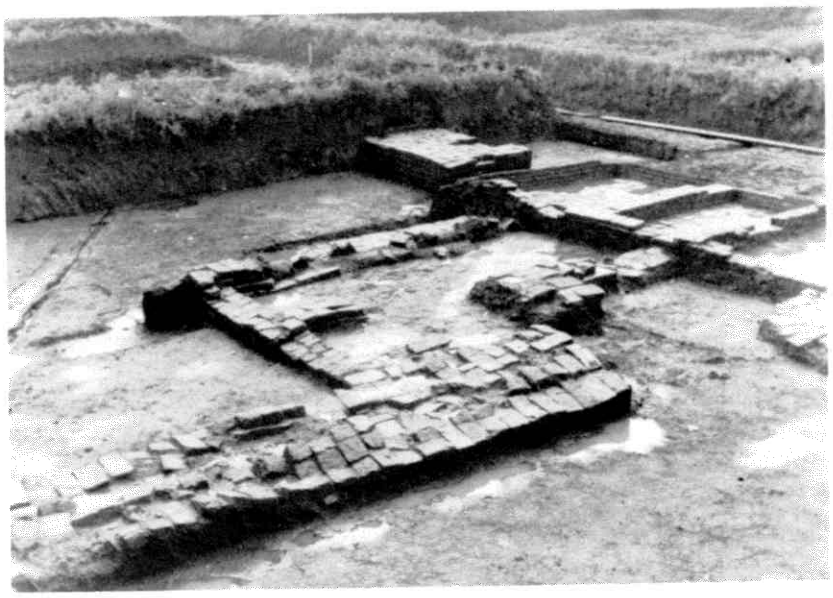

Afb. 3. *Opgravingsvlak, noordoost. segment. Uit het profiel op de achtergrond komend een funderingsblok van de donjon. Daarop aansluitend rechts boven 2½ van de drie grafkelders. Midden op het beeld de fundamenten van de traptoren. Op de voorgrond van links naar rechts een stukje ringmuur.*
Foto Renaud.

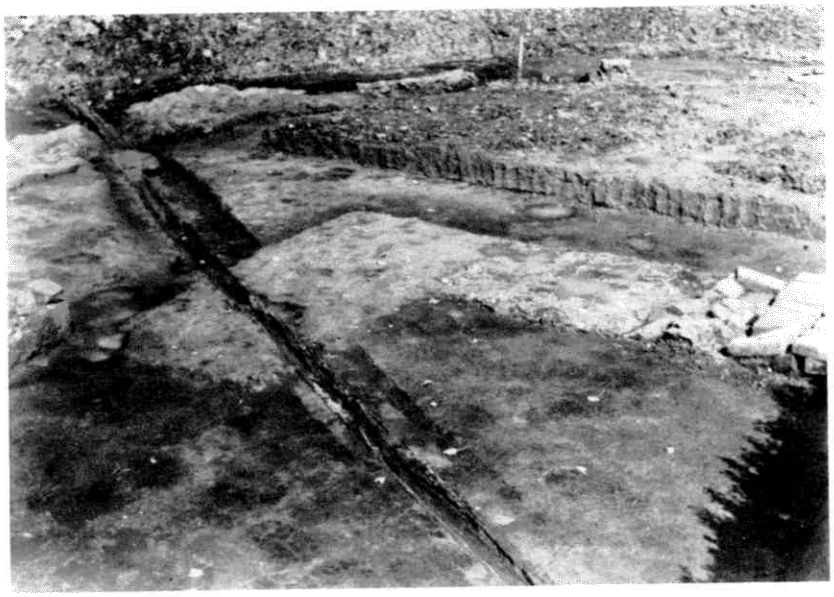

Afb. 4. *De houten leiding, over de uitgebroken noordoosthoek van de aanbouw van de donjon en – bovenaan – over de noordelijke ringmuur.*
Foto Renaud.

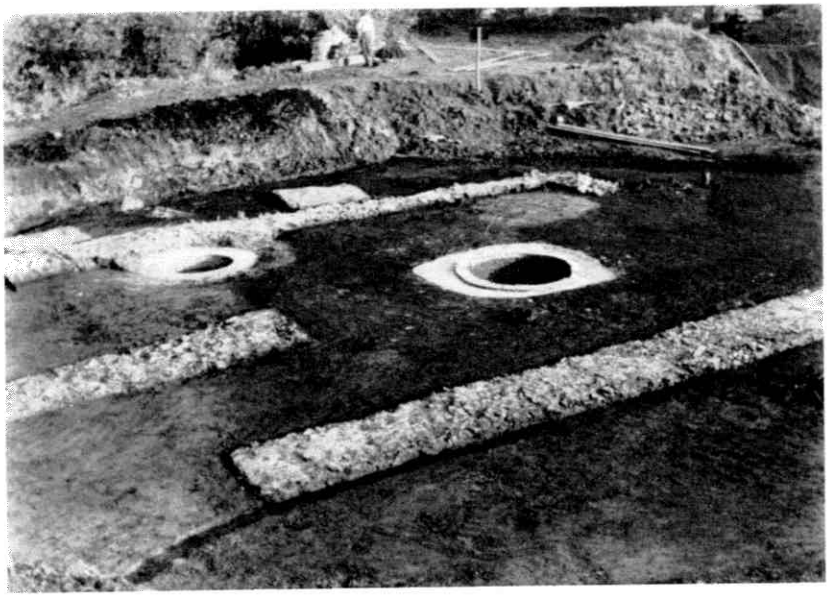

Afb. 5. *De puinbanen van de uitgebroken fundamenten van het bedrijfsgebouw der broeders. Links en midden: de twee waterputten.*
Foto Renaud.

Afb. 6. *Noordwesthoek ringmuur met aansluiting op de noordwesthoek van de donjon.*
Foto Renaud.

loopvlak binnen de ringmuur is trouwens, zoals al eerder opgemerkt, geheel verdwenen. Men heeft het afgegraven om grond te krijgen ter opvulling van de grachten. Er bestond dus geen kans meer om met huisvuil en keukenafval opgevulde gaten en kuilen van het binnenplein uit te lepelen.

Een andere vindplaats die zich in de bijzondere, ik zou haast zeggen liefdevolle, aandacht van de archeoloog mag verheugen vormt de privaatkoker. De middeleeuwse bewoner gebruikte deze kokers ook al om zijn afval kwijt te raken. Daar er heel wat schoenen versleten werden, vindt men er naast botjes van wild en mosselschelpen zelfs versleten schoenen in terug. Helaas hebben we ze hier niet aangetroffen, waardoor een uiterst waardevolle directe band met de voormalige bewoners ontbreekt.

Nu werd aan de buitenzijde van de ringmuur een groot gedeelte van het talud blootgelegd, dat men na de bouw tegen de ringmuur had aangebracht om de voeting voor invriezen te beschermen. Daarop werd nog al wat ceramiek aangetroffen. Vanzelfsprekend had het weinig nut, om het gehele talud af te grazen; alleen in de buurt van woonvertrek en keuken leek het zinvol naar gebroken huisraad te zoeken.

Uit deze bewoordingen kan de lezer ondubbelzinnig opmaken, waar het in wezen om gaat: fragmenten van verschillende soorten ceramiek. Men kan dit materiaal zoals gewoonlijk in enkele groepen onderbrengen:

1. blauwgrijs aardewerk;
2. rood aardewerk;
3. Steenwerk;
4. Andenne importwaar.

Het blauwgrijze aardewerk

Dit soort aardewerk, net als onze blauwgrijze dakpannen in de oven ontstaan door reducerend stoken – het zgn. smoren – valt zo op het eerste gezicht gemakkelijk te splitsen in een groep vroege, zacht gebakken stukken met een soms haast grijzig oppervlak en een collectie veel hardere, haast zwartblauwe fragmenten.

Tot die vrij zachte waar behoren twee kogelpotten, waarvan zoveel fragmenten werden gevonden, dat het de moeite loonde te gaan lijmen en krammen zodat er twee te exposeren stukken uit handen van de medewerkers op het restauratie-atelier kwamen. De kleinste kogelpot heeft een mondwijdte van 10,5 cm en een hoogte van 17,8 cm (afb. 7 nr. 1). Het oppervlak vertoont onmiskenbaar de sporen van de werkspaan, die vooral het schoudergedeelte beklemtoonde met draairingen (afb. 8). De oppervlakte heeft een lichte, grijzige kleur. De magering van de klei priemt er met kleine donkere puntjes doorheen. Op de breuk heeft de scherf een donkere, leiblauwe tint.

Het grote exemplaar is wat buidelvormig, met een mondwijdte van 14,6 cm en een hoogte van 23,8 cm. Men man mag deze overigens volkomen identiek noemen aan het kleinere stuk. Beide kookpotten – want het gaat hier ongetwijfeld om keukengerei – zouden zonder bedenkingen aan dezelfde pottenbakker toegeschreven kunnen worden.

Een uitzonderlijk grote kogelpot verraadt zijn bestaan jammer genoeg alleen maar door een groot halsfragment, waaruit niettemin uitzonderlijk grote maten af te leiden vallen. De mondwijdte bedroeg zeker 22,2 cm; over de schouder is de middellijn van de buidelvorm reeds 28,6 cm! De drie behandelde stukken bezitten een dakvormig afgeschuind randprofiel en een min of meer

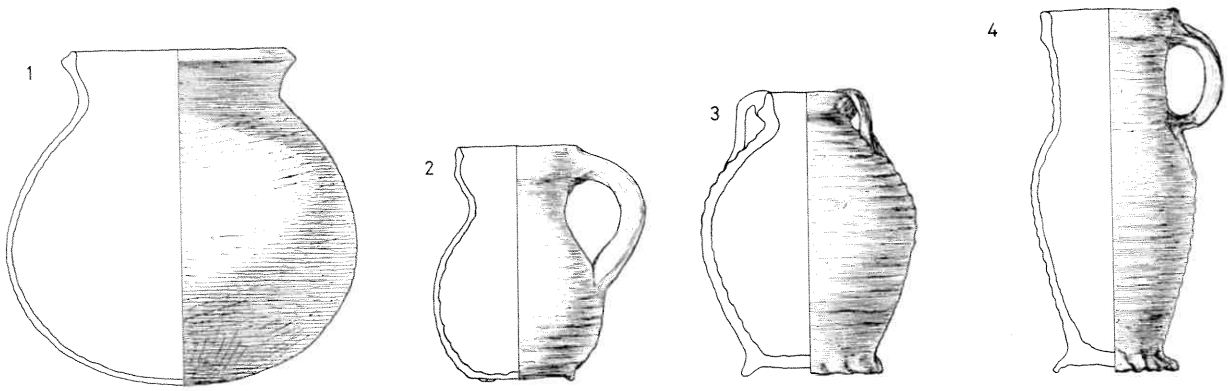

Afb. 7. *Vier vondsten uit de eerste bewoningsperiode. 1: blauwgrijze kogelpot, hoog 17,7 cm. 2: geelgrijzig Andenne kannetje op standlobben, hoog 12,5 cm. 3: hardgebakken blauwzwart kruikje met gegolfde standring, hoog 12,5 cm. 4: vuilgrijs steenwerk kannetje met sterk geprofileerde standring, hoog 19,2 cm. Vgl. afb. 10.*
Tek. J. Ypey.

uitgesproken dekselgeul. De lezer vraagt zich nu onmiddellijk af, waar de deksels gebleven zijn. Die zijn jammer genoeg niet teruggevonden. Hoewel we wel aardewerkdeksels kennen, moeten we aannemen dat ze meestal uit hout vervaardigd waren, zodat de kans op voortbestaan tot de hand van de hedendaagse archeoloog ze terugvindt uitermate klein geacht moet worden. In deze categorie valt nog een randscherf met een goed herkenbare dekselgeul (afb. 9 nr. 3). De zeer nauwe verwantschap met de eerst genoemde kogelpotten springt overigens onmiddellijk in het oog; de scherf maakt het ons gemakkelijk bij de eerste blik te constateren, dat een zeer dun grijs laagje aan de binnen- en aan de buitenzijde van het baksel een donker-leikleurige massa omsluit. Zoals gezegd is de dekselgeul met een vrij scherpe ribbel tegen de lip afgezet.

Afb. 8. *Gerestaureerde blauwgrijze kogelpot; vgl. afb. 7, nr. 1.*
Foto Rijksdienst v.h. Oudheidkundig Bodemonderzoek Amersfoort.

Vijf grote randfragmenten trokken bij nadere beschouwing van het schervenmateriaal de aandacht. Zij vormden een mond van ca. 14 cm; het opmerkelijke bestond hierin, dat er nauwelijks sprake was van een hals. De ietwat manchetvormige rand ging dus vrijwel zonder overgang in de schouder over. Vermoedelijk ging het hier om een stuk, dat wel in de keuken thuishoorde, maar dan toch niet tot het kookgerei gerekend zou kunnen worden, namelijk om een voorraadpot. Dank zij veel zoekwerk kwam er uit het verzamelde schervenmateriaal een partij fragmenten bijeen, die met een grote mate van zekerheid tot dezelfde pot behoord konden hebben. Daaronder waren zelfs een paar grote brokstukken van een bodem. Na wat passen en meten kwam er voldoende tekening in de zaak, om de voorraadpot nr. 4 van afb. 9 op papier althans weer uit de brokstukken te doen herrijzen. Een enorm exemplaar met een hoogte van 30 cm! De bodem is lensvormig, zodat het voorwerp er nogal tuitelig bijstaat. Vermoedelijk zette men het in een kuiltje of op een standring. De insnoering onder de rand maakte het mogelijk, de mond af te sluiten met een stukje perkament of huid, waarna een stevig toegehaald stukje koord voldoende is om de mond in die groef dicht te snoeren.
Vooral dit stuk geeft aanleiding om eens te kijken naar de vondst van pottenbakkersafval uit Leiden, afkomstig van een pottenbakkerij, die rond 1300 in bedrijf is geweest. Mevr. A. H. Land heeft dit materiaal bewerkt en gepubliceerd[9]; ook zij is van mening, dat het Warmondse materiaal voor een deel uit Leiden afkomstig kan zijn. Warmond zal in de dagen van Dirk en Jan van Teylingen wel geen eigen pottenbakkerij hebben gehad, zodat een groot deel van de potten en pannen op de Leidse markt zal zijn aangekocht.
Tot de veel hardere fragmenten behoort een dik worstvormig oor (doorsnede 2,6 cm) met een stukje van de rand. Het fragment vertegenwoordigt een grote waterkan met een omgeslagen, van geulen voorziene rand. Er

zijn trouwens meer gedeelten van een dergelijke rand, zonder dat die op dit fragment met oor aangesloten kunnen worden.
Goed hard is een donkergrijs kannetje met twee oren, dat men eigenlijk zonder bezwaar een fles kan noemen. De mond zou men zich best met een kurk of een stop afgesloten kunnen denken (afb 9 nr. 10;afb. 10). Het materiaal is zo hard gebakken, dat alleen de kleur een indeling bij de blauwgrijze waar rechtvaardigt. Vermoedelijk hebben we in dit geval te maken met een stukje import uit het Rijnland, misschien uit het pottenbakkerscentrum Elmpt.
Wanneer we het totaal van de blauwgrijze ceramiek overzien, moeten we constateren in hoofdzaak met keukengerei van doen te hebben. Uitgesproken vaatwerk om uit te drinken vindt men er niet onder. De aardige bolvormige bekertjes met de lensvormige bodem en het felle uitstaande randje missen we hier volkomen. Misschien is zo'n drinkbekertje nu juist een paar meter verder het talud afgerold en in de grachtmodder verdwenen. Men behoort zich regelmatig te realiseren, hoe betrekkelijk de conclusies zijn, die we aan ons materiaal, dat maar een gedeelte zal zijn van het afgedankte huisraad, mogen ontlenen.

Rood aardewerk

In de eerste plaats valt de aandacht op een groot fragment van een zogeheten Vlaamse kan. (afb. 9 nr. 1). Een sterk geprofileerd randprofiel is voor deze kannen karakteristiek. Gewoonlijk treft men een ornament aan, dat aangebracht is met een vrij dikke band van geelbrandende klei. Vaak is die strip uitgesproken driehoekig. In ons geval beperkt de versiering zich tot verticale lijnen, die soms al op de rand beginnen en tot vlak bij de voet doorlopen. Naar analogie van beter bewaarde stukken kan men wel zeggen, dat de voet bestond uit een reeks van lobben, die met de duim uit de onderkant van het kannetje waren geknepen.[10] Deze ceramiek behoort met steeds groter zekerheid in de decennia rond 1300 gedateerd te worden.
Van een andere, ongeglazuurde kan bezitten we naast het onderste gedeelte tot een hoogte van ca. 18 cm nogal wat scherven van buik en schouder. De halspartij en de mond ontbreken echter geheel, waardoor we het belangrijkste gegeven voor een vergelijking missen. Uit de voet zijn vijf standlobben geknepen. De vondst kwam van het noordelijke talud.
Een onmiskenbare vertegenwoordiger van de 'batterie de cuisine' mag de koekepan genoemd worden. We vonden op het noordelijke talud nogal wat scherven van dit onmisbare keukengereedschap. Voorzien van de voor vroege exemplaren gewelfde bodem, terwijl de rand naar buiten staat en vrij laag te noemen valt. Karakteristiek voor de late 13de eeuw en het begin van de 14de zijn de korte holle stelen. Hoewel het afgebeelde exemplaar uit een paar grote fragmenten bestond, waarbij nu juist geen brokstuk met een handvat, laat een eveneens teruggevonden handvat weinig twijfel bestaan ten aanzien van zijn samenhang met de scherven van de koekepan. In de tekening (afb. 9 nr. 5) werd het handvat dan ook te meerder duidelijkheid aan de koekepan gekoppeld.
De auteur haast zich er op te wijzen, dat de holle stelen nog heel lang in gebruik bleven; men vindt ze wel eens tesamen met de langere massieve handvaten.
Eén scherf slechts is teruggevonden van een rode, geglazuurde kan met cylindervormige hals (af b. 9 nr. 2). Het opmerkelijke van dit halsfragment bestaat hierin, dat de dun uitgedraaide rand omgeslagen werd en er een nauwelijks merkbare manchet vormde.
Enige poten van grapen en een paar fragmenten van koekepannen schijnen eerder in de kloostertijd te horen dan rond 1300.

Het steenwerk

De vormenspreiding van het steenwerk is niet groot. Schenkkannen en drinkgerei, daar draait het om. Het materiaal vertoont vaak een donkergrijze kleur op de breuk; men bespeurt veel kwartskorrels als magering van de door de draaier gebruikte klei. De kleuren van het oppervlak varieren van donkergrijs tot lichtgrijs; daarnaast blauwige tinten en zelfs okerkleurige met een trend naar oranje.
Het oudste steenwerk wordt vertegenwoordigd door de kannen met de sterk gelede randen, als afgebeeld in afb. 9 nr. 6. Reeds aangetroffen in vondsten uit het midden van de 13de eeuw zien we deze kannen gedurende de hele tweede helft van genoemde eeuw de tafel beheersen. Zij zijn ongetwijfeld bepalend voor de eerste bewoningsperiode van het steenhuis rond 1270.
Dit soort kannen schijnt rond 1300 definitief plaats te moeten maken voor wat slankere exemplaren met een grofkorrelig oppervlak,ook nu weer het gevolg van de toegepaste magering van de klei waaruit het stuk gedraaid werd. Hierbij treft men niet alleen de dof donkerbruine exemplaren met een neiging naar het olijfgroene – donkergrijs op de breuk – aan (afb. 9 nr. 9), maar ook de grijzigbruine stukken. Zij vertonen als regel de dakvormige afgeschuinde randprofielen, soms wat overhangend en ondergroefd. Een enkel exemplaar vertoont een wat rossige kleur.
Het randprofiel kan zelfs min of meer manchetvormig zijn afgedraaid, zoals bij nr. 4 van afb. 7. Het blijft een open vraag, of we hier aan een andere herkomst dan wel aan een draaier met eigen opvattingen moeten denken.
Opmerkelijk is het voorkomen van een slanke, vrij gladde kan met een kleur die naar het leiblauw neigt; deze kan is namelijk overtrokken met een ijzerhoudende

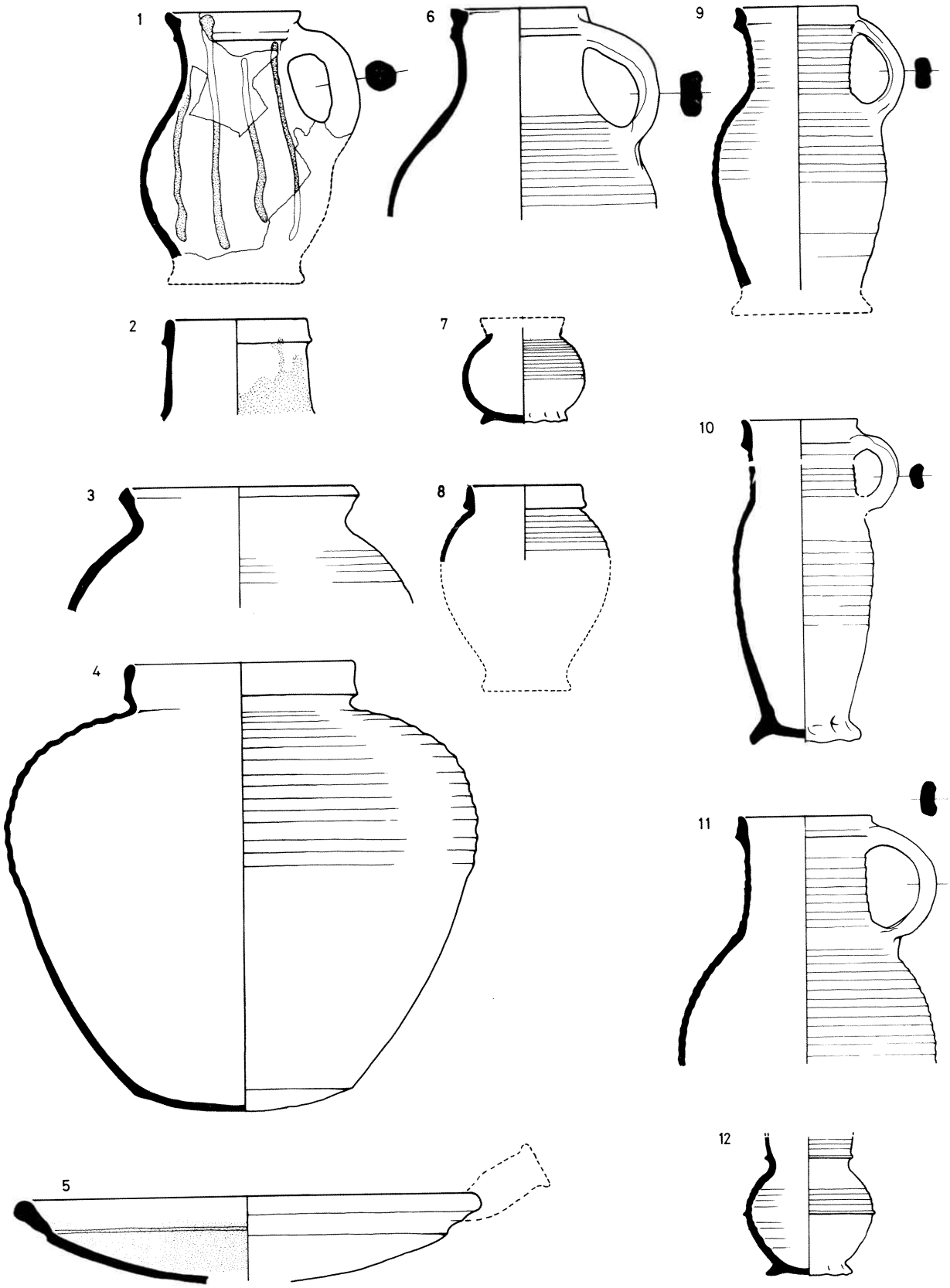

Afb. 9. *Verschillende vondsten uit Warmond. De nrs. 1, 2 en 5: rood aardewerk; de kan nr. 1 voorzien van verticale, gele banen. De nrs. 3 en 4: blauwgrijs aardewerk. De nrs. 6 t/m 12: steenwerk. Schaal 1/4 w. grootte.*
Tek. Jan-Eric Dilz.

Afb. 10. *Blauwzwart kruikje; vgl. 7, nr. 3. Lichtgrijze steenwerk kan; vgl. 7, nr. 4. Geelgrijzig kannetje, Andennewaar; vgl. 7, nr. 2.* Foto R.O.B. Amersfoort.

engobe (slib), die door het oxyderend bakproces een roodbruine tot donkerbruine tint heeft gekregen (afb. 9 nr. 10).

Onder de scherven herkent de keramoloog bij de eerste kennismaking gemakkelijk de scherven van de drinkbekertjes met de lage, uitstaande randjes. Afb. 9 nr. 7 geeft een idee van zo'n bekertje; het toeval wil, dat we van het afgebeelde exemplaar alleen het lichaam terugvonden, terwijl van een ander juist een grote scherf van de halspartij op het talud werd aangetroffen.

Donkergrijs, op het zwarte af en hard gebakken, is het fragment van een drinkbeker, die we goed kennen uit het vormen-arsenaal van Schinveld-Brunssum.[11] Helaas missen we de voet, zodat die naar analogie door een stippellijn werd aangegeven.

Misschien wat later te dateren dan de twee voorafgaande stukjes is het bekertje, afgebeeld onder nr. 12. Hoewel er heel wat scherven van teruggevonden zijn, ontbreken juist de randscherven, zodat we niet precies weten hoe de rand was afgewerkt. Waarschijnlijk gaat het om een gladde, weinig verdikte rand. Het fragment meet ruim 9 cm en zal niet veel hoger geweest zijn. We hebben te maken met een hard gebakken stuk, donkergrijs op de breuk. Het oppervlak vertoont een bruine glazuurlaag, die hier en daar op een merkwaardige wijze afgesplinterd schijnt. Daar komt dan de licht-grijsblauwe wand van het bekertje te voorschijn. Men vraagt zich overigens af, of dit voorwerp zo vroeg, in het begin van de 14de eeuw gedateerd mag worden.

Dezelfde vraag stelt men zich ten aanzien van de fragmenten van een schenkkan met een cylindervormige hals en een heel geprononceerde ribbel tussen schouder en buik. Wellicht zou ook hier een tijdsbepaling rond 1330 op zijn plaats zijn.

Overeenkomstige twijfels roept een waterkan op, afgebeeld onder nr. 11. Het baksel is goed hard en geel/grijzig van kleur; op de breuk tenminste. Het oppervlak toont meer lichtgrijs, afgewisseld door een licht bruin, afkomstig van een ijzerhoudende leempap.

Geheel buiten de orde vallen een paar fragmenten van echt Siegburgs steenwerk; grijzig van kleur. De knobbels van de voeten vertonen de rossige – of zalmrode – verkleuringen, karakteristiek voor het Siegburgs van rond 1400. Men zal er geen moeite mee hebben om bij deze fragmenten aan de kloostertijd te denken.

Andennewaar

Deze import uit de Maasvallei[12] wordt in het verzamelde materiaal slechts door enkele stukken vertegenwoordigd. Met enige moeite viel uit een aantal scherven een kannetje op drie standlobben te reconstrueren (afb. 7 nr. 2 en afb.10). De hoogte bedraagt 12,4 cm. De bodem is vlak en van de draaischijf afgestoken. Het oor bestaat uit een ietwat ovale rol van 1,1 × 1,3 cm. Het is aan de rand vastgehecht door het met een stokje uitstulpen van de hals in de vochtige klei van het oor. De schouder vertoont, zoals gebruikelijk bij deze ceramiek een baan van loodglazuur.

Een bodemfragment van 15 cm middellijn met de be-

kende afzetting van de buik tegen het lensvormige gewelfde bodemvlak behoorde misschien tot dezelfde kan, waarvan een halsfragment met dakvormig afgeschuind randprofiel en rolrond oor tot ons kwam. De geelrossige kleur van dit stuk wijst op de productie van de tweede helft 13de eeuw.

De kloosterperiode

Het dient nog maar eens duidelijk gezegd te worden: de plattegrond van het steenhuis te Warmond op pag. 54 werkt enigszins misleidend, omdat in feite alleen de bouwresten uit de tweede helft van de 13de en het begin van de 14de eeuw zijn uitgebeeld.
Latere benutting van het terrein heeft eveneens sporen achtergelaten; die vertoonden geen enkel verband met het steenhuis van heer Dirk van Teylingen. Dat was blijkbaar reeds afgebroken toen de bouwvakkers opnieuw begonnen fundamentsleuven te graven en metselwerk op te trekken. Het onloochenbare feit, dat de nieuwe muren ten dele over de oude funderingsresten heen liepen, laat geen andere conclusie toe. Het formaat van het in deze tweede bouwperiode gebruikte materiaal – baksteen van 19 × 10 × 4,5 cm – voert ons met zachte drang naar het einde van de middeleeuwen, waarin zich volgens Henricus Thaborita – schrijvende in 1516 – het bedrijfsgebouw van de broeders van Sinte Mariahaven op een 'verlaten plaats, die Oude Teylingen genoemd werd' bevonden heeft (vgl. pag. 58/59). Bij dit artikel wordt dan voor de eerste maal de volledige opgravingsplattegrond gereproduceerd (afb. 2) waarin alle aangetroffen overblijfselen verantwoord zijn.
Wat het eerste opvalt zijn de uitbraaksleuven van een groot gebouw in de zuidoosthoek van het binnenplein. Het heeft er alle schijn van, dat we hier met dat bedrijfsgebouw van de broeders te maken hebben.
Nog even ter herinnering; in 1386 schonk Hertog Albrecht van Beieren, graaf van Holland, de hofstede, die men ook wel Oude Teylinge noemde, met tien morgen land aan de abt van Kamp in het Keulse om er een klooster te laten bouwen. Eerst in 1412 verschafte de ambachtsheer van Warmond Jan van der Woude de Cisterciënsers de middelen die hen in staat stelden zich in Warmond te vestigen.
Het grote gebouw bestaat uit twee delen, respectievelijk 7,50 en 4 meter breed, terwijl de totale lengte ca. 18 meter bedraagt. Aan de noordelijke gevel tekende zich een goot af, die zich in noordelijke richting voortzette en kennelijk eindigde in het talud van de toen aanwezige gracht. De afvoer zou er op kunnen wijzen, dat

Afb. 11. *Kleine, bruingeglazuurde bierpint; 16de eeuw. Hoogte 10,1 cm.*
Foto R.O.B. Amersfoort.

het smalle bouwdeel als stal in gebruik is geweest. De bescheiden bovenvermelde afmeting van de steen, waarvan we er toch nog enkele in de met afbraakpuin gevulde uitbraaksleuf terugvonden, maakt het niet waarschijnlijk, dat het bouwsel reeds meteen in de jaren rond 1415 is ontstaan. Een bouw tegen het einde van de 15de eeuw schijnt veel aannemelijker (afb. 5).

Den broeders stonden twee waterputten ten dienste; een kleine, half in de oostmuur ingelaten, en een grote met een middellijn van 1,70 m (afb. 5). Zij waren beide door klei en veen heengegraven tot in het zand van de oude strandwal. Uit de grote kwam een pint – een bierpul – te voorschijn, 10 cm hoog. Een stukje hard gebakken steenwerk, bruin geglazuurd, van het uit de 16de eeuw zeer gebruikelijke type (afb. 11). Op de breuk was het baksel leiblauw van kleur; kennelijk had de pottenbakker het van ouds bekende recept toegepast door het pas gedraaide en gedroogde stuk te voorzien van een dun laagje ijzerhoudende leempap. Zoutglazuur, verkregen door het in de oven-op-gloeihitte werpen van gewoon keukenzout deed de rest.

Op het noordelijk deel van het terrein kwamen nog wat constructies voor, waar we nauwelijks een verklaring voor hebben. Westelijk van de donjon – de woontoren! – ontwaart men op de plattegrond een licht bouwsel, binnenwerks 1 × 2 meter, met muurtjes uit baksteen van 19 × 10 × 4,5 cm. Het vloertje wordt gevormd door baksteen op z'n plat; merkwaardigerwijze heeft men daar moppen van 31 × 16 × 8 cm voor gebruikt, ongetwijfeld bij graafwerk op het terrein aangetroffen.

Wat moet men hiervan denken? 'Voorraadkelders voor het opslaan van de aardappels van de broeders', heeft een grapjas voorgesteld. Hij vergat voor het gemak maar helemaal dat de aardappel als dagelijks voedsel zich in onze gewesten pas eeuwen later een overheersende plaats op de dis had veroverd. Hoewel we geen delen van menselijke skeletten in het 'keldertje' vonden, neigen we toch naar de mening met een grafkeldertje van doen te hebben.

Op de noordoosthoek van de donjon troffen we iets overeenkomstigs aan. Nu echter zou men van drie grafkeldertjes kunnen spreken met wanden van kleine baksteen en bevloerd met moppen van 32 cm op hun plat. Ook hier werden evenwel geen delen van menselijke skeletten gevonden! (afb. 3)

De uitgebroken zuidoosthoek van de donjon hield een verrassing voor de onderzoekers in petto. Bij het afvlakken bleek zich een ingraving van ná de uitbraak af te tekenen, waarbinnen de ring van een waterput te voorschijn kwam. Van de put af liep een pijpleiding in noordoostelijke richting naar de gracht. Een hoogst opmerkelijke overigens. De leiding bestond uit 4-5 meter lange uitgeholde boomstammetjes, die in elkaar geschoven waren. Een der einden was taps toegesneden om in de boring van de voorafgaande te kunnen passen. Er valt weinig voor te zeggen om een afvoer in de leiding te zien; men zou integendeel zeggen, dat zij bedoeld was om de put van water te voorzien, wanneer in een droge tijd weinig water uit de bodem opwelde (afb. 4).

Het is bekend, wanneer het klooster is verdwenen. Het werd namelijk afgebroken tijdens het begin van de Tachtigjarige Oorlog, toen de Leidse burgers de omtrek van de stad bevrijdden van gebouwen, die eventuele belegeraars onderdak zouden kunnen verschaffen. Hetgeen overigens de Spanjaarden niet van een belegering heeft afgehouden, gelijk algemeen bekend.

Amersfoort, voorjaar 1985.

Noten

[1] Het testament van Jan van Teylingen werd reeds eerder behandeld door C. Hoek in 'Ons Voorgeslacht', Jrg. 38, 1983 pag.430.

[2] De Teylingse lenen zijn gepubliceerd door J. de Fremery, Supplement Oorkondenboek Holland en Zeeland, 's-Gravenhage 1901.

[3] Elisabeth Leemans née Prins, Un renversement d'alliances; in: Gelders mengelwerk, pp. 18-28; Zutphen 1979.

[4] P. L. Muller Fzn. Regesta Hannonensia, 13 nov. 1304; 's-Gravenhage 1881.

[5] J. M. Sernee, S. W. A. Drossaers en W. G. Feith, De Archieven van Kloosters en andere Stichtingen in Delfland, pag. 183, nr. 2. 's-Gravenhage 1920

[6] P. G. F. Vermast, De Heeren van Goye, 's-Gravenhage 1949-1951.

[7] Men zie voor H. Obreen de artikelen in de Ned. Leeuw 44 (1926) en vergelijke pag. 70 noot 6.

[8] De schrijver dankt dit gegeven aan een vriendelijke mededeling van den heer C. Hoek.

[9] Bijdrage van Mevr. drs A. H. Land in Bodemonderzoek in Leiden, Jaarverslag 1983, 6e jrg, Leiden 1984, pp. 51-62.

[10] Fr. Verhaeghe, Laat-middeleeuws hoogversierd aardewerk in de Lage Landen. In: Rotterdam Papers IV, Rotterdam 1982
Eveneens: J. G. N. Renaud, Nieuwe vondsten van Oosterwijk in Kennemerland. Berichten R.O.B., 15/16, Jrg. 1965-1966, pp. 185-197.

[11] A. Bruijn, Die mittelalterliche keramische Industrie in Süd-Limburg. Berichten R.O.B., 1962/1963, jrg. 12/13.

[12] R. Borremans en R. Warginaire, La céramique d'Andenne; recherches de 1956-1965; Rotterdam 1966.

Dirk van Teylingen en zijn afstammelingen

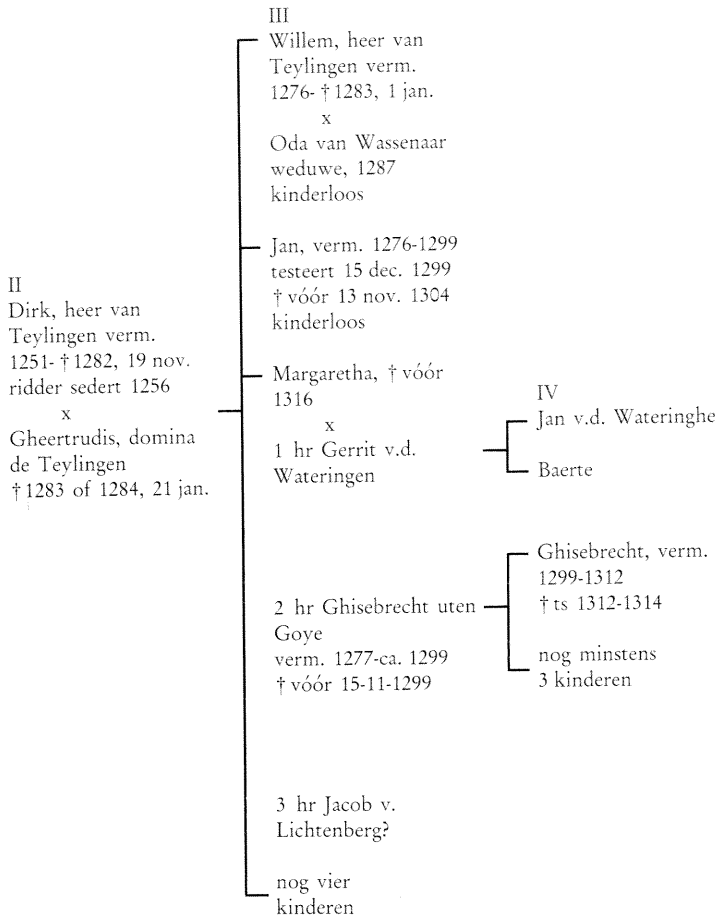

Symon van Teylingen en zijn afstammelingen

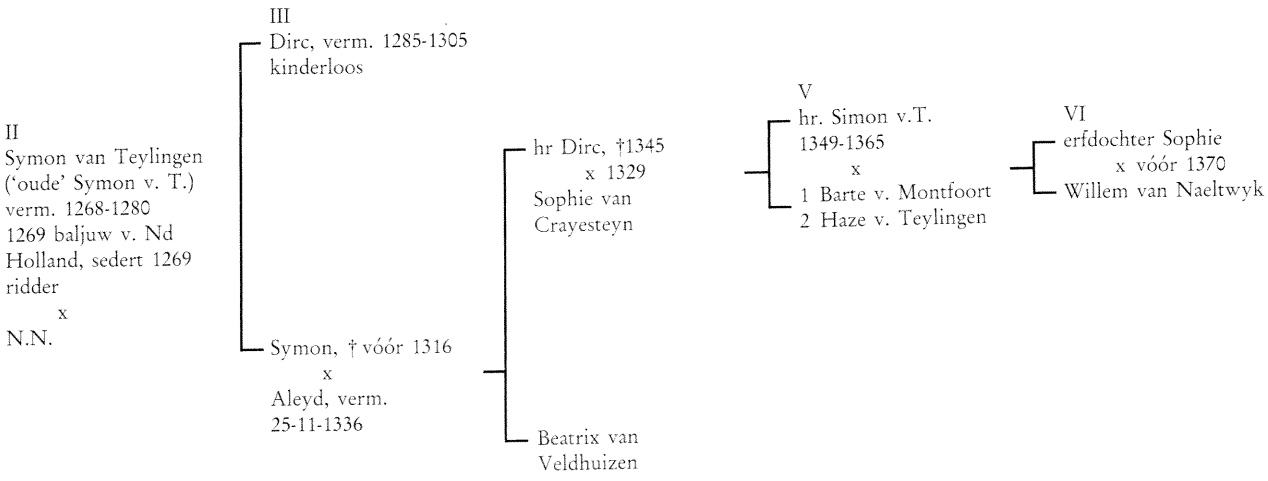

De stamboom op pagina 68 is hier aangevuld en gepreciseerd

Grunsfoort: een oude koe uit de sloot

DOOR

J. G. N. RENAUD

Ons nuchter verstand zegt dat het weinig zin heeft en bovendien een vreugdeloos werk is om oude koeien uit de sloot te halen. En toch, soms lukt het me maar niet om er met een afgewende blik aan voorbij te gaan, wanneer zo'n situatie zich aan mij opdringt. Ach, we weten het allemaal wel: een klein, haast onbetekenend toeval kan ons een zijstraat doen inslaan, waarlangs we welhaast onontkoombaar op een vooralsnog onbekende bestemming afstevenen.

Maar, is het wel toeval wanneer men, een boek doorbladerend, bij een naam blijft steken; grijpt ons onderbewuste die aanleiding niet gretig aan om lang verzonken zaken weer uit het verleden te laten oprijzen, ze opnieuw in het blikveld van onze belangstelling te brengen? Wie zal het zeggen! Maar dit weet ik dan toch heel precies: de aanleiding ligt in het boek 'Huizen van Oranje', geschreven door de volijverige directeur van de Stichting Kastelen Documentatie A. I. J. M. Schellart, mij – ik moet het onomwonden toegeven – niet geheel onbekend. Juist, de bladzijden 206 en 207. De tekst handelt daar over Oranje-Nassau Oord, gelegen onder Renkum, en de naam die de oude herinneringen oproept luidt: GRUNSFOORT!

Vanzelfsprekend – zou ik haast zeggen – duidt die naam op een kasteel. Een versterkt huis, dat gelegen moet hebben op het landgoed, dat eerst in 1881 in het bezit kwam van het koninklijk Huis. Toen de koningin-regentes Emma de regering overdroeg aan koningin Wilhelmina, schonk deze huis en landgoed aan een stichting, die er een verpleeginrichting voor longlijders in vestigde.

Schellart bekent niets over het kasteel te weten. Hij heeft bij geruchte vernomen, dat er wel eens op het kasteel-emplacement – in de dertiger jaren nog steeds goed herkenbaar – gegraven was en spreekt dan van een 'wetenschappelijke opgraving van de fundamenten in 1937 onder leiding van professor A. E. van Giffen.'

Opnieuw: is het nu echt toeval, dat ik – bladerend in een oud notitieboekje – blijf steken bij een datum: 31 maart 1943, 'Grunsfoort gaat niet door'. En je denkt: Wát ging er eigenlijk niet door. Je blijft peinzen en zoeken in je herinneringen naar die haast onleesbaar geworden bladzijde, waarop je zou willen lezen wat deze weinige woorden in feite inhielden.

Grunsfoort... Juist! Een rentmeester van Oranje Nassau Oord, die opgegraven muurwerk wilde doen consolideren. Op Monumentenzorg hebben we toen zitten wikken en wegen, ik heb er nog eens tijd aan besteed om de treurig makende overblijfselen, die toen al zo'n zes jaar aan weer en wind – en bovendien aan een paar strenge winters – waren blootgesteld geweest, te bestuderen. Er moesten toch nog ergens opmetingen, plattegronden, foto's een wel erg rustig, verborgen bestaan voeren!

En dan voltrekt zich het wonder. Met behulp van de beheerder der archieven van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek de Hr. Van Donkersgoed komen daar werkelijk plattegronden en foto's te voorschijn. Er tekent zich écht een weg terug af. Gewapend met vele jaren ervaring zou ik mij opnieuw kunnen verdiepen in die aanleg met zijn nimmer geheel vergeten uitzonderlijke toegangspoort.

Bij nader inzien vraag je je niettemin af: loont het er tijd en aandacht aan te besteden? En je overlegt met jezelf en denkt: maar dat vreemde poortgebouw dan, haast in de diagonaal van de rechthoek? Behoort dat niet eens gepubliceerd te worden?

Trouwens, daar speelt nog iets anders. Schellart brengt – beslist ongewild overigens – de reputatie van de oude professor een heel klein beetje in het geding. Want er was in feite nauwelijks sprake van een wetenschappelijke opgraving onder zijn leiding. Wanneer ik de mij ter beschikking staande gegevens juist interpreteer, kreeg van Giffen te maken met een werkverschaffings-object, dat in die weide daar rechts van de oprijlaan naar het Sanatorium in het najaar van 1937 werd uitgevoerd. Op de oude foto's herken ik de in die dagen gebruikelijke schuilkeetjes, het smalspoor voor afvoer van de grond en vooral de wijze van werken, die niets met een wetenschappelijke opgraving van doen heeft en die Van Giffen als een doorn in het vlees moet hebben gestoken. Men heeft in de crisisjaren vóór Wereldoorlog II vaker werkverschaffing gezocht op verlaten kasteelterreinen. Men denke hierbij aan Oostvoorne, aan Egmond op den Hoef, aan de Malder Berg om maar een paar voorbeelden te noemen. Helaas..., verzuchten wij tegenwoordig.

Misschien heeft Van Giffen zich later willen revanche-

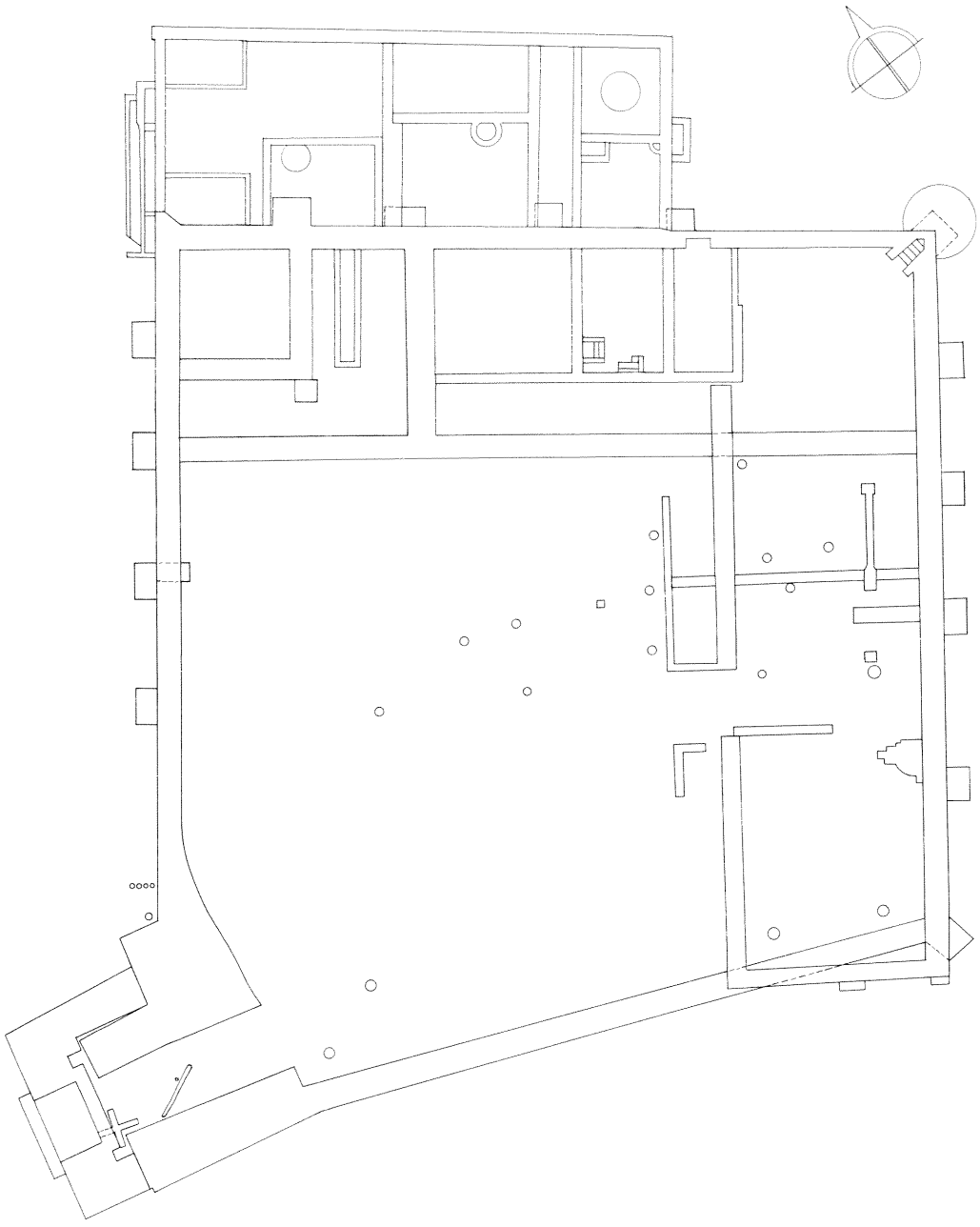

Afb. 1. *De Grunsfoort op Oranje Nassau Oord te Renkum. Opmeting van de in 1937 gevonden funderingen. Schaal 1:300.*

ren toen hij gehoor gaf – in 1939 – aan een burgemeester van Oosterbeek, die zo vurig wenste de overblijfselen van Rosande – in de uiterwaarden bij Oosterbeek – aan het licht te zien komen. De praehistoricus Van Giffen heeft toen getracht het onderzoek op een wetenschappelijke basis te zetten door op het kasteelterrein zijn onvolprezen kwadrantenmethode te doen toepassen. Helaas heeft die hem ten aanzien van zijn inzichten in de planning van kastelen niet veel verder gebracht en de overblijfselen van Grunsfoort werden er niet begrijpelijker door!

Waren het alleen pogingen tot het bevorderen van de werkverschaffing, die rentmeester Knotnerus van Oranje-Nassau Oord er toe brachten om het grondwerk in het brede stroomdal van de Cortemberger beek te doen aanvangen? Van Giffen heeft het ongetwijfeld geweten, maar hij kan het ons niet meer vertellen. En laten we wel wezen: wat maakt dat ons in 1985 nog uit. Het is nu bijna een halve eeuw geleden en de nu in functie zijnde generatie van archeologen hadden zich nog niet aangediend. Wat zouden zij kunnen weten van de narigheid, die Van Giffen er uiteindelijk aan beleefd heeft. Want, de rentmeester drong aan op publicatie van de resultaten. Nu was het een publiek geheim, dat de professor vaker achtervolgd werd door lieden die hem als bloedhonden op de hielen zaten om hem tot publicatie te dwingen. Trouwens, niet alleen Van Giffen had daar last van. En onder de huidige archeologen zijn er ook nog, die daarover kunnen meepraten!

Wie de gedenkbundel, die de nestor van de vaderlandse archeologie in 1947 aangeboden werd in zijn boekenkast heeft staan zal ongetwijfeld fluks de lijst van publicaties raadplegen. Wel, de gelukkige bezitter van het zeldzaam geworden boekwerk kan zich de moeite besparen. Het zorgvuldig uitpluizen van de pagina's 545 - 555 uit 'Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland' levert in dit opzicht niets op. Wel wordt het object genoemd, maar tevens wordt duidelijk, dat de Groninger archeoloog zich niet aan de interpretatie van de overwegend architectonische verschijnselen heeft gewaagd. De praehistoricus voelde zich – begrijpelijk! – in dit gebied als een kat in een vreemd pakhuis. En laten we ons toch vooral realiseren, dat 1937 ons verplaatst naar de grijze voortijd van de kasteel-archeologie. Een tijd, waarin de eerste wankele schreden in de veraf gelegen regio van de überhaupt tot de terra incognita behorende middeleeuwse archeologie nog gezet moesten worden.

De opgraving van 1937

De interpretatie van de overblijfselen van Grunsfoort is geen gemakkelijke onderneming. Toen de rentmeester de toenmalige directeur van Monumentenzorg in 1942/1943 had kunnen bewegen de vraag van de consolidatie in overweging te nemen heeft schrijver dezes de weinig aantrekkelijke opdracht gekregen na te gaan, wat er na al die jaren nog zonder al te hoge kosten zou kunnen gebeuren om dit plekje in het beekdal – dat's winters vaak onder water stond!! – tot een historisch reservaat om te toveren. Dit leidde overigens wel tot naonderzoek, maar om verschillende ingewikkelde redenen niet tot consolidatie en zelfs niet tot een publicatie. Nu er in het werk van Schellart langs een omweg toch een beroep gedaan wordt op degenen, die er nog iets van zouden kunnen weten, meen ik mij niet aan de morele plicht te mogen onttrekken om vast te leggen, wat er in grote lijnen over Grunsfoort te zeggen valt.

Eén blik op de plattegrond (afb. 1) is voldoende om de castelloloog te doen besluiten, dat we hier met een uitzonderlijk geval te maken hebben. Men late zich op het eerste gezicht vooral niet in verwarring brengen door het gewirwar van muurwerk tegen de noordoostgevel. Kennelijk zien we hier een vrij late – 17de eeuwse? – nieuwbouw voor ons, die blijkbaar ontstaan is in een tijd, waarin de kasteelgracht reeds was opgevuld. De muurtjes van ongeveer 50 cm dikte wijzen onmiskenbaar op een tijd waarin men geen kastelen, maar landhuizen bouwde.

Opmerkelijk mag de rechthoekige opzet van de middeleeuwse aanleg zeker niet genoemd worden; dit patroon vindt men – met variaties in vorm en aantal van uitspringende torens – na het midden van de 13de eeuw regelmatig terug. Het uitzonderlijke ligt in de plaatsing van de toegangspoort. Niet zoals gewoonlijk op het midden van een zijde, maar op een hoek van het complex, min of meer in een diagonaal van de rechthoek. Het vreemde verschijnsel valt niet geheel bevredigend te verklaren uit de ligging van een naderingsweg. Het kasteel bevond zich – zoals reeds opgemerkt – in het stroomgebied van een beek en het laat zich denken, dat in regenrijke perioden de onmiddellijke omgeving in een moeras veranderde. Alleen via een opgehoogde weg, een dijkje, zal dan het kasteel vanaf de huidige oprijlaan te bereiken zijn geweest.

We bezitten een vroege afbeelding van Grunsfoort op een kaart van Thomas Witteroos uit 1570; ook de gesteldheid van de omgeving valt daaruit vrij goed te beoordelen.[1] Om het huis ontwaren we de gebruikelijke gracht. Dit water echter blijkt omgeven door een strook grond van wisselende breedte waarop bovendien nog een gebouw staat. Men wordt sterk herinnerd aan de singel, die men vaak bij laat-middeleeuwse fortificaties en bevestigde steden aantreft. De beschouwer kan zich niet geheel aan de indruk onttrekken, dat de singel wat hoger ligt en wellicht tevens als waterkering heeft gefungeerd. (Afb. 2)

Overigens, men mag Witteroos niet onvoorwaardelijk vertrouwen. De toegang op de hoek van het complex valt wel min of meer te identificeren met de teruggevon-

Afb. 2. *De Grunsfoort op de kaart van Thomas Witteroos, 1570. Uit kaart in Archief Rekenkamer van Gelderland, nr. 254.*
Foto Rijksarchief Gelderland.

den plattegrond van het poortgebouw, maar die kleine toren laat zich in het aan het licht gebrachte metselwerk niet herkennen. Toch zou het torentje er wel geweest kunnen zijn. Technisch behoort het tot de mogelijkheden zo'n aanbouw boven de waterspiegel uit het opgaande muurwerk te ontwikkelen.
Er dringt zich namelijk een aanwijzing aan ons op, waaraan we niet zonder meer voorbij mogen gaan. Binnen de wangen van het poortgebouw werd namelijk de voet van een torenkapje uitgegraven met een rest van de koningsstijl. De balken vormden een gelijkarmig kruis, maar kunnen wel als uitgangspunt van een achtzijdig kapje gediend hebben.
Met die twee trapgevels zal men meer moeite hebben, wanneer men zich eenmaal over de plattegrond gebogen heeft. Dat de korte gevel van de zuidoostvleugel met een trapgevel bekroond werd, behoeft men niet te betwijfelen. Maar die tweede, linker trapgevel valt moeilijk te verklaren. De afstand tussen de zuidoostvleugel en het poortgebouw – ca 18 meter!! – valt veel te groot uit voor een verdubbeling van de vleugel.
Men zou een verklaring kunnen afleiden uit de veronderstelling, dat de binnenmuren in vergelijking tot de grachtmuren hoger waren aangelegd en bij de afbraak van het kasteel volledig werden uitgebroken. Zo zou dan ook de muur van de dubbele vleugel, die aan het binnenplein grensde, spoorloos kunnen zijn verdwenen. Op de wijze, waarop het graafwerk is uitgevoerd, heeft men geen kans puinsporen en uitbraaksleuven terug te vinden.
Er laat zich overigens nog wel een andere reconstructie bedenken, waarbij die tweede trapgevel aannemelijk gemaakt wordt. Maar gezien de wijze waarop de poort in het gehele plan werd opgenomen, heeft zo'n vormgeving weinig waarschijnlijks. Wij zullen het er bij moeten laten, dat er een groot vraagteken blijft staan bij dit detail uit de tekening van Witteroos.
De opvatting van de ontwerper valt overigens niet moeilijk te volgen. Het binnenplein is aan twee zijden – de noordoostzijde en de zuidoostzijde – omzoomd door twee ongeveer haaks op elkaar staande woonvleugels. Strikt genomen zou men langs de twee vrije zijden van de rechthoek een weergang op bogen verwachten, zoals bijvoorbeeld de Doornenburg zo fraai te zien geeft. Een muur van rond 1 m. breedte gaf nu niet bepaald een optimale bescherming. Men dient daarbij echter te overwegen dat de betekenis van Grunsfoort was gelegen in het afwerend karakter van de moerassige omgeving. Daarbij speelde de singel met de buitengracht – zo niet van de aanvang af dan toch zeker later – een niet te onderschatten rol. Bovendien is het nog altijd mogelijk, dat de steunberen van de weergang hoger aangelegd waren dan de fundering van de buitenmuur. Misschien correspondeerden zij wel met de steunberen aan de buitenzijde! Ik geef overigens toe, dat dit alles speculatie is.

Grunsfoort: twee bouwperiodes

Nauwkeurige bestudering van de foto's en van de tekening, die tijdens het bouwkundig onderzoek in de jaren veertig gemaakt werd (afb. 3) maakt het mogelijk vast te stellen, dat er eigenlijk twee grote perioden in de geschiedenis van Grunsfoort te onderscheiden vallen. Van de eerste kennen we alleen het zware poortgebouw en de buitenmuur. Beide delen vertonen opmerkelijke zaken. De buitenmuur is geheel voorzien van steunberen aan de grachtzijde die op een afstand van ongeveer 4 m.

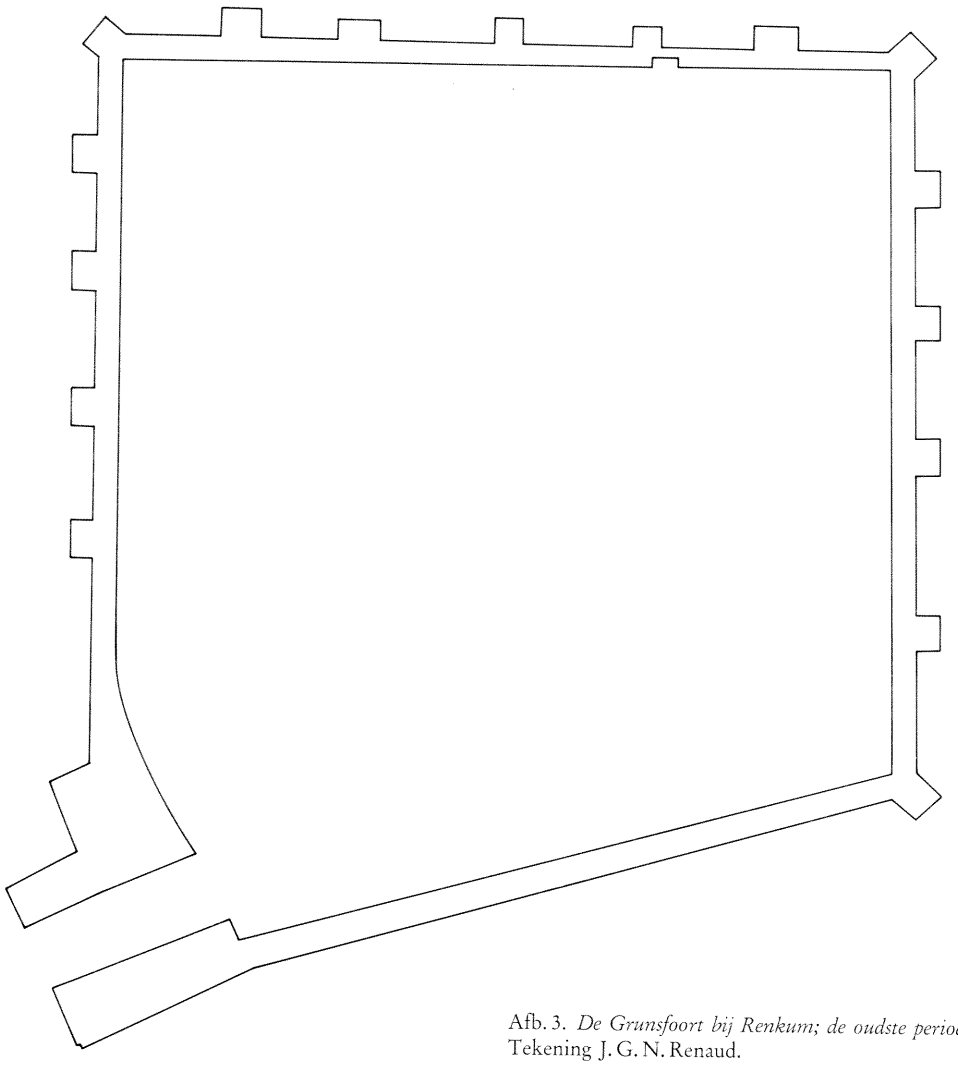

Afb. 3. *De Grunsfoort bij Renkum; de oudste periode. Schaal 1:300.* Tekening J. G. N. Renaud.

uit elkaar liggen. Op de hoeken staan deze verzwaringen diagonaalsgewijze. Het valt niet meer te bewijzen, dat deze muurpijlers aan de buitenzijde correspondeerden met steunberen aan de binnenkant, dragers van een weergang. Tenminste voor zover er geen woonruimten tegen de binnenkant van de ringmuur waren opgetrokken. Helaas valt er geen zinnig woord over de benutting van het terrein binnen de muren te zeggen.

Waarom de verzwaringen aan de zuidmuur geheel ontbreken, blijft ons verborgen. Misschien hebben hier in die eerste periode woonruimten gelegen. Het blijft een veronderstelling, gezien het ontbreken van muursporen op dit deel van het terrein.

Het poortgebouw vertoont in de plattegrond wangen van tenminste twee meter dikte. Het enorme blok metselwerk aan de noordzijde zal verklaard dienen te worden als een funderingsplaat, waarop zich een wenteltrap ontwikkelde. Men had toch een trap nodig om de ruimte boven de poortdoorgang te bereiken. Vaak bevond zich hier de installatie voor het ophijsen en neerlaten van een valhek, een hamei. De wenteltrap zal, nog hoger opgaande, toegang hebben gegeven tot de weergang tussen de kantelenkrans en het terugliggende dak.

Uit te zoeken welke katastrofe er de oorzaak van is, dat het eerste Grunsfoort tot op de fundamenten afgebroken – of vernield!! – werd, schijnt mij een mooi werk voor de mediaevisten, die de weg in het Gelders Archief kennen. Het in 1937 aan het licht gebrachte metselwerk vertoont het kenmerk van een totale herbouw. Het beroemde 'geoefende oog van de vakman' bespeurt vrij gemakkelijk tot op welke hoogte het oudste muurwerk bewaard bleef en waar de metselaar begonnen is de gevels opnieuw op te trekken. Waarom de opdrachtgever er van afgezien heeft de muurverzwaringen wederom met het klimmen van het metselwerk mee te laten lopen, blijft ons duister. De bouw van de zuidoostvleugel heeft tot gevolg gehad, dat men de hoek heeft willen reguleren; de buitengevels staan nu keurig haaks op elkaar. De moeilijkheden bij het aansluiten op oud werk laten zich goed begrijpen, wanneer men afb. 6 bekijkt. Op de noordoosthoek ontstond, over de resten van de overhoekse steunbeer heen, een rond torentje. Een toegang over een kleine trap vanuit de kelder tekent zich op de plattegrond (afb. 1) af. Het is mogelijk, dat dit torentje een wenteltrap bevatte, maar er kan ook een privaat in aangebracht zijn.

Afb. 4. *Grunsfoort, fundamenten. Oosthoek gezien vanuit het oosten. Trapje naar de torenkamer, waarvan de vloer gedeeltelijk bewaard is. Opname 1937.*

Afb. 5. *Buitenzijde zuidmuur; aansluiting oudste buitenmuur en oostvleugel 2de periode.*

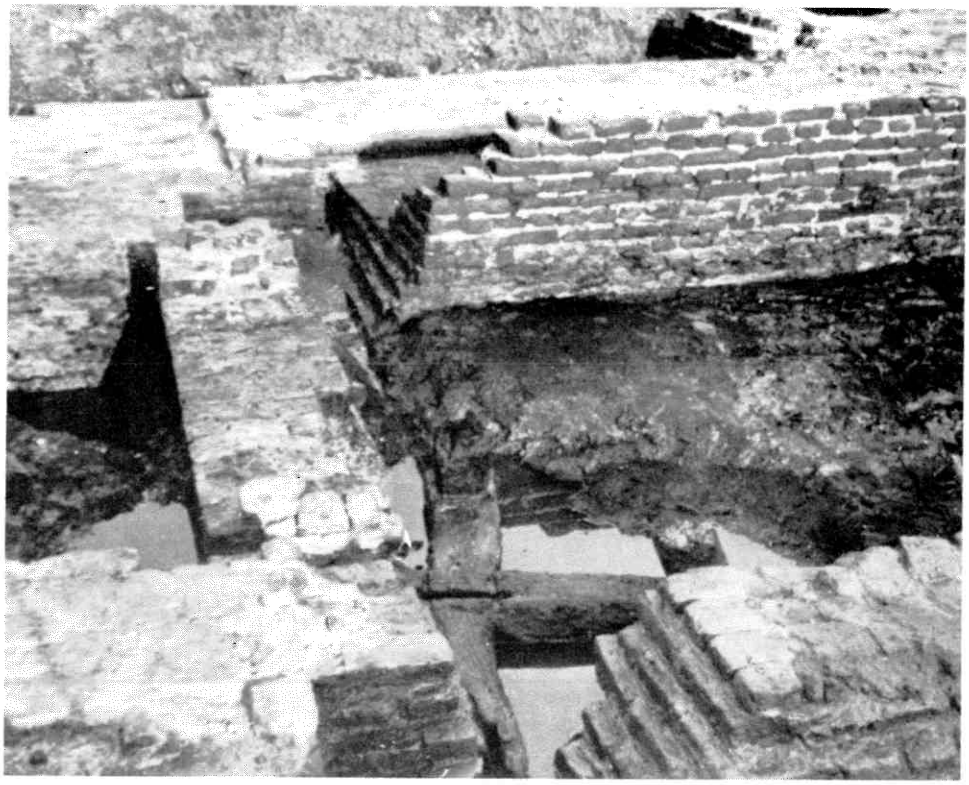

Afb. 6. *Poortgebouw in twee fasen. Rechts, boven en onder, de wangen van de oudste poort. Daaromheen de latere verbouwing. Midden: voet van het torenkapje.*

Het poortgebouw werd duchtig onder handen genomen; men heeft het drie meter naar buiten uitgelegd, zodat er ruimte ontstond voor een fikse brugkelder met twee sleuven voor het opnemen van kettingen met tegenwichten, behorende bij de valbrug. Gezien de moeilijkheden, die het terrein een aanvaller berokkende liet het zich gemakkelijk raden waar deze zich op zou concentreren. Op de poort uiteraard. Die heeft men dan ook met het zwaarste muurwerk uitgevoerd!
Een dwarsmuur verdeelde de grote noordoostvleugel in ruimten van 9,5 m. en 20 m. Ongetwijfeld heeft de hoofdverdieping wel een verdergaande onderverdeling van deze ruimten te zien gegeven. Het lichte muurwerk van de landhuisperiode laat zich gemakkelijk onderscheiden van dat uit de kasteelperiode. Ook na kennisname van de opgegraven plattegrond blijft men zich afvragen, of het dit landhuis is, dat Jan Stellingwerf uitbeeldde in zijn tekening, gereproduceerd bij Schellart, pag. 206. De twee uitgebouwde halfronde torens op de afsluiting van de vleugels vallen toch niet in de plattegrond terug te vinden[2]. Gerechte twijfel blijft.
Zo zijn we er dan in geslaagd de grote lijnen van de bouwkundige geschiedenis van Grunsfoort vast te stellen. De datering van het kasteel is geen eenvoudige zaak. K. A. Kalkwiek heeft wat gegevens bij elkaar gezet[3]. In 1372 was het eerste kasteel kennelijk al voltooid; het werd toen namelijk ingenomen door Jan van Blois, die

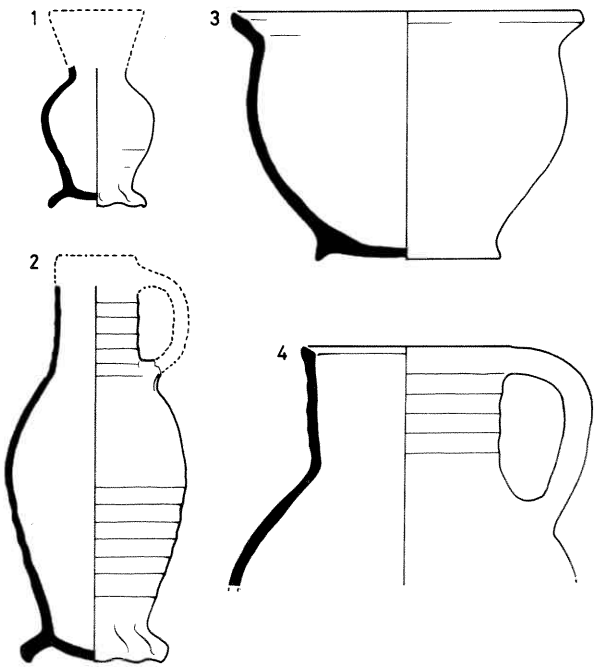

Afb. 7. *Vondsten van Grunsfoort.*
Nr. 1 is een fragment van een trechterbekertje; steenwerk uit Siegburg, begin 15de eeuw. Nr. 2: steenwerk kannetje; datering rond 1400. Nr. 3: blauwgrijze kom; datering XIV B. Nr. 4: fragment kan van blauwgrijs aardewerk; datering XIV B. Schaal ¼ w. grootte.
Tek. Jan-Eric Dilz.

zich in de Gelderse erfopvolgingsstrijd tegen Willem van Gulik keerde.
Wellicht werd het kasteel gebouwd tegen de Utrechtenaren, die onder bisschop Jan van Arkel (1342 - 1364) een wat fermer houding gingen aannemen ten aanzien van de Hollandse en Gelderse expansiezucht dan voorheen.
De Gelderse hertog gaf het huis sinds 1379 telkens weer in leen; we zien er vanaf 1397 tot 1492 regelmatig leden van het geslacht Van Rijswijk als leenmannen. In 1537 betaalde de hertog aan Aleyd Schenck van Nideggen een vergoeding voor haar rechten en verschafte zich aldus het volledige eigendomsrecht. In 1780 werd het inmiddels herbouwde landhuis Grunsfoort afgebroken en bleven slechts wat oneffenheden in de weide getuigen van bouw-activiteiten, die hier eenmaal hadden plaats gevonden.

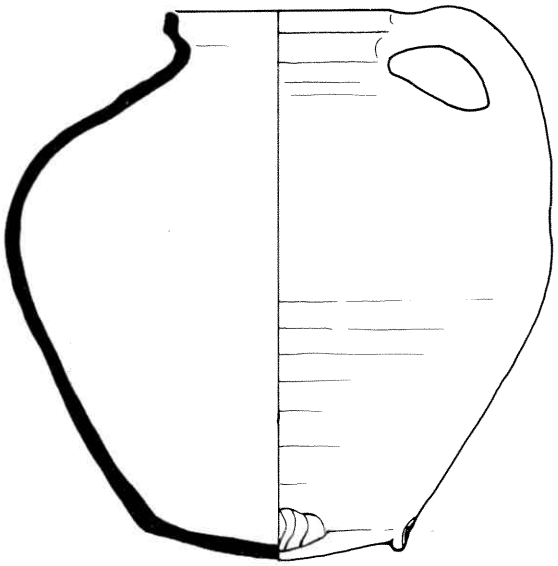

Afb. 8. *Blauwgrijze waterkan gevonden op Grunsfoort; datering XIV B. Schaal ¼ w. grootte.*
Tek. Jan-Eric Dilz.

Vondsten

Er zijn tijdens de opgravingen wat vondsten gedaan, waarvan in afb. 7 en afb. 8 enkele tekeningen. Afgezien van de vraag, of deze vondsten werkelijk representatief geacht mogen worden voor de bewoningsperioden kan toch vastgesteld worden dat zowel het blauwgrijze aardewerk als het steenwerk geen vroegere datering dan het midden van de 14de eeuw toelaten.
Ook vanuit het type van de versterking – nagenoeg een rechthoek, geen hoektorens – vermag de 2de helft van de 14de eeuw geen datering op te leveren, die in tegenstelling staat tot de vormgeving. De hoeken kunnen overigens gemakkelijk hangtorens gedragen hebben; die vindt men in de plattegrond van de fundamenten niet terug!
Zoals ik in de aanvang reeds vaststelde: de betekenis van Grunsfoort voor de geschiedenis van de kasteelbouw ligt in zijn poortgebouw.

Amersfoort, voorjaar 1985

Noten

[1] Kaart van het gebied tussen Renkum en Ede, door Thomas Witteroos, 1570. R. A. Gelderland; Archief van de Rekenkamer van Gelderland, kaart nr. 254. Vgl. Y. M. Donkersloot-de Vrij: Topografische kaarten van Nederland vóór 1750, Groningen 1981; nr. 445.

[2] A. I. J. M. Schellart, Huizen van Oranje; Rijswijk 1984.

[3] K. A. Kalkwiek, De Hertog en zijn Burchten; Zaltbommel 1976.

Dokters en apothekers aan het hof van heer Frank van Borselen te Voorne

DOOR

A. A. ARKENBOUT

Rekeningen geven ook voor dit onderzoek een inzicht in de medische verzorging in de 15de eeuw. Men kan de gegevens verdelen in posten die betrekking hebben op de hovelingen en dan in het bijzonder op het lagere personeel en op posten die betrekking hebben op Frank van Borselen persoonlijk. Wat de eerste groep betreft blijkt duidelijk dat de kosten voor behandeling van verwondingen die men in dienst van heer Frank oploopt voor rekening van het hof komen. Meestal is het de plaatselijke dokter in Brielle, Den Haag of St. Maartensdijk die de behandeling verricht.

'Item den 23 dach in octobri (1453) betaelt Jan Claesz. in den Haghe voir zeker medicinen, salven, drancken ende anders ende hij gemaict heeft voir Willem Woutersz facit gelijc zijn cele inhout ende men hier overlevert 6 schellingen 4 groten.'[1]

De middelen hebben blijkbaar niet geholpen want begin januari 1454 staat er:

'14th dach in januari, van zeker specerie gehaelt tot Meester Aernt Gheerkensz. voor Willem Woutersz. vor hi oflivich is 12 schellingen 7½ groten.'[2]

Willem Woutersz is dus in Den Haag overleden.
In 1455 is het Jan die Cock die ernstig ziek wordt en komt te overlijden:

'Item de 12e dach in novembri betaelt Jan van der Veke van Jan die Cock uutfaert, daer God die ziele off hebben moet. 23 schellingen 4 groten 18 mitten.'
'Ende den cost die Jan die Cock daer gedaen heeft binnen de tijdt dat hij dair gelegen heeft en heeft die rentmeester generael niet af betaelt ende is gereckent in de Clein Costen bij Claes Grijp, overmits dat daer meer ziecken te bedde gelegen hadde van mijns heren huysgesin, facit gelije die cele inhout die Jan van Tuernhout selve metter hant gescreven heeft ende men hier overlevert 22 schellingen 4 groten 18 mitten.'[3]

Maaltijden en begrafeniskosten worden dus door heer Frank betaald.
Ongelukken in de keukens van de verschillende hoven komen ook voor. Mr. Philips chirurgijn in Den Haag heeft in oktober 1457 Zuylen behandeld aan een *'quaet been dat verschoud (verbrand) was met heeten water in de cokene in Den Haghe'* en tevens Arent Block, de lijfwacht, ook aan een *'quaet been'*[4]
In St. Maartensdijk is het een *'knechtken uuter coken die geborrent was in de vispanne.'*[5]
Eveneens te St. Maartensdijk komt Jan de bode in 1439 zes weken ziek te liggen, *'zo is hem gegheven te hulpe zijnen cost also hij gheen spijs te hove en haelde binnen zijn ziecte.'*[6] Hij krijgt een bedrag van 11 schellingen 6 denier groot. Jaren later in 1455 is hij opnieuw het slachtoffer. Onderweg, waarschijnlijk van St. Maartensdijk naar Teilingen overnacht hij in Den Haag in *'Vredericx huys, die men heet Zoeten Duyt'* en daar valt hij van de zoldertrap. Weken lang is hij uitgeschakeld. De eerste acht dagen ligt hij bij *'Zoeten Duyt'* te bed voor 4 schellingen 4 groten.
Lijsbeth Engebrechts, de beheerster van Franks hof in Den Haag, huurt dan een klein kamertje voor hem bij Lijsbeth Reyners voor 1 £ hollands per week, *'zo lang Jan bedde vast lag. Voor bedde, vier (verwarming), kaarsen ende anders behoefde, zonder cost, dair hij lach 4 weken.'*
Daarna nog 5 weken dat hij lopend patient is, voor 5 stuivers per week, ook zonder de kost. Het meesterloon (dokterskosten) bedraagt 38 schellingen 6 groten. Het eten wordt afzonderlijk betaald. Alles komt voor rekening van heer Frank.[7]
Indien men dan al een zieke voor genezing naar een andere stad stuurt, dan is dat ook in die tijd al Leiden.

'1453 betaelt voor Michielsz van Mekelenburch, die in zijn oghe gequetst was van Jacob van der Boort, die tot Leyden te meesteren lach 9 dagen, daer voeren betaelt 4 schellingen groot'[8]

en in 1460 op 16 oktober:

'Jan de Roe, secretaris also hij lange ten Brielle zieck gelegen heeft ende voort van zieckte tot Leyden trecken moeste, betaelt van zeker apteyken in den Brielle ende tot Leyden ende ook van belechiere (fooi) zonder zinen cost die hij tot Leyden zelve betaelt heeft 30 schellingen 5½ groot.'[9]

In dit geval dus een tegemoetkoming in de kosten door heer Frank.
Een post in de rekening over het jaar 1468 vertelt iets meer over de kwaal en de behandeling. Mr. Jan van der Oost, chirurgijn, heeft bij Aeren Block een groot gezwel

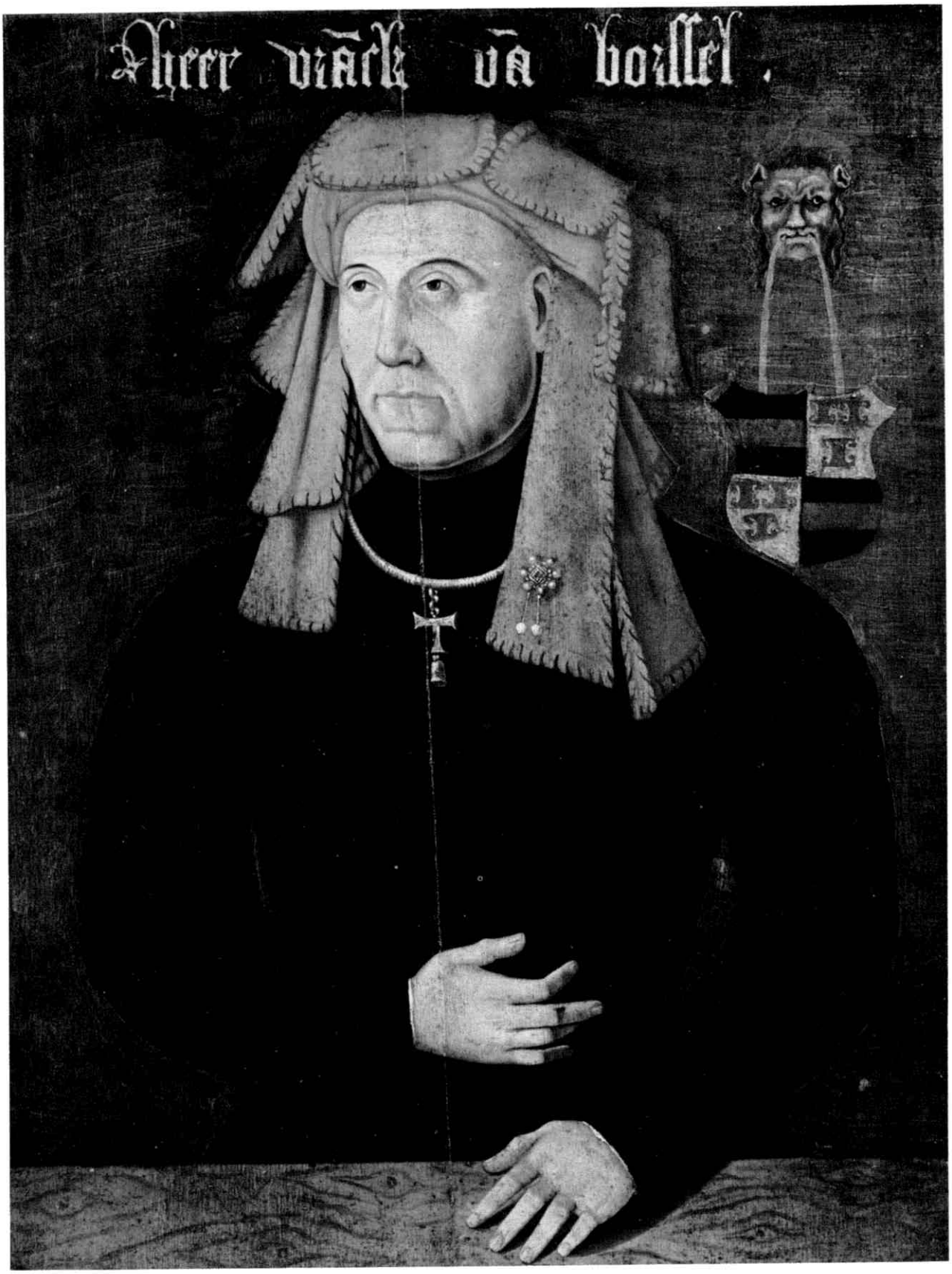

Frank van Borselen, anoniem schilderij. Foto Rijksmuseum, Amsterdam.

aan zijn dij behandeld. Hij heeft er 9 weken over gedaan, drie maal daags. Dokterskosten 2 £ groot. Tevens betaalt men Adryaen de apotheker *'van salve, poer, laxatinen, drancken ende anders die hij voer de selven Ariaen gelevert heeft' 23 schellingen 8 denier groot.*[10]

Maar heer Frank geeft ook een vergoeding voor de schade die burgers of dorpelingen oplopen door dieren van het hof. Wanneer een jongen te St. Maartensdijk door een varken gebeten is. Of in het geval van een vrouw die een verwonding krijgt door een beet van een van Franks honden[11] en van een kind te Oostvoorne dat in het hertenkamp 'Het Berckenrijs' door een reebok is gewond.[12] Tot zover wat betreft de ziekten en ongevallen van de dienaren.

Wanneer heer Frank zelf ziek is, komt er haast nooit een plaatselijke dokter aan te pas. Wanneer hij zich na de dood van zijn vrouw Jacoba van Beieren als Heer van Voorne te Brielle vestigt, laat hij bij ziekte de dokters van ver buiten Voorne komen.

In 1437 ligt Frank ziek te St. Maartensdijk. Hij is dan ca 37 jaren oud. Op 16 october stuurt hij zijn dienaar Jan van Steinsel met drie paarden naar Antwerpen om Mr. Jan van der Sluys te halen. Deze Jan is waarschijnlijk dezelfde die als lijfarts genoemd staat van Hertog Philips van Bourgondie.[13]

Hij komt met een knecht naar St. Maartensdijk en ontvangt voor het bezoek 15 bourgondische schilden. De knecht krijgt 1 bourgondisch schild. De vertering onderweg heen en terug naar Antwerpen wordt door Jan van Steinsel betaald. In november stuurt hij medicijnen naar St. Maartensdijk.[14]

Oktober 1439 verblijft heer Frank een aantal dagen op de burcht te Oostvoorne. Hij bezichtigt er zijn hulck (groot koopvaardijschip) dat in de Maasmond ligt.

'gegeven den gesellen die mijnheer in den hulck ende weder an lant voerden te verdrincken 2 schellingen 3 denier'

Op 17 oktober speelt een man *'door den houp ende op een corde tot Oistvorn in zijn camer, denzelfden gegeven te verdrincken 10 groten.'*[15] Maar Frank wordt er ook ziek en op 24 oktober stuurt hij Jacob Schut naar Brugge naar Mr. Jan van der Sluys, *'dat hij terstont bij mijnen heer commen soude.'* Van der Sluis reist met twee knechten met de bode mee naar Oostvoorne. Hij weet waarschijnlijk al waar Frank last van heeft, want hij brengt voor 2 schellingen siroop mee. Met allerheiligen (1 november) is Frank nog te Oostvoorne en offert 20 groten in de kapel van de burcht.

Doordat er een aantal rekeningen ontbreken weten we tussen 1440 - 1453 betrekkelijk weinig van heer Frank. In de jaren tussen 1453 en 1460 is zijn gezondheid niet geheel in orde, zonder dat hij echt ziek is. Hij laat in die jaren uit Brussel, Brugge en Antwerpen diverse geneesmiddelen meebrengen wanneer zijn dienaren daar hun inkopen doen. Bijvoorbeeld uit Brussel *'trocissen de mirra'* een soort pillen, uit Brugge *'pigne gestoffeert met rosewater'* waarschijnlijk een soort suikergoed. Uit Leiden komt regelmatig *'syroep van alsenen'* een soort bitterkruid. In 1460 komt daarin verandering.

Hij is dan ca zestig jaren, voor de late middeleeuwen een hoge leeftijd. Uit de rekening over dat jaar[16] weten we dat zijn gezondheid te wensen over laat. Uit de verschillende posten komen drie nieuwe namen als dokters naar voren n.l. Mr. Philips Codde te Leiden, Pieter van Rotterdamme te Delft en Mr. Floris eveneens te Delft.

Wie is Mr. Philips Codde. Volgens de gegevens van het stadsarchief is hij een belangrijk burger van Leiden. Bij aanstelling van de stadsvroedvrouw in 1468 brengt hij advies uit als 'doctor en gezworen meester van medicijnen.'[17]

Een vermelding in 1468 noemt hem burgemeester.[18] In dat jaar wordt hij door heer Philips van Wassenaar beleend met 8 morgen land in Maasland, die hij twee jaar later in eigendom krijgt in ruil voor land in Zoeterwoude.[19]

Zijn relatie met de heer van Wassenaar wordt duidelijk uit een post in 1470 waar staat dat hij Meester in de medicijnen is van de heer van Wassenaar.[20]

Hij is gestorven op St. Catharina dag (25 november) 1471 en begraven in het Wittevrouwen klooster te Leiden. Uit zijn grafschrift valt op te maken dat hij zelf of zijn familie zich van zijn kwaliteiten als geneesheer wel bewust was. Er staat:

'Hier leyt begrave meister Philips Codde docter seer beroemt in medicine die sterf op Sinte Katherine avent int jaer ons Heere 1471, bid voor die ziel om Gods wylle'[21]

Heer Frank is dus in goede en zoals later blijken zal, dure handen. De tweede dokter is Mr. Pieter van Rotterdamme wonende te Delft, de derde Mr. Floris van Delft.

In mei 1460 ligt heer Frank erg ziek te Brielle. Hij stuurt een aantal boden uit. Gilles de officiaelsknecht reist twee keer naar Delft om *'twee meesters van medicinen te halen en een van hen weder thuys te brengen'* Het zijn Mr. Pieter van Rotterdamme en Mr. Floris. Pieter blijft te Brielle maar Floris wordt weer naar Delft gebracht. Tevens stuurt men een bode naar Middelburg, naar de heer van Veere en de jonkheer van Borselen met brieven *'roerende mijns heeren zieckte'* en een naar Gelderland naar de jonkheer van Culemborgh, *'dat hij bij mijnen heer commen zoude roerende zijnder zieckte'* De boden zijn respectievelijk 4 en 5 dagen onderweg. Op 10 juni is de toestand zodanig dat *'bij mijns heren magen ende vrunden gezonden is Willeken van der Gouwe van den Briel met brieven an Jan Ruychrock, dat hij terstond in den Briel commen soude.'* Jan Ruychrock is rentmeester-generaal.[22]

Inmiddels is ook Mr. Philips Codde uit Leiden ontboden. Hij brengt zijn knecht mee, die binnen een maand een aantal keren naar Leiden reist om bij IJsbrant Hein-

ricxs apteyker geneesmiddelen te halen *'tot mijns heren behouf ende costen na inhout zijne cele, die de rentmeester generael niet wel lesen en can, ende men hier overlevert.'* In die tijd schreven de geneesheren ook al onleesbare recepten uit!

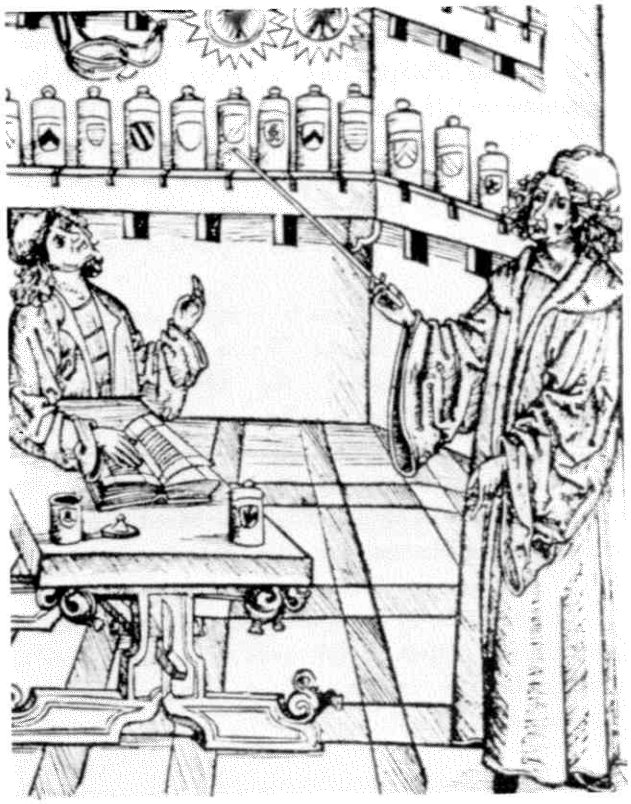

Middeleeuwse apotheek.

Pieter van Rotterdamme laat geneesmiddelen uit de apotheek te Delft komen. Alle kosten worden in de rekening opgenomen. Begin juli is Frank weer zover hersteld dat hij persoonlijk opdracht geeft om de doktersrekeningen te betalen. *'Bij mondelinge bevele'* krijgt Mr. Pieter van Rotterdamme 13 £ 4 schellingen groot. Hij is dan 33 dagen op het hof geweest. Mr. Philips Codde krijgt 33 £ 6 schellingen 8 groten. Hij is 36 dagen aan het ziekbed geweest. Deze posten laten duidelijk zien dat Mr. Philips de belangrijkste man is.[23]
Op 21 augustus worden 9 paar brede slaaplakens naar Oostvoorne gezonden om *'te doen zepene ende te bleyken'*. Voor de wagenhuur betaald men 6 groten.[24]
Vanuit Leiden laat Mr. Philips op 16 juli, 24 augustus, 10 september, 16 september, 18 oktober en 23 november door Otto zijn knecht medicijnen in de vorm van *'cruden, pillen, conditen'* naar den Briel brengen.

'16 septemb. Bij meester Philips van Leyden betaelt ende hij te Brielle mijnen heer gesonden heeft bij zinen knecht, een doze mit gebacken cruyt coste 3 schellingen 8 groten.
Item bij meester Philips knecht verteert die dese doze mitten crude voirscreven van Leyden in den Briel brochte ende weder thuys tooch 22½ groten, gelijc zijn cele inhout ende men hier overlevert 5 schellingen 6½ groten'[25]

Het vervoer is dus voor rekening van heer Frank. Tevens is duidelijk dat de knecht uitstekend kan lezen en schrijven.
Op 18 oktober brengt men een *'lade gebacken suyker, wegende 18 loot, coste t loot 2 groten facit 8 schellingen groten'* Een loot is 50 gram. In het volgende jaar blijft zijn gezondheid redelijk, al worden er vanuit Leiden toch regelmatig geneesmiddelen gezonden. In 1462 is het weer mis. Op 26 mei heeft Mr. Philips nog een *'pont prumen van Damas á 6 groten'* gezonden en een *'quart pilla luraeren á 28 stuvers'*, maar in augustus staat er bij Mr. Philips te Leiden en Mr. Pieter te Delft een bode voor de deur, *'dat zij bij mijnheer commen souden'*[26]
Het levert Mr. Pieter in februari 1463 een geschenk op van een zwaan en een paar konijnen.[27]
Heer Frank verlaat in de komende jaren Den Briel niet meer. Mr. Philips Codde is volgens de rekeningen nu lijfarts met een jaar salaris van 12 £ 10 schellingen. Met Mr. Pieter van Rotterdamme is een speciale regeling getroffen.
'Item den 14 dach in aprille anno 1464 was omhouden van mijnen heer Meester Pieter van Rotterdamme als medicijn. Ende als hem believe sal te commen in den Briel mijnen heer te visiteren so sal hij hebben zijn veerscat van commene ende thuys te vaerene. Ende zijn belechiere in zijn herberge daer hij liggen sal van mijns heren wegen betaelt. Ende voort zijn costen tot mijns heren hove gelijc zijn raden of secretarissen. Ende als hem mijn heer ontbiet sal hij gehouden wesen bij mijnen heer te commene omme hem in zijn saecken die hij te doene heeft te visiteren. Ende mijnheer hem jairlicx geven een tabbaerden doctoralem of daer voeren 20 pond hollants, daermede dat meester Pieter op die tijt doe hij onthouden was te vreden was. Ende als t jaer noch ten sluten van desen rekeninge zomme gecomen was zo heeft hij hem zijn wedde van desen jaere niet betaelt en daerom hier niet uutgegeven'.[28]

In dat jaar komt een nieuwe persoon ten tonele n.l. meester Jan Keyl, schoolmeester te St. Maartensdijk, een bijzondere man die heel wat meer mogelijkheden heeft dan alleen maar de gave om de schoolkinderen van St. Maartensdijk de kennis van lezen en schrijven bij te brengen. Dat is heer Frank niet onbekend, want hij geeft hem in 1459 opdracht om een *'tweedeel boek te translateren uuten latine in Duytsche'*. Op 18 oktober ontvangt hij voor die werkzaamheden 6 Rijnsche gulden (20 schellingen).[29]
Behalve latijn moet meester Keyl ook veel geweten hebben van kruiden en medische zaken. Op 12 april 1464 lezen we:

'bij mondelinge bevele van mijnen heer gegeven meester Jan Keyl scoelmeester van Sinte Martensdijck omme daermede ter scole te treckenen in Italien 9 postulaat gulden'[30]

Dit zal waarschijnlijk betrekking hebben op het verkrijgen van een doktersbul in de medicijnen. Hij heeft het snel gedaan of zijn kennis was reeds groot genoeg want hij is na enkele maanden al terug en op 3 september van dat jaar volgt zijn benoeming tot lijfarts van heer Frank.

'Item den dorden dach in september anno 64 was onhouden van mijnen heer meester Jan Keyl voor medicus van mijnen heer. Ende sal woenen in St. Maertensdijck ende mijnen heer ende zijn dieners dienen als t doene is. Des sel hij gehouden wesen in St. Mertensdijck een redelike apteyke te houden ofte doen houdene. Ende als hem mijn Heer bij hem te doene heeft ende hij bescreven of ontboden wort sal hij gehouden zijn bij mijnen heer te commen.
Ende mijn heer sal hem doen betalen van vaerene ende van keerene bij mijnen heer te commen. Ende zijnen cost sal hij bij mijnen heer hebben als hij ontboden wort. Ende hier voren heeft hem mijnheer gegont jairlicx te wedden te hebbene 3 £ groot. Ende also te sluten deser rekeninge sijn wedde noch niet verschenen en waren so en is hem van desen jaere niet betaelt. Ende daeromme hier niet uitgegeven.'[31]

Ook dit jaar slikt Frank de nodige medicijnen en de hele maand juli is hij ziek. Pieter van Rotterdamme is te Brielle ontboden *'ende lach bij mijnen heer 34 dagen.'* Hij ontvangt hiervoor 24 £ 3 schellingen 4 groten. Hij heeft zijn knecht Hugo, die *'seker wortelen tot Rotterdam gehaelt heeft'* bij zich. Maar ook Mr. Philips heeft vanuit Leiden op 9 augustus door zijn knecht Otten *'seropen en cruyt'* laten brengen. Voor alle zekerheid is ook Mr Philips voor een kort bezoek naar Brielle ontboden.[32]
In 1465 zijn er wat onkosten van medicijnen maar een jaar later wordt Mr. Pieter al op 26 maart ontboden *'overmits seker siecten die mijn heer op die tijdt hadde.'* Hij blijft 31 dagen. Op 4 mei verschijnt meester Philips Codde die ook een aantal dagen blijft, *'dat hij verteerde ende verdranck buiten terwijle dat hij dair was ende hier te commene ende weder thuys te reysenen 13 schellingen 4 groten.'* De reis en de verblijfkosten hier dus afzonderlijk. De dokterskosten bedragen 12 £ 10 schellingen. Hij laat door zijn knecht *'syroep'* ten bedrage van 2 schellingen 8 groten te Leiden halen. Deze *'verteerde ende vervoer onderweg 15 groten'*. Met Mr. Philips is ook de knecht van de Leidse apotheker Jacob van Damme mee gekomen met *'een cruycke cerope'* ten bedrage van 3 schellingen 4 groten[33]. In november moet Mr. Pieter weer komen[33].
Uit het voorgaande blijkt dat de geneesheren meestal worden ontboden. Waarschijnlijk krijgen Pieter en Philips het idee om ook maar eens wat meer op eigen gelegenheid naar Brielle te reizen. Maar dan zijn ze aan het verkeerde adres. Want hoe ziek Frank ook is, de financiële kant van de zaak ontgaat hem niet. Er zullen wel een paar woorden gevallen zijn; ze schijnen door te klinken door in twee posten in de rekening gedateerd 3 juni 1467. *'Betaelt meester Pieter van Rotterdamme van 17 daghen die hij gevaceert heeft ende mijn heer es commen visiteren sonder ontbieden.'* In het bijzijn van de deken van het kapittel van Oostvoorne wordt tussen hem en heer Frank vastgesteld dat hij voor een dergelijk bezoek per dag 2 schellingen 6 groten zal ontvangen *'sonder meer costen van veerscatten te commen ende te keeren'*. Dus reiskosten voor eigen rekening.[34]
Mr. Philips Codde deelt men op die dag hetzelfde mee. Voor de 20 dagen dat hij aan het hof is ontvangt hij per dag 2 schellingen groot en verder niets. Dat is dus minder dan Mr. Pieter.
In juni worden er vanuit Leiden *'syrope van vyolen'* en *'oly van rosen'* gebracht. Aan het eind van het jaar krijgt Frank last van een *'quade hant'*.
Pieter wordt in november ontboden en blijft 76 dagen om de hand te behandelen *'die wat seer was'*. Mr. Philips komt op eigen gelegenheid en blijft 55 dagen. Hij brengt van de apotheker meester Jacob *'zuker vergult ende ander syroep'* mee voor een bedrag van 13 schellingen 10 groten. Pieter laat door zijn knecht Janne zalf *'voor mijns heren quade hant'* halen ten bedrage van 8 groten volgens quitantie. Tevens is er sprake van *'een confeit vergult'* met een gewicht van 28 loot (1 kilo 4 ons), per loot 3 groten.
Elf februari 1468 reist een bode *'haestelijck'* in stormweer naar Delft naar Mr. Pieter in verband met Franks hand en ook Mr. Jan Keyl bezoekt Brielle. Er is geen tijd om medicijnen uit Leiden of Delft te halen. Ze schakelen de plaatselijke apotheker Adriaen in en nu spreekt men van *'zijn handen'*. Uit Delft komt wat later 2 kilo confeit, syroep en anders.[35]
Op 25 april koopt Eyngebrecht int stal te Oostvoorne een geit met een jong voor 4 schellingen, *'omme mijnen heer geytenmelk af te hebben'*.In juni verschijnt onverwachts Mr. Philips, die 13 dagen blijft. Drie kilo syroep en een ons *'pillen alphingen'* worden vanuit Delft geleverd. Het helpt allemaal niets want in december worden Mr. Pieter en Mr. Philips weer ontboden. Ze blijven respectievelijk 27 en 38 dagen. Begin 69 neemt het aantal geneesmiddelen toe, men spreekt nu van *'syropen, emplasteren (wondpleisters), decortien laxatun'* en andere medicijnen, die men ten bedrage van 2 £ 12 schellingen 2½ groten bij de plaatselijke apotheker Adriaen haalt. Al met Kerstmis 1468 reist er een bode naar *'de joncvrouwe van Bueren, mijns heren zuster roerende de ziecke'*, en op 17 januari 1469 trekt een bode naar Brussel naar de heren van Bergen en Grimbergen *'roerende dat ze overmits mijns heren ziekte bij mijnen heer commen soude.'*[36]
Heer Frank voelt dat het afloopt. Toch duurt het tot 19 november 1470 dat het bericht van zijn dood bekend wordt. Ondanks de vele medicijnen is hij toch nog ca. 70 jaren geworden. Een 15e eeuwse stadsklerk te Rotterdam schrijft in zijn kroniek:

'Item die guede grave van Oostervant starf s daehs na sinte Lijsbetten dach in t jaer 70 in de Briel ende wart van daer gevoert met grote droefheid te St. Martijnsdijck ende daer begraven.
Dat lant van Voren beclagen mach
de edelen grave van Oistervanten sterfdach.'[37]

Frank is gebalsemd en hart en lever zijn in de Maarlandsche kerk te Brielle begraven.
Heer Frank was tijdens zijn leven een zakelijk en zuinig man, maar de excecuteurs testamentair waren het niet minder.
Zijn zuster, de jonkvrouwe van Nijenrode is de enige erfgename. De hovelingen en vele anderen krijgen rouwkleding, naar gelang van hun rang 4 tot 7 ellen laken. Zijn bastaard-zoon en diens moeder (Margriete van Aerselen) – die niet erven – en hun persoonlijke hofhouding ontvangen 29 ellen laken.
Men kan zijn vorderingen indienen. Wat betreft de dokters en apothekers levert dat het volgende op:

'Meester Splinter, cyrurgijn, heescht (eist) zijnen loon te betalen vandat hij daer bij was als t lichaem van de voirscreven doode balsemde, geappointeerd gemerckt dat de selve Splinter dit dede tot zijn zelfs begeerten ende niet overgeroepen en was, soe sal hij niet hebben'.

Meester Willem (uit Brielle) heeft een vordering voor medische hulp aan de hovelingen. Na informatie afgewezen.
Adriaen de apotheker te Brielle vraagt 20 schellingen, na informatie afgewezen.
Mr. Philips Codde zal genoegen nemen met 6 schalen elk van een gewicht van 1 merc (gewicht) zilver. Hij kan de helft krijgen, n.l. 3 schalen tot een waarde van 4 £.
Mr. Jan Keyl brengt 27 merc zilver in rekening, hij krijgt er drie.
Zijn knecht Adriaen verzoekt en krijgt 20 schellingen. Maar die heeft voor de heer van Oostervant tijdens zijn leven gewerkt en later in het sterfhuis vele geschriften en brieven gecopieerd.
Ook in de dagen van heer Frank werd er nauwlettend gecontroleerd en zorgvuldig met geld omgegaan.[38]

Rotterdam, januari 1985

Noten

1 rekeningen van de rentmeesters der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5578 - (15 februari 1453 - 25 februari 1454).
2 no. 5578 - (15 februari 1453 - 25 februari 1454).
3 no. 5579 - (25 februari 1455 - 25 februari 1456).
4 no. 5581 - (25 februari 1457 - 25 februari 1458).
5 no. 5578 - (15 februari 1453 - 25 februari 1454).
6 no. 5579 - (25 februari 1455 - 25 februari 1456).
7 no. 5579 - (25 februari 1455 - 25 februari 1456).
8 no. 5584 - (25 februari 1460 - 25 februari 1461).
9 no. 5584 - (25 februari 1460 - 25 februari 1461).
10 no. 5592 - (25 februari 1468 - 25 februari 1469).
11 no. 5578 - (15 februari 1453 - 25 februari 1454).
12 no. 5582 - (25 februari 1458 - 25 februari 1459).
13 Rotterdams jaarboekje 1911 - blz 186 artikel Mr. R. Bijlsma.
14 rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5576 - (9 oktober 1437 - 8 oktober 1438).
15 no. 5577 - (8 oktober 1439 - 9 oktober 1454).
16 no. 5584 - (25 februari 1460 - 25 februari 1461).
17 J. C. Overvoorde en J. W. Verburgt, Archief der secretarie van Leiden 1253 - 1575, blz. 344, Regest 750.
18 idem, blz. 354, Regest 802.
19 Leenregister van Wassenaar Register B. fol. 123. Mededeling heer C. Hoek Rotterdam
20 idem, Register C. fol. 5. Mededeling heer C. Hoek, Rotterdam.
21 Museum Lakenhal, Leiden.
22 rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag. no. 5584 - (25 februari 1460 - 25 februari 1461).
23 no. 5584 - (25 februari 1460 - 25 februari 1461).
24 no. 5584 - (25 februari 1460 - 25 februari 1461).
25 no. 5584 - (25 februari 1460 - 25 februari 1461).
26 no. 5586 - (25 februari 1462 - 25 februari 1463).
27 no. 5586 - (25 februari 1462 - 25 februari 1463).
28 no. 5583 - (25 februari 1459 - 25 februari 1460).
29 no. 5583 - (25 februari 1459 - 25 februari 1460).
30 no. 5588 - (25 februari 1464 - 25 februari 1465).
31 no. 5588 - (25 februari 1464 - 25 februari 1465).
32 no. 5588 - (25 februari 1464 - 25 februari 1465).
33 no. 5590 - (25 februari 1466 - 25 februari 1467).
34 no. 5591 - (25 februari 1467 - 25 februari 1468).
35 no. 5592 - (25 februari 1468 - 25 februari 1469).
36 no. 25 februari 1468 - 25 februari 1469).
37 Rotterdam G.A. no. 690 - Oud Memoriaal van Schepenen 1469 - 1590 f. 263.
38 Codex Diplomaticus Neerlandicus, Hist. Genootschap 2e serie 1e afd. blz. 147 en volgende. 'Bepaling der schulden ten laste van het sterfhuis van wijlen Frank van Borselen, graaf van Oostervant.'

Grafsteen van de heelmeester Philips Codde, lijfarts van heer Frank van Borselen.
(Museum de Lakenhal, Leiden)

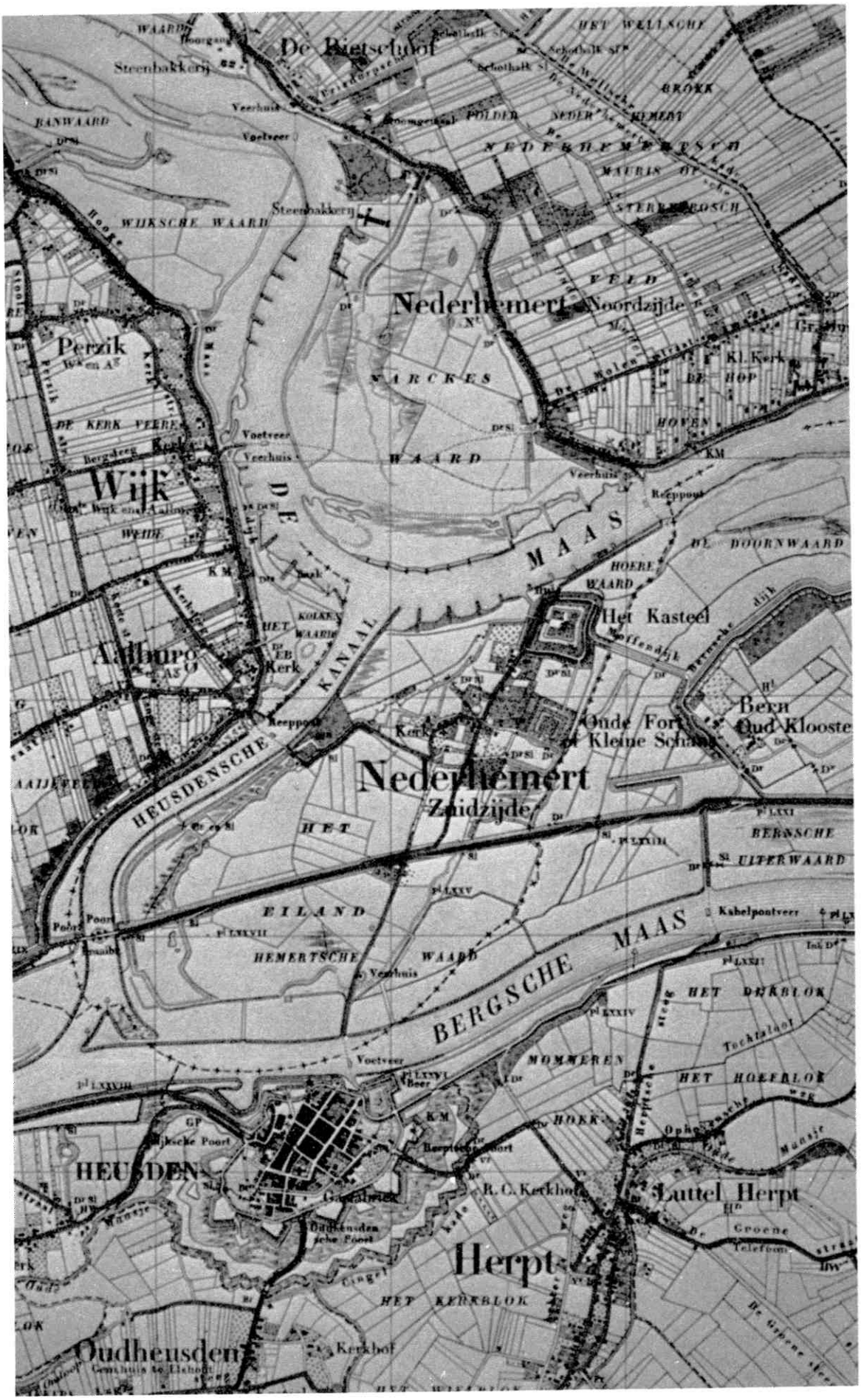

Afb. 1 *Topografische kaart.*
(Verkend 1977; detail Blad 44F)

Kasteel Nederhemert

DOOR

J. KAMPHUIS

A. BESCHRIJVING VAN HET GEBOUW VOOR DE VERWOESTING IN 1954[1]

Inleiding

Het kasteel is thans in de zuidwesthoek van de Bommelerwaard gelegen. De Heerlijkheid Nederhemert maakte vroeger bestuurlijk deel uit van het Land van Altena. Dit was een gebied waar de invloedsferen van Holland, Gelderland en Brabant aan elkaar raakten. De spanningen die deze situatie met zich meebracht, hebben geleid tot gecompliceerde leenverhoudingen. Zo kreeg Holland het Land van Altena, dus ook de "villa" Nederhemert, in de 12de eeuw in leen van de graaf van Kleef. In 1332 werden door Willem III van Holland alle rechten op het Land van Altena gekocht.
Jan van Hemert wordt in het begin van de 14de eeuw als bezitter van het kasteel genoemd; Nederhemert was toen een allodiaal goed. De heerlijkheid – een complex van allerlei rechten – hield Jan van de graaf van Holland in leen. Dit belette hem echter niet het kasteel in 1310 op te dragen aan Reinald II van Gelre. Pas in 1715 komt aan deze gecompliceerde verdeling van invloedsferen een einde, want in dat jaar wordt Nederhemert bij Gelderland gevoegd.

[1] Zonder de enthousiaste hulp van L. E. M. Barones van Wassenaer-Crocini, de laatste bewoonster van het kasteel, zou de hieronder volgende beschrijving van het inmiddels 40 jaren ruïneuze kasteel niet mogelijk zijn geweest. Dankzij de medewerking van Jhr. F. G. L. O. van Kretschmar kan de tekst geïllustreerd worden met de door hem in 1943-44 gemaakte interieurfoto's. De hieronder volgende beschrijving van het kasteel in welstand is een onderdeel van de publicatie: "Kasteel Nederhemert, een oriëntatie op de bouwgeschiedenis". In deze publicatie worden de bouwhistorische onderzoeken, die zijn verricht in de jaren 1908, 1960, 1984 gedocumenteerd. In 1908 werd er door Adolph Mulder naar een onderaardse gang gezocht. In 1960, na de aankoop van de ruïne door Staatsbosbeheer, heeft Prof. Dr. J. G. N. Renaud een oriënterend onderzoek verricht. In 1984 werd onder supervisie van Renaud en het Laboratorium voor Bouw- en Bewoningsgeschiedenis van de Technische Hogeschool te Delft, door de N.B.J.G. (Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis) het gebouw op "knooppunten" van de bouwgeschiedenis nader onderzocht. Dit onderzoek verschafte nieuwe, in enkele gevallen zelfs sensationele gegevens. Uit deze gegevens en de resultaten van archief- en topografisch onderzoek is een hypothetische bouwgeschiedenis van het kasteel ontwikkeld. In het tweede deel van dit epistel wordt op een vereenvoudigde wijze de nieuwe inzichten ten aanzien van de plattegrond-ontwikkeling van het kasteel uit de doeken gedaan.

De oorlogsomstandigheden zijn Nederhemert en zijn inventaris in 1945 noodlottig geworden. Ruim 1200 m ten zuiden van het kasteel stroomt de Bergse Maas; zie afbeelding 1. Achter deze rivier had het Duitse leger zich in october/november 1944 verschanst. Tijdens de beschieting van Heusden hebben de bewoners van Nederhemert-Zuid en Bern een veilige schuilplaats gevonden in de kelders van het kasteel. Gedurende enkele dagen hebben deze mensen, die door een dode Maasmeander van de rest van de Bommelerwaard afgesneden waren, tussen de gehele appeloogst van het landgoed geleefd.
Het kasteel was in november 1944 èèn van de weinige onbeschadigde gebouwen in Nederhemert-Zuid. Daarom werd vanuit de (beschut liggende) kelders van het kasteel de defensie van 't-Eiland geleid.
Om bij de verdediging niet gehinderd te worden door burgers, werd het grootste gedeelte van de bevolking van de Bommelerwaard geëvacueerd. De inwoners van Nederhemert-Zuid moesten op 11 november 1944 vertrokken zijn. Dit laatste is er de oorzaak van, dat niet bekend is op welke wijze het kasteel in brand is geraakt.
Deze brand werd op 12 januari 1945 om ongeveer 16.00 uur voor het eerst waargenomen vanuit Zuilichem. Het vuur heeft twee etmalen nodig gehad, om het kasteel met zijn gehele inboedel (en de in de kelders opgeslagen kunstschatten van derden) te verteren.

Na de bevrijding zijn pogingen om tot herbouw c.q. restauratie over te gaan helaas mislukt.
Door inwateren en stukvriezen had het muurwerk, dat in 1945 nog redelijk gaaf was, grote schade opgelopen. Vooral de relatief dunne muren van de voorgevel gingen gevaar opleveren voor degenen die om en in het uitgebrande gebouw verkeerden. Dit en het ontbreken van financiëel perspectief voor de herbouw, leidde tot de aanvraag van een sloopvergunning. Daar er kennelijk geen alternatief was, werd deze vergunning verleend. Wel werd aan de kelders monumentale waarde toegekend. Zij vielen buiten de sloopconcessie.
Gelukkig is de vergunning niet volledig benut. Men bracht piëteit op voor het muurwerk dat men voor oud aanzag. Helaas bleek toen, dat het constructief onverantwoord was, de zeshoekige toren en de zuidvleugel buiten de sloop te houden.

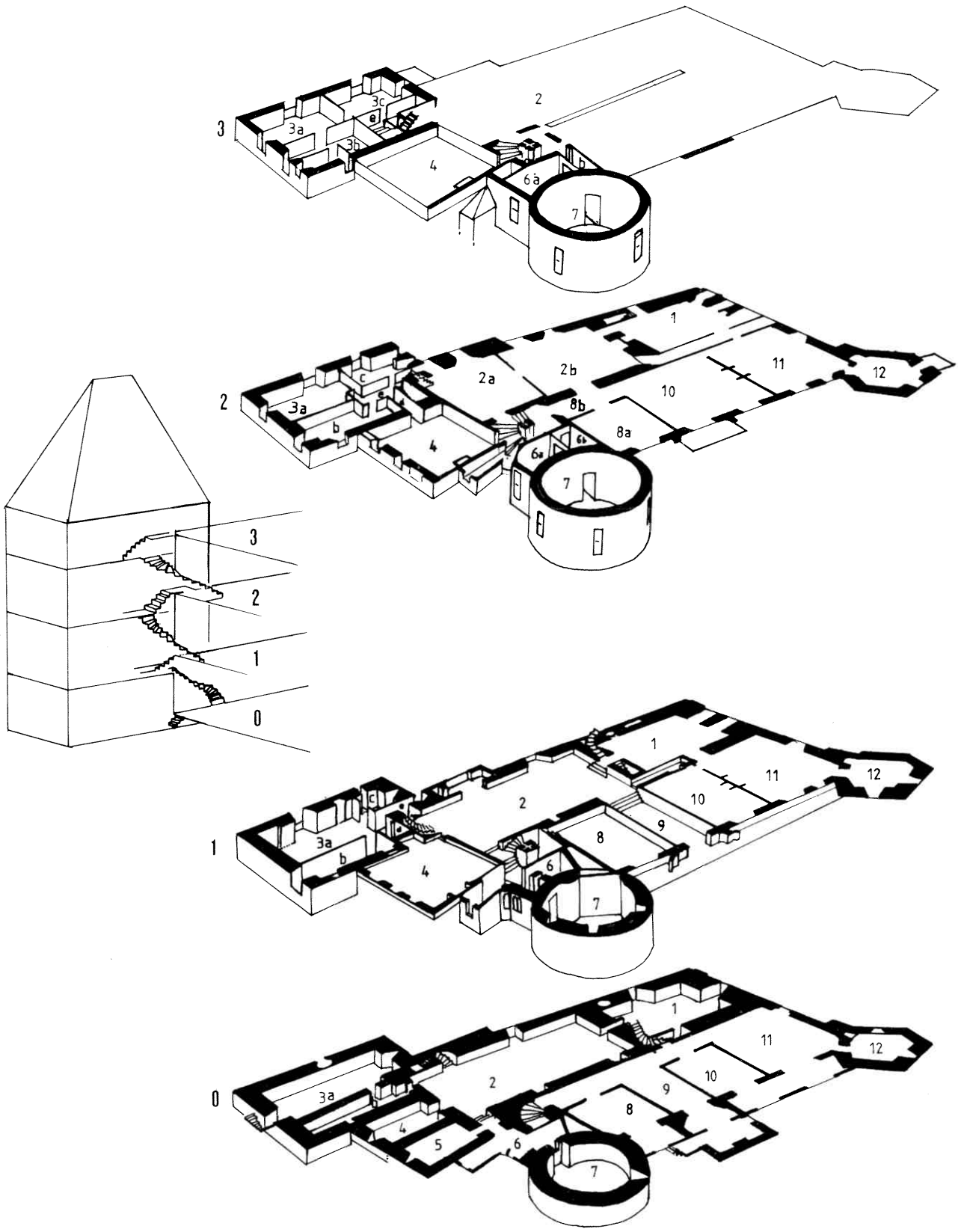

Afb. 2 *Perspectieftekening van de opeenvolgende woonlagen. In elke woonlaag komen niveauverschillen voor. Men vergelijke bijvoorbeeld bij laag 1 het verschil tussen vertrek 1 en vertrek 3a.*
(Tek. J. E. Dilz)

Thans, 40 jaar na de noodlottige brand, dreigt door het vervagen van herinneringen het verband zoek te raken tussen de ruïne op "'t Eiland", de oude foto's van het kasteel, de beschrijvingen en anecdotes.
Nu de betrokkenen nog te raadplegen zijn, moet de kans waargenomen worden om te documenteren hoe dit kasteel er uit heeft gezien en op welke wijze het gebouw gebruikt werd. Met de hieronder volgende beschrijving, kan men de sfeer proeven die in het huis hing. En met deze achtergrondkennis gewapend, wordt men in staat gesteld, de huidige "steenklomp" anders te gaan bekijken en misschien zelfs te waarderen.

Ligging

Om het kasteel ligt het restant van een rechthoekig fort. Dit fort, dat in de 16de eeuw is aangelegd, had aarden wallen en op de vier hoeken bastions. Dit samenstel vormde de hoofdwal van de aanleg; zie afbeelding 3. Om deze wal heen lag een 20 à 25 m brede gracht, de hoofdgracht. Het fort werd gecompleteerd door een voorwal, die aan de oostzijde twee bastions had. Deze bastions zijn in de huidige percelering nog te herkennen. Van de voorwal is aan de zuidzijde, met enige fantasie, nog het profiel te herkennen: het glacis, de bedekte weg en de contrescarp. Om de voorwal lag een singel. In deze singel hebben, blijkens oude kaarten, tenminste drie ravelijnen gelegen.
Bij het slechten van de wallen, in de 18de eeuw, werden de scherpe kantjes van de bastions (de flanken) uitgevlakt. Daardoor is de huidige vorm van het eiland ontstaan; een vierkant met ingeknikte zijden. (Deze zijden zijn dus voor het grootste gedeelte de voormalige facen van de bastions.) Tevens werd bij het slechten van de wallen ook de binnengracht, die direct om het kasteel lag, gedicht. Van de eventuele ravelijnen zijn thans geen sporen meer in het landschap te herkennen; zie afbeelding 1.

Beschrijving

De beschrijving van het kasteel zal worden gegeven in de vorm van een denkbeeldige rondleiding omstreeks 1930 door het gebouw in welstand. De rondleiding vangt aan bij de voormalige hoofdgracht. De vertrekken van het kasteel zijn genummerd; deze nummers zijn op de plattegronden terug te vinden.
Het eerste cijfer van de vertreknummering op deze plattegronden duidt de verdieping aan: 0 = kelderverdieping; 1 = begane grond; 2 = eerste verdieping; 3 = tweede en zolderverdieping. Het getal (1 t/m 12) achter deze verdiepingsaanduiding, geeft aan in welk gedeelte van het gebouw een vertrek gesitueerd is. Op afbeelding 4 wordt een overzicht gegeven van de 12 bestanddelen van het kasteel, met de in deze verhandeling gebruikte benamingen. Op de vier plattegronden worden naast de cijfers (de vertreknummering), letters toegepast ter aanduiding van specifieke bouwkundige elementen.

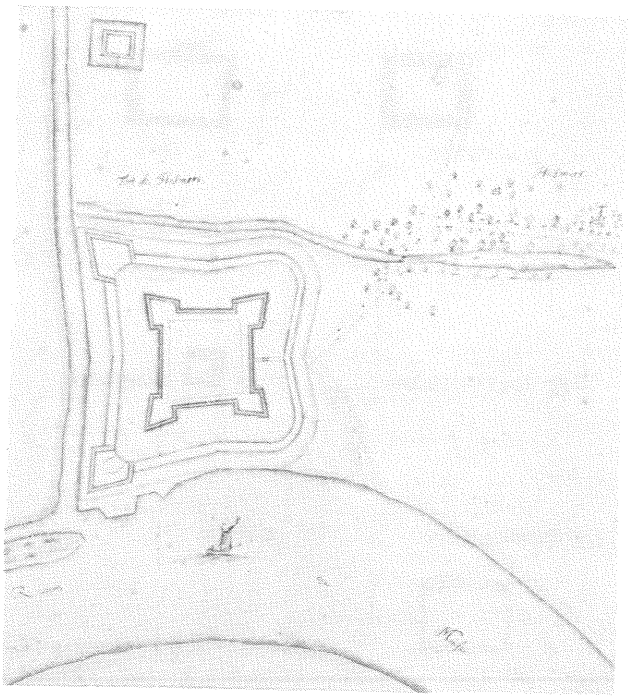

Afb. 3 *Anonieme kaart uit het midden van de 17e eeuw. Op deze kaart is het noorden onder.*
(U.B. Leiden)

Het ongeveer 125 × 125 m grote kasteeleiland is over een aan de westzijde gelegen dam in de voormalige hoofdgracht bereikbaar. Na door het hek te zijn gelopen, passeren we twee gesnoeide bomen (zie afbeelding 19). Zij worden Adam en Eva genoemd. We vervolgen onze weg over het straatje en nemen naast het bijgebouw een zogenaamde "Mammoetboom" (Sequoia Gigantea) waar. Links van de ronde toren staat ook zo'n boom. Naar verluidt heeft een Baron van Nagell het zaad voor deze boom uit het toenmalige St. Petersburg meegebracht. (Hij bevond zich toen in het gevolg, dat Anna Paulowna in 1816 naar Nederland begeleidde). Voor Nederland is de omvang die deze bomen op Nederhemert hebben bereikt tamelijk uniek.
De hoofdingang van het kasteel is gevat in portaalbogen, en wordt geaccentueerd door een fronton met uurwerk en een balkon. Hij is bereikbaar over een brede bordestrap. Het bordes zelf heeft een gekanteelde balustrade en een gietijzeren overkapping. Hoewel deze overkapping ongetwijfeld functioneel is, bepaalt hij op nogal negatieve wijze, de esthetische waarde van de voorgevel. Wanneer wij ons op het bordes omkeren, merken wij dat de zichtas op de Maas (vanaf het bordes) net langs de kerktoren van Wijk loopt.

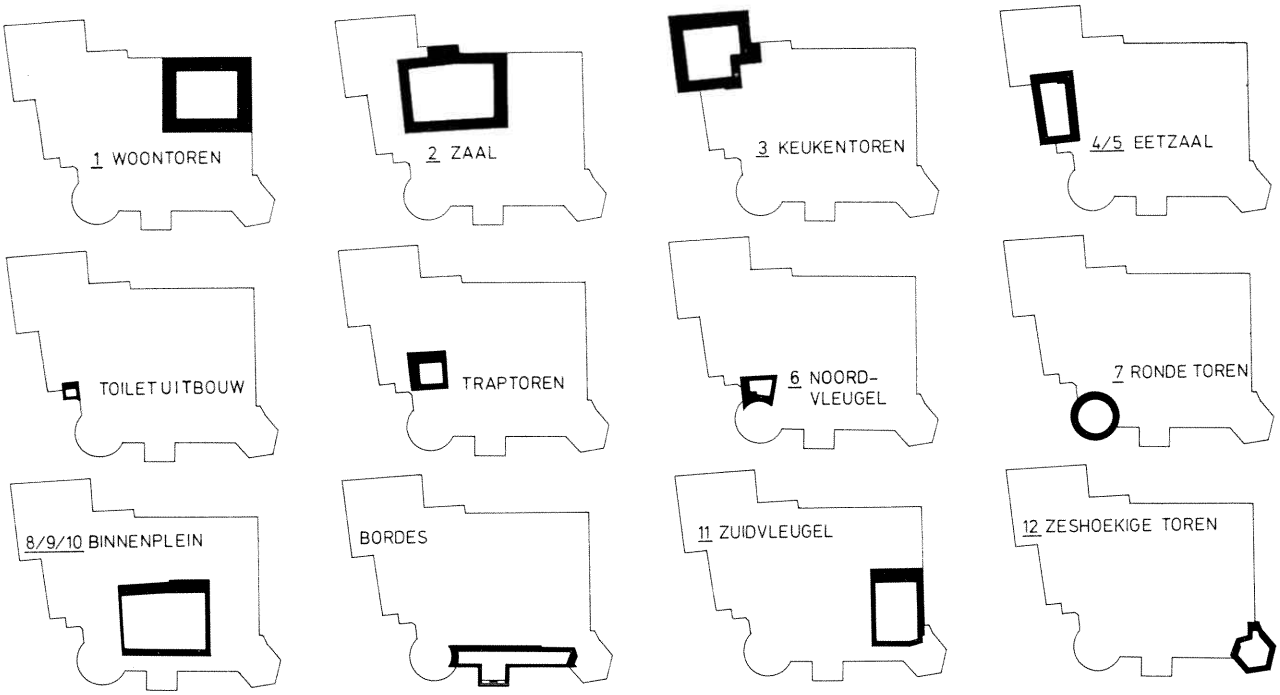

Afb. 4 *Nomenclatuur: de 12 bestanddelen van het kasteel.*

Begane grond

Achter de dubbele deur bevindt zich de 2,70 m brede en 7,5 m lange Gang (1.9). Aan de wanden van deze vestibule hangen naast een barometer en geweien, ongeveer 30 portretten. Op deze portretten, die alle dezelfde grote hadden, waren naast Graven van Holland o.a. Willem de Zwijger, de Graven van Horne en Egmond afgebeeld. In de wanden zijn geen deuren geplaatst; tegen de noordmuur staat een kapstok en daar tegenover een kast. Aan het einde van de gang verleent een dubbele deur toegang tot de Zaal.

De Zaal (1.2) is het representatieve vertrek. Het is de grootste ruimte in het kasteel: 11,5 × 7,5 × 3,5 m. Vanuit deze Zaal kan men, via 7 toegangen, vrijwel alle gedeelten van het kasteel bereiken. De zaal heeft aan de oostzijde een uitbouw (G). Deze uitbouw was in de middeleeuwen een poort. In de 18de eeuw werd deze nis als kapel benut.

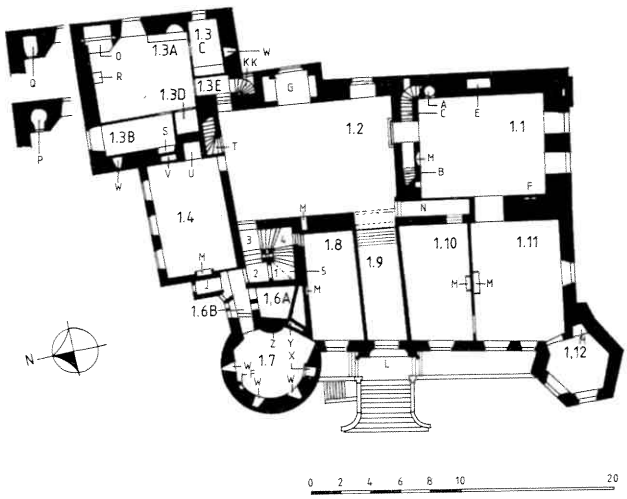

Afb. 5 *Reconstructie van de begane grond.*

Op afbeelding 6 zien wij de zuidwesthoek van de Zaal: de grote boog met de deuren daaronder scheidt de Gang van de Zaal. Onder de grote boog bevindt zich een tafeltje met gebruiksklare olielampen. ("Het Eiland" werd pas na de oorlog op het provinciaal electriciteitsnet aangesloten.) Links op de foto is (onder de grote boog) het gewelf boven de gang (N) naar de Bibliotheek (1.10) waarneembaar; geheel rechts de haardplaat (M). Boven de haardplaat is een gevest van een zwaard zichtbaar; het lemmet draagt de inscriptie INRI (IESVS NAZARENVS REX IVDEORVM = Jesus (van) Nazareth, Koning der Joden). Naar verluidt duidt dit erop, dat het om een kruisvaarderszwaard gaat. In feite hebben we met een tweehandszwaard uit de 16de eeuw te doen. De Bibliotheekgang N voert ons naar de Bibliotheek (1.10).

Voordat wij deze gang kunnen betreden, worden wij geconfronteerd met een van de vele trapjes die het kasteel kenmerken. Nederhemert bevat, tussen de kelders en de zolders, 31 vertrekken. Door een langdurige en mede daardoor gecompliceerde bouwgeschiedenis variëert de vloerhoogte van al deze kamers over meer dan 14 verschillende niveaus. Verbindende elementen tussen deze vertrekken zijn de Traptoren, het Trappenhuis tussen de Zaalbouw en de Keukentoren en de muurtrappen van de voormalige Woontoren. De Traptoren bevindt zich in de hoek, die wordt gevormd door de Zaal (1.2) en de Eet-

zaal (1.4). Het trappenhuis tussen de Keukentoren en de Zaal vangt, in de kelder, met trap KK aan. Via de trappen T, LL en MM wordt de zolderverdieping (3.2) bereikt. Van de drie muurtrappen in de woontoren (B, C en D), is de laatste trap (D), die naar de zolder voerde, in 1781 dichtgezet.

Naast deze drie stijgpunten waren er meer dan 13 opstapjes nodig, en een even groot aantal gangen en portalen, om een gemakkelijke communicatie mogelijk te maken. De bovengenoemde trede voor de Bibliotheekgang, is daar één van.

We moeten ons van de Bibliotheek (1.10) voorstellen, dat langs de wanden losse kasten hebben gestaan. De bibliotheek bevat een schat aan 18de- en 19de-eeuwse boeken. Het, voorzover bekend, oudste boek dateert van 1492.

Vanuit de Bibliotheek bereiken wij de Salon (1.11).

Op afbeelding 7 ziet men de noordoosthoek van deze zitkamer (1.11), met links, in de porseleinkast, een verzameling chinees en delfts porselein. Tevens verleent deze foto, door de dubbele deuren, een blik in een volgende Salon (1.1). Deze ruimte (1.1) werd ook als eetkamer benut. In dit vertrek – de voormalige woontoren – behoren de waterput (A), de poort (E) en twee gekoppelde kaarsnissen (F) tot de oorspronkelijke opzet. Zoals te begrijpen valt, waren deze bouwsporen achter het behang weggewerkt. In het portaal dat aansluit op de Zaal treffen wij twee muurtrappen aan. Trap (B) leidt naar de keldergang (0.9) en de tweede trap (C), voert via een portaal, naar het vertrek (2.1) op de eerste verdieping van dit gedeelte van het kasteel.

In de Zaal (1.2) aangekomen vinden wij in de noordoosthoek, achter een vier vleugelig tochtscherm, de toegang tot de vertrekken in de Keukentoren. Na enkele treden afgegaan te zijn, komen wij in een portaaltje (1.3 E). In dit portaal is aan de rechterhand een trap (KK) naar de Grote kelder (0.2) en links de toegang tot de naamgever van deze toren: de Keuken (1.3 A). Vermoedelijk is dit vertrek sinds de herbouw van de toren in de 16de eeuw de keuken geweest. Reeds in een 18de-eeuws inventaris wordt deze toren de "Keukentoren" genoemd.

Afb. 6 *De Zaal (vertrek 1.2), in zuidwestelijke richtig gezien.*
(Foto: Jhr. F. G. L. O. van Kretschmar)

Afb. 7 *De Salon (vertrek 1.11), in noordoostelijke richting gezien.*
(Foto: Jhr. F. G. L. O. van Kretschmar)

In het midden van dit vertrek staat een grote eikehouten tafel, met delftsblauwe tegels op het blad. Tegen de oostmuur staat een aanrecht. Daarachter bevindt zich een halfronde kast. Voordat er waterpompen in het kasteel geïnstalleerd werden, kon men vanuit deze "uitholling" een put benutten. Deze put (NN) is op de kelderplattegrond in kelder 0.3 A te zien. Het kasteel had, in tegenstelling tot de wijde omgeving, al omstreeks 1900 stromend water. Om constant druk op de leiding te hebben, was een groot waterreservoir op zolder geplaatst.
In de noordoosthoek van de Keuken vinden wij een grote broodoven (O). Om een continu bakproces mogelijk te maken, is deze oven in latere tijd horizontaal opgedeeld in een, in leem gemetseld, stookgedeelte (P) en een met kluitkalk gemetseld bakgedeelte (Q). Noch de oude (O), noch de nieuwe (P) oven had een schoorsteenkanaal. De rook moest via een enorme schoorsteenboezem uit de keuken trekken. Deze schoorsteenboezem neemt de gehele noordwand van de ruimte in beslag en is ongeveer 2 m breed. Onder deze schoorsteen, tegen de noordmuur aan, staat een groot fornuis. Om een goede trek voor dit fornuis te garanderen werd in de grote schoorsteenboezem een iets normaler gedimensioneerd rookkanaal gemetseld (R). Vanuit de Keuken is de Huiskamer van het personeel (1.3 B) toegankelijk. In de 18de eeuw werd deze ruimte als bottelarij gebruikt, met daarboven een rookzoldertje. Eveneens vanuit de Keuken komt men in de Bijkeuken (1.3 C). Dit vertrek werd gebruikt voor de opslag van olielampen en toebehoren. Uiteraard is ook het Voorraadkamertje (1.3 D) vanuit de Keuken te betreden. Tot ongeveer 1781 was in de muur tussen dit kamertje en de Buffetkast (U) in de Eetzaal (1.4), een doorgeefluik aanwezig.
Omdat de Eetzaal niet vanuit de Keuken is te bereiken,

gaan wij terug naar de Zaal (1.2). In de noordwand van de Zaal treffen wij een dubbele deur aan. De trap (T) die naar de eerste verdieping van de Keukentoren leidt, komt achter de rechtervleugel van de deur uit.
Door de linkervleugel van deze deur kunnen wij de Eetzaal binnengaan. In 18de-eeuwse rekeningen wordt dit vertrek al als de "Eetzaal" beschreven. Het heeft tot ongeveer 1930 als eetkamer gefunctioneerd. De benaming in de 20ste eeuw was overigens "Eetkamer", want deze naam komt beter overeen met de dimensies van de ruimte: de kamer moet "slechts" 7,50 × 4,30 × 3,30 m en hoort derhalve tot de middelgrote vertrekken van dit kasteel. Het moer- en kinderbinten plafond is met essenhouten beschot bekleed. Langs de muren is in de "Franse Tijd" een chinoiserie behang aangebracht. Naar verluidt is dit behang door Franse krijgsgevangenen gemaakt. De toenmalige dorpelingen zouden model hebben gestaan voor de kunstenaars. Dit zou de verklaring zijn voor de op het behang zichtbare chinese mannetjes met nogal westers aandoende hoofden; zie afbeelding 8.
In de noordmuur benadrukken de regelmatig geplaatste vensters de importantie van de Eetzaal. De schouw is tegen de westmuur geplaatst (M). In de oostmuur vinden wij de Buffetkast (U); zie afbeelding 9. Deze kast was door een dubbele deur toegankelijk. Aan de rechterzijde van deze deuren zat (in dezelfde lijst) een blinde deur. Deze deur gaf tot 1782 toegang tot de trap (T) naar de eerste verdieping van de Keukentoren. In dat jaar wordt de loop naar de trap, van de Eetzaal naar de Zaal verlegd. Tevens werd toen de dubbele deur (of "Porte Brisee" zoals deze in de rekeningen van de Rentmeester wordt genoemd) in de noordmuur van de Zaal geplaatst. De linkervleugel – we vermeldden het boven reeds – voerde naar de eetzaal; via de rechtervleugel kwam men op de trap. Ook de in de oostmuur van de Eetzaal aanwezige provisiekast (V) werd in 1781 dichtgezet.
In de noordwesthoek van de Zaal (1.2) vinden wij de toegang tot de Traptoren; zie afbeelding 12. In deze Traptoren bevindt zich een spiltrap, die in 3¼ omwenteling ongeveer 12 m hoogte overwint. Deze spiltrap heeft 14 bordessen met toegangen tot vertrekken en gangen.
De trap speelt niet alleen een rol in het verticale verkeer, maar verbindt ook de volgende bouwdelen min of meer horizontaal met elkaar: de Noordvleugel met de daarachter liggen de Ronde toren, de Toiletuitbouw, de Eetzaalvleugel, de Zaalbouw en de kamers op het voormalige binnenplein. Daar de trap, tussen de bordessen, onregelmatige hoogteverschillen moet overbruggen, variëert het aantal treden èn de optreden van bordes tot bordes. Vooral het laatste, het wijzigen van de optrede (dit is de hoogte van de trede) wordt in de huidige woningbouw ontoelaatbaar geacht.
De huidige spil in de traptoren is een architectonisch unicum. De vierhoekige spil van metselwerk is niet massief uitgevoerd, maar heeft in de kern – van beneden naar boven – een vierkante uitsparing. Op bepaalde plaatsen zijn verticale lichtspleten in de spil aangebracht, opdat het weinige licht, dat in de volledig ingebouwde traptoren valt, op speelse wijze wordt verspreid.
De treden van de trap zijn gelegd op gewelfjes. De gewelfjes rusten op gordelbogen. Deze gordelbogen zijn op onregelmatige wijze in de traptoren aangebracht; zij zijn versierd met rode strepen (dodekop). Onder de gewelfvelden zijn slecht passende (secundaire) kruisribben geplaatst. Deze ribben zijn gepolychromeerd. De Traptoren zelf is wit gekalkt.
Via de bordessen 3 en 2 bereiken wij een laag gangetje (1.6 B). Dit gangetje ontsluit een Toilet (J), een Wijnkelder met tongewelf (1.6 A) en de Wijnkelder in de ronde toren (1.7). In deze laatste ruimte treffen wij schietgaten aan, die geschikt zijn voor geschut (W). Aan de zuidzijde van de ronde toren bevindt zich een dichtgemetselde doorgang (X). Deze heeft vermoedelijk ooit toegang gegeven tot een buiten de toren uitgekraagd privaat. Bij Y is een venster dichtgemetseld en bij Z is een schouw, eveneens, dichtgemetseld. Het westelijk gedeelte van het torenvertrek heeft een (half) koepelgewelf. Naar het oosten toe gaat deze koepel over in een tongewelf.
Weer in de Traptoren gekomen vinden wij op het 4de bordes de toegang tot het Kantoor ofwel de Rentmeesterskamer (1.8); van hieruit werd het landgoed van

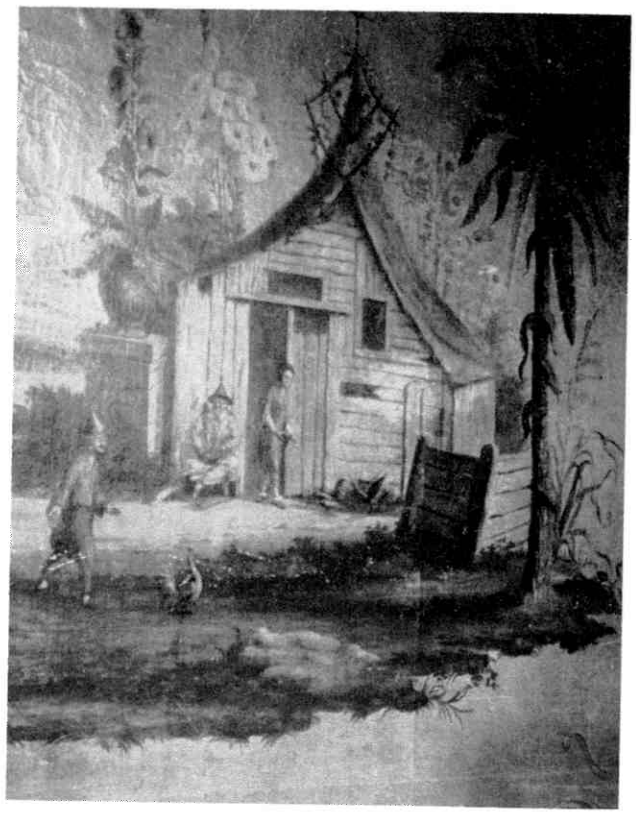

Afb. 8 *De Eetzaal (vertrek 1.4), detail van het behang.*
(Foto: Jhr. F. G. L. O. van Kretschmar)

Afb. 9 *De Eetzaal (vertrek 1.4); de oostzijde met de "Buffetkast".*
(Foto: Jhr. F. G. L. O. van Kretschmar)

ongeveer 100 ha beheerd. Dit vertrek had een schouw tegen de noordmuur (M).

Eerste verdieping

De trap volgend bereikt men het 5de bordes waar een gang aanvangt (2.6 A). Ten noorden van deze gang bevindt zich een Archiefkamertje (2.6 B). In het verlengde van de Gang vinden wij in de Ronde Toren (2.7) de Rook- of Herenkamer. Het 6de bordes van de Traptoren geeft, via een portaaltje, toegang tot een Toilet (K). Het daglicht kon, door een venstertje in dit portaal, tot de volledig ingebouwde traptoren doordringen.
De Grote logeerkamer (2.4) wordt bereikt via bordes 7. Deze kamer heeft men vanwege het uitzicht op de thans dode arm van de Maas, ook wel Maaskamer genoemd. In de noordmuur van deze kamer bevindt zich een aan de binnen- en buienzijde dichtgemetselde doorgang naar een uitgekraagd privaat (GG). Dit privaat, dat in 1781 gesloopt werd, is op afbeelding 18 waarneembaar.
Via gang 2.3 D komen wij vanuit de Maaskamer op de eerste verdieping van de Keukentoren. Op deze verdieping van de toren vinden wij aan de noordzijde twee logeerkamers: de vertrekken 2.3 A en 2.3 B.
De in de literatuur veel aangehaalde Maarten van Rossumkamer is vertrek 2.3 C. Deze kamer dankt zijn naam aan het bed dat er in staat; AA op de plattegrond; zie afbeelding 11. Dit oorspronkelijk tweepersoonsbed is in latere tijd gereduceerd tot een éénpersoonsbed. Het heeft op het achterschot het wapen van Van Rossum. De wapendragers zijn twee wildemannen, saters. Het bed is in de vorige eeuw aangekocht door een eigenaar van Nederhemert. Het zou afkomstig zijn uit het gesloopte kasteel van Maarten van Rossum te Poederoyen. Vrij snel na de

plaatsing ervan op Nederhemert kwamen verhalen in omloop over spoken. De angstaanjagende "bovennatuurlijke" geluiden werden echter veroorzaakt door nachtuilen.

Via gang 2.3 E is de boven de Zaal gelegen Eerste Mamsel (2.2 A) te bereiken. (Een "Mamsel", afgeleid van Mademoiselle, was een dame, die de huishouding bestierde.) De Eerste Mamsel functioneert als overloop. Het ontsluit, naast de eerste en tweede verdieping van de Keukentoren, de Traptoren en de Tweede Mamsel.

De Tweede Mamsel (2.2 B) is in gebruik als linnenkamer. In brieven uit 1781 wordt dit vertrek "washok" genoemd. Deze functie verklaard de zeer grote schouw (M) in de zuidmuur van dit vertrek.

Ten zuiden van de linnenkamer ligt een kamer (2.1), die in gebruik is als kinderkamer. Via een portaal verbindt een muurtrap (C) de begane grond met dit vertrek. De in het verlengde van deze trap doorgaande muurtrap (D), die naar de zolderverdieping voerde, werd reeds in 1781 dichtgemetseld. Een nisje in het portaal houd de herinnering aan deze trap levend. In de dikte van de zuidmuur is een toilet (CC), een kluis (DD), een kast (EE) en een toiletruimte (FF) uitgespaard c.q. uitgebroken. De kamer bevat in de oostmuur twee kaarsnissen (F), die identiek zijn aan de kaarsnissen van het vertrek op de begane grond.

Vertrek 2.11 is een slaapkamer.

Torenkamer 2.12 beschikt over een balkon en is in gebruik als kleedkamer.

Afb. 11 *Het bed van Maarten van Rossum.*
(Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

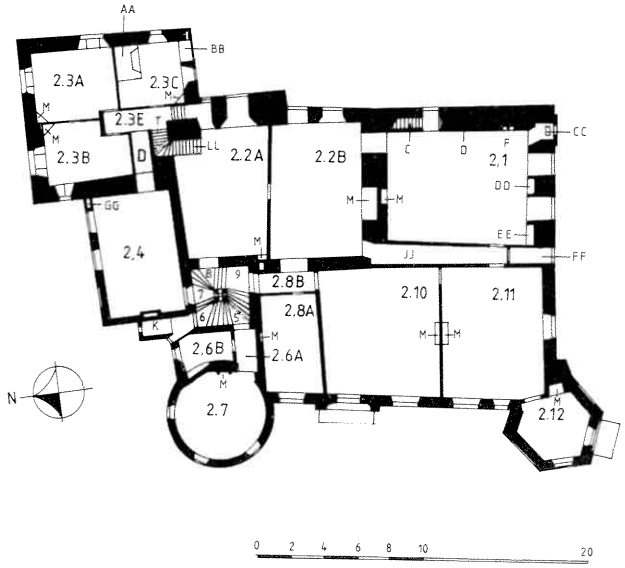

Afb. 10 *Reconstructie van de eerste verdieping.*

Ten noorden van de slaapkamer ligt de Balkonkamer (2.10). Hoe dit vertrek aan zijn naam is gekomen, laat zich niet moeilijk raden; zie afbeelding 19. Deze kamer dient eigenlijk als doorgangsruimte van de Gang (2.8 B) naar de slaapkamer. Want de tweede gang op deze verdieping (JJ) kon, door zijn gebrekkige verlichting, geen rol in de communicatie spelen.

Het laatste vertrek op deze verdieping is de Kleine slaapkamer (2.8 A).

Via een trapje in de gang voor deze kamer komen wij op bordes 9 van de Traptoren.

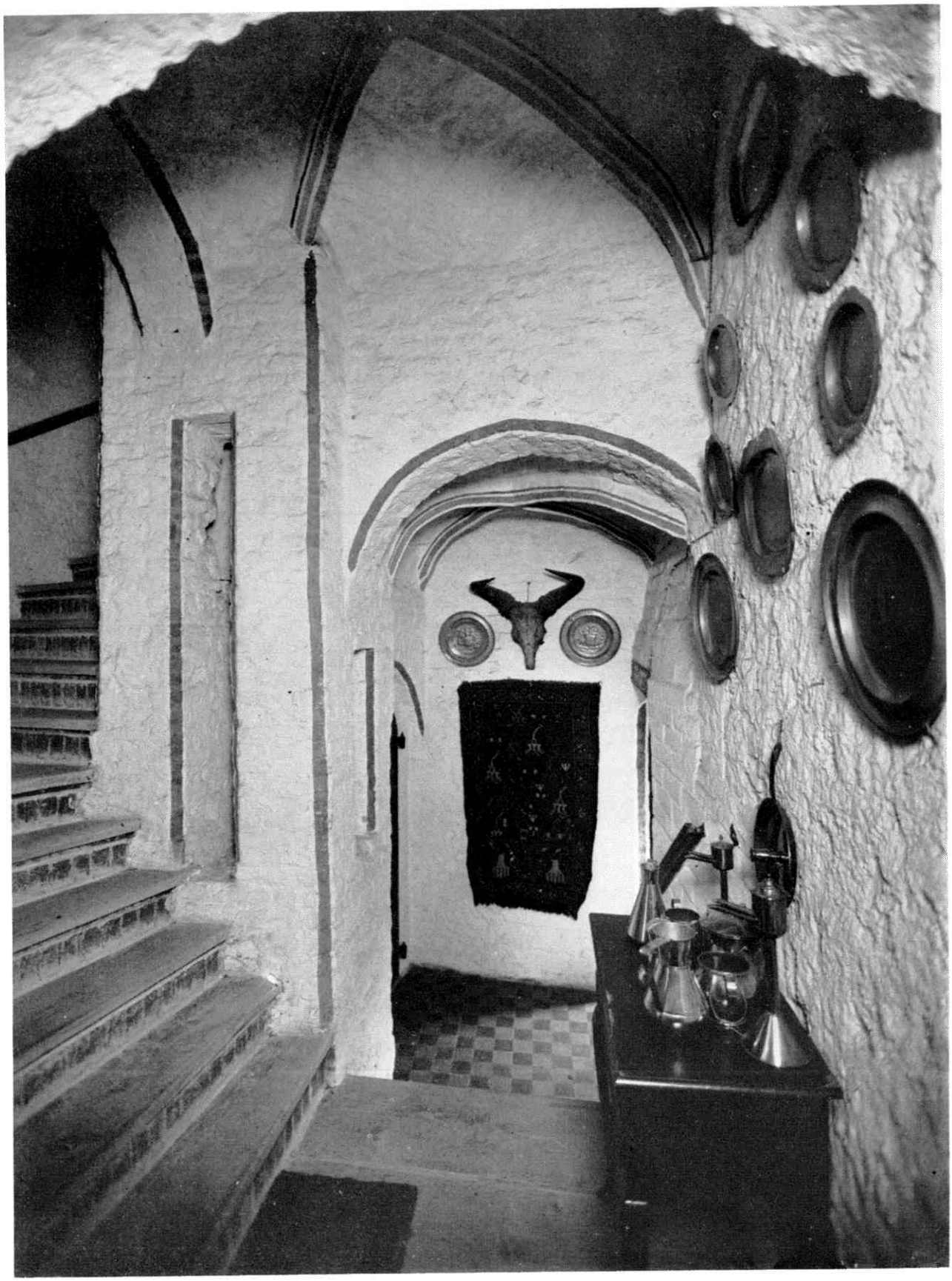

Afb. 12 *De traptoren, gezien vanuit de Zaal.*
(Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

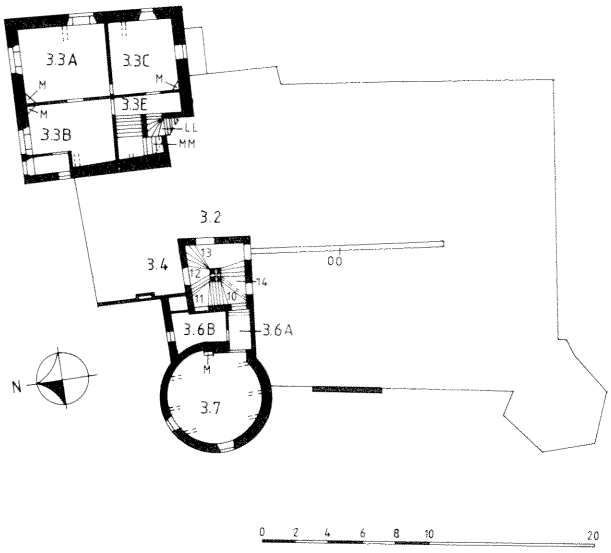

Afb. 13 *Reconstructie van de tweede verdieping.*

Tweede verdieping

In de Traptoren geeft bordes 10 toegang tot een gang (3.6 A), die een Badkamer in de Noordvleugel (3.6 B) en een Logeerkamer in de Ronde toren (3.7) ontsluit.
Een bordes verder (bordes 11) vinden we een deur, die toegang geeft tot de zolder van de Noordvleugel.
Ook bordes 12 ontsluit een zolderruimte, namelijk die van de Eetzaalvleugel (3.4). Het volgend bordes geeft toegang tot de "Grote Zolder" van de Zaalbouw (3.2).
Tevens kan men vanaf dit bordes de zakgoot (OO) tussen de daken van de voor- en achtervleugel bereiken; Deze zakgoot veroorzaakt vooral tijdens de herfst veel overlast. Een deel van het blad van de eiken, die op de singel staan, waait in dit jaargetijde over het grote dak en belandt in de zakgoot. Hier verstopt het blad de afvoeren, en dit heeft overstromingen tot gevolg.
Het laatste bordes (14) van de Traptoren is waarschijnlijk het restant van een omloop. Voordat in de 19de eeuw de kap van de noordvleugel over de traptoren doorgetrokken werd, kon men vanaf deze omloop van het uitzicht genieten op Heusden en op de Maas.
Via de Grote Zolder (3.2) en trap MM bereiken wij de tweede verdieping van de Keukentoren. In 1916 werd deze verdieping op de Keukentoren geplaatst, om de oudste zoon van de toenmalige eigenaar te huisvesten. De verdieping was ook bereikbaar vanaf de Eerste Mamsel (2.2 A) via trap LL. Hij bevatte naast een gang en een toilet, de vertrekken 3.3 A, B en C. Kamer 3.3 C beschikte over een balkon. Tezamen vormden deze kamers een zelfstandig appartement.

Zolders

Via trap MM en de Traptoren zijn de ruimten in de kap toegankelijk. Maar omdat de gehele kap verbrand is, is het niet mogelijk de zolderverdieping op bouwkundige grondslag te reconstrueren. Daarom moet de gids U, wat betreft de zolders, teleurstellen.

Kelders

De kelders zijn van buiten toegankelijk via de trap bij het bordes (0.9), de "achterdeur" in de oostmuur van de Zaalkelder (0.2) en de in 1916 uitgehakte deuropening in de noordmuur van de Keukentorenkelder (0.3 A). De laatste deur was noodzakelijk voor een ongecompliceerd en hygiënisch transport van brandstof naar de kolenkelder (0.3 B).
Via de Traptoren en de muurtrappen B en KK zijn de kelders vanaf het begane grond niveau te bereiken.
Naast toegangen hadden de kelders uiteraard ook vensters in de buitenmuren. Deze waren van stevige diefijzers voorzien.
De kelderverdieping is, met uitzondering van vertrek 0.11, geheel in gebruik als opslagruimte. Vertrek 0.11 werd omstreeks 1900 verbouwd tot keuken, maar is nooit in die hoedanigheid gebruikt. De afstand tussen deze keuken en de eetzaal was te groot en de trap die bestegen moest worden te ongemakkelijk.
De kelders zijn in de loop der tijd behoorlijk opgehoogd. Dit heeft vooral te maken met het streven de kelders droog te houden tijdens, de vaak voorkomende, hoge waterstanden. (Tot de aanleg van de Bergse Maas (1888-1904) had "'t Eiland" regelmatige te leiden onder overstromingen van de Maas.) De ophogingen variëren van 0,45 tot 1,30 m. Door de ophoging van de vloer van kelder 0.1 sloot de daar aanwezige muurtrap (B) niet meer aan op het loopvlak; daarom werd de doorgang dichtgemetseld. Deze kelder (0.1) heeft 5 enkele kaarsnissen, dit

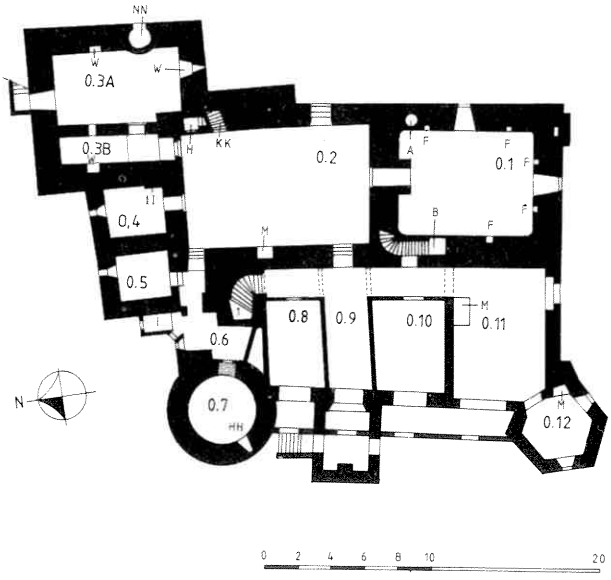

Afb. 14 *Reconstructie van de kelderplattegrond.*

in tegenstelling tot de begane grond en de eerste verdieping, die elk – voor zover het oorspronkelijke muurwerk nog aanwezig is – twee gekoppelde kaarsnissen hebben. De rechthoekige kelder is overwelfd door een koepelgewelf zonder pendentiefs. Om precieser te zijn: door een Boheems gewelf. In de profane bouwkunst behoort een dergelijk gewelf tot de zeldzaamheden.
De Zaalkelder 0.2 vertoont in de westmuur een stookplaats. In de noordoosthoek van de kelder bevindt zich een restant van een muurtrap (H). Deze trap gaf in 1908 aanleiding tot het eerste bouwhistorisch onderzoek op Nederhemert. Men dacht toen, dat men het begin van een onderaardse gang had gevonden. Volgens een oude overlevering zou deze gang onder de Maas door (sic!) naar Herpt hebben gelopen.
Onder de Eetzaal 1.4 treft men twee kelders aan. De oostelijke (0.4) werd in de loop der tijden tenminste 1,25 m opgehoogd. Ook de westelijke kelder (0.5) ligt niet op het oorspronkelijk in dit bouwblok aangehouden niveau. Doordat de vloer op de begane grond (1.4) omhoog is gebracht, ontstond er een ruimte tussen de nieuwe vloer van de begane grond en de oorspronkelijke kelder. Deze ruimte nu wordt ingenomen door de huidige kelder 0.5 (zie voor de oudste kelder 00.5 hierna; men vergelijke bovendien p. 150 bouwfase 10 en 11).
De keukentorenkelder is in twee ruimtes gesplitst (0.3 A & B). Kelder 0.3 B was de kolenkelder. Deze kelders bevatten aan de oost- en westzijde bijna geheel dichtgezette schietgaten. In de zuidmuur bevindt zich een gecompliceerd schietgat (W). Waarschijnlijk heeft de noordmuur ook een schietgat gehad; op de plaats van dit schietgat vinden wij thans een toegang.
De Zaalkelder 0.2, de Eetzaalvleugelkelders 0.4 en 0.5 en de keukentorenkelder 0.3 A (gecombineerd met B) hebben tongewelven die noordzuid georiënteerd zijn.
De kelder van de Ronde toren (0.7) heeft een koepelgewelf. Deze kelder heeft, naar verluidt, tot ver in de 18de eeuw als gevangenis gediend. Ten gerieve van de gevangenen was er in de muurdikte een privaat uitgespaard. Om ontsnappingen door de privaatkoker naar de gracht te voorkomen, had dit privaat een eigen beerkelder. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek, dat in 1984 verricht werd, is onder een grote hoeveelheid puin een fraaie collectie 14de-eeuws aardewerk aangetroffen; zie afbeelding 15. De vensteropening in dit vertrek (HH) verloor in de 18de eeuw haar functie, toen de binnengracht gedempt werd. Thans ligt dit venster 1,5 m onder het maaiveld.
De ruimten 0.8 t/m 0.12 hebben geen gewelven gehad. De begane grondvloer boven de 19de-eeuwse vertrekken 0.8, 0.9 en 0.10 wordt door 10 noord-zuid lopende balken gedragen. Het veel oudere vertrek 0.11 heeft een moer- en kinderbinten plafond. De eveneens gewelfloze kelder in de zeshoekige toren heeft aan de oostzijde een stookplaats.
Hoewel de "rondleiding" door het kasteel nu voltooid is, bevat het gebouw nog een vertrek: onder ruimte 0.5 bevindt zich een in de 18de eeuw dichtgemetselde kelder (00.5). Dit in 1984 toegankelijk gemaakte vertrek is even groot als de ruimte erboven (0.5). Het heeft een gedrukt tongewelf, dat noord-zuid georiënteerd is.
De kelder heeft geen vensters; wel bevindt zich in de kruin van het gewelf een schuin omhoog (50°) lopende ventilatie-sleuf, die in de noordelijke muur is uitgespaard. (De sleuf loopt schuin omhoog, om te voorkomen dat bij hoge waterstanden de kelder vol loopt met water.)
De kelder was toegankelijk vanuit een voormalig (lager) loopvlak van kelder 0.4. Voordat deze toegang dichtgemetseld werd, is een grote hoeveelheid keukenafval in de kelder gestort. Uit goed dateerbare vondsten in dit afval viel op te maken, dat deze kelder in het laatste kwart van de 18de eeuw buiten gebruik is gesteld.

Afb. 15 *Het laat 14de eeuwse aardewerk, dat in de privaatkoker van de ronde toren werd aangetroffen: twee grote voorraadpotten van grijsgesmoord aardewerk, twee Siegburg kannetjes en drie kannen van grijsgesmoord aardewerk.*
(Foto: Fotografische dienst van de Afdeling bouwkunde TH Delft)

B. PLATTEGROND ONTWIKKELING

Bouwfase 1

Omstreeks 1300 werd een rechthoekige woontoren gebouwd. Deze toren werd opgetrokken in vlaams verband. In het metselwerk zijn, zonder herkenbaar patroon, verglaasde koppen als versiering toegepast. Het toegepaste steenformaat is 32 à 30 × 15 à 14,5 × 7 à 6,5 cm. De gemiddelde lagenmaat varieert van 7,4 tot 7,8 cm.

Bouwvolume

Deze woontoren bevat drie verdiepingen, die met elkaar verbonden zijn door drie muurtrappen. De kelder en begane grond verdieping hebben oorspronkelijk slechts één vertrek gehad.
De onderste verdieping (0.1) is als kelderruimte uitgevoerd en heeft een zeer weinig toegepaste gewelfvorm: een Boheems gewelf.
In de muren van deze ruimte zijn 5 enkelvoudige kaarsnissen uitgespaard.
Op afbeelding 17 is een reconstructie getekend van de oorspronkelijke plattegrond van de begane grond van de woontoren.
Op dit niveau verleende een grote poort (zie afbeelding 17.1) aan de oostzijde toegang tot de toren. Naast de poort bevindt zich de toegang tot een waterput; zie afbeelding 17.3. Twee gekoppelde kaarsnissen in de westmuur stonden 's avonds garant voor de verlichting. De schouw is op de tekening tegen de westmuur geplaatst.
Op deze verdieping zijn thans nog drie restanten aanwezig van voormalige vensters; zie afbeelding 17.9, 17.11 en 17.12.
Op de eerste verdieping bevinden zich twee gekoppelde kaarsnissen in de oostmuur. In de zuidoosthoek is in het muurwerk een privaat uitgespaard. Ten noorden van het trapportaal zijn bouwsporen te vinden, die op een oost-west georiënteerd scheidingswandje duiden.
De kap is in 1945 geheel verbrand. Daarom is niet na te gaan, of dit dak het restant van de middeleeuwse kap bevatte. Aan te nemen valt, dat de toren oorspronkelijk een schilddak heeft gehad, met daar omheen – achter kantelen – een open weergang.
De woontoren vertoont een planmatige opzet, want men hield bij de bouw al rekening met een spoedige uitbreiding van het gebouw. Aan de noordoost- en aan de zuidwestzijde van de woontoren werd namelijk een staande tand gemetseld. Op funderingshoogte gaat deze tand over in een vallende tand. In dezelfde hoeken werden ook poeren (een verbreding van de muur) aangebracht. De bedoeling van deze constructie was, dat men een als tweede fase geplande weermuur, op constructief verantwoorde wijze, kon intanden op de toren. Deze weermuur moest ook muurpijlers bevatten. Van pijler

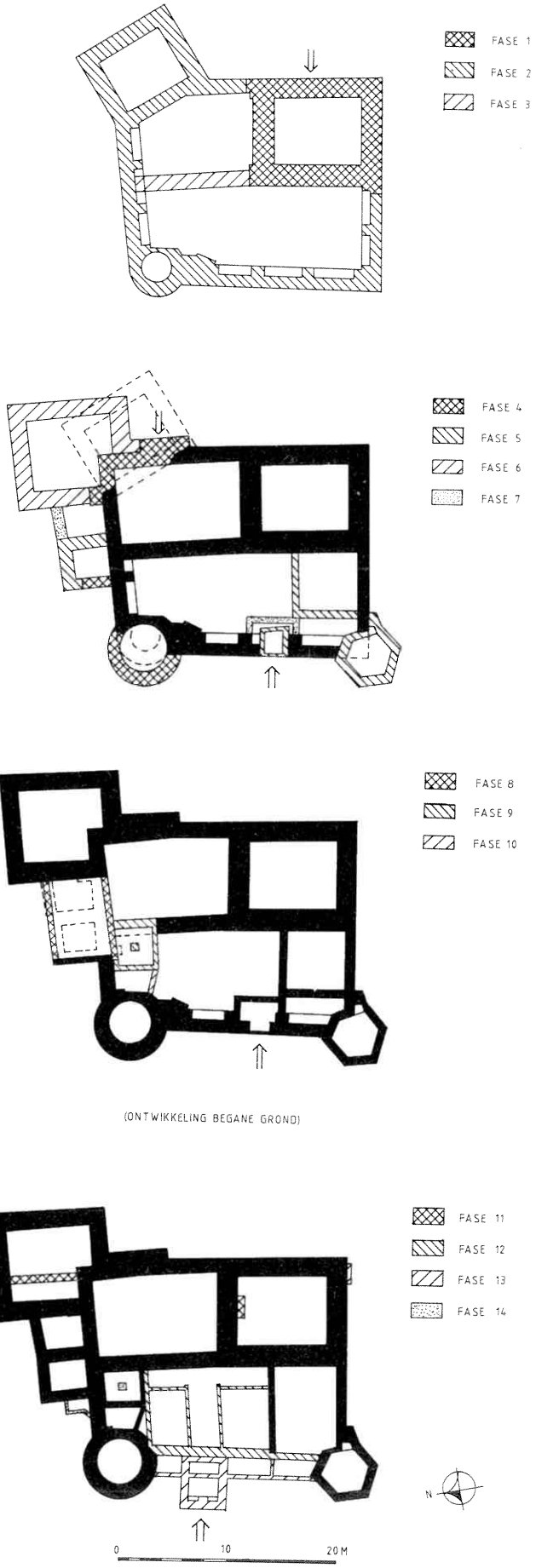

Afb. 16 *De plattegrondontwikkeling van het kasteel.*

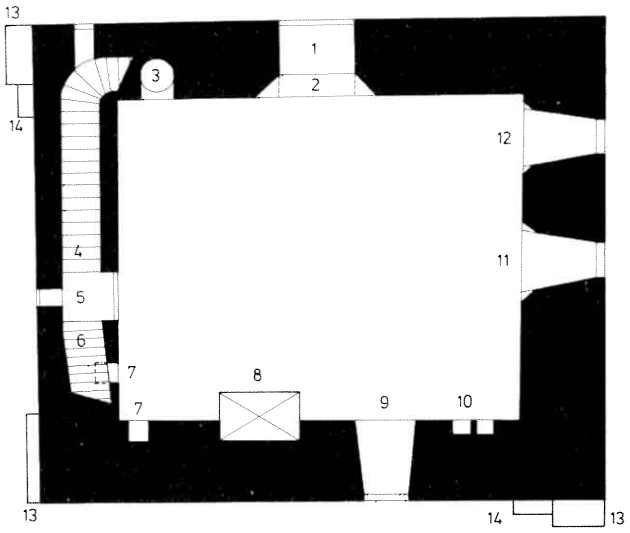

Afb. 17 *Reconstructie van de begane grond van de woontoren. Hierin is 1 de poort; 2 het gedeelte van de poort, dat in latere tijd van vellingkanten is voorzien (de poort was toen omgebouwd tot venster); 3 is de put; 4 en 6 zijn muurtrappen met daartussen een portaal (5); bij 7 muurnissen; bij 8 de vermoedelijke plaats van de schouw; bij 9 een hooggeplaatst venster; bij 10 twee gekoppelde kaarsnissen; bij 11 een venster, dat later van vellingkanten is voorzien; bij 12 een venster (met eveneens uitgehakte vellingkanten) dat oorspronkelijk een privaat was, bij 13 staande tanden en bij 14 poeren.*

tot pijler zouden spaarbogen geslagen moeten worden met daarboven (en gedeeltelijk òp de weermuur) een weergang. (Deze tweede fase is inderdaad uitgevoerd zoals hij gepland was.)
De middeleeuwer, die Bouwmeester was op Nederhemert, heeft wat aanbouwmogelijkheden betreft, veel flexibiliteit in het gebouw aangebracht. Want ook de noordwesthoek van de toren is van een tand voorzien. Deze tand had tot doel een toekomstig gebouw, op het nog te ommuren binnenplein, in verband op de toren aan te laten sluiten.

De fundering

Het kasteel ligt langs de bedding van een, reeds voor het begin van de jaartelling verlande rivier (de Dussense stroomrug). Het ligt voor de hand, te veronderstellen, dat het gebouw gefundeerd is op de oeverwal van deze rivier. De dichtstbijzijnde kastelen Well en Ammersoyen zijn immers ook op deze wijze op staal gefundeerd. Tijdens het onderzoek zijn de vlijlagen van het fundament van de woontoren uiteraard niet blootgelegd. Daarom is het niet mogelijk uitsluitsel te geven op de vraag, waarop en hoe de toren is gefundeerd. Wel is tijdens een boring in de kelder van de woontoren klei waargenomen tussen ± 2,00 tot ± 3,50 m onder het huidige kelderniveau. Deze klei vertoonde sporen van wortelkanaaltjes. Wij mogen ons voorstellen dat er, ruim voor de tijd dat er aan kasteelbouw gedacht werd, op deze plaats een moerasbos was. Onder de genoemde 3,5 m diepte bevond zich zeer zware klei. De boring is op ± 4,5 m diepte, wegens ruimtegebrek, gestaakt. Op dit niveau werd nog steeds de zeer zware klei aangetroffen.
Uit onderzoek aan de achterzijde van het kasteel is naar voren gekomen dat de voormalige waterspiegel van de binnengracht (tenminste) 2,5 m onder het huidige maaiveld heeft gelegen. (Het maaiveld ligt daar ruim 1 m hoger dan het huidige loopvlak van kelder 0.1). Daarom mogen wij ook aannemen, dat de onderkant van de fundering (wegens uitspoelingsgevaar e.d.) nog een stuk dieper gezocht moet worden dan de hiervoor genoemde 4,5 m.
De funderingswijze is gebaseerd op twee principes: de oostelijke en de zuidelijke muur rusten op doorlopende lagen metselwerk; de westelijke en noordelijke muur staan op grondbogen. Beide bogen rusten op een poer in de noordwesthoek van de toren.
De tweede funderingsmethode komt voort uit arbeidsbesparing. Zoals hiervoor betoogd, had men er bij de bouw van de woontoren rekening mee gehouden dat aan de noord- en westzijde aangebouwd zou worden. De oost- en zuidzijde echter, stonden aan de buitenzijde met de voeten in de gracht. Ook moesten deze muren ruim onder de grachtbodem aangelegd worden, om te voorkomen, dat de grond onder deze muren weggespoeld werd. Aan de west- en noordzijde van de toren werd geen gracht gegraven. Hier was aanvankelijk een (waarschijnlijk gepalissadeerde) binnenplaats. Door het ontbreken van een gracht konden de muren hier minder diep gefundeerd worden. Alleen ter plaatse van de poer werd een funderingsput gegraven. Voor de twee op de poer aansluitende muren werd in de klei een ondiepe sleuf gegraven. De bodem van deze sleuf gaf men een bolling en aldus verkreeg men, na loswerken van de klei, een natuurlijk formeel voor het metselen van de grondbogen. Aan de vorm van de aangetroffen speciebaarden kon waargenomen worden, dat de stenen tegen de wanden van de kleilaag aan waren gelegd. Met andere woorden: bij het graven van de sleuf had men precies de breedte aangehouden van de te metselen muur. De wanden van de funderingsputten waren recht afgestoken, zodat men niet te veel grond hoefde te verzetten.

Bouwfase 2

In het tweede kwart van de 14de eeuw werd het – in de eerste fase reeds bestaande – kasteeleiland van een ommuring voorzien. Zoals bij de eerste fase al voorzien was, werd de muur niet breed genoeg (slechts 1 m) uitgevoerd om een bruikbare weergang te kunnen dragen. Daarom is de muur op weerganghoogte verbreed door middel van spaarbogen op muurpijlers (plaatselijke verzwaringen van de muur).

De trap, die het hoogte-verschil tussen het plein en de weergang overbrugde, bevond zich vermoedelijk naast de ronde toren tegen de westmuur.
Een rechthoekige toren is overhoeks op de noordoosthoek van het plein geplaatst. Op de noordwesthoek van het plein werd een ronde toren opgetrokken met een diameter van ongeveer 4,70 m. In de zuidoosthoek van deze toren werd een privaat aangelegd. Dit privaat bestaat uit een ± 50 × 50 cm grote koker. Bedoelde koker verbreedt zich op grotere diepte tot 150 cm. Merkwaardig genoeg volgt de verbreding van de koker de ronding van de toren. Deze constructiewijze kon wel eens uniek zijn voor Nederland. Ook de plaats van het privaat is merkwaardig: aan de binnenhofzijde. Daarom heeft het privaat geen afvoer op de gracht. De stootvoegen hebben geen mortel bevat. Daar deze voegen dichtgeslibt zijn, mogen wij aannemen, dat de vloeibare substantie van de faecaliën door de muur heen naar buiten kon vloeien. Wij hebben hier kennelijk te maken met een privaat ten "gerieve" van eventuele gevangenen.

Door de toegepaste bouwwijze was het onmogelijk voor de gedetineerde te ontvluchten via de privaatkoker en de gracht.
Onderin de privaatkoker werd, onder een grote hoeveelheid ingestort puin, zeer fraai laat-14de-eeuws aardewerk en steengoed aangetroffen; zie afbeelding 15.
Voor de stelling dat deze ruimte – nl. kelder 0.7 – oorspronkelijk gevangenis was, pleit ook de afwezigheid van een oorspronkelijke toegang; de trap die thans naar dit vertrek voert is uitgehakt in het oorspronkelijke metselwerk. Voordat deze trap aangebracht was, zal men door een opening in het gewelf naar beneden zijn "getransporteerd".

Bouwfase 3

Omstreeks het midden van de 14de eeuw heeft men, ten koste van het plein, een 11,5 × 7,5 m grote zaalbouw tussen de woontoren en de overhoekse toren opgetrokken. Dit bouwvolume bevatte boven de kelder één woonlaag.

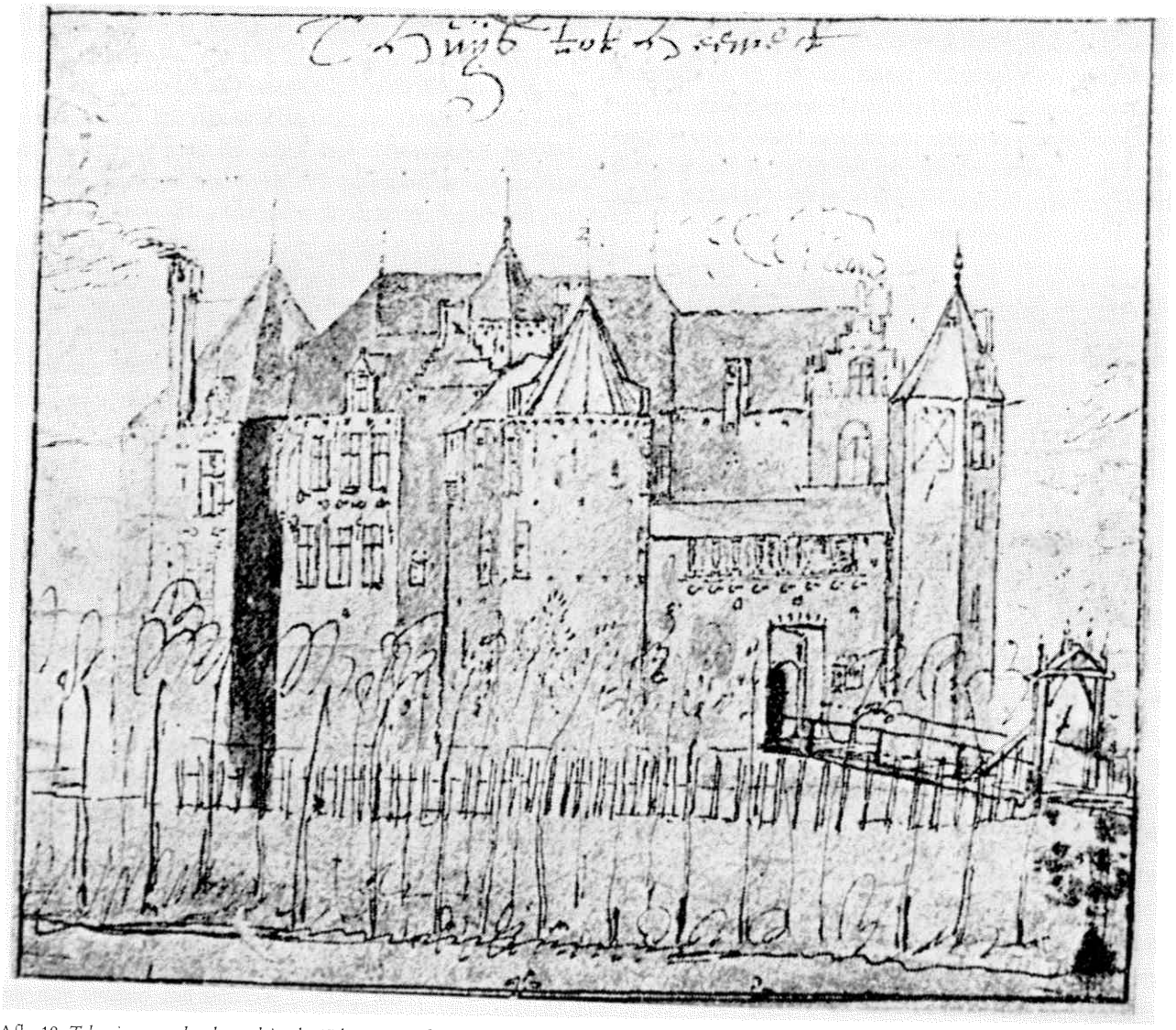

Afb. 18 *Tekening van het kasteel in de 17de eeuw. Tekening in het bezit van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen.*
(Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

Bouwfase 4

In het laatste kwart van de 14de eeuw zakte de overhoeks geplaatste toren in de gracht weg. Nadat de toren ingestort was (en/of gesloopt) werd de huidige noordoosthoek van de zaalbouw opgetrokken. In dit muurwerk werden allerlei voorzieningen aangebracht, die erop duiden, dat men voornemens was de ingestorte toren te vervangen door een nieuw bouwvolume.
Van de woontoren werd de toegang van het kasteel overgebracht naar een verbreding in de oostmuur van de hiervoor genoemde reparatie. Om verder wegzakken in de gracht te voorkomen, werd de noordelijke weermuur van een aantal steunberen voorzien. Tevens wordt in deze periode de ronde toren vergroot.

Bouwfase 5

Het kasteel maakt in ongeveer een eeuw tijd (XIVd-XV) een aantal plattegrondontwikkelingen door. De toegang tot het kasteel werd naar de westzijde overgebracht. Hier verrees een bescheiden poortgebouw. Tegen de noordmuur is een toren (?) in de gracht uitgebouwd. Tegen de zuidelijke weermuur ontstond (boven de kelder) een twee verdiepingen hoog gebouw met zadeldak. Dit gebouw werd aan de westzijde afgesloten door een trapgevel. Op de zuidwesthoek van het plein verrees een zeshoekige toren. Waarschijnlijk nam deze toren de plaats in van een arkeltorentje.

Bouwfase 6

Wellicht na het beleg van het kasteel in 1479 door burgers van Den Bosch, werd in het laatste kwart van de 15de eeuw de keukentoren aan de noordoosthoek van de zaalbouw opgetrokken. De toren sloot aan op de voormalige poortuitbouw van de zaal en op een steunbeur. De schietgaten van deze toren zijn geschikt voor het gebruik van kanonnen.

Bouwfase 7

Omstreeks 1500 is de reeds aan drie zijden door gebouwen ingesloten ruimte ten westen van de keukentoren bij het kasteel getrokken. Tevens werd in deze fase het poortgebouw vergroot.

Bouwfase 8

Waarschijnlijk hebben tijdens de belegering in 1508 door Den Bosch de belegeraars het boven de kelder staand muurwerk van de eetzaal geheel in puin geschoten. Ook grote delen van de keukentoren moeten toen verwoest zijn. Na het eerste kwart van de 16de eeuw werden de eetzaal en de keukentoren herbouwd. Om een haaks vertrek te krijgen hebben de bouwers de zuidelijke binnenmuur van de eetzaal evenwijdig aan de nieuwe buitenmuur opgemetseld. Men liet zich daarbij niet beïnvloeden door anders lopende muren op het kelder niveau. Dit had tot gevolg, dat thans het oostelijke deel van de nieuwe binnenmuur gedeeltelijk en het westelijke gedeelte zelfs in het geheel niet door uit de bouwgrond komend metselwerk ondersteund is.

Bouwfase 9

Koud tegen de in fase 8 opgetrokken binnenmuur (die niet gefundeerd was) werd, eveneens in de 16de eeuw, de traptoren opgetrokken.

Bouwfase 10

Tussen de traptoren en de ronde toren verrees de kleine noordvleugel.
Enige tijd na het plaatsen van de traptoren werd de bestaande zaalbouw van een verdieping voorzien (de huidige eerste verdieping). Tevens werd het begane grond niveau van de eetzaalvleugel ongeveer 1 m opgehoogd. Hierdoor ontstond de mogelijkheid een verdieping tussen de bestaande westelijke kelder (00.5) en de nieuwe begane grond (1.4) te voegen; dit is kelder 0.5. De noordgevel van de eetzaalvleugel kreeg bij deze wijziging een nieuwe vensterindeling. Na deze fase heeft het kasteel een omvang bereikt zoals afbeelding 18 toont.

Bouwfase 11

In de tweede helft van de 18de eeuw zijn het poortgebouw en de westelijke weermuur gedeeltelijk gesloopt. Dit zal het kleine plein visueel wat meer ruimte en licht hebben gegeven.
In 1766 bleek men genoodzaakt in de keukentorenkelder een muur op te trekken, omdat het gewelf ging zetten. Men vreesde, dat zonder deze ondersteuning het op de begane grond staande fornuis, met een buitengewoon zware schoorsteen, door het gewelf zou zakken. De situatie werd zelfs zo kritiek geacht, dat de Rentmeester opdracht tot opmetselen gaf, zonder – zoals gewoonlijk – vooraf toestemming aan zijn principaal te vragen. Daarnaast werd de doorgang tussen de de kelders 0.1 en 0.2 van ondersteunend metselwerk voorzien. In deze fase werd de oorspronkelijke toegang tot de (oudste) kelder (00.5) van het westelijk gedeelte van de eetzaalvleugel dichtgemetseld. Voordat men tot dichtzetting overging heeft men eerst ongeveer 1 m^3 afval in de kelder gestort.

Bouwfase 12

In de vorige eeuw (XIXa) werden het restant van de westelijke weermuur en de trapgevel van de zuidvleugel afgebroken. Op de fundamenten van de afgebroken

Afb. 19 *Foto van de westgevel van het kasteel in de periode 1880-1945.*
(Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

muurpijlers van de voormalige weergang werden grondbogen geslagen en hierop verrees de nieuwe voorgevel. Deze gevel had 6 vensterassen; één van deze assen had blinde vensters. Achter het blinde venster bevindt zich de noordelijke muur van de zuidvleugel. Het voormalige binnenplein werd opgedeeld in drie naast elkaar liggende ruimten. De middelste ruimte vormde op de begane grond de gang. Op het kelderniveau werd deze ruimte ingenomen door een gang, die een T-vormige plattegrond vertoonde.

Bouwfase 13

In de tweede helft van de 19de eeuw verrees aan de zuidzijde van de woontoren een aanbouw met daarin een privaatkoker. Tussen 1868 en 1880 wijzigde men de indeling van de voorgevel: het aantal vensterassen (6 in fase 11) werd gereduceerd tot 4. Naast de zeshoekige toren zijn twee smalle vensters boven elkaar geplaatst. Terwille van de symmetrie werd de gevel opgesierd met schijnnaden. De hoofdingang kreeg een zwaar accent door het aanbrengen van portaalbogen, een balkon en een fronton met daarin een uurwerk. Voor de gevel werd een bordes aangelegd. Het resultaat van deze verbouwing is op afbeelding 19 zichtbaar.

Bouwfase 14

Omstreeks 1900 werd kelderruimte 0.11 ingericht als keuken; het vertrek is echter nooit als zodanig gebruikt. Tegelijkertijd met het verrijzen van de toiletuitbouw aan de noordzijde van het kasteel onderging de traptoren een verbouwing, die het aanbrengen van een nieuwe spil met zich bracht.

Bouwfase 14A

In 1916 is de keukentoren verbouwd en van een tweede verdieping voorzien. De kapvorm van de toren (sinds 1781 snijdende schilddaken met plat) werd gewijzigd in een schilddak met nok.
Op de eerste verdieping heeft men de bestaande ruimte aan de noordzijde opgedeeld in twee vertrekken. Ten behoeve van de belichting van deze vertrekken werden in de west- en in de noordmuur een venster uitgebroken. De kloosterkozijnen en de kruisvensters op deze (en op de tweede) verdieping kregen luiken, die geschilderd waren in de kleuren van Van Wassenaer: de kepers zijn rood, wit en groen. Op de begane grond is de keuken gemoderniseerd. In de noordmuur van de kelder (0.3 A) werd een venster in een toegang gewijzigd. Na deze fase heeft het kasteel zijn grootste omvang bereikt; zie afbeelding 20.

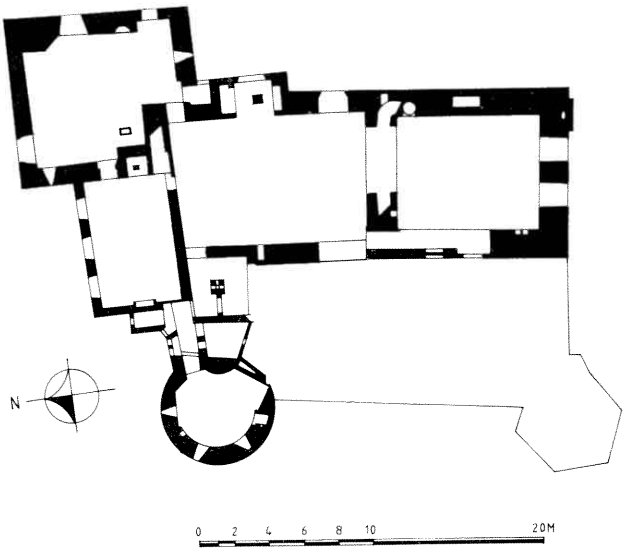

Afb. 21 *Plattegrond van de ruïne anno 1985.*

Bouwfase 15

Dit is geen bouwfase, maar een sloop- en instort fase: het is de huidige situatie. De zeshoekige toren, de zuidvleugel, de vertrekken op het voormalige binnenplein en het bordes zijn in 1948 gesloopt. De 16de-eeuwse zuidgevels van de traptoren en de noordvleugel zijn in 1966 ingestort. Afbeelding 21 toont het resterende muurwerk van de begane grond.

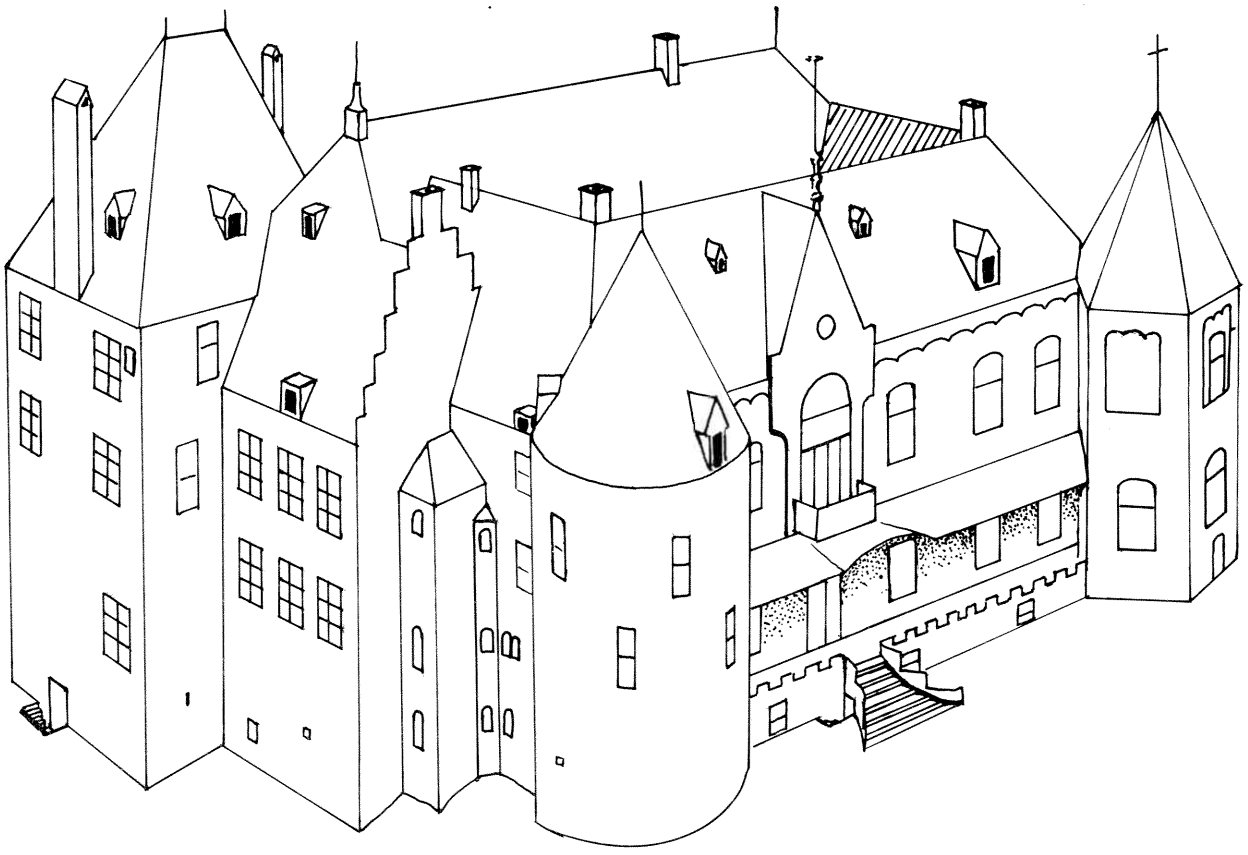

Afb. 20 *Vogelvlucht perspectief vanuit het zuidwesten.*
(tek. J. E. Dilz)

De jeugdjaren van een bastaard

(Floris van Borselen geb. ca. 1445 - gest. 1505)

DOOR

A. A. ARKENBOUT

Wanneer Heer Frank van Borselen zich na de dood van zijn vrouw Jacoba van Beyeren te Brielle vestigt, blijft hij tot zijn dood in 1470 ongehuwd. Maar Frank is een kind van zijn tijd en hij blijft niet alleen. Een post in de rekening over de jaren 1453/54 heeft daar mogelijk betrekking op.

"*Item den lesten dach in novembri bij bevele van mijnen heer gegeven en persoen die mijn heer wel weet, een graeu tellende paert coste 100 gouden Rijnse gulden à 3 schellingen 4 groten facit 16 £ 14 schellingen 4 groten.*" [1]

Een geschenk in de vorm van een kostbare telganger. Voor wie, dat blijft verborgen. Na 1456 duikt regelmatig de naam van een bastaard-zoon op, namelijk Floris.
Zijn moeder is jonkvrouwe Margriete van Aersele (Herzeele) die een natuurlijke dochter zou zijn van heer Daniël van Herzeele (Herzelles) heer van Lilaer.[2] Behalve de zoon Floris is er waarschijnlijk ook een natuurlijke dochter geweest, die aan het hof te Brielle opgroeide. Ze komt slechts in één post in de rekeningen voor:

"*Item den lesten dach in aprille (1458) bij mondelinge bevele van mijnen heer heeft die rentmeester generaele van zijnder weghe gehaven (ten doop gehouden) Boudin Cornelis zoens kint, dat hij hadde bij Jacob mijns heren dochter. Gegeven tot pillegave 6 nieu gulden. Item noch den wijfs die gewaect hadden gegeven te verdrincken enen nieuwen gulden facit tesamen 12 schellingen 10 groten.*" [3]

Het kind is waarschijnlijk op het hof te Brielle geboren. Het is niet duidelijk of Margriete ook de moeder van deze Jacob is. Deze dochter is zeker ouder dan Floris de Bastairt. Haar man Boudin Cornelis behoort tot de hofhouding van heer Frank. In diens opdracht is hij aanwezig bij het vaststellen van de grens tussen Pendrecht en het land van Carnisse.[4]

Floris komt op 14 oktober 1456 voor de eerste keer in de rekeningen voor, wanneer men vanuit Teilingen naar Jan Ruychrock te Rijswijk reist "*roerende Floris de Bastairt*".[5]
Floris zal zijn kinderjaren op het hof te Brielle doorgebracht hebben. Hij heeft er zijn eerste lessen gehad in lezen, schrijven en rekenen, in paardrijden en – op wat oudere leeftijd – hoe men de wapenen moet hanteren.

Voor zijn verdere opleiding vinden we hem van 12 augustus 1459 tot 10 juni 1460 te Camerijck. Hij is daar in gezelschap van zijn knecht Mertijn Willems, die van heer Frank opdracht gekregen heeft tijdens dat verblijf voor alles te zorgen en tevens een oogje in het zeil te houden. "*Voir de coste (verblijfkosten) van Florys die Bastairt, mijns liefs heren zone*" en de knecht Mertijn Willems worden 8 £ 8 schellingen groot in rekening gebracht. Behalve dat heeft Mertijn nog uitgegeven voor kleding, schoeisel en andere kosten 23 £ 5 schellingen 2 groten en 18 miten "*ende blijct bij Mertijns booxkyn daer die percelen al genoemt staen*". De knecht kan dus schrijven en rekenen en levert een gespecificeerde rekening in.[5]
In 1459 geeft hertog Philips de Goede aan heer Frank het recht om de ambachten, tienden en dijkgraafschappen die deze op Noord-Beveland heeft op Floris voor diens leven te laten vererven.[7]
In het daar op volgende jaar komen de voorbereidingen voor het meer in het openbaar treden van Floris.

"*17 mei 1460 betaelt Jacob van der Boordt van 3 reysen op bevele van mijn heer omme mijnen joncheren van Borsselle hernasch reede te helpen makene in den Haghe.*"

Van nu af aan wordt Floris meer en meer betrokken bij de gebeurtenissen buiten het hof. Ook voor de stadsregering van Brielle telt hij nu mee. De stadsrekening over 1462/63 geeft aan dat "*joncheer Jasper van Culemborg ende mijns heren zone*" een maaltijd is aangeboden ten huize van de schout, ten bedrage van 11 schellingen 8 denier groot.[9] Wanneer in september 1463 een djk doorbreekt in het ambacht van Cortgene, dan rijdt hij met de rentmeester Jan de Zadeleer en de baljuw van Voorne Adryaen van Reymerswale naar Zeeland om de zaak te regelen en opdracht te geven voor het maken van een inlaagdijk.[10]
In die tijd wordt ook zijn kamer op het hof door de timmerman opgeknapt. Op 16 februari koopt men daarvoor "10 ellen fraengen roodt".[11]
Ook zijn uitrusting wordt aangevuld. Men koopt op 13 oktober 2 paarden voor hem, een "grau" paard en een "sterriel" paard, tevens 2 zadels, halters, paardedekens en een roskam, ten bedrage van 10 £ 9 schellingen.[12] Uit deze aankoop komt duidelijk naar voren hoe duur de telganger in het begin van ons verhaal wel was.

De buitenlandse politiek gaat nu een rol spelen in het leven van de jonge edelman. Hertog Philips de Goede is in oorlog gekomen met de koning van Frankrijk Lodewijk I en Karel de Stoute, die het leger van zijn vader zal aanvoeren, verzamelt troepen uit de Nederlanden.

Enkele maanden eerder heeft heer Frank op 22 oktober 1464 een brief ontvangen, dat de heer van Charloys (Karel de Stoute) te Brielle zal komen.[13] Op 25 oktober staat er:

"*Gegheven mijns genadigen heren huysgesinne van Charloys, die op die tijd ten Brielle was, te verdrincken 5 £ 2 schellingen 6 groten.*" [14]
"*Item een Ypocras maker oick gegheven 2 Rijnse gulden facit 6 schellingen 10 groten.*" [15]

Hypocras is een geurige morgenwijn.
Karel logeert op het hof te Brielle in "*mijns heren camer van Bergen*". We weten dat, omdat men een "*becken*" koopt, dat zoek geraakt was toen "*mijn heer van Charloys dair lach*".[16]
Men ontkomt niet aan de indruk dat het bezoek van Karel de geldzaken en de politiek betreffen. Hij is steeds in geldnood en een lening bij heer Frank is voor hem van groot belang. Ook de politiek zal wel ter sprake gekomen zijn, want de veel oudere Frank zal zijn mening gevraagd of ongevraagd wel naar voren gebracht hebben. Franks belangstelling voor de omringende vorstenhuizen blijkt uit een post in de rekening van dat jaar:

"*Item den 7 dach in merte bij den rentemeester generael betaelt Jan Aelman van een franchijnen (perkamenten) rolle die hij mijnen her gescreven heeft roerende den afcomst van de coninghen in Ingelant ende oick een rolle die hij dair te voeren gemaeckt hadde roerende de coninghen van Vrancrijck ende hoir afcomst. daer de rentemeester generael den vorscreven Jan af betaelt heeft in voorledenen tijden 2 Rijnsche gulden.*"

Jan vindt dat niet genoeg.

"*Ende want hij him beclaichde dattet te luttel was, so heeft him de rentemeester generael van desen lester rolle gegeven enen gelderschen rijder en 12 groten, facit 3 schellingen 12 groten.*" [16]

Karel trekt naar Noord-Frankrijk, waar de edelen uit de Nederlanden zijn leger komen versterken. Hij rekent op de hulp, tijdens de veldtocht, van de tegen de Franse koning in opstand gekomen adel, o.a. de heer van Bretagne, de hertog de Berry (N.B. een broer van Lodewijk) en de manschappen uit Bourgondië.
Frank blijft gezien zijn leeftijd en gezondheid rustig te Brielle, maar hij stuurt zijn zoon Floris de Bastairt, die nu oud genoeg is om ten strijde te trekken. Hij stelt hem wel onder de hoede van een familielid, en wel de heer van Bergen op Zoom. (Franks moeder was namelijk Oede van Bergen.) Zo vinden we op 28 april 1465 de volgende post in de rekening:

"*Floris den Bastaert van Borsselen op zijn reyse die hij in zijn eerste hernasch doen zal mit mijnen heer van Bergen aen den Zoom, 200 gouden Rinschen gulden, gelijc zijn cele inhout ende men hier overlevert facit 34 £ 3 schellingen 4 groten.*" [17]

Een behoorlijk zakgeld voor alle onkosten.
Op 27 april trekt Jacob fourier er op uit om paarden te kopen voor Floris "*ende ander mijns heren magen*" (familieleden). Hij reist naar Rotterdam via Maasland, samen met de officiael (ambtenaar belast met rechtspraak), die zijn veergeld en zijn maaltijd betaalt. Daarna gaat hij alleen verder naar Gorinchem, waar hij een paard huurt voor 3 stuivers per dag en doorkruist daarmee vier dagen lang Gelderland. De kosten bedragen 10 £ 8 groten[18], maar er komen geen aankopen tot stand, het is een vergeefse reis.
In mei gaat Floris met hem mee naar Culemborg. Daar lukt het Jacob een paard te bemachtigen, waarna hij met Floris mee trekt in de veldtocht in Noord-Frankrijk, in het gevolg van de heer van Bergen.

Karel is met een klein leger Frankrijk binnen getrokken. Hij rukt op naar Parijs en ontmoet in het begin weinig tegenstand. Begin juli is hij bij St. Denis zonder dat de verwachte versterkingen op zijn komen dagen. Op 4 juli trekt hij bij Pont Saint Cloud de Seine over en krijgt bij het plaatsje Lonjumeau versterking van een Bourgondische legereenheid onder St. Pol. Lodewijk, die in het zuiden strijd leverde met de opstandige adel, ziet de bedreiging van Parijs en keert zich nu tegen Karel. Op 16 juli wordt er slag geleverd en er wordt genadeloos gevochten. Wanneer Lodewijk in wanorde terug trekt, stormt Karel hem roekeloos na en raakt daarbij bijna in gevangenschap. Hij loopt een verwonding op en wordt op het laatste moment ontzet. Lodewijk vlucht naar Parijs. Beide partijen zijn onzeker en besluitenloos en laten de kans op een overwinning voorbij gaan. Lodewijk verzamelt een nieuw leger in Normandië en keert op 28 augustus in Parijs terug. Dan krijgt de hele strijd iets van een operette, waarbij Lodewijk de slimste speler is. Hij rekent op de verdeeldheid onder de diverse aanvoerders van Karels leger. Hij vaart op een morgen met een gevolg van vier of vijf edelen de Seine op, waar Karel en St. Pol hem op de oever opwachten. Lodewijk vraagt "Broeder, waarborg je mijn veiligheid" en Karel zou gezegd hebben "ja, Monseigneur". Lodewijk stapt dan aan land en ze komen tot een gemoedelijk gesprek. Spoedig komt er een verdrag tot stand, waarbij de Fransen vele concessies moeten doen. Lodewijk nodigt Karel uit om zich nu in Parijs te ontspannen, maar deze ziet daar toch maar van af.[19] Sommige edelen uit zijn gevolg blijkbaar niet, zo ook onze Floris. Maar ook in die tijd is een bezoek aan

Parijs voor jonge lieden een riskante en dure zaak, want op 21 oktober krijgt Frank te Brielle bezoek van "*Anthonis de weerdt in den Ingel in den Haghe, die van Parijs quam ende brochte eenen brief van Floris den Bastairt, dat hij niet wel bij den gelde was*".[20]
Op 5 november stuurt Frank via de officiaal 50 £ aan Floris "*liggende in t heer (leger) van mijnen genadigen heer van Charloys*".

Tijdens de gehele veldtocht heeft Frank berichten gekregen van de stand van zaken. Het is opmerkelijk hoe goed en snel men in die tijd het nieuws ontving, ook al woonde men in een stadje als Brielle op een eiland.

4 juli : ontvangt hij een brief van meester Jan Wandel, dat Karel voor het slot Beaulieu ligt. (Dat geeft zich na een paar dagen al over.)
23 juli : bericht dat Karel bij Parijs is.
1 augustus: brieven via Brussel dat Karel tegen de koning van Frankrijk gestreden heeft.
6 augustus: een bode die door de vrouwe van Charloys "*bij mijnen heer zandt ten Brielle van nieumaeren commende van mijnen genadigen heere van Charloys, van de heer van Cregny ende van de bastairt van St. Pol*".
12 augustus: opnieuw een bode van de vrouwe van Charloys.
14 augustus: een man uit Zuid Beveland afkomstig, "*die mijnen heer tijdingen brochte van mijne heren van Brugdamme, van Bergen ende Floris de Bastairt*".
18 augustus: een bode van de stad Dordrecht met de laatste berichten.
9 oktober : een bode uit Gorinchem met berichten van de heer van Charloys.
10 oktober : brieven van meester Lodewijck van der Eyck, met bijgesloten "*Copye van een brieve die mijn genadigen heere van Charloys gescreven hadde mijnen genadigen heer zijn vader, van de zoenen (verdragen) tussen den coninck van Vrankrijck ende hem*".
21 oktober : het al eerder genoemde bericht van Floris uit Parijs.

Uit dit alles blijkt duidelijk dat Frank van alle bijzonderheden op de hoogte gehouden wordt.

Dat het reizen in Noord Frankrijk in die tijd riskant is, komt naar voren in het verhaal van Xpiaen de Paeu die voor heer Frank naar de heer van Charloys reist en op die tocht vijf keer gevangen genomen is. Hij is 66 dagen onderweg en het paard dat hij kocht is hem ook nog afhandig gemaakt.[21]
Op 9 december komen de 15 soldaten terug die Frank onder de heer van Wailheyn in de strijd gezonden heeft. Ze komen naar Brielle per wagen en per schip, en worden alle 15 met name genoemd, alsmede waar ze vandaan komen, namelijk:

4 van joncheer Zweer van Montfoirde
3 van Jan de Bastairt van Borselen
3 van de baljuw van St. Maartensdijk
2 van de drossaart van Hoogstraten
2 van de schout van Delft
1 van Dordrecht.

Hij geeft hun een vergoeding voor de gemaakte reiskosten en "*voir gebreck die zij claechden van hoir soudye*". Karel heeft hen dus te weinig soldij betaald.
Ieder krijgt een gouden crone en tevens noch "*omme mede thuys te reysen elecx enen postulatus gulden*". Zijn eigen acht lijfwachten, die ook mee geweest zijn, krijgen elk een gouden Rinschen gulden.[22] Uit de niet-betaalde soldij blijkt wel dat Karel in geldnood is. Al in oktober heeft de hertog van Bourgondië Frank ervan op de hoogte gesteld dat hij 2000 cronen wil lenen, maar deze laat weten dat hij slechts 1000 cronen wil geven.[23]
Wanneer Karel in de Nederlanden terugkeert, heeft hij nog zaken te vereffenen met de steden Luik en Dinant, die aan de kant van Lodewijk stonden en daarom op zijn wraak kunnen rekenen. Door de nederlaag van Lodewijk kiest Luik voor de veiligste weg en tracht een overeenkomst met Karel te treffen. Dat lukt, want Karel heeft rust en geld nodig. Op 30 januari 1466 ontvangt Frank bericht:

"*dattet gesoendt en pays was tusschen mijnen genadigen Heer van Bourgondie ende van Charloys ende die van Ludick.*" [24]

In de jaren 1464 en 1465 heeft Frank moeilijkheden betreffende de houtvesterij in Holland. Verschillende posten in de rekeningen maken melding van een proces dat hij als houtvester voert tegen Jan van Heemstede. Waarschijnlijk is het zijn leeftijd en zijn gezondheid die hem doen besluiten om zijn bastaard zoon Floris met het uitoefenen van deze functie te belasten.

"*Item also mijnheer van Oostervant (Heer Frank) bevolen heeft met zijn brieven, Floris de Bastaert van Borselen de houtvesterye van Holland te berijdene, te bedienen ende te bewaeren, behoudelic dat Cornelis van den Merssche, clerck in de houtvestede de vorscreven mijnen heer rekeninghe ende bewijsinge alle jaer doen zal van allen prouffijte ende vervallen totten vorscreven houtvesterije behorende.*"

En aangezien de houtvesterij het best vanuit het slot Teilingen beheerd kan worden, verplaatst hij Floris van Den Briel naar Teilingen.[25]
Hij zal er niet alleen wonen, want ook zijn moeder gaat mee om de hofhouding daar te regelen. Heer Frank heeft reeds op 14 november 1465 Lem Aelbrecht sone naar

Teilingen en Haarlem gezonden "*omme te bescrevene den huysraet van Teylingen mijnen heer toebehorende ende oock den huysraet mijnen genadigen Heer (Philips de Goede) toebehorende ende tot Haerlem den huysraet te bescreven mijnen heer toebehorende*".[26] Hij wenst dus een duidelijke scheiding tussen de eigendommen van hem en die van de hertog van Bourgondië.
Floris en zijn moeder krijgen geld om zich in te richten. Op 2 februari 1466 de somma van 66 £ 18 groten "*omme mit sijnen moeder tot Teylingen te huysrade te trecken*" en op 10 maart 12 £ 5 groten om "*beesten ende ander huysraet mede te copen*". Op 10 april nogmaals 15 £.

Karel de Stoute begint omstreeks augustus de strafexpeditie tegen Dinant en ook Floris maakt zich op om zich bij het leger te voegen. Op 3 augustus ontvangt hij 40 £ "*omme daer mede te trecken ten dienste mijnen heer van Charoloy voor Dinant*".[27] Maar eerst reist hij naar Antwerpen om zich een nieuw harnas aan te schaffen.

"*Item noch de vorscreven Florys noch gedaen ende hij t Andwerpen gegeven hadde voor zijn harnasch ende aldaer verteert ten tijd dat men sijn hernasch ende getuge maecte 16 £ groot.*"[28]

Intussen is Jacob van der Boort de fourier naar Overschie gegaan, waar hij van Philips van Spangen 2 zwarte hengsten koopt voor een bedrag van 13 £ "*voor Floris de Bastaert, omme daer mede te rijdene te dienste van mijnheer van Charroloys voor Dynant*".[29]
Floris maakt de verovering van Dinant mee. Na een beleg van 6 dagen geeft de stad zich over. Klaarblijkelijk ontstaat er een begin van vrouwenschennis, maar Karel treedt daar streng tegen op. Hij laat bij herhaling drie daders in het openbaar ophangen. Niettemin worden de burgers zwaar voor hun gewapende tegenstand gestraft. De krijgsraad laat vele vonnissen voltrekken. Sommige mannen worden opgehangen, onthoofd of in de Maas verdronken. Tot overmaat van ramp ontstaat er brand, waardoor bijna de hele stad in vlammen opgaat.[30]
In september laat heer Frank te Antwerpen de schulden die Floris daar tijdens zijn verblijf gemaakt heeft betalen. Men spreekt van "*seker gelden*", zonder het bedrag te noemen.[31] Jacob de fourier ligt samen met Floris 33 dagen voor Dinant, voor hij alleen naar Brielle terugkeert.[32]
In november is Floris te Teilingen en Frank stuurt Jacob van den Briel naar "*den houtvester, die een grote maaltijt gaff, om hem te helpen bescickene*".[33] Waarschijnlijk is bij die gelegenheid een deel van de 70 vaten bier gedronken, die Aernt Vrancken sone, schout van Delft, ten bedrage van 9 £ 6 schellingen 8 groten daar geleverd had. De rekening wordt door heer Frank betaald.[34] Op 12 september stuurt Floris een hert naar zijn vader als geschenk. Het wordt gebracht door "*Alsten, joncvrouwe Mergrieten knecht van Heerzele*".[35] Eén van de weinige keren dat de naam van de moeder van Floris in de rekeningen voorkomt.
In oktober maakt Floris zich gereed om zich weer bij het leger te voegen, dat voor Luik samen trekt. Frank voorziet hem van 50 £ zakgeld.[36] Maar zijn zoon heeft meer nodig, want Jacob leent hem voor Luik 8 £ en later opnieuw 2 £ "*als hij commen was uuten lande van Ludick ende trecken soude tot Teilingen, voor teergeld onder wege*".[37]
Men ontkomt niet aan de indruk, dat Floris een gat in zijn hand heeft. Tijdens al die reizen raakt Jacob bij Hasselt gewond, doordat "*hij sijn been gequetst hadde ende gestort mit eenen paerde*". Dat kost hem 5 weken oponthoud in die plaats.[38]
In de loop van 1467 levert Aernt Vranck, schout van Delft opnieuw 86 volle vaten bier à 16 stuiver per vat en 11 vaten "cuse" à 21 stuiver per vat. Totaal voor een bedrag van 13 £ 7 schellingen 1 groot. Op 21 april geeft heer Frank 9 £ 7 schellingen 11 groten voor het verblijf van Floris en zijn moeder te Teylingen en tevens 6 £ voor de aankoop van de beesten. Alles tegen inlevering van de nota's van joncvrouwe Margriete en Floris.[39]
De rentmeester-generaal Jan Brant laat per schip vanuit Brielle 4 hoet (maat) tarwe naar Teilingen brengen, à 30 schellingen 8 groten per hoet. De vracht bedraagt 12 groten.[40]
Floris brengt soms wel een paar dagen thuis door; daarom wordt in december zijn kamer onderhanden genomen. Men omschrijft het als "*mijn joncheren camer van Borsele, daer de houtvester nu inne slaept*". Maar ook hier komt het zuinige beheer om de hoek kijken, want Aechte Willem Pier Doenszoene heeft een "*nieu bedde genaayt ende gevolt*" en "*het coetsbedde ende een cussen aldaer dat gescuert (gescheurd) waeren gelapt*" voor de prijs van 2 schellingen 8 denier.[41]
Op 2 maart 1468 verschijnt Jacob weer op het slot om Floris te helpen bij het organiseren van een maaltijd die hij "*een deel goeder mannen*" te Teilingen aanbiedt.[42] De beroemde Jacobakannetjes uit de gracht zijn misschien eerder aan de feesten van Floris toe te schrijven dan aan vrouwe Jacoba.
In augustus treft men voorbereidingen vor de derde tocht van Floris naar het leger. De schout van Rugge (plaatsje bij Brielle) krijgt 20 schellingen voor het beschikbaar stellen van zijn paard.[43] Deze keer maakt men ook gebruik van een wagen. De 2 trekpaarden die Jacob koopt kosten 4 £ 3 schellingen 4 groten. Al in juli worden er soldaten aangeworden om met Floris "*in Vrankreik mede te rijden*" en in augustus bezoekt Jacob de plaatsen Gorinchem, Leyerdamme en Scoenrewoert om met Arent van IJsselsteyn, Arent van Swieten en anderen te spreken, die de houtvester zullen vergezellen. Ook Heinken de Bastairt van Bergen en Wouter de Hane gaan mee. Floris krijgt als reisgeld 120 £.[44] Hij maakt het beleg en de val van Luik mee. Ook deze keer een bloedige aangelegenheid, waar bij de berechting na de overgave vele

burgers het leven laten. Op 8 november komt de stede bode van Haarlem uit het leger te Luik heer Frank bericht brengen "*dat Ludick gewonnen was ende dat Floris de Bastairt ridder was geslagen van de coninck*".[45] Die ridderslag moet hij gekregen hebben van koning Lodewijk, die in het leger van Karel, min of meer als gevangene, de val van zijn voormalige bondgenoot mee maakt.

De jeugdjaren zijn voorbij en Floris acht zich zelfstandig genoeg om een hoog gaande ruzie te krijgen met de heer van Heenvliet, de heer van Cruyningen. Die ruzie heeft zulke vormen aangenomen, dat de stadsregering van Brielle besluit in te grijpen.

"*So toghen die borchmeesters ende zom (sommige) uute rechte (het Gerecht) met meer ander in Heenvliet, daer sij mitten selven Heer teerden ende baden hem hier te commen, als hij dede met veel geselscap, op welcke tijt de zoene ende paix (vrede) gemaickt wort tusschen hem ende Heer Floris ende coste de maeltijt hier binnen mitten oncoste die men in Heenvliet ende anders daer omme dede 3 £ 10 schellingen 10½ groten.*" [46]
Na de dood van heer Frank (19 november 1470) vinden we Floris en zijn moeder jonkvrouwe Margriete van Aerselen genoemd in de lijst voor het vaststellen van de hoeveelheid laken voor de rouwkleding.[46] Als bastaardzoon valt hij buiten de erfenis. De zuster van heer Frank, de jonkvrouwe van Nijenrode, blijkt de enige erfgename.
Maar ook de reeds eerder genoemde natuurlijke dochter van Frank komt in dit stuk voor, wanneer haar man een vordering op de boedel indient:

"*Boudin Cornelis sone, in den name van Jacop zijn wijf, heescht van sculden ende anders bij testamente t sestich croenen, geappointeert (vastgesteld) dat hij hebben sll vijftich croenen tot 4 schellingen groot t stuc, valent 10 £ groten*".[47]

Floris strijdt, onder de heer van Vere, in 1470 ter zee. Hij huwt in 1478 (huw. voorwaarde 8 juli 1478) met jonkvrouwe Barbara, dochter van Jan van Wassenaar en Catherine de Craon. In dat zelfde jaar wordt Cortgene tot een onversterflijk leen gemaakt.[48] Volgens Reygersberg zou zijn moeder 5 maart 1496 zijn overleden.[49] Zelf sterft hij in 1505.[50] Bij zijn leven is het hem in 1487 gelukt de legitimatie te verkrijgen als zoon van heer Frank van Borselen. De akte staat omschreven als "*Legitimatie door Maximilaan van Oostenrijk van Ridder Heer Florys van Borssele heere van Kortgene, bastairde zoone van wijlen heer Vrancke van Borsselen grave van Oestervant, dien hij hadde bij Margriete van Aerselle doe ongehuwet wesende, mei 1487*".[51]
Het kost hem wel het bedrag van 45 £.

Rotterdam, april 1985.

Noten

[1] Rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5578 (15 februari 1453 - 25 februari 1454).
[2] Dr. A. W. Dek, genealogie der Heren van Borsele, 1979 Zaltbomel, blz. 41.
[3] Rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5582 (25 februari 1458 - 25 februari 1459).
[4] No. 5587 (25 februari 1463 - 25 februari 1464).
[5] No. 5580 (25 februari 1456 - 25 februari 1457).
[6] No. 5616 (1 mei 1459 - 1 mei 1460).
[7] Dr. A. W. Dek, blz. 41.
[8] Rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5584 (25 februari 1460 - 25 februari 1461).
[9] Brielle Gem. A. Stadsrekening 1462 - 1463.
[10] Rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Hag, no. 5587 (25 februari 1463 - 25 februari 1464).
[11] No. 5587 (25 februari 1463 - 25 februari 1464).
[12] No. 5588 (25 februari 1464 - 25 februari 1465).
[13] No. 5588 (25 februari 1464 - 25 februari 1465).
[14] No. 5588 (25 februari 1464 - 25 februari 1465).
[15] No. 5588 (25 februari 1464 - 25 februari 1465).
[16] No. 5588 (25 februari 1464 - 25 februari 1465).
[17] No. 5589 (25 februari 1465 - 25 februari 1466).
[18] No. 5589 (25 februari 1465 - 25 februari 1466).
[19] Jan Walch, "Karel de Stoute", Amsterdam, blz. 48 t/m 54.
John Bartier, "Karel de Stoute", Arcade Brussel 1970, blz. 79-83.
[20] Rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag, no. 5589 25 februari 1465 - 25 februari 1466).
[21] No. 5589 (25 februari 1465 - 25 februari 1466).
[22] No. 5589 (25 februari 1465 - 25 februari 1466).
[23] No. 5589 (25 februari 1465 - 25 februari 1466).
[24] No. 5589 (25 februari 1465 - 25 februari 1466).
[25] No. 5590 (25 februari 1466 - 25 februari 1467).
[26] No. 5589 (25 februari 1465 - 25 februari 1466).
[27] No. 5590 (25 februari 1466 - 25 februari 1467).
[28] No. 5590 (25 februari 1466 - 25 februari 1467).
[29] No. 5590 (25 februari 1466 - 25 februari 1467).
[30] Jan Walch, "Karel de Stoute".
John Bartier, "Karel de Stoute", blz. 98.
[31] Rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag, no. 5590 (25 februari 1466 - 25 februari 1467).
[32] No. 5590 (25 februari 1466 - 25 februari 1467).
[33] No. 5590 (25 februari 1466 - 25 februari 1467).
[34] No. 5591 (25 februari 1467 - 25 februari 1468).
[35] No. 5591 (25 februari 1467 - 25 februari 1468).
[36] No. 5591 (25 februari 1467 - 25 februari 1468).
[37] No. 5591 (25 februari 1467 - 25 februari 1468).
[38] No. 5592 (25 februari 1468 - 25 februari 1469).
[39] No. 5592 (25 februari 1468 - 25 februari 1469).
[40] No. 5592 (25 februari 1468 - 25 februari 1469).
[41] No. 5591 (25 februari 1467 - 25 februari 1468).
[42] No. 5592 (25 februari 1468 - 25 februari 1469).
[43] No. 5592 (25 februari 1468 - 25 februari 1469).
[44] No. 5592 (25 februari 1468 - 25 februari 1469).
[45] No. 5592 (25 februari 1468 - 25 februari 1469).
[46] Brielle G.A. Stadsrekening 1469-1470.
[47] Codex Diplomaticus Neerlandicus, Hist. Genootschap 2e serie 1e afd. "Bepaling der schulden ten laste van het sterfhuis van wijlen Frank van Borselen, graaf van Oostervant, blz. 154 en blz. 155/156.
[48] Codex Diplomaticus Neerlandicus, blz. 150.
[49] Dr. A. W. E. Dek, blz. 41.
[50] Reygersberg II, blz. 340.
[51] Dr. A. W. E. Dek, blz. 41.
[52] Inventaris Rekenkamer no. 4, A.R.A. Den Haag, folio 50 verso.

De Nijenbeek te Voorst

Burcht, Hoge Huijs en Ruïne in bouwhistorisch perspectief

DOOR

A. MEERSTADT EN J. J. T. MOOLHUIJZEN

Inleiding

Veel is in het verleden over de Nijenbeek geschreven. Ook vonden velen aanleiding om "het Hoge Huijs" te schetsen. De reden daarvoor kan men zich indenken. De Nijenbeek ligt uniek: aan de IJssel, in de uiterwaarden, aan de rand van de Veluwezoom. Het kasteel speelde bovendien een belangrijke rol in de Gelderse historie: het heeft gediend als vluchtplaats, roofridderburcht, gevangenis en woonruimte en is het middelpunt geweest van gevechten en belegeringen.
Van het middeleeuwse kasteel is alleen de sterk vervallen donjon over: een verstilde ruïne, waar zelfs een forse boom op de dakrand groeit. De vraag rijst hoe deze toren eruit zag, voordat hij verviel tot zijn huidige staat. Welke veranderingen heeft het complex in de loop der eeuwen ondergaan? In de veelheid van bronnen zijn snippers bouwinformatie te vinden; de grote lijn ontbreekt echter. Aangevuld met eigen onderzoek is gepoogd tot een bouwhistorisch overzicht te komen.
Burcht, Hoge Huijs en Ruïne in bouwhistorisch perspectief.

Bouwhistorie

Om tot een bouwhistorisch overzicht te kunnen komen, vond een inventarisatie plaats van het gepubliceerde historische materiaal. Dit materiaal is in redelijke mate voorhanden, maar blijft in feite beperkt tot genealogische gegevens over de bewoners van de Nijenbeek.[1] Een aantal schrijvers betrok in het voorbijgaan ook de geschiedenis van het gebouw zelf in hun verhandelingen. Daarnaast zijn enkele afbeeldingen uit de achttiende, negentiende en twintigste eeuw bekend.[2] Zeer waardevol is ook de opmeting die A. Mulder maakte in 1884.[3] Hij heeft met veel oog voor detail de situatie in de tweede helft van de negentiende eeuw vastgelegd. Bij het in beeld brengen van de huidige toestand zijn wij van zijn opmeting uitgegaan.
De verspreide en ongelijksoortige gegevens wekken de behoefte aan een overzichtelijke rangschikking van de informatie uit genoemde bronnen, aangevuld met de bouwconstructieve en architectonische aspecten die bij

Afb. 1. *"Nijenbeek", zomer 1985.* Foto A. Meerstadt.

beschouwing van het muurwerk van de overgebleven bouwvolumes in het oog vallen.
Er zijn slechts twee werken die meer in detail de opbouw van de Nijenbeek beschrijven. J. H. Edelman[4] schrijft uitgebreid in zijn "Gids voor Nijenbeek" over de bouwgeschiedenis van het kasteel.
Hij bespreekt de toestand van de toren rond de eeuwwisseling aan de hand van de rondleiding door de beheerder, ter plekke. Bovendien formuleert hij een aantal veronderstellingen betreffende de historie van het kasteel. Sommige van Edelmans uitgangspunten zijn feitelijk onjuist. Enkele belangwekkende suggesties zijn helaas niet te verifiëren, aangezien niet duidelijk is waar hij zijn informatie van betrok of waar hij zijn ideeën op baseerde: iedere bronvermelding ontbreekt.

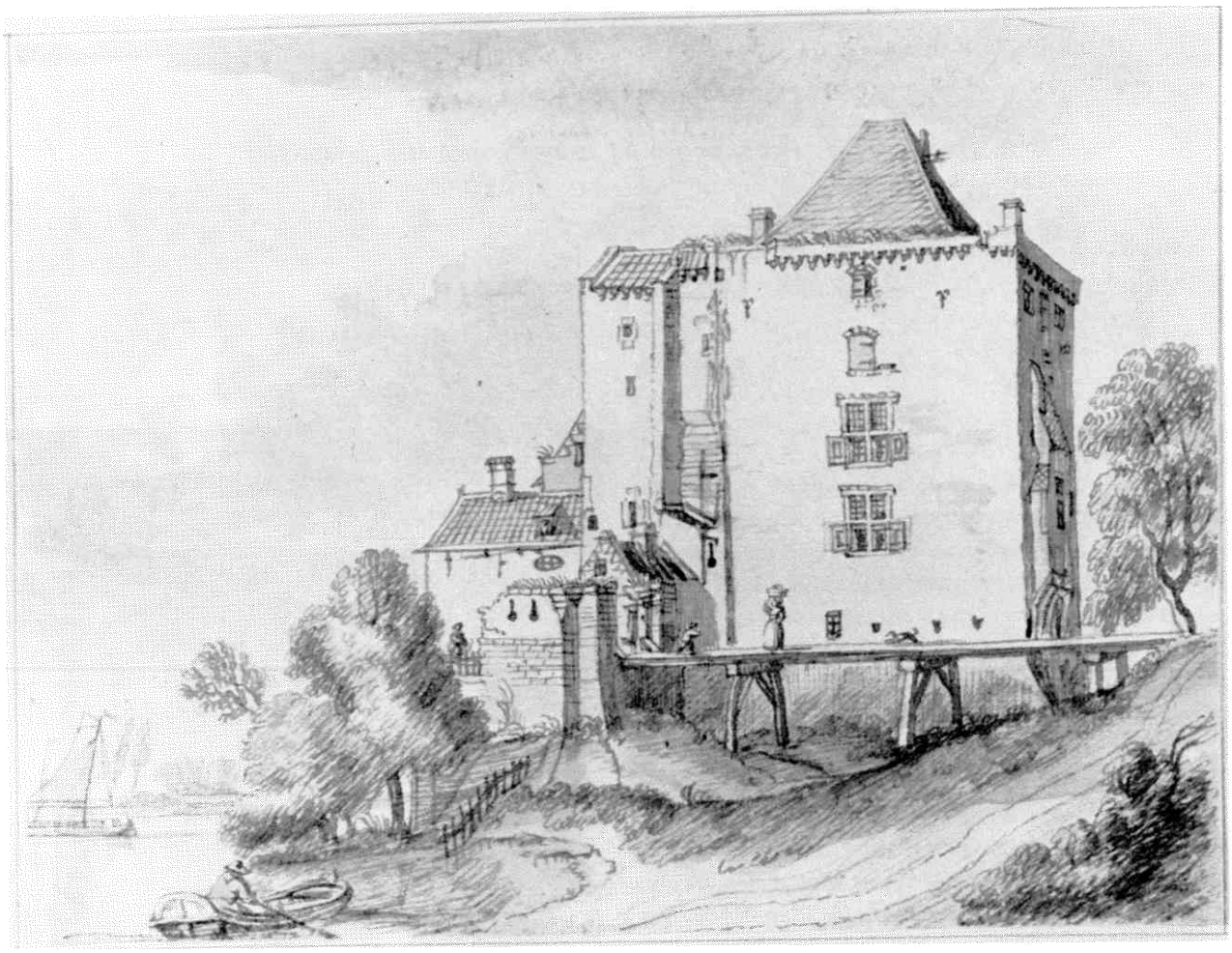

Afb. 2. *Gewassen pentekening door Jan de Beijer, de Nijenbeek (noordgevel) 1744.* Particuliere collectie. Foto R.K.D.

Als P. Bitter[5] in een recente publicatie over de Nijenbeek schrijft: "...Maar Edelman's werk heeft een nog groter gebrek: hij had geen oog voor zaken als metselverbanden en steenformaten...", is dat ten dele terecht. Tegen Bitters publicatie zou men niettemin kunnen aanvoeren, dat hij wellicht de schijn wekt, dat hij de informatie, te ontlenen aan steenformaten en metselverbanden nu juist weer een te grote betekenis toemeet! Hij gaat daarmee voorbij aan het in de Middeleeuwen veel voorkomende hergebruik van bakstenen. Hierdoor is het goed mogelijk dat stenen van een formaat dat een hoge ouderdom wordt toegeschreven worden hergebruikt in een bouwwerk van later datum. In een periode van grote bouwactiviteit en grote behoefte aan bouwmateriaal werden aan de rivier (met zijn vele ovens) vaak allerlei partijen opgekocht, uit vrees afgeremd te worden door de gebruikelijke schaarste. Een nauwkeurige datering aan de hand van de formaten is dan ook uiterst riskant. Desalniettemin deed Bitter zeer gedegen onderzoek. Terwijl zijn onderzoekingen en de onze gedeeltelijk parallel liepen, wijken onze conclusies toch op essentiële onderdelen af van de zijne.

Na doorvorsing van het historische materiaal, hebben wij, vanuit de achtergrond van onze studie,[6] de historie van de Nijenbeek vooral uit de bouwkundige hoek belicht. Waar Bitter zich wegens de slechte staat van de toren beperkte tot de buitenzijde, hebben wij ook aan de binnenzijde van het gebouw onderzoek naar bouwsporen gedaan.
Tevens is een kleinschalig onderzoek naar funderingen ingesteld onder leiding van Prof. Dr. J. G. N. Renaud.

De ontstaansgeschiedenis van de Nijenbeek

Op een landschappelijk zeer aantrekkelijke plek, aan een oude loop van de IJssel, staat de toren "Nijenbeek"; eertijds onderdeel van een groter complex. Dit gebied, waar de IJssel zich geregeld heeft verlegd en waar de Loenense Beek en de Voorsterbeek uitkomen in de IJssel, moet indertijd eveneens uit strategische overwegingen aantrekkelijk zijn geweest. Heel vroeg zal men op deze plaats reeds gewoond hebben. Aan de rand van de Veluwezoom, op de oeverwal aan het water, kon men leven van landbouw, visserij en jacht.

In 1266 wordt de Nijenbeek voor het eerst genoemd.[7] Ook voor die tijd zou hier een versterking gelegen kunnen hebben. De plaats lag op een "drielandenpunt" van Zutphen (Gelre), Oversticht en Veluwe, strategisch gesitueerd aan een bocht van de IJssel van waaruit de rivierloop richting Zutphen en richting Deventer kon worden overzien.
Aan het begin van de dertiende eeuw was de politieke situatie zodanig dat zich langzamerhand regionale machtsconcentraties hadden gevormd. Alle gronden hoorden in principe aan de Keizer van het Duitse Rijk. Het regionaal gezag is in deze tijd gevestigd. Temidden van Heerlijkheden als Keppel, Voorst, Bronkhorst, Lathum en Baer heeft de Graaf van Zutphen zich omhoog gewerkt en is hij erin geslaagd de andere Heren aan zich ondergeschikt te maken. Zutphens positie is nog steviger geworden toen onder Graaf Hendrik de Jongere Zutphen en Gelre werden verenigd. In deze invloedssfeer lag ook Nijenbeek.
Tijdens de regering van Otto I van Gelre en van Zutphen (1184-1207) werd er continu oorlog gevoerd tussen Gelre en het Sticht. Deventer veranderde geregeld van "eigenaar" en zelfs Zutphen is ver- en heroverd. Nijenbeek lag midden in dit spanningsveld en was dus voor de oorlogvoerenden van grote betekenis!

Zoals reeds eerder vermeld, wordt de Nijenbeek voor het eerst genoemd in 1266, zijnde in bezit van Dirk (Theodoricus), Heer van Nijenbeek. Het ligt echter voor de hand dat de Nijenbeek al ten tijde van de regering van genoemde Otto I, is versterkt. Wellicht is er eerst een (houten) voorloper geweest van de huidige donjon. Daarover is echter niets met zekerheid vast te stellen.
De bouw van de zware vierkante stenen woontoren moet worden geplaatst tussen circa 1170 – hierna wordt er met baksteen in de streek gebouwd – en 1266. Er is gesuggereerd dat de toren al omstreeks 1230 gebouwd zou kunnen zijn, eventueel gesticht door de landsheer en ter vervanging van een ouder bouwwerk.[8]
Het lijkt reëel om te veronderstellen dat de vierkante toren is gebouwd in de periode van relatieve rust die vanaf 1225 intreedt, voor een halve eeuw. Ten tijde van de regering van Graaf Gerard van Gelre (1207-1229) is de strijd tussen Gelre en Utrecht gesust door tussenkomst van de pauselijke legaat in het Duitse Rijk.
De bouw van de toren vindt plaats volgens de dan geldende "mode",[9] al dan niet op aansporen van de Graaf. Bekend is dat Dirk van Nijenbeek zegelt met een wapen – leeuw in een geblokt schild, gebroken door een schuinbalk – met randschrift: "Di. Th. Militis de Nieubeke"; hieruit leidt men algemeen af dat hij door bastaardij afstamt uit het grafelijke huis van Gelre.[10] Het is denkbaar dat Dirks voorvaderen misschien oorspronkelijk als "castellanus" op de burcht woonden en deze langzamerhand onder voorwaarden hebben verworven. Deze gang van zaken past in de machtsverschuivingen, zoals die in deze periode van de Middeleeuwen plaatsvinden. Velen verwierven zich bepaalde rechten, omdat door gebrek aan klinkende munt de Heer veelal in privileges uitbetaalde. Dirk is hoog op de maatschappelijke ladder geklommen, want hij wordt genoemd in een aantal belangrijke akten[11] en bovendien heeft hij de ridderslag ontvangen.[12] Bij hem start de geschreven geschiedenis van de Nijenbeek.

Eerste bouwperiode

Constructie van de toren

Nu de aanvang van de bouw van de zware donjon zeer globaal is gedateerd, beschouwen we de constructie.
Over de bouw van een toren van dit formaat gingen minstens enkele jaren heen. Strenge winters, perioden van onrust, gebrek aan geld, een tekort aan bakstenen of het ontbreken van goede vaklieden konden de bouw voor jaren vertragen. Sporen van periodieke opbouw zijn goed zichtbaar bij beschouwing van het metselwerk van de noordgevel.
Een regelmatig Vlaams verband gaat 7 lagen boven het laagste trekanker over in een onregelmatig staand verband. Hoger komen afwisselend kruis-, staand- en wild verband voor. Het metselwerk bestaat uit kloostermoppen van 33 × 15 × 8 centimeter.

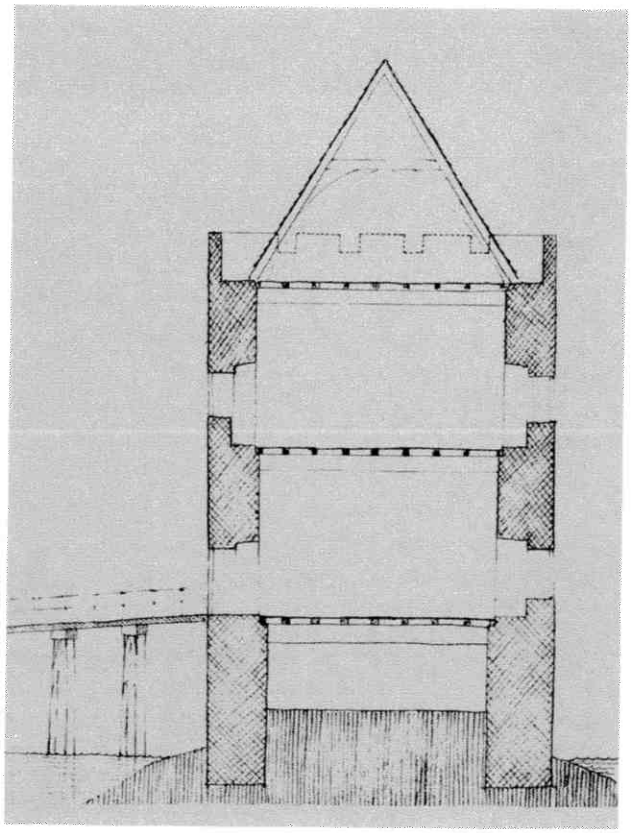

Afb. 3. *Doorsnede bouwperiode I, schets.* (J. J. T. Moolhuijzen del.)

De plattegrond van de toren is 13 bij 11,3 meter, waarbij de muurdikte varieert van 2 meter op kelderniveau tot 1,6 meter vanaf de tweede verdieping. Deze maatvoering vertoont een opvallende gelijkenis met de torens van Duurstede en Heenvliet. De plattegronden van de Nijenbeek en de donjon van het complex Waardenburg zijn nagenoeg identiek; zelfs de doorbrekingen diagonaal door de hoek naar de traptoren komen overeen.
Ongeveer 2,5 meter onder de huidige borstwering bevond zich de kantelenrij. De bouwsporen hiervan zijn nu nog duidelijk zichtbaar.[13] De oorspronkelijke hoogte van het metselwerk komt hierdoor op 17,5 meter boven het talud. Op afbeelding 3 is deze situatie geschetst. Later is de toren verhoogd tot 20 meter boven het talud.
Uit de latere constructie zoals die goed zichtbaar is op de doorsnede uit de opmeting van Mulder (afb. 12), zou men de oorspronkelijke toestand af kunnen leiden: achter de kantelenrij bevond zich een open weergang. Met een muurplaat werd op de binnenwand van de brede muur naast de weergang de houten kap opgelegd en verankerd. Mogelijk geeft het zadeldak, zoals afgebeeld op de pentekening van Jan de Beyer uit 1744 (afb. 2), een goede voorstelling van de oorspronkelijke kap.
Wat betreft de indeling van de toren: boven de kelder bevonden zich twee verdiepingen en een zolder. De houten vloer van de hoofdverdieping, gedragen door moer- en kinderbinten, lag 1,8 meter lager dan de latere, veertiende-eeuwse plavuizenvloer, die op een gemetseld tongewelf rust. De trekankers van de oorspronkelijke vloer zijn nu nog aanwezig.[14] De tweede houten vloer lag 3,0 meter lager dan de huidige verdiepingsvloer, ter hoogte van de kroonlijst in de zaal. Ook hiervan zijn de trekankers nog aanwezig. Zij bevinden zich op de hoogte waar de schoren van de latere vloer in het metselwerk zijn gevat.
De vloeren moeten onderling ontsloten zijn geweest door een houten binnentrap; voor de situering werd tot op heden geen aanwijsbaar spoor gevonden. De ingang moet ter hoogte van de hoofdverdieping hebben gelegen, toegankelijk door een houten brug tussen de toren en de vaste wal. Houten "nestkastjes", opgehangen aan het muurwerk, fungeerden als latrines. In overeenstemming met het weerbare karakter van de toren waren de lichtopeningen smal en klein. Zij zullen afsluitbaar zijn geweest met luiken.
In 1296 wordt de Nijenbeek voor het eerst vermeld in de leenacten.[15] "Den weerdt tot Nyenbeke, gelegen tuschen der Isulen ende Voorst, met den borch, huseren, velden, beemden, vischerien, molen,...". Het geheel zal dus hebben bestaan uit een weerbare burcht, gelegen op een zandrug in de IJssel, verbonden door een brug met de vaste wal, waar een complex was gelegen met woonvertrekken, schuren, stallen, een molen, een boomgaard en weilanden. Het complex had nog geen weerbaar karakter, maar de burcht had de functie van toevluchtsoord en machtssymbool. De landheer zal één van de "huseren" bewoond hebben in rustige tijden. De toren was – ook voor begrippen van die tijd – oncomfortabel, donker, koud en vochtig. De opzet en de functie zijn vergelijkbaar met de overigens kleinere en lichter gebouwde torens in het gebied van de Langerbroekerwetering.[16] Ook deze torens werden in eerste instantie niet continu bewoond, maar later evenals de Nijenbeek comfortabeler gemaakt voor bewoning.

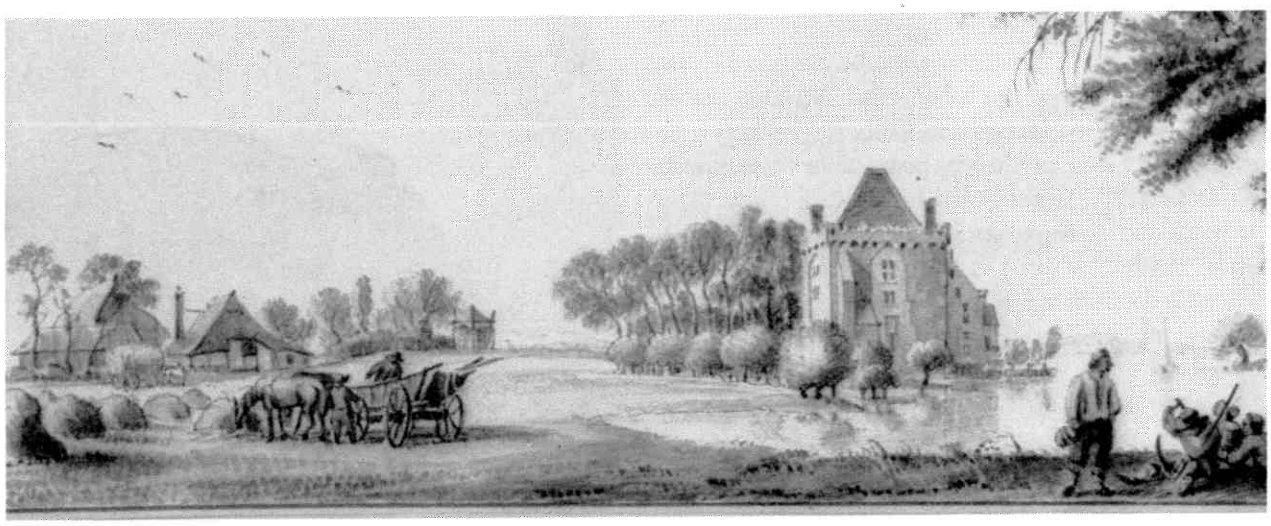

Afb. 4. *Tekening Jan de Beijer 1744, detail. De Nijenbeek gezien vanuit het zuiden.* Particuliere collectie. Foto R.K.D.

Afb. 5. Gekleurde tekening, anoniem, vermoedelijk rond 1800. De Nijenbeek gezien vanuit het noorden. Particuliere collectie. Foto R.K.D.

Machtsverhoudingen rond de tweede bouwperiode

Om de randvoorwaarden te onderkennen, die door de tijd zijn gesteld aan de uitbreidingen van de donjon, wordt eerst de stand van zaken op "politiek" gebied beschreven.

Ten tijde van de regering van Reinald II van Gelre (1319-1343), die in 1339 de hertogstitel in de wacht sleepte, heeft het Gelderse gebied zijn grootste omvang gekregen en heeft de landsheerlijke macht zich krachtig ontwikkeld.

De tweede helft van de veertiende eeuw wordt gekenmerkt door partijtwisten; een verschijnsel dat overal in Europa voorkomt. De algemene achtergrond hiervan wordt gezocht in het tekort schieten van het landsheerlijk gezag.[17] Met name na de dood van de landsheer ontstond er een voedingsbodem voor twisten.

Reinald III komt in 1343 zonder problemen aan de regering, maar na de dood van de reeds afgetreden Reinald II in 1350 ontstaat de ruzie over het verdelen van de erfenis. Er zijn twee partijen: de Heeckerens, de plattelandspartij die een mild landsheerlijk gezag voorstaat en Reinald III steunt, tegenover de Bronkhorsten, de partij van de hoge adel (bannerheren) en de steden, die Eduard steunt. Telkens raken zij slaags, totdat Eduard in 1361 zijn broer Reinald bij Tiel verslaat en opsluit; eerst op Rosendael, later op Nijenbeek.

Hiermee krijgt Gelre 10 jaar rust, tot in 1371 Eduard en Reinald kort na elkaar overlijden, beiden zonder nakomelingen. Nu strijden hun zusters om de erfopvolging en opnieuw laait de partijstrijd tussen de Heeckerens en de Bronkhorsten hoog op. Mechteld – gehuwd met Jan van Chatillon, Graaf van Blois – wordt gesteund door de Heeckerens. Aan de zijde van Maria, gehuwd met Willem, Hertog van Gulik, strijden de Bronkhorsten.

De Heeckerens houden huis op de Veluwe, inmiddels bijgestaan door de Bisschop van Utrecht. Zij belegeren ook de Nijenbeek in 1372. Hoewel de kastelen Hell, Aller en Cannenburgh werden ingenomen mislukte de aanval op de Nijenbeek. Het slot was door zijn ligging waarschijnlijk niet volledig in te sluiten! Communicatie met de "buitenwereld" bleef kennelijk aan de IJsselzijde steeds mogelijk. De situatie blijft onrustig tot in 1377 Jan van Chatillon en zijn vrouw Mechteld hun hertogelijke ambities opgeven en de erkenning van Willem van Gulik als hertog van Gelre een feit wordt.

Tweede bouwperiode

Ommuring voorplein, traptoren, poortgebouw, verhoging toren, constructie tongewelf

Het is niet zonder reden dat wij het tijdsgewricht van de veertiende eeuw in dit artikel betrokken; de boven kort aangeduide gebeurtenissen maken het wellicht mogelijk een beter inzicht te krijgen in de bouwgeschiedenis van de Nijenbeek. Het blijkt in politiek-maatschappelijke zin een roerige periode en als gevolg daarvan ook in bouwkundig opzicht de eeuw van de grote bouwactiviteit. In deze periode moet namelijk zowel de bouw van de traptoren, als de bouw van de voorhof met het poortgebouw worden geplaatst. Voorts is de toren verhoogd en van een tongewelf voorzien. Tenslotte heeft de versterking van de voorburcht in dit tijdsbestek plaatsgevonden; wij zullen daar later nog apart op terugkomen. De erven van de eerder genoemde Dirk van Nijenbeek, droegen het kasteel in 1297 over aan Graaf Reinald I van Gelre. Waarschijnlijk kocht de graaf het huis vanwege zijn strategische betekenis. In de leenakte van 1296 was nog geen sprake van een afzonderlijke voorburcht; in de leenakte van 1 januari 1383 wordt echter Willem van Steenbergen beleend met "...dat huys ende borch tot Nyenbeke met synen vurgeburcht ende allen synen tobehoren...".[18] Tussen 1297 en 1383 dienen de "bouwactiviteiten" te hebben plaatsgevonden die de voorburcht deden ontstaan. Zoals vermeld is in 1296 al sprake van een agrarisch middelpunt. Langzamerhand zal deze eenheid in etappes versterkt zijn, zodat uiteindelijk gesproken wordt over burcht en voorburcht.
Het weinige dat over het slot bekend is kan men vinden in de landmeestersrekening van Amillius van Billen over 1314-1315. Onder andere wordt vermeld dat de Gravin van Gelre van 19 tot 22 juni 1314 op het slot verblijf hield en de Graaf van 9 tot 10 februari 1315, op doorreis naar Beekbergen.[19] Ook worden inkomsten vermeld uit molens en de visserij en staan onder de uitgaven reparaties aan het dak en de brug. Daarnaast werden er grote hoeveelheden graan heengevoerd, hetgeen wijst op een sterke bezetting. Hieruit mag de grootte van het complex blijken.

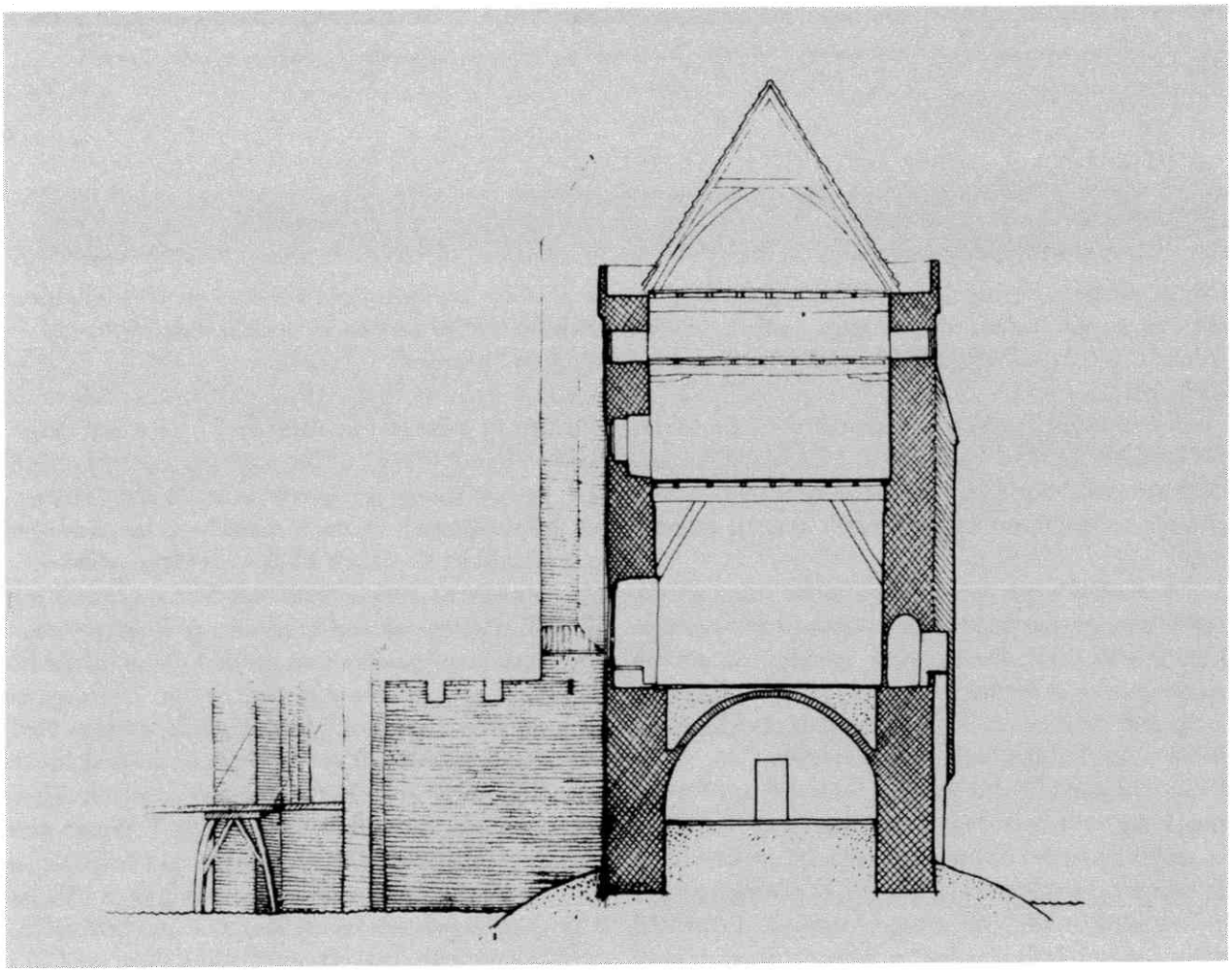

Afb. 6. *Doorsnede bouwperiode II, schets.* (J. J. T. Moolhuijzen del.)

In 1342 wordt er gesproken van "Claes Henrycs des Coccs sone te Nijenbeke",[20] waarschijnlijk een zoon van Henric de Cocq van Opijnen, na 1351 richter van de Veluwe. Claes zal waarschijnlijk de Nijenbeek in pand hebben gehad. Het is niet aannemelijk dat de Gelderse hertog zijn macht over dit strategische kasteel wilde verliezen. Hertog Eduard heeft in 1364 de pandrechten ingelost bij Johan de Cock van Opijnen tegen een jaarlijkse uitkering.[21] Dat heeft zeker zijn redenen gehad, want Johan stond aan de kant van de door Eduard verslagen Reinald III en de Heeckerens. In 1364 komt dan "Reynaldus de Steenbergen in Nyenbeec" voor als rentmeester van de Veluwe.[22] Deze en zijn broers Peter, Hendrik, Willem, Gerrit en Jan worden hierna geregeld genoemd in verband met de Nijenbeek. Het waren invloedrijke lieden, die veel bezittingen hadden en in de gunst stonden bij Hertog Eduard.[23] Mochten de pandrechten op de Nijenbeek dan ook van de Cock zijn overgedragen op Reinald van Steenbergen, in 1383 krijgt Willem van Steenbergen het slot in leen. Deze familie van Steenbergen zal tot de achttiende eeuw eigenaar blijven.

Inmiddels is – zoals eerder vermeld – de in 1361 gevangen genomen ex-hertog Reinald aan het begin van 1365 overgeplaatst naar de Nijenbeek. Over deze gevangenschap doen de wildste verhalen de ronde. De oudste versie vindt men in de kroniek van Erkelenz[24] uit 1569. Hierin staat dat men Reinald gevangen zou hebben gehouden "sonder ketten of andere banden". Reinald was namelijk "ein vett man en uittermaten grof und schwair van vleisch und corpus". De doorgangen en trappen in het kasteel waren dan ook zo smal dat mensen van normale omvang konden passeren, maar dat Reinald zou blijven steken. De charme van legendes is dat zij zich in de volksmond versterken. Zo weet Van Schlichtenhorst (1654) te melden "dat men de deur, daar hij eerst was ingegaen, wegen zyne zwaer-lyvigheyd had moeten uitleggen".[25] Hier wordt gedoeld op de muurkamer in de westgevel, die vanwege het aangrenzende privaat met enige fantasie als gevangeniscel kan worden aangemerkt. Het afgrijselijkste verhaal is zeer recent: W. Jappe Alberts[26] denkt namelijk aan een hongeroedeem als reden van de forse omvang en latere doodsoorzaak van de beklagenswaardige Reinald. Tot zover een greep uit de varianten van de legende van de Dikke Hertog. Natuurlijk zijn er ook meerdere auteurs die met scepsis tegenover deze legende staan, in wier gelederen wij ons graag scharen.
Het lijkt niet reëel dat Eduard zijn broer Reinald zou laten hongeren of dat hij hem zou vernederen door een eenzame opsluiting in een cel van 3 bij 2 meter. Waarschijnlijk heeft Eduard zijn broer vriendelijk doch dringend van het dagelijkse (strijd)toneel verwijderd en hem in de Nijenbeek onder "curatele" gesteld. Dientengevolge zal hij daar waarschijnlijk goed zijn behandeld en verzorgd.

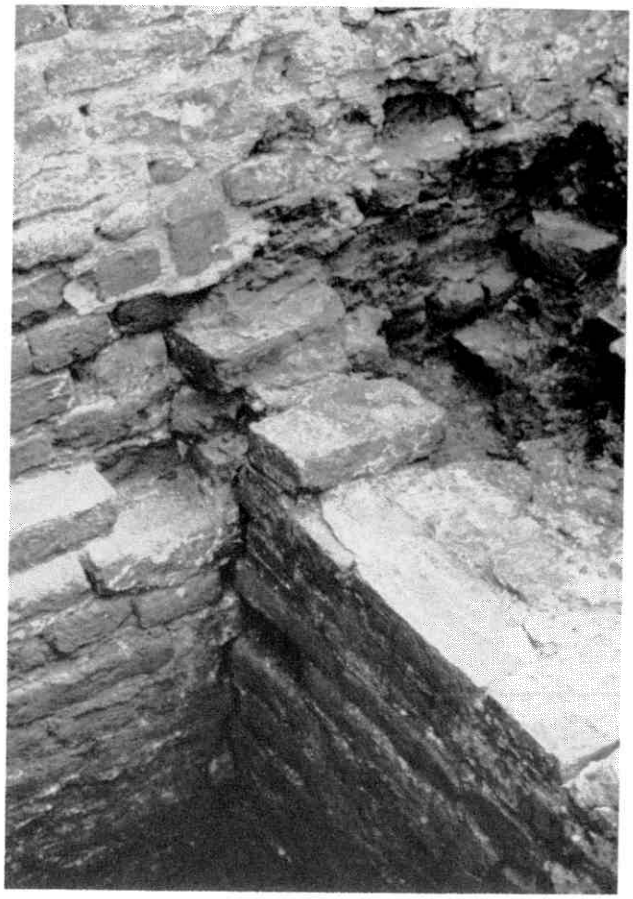

Afb. 7. *Binnenhoek-aansluiting traptoren en de westelijke schildmuur (sondering nr. 1).* Foto A. Meerstadt.

Het ligt voor de hand dat een combinatie van factoren aanleiding zal zijn geweest tot het ontstaan van de legende. Te denken valt aan de getraliede muurkamer en de blinde toog in de muur tussen deze kamer en de grote zaal, die evenwel nog niet op een uitbreking hoeft te duiden. En, misschien was Reinald al corpulent en is hij zodanig verzorgd dat zijn gewicht alleen nog maar toenam. Feit blijft in ieder geval dat Reinald te Nijenbeek in verzekerde bewaring is gesteld. Het moet een veilige plaats zijn geweest; zeker als blijkt dat na de dood van Reinald en Eduard het slot een zware belegering kan doorstaan. Bovendien, is een kasteel zonder legende wel een volwaardig kasteel...?

Wat betreft de datering van de bouwactiviteiten zijn twee periodes waarschijnlijk: de redelijk stabiele regering van Reinald I en II (1287-1343) of de 10 jaren van relatieve rust na de gevangenneming van Reinald III door Eduard in 1361.
Om te trachten deze zeer globale aanduiding te preciseren en de juiste fasering vast te stellen van de bouw van traptoren, voorhof en poort, hebben wij enige sonderingen uitgevoerd.

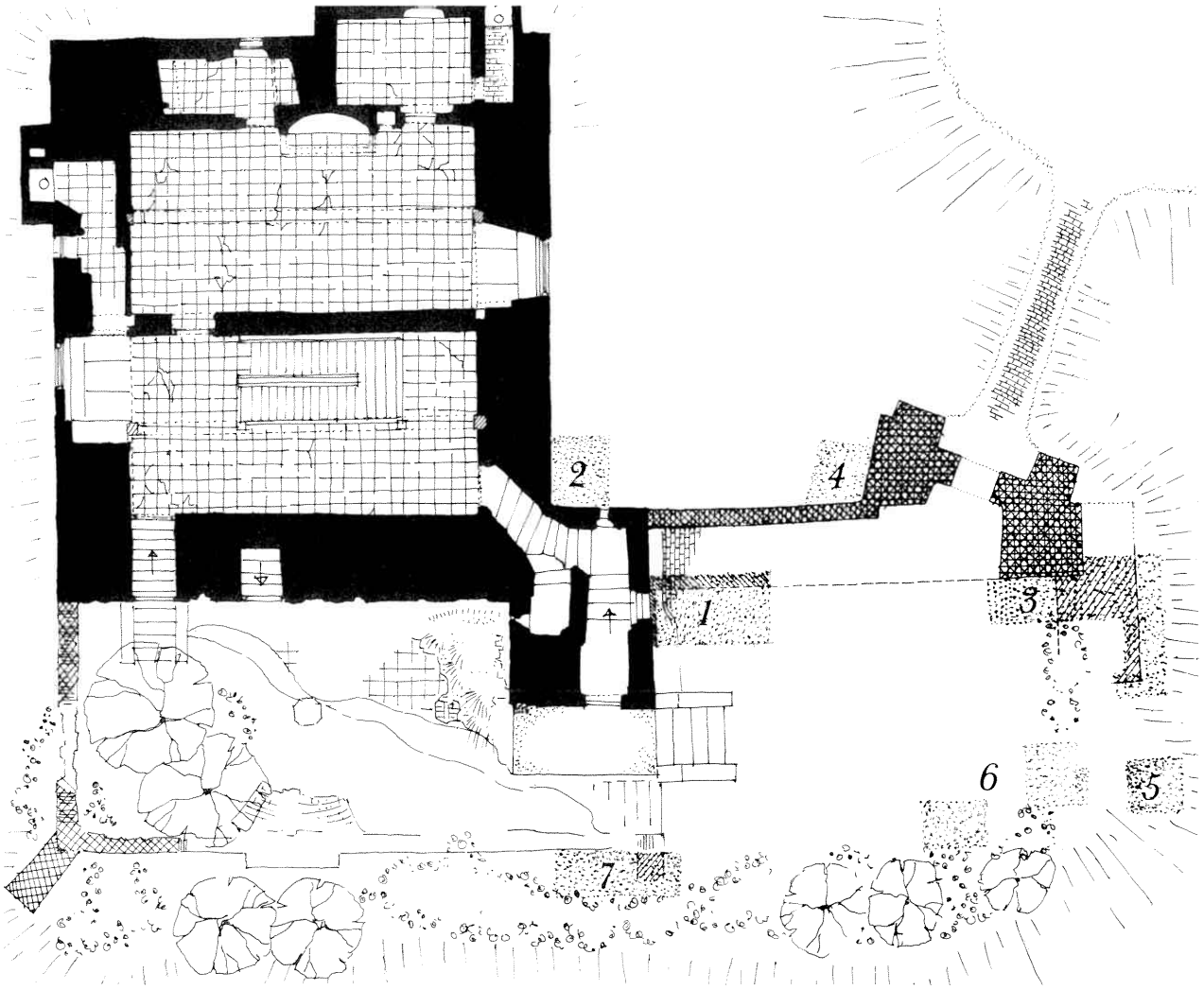

Afb. 8. *Plattegrond huidige situatie, aangegeven zijn de zeven sonderings-locaties.* (J. J. T. Moolhuijzen del.)

Bouwhistorisch onderzoek ter datering van de tweede bouwperiode

In totaal heeft er op zeven locaties onderzoek plaats gevonden naar bouwvoegen, funderingen en aanleghoogten van het metselwerk (afb. 8). Hierdoor is het volgende aan het daglicht gekomen.

De westzijde van het voorpleintje werd begrensd door een 1,78 meter brede muur, die zich overigens ook nu nog in het plaveisel aftekent. Deze muur is aan de binnenzijde in verband gemetseld met de fundering van de traptoren (zie afb. 7 en locatie 1 in afb. 8). Beide bouwdelen zijn derhalve gelijktijdig gebouwd.

Bij de aansluiting aan de buitenzijde van de westmuur met de donjon bevindt zich daarentegen een bouwnaad (locatie 2), zoals die ook boven het maaiveld tussen traptoren en donjon is te zien. Traptoren en voorplein zijn dus in een latere fase toegevoegd; dat gebeurde vaker!

Ook is de aansluiting bekeken tussen de overhoeks geplaatste poort en de westmuur (locatie 4). Hier was wederom sprake van gelijktijdig opgetrokken muurwerk. Verrassende conclusie luidt dat de hele bouwmassa van het voorplein, inclusief de traptoren, in één keer is verrezen. P. Bitter schrijft: "Vermoedelijk is dit poortfundament, gezien het steenformaat, één van de laatste toevoegingen vóór periode IV." Zijn periode III dateert hij vaag, aan de hand van steenformaten, als vroeg veertiende-eeuws.[27] Hij gaat er dus van uit dat de poort is toegevoegd aan de westelijke schildmuur, zoals die muur op zijn beurt weer op een ander tijdstip gebouwd zou zijn dan de traptoren. Geprikkeld door deze visie hebben we de kwestie opnieuw aan de orde gesteld; op grond van onze waarnemingen kunnen wij nu een overtuigender schets geven van de ontwikkelingen. Waarbij ook voor ons eens te meer duidelijk werd, hoe voorzichtig men met baksteenformaten om dient te gaan.

De overhoekse plaatsing van de poort is opvallend.[28] De situatie en vorm van de voorburcht moeten deze hoek bepaald hebben.

Aan de noordzijde van de poort loopt de fundering 1,8 meter door onder het maaiveld en wijkt na 2 meter in oostelijke richting weer terug (locatie 3).

Mogelijk is dit de fundering van een uitgebouwde hoektoren geweest.

Ten slotte hebben wij naarstig geprobeerd de ligging van de oostmuur van het voorplein vast te stellen (locatie 6 en 7). Hieruit zouden de binnenwerkse maten van het voorplein kunnen worden afgeleid. Hoewel op een aantal prenten – zoals de pentekening van De Beyer, afb. 2 –, een rechte verticale steenachtige begrenzing van het voorplein aan de oostzijde is te zien, hebben wij deze niet aangetroffen. Het is zeer wel mogelijk dat dit deel van de ommuring is afgebrokkeld of gesloopt.

Op de westmuur van het voorplein zal een weergang met kantelenrij hebben gelegen. Boven de aansluiting van het restant van deze muur, juist daar waar de traptoren verbreed werd, is aan de binnenzijde van de traptoren op manshoogte een toog zichtbaar in het metselwerk. Waarschijnlijk heeft hier de entree vanaf de weergang naar de eerste verdieping van de donjon gelegen. De hoogte van de westelijke schildmuur wordt dus door de plaatsing van de entree bepaald, die dan exact het niveau blijkt te hebben van de oorspronkelijke houten vloer in de toren! De bouw van het tongewelf moeten we dan ook in een latere fase plaatsen. Bitter[29] veronderstelt dat de versmalling van de traptoren aan de noordwest-zijde niet origineel is, maar "het resultaat kan zijn geweest van een aanpassing van de trap en de doorgangen tot de woontoren aan de nieuwe vloerhoogtes". Hij doorziet dat de merkwaardige bouwkundige plaatsing van de traptoren ingegeven is door de verhoging van de vloeren. Wanneer hij echter over een versmalling van de traptoren spreekt, blijkt dit niet juist. Integendeel: er is sprake van een verbreding van de voet van de toren. Omdat deze tegelijk is gebouwd met de bewuste schildmuur, is al tijdens de bouw rekening gehouden met de doorgang vanuit woontoren en traptoren naar de weergang op de muur. Deze doorgang is overdekt geweest en dat geeft de verbreding te zien aan de basis van de traptoren, die op de opmeting van Mulder derhalve zijn originele vorm heeft.

De bouw van een gemetselde traptoren was een uitvoeringstechnisch moeilijke zaak. Toen dan ook de donjon werd voorzien van een tongewelf, heeft men makkelijker de aansluitingen van de trap aan de nieuwe vloerhoogtes kunnen aanpassen dan de trap zelf. Dit verklaart tevens de merkwaardige situatie ter hoogte van de eerste verdieping, bij de schuine doorbraak naar de donjon. Hier komen twee trappen op elkaar uit zonder bordes (zie afb. 8).

Het voorplein is niet onderkelderd, zodat de ruimte tussen de nieuwe bouwmuren ongeveer 3,5 meter opgehoogd moest worden, om op het niveau van de begane grond te geraken. De gracht uit de eerste periode behoorde immers opgevuld te worden. De vondst van scherven, bestaande zowel uit grijs steenwerk als grof rood aardewerk in deze opgehoogde grond maakt het mogelijk de bouw van de traptoren en de ommuring te dateren.

Het steenwerk valt het beste te determineren.[30] Onder andere zijn meerdere fragmenten van het typische "jacoba-kannetje" met de scherpe schouderribbel gevonden, vervaardigd in de potterijen van Siegburg. Een paar fragmenten, leiblauw op de breuk en aan de buitenzijde voorzien van ijzerhoudende kleipap, overtrokken met zoutglazuur, komen waarschijnlijk uit Langerwehe. Dit vondstenmateriaal voert tot een datering in de tweede helft van de veertiende eeuw. De historische gegevens die eerder zijn vermeld sluiten hierop aan.

De aanbouw van traptoren, voorhof en poort zijn nu gedateerd. De resultaten van onze sonderingen maken het zeer aannemelijk dat deze bouwactiviteiten hebben plaatsgevonden in de relatief rustige periode tussen 1361 en 1371.

Kort na de ingrijpende uitbreiding moet het tongewelf gebouwd zijn.[31] Een stenen vloer gaf meer status en was bovendien brandveiliger. Om voldoende opslagruimte in de kelder te houden is de nieuwe vloer 1,8 meter hoger gelegd. De tweede vloer is ook verhoogd, waarschijnlijk om het representatieve aanzien van de zaal te behouden. De muurkamertjes en de gemakken zijn aansluitend op het (nieuwe) niveau van de plavuizenvloer aangebracht (zie afb. 6). Mede hierdoor werd het comfort verbeterd. Hier eindigt de tweede bouwperiode.

Voorburcht

De versterking van de voorburcht moet gedeeltelijk parallel gelopen hebben met de tweede bouwperiode van de burcht. De voorburcht zal hebben gelegen ten noordwesten van de donjon op het verhoogde terrein, waar de huidige boerderij, de woonkeet en schuren staan (zie afb. 9). Zoals reeds eerder vermeld, zal de voorburcht

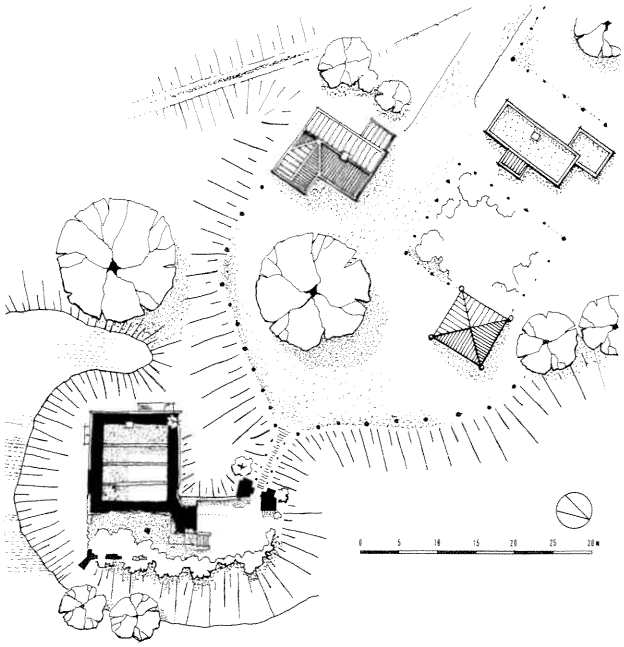

Afb. 9. *Situatie van de toren en het boerderij-complex waar oorspronkelijk de Voorburcht moet hebben gelegen.*
(J. J. T. Moolhuijzen del.)

door situatie en vorm tot de typische overhoekse plaatsing van de poort geleid hebben. Het ligt voor de hand dat de bijgebouwen al sinds de bouw van de donjon hebben gelegen op de natuurlijke hoogte, die later versterkt werd tot voorburcht. De versterking van de voorburcht[32] zien wij daarom meer als een doorlopend proces gedurende een kleine eeuw, tussen 1296 en 1383. Misschien heeft het zwaartepunt van de bouw van de voorburcht gelegen tijdens de regeringsperiode van Reinald I en II, die in die tijd ook de volledige beschikking hadden over de Nijenbeek. Het totale complex zal zijn voltooiing als forteresse hebben gekregen vóór 1372, wanneer de zware belegering plaatsvindt die afgeslagen wordt.
Het zou onterecht zijn gedetailleerder in te gaan op de bouw en indeling van de voorburcht, die in 1595 voor het laatst genoemd wordt.[33] Slechts omvangrijke opgravingen kunnen grotere duidelijkheid verschaffen. Dat neemt niet weg dat aan de hand van beter gedocumenteerde voorburchten van andere kastelen, het verloop van de maatschappelijke ontwikkelingen in die periode en een inventaris[34] van Nijenbeek uit 1506 enkele globale veronderstellingen kunnen worden gedaan. Hierin onderschrijven wij de visie van Bitter.

Van Burcht naar Hoge Huijs

In de 15de eeuw is er weinig gebouwd aan de Nijenbeek. Het is de tijd waarin de invloed van de adel tanende is. In de 14de eeuw moeten wij ons de invloedrijke Steenbergens mede voorstellen als roofridders. Zij hadden een groot bezit en behandelden hun ondergeschikten niet altijd even zachtzinnig o.a. door hoge tollen, belastingen, e.d. Zij waren ook de steden een doorn in het oog, zeker door hun activiteiten op de IJssel vanuit de Nijenbeek.[35]
Als de macht van de steden in de loop van de 15de eeuw toeneemt, betekent dat niet veel goeds voor de kastelen (en hun heren). Sommige roofriddersloten, waaronder de Voorst bij Zwolle van de beruchte Sweder van Voorst, worden met de grond gelijk gemaakt. Nijenbeek is dit lot bespaard gebleven, waardoor het nu nog rest als één van de weinige overgebleven tastbare herinneringen aan de hertogelijke bezittingen van Gelre. Echter, ook hier is het kasteel ten dele afgebroken. Hertog Karel van Egmond van Gelre heeft in 1506 de al genoemde inboedellijst laten maken en alles verkocht. In 1523 vinden sloopwerkzaamheden plaats.[36] Over het algemeen wordt aangenomen dat het hier gaat om een (gedeeltelijke) afbraak van de voorburcht. Het complex verliest dan zijn weerbare karakter: van Burcht naar Hoge Huijs.
Toch raakt het slot nog in twee schermutselingen betrokken. In 1585, tijdens de Tachtigjarige Oorlog, werd de Nijenbeek door de Spanjaarden onder De Taxis veroverd en in 1586 door Leicester heroverd. In de volgende eeuw tijdens het rampjaar 1672 nam Johan Maurits van Nassau, één van de bevelhebbers van het Staatse leger,

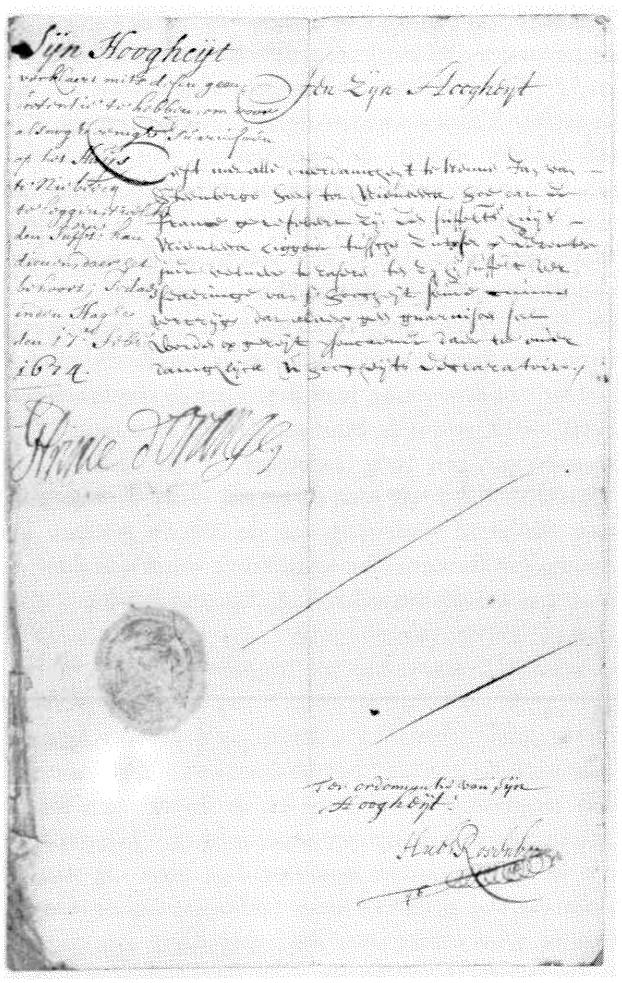

Afb. 10. *Verzoek van Johan Thomas van Steenbergen om een verklaring van de Prins van Oranje om geen troepen te zullen legeren te Nijenbeek. De Prins verklaart aldus in zijn antwoord in de marge (via één van zijn secretarissen). 17/2/1674, gezegeld.*
Particuliere collectie. Foto Rijksarchief in Gelderland.

zijn intrek in de Nijenbeek. Het uit 22.000 man bestaande leger vormde langs de IJssel een linie. Maar, aangezien de Fransen bij Lobith over de Rijn trokken is het niet tot een gewapend treffen gekomen. Desalniettemin werd de Veluwe – en derhalve ook Nijenbeek – door de Fransen bezet. In tegenstelling tot veel andere kastelen werd de Nijenbeek niet verwoest, aangezien Johan Thomas van Steenbergen in 1674 van één van de Franse legeraanvoerders, de Hertog de Luxembourg, een "sauve garde" kreeg. De daarbij behorende plaat, die aan de muur van het kasteel was bevestigd, hangt nu in het museum te Zutphen.
Bijna iedere schrijver vraagt zich af hoe Van Steenbergen deze sauve garde verkreeg. Bij naspeuringen in het Archief van het huis Vornholz[37] hebben wij de oplossing voor dit vraagstuk gevonden: Van Steenbergen vroeg een verklaring aan Prins Maurits dat hij de Nijenbeek niet (weer) voor een troepenlegering zou gebruiken. Via één van zijn secretarissen heeft Maurits dat toegezegd. De desbetreffende brief is opgenomen als afbeelding 10.

In tegenstelling tot veel andere schrijvers zijn wij uitvoerig ingegaan op de vroege tijd van de Nijenbeek: door de weinige concrete informatie een braakliggend terrein. Er zijn ook zeer weinig bronnen van die tijd. De meeste aanwijzingen waren te verkrijgen door bestudering van de nog aanwezige bouwmassa, het muurwerk (steenverbanden, aansluitingen, detaillering, ankers, etc.) en door enige sonderingen. Over de derde periode is meer bekend: er zijn afbeeldingen en ook de opmeting van Mulder uit 1884 is zeer informatief.

Derde bouwperiode

Het Hoge Huijs
Toevoegingen voor woonfunctie
Verbouwingen en restauratie

Langzaam maar zeker veranderde de functie van de Nijenbeek. In 1523, wanneer er van afbraak melding wordt gemaakt, is wellicht de voorburcht "ontmanteld". Er kunnen ook bijgebouwen zijn gesloopt. De hoofdbouw is gelukkig behouden gebleven. Edelman[38] suggereert dat rond die tijd de eerste uitbreiding aan de oostkant van de toren zal hebben plaatsgevonden. De kruisgewelven van de oostvleugel zijn inderdaad te dateren rond het midden van de zestiende eeuw. Het opgaande muurwerk heeft soms slechts een dikte van circa 30 centimeter.
Wellicht is er vanaf de ingebruikname van de oostvleugel sprake van permanente bewoning in de toren door de eigenaar en zijn familie. Hier begint dan de periode van het Hoge Huijs.

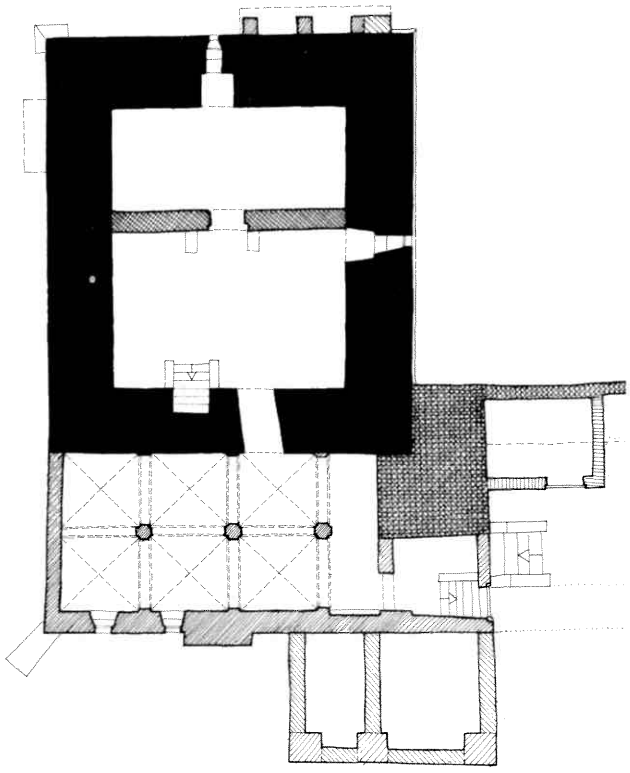

Afb. 11. *Plattegrond bouwperiode III, situatie rond 1744.*
(J. J. T. Moolhuijzen del.)

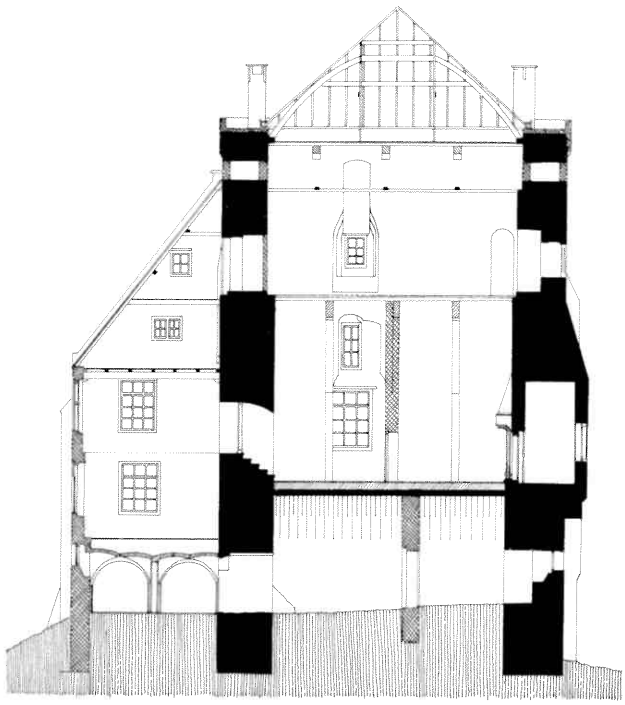

Afb. 12. *Opmeting Mulder, 1884, doorsnede.*
(Tekening J. J. T. Moolhuijzen)

Sinds die tijd is er veel verbouwd. Zo is de onderbouw van de oostvleugel gemetseld in halfsteens verband, terwijl het bovenste gedeelte een staand verband laat zien. De verhoging van de oostvleugel zal ongeveer halverwege de achttiende eeuw hebben plaatsgevonden.
Eerder – te oordelen naar de nog aanwezige poeren: aan het eind van de zestiende eeuw – werd een rechthoekige vestibule toegevoegd aan de noordkant van de oostvleugel. Deze werd gebouwd naast de traptoren – in hetzelfde gevelvlak –, maar rivierwaarts uitstekend buiten de oostvleugel. Deze vestibule heeft men afgedekt met een zadeldak. Ook werd op het voorplein een huisje gebouwd. Een en ander is te zien op de pentekening van De Beyer uit 1744 (afb. 2). In die tijd was het kasteel "oud en vervallen".[39]
Aan het eind van de achttiende eeuw vindt een grote restauratie plaats.[40] De vestibule wordt ingekort – daarmee in het vlak van de gevel van de oostvleugel komend – en afgedekt met een lessenaarsdak. De vrijkomende poeren zijn terug te vinden in het talud aan de oostzijde en staan ook ingetekend op de opmeting van Mulder uit 1884.
In de toren heeft men de derde verdieping uitgebroken en ook werd de borstwering opnieuw opgemetseld; nu voorzien van grote vierkante openingen, die later overigens weer zijn dichtgezet. Voorts werd het schilddak van de toren door een lager puntdak vervangen. Het huisje op het plein werd nog vervangen door een kleiner bakhuis, dat tenslotte aan het begin van deze eeuw is afgebroken. Op deze manier wijzigden de verschillende eigenaars het kasteel.

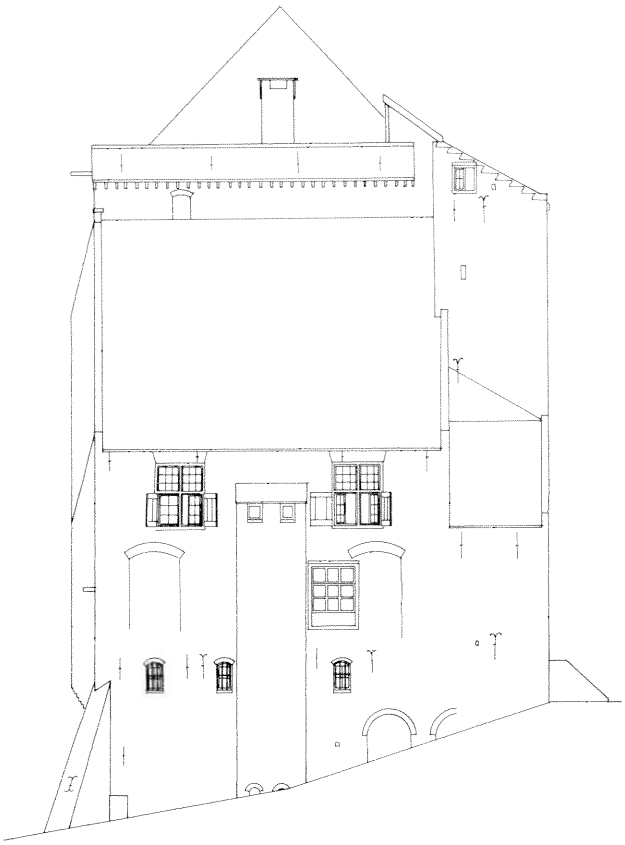

Afb. 13. *Opmeting Mulder, 1884, Oost-Gevel.*
(Tekening J. J. T. Moolhuijzen)

Zo zijn ook de kruis- en kloosterkozijnen in de toren "met de mode mee" opgevolgd door brede schuiframen, welke vervolgens weer werden vervangen door de huidige smallere ramen. De toenmalige eigenaar, A. Schimmelpenninck van der Oye, vond die "beter in overeenstemming met het gebouw".[41] Onder de familie Schimmelpenninck van der Oye kende de Nijenbeek een glorietijd. Men had het slot ingericht voor rondleidingen en onderhield het goed.

Ruïne

Hoe schril is de tegenstelling met het heden. Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog – april 1945 – is het kasteel dat als Duitse uitkijkpost in gebruik was, door Canadees geschut onder vuur genomen. De opzet om de aanwezige Duitsers te verdrijven gelukte. Daarbij werd de oostvleugel totaal vernield, de traptoren ging grotendeels verloren en ook het dak is van de toren gevaagd. De buitengewoon stevige donjon bleef echter overeind. De granaatinslagen zijn nog steeds te zien.
De herstelwerkzaamheden waren zeer summier en ook het onderhoud – zo dat al plaatsvond – heeft in de afgelopen veertig jaar ernstig te wensen overgelaten. Een provisorisch rieten kapje, waarmee de toren was afgedekt, is inmiddels geheel ingestort. Regen en wind hebben vrij spel, waardoor steen- en houtwerk zijn aangetast. Geregeld vallen hele brokken metselwerk naar beneden, met name na vorstperiodes. Op de omgang groeit zelfs een omvangrijke boom. Onze opmeting (afb. 15 en afb. 16) legt de huidige situatie vast, evenals de foto aan het begin van dit artikel (afb. 1). Onbeschermd hangt nog boven in de toren het rouwbord van eerder genoemde Andries Schimmelpenninck van der Oye. De familie verplaatste dit in de revolutietijd vanuit de kerk te Voorst naar de toren.[42] Toen in verzekerde bewaring, nu ontluisterde getuige van verval...

De huidige toestand van de toren is jammerlijk, temeer daar met enkele simpele ingrepen het complex in ieder geval geconserveerd zou kunnen worden. Blijkens een beknopt onderzoek is wellicht restauratie ten behoeve van een nieuwe bestemming financieel aanvaardbaar.
Een zo duidelijk voorbeeld van een vrijstaande zware donjon in een landschappelijk zeer aantrekkelijke omgeving mag voor Nederland uniek genoemd worden. Het is te hopen dat een oplossing gevonden wordt om de fatale achteruitgang van Kasteel Nijenbeek een halt toe te roepen. Voor het te laat is!

Delft, zomer 1985.

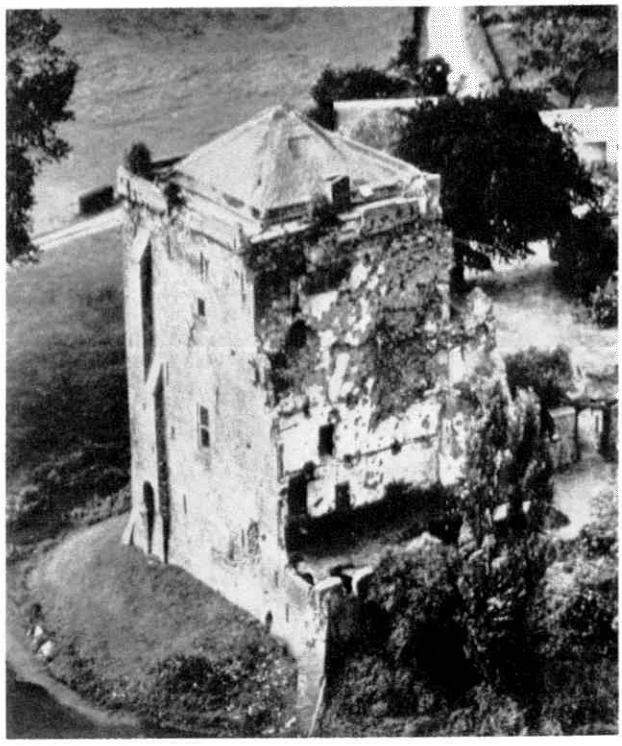

Afb. 14. *Foto Canadese luchtmacht 1946.* Collectie S.K.D.

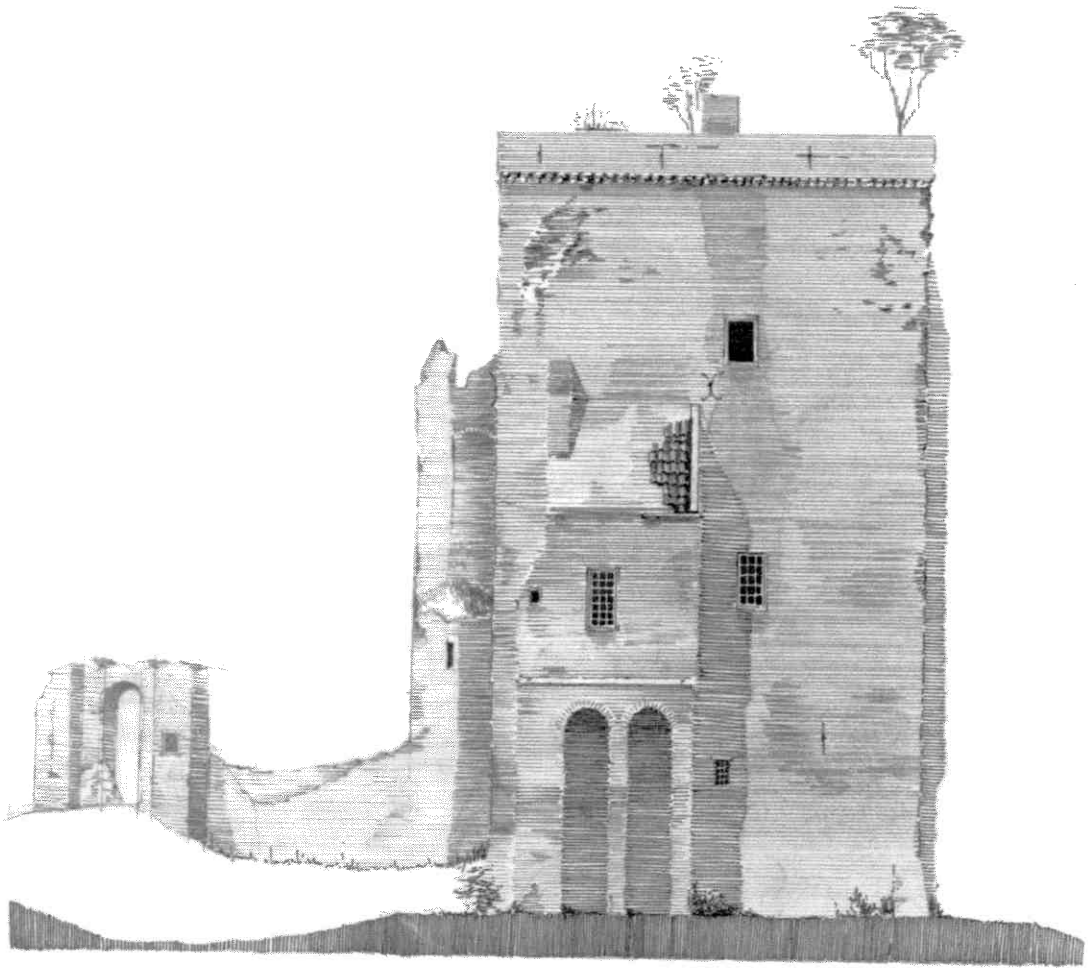

Afb. 15. *West-Gevel.*

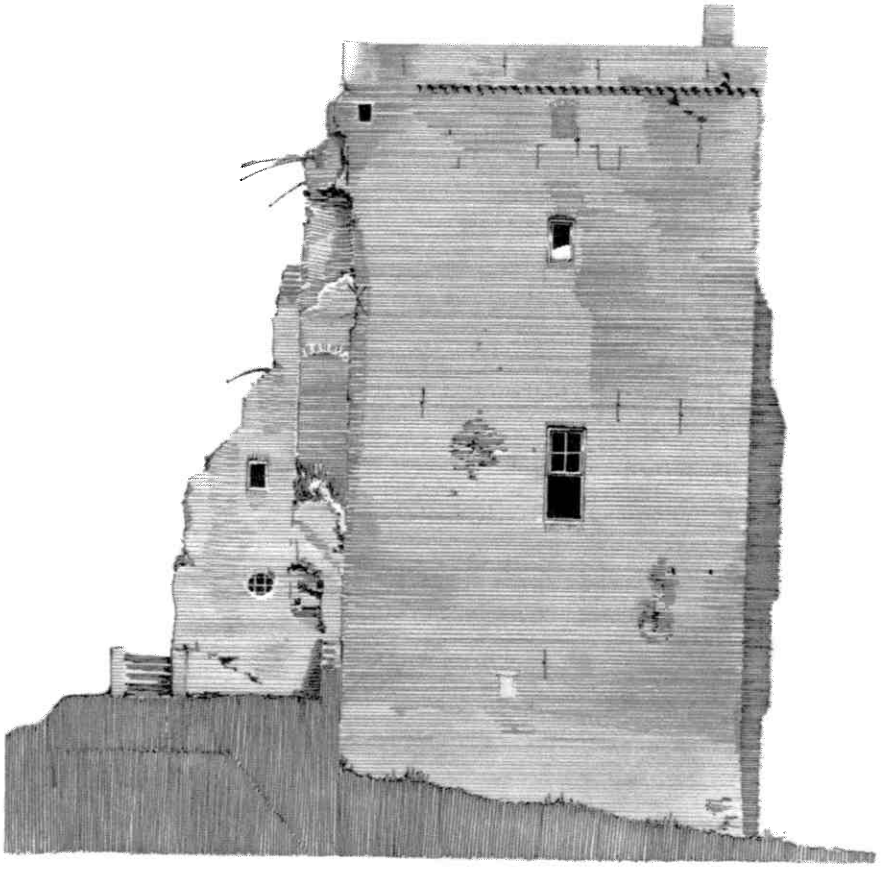

Afb. 16. *Noord-Gevel.*
(Tekening J. J. T. Moolhuijzen del.)

Noten

[1] Een lijst van leenheren en eigenaars vindt de lezer in Bijlage C van het artikel van P. Bitter, De Nijenbeek, een middeleeuwse woontoren bij Voorst; Gelre LXXV (1984) pp. 7-34.
[2] De belangrijkste afbeeldingen zijn als illustratie bij dit artikel geplaatst.
[3] Adolph Mulder was als bouwkundige werkzaam voor de Afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Departement van Binnenlandsche Zaken. Zijn opmeting van de Nijenbeek bevindt zich in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist.
[4] J. H. Edelman, Gids voor Nijenbeek, Zutphen 1900.
[5] P. Bitter, De Nijenbeek (Vgl. noot 1).
[6] Prof. Dr. J. G. N. Renaud begeleidde ons in het kader van de scriptie architectuurgeschiedenis in het vierdejaars programma voor de afstudeerrichting Architectuur, Afd. Bouwkunde, Technische Hogeschool Delft. Daarvoor werkten wij onder leiding van Dr. Ir. J. J. Raue, Vakgroep Restauratie, aan een plan tot conservering van de Nijenbeek. Bovendien deden wij een restauratievoorstel, waarin werd voorzien in een hernieuwd gebruik van de toren, waarbij de financiële haalbaarheid in het oog werd gehouden.
[7] L. A. J. W. Sloet, Oorkondeboek der Graafschappen Gelre en Zutphen, 's-Gravenhage 1872-1876, deel II nr. 895.
[8] H. M. Werner, Geldersche Kasteelen, Arnhem/Zutphen, 1908, deel II, p. 323.
[9] Vergelijkbaar zijn onder andere de donjons van Waardenburg en Brederode.
[10] Zie noot 8, deel II, pp. 323-324.
[11] L. A. J. W. Sloet, Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutphen, 's-Gravenhage 1872-1876, deel II, nrs. 895 (1266) en 912 (1269). J. Loeff, het Archief van de Commanderij van St. Jan te Arnhem, Den Haag 1950, p. 115 (1281).
Bovendien is Dirk van Nijenbeek, als getuige in de huwelijkstransacties van Graaf Reinald I met Margeretha van Vlaanderen, medeondertekenaar: Sloet, zie boven, deel III, nrs. 1101 en 1109 (1286).
[12] Ook niet adellijke personen konden in deze streek tot de ridderstand behoren.
[13] In de noord-, west- en zuidgevel tekent de bedoelde vroegere kantelenrij zich af door telkens een achttal stootvoegen boven elkaar.
[14] De trekankers bevinden zich ongeveer ter hoogte van de overgang van het metselverband. In de noordgevel op 4,5 meter boven het talud.
[15] J. S. van Veen, Register op de Leenakten, Vereniging "Gelre" (deel: het Kwartier van Arnhem), Arnhem 1917, pp. 324 ev. Bijvoegsel p. 2.
[16] Bijvoorbeeld Hinderstein, Lunenburg en Walenburg.
[17] H. M. Brokken, Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten, Zutphen 1982.
[18] P. N. van Doorninck, Leenakten van Gelre en Zutphen, 1376-1402, uit het Staatsarchief te Dusseldorf, Haarlem 1901, pp. 9-10.
[19] G. van Hasselt, Geldersch Maandwerk, deel I, Arnhem 1807, p. 175.
[20] A. H. Martens van Sevenhoven, De Steenbergens en de Nijenbeek in de veertiende eeuw, Gelre XLII (1939), pp. 23-48.
[21] Vergelijk Martens van Sevenhoven, pp. 28-29; zie noot 20.
[22] I. A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 1830-1862, deel II, p. 83.
[23] Vergelijk Martens van Sevenhoven, pp. 30, 31, 32; zie noot 20.
[24] P. N. van Doorninck, Gelderse Kronieken, Werken Gelre 5, Arnhem 1904, p. 148-214: Geldersche Kroniek, berustende in het archief der stad Erkelenz, (1569) p. 169-170.
[25] A. van Slichtenhorst, XIV; Boeken van de Gelderse geschiedenissen, Arnhem 1654, boek VI p. 142.
[26] W. Jappe Alberts, Uit de historie van Voorst, Zutphen 1972, p. 13-14.
[27] P. Bitter, p. 15, 21; zie noot 5.
[28] Prof. Renaud herinnerde zich een zodanige plaatsing slechts te hebben aangetroffen bij de opgraving van de burcht Grunsvoort bij Renkum in 1937. Vgl. Castellogica, pp. 119-126.
[29] P. Bitter, p. 13; zie noot 5.
[30] Prof. Renaud heeft de resten gedetermineerd. Bij de formulering van de resultaten van het onderzoek maakten wij gebruik van de tekst uit zijn rapport.
[31] Vergelijk noot 29.
[32] In 1296 wordt de voorburcht nog niet vermeld in de leenakte, in de daaropvolgende akte van 1383 wel. Vergelijk noot 15 en noot 18.
[33] J. S. van Veen, zie noot 15, p. 326.
[34] Hertog Karel liet in 1506 door Drost Willem van Melckrode een inventaris opstellen; deze is volledig opgenomen in het artikel van P. Bitter, bijlage Zie noot 5.
[35] Martens van Sevenhoven, p. 37; zie noot 20.
[36] I. A. Nijhoff, deel IV/2, p. 100; zie noot 23.
Hendrik de Groiffs rekening: In maart 1523 was "eyn baede gesant tot Doesborch tot Reynke de Veer, dat hij eynen pijper (een fluitschip, IAN) aint blockhuys vur Deventer solde schicken, dair mede men die steyne, van Nyenbeke gebraicken waeren, aint blockhuys fueren ind brengen solde."
[37] Het archief Van Nagell-Vornholz wordt bewaard te Vornholz en is geordend met medewerking van A. P. van Schilfgaarde; Ned. gedeelte in het Rijksarchief te Arnhem.
[38] J. H. Edelman; zie noot 4.
[39] De tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, deel 3, Amsterdam 1741, p. 509.
[40] Enkele rekeningen van deze werkzaamheden bevinden zich in het Archief van het Huis Vornholz.
[41] Edelman, p. 41; zie noot 4.
[42] H. M. Werner, pp. 343-344, beschrijft dit bord uitgebreid; zie noot 8.

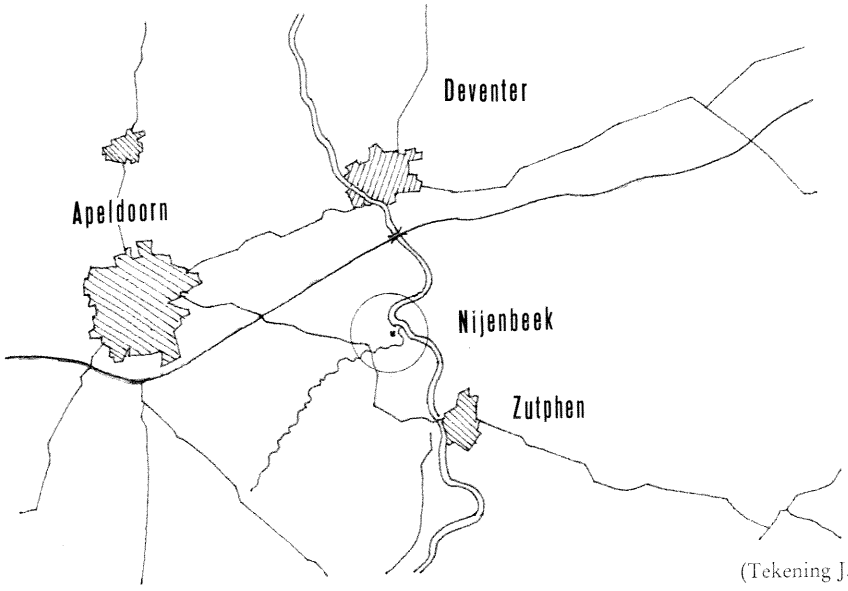

(Tekening J. J. T. Moolhuijzen del.)

De Donjon van Kasteel Duurstede

Speurtocht naar de oorsprong

DOOR

R. J. TOP*

Ter inleiding

De twee overgebleven torens van kasteel Duurstede worden doorgaans aangeduid als Bourgondische toren en Donjon. Onder de Bourgondische toren wordt de grote ronde hoektoren verstaan, tot stand gekomen omstreeks 1470 als een hoogtepunt in het omvangrijke bouwprogramma dat door bisschop David van Bourgondië werd verwezenlijkt. De Donjon is de zware vierkante toren, oudste deel van het kasteel, omstreeks 1270 opgericht als een vrijstaande toren (afb. 10).

Uit het funderingsonderzoek dat Renaud in de jaren 1943-1945 verrichtte, kwam naar voren, dat de Donjon geleidelijk moet zijn ingebouwd (afb. 3). Een duidelijk beeld van die vroegste bouwgeschiedenis van het kasteel kan echter uit de funderingen niet afgeleid worden. Mogelijk werd eerst een schildmuur rond de Donjon gebouwd, later ook woonruimten. Omdat de funderingen moeilijk te dateren zijn, vertellen ze evenmin hoelang de Donjon alleen gestaan heeft. Mogelijk was de eerste uitbreiding nog in het bouwplan begrepen en is men er direct na het gereedkomen van de Donjon mee begonnen. Hoe dan ook, uiteindelijk werd de Donjon de kern van het luisterrijke Bourgondische kasteel. Op de oude prenten van het kasteel zien we dat de Donjon vrijwel geheel aan het oog is onttrokken door de omringende bebouwing (afb. 4).

Tijdens deze bouwgeschiedenis van het kasteel vonden vele verbouwingen in en aan de Donjon plaats, waardoor de oorspronkelijke toestand steeds verder in het duister werd gehuld.

Onlangs is de restauratie van de Donjon gereedgekomen (afb. 1 en 2). Ten behoeve van het vervaardigen van het restauratieplan heeft in 1976 een nauwkeurige opmeting plaatsgevonden, terwijl tijdens de restauratie nog vele details naar voren kwamen. In dit artikel zal getracht worden om met de thans aanwezige kennis de oorspronkelijke 13de-eeuwse toren in beeld te brengen.

Betekenis

Eerst moet hier echter gewezen worden op de bijzondere betekenis van de Donjon. Juist in dit deel van de provincie Utrecht, het Kromme Rijngebied, zijn veel vrijstaande torens gebouwd, waarvoor in de castellologie de uitdrukking 'woontoren' wordt gebezigd. In het algemeen waren de oprichters welvarende boeren en werden de torens op het eigen erf, naast de boerenwoning opgetrokken. De muurdikte lag doorgaans tussen de 1 m en 1,40 m. De functie van deze torens was het bevestigen en verhogen van de status. Bovendien waren aan het bezit van een versterkte woning bepaalde voorrechten verbonden, zoals het verkrijgen van bestuurlijke en gerechtelijke functies. Hierdoor was het mogelijk een hogere trap op de maatschappelijke ladder te bereiken en op te klimmen tot de stand der riddermatigen. Volgens Dekker[1] hebben de woontorens, althans in het Kromme Rijngebied, zeker geen militair doel gehad.

Geheel anders is de situatie bij de Donjon. Deze werd gebouwd door een lid van het bekende geslacht van Zuylen, waarschijnlijk Zweder (I) van Abcoude. Hij bezat reeds het kasteel van Abcoude[2] en, als leen van de Graaf van Gelre, het gedeeltelijk nog bestaande huis Zuilenburg in Overlangbroek (afb. 10). Zweder stond aan de kant van de Graaf van Gelre en voerde als leenman het beheer over een aantal goederen van de graaf in het Sticht, waaronder de Hof van Wijk. Ook de Donjon blijkt in 1322 een leen van de graaf te zijn. Aangenomen wordt dat graaf Otto II van Gelre nauw betrokken is geweest bij de bouw van de Donjon als onderdeel van zijn voortdurende pogingen zijn macht in het Sticht te vergroten ten koste van de bisschop van Utrecht.

Ook de muurdikte wijst op het bijzondere karakter van de Donjon: 2,60 m. Een echte verdedigingstoren dus, met alle voor een verblijf noodzakelijke voorzieningen, maar waarvoor de uitdrukking 'woontoren' toch te misleidend zou zijn.

Onder de van Zuylens (zich van Abcoude noemend en later van Gaesbeek) groeide de nederzetting Wijk kennelijk voorspoedig, want in 1300 verleende Gijsbert van Abcoude stadsrechten aan Wijk.

De van Zuylens bewoonden het huis Duurstede tot 1459, toen het in bezit kwam van bisschop David van Bourgondië. Het moet toen al, zo blijkt uit het funderingsonderzoek, een kasteel van enige omvang zijn geweest, met tenminste één hoektoren[3].

Afb. 1. *De Donjon na de restauratie.* Foto R. J. Top 1985.

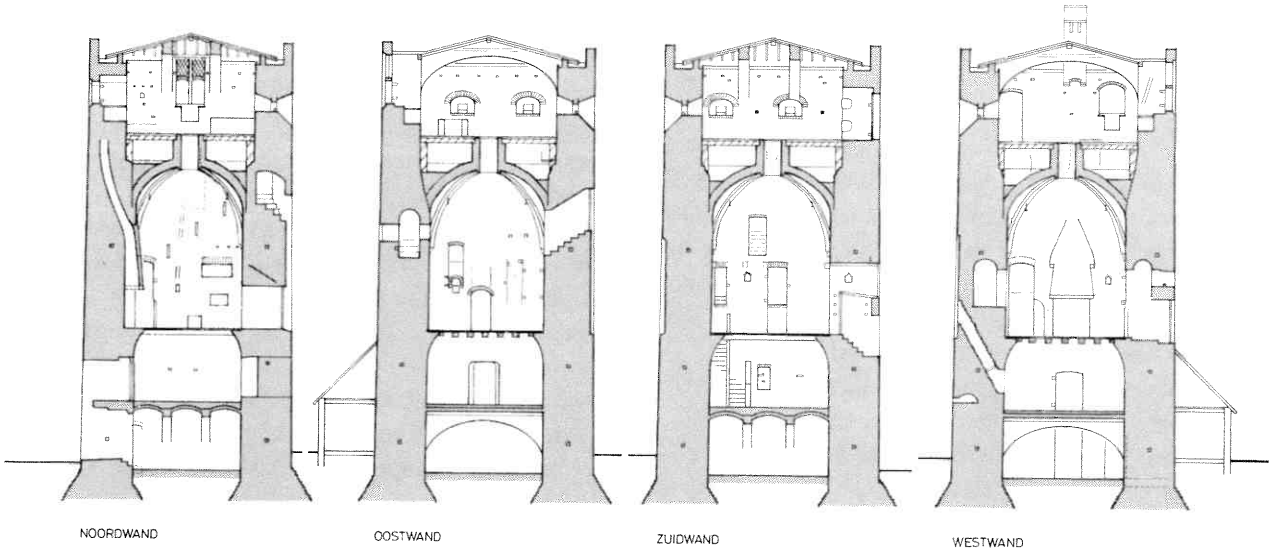

Afb. 2. *De Donjon na de restauratie. Doorsnede.* Tek. R. J. Top 1985.

De gevels (afb. 6)

Kenmerkend is dat de vier gevels van de Donjon over de volle, nog aanwezige, hoogte iets achterover hellen. Een voordeel hiervan is dat men zich minder ver over de transen hoefde te buigen om de aanvallers aan de voet van de Donjon, of reeds de toegangsdeur bereikt hebbende, te zien en te bestoken. Zeker is dit van belang als de transen, zoals gebruikelijk, uitkraagden uit de gevels.
De gevels zijn gemetseld in vlaams verband met klezoortjes op de hoeken. Het baksteenformaat is ongeveer 8,5 × 15,5 × 31 cm.
In het hart van de muren van de Donjon bevonden zich eiken balken. Deze eindigden juist binnen de gevels, zodat ze in de gevels niet zichtbaar waren. Tijdens de restauratie zijn in de thans lege kanalen resten van vrijwel vergaan eikenhout aangetroffen. Ook in andere middeleeuwse gebouwen treffen we dergelijke balken aan. Wat betreft hun functie volsta ik te zeggen, dat hierover verschillende meningen de ronde doen.
De lichtspleten zijn aan de zijkanten en de bovenkant afgewerkt met basaltlava. Bij één lichtspleet in de noordgevel is aan de onderzijde in de baksteen een naar buiten afwaterend gootje aanwezig. Kennelijk om het gootje zo smal mogelijk te houden, is de lichtspleet aan de onderzijde smaller dan aan de bovenzijde (resp. ± 5 en 7 cm). Tevens is in deze lichtspleet nog een opstand aanwezig, bestaande uit een baksteen op zijn kant. De baksteen is aan de bovenzijde afgerond.

De toegang

Onder de hooggelegen toegang aan de westzijde van de Donjon zal wel een ladder gestaan hebben. De toegangsdeur draaide dan ook naar binnen. Een naar buiten draaiende deur zou in combinatie met een ladder niet mogelijk zijn geweest, daar de ladder dan het openen van de deur zou verhinderen.
Bij gevaar werd de ladder binnengetrokken. De maximale lengte van een ladder, die nog binnen de Donjon, liggend op de vloer, opgeborgen kan worden, is ongeveer 7,50 m, wanneer een deel van de doorgang achter de toegangsdeur wordt benut. Als we hiervan aftrekken: de 0,75 m die de ladderbomen boven de toegang uitgestoken zullen hebben en de 0,25 m tengevolge van de schuine stand van de ladder, dan hebben we berekend dat het maaiveld zich maximaal 6,50 m onder de toegang bevonden heeft. Dat is 2 m boven het huidige kasteelplein, dat

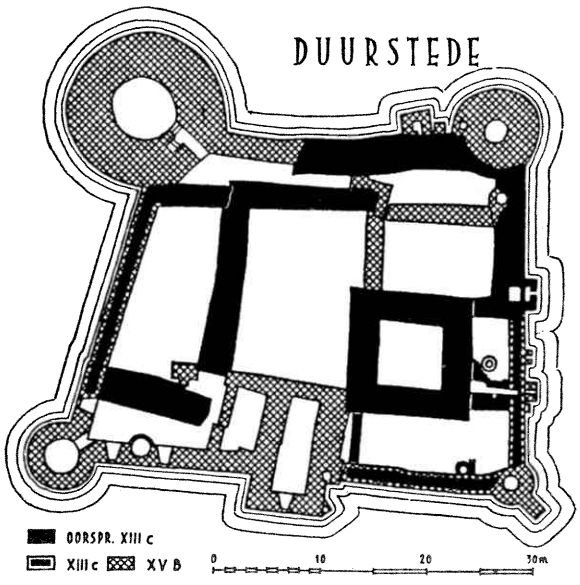

Afb. 3. *Plattegrond van Kasteel Duurstede, naar opgravingen in 1943-1945.*
Tek. J. Ypey.

zich op het keldervloerniveau van het gebouwencomplex ten tijde van David van Bourgondië bevindt.
Ongetwijfeld heeft men de uit de funderingssleuven komende grond om de toren aangebracht. Deze hoeveelheid grond was echter veel te klein voor de vereiste maaiveldverhoging. Want tijdens het funderingsonderzoek van Renaud werd vastgesteld, dat het maaiveld zich voor de aanvang van de bouw van de Donjon 1 m onder het huidige kasteelplein bevond [4]. Dit wijst erop, dat er een gracht om de Donjon gegraven is, waarbij de uitkomende grond rond de Donjon gedeponeerd werd.
Het gevelmetselwerk rondom de toegang is in het verleden zodanig gewijzigd, dat de oorspronkelijke toestand niet meer is te herkennen. Wel is duidelijk, dat de toegangsdeur zich 1½ steen (50 cm) binnen de gevel bevond en naar binnen draaide. Het gewelf boven de doorgang achter de deur loopt namelijk niet door tot in de gevel, maar stopt 1½ steen binnen de gevel (afb. 6, zuidwand). Aan weerszijde van de 1,25 m brede doorgang bevindt zich een kaarsnis.

De hoofdverdieping

Via de toegang betrad men de hoofdverdieping van de Donjon, een ruimte groot 5,9 × 5,9 m, overdekt met een 7 m hoog, door bakstenen ribben verfraaid koepelgewelf.
In deze ruimte speelde het huiselijke deel van het leven binnen de Donjon zich af. Hier werd brood gebakken, om het vuur gezeten, de maaltijd bereid, water geput en ten private gegaan. Dichtbij de broodoven bevindt zich een nis in de muur, waarin wellicht de versgebakken broden werden opgeslagen. De enige privacy voor de Heer van Abcoude was de in de muurdikte uitgespaarde bedstee, groot 110 × 235 cm. Of was dit een huiskapel?
Al de op deze verdieping aanwezige voorzieningen nemen zoveel wandruimte in beslag, dat voor vensters of lichtspleten geen plaats meer was. Had men behoefte aan daglicht, dan zette men de deur open. Was dit bij gevaar of koude niet mogelijk, dan moest men het doen met het schaarse daglicht dat via de lichtspleten langs de muurtrap binnendrong. Of men zette het hijsluik open om via de bovenverdieping enig daglicht binnen te laten.
Maar vrijwel altijd zal aanvullende verlichting nodig geweest zijn. Hiervoor waren vier ijzeren haken in het gewelf ingemetseld, waaraan kaarsenkronen zullen hebben gehangen. In de kaarsnissen stonden kaarsen en olielampjes, terwijl ook het haardvuur zijn bijdrage aan de verlichting van de ruimte leverde.
De wanden waren witgepleisterd om zoveel mogelijk rendement van de verlichtingsbronnen te hebben. Wanneer door de walmende kaarsen de wanden en het gewelf vuil waren geworden, werd met een grote kwast of stoffer een nieuwe laag witkalk aangebracht. Er zijn verschillende witkalklagen aangetroffen.

De benedenverdieping

Onder de hoofdverdieping bevond zich een overwelfde voorraadruimte, groot 6,2 × 6,2 m en 8 m hoog. Aangezien geen muurtrap aanwezig is, kan deze ruimte alleen bereikbaar zijn geweest via het hijsgat, waarbij wel van een ladder gebruik zal zijn gemaakt.
In een hoek van de ruimte zijn details aangetroffen, waaronder een zwaar beschadigd, horizontaal naar buiten gaand kanaal, waarvan de bedoeling ons ontgaat. Misschien mag het als een afvoer beschouwd worden.
Hoog in de ruimte begint een ventilatiekanaal. Schuin omhoog klimmend en zich vernauwend eindigt het kanaal uiteindelijk als een verticale spleet in de gevel, ongeveer op dezelfde hoogte als de toegang van de Donjon.

De muurtrap

Vanaf de hoofdverdieping voert een muurtrap omhoog naar de bovenverdieping. De breedte van de muurtrap is 1 m, na de kwartdraai 85 cm.
In de voorzijde van de treden waren balkjes ingewerkt, ingekast in de wanden. Hiervoor zal wel eiken gebruikt zijn. Uit een aantal inkassingen waren de afmetingen van de balkjes nog af te lezen: breedte × hoogte 70 × 70, 90 × 70, 100 × 70, 100 × 90, 100 × 120, 110 × 90 en 200 × 72 mm. Men heeft zich kennelijk de moeite bespaard alle balkjes in dezelfde afmetingen te zagen. Hierbij moet wel aangetekend worden, dat uit sporen in de wanden blijkt, dat de balkjes een keer vernieuwd zijn geweest, zodat de oorspronkelijke afmetingen anders geweest kunnen zijn.
De hoogten van de optreden waren zeer onregelmatig, variërend van ongeveer 16 tot 27 cm. Een dergelijke onregelmatigheid moet wel opzet zijn en is waarschijnlijk bedoeld om aanvallers uit hun evenwicht te brengen. Bij de restauratie van de trap is, in verband met de veiligheid, de gemiddelde hoogte van de optreden aangehouden, die 23 cm bleek te zijn, bij een aantrede van 29 cm.
De trap draaide, zoals gebruikelijk in middeleeuwse verdedigingswerken, rechtsom. Bij latere verbouwingen is het bovenste deel van de muurtrap volledig weggebroken, zodat niet meer precies is na te gaan hoe de aansluiting op de bovenverdieping geweest is. Een aanknopingspunt bij de reconstructie van dit deel van de trap is, dat de trap binnen het weggebroken deel van het metselwerk gehouden moet worden. Verder is het aantal optreden tussen de laatste nog aanwezige tree en het vloerniveau van de bovenverdieping eenvoudig te berekenen.

De bovenverdieping en de zolderverdieping

Het vloerniveau wordt aangegeven door de versnijding, waar de muurdikte vermindert tot 2 m. Op ditzelfde niveau bevindt zich ook de vloer van een schouwtje.

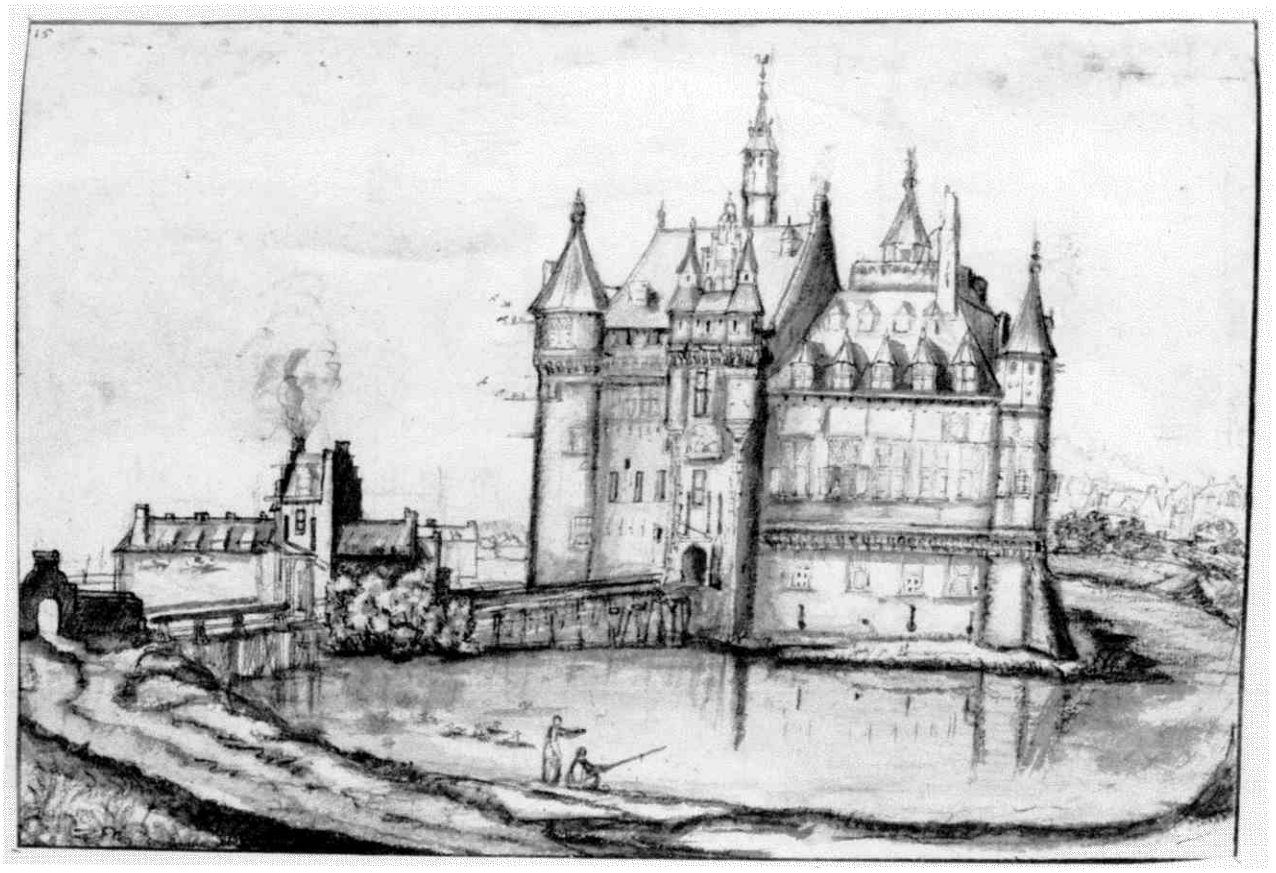

Afb. 4. *Kasteel Duurstede na de omstreeks 1520 plaatsgevonden verbouwingen van Philips van Bourgondië. Anoniem, ca. 1650. Pen en penseel in grijs en bruin. Bladmaat 183 × 273 mm.* Rijksarchief Utrecht, Top. Atlas 1119-40.

Ongeveer 1 m boven de vloer, in de gevel 1,40 m boven de vloer, houdt het 13de-eeuwse metselwerk op en begint het metselwerk in kleinere moppen van de huidige 15de-eeuwse verdieping, waarvan het vloerniveau zich 1,44 boven het 13de-eeuwse vloerniveau begint (afb. 2). Zou het nog mogelijk zijn het verdwenen bovenstuk van de 13de-eeuwse Donjon te reconstrueren?

Allereerst dient de vraag beantwoord te worden, hoe hoog de Donjon ongeveer geweest is. Waarschijnlijk is de bovenverdieping de bovenste verdieping van de 13de-eeuwse Donjon geweest, eventueel nog gevolgd door een zolderverdieping onder de kap. Het is onwaarschijnlijk dat men, toen men in de 15de eeuw deze verdieping wijzigde, eerst meerdere verdiepingen afgebroken heeft. Ook het feit, dat alle voorzieningen in één ruimte, de hoofdverdieping, bijeengebracht zijn, wijst op een beperkt aantal verdiepingen.

Met inachtneming van de volgende overwegingen is een reconstructie van de bovenverdieping en de zolderverdieping mogelijk.

Geen enkele aanwijzing is er of de weergang open was, zoals getekend, of overdekt door de kap. Gekozen is voor de meest voorkomende constructie: een open weergang.

De keuze tussen een muizentand en een boogfries onder de uitkragende kantelen valt uit ten gunste van de boogfries, die zoveel beter past bij het karakter van de Donjon met zijn vele gewelven en gewelfjes. Bij grote bakstenen horen grote bogen. Bij kleine bogen ontstaan sterk wigvormige voegen tussen de stenen. Redelijkerwijs komen we dan op 9 à 10 bogen per gevel, waarbij de voorkeur uitgaat naar 9 bogen, aangezien een oneven aantal fraaier is.

Aangenomen is, dat de schoorsteen van het schouwtje gecombineerd is geweest met de schoorsteen van de schouw op de hoofdverdieping, welke zich aan de buitenzijde van Donjon bevond, gelet op de richting van het schoorsteenkanaal. Om het rookkanaal van het schouwtje naar de buitenzijde van de Donjon te kunnen laten afbuigen, is boven het schouwtje een minimaal aantal meters metselwerk nodig, waarmee het laagst mogelijke niveau van de weergang is bepaald.

De zoldervloer is 1 m onder de weergang gehouden, zodat op de zolderverdieping een 1 m hoge borstwering aanwezig is. Practisch betekent dit een royalere zolderverdieping. Constructief zijn er twee voordelen: a. de balkkoppen van de zoldervloer zullen minder snel rotten, als de vloer van de weergang niet volledig waterdicht is, en b. er zijn geen op het metselwerk over te brengen spatkrachten, doordat de onderste trekbalken zich dichtbij de kapvoet kunnen bevinden.

Bij de reconstructie van de houten vloer en de kap is er

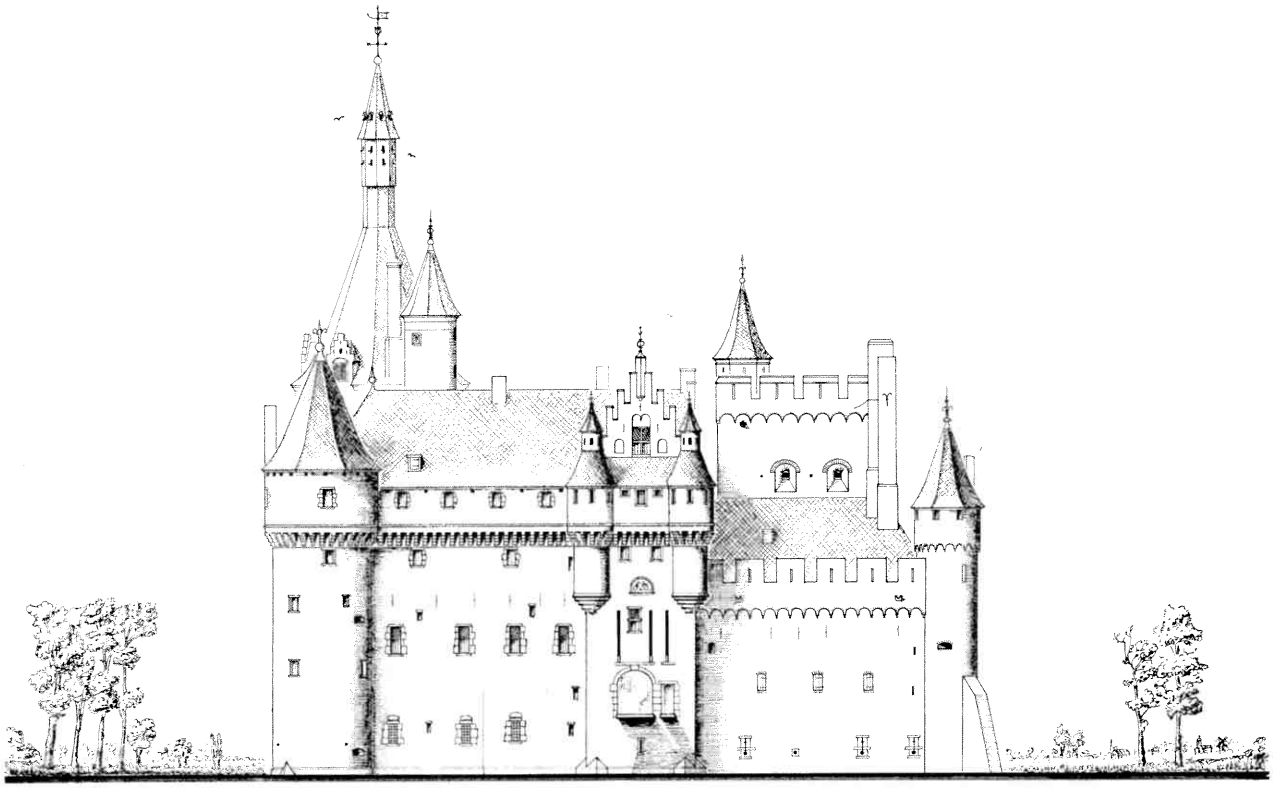

Afb. 5. *Het kasteel van David van Bourgondië anno 1490?).* Tek. R. J. Top 1985.

rekening mee gehouden, dat in 1270 moer- en kinderbinten, spanten en gordingen nog niet ingeburgerd waren. En uiteraard is het hijswiel met de windas niet vergeten. De vraag is of zich in de 2 m dikke muur een muurtrap heeft bevonden van de bovenverdieping naar de zolderverdieping. Zoekend naar bouwsporen stuiten we in de westwand, links van het schouwtje, op een groot stuk niet oorspronkelijk metselwerk (afb. 2, westwand). Wanneer we er echter vanuit gaan dat hier de muurtrap naar de zolderverdieping begon, dan blijken er zich bij de reconstructie de volgende problemen voor te doen: a. de muurtrap kruist het rookkanaal van het schouwtje op de bovenverdieping en b. de aansluiting van de muurtrap op de zolderverdieping kan nauwelijks plaatsvinden zonder een dakuitbouw ter plaatse van de weergang, hetgeen een onderbreking van de weergang zou betekenen. In de reconstructie is daarom de voorkeur gegeven aan een houten trap boven een muurtrap.

Redelijkerwijs mag worden aangenomen, dat zich op de bovenverdieping lichtopeningen zullen hebben bevonden. Of dit smalle lichtspleten zijn geweest of kleine, met luiken afsluitbare vensters, laat zich slechts raden. Hoewel, misschien is in de huidige 15de-eeuwse verdieping van de Donjon nog een aanwijzing aanwezig, die de weegschaal doet doorslaan ten gunste van de laatste mogelijkheid. Bij het gemetselde kruisvenster (afb. 2, noordwand) bevinden zich namelijk, ten behoeve van de naar binnen draaiende luiken, behalve twee duimstenen van Namense steen, ook twee duimstenen van basaltlava, één links en één rechts van het kruisvenster. Basaltlava is de natuursteen die in de 13de-eeuwse Donjon is toegepast en het is heel goed mogelijk, dat deze duimstenen uit de sloop van de 13de-eeuwse verdieping afkomstig zijn. Aangezien het een linkse en een rechtse duimsteen betreft, moeten de duimstenen afkomstig zijn van twee luiken met verschillende draairichting.

Rest ons nog om de plaats van de vensters te achterhalen. In de gevels reikt het metselwerk, zoals vermeld, tot ongeveer 1,40 m boven het vloerniveau. Hierin zijn geen sporen van vensters aanwezig, zodat de vensters zich tenminste 1,40 m boven de vloer bevonden moeten hebben. Dit houdt in dat er achter de vensters een verhoogd vloergedeelte aanwezig moet zijn geweest, zo'n 50 à 60 cm hoog. De hoge plaatsing van de vensters is niet ongewoon en heeft als voordelen een betere daglichttoetreding in de ruimte, een betere ventilatie en minder last van tocht voor zittende of liggende personen.

Aan de binnenzijde van de Donjon is nog ongeveer 1 meter 13de eeuws metselwerk boven het vloerniveau aanwezig. Een venster, of liever de muuropening achter een venster, moet hierin sporen hebben nagelaten. En inderdaad, in het midden van zowel de noordwand en de zuidwand is niet oorspronkelijk opvulmetselwerk aanwezig (afb. 2).

In de oostwand komt de muurtrap boven. Net als boven het bordes onderaan de muurtrap zal zich ook boven het bordes bovenaan de muurtrap een lichtspleet, of mis-

schien een venster bevonden hebben. De acht koppen brede dichtmetseling in de hoek kan, door zijn situering, moeilijk als venster geduid worden. Zich min of meer boven het privaat op de hoofdverdieping bevindend, zou ook hier een privaat aanwezig geweest kunnen zijn.
In de westwand is, zoals reeds vermeld, naast het schouwtje een brede strook niet oorspronkelijk metselwerk aanwezig, waarbinnen zich een venster bevonden kan hebben. Het lijkt aannemelijk dat in de gevel, waarin zich de toegang bevindt en dus zicht gevend op komende en gaande personen, een venster niet ontbroken zal hebben.

We zouden de gang van zaken rond de 15de-eeuwse verbouwing van de bovenverdieping als volgt kunnen samenvatten. Na het verwijderen van de kap sloopte men het metselwerk tot aan de onderzijde van de vensters. De uit de sloop komende stenen werden ter plaatse schoon gebikt. De gebikte stenen werden afgevoerd om op een plaats te worden toegepast waar deze 'ouderwetse' grote moppen niet in het zicht kwamen, en wel als binnenwerkers in nieuwe funderingen, zo zou uit het funderingsonderzoek van Renaud afgeleid kunnen worden (afb. 3).
De specie en de gebroken stenen (meestal kleine stukken) werden gebruikt voor het ophogen van de vloer. De nieuwe vloer zou namelijk 1,44 m hoger komen te liggen. Dit was noodzakelijk, omdat tegelijkertijd ook de omringende bebouwing verhoogd werd en de schietgaten, uiteraard, boven de daken moesten uitkomen (afb. 5). In het puinpakket zijn ook stukjes daklei, voorzien van gaatjes en gesmede nageltjes, aangetroffen[5].

Wanneer de gang van zaken juist is weergegeven, dan zou uit de hoeveelheid puin, nodig voor de vloerophoging, berekend kunnen worden hoeveel metselwerk er afgebroken is. Op deze wijze hebben we een globale contrôle op de juistheid van de reconstructie.

Voor het opvullen van de ruimte tussen de 13de-eeuwse vloer en de onderzijde van de bestrating van de 15de-eeuwse vloer is nodig aan puin:

$7 \times 7 \times 1{,}3$ =	63,7 m³
af: hijsgat	1,7 m³
totaal	62,0 m³

Naar schatting bestond het puin uit 15% kleine stukken baksteen en 85% specie. Het 13de-eeuwse metselwerk bestaat uit ongeveer 17% specie. Hieruit volgt, dat voor 1m³ puin 85/17 = 5 m³ metselwerk is gesloopt. Voor 62 m³ is dus 310 m³ metselwerk gesloopt.

Volgens de reconstructie moet er zijn gesloopt:

$4.2 \times 2 \times 36$ =	302 m³
kantelen	30 m³
af: vensters, muurtrap	10 m³
totaal	322 m³

De beide waarden liggen verassend dicht bij elkaar. Het verschil van 12 m³ zou op twee manieren verklaard kunnen worden:
ofwel men heeft het overtollige puin van 12 m³ afgevoerd (= 2,4 m³ puin), ofwel de Donjon is 17 cm lager geweest dan de reconstructie aangeeft.

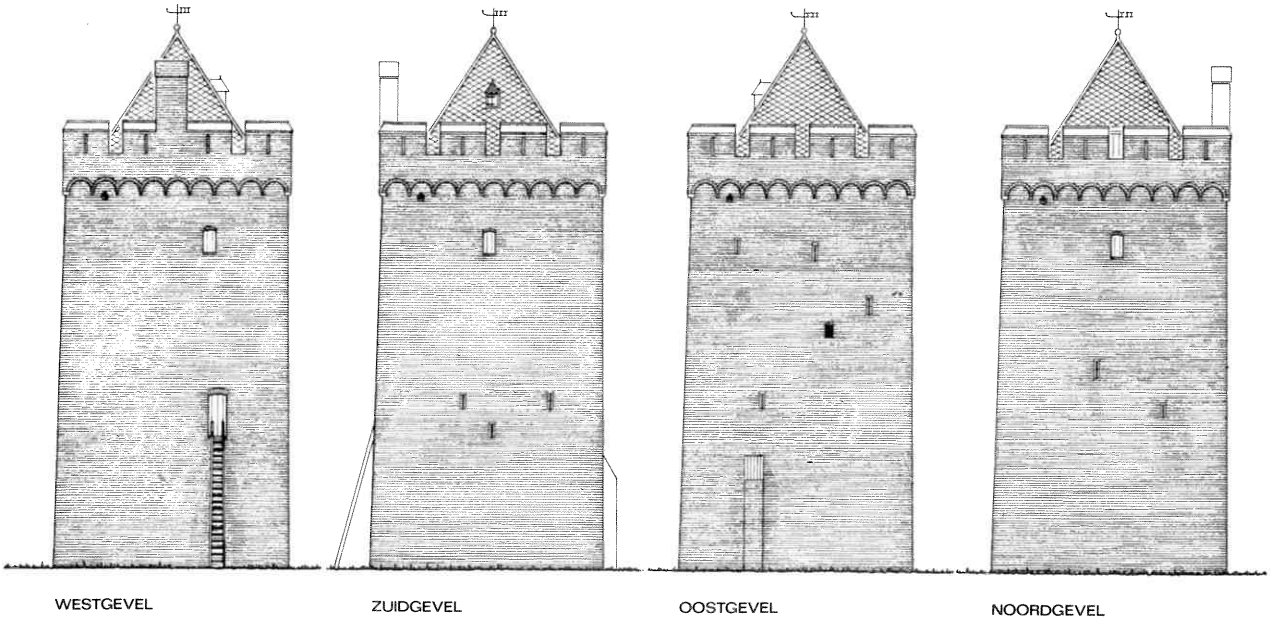

Afb. 6. *Deze tekening toont de noord- en andere muren aan de buitenzijde. Op pagina 180 zien wij dezelfde muren aan de binnenzijde.* Tek. R. J. Top 1985.

Bij de berekening is geen rekening gehouden met het feit, dat van de 13de-eeuwse vloer, om vooralsnog duistere redenen, ruim 10 m³ metselwerk weggebroken is (afb. 2). Het lijkt voor de hand te liggen, dat dit plaatsgevonden heeft vòòr de vloerophoging. Dit betekent, dat er geen 62 m³, maar 72 m³ puin nodig is geweest, waarvoor 360 m³ metselwerk moest worden gesloopt. Dit betekent ofwel dat de Donjon 53 cm hoger is geweest dan de reconstructie, ofwel dat er puin (of ander materiaal) is aangevoerd.

Het koepelgewelf boven de benedenverdieping

Dit gewelf, waarvan het bovenstuk bij een verbouwing werd afgebroken, was steens dik (31 cm). Het metselwerk op het gewelf, waarvan de bovengrens de vloer van de hoofdverdieping vormde, was één geheel met het metselwerk van de wanden en werd dus tegelijk met de wanden gemetseld.

Het koepelgewelf boven de hoofdverdieping

Dit gewelf is extra zwaar uitgevoerd in anderhalfsteens (± 50 cm) metselwerk. De gemetselde ribben zijn dan ook constructief overbodig en dienen uitsluitend ter opluistering van deze belangrijkste verdieping.
Toch moet het gewelf een keer bezweken zijn, want het middenstuk bleek uit niet oorspronkelijk metselwerk te bestaan. Hierop wordt aan het einde van dit artikel nog teruggekomen.
Opmerkelijk is, dat het gewelf bleek te rusten op een richel van slechts 16 cm breed, geformeerd door ongeveer vanaf de geboorte van het gewelf de muren een halve steen dunner te metselen. Het gewelf is duidelijk niet gelijk met de muren gemetseld, zoals het koepelgewelf boven de benedenverdieping. Naar de motieven kunnen we slechts raden. Wellicht heeft men er met het oog op de naderende winter de voorkeur aan gegeven eerst de muren op te metselen en het dak aan te brengen. Hierna kon in minder weersafhankelijke omstandigheden het gewelf worden gemetseld op de geformeerde richel.
Boven het gewelf, in de ruimte die meestal aangevuld wordt tot aan het vlakke vloerniveau, blijken de vier omsluitende muren zich met een halve steen te verjongen; de hoeken waar de muren elkaar ontmoeten zijn afgerond. Of anders gezegd: het metselwerk onder voornoemde versnijding ter hoogte van de vloer van de bovenverdieping heeft ronde hoeken (afb. 7, bovenverdieping). Een zo duidelijke aanwijzing dat ook de bovenverdieping overwelfd is geweest, mag niet onbesproken blijven. Daarom nu nogmaals de bovenverdieping.

Nogmaals: De bovenverdieping (afb. 9)

Tijdens de restauratie was in de hoek bij de muurtrap (de noordoosthoek) te zien, hoe de ronde hoek hier tot stand komt. Hier was zoveel metselwerk verdwenen dat als het ware een verticale doorsnede was ontstaan.
Een kleine afronding van de hoek is hier al op een laag niveau aanwezig ten gevolge van het ronde verloop van de binnenbocht van de muurtrap. Maar vanaf 1,80 m onder het vloerniveau van de bovenverdieping begint het metselwerk naar binnen te springen, waardoor de straal van de afronding groter wordt, eerst 2 sprongen van 10 cm, daarna 8 lagen vertikaal, vervolgens een sprong van 2,5 cm en een sprong van 2 cm, gevolgd door 4 lagen ver-

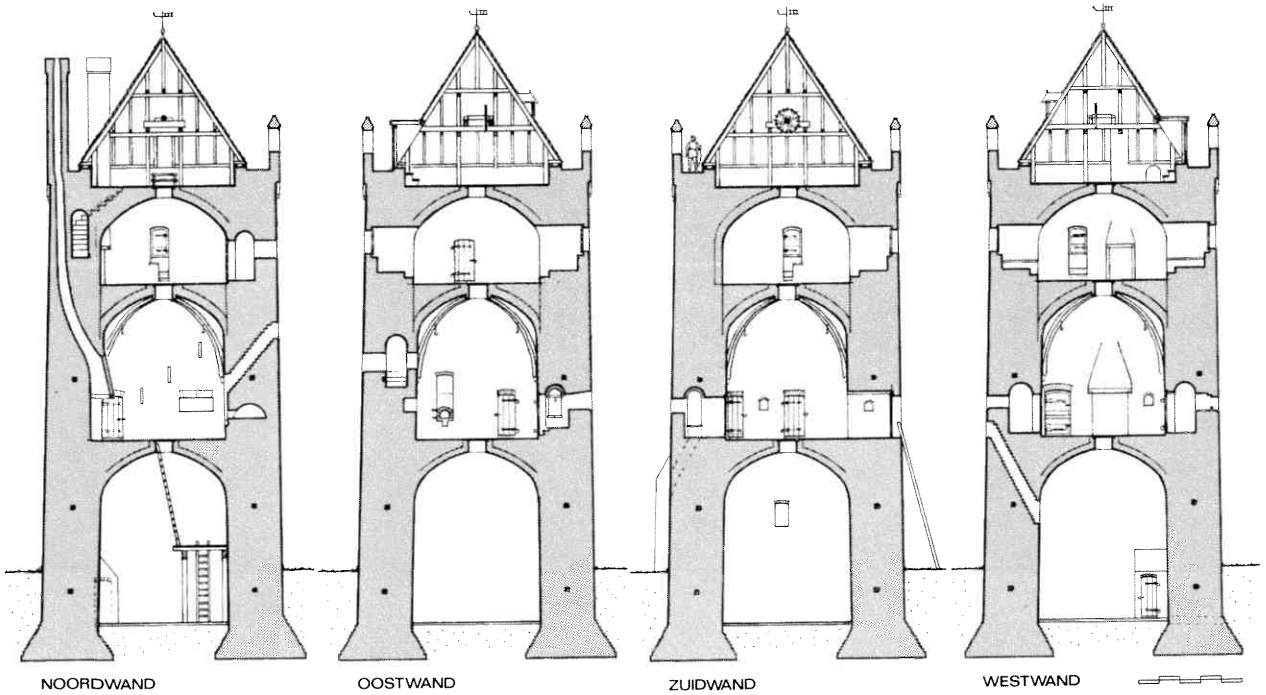

tikaal. De bovenste 4 lagen, tot aan het vloerniveau van de bovenverdieping, zijn afgehakt, zodat het verloop van het metselwerk hier niet meer is na te gaan.
Van een echte gewelfkromming is dus geen sprake. Bovendien zijn alle lagen metselwerk horizontaal gemetseld. Voor de reconstructie van het gewelf betekent dit, dat de geboorte van het gewelf (het begin van de gewelfkromming) zich niet 1,80 m of meer onder de vloer bevindt, maar op zijn laagst ongeveer 7 lagen (65 cm) onder de vloer. De functie van de ronde hoeken is dan: het gewelf zo laag mogelijk te kunnen maken. De ronde hoeken verkleinen de diagonaal van de ruimte, die bepalend is voor de hoogte van een koepelgewelf.
Opmerkelijk is, dat niet alleen de hoeken rond zijn, maar dat ook de wanden in meer of mindere mate gebogen zijn. Dit in afwijking van de beide andere gewelven, waar de wanden recht blijven totdat ze de gewelfkoepel snijden.
De aanwezigheid van het gewelf sluit uit, dat zich in of nabij de hoeken van de bovenverdieping vensters of andere muuropeningen bevonden hebben. Vensters moeten zich ongeveer in het midden van de wanden bevonden hebben, hetgeen overeenkomt met reconstructie I. Hetzelfde geldt voor de toegang tot de muurtrap.
Dit houdt in, dat het bouwspoor in de hoek van de bovenverdieping, dat we in reconstructie I aan een privaat hebben toegeschreven, niet oorpronkelijk kan zijn. Ook het schouwtje kan bij aanwezigheid van een gewelf niet oorspronkelijk zijn, omdat het zich in het verkeerde muurvlak bevindt. Beide gegevens, die het bewijs kunnen leveren omtrent de aanwezigheid van een gewelf, zijn nog niet onderzocht. Wel zijn tijdens de restauratie voorzieningen getroffen om ten allen tijde onderzoek mogelijk te maken.
Van een schouw zijn geen sporen teruggevonden, hetgeen niet verwonderlijk is, daar deze zich in het verdwenen metselwerk, ongeveer 45 cm meer naar binnen, bevonden moet hebben. Een schouw zal er stellig geweest zijn. Indien we de schoorsteen weer willen combineren met de schoorsteen van de schouw op de hoofdverdieping, dan zal de vloer van de weergang ongeveer 1,50 m omhoog moeten om het rookkanaal zo te construeren, dat het naar de buitenzijde van de Donjon loopt. Meer voor de hand ligt het, de schouw zijn eigen schoorsteen te geven, aan de binnenzijde van de weergang.

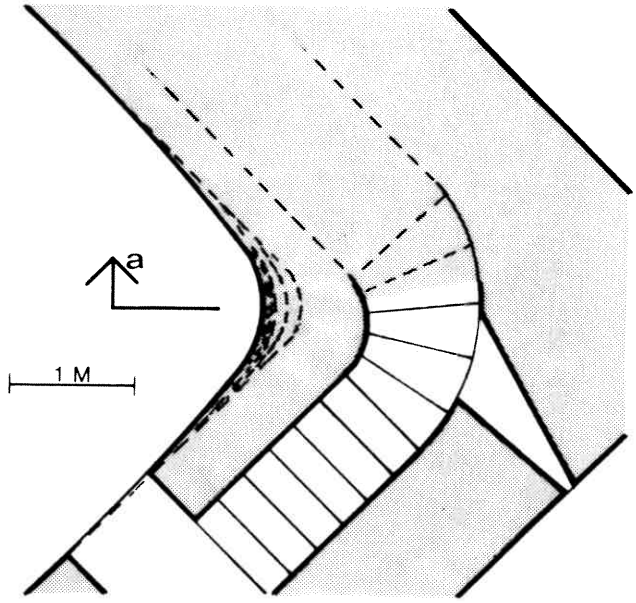

plattegrond

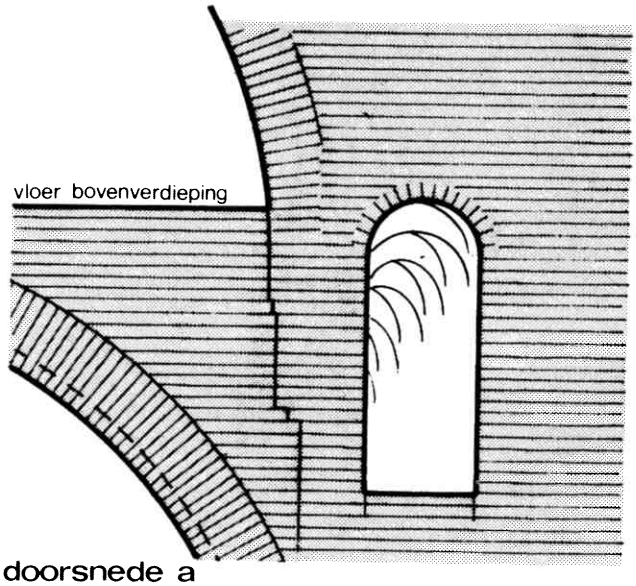

doorsnede a

Afb. 8. *Reconstructie II. Plattegrond en doorsnede noordoosthoek.* Tek. R. J. Top 1986.

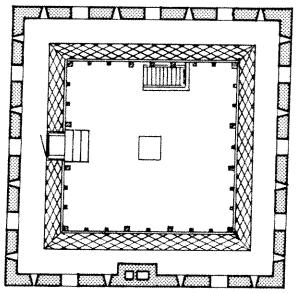
ZOLDERVERDIEPING

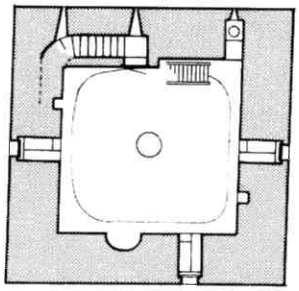
BOVENVERDIEPING

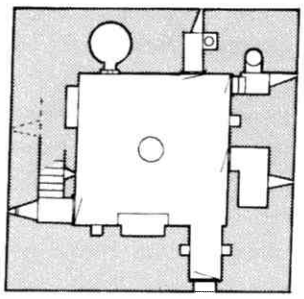
HOOFDVERDIEPING

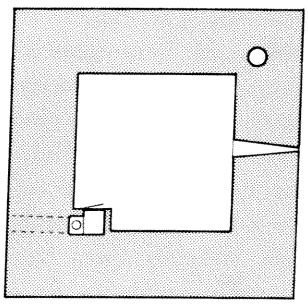
BENEDENVERDIEPING

Afb. 7. *Plattegronden.* Tek. R. J. Top 1985.

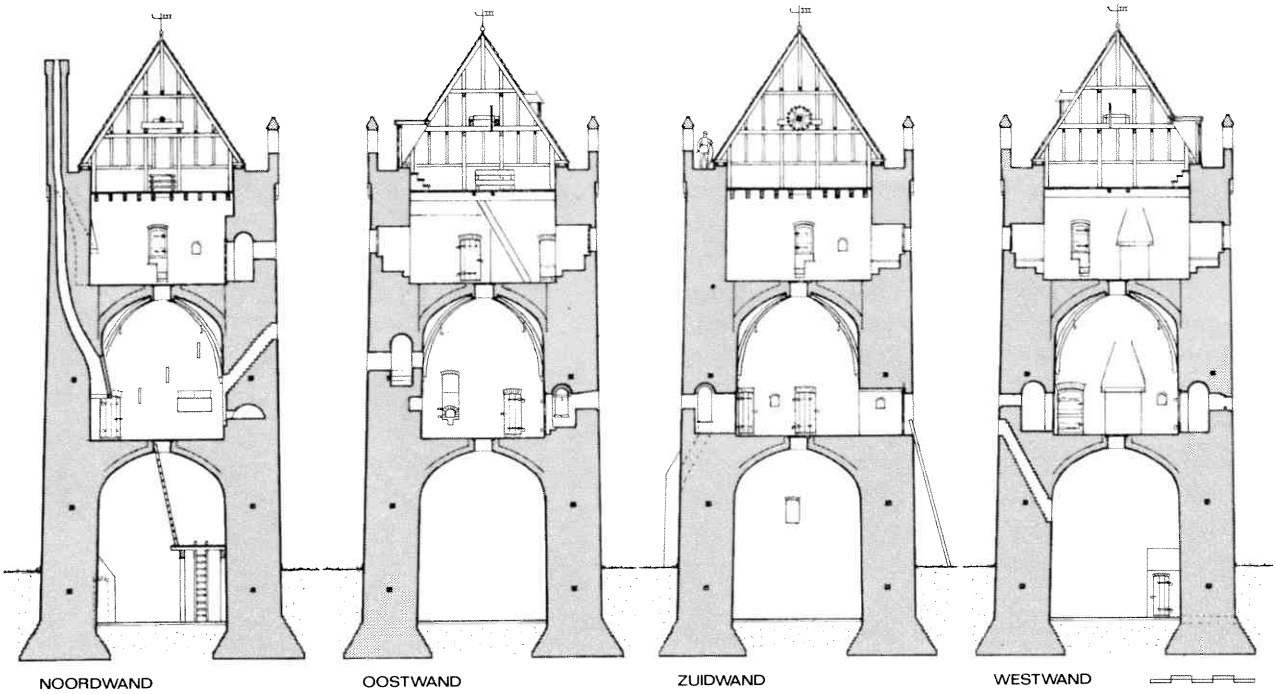

Afb. 9. *Reconstructie II. Doorsneden, plattegronden. De gevels zijn vrijwel gelijk aan reconstructie I.* Tek. R. J. Top 1986.

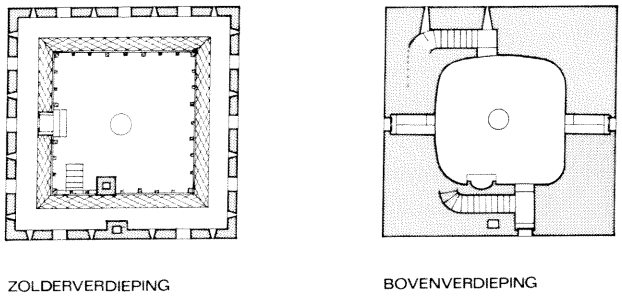

Kan zich in de 2,45 m dikke muren een muurtrap naar de zolderverdieping bevonden hebben? De mogelijke plaats hiervoor is reeds in de vorige reconstructie aangegeven. De toen geldende bezwaren zijn nu echter niet aanwezig. Indien we de schouw niet te diep in de wand inlaten, dan is er tussen de beide rookkanalen net voldoende ruimte voor een smalle muurtrap. Wanneer we het laatste stuk van de muurtrap over het gewelf laten lopen, dan komen we zonder problemen op de zolderverdieping uit. Wel zal de weergang tenminste 50 cm omhoog moeten, om te voorkomen dat de gewelfjes boven de muurtrap boven de de vloer van de weergang uitkomen (deze verhoging is op de tekeningen niet doorgevoerd).
Indien deze trap er inderdaad geweest is, dan moet hij bij de verbouwing van de bovenverdieping tot reconstructie I zijn dichtgemetseld. In het stuk niet oorspronkelijk metselwerk dat we hier aantreffen is echter geen muurtrap te herkennen. Het metselwerk lijkt aangebracht na een slooppartij en het strekt zich zelfs uit tot onder het vloerniveau van de bovenverdieping.
Wellicht is er geen muurtrap geweest en was de zolderverdieping uitsluitend toegankelijk met een ladder in het hijsgat, net als de benedenverdieping. De zolderverdieping biedt hiermee een laatste wijkplaats, wanneer de vijand de Donjon heeft kunnen binnendringen. Men trok de ladder op en sloot het hijsgat met een stevig luik af, hopend dat spoedig hulptroepen van buitenaf de indringers zouden verjagen, of wachtend op het nachtelijke duister om er met een lang touw langs de gevel heimelijk tussenuit te knijpen.

Resumerend zouden we de vroegste geschiedenis van de Donjon, en in het bijzonder van de bovenverdieping, als volgt kunnen samenvatten.
Aanvankelijk was de bovenverdieping overwelfd, overeenkomstig reconstructie II. Nader onderzoek kan dit bevestigen. Vervolgens is dit gewelf afgebroken (of ingestort) en onstond reconstructie I.
In de 15e eeuw[6] ontstond de huidige verdieping, nadat men het metselwerk had gesloopt tot aan de onderzijde van de vensters en het onbruikbare puin had gebruikt voor vloerophoging, zoals in het voorgaande is beschreven. Mogelijk waren hier vernielingen aan vooraf gegaan. Hoe anders kan verklaard worden, dat, zoals reeds vermeld, ruim 10 m^3 metselwerk uit de vloer van de bovenverdieping weggehakt is. Wellicht werden ook de muren hierbij zo zwaar beschadigd dat ze wel afgebro-

ken moesten worden. Wellicht ook dateren een aantal beschadigingen aan het metselwerk elders in de Donjon uit deze tijd en zijn ze niet te wijten aan de slooplust van de Wijkenaren een paar honderd jaar later.
Misschien is ook tijdens deze vernielingen het middenstuk van het geweld boven de hoofdverdieping naar beneden gestort. Dat moet een flinke klap gegeven hebben! Het gewelf werd weer dichtgemetseld met kleine stenen 21 × 10 × 5,5 cm. Dit dichtmetselen gebeurde vrij provisorisch. De gemetselde ribben werden niet doorgezet. Kennelijk bekleedde de hoofdverdieping van de Donjon geen belangrijke plaats in het inmiddels rond de Donjon opgetrokken kasteel.

Tenslotte

Tot zover deze speurtocht naar de allerjongste toestand van de Donjon, een poging om met de in de Donjon aanwezige gegevens tot een reconstructie te komen. Soms moeizaam interpreterend en, waar geen enkel gegeven voorhanden is, niet schromend op eigen vermogen tot een passende oplossing te komen. Hoewel op deze handelswijze uit wetenschappelijk oogpunt wellicht het nodige valt aan te merken, kan zij een belangrijke bijdrage leveren aan het onderzoek naar de geschiedenis van een gebouw. Want wie zonder enige voorbereiding in een gebouw of ruïne naar gegevens op zoek gaat betreffende een voorgaande bouwperiode, zal beslist minder ontdekken dan degene, die al enige mogelijke reconstructies in gedachten heeft en weet waarnaar hij of zij moet zoeken. Daarnaast bieden deze reconstructies de mogelijkheid gebruik te maken van de kennis van anderen, bijvoorbeeld betreffende constructies in vergelijkbare gebouwen of gegevens uit archieven, waardoor dan weer een gerichter onderzoek mogelijk is. Moge dit artikel daartoe bijdragen.
Met de onlangs voltooide restauratie zijn er weer driftig metselaars, steigerbouwers, opperlieden, timmerlieden, plavuizenleggers, gewelfbouwers en looddekkers in de weer geweest, teneinde de Donjon een broodnodige verjongingskuur te doen ondergaan. Weer hangen de kaarsenkronen aan het gewelf. En de lange muurtrap voert ons naar boven, waar het gieren van de wind om de verweerde toppen van de toren herinnert aan de klank van de draailier, waarbij de minstreel zijn lied zong.

De Bilt, januari 1986

R. J. Top is medewerker van Architektenburo Meulenbelt bv te Utrecht, dat in opdracht van de gemeente Wijk bij Duurstede het restauratieplan vervaardigde voor de Donjon en de van het kasteel overgebleven muurresten en in 1984/1985 de restauratie leidde die werd uitgevoerd door aannemingsbedrijf Woudenberg-Ameide bv. Het kasteel is in de zomermaanden open voor bezoekers. Eveneens een bezoek waard is het Kantonnaal en Stedelijk Museum te Wijk bij Duurstede (in de Volderstraat), waar niet alleen de bekende door J. Ypey vervaardigde maquette van het kasteel in volle glorie te bewonderen is, maar waar tevens via tekeningen, maquettes en voorwerpen het 9e eeuwse Dorestad in beeld wordt gebracht.

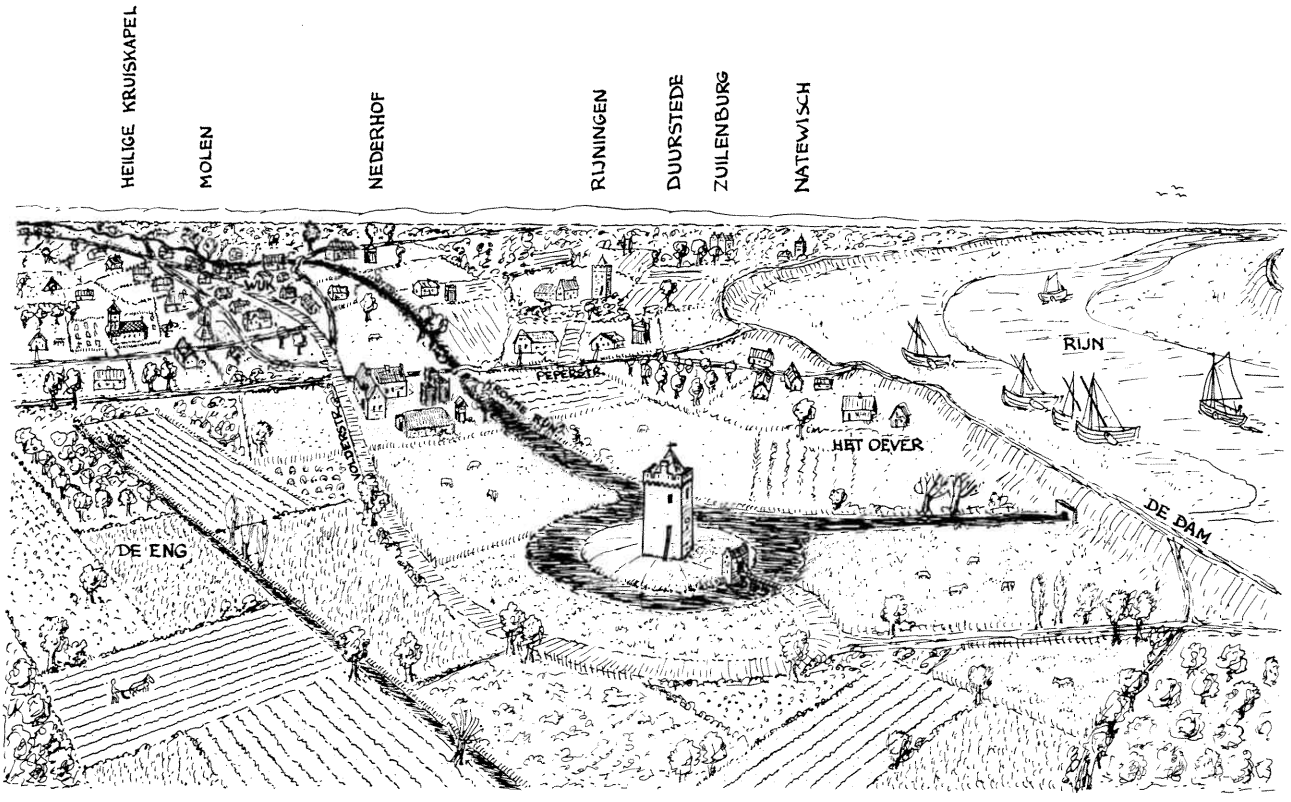

Afb. 10. *De Donjon en omgeving anno 1270[8].*

Noten

[1] Dr. C. Dekker, Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen blz. 278.

[2] Het slot van Abcoude werd in 1268 door Gijsbrecht van Aemstel verwoest, maar door Zweder II van Abcoude kort na 1328 weer herbouwd. Zie Ir. J. D. M. Bardet, Kastelenboek Provincie Utrecht.

[3] De Bourgondische toren is ontstaan door de verbouwing van een reeds aanwezige toren. J. G. N. Renaud, Het Kasteel Duurstede, Spiegel Historiael april 1978, blz. 333.

[4] J. G. N. Renaud, Het Kasteel Duurstede, Spiegel Historiael april 1978, blz. 332.

[5] Niet al het puin was nog aanwezig, aangezien de door de P. J. H. Cuypers op het puin aangebrachte gemetselde vloer zich beneden het 15e eeuwse vloerniveau bevond. Uit de opmetingstekening van Cuypers uit 1883 blijkt, dat toen nog al het puin aanwezig kan zijn geweest.

[6] De bouwstijl van deze verdieping, met gemetseld kruisvenster en schietgaten voor vuurwapens, wijst op een datering na 1400. De bouwstijl is geheel anders dan de door David van Bourgondië toegepaste, vergelijk de Bourgondische toren. Dit betekent dat deze verdieping er al geweest moet zijn, toen David in 1459 zijn intrek nam in het kasteel.

[7] Verantwoording:
Het linker gedeelte van het kasteel tot en met het poortgebouw is gereconstrueerd op basis van de oude prenten en het nog aanwezige werk. De op de oude prenten voorkomende grote kruisvensters lijken niet oorspronkelijk, maar zijn waarschijnlijk door Philips van Bourgondië aangebracht ter plaatse van aanwezige kleine vensters. Uit de oude prenten blijkt dat Philips bij zijn verbouwingen grote vensters toepaste. Dit kon hij doen, omdat het kasteel verdedigd werd vanaf de door hem rond het kasteel opgeworpen wallen.
De kelders rechts van het poortgebouw zijn eveneens gereconstrueerd op basis van oude prenten. Het zich erboven bevindende werk berust op veronderstelling. De enige gegevens hiervoor zijn de in de Donjon aanwezige balkgaten en een strook afgeschuinde stenen in de oostgevel van de Donjon, waarin waarschijnlijk de leien van de dakbedekking gerust hebben. Bij een gebruikelijke dakhelling van ongeveer 53° komt de dakvoet onwaarschijnlijk laag in de gevels uit. Om deze reden is de weergang geïntroduceerd.
Arnoldus Heymricius, deken van Xanten, prijst onder meer de platte daken van het kasteel in een brief van 11 juli 1476, waarin hij verslag doet van zijn bezoek aan David van Bourgondië. Wanneer we ons afvragen, waar deze daken zich bevonden kunnen hebben, komt het dak van de Donjon wel als eerste in aanmerking.
De boogfries aan de Donjon is vrij onzeker, omdat hiervan op de oude prenten (vrijwel) niets meer aanwezig blijkt te zijn. Wellicht heeft David, bij het vervaardigen van het platte dak, de toen mogelijk aanwezige weergang op boogfries afgebroken en op een meer bij het Bourgondische werk passende wijze een aantrekkelijke torenbeeindiging gemaakt.

[8] Verantwoording:
Dr. C. Dekker, Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen:
blz. 102 (kaartje);
blz. 107 (situering van de nederzetting Wijk, de Eng en de kerk);
blz. 100 en 108 (Nederhof);
blz. 108 (plaats van de dam). Aan de plaats van de Rijndam wordt hier de voorkeur gegeven aan de visie van Dekker boven de in het Kantonnaal en Stedelijk Museum naar voren gebrachte visie van Halbertsma;
blz. 110 (betreffende handelbedrijvigheid op het Oever, de naam Oever of Ark);
blz. 276-278 (Zuilenburg, Natewisch);
blz. 277, 395 (het huis Rijningen).

Ir. J. D. M. Bardet, Kastelenboek Provincie Utrecht (Natewisch, Zuilenburg).

Plattegrond van Wijk bij Duurstede door Jacob van Deventer, ca. 1560 (Heilige Kruiskapel en molen).

Kantonnaal en Stedelijk Museum te Wijk bij Duurstede (opgegraven funderingen van de Heilige Kruiskapel).

Enige literatuur

Ir. J. D. M. Bardet
Kastelenboek Provincie Utrecht
De Haan, Bussum

Dr. C. Dekker
Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen
Stichtse Historische Reeks 9
1983, De Walburg Pers, Zutphen

J. G. N. Renaud
Het Kasteel Duurstede
Spiegel Historiael april 1978

J. G. N. Renaud
De restuaratie van de vierkante toren te Wijk bij Duurstede is aangevangen
Castellogica, 1984, blz. 89-90

J. G. N. Renaud
De ruïne van Duurstede
Serie 'Nederlandse Kastelen' nieuwe reeks deel 9
1985, Nederlandse Kastelen Stichting
(verkrijgbaar bij V.V.V. Wijk bij Duurstede)

J. Sterk
Philips van Bourgondië
1980, De Walburg Pers, Zutphen

Drs. J. M. M. Wielinga
De afkomst der Zuilen's en hun optreden in het Sticht
Castellogica, 1982, blz. 3-17

Verantwoording van de restuaratie van de Donjon en de muurresten van het Kasteel Duurstede te Wijk bij Duurstede
Architektenburo Meulenbelt bv, Utrecht, 1986

De documentaire waarde van de topografische afbeeldingen van Slot Zuylen

DOOR

R. G. BOSCH VAN DRAKESTEIN

Inleiding

Van de vele kastelen die Nederland rijk is, zijn er slechts weinige overgebleven. Verreweg de meeste kastelen hebben de strijd tegen de voortschrijdende tijd verloren, van hen rest vaak niet meer dan een naam en een vermoeden omtrent de ligging van het gebouw. Over andere kastelen zijn meer gegevens beschikbaar dankzij geschreven documenten in archieven. In sommige gevallen kunnen wij ons door middel van topografische afbeeldingen[1] een duidelijk beeld vormen van de toestand waarin een kasteel verkeerde alvorens het verwoest, gesloopt of drastisch verbouwd werd. Het is de grote verdienste van de topografische kunstenaars die in de 17e, 18e en 19e eeuw in Nederland actief zijn geweest, dat zij als het ware een beeldarchief hebben samengesteld dat van grote waarde is voor de kennis van het Nederlandse landschap en zijn monumenten, in een tijd dat deze nog in betrekkelijk ongeschonden staat verkeerden. Voor Slot Zuylen is de periode 1610 tot 1752 topografisch interessant, beginnende respectievelijk bij Hessel Gerrits en eindigend met Jan de Beyer. De gravure van Hessel Gerrits is de oudste afbeelding van het kasteel tot nog toe gevonden en het jaartal 1752 valt samen met de min of meer drastische verbouwing van Slot Zuylen door Jacob Marot.[2]
Het interessante van deze afbeeldingen is dat aan de hand hiervan een vrij exacte reconstructie gemaakt kan worden van Slot Zuylen vóór de verbouwing. Zowel de gevels als de plattegrond kunnen hierdoor in beeld worden gebracht.
Welke topografische tekeningen hiervoor het meest in aanmerking komen, zal worden geanalyseerd. Met andere woorden: de topografische tekeningen zullen hier op hun historische, bouwkundige betrouwbaarheid worden beoordeeld, en niet benaderd vanuit kunsthistorisch oogpunt.

De topografische afbeelding

Het is niet de bedoeling de volledige ontstaansgeschiedenis van het genre topografische afbeelding in het bijzonder te behandelen. In de noten worden verwijzingen gegeven naar uitgebreidere teksten over dit onderwerp.

De vroegste, min of meer exacte afbeeldingen van kastelen treft men aan op landkaarten en stadspanorama's. Het kasteel is daarbij een onderdeel van de uitbeelding en niet omwille van het gebouwzelf weergegeven. De voorstelling is vaak tamelijk globaal maar geeft toch vrij nauwkeurig de voornaamste onderdelen van het gebouw en de bouwmassa weer. Bij de beeldende kartografie kan worden teruggegrepen op materiaal van vóór 1550[3] al moet toegegeven worden dat dit materiaal uiterst schaars is.

In het begin van de 17e eeuw kan men spreken van een aanvang van de echte topografische afbeelding. Het landschap als zelfstandig object waartoe wij stads-, dorps-, en kasteelafbeeldingen rekenen, begint deze eeuw een belangrijke plaats in te nemen binnen de teken- en schilderkunst. In de loop der tijden zijn honderden tekeningen van kastelen ontstaan waarnaar weer kopergravures en – in latere tijd – litho's werden gemaakt ter illustratie van atlassen en boeken.
Een vroeg 17e eeuwse bron van kennis voor het uiterlijk van de kastelen is de verzameling van tekeningen van de bekende Utrechtse liefhebber van oudheden Arnoud van Buchell.[4] Deze in zijn handschriften opgenomen tekeningen zijn echter niet meer dan notities.
De belangrijkste 17e-eeuwse topografische tekenaar is Roeland Roghman (c. 1620-ná 1692). In de jaren 1646-47 is hij er op uitgetrokken en heeft een serie van niet minder dan 247 tekeningen van kastelen in Holland en Utrecht gemaakt.
Als opdrachtgever wordt de Amsterdamse patriciër Cornelis Bicker genoemd[5], hoewel ook de puissant rijke Cornelis van Aerssen daarvoor in aanmerking kan komen.[6] Van deze heren wordt respectievelijk het kasteel Swieten viermaal afgebeeld in deze reeks en kasteel Spijk komt er zelfs vijfmaal voor. De tekeningen van Roghman zijn vanwege de topografische betrouwbaarheid en het begrip voor architectonische details nu van groot belang voor de kennis van deze kastelen.[7] Zij zijn bovendien van uitzonderlijk historisch belang omdat zij in veel gevallen de oudste bron vormen voor soms lang verdwenen kastelen.[8]

Hessel Gerrits, gravure, ca. 1610. Noordoost-noordwestgevel. (Slot Zuylen).

Stoffering met figuren liet Roghman vaak achterwege, zodat het accent volledig kwam te liggen op het gebouw in relatie met de omgeving. Hij gebruikte zwart krijt en wassingen in grijze oost-indische inkt en tekende altijd op papier van zeer royale afmetingen. Eén tekening uit deze serie werd door Roghmans zuster Geertruydt, in opdracht van de uitgever Claes Jansz Visscher, geëtst: namelijk het Huys te Zuylen.[9] Uit de tweede helft van de 17e eeuw dateren veel tekeningen van Josua de Grave en Valentijn Klotz, die voornamelijk in het zuiden van het land hebben gewerkt.

Nadat – in de zeventiende eeuw – een gedegen basis voor een topografische traditie was gelegd, maakte deze tekenkunst in de achttiende eeuw een ongekende bloei door. Deze ontwikkeling had verschillende oorzaken. Allereerst was er sprake van groeiende belangstelling voor topografische en geschiedkundige onderwerpen, die zijn oorsprong vond in de sfeer van de nationale bewustwording, die gedurende de Tachtigjarige Oorlog werd gevormd. Hieruit vloeide vooral in de 18e eeuw een stroom van publicaties voort, die in brede kring afnemers vond.

Plaatsbeschrijvingen die met afbeeldingen zijn verlucht, volgen elkaar in snel tempo op en worden vele malen herdrukt. Voorbeelden zijn: Schatkamer der Nederlandse Oudheden (1711), De zegepralende Vecht (1719), Kabinet van Nederlandse Oudheden (1725) en het Verheerlijkt Nederland (vanaf 1745).

Daarnaast was er een groep welgestelde kunstliefhebbers ontstaan, die met name interesse toonde in het verzamelen van topografische afbeeldingen. Deze tekeningen werden bewaard in zogenaamde atlassen, waarin men afbeeldingen van de meest uiteenlopende kwaliteit kan aantreffen. Door deze grote belangstelling voor topografische tekeningen van de zijde van verzamelaars was het voor de tekenaars mogelijk om voor potentiële klanten te werken. Deze konden dan een keuze maken uit de door de tekenaars tijdens hun reizen gemaakte schetsen, zowel voor wat betreft het onderwerp als de uitvoering. Wie voor het samenstellen van atlassen veel geld over had kon opdracht geven voor gedetailleerde tekeningen op royaal formaat, in kleuren gewassen en rijk gestoffeerd met mensen en dieren.

Niet alle 18e-eeuwse topografische tekenaars hebben zowel voor uitgevers als voor verzamelaars gewerkt; men maakte geen streng onderscheid tussen de ene opdracht en de andere.

Voor de 18e eeuw is de topografische afbeelding in vier prototypen op te splitsen:
1. *de voorstudie:* De ter plaatse vervaardigde schets. Deze schetsen, meestal in schetsboeken gemaakt[10], zijn vaak in vlotte lijnen op papier gezet met niet meer dan een schaduw- en volumeaanduiding. Zij vormen de topografische voorraad, waaruit de tekenaars naar believen en op bestelling konden putten bij de produktie van uitgewerkte versies.
2. *de uitgewerkte tekening:* De tekening gemaakt naar de schets, gedetailleerd, uitgewerkt en voorzien van stoffering.[11]
3. *de topografische prent*[12]*:* uitgewerkte tekeningen die later in prent werden uitgevoerd.
4. *de navolgingen en kopieën:* Veel kunstenaars copiëerden naar hun confrators als zij zelf niet naar het leven konden tekenen.

De 18e eeuw was zeer rijk aan topografische kunstenaars; enkele belangrijke worden hier kort besproken.[13]
Abraham Rademaker (1675-1735) tekende en graveerde veel naar andere voorbeelden, met name naar zeventiende-eeuwse schilders en tekenaars (o.a. Roghman).
Cornelis Pronk (1691-1759) Leermeester van o.a. J. de Beyer, A. de Haen en H. de Winter. De tekeningen van Pronk zijn betrouwbaar, kennen een scherpe observatie en een gevoel voor detail, zonder dat daarbij het grote geheel uit het oog wordt verloren. Er zijn zowel schetsen als uitgewerkte tekeningen van hem bekend.
Abraham de Haen (1707-1748) In het begin zag hij er niet tegen op om naar zijn eigen fantasie te werken of naar voorbeelden van anderen. Eenmaal bij C. Pronk in de leer ging hij al gauw in de trant van zijn nieuwe leermeester werken. Door hun nauwe samenwerking en de grote overeenkomst in stijl, die het merendeel van hun tekeningen vertoont, wordt het toeschrijven van ongesigneerde tekeningen aan Pronk of De Haen aanzienlijk bemoeilijkt.[14]
Jan de Beyer (1703-1780) Pronks meest getalenteerde leerling. De keuze van zijn onderwerpen verschilde niet veel van die van andere topografische tekenaars. Stads- en dorpsgezichten, kloosters, kastelen en buitenplaatsen werden door hem tijdens zijn reizen geschetst en later op bestelling in het atelier gedetailleerd uitgewerkt.
Hendrik de Winter (1717-1790), een minder begaafde tekenaar dan zijn leermeester C. Pronk.
Hendrik Spilman (1721-1784): leerling van A. de Haen. Tekenaar en etser.
L. P. Serrurier: Over deze tekenaar is nog weinig bekend. Wij weten alleen dat hij copieërde naar anderen, waaronder waarschijnlijk Roghman en Pronk. Er is een verzameling tekeningen van hem bekend die alle gemaakt zijn rond 1730. Deze copieën zijn zeer waardevol als het veel belangrijker origineel verloren is gegaan en hierdoor toch min of meer aan het licht komt.

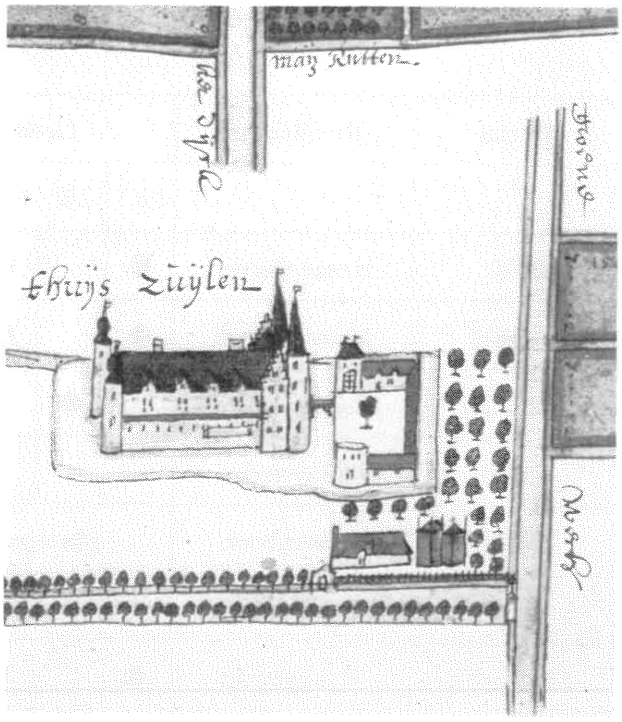

H. Verstralen, 1624, detail van een kaart uit een kaartboek. Zuidoostgevel (Rijksarchief Utrecht).

Na de komst van de Fransen en het vestigen van de Bataafse Republiek (1795), kwam in ons land een einde aan de bloeiperiode op menig artistiek gebied. Door de economische malaise van de Franse tijd vielen de voor de topografische kunstenaars zo belangrijke opdrachtgevers grotendeels weg. De aanzienlijke rol die de topografie in de Nederlandse teken- en prentkunst speelde, was daarmee voorgoed voorbij. Enig herstel zou in latere tijd wel weer optreden, maar is niet te vergelijken met de 18e eeuwse topografische traditie.

Een overzicht van de afbeeldingen

Volledig is deze lijst niet, en zal hij ook nooit worden. De bekende instanties zijn bezocht en ook particuliere verzamelingen zijn nagekeken op afbeeldingen van Slot Zuylen. [15] Wat zich nog in buitenlandse musea en bij particuliere verzamelaars bevindt is achtereenvolgens moeilijk zo niet onmogelijk te achterhalen.
Toch zijn veel bekende topografische tekenaars te vinden op de lijst (pag. 188) en de door hen gemaakte tekeningen en prenten geven een goed beeld van Slot Zuylen in zijn verschijningsvorm vóór 1752.
Het overzicht is in chronologische volgorde, naar het jaar waarin de topografische afbeelding gemaakt is, en vermeldt – naast de naam van de kunstenaar en de datering[16] – de gevels die afgebeeld zijn. Voorts wordt nog onderscheid gemaakt tussen een originele tekening[17], een schilderij, een prent en duidelijke navolgingen (copieën).[18]

Jaartal	Kunstenaar	Gevels				'Techniek'	Navolgingen of copie
		NO	ZW	NW	ZO		
1610	Hessel Gerrits	●		●		gravure	A. de Haen 1727 A. van Breen
ca. 1612	A. van Buchell	●		●		tekening	
1620 (?)	J. ten Compe (?)		●		●	tekening	
1624	H. Verstralen					gekleurde tekening	
	kaartenboek	plattegrond				gekleurde tekening	
1646	R. Roghman		●	●		tekening	diversen: o.a. de Haen
1646/47	R. Roghman	●		●		tekening	
ca. 1660	H. Bloemaert	●			●	schilderij	
1646-1675	A. van Everdingen	●		●		schilderij	
1686/87	A. Rutgers		●	●		tekening	
ca. 1698	C. Specht	●		●		gravure	
	G. Hoet	●		●		schilderij	
ca. 1719	D. Stopendaal	●		●		gravure	
1731	A. de Haen		●	●		tekening	
1731	C. Pronk	●		●		tekening	diversen: anoniem
ca. 1731	L. P. Serrurier	●				tekening	
ca. 1731	L. P. Serrurier		●		●	tekening	
ca. 1731	L. P. Serrurier	●		●		tekening	
1738	H. de Winter	●			●	tekening	
1742	J. H. van Suchtelen	plattegrond				gekleurde tekening	
1748	J. van Liender	●		●		tekening	
1749	H. Spilman		●	●		gravure	gravure naar J. de Beyer
1749	H. Spilman	●			●	gravure	idem
1750	onbekend	●			●	tekening	

De plattegrond van de hoofdverdieping

Op de ingekleurde plattegrond die Van Suchtelen[19] tekende in 1742, vlak voor de verbouwing van Slot Zuylen, is een L-vormig complex te zien met een binnenplaats afgesloten door 'dikke' muren. Op elke hoek van het complex staat een achtkantige toren. De L-vorm is opgebouwd uit een hoofdgebouw en haaks hierop een zijvleugel.
Op de plattegrond zijn drie stijgpunten waar te nemen. De traptoren, geplaatst op de binnenplaats in een hoek tegen het hoofdgebouw, is de meest markante. Deze toren is – in tegenstelling tot de andere – zeshoekig. De spiltrap die in het hoofdgebouw opgenomen is, is achtkantig.
In de tekening van deze verdieping zijn ook niveauverschillen waar te nemen in de vorm van enkele treden die bij de verscheidene doorgangen getekend zijn. Bij de verbinding tussen hoofdgebouw en zijvleugel zien we twee treden afgebeeld. Deze niveauverschillen zijn ook waarneembaar in de gevel door de plaatsing van de ramen.
De zijvleugel heeft aan de noordoostgevel een naar voren springende bouwmassa waarin de ingang van het kasteel geplaatst is. Het merkwaardige is dat de brug hiernaartoe wel getekend is maar de doorgang in de muur niet. Zouden we hier met een ander vloerniveau te maken hebben?
Wat opvalt is dat practisch niet één muurdoorbreking voor een raam in de buitenmuur is weergegeven.
Er zijn drie duidelijk waarneembare stookplaatsen afgebeeld, waarboven een schoorsteen moet zitten. Een privaat uitbouw aan de noordwestgevel is ook duidelijk getekend.
Alleen de belangrijkste aspecten voor de gevels zijn geanalyseerd; er zou nog meer uit deze boeiende plattegrond te halen zijn. De betrouwbaarheid van de 'grondtekening van 't Huys te Suylen' is mede afleesbaar aan de diverse muurdikten die getekend zijn, het practisch niet zichtbare scheeflopen van de weermuur aan de zuidoostkant van het kasteel[20] en de vergelijking hiervan met de huidige plattegrond.
Deze laatste betrouwbaarheidstoets wijst uit dat we hier te maken hebben met een echte architectuurtekening, die zeer bruikbaar is voor reconstructie.

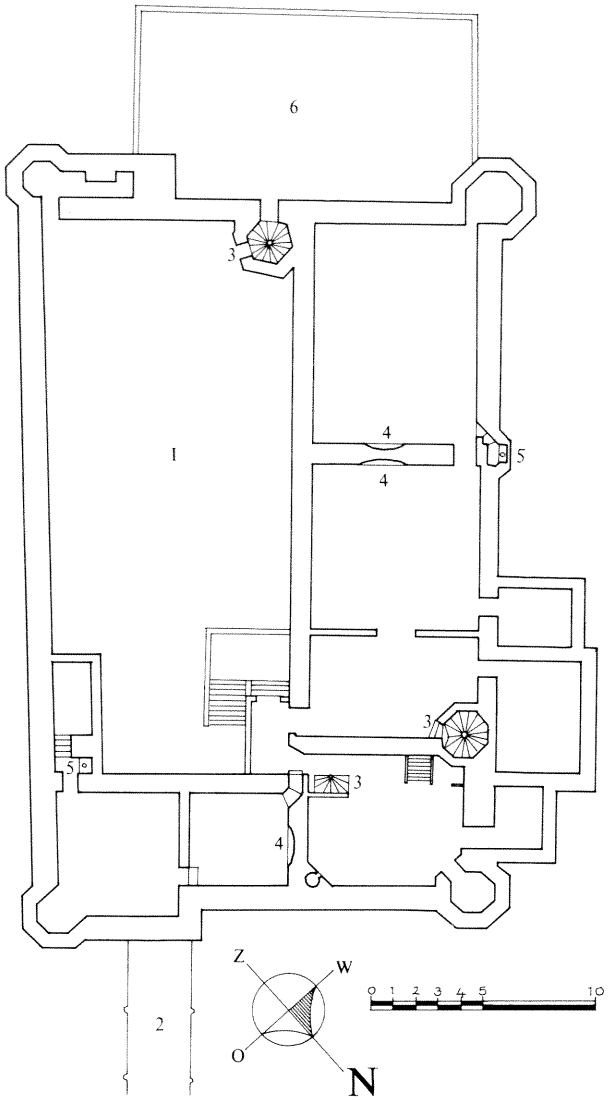

Plattegrond van de hoofdverdieping (naar J. H. van Suchtelen, 1742) van Slot Zuylen. Zichtbaar zijn de binnenplaats (1), de brug naar de ingang van het kasteel (2), de spiltrappen (3), de stookplaatsen (4), de privaten (5) en het bleekveld (6).

De noordoostgevel

De voorgevel, met de ingang tot het kasteel, is in de periode tussen 1612 en 1752 nauwelijks aan wijziging onderhevig geweest. We zien bij de gravure van Hessel Gerrits een gevel die op de hoekpunten torens heeft die circa 1½ meter boven grachtniveau uitkragen. Deze achtkantige hoektorens zijn aan de voorgevel hoger opgetrokken dan aan de achterliggende zuidwestgevel; daarmee wordt het accent gelegd op de eerste. De torens aan de voorzijde zijn gelijk van hoogte en hebben een rijzig spitsdak met vaantjes. In de tekening van R. Roghman zijn duidelijk de waterlijsten afgebeeld die de hoektorens verticaal onderbreken.
De gevel heeft aan de linkerzijde een naar voren springende bouwmassa die bekroond is met kantelen. In dit gedeelte bevindt zich, circa 2 meter boven het grachtniveau, de ingang van het kasteel. Deze is verbonden met de oever door een houten brug op jukken. Boven de ingang is bij een aantal tekeningen een ingemetselde steen aangegeven. Waarschijnlijk is dit de steen met het jaar MCCC die nog steeds in de gevel aanwezig is.
Het rechtergedeelte van de noordoost façade heeft een trapgevel waarachter – haaks op de voorgevel – de kop

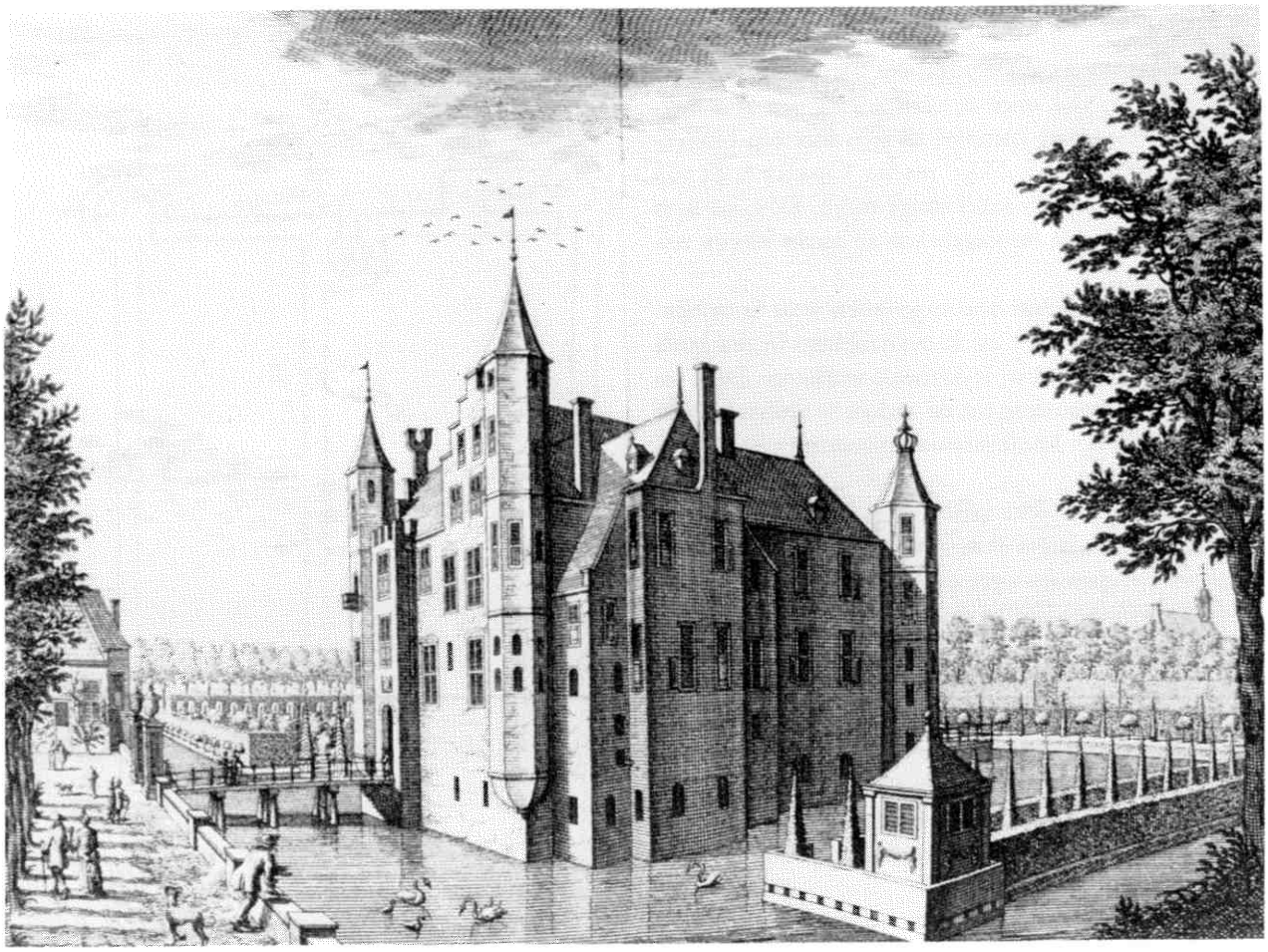

D. Stopendaal, gravure, ca. 1719. Noordoost-noordwestgevel.

van de hoofdvleugel staat. De trappen van deze gevel zijn ongelijk omdat de hoektoren gedeeltelijk voor de rechter trap staat. De ramen, kruis- en kloosterkozijnen, werden onregelmatig over de gevel verdeeld. Het gedeelte onder de trapgevel heeft op de zolderverdieping twee kloosteren twee kruiskozijnen, op de tweede verdieping twee kruiskozijnen en op de eerste verdieping, de hoofdverdieping, één kruiskozijn en één hoger gelegen blokvenster.

Men zou geneigd zijn de ramen aan weerszijden van een as vanuit de bovenste tree van de trapgevel te plaatsen maar bij de meeste tekeningen is dit niet gedaan, ze zijn allemaal een weinig naar links verschoven om gelijkelijk verdeeld te kunnen worden over het gevelvlak.

Het naarvoren springende gedeelte van de gevel heeft op de eerste en tweede verdieping een kruiskozijn. Deze ramen liggen niet in gelijke lijn met de ramen van de trapgevel waaruit men zou kunnen concluderen dat hier sprake is van een verschil in vloerniveau.

Het tussenliggende gedeelte van de gevel heeft twee kruiskozijnen. Kortom, wij hebben hier te maken met een gevel rijk aan ramen van royaal formaat. De schietgaten worden niet consequent weergegeven, slechts op enkele afbeeldingen zijn deze getekend. Op de afbeeldingen die de gevel het minst perspectivisch weergeven is op de

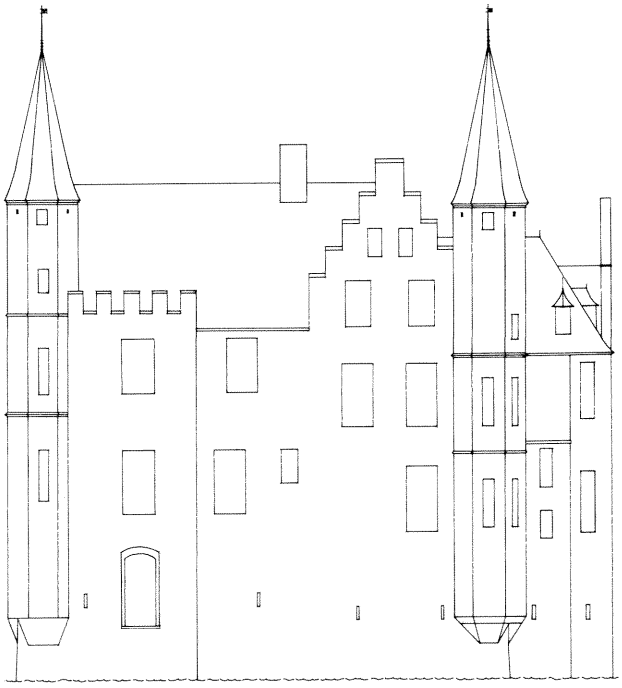

Reconstructietekening noordoostgevel.

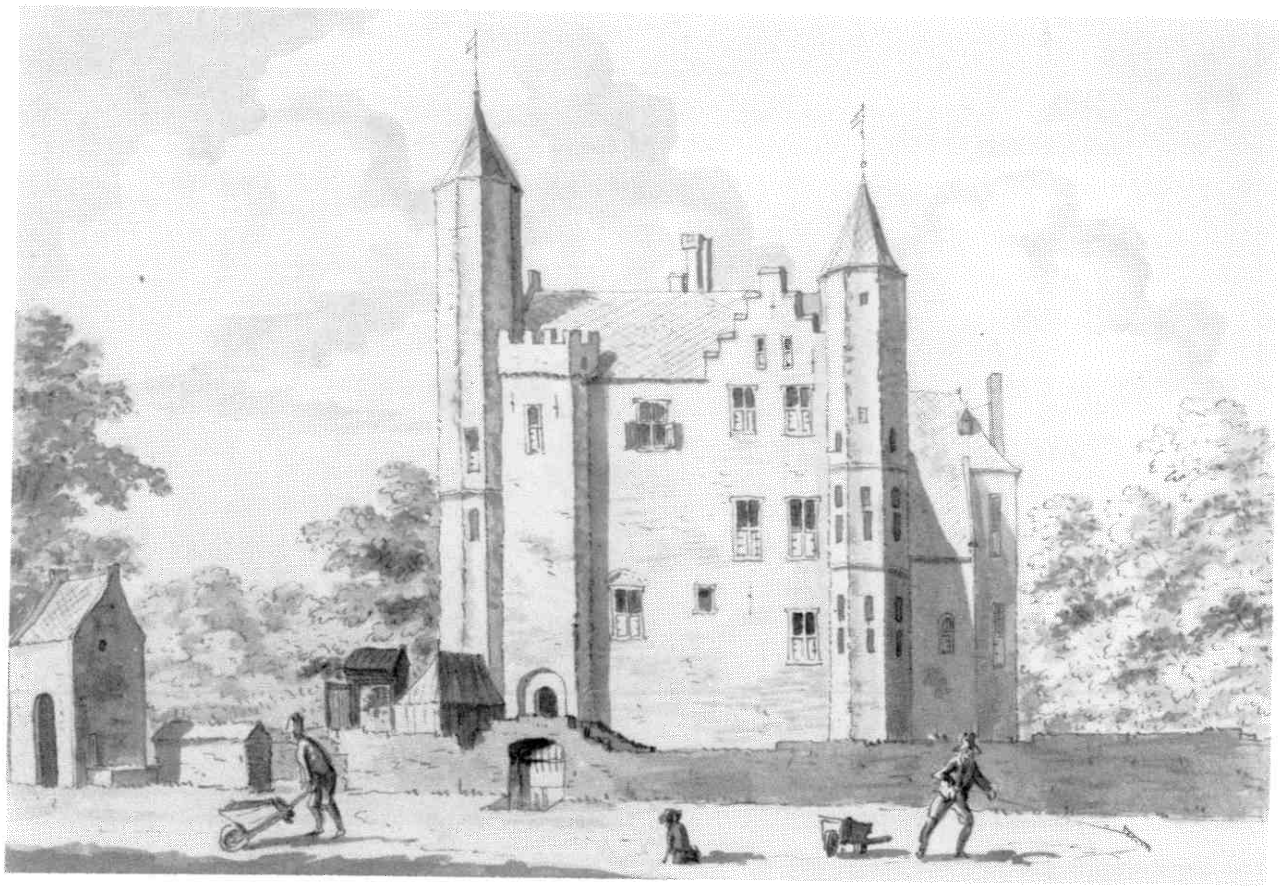

L. P. Serrurier, tekening, ca. 1731. Noordoostgevel. (Rijksarchief Utrecht).

plaats waar de scheidingsmuur tussen hoofd- en zijvleugel staat, een schoorsteen weergegeven. Over de zijgevels van de aanbouwtjes, aan de noordwestgevel, is nog te vermelden dat zij elk van twee kloosterkozijnen zijn voorzien.

Een analyse van alle afbeeldingen die deze gevel weergeven levert een vrij éénduidig beeld op. In grote lijnen vertonen zij de rijzige hoektorens, de trapgevel en de vooruitspringende bouwmassa met de ingang van het kasteel. In detail verschillen zij, maar met behulp van gegevens die nu nog af te lezen zijn aan het kasteel kan tot een vrij exacte reconstructie worden gekomen.
Om tot een waardeoordeel te geraken van elke afbeelding apart is moeilijk. Tekeningen die er echt uitspringen zijn die van Roghman; jammer genoeg geeft hij de noordoostgevel zeer perspectivisch weer waardoor van de raamindeling weinig te zien is. De noordelijke hoektoren is duidelijk zichtbaar en in verhouding zeer goed weergegeven; de onderlinge afstand tussen de waterlijsten is vrijwel eender aan die in de huidige situatie. Hierdoor kan de hoogte van de toren in die tijd zeer nauwkeurig bepaald worden. De tekening van Pronk geeft een zelfde beeld maar is kwalitatief wel wat minder. De tekening van Serrurier, die als enige de gevel in zijn geheel weergeeft, ziet er helaas niet zo betrouwbaar uit; de façade is te rijzig getekend en de plaatsing van de ramen strookt niet met de algemene analyse hiervan.[22] Wij zouden in dit geval te maken kunnen hebben met een copie van een vroegere tekening.[23]

Zuidwestgevel

Deze gevel maakt een zeer rommelige indruk; enkele tekenaars doen deze façade dan ook schuil gaan achter veel groen. Roeland Roghman geeft deze gevel echter in zijn volle gedaante weer, met alle interessante bouwkundige aanwijzingen, die helaas nog niet volledig interpreteerbaar zijn.[24]
Twee hoektorens flankeren de gevel. De linker staat in het grachtwater, heeft twee waterlijsten en is bekroond door een helmvormig dak met een open ui als beëindiging. Roghman tekent dit[25] heel duidelijk en ook Hessel Gerrits laat deze torenbekroning zo zien. Na Stopendaal verdwijnt deze dakvorm van de Oostertoren en maakt plaats voor een spitsdak (zie o.a. de Haen en Spilman). De weergave van de kloosterkozijnen in deze toren is niet consequent doorgevoerd in de tekeningen.
De rechter hoektoren kraagt circa 1,5 meter boven het grachtwater uit, is veel lager dan de linker en heeft een spitsdak.[26]
De hoofdvleugel eindigt hier niet met een trapgevel maar

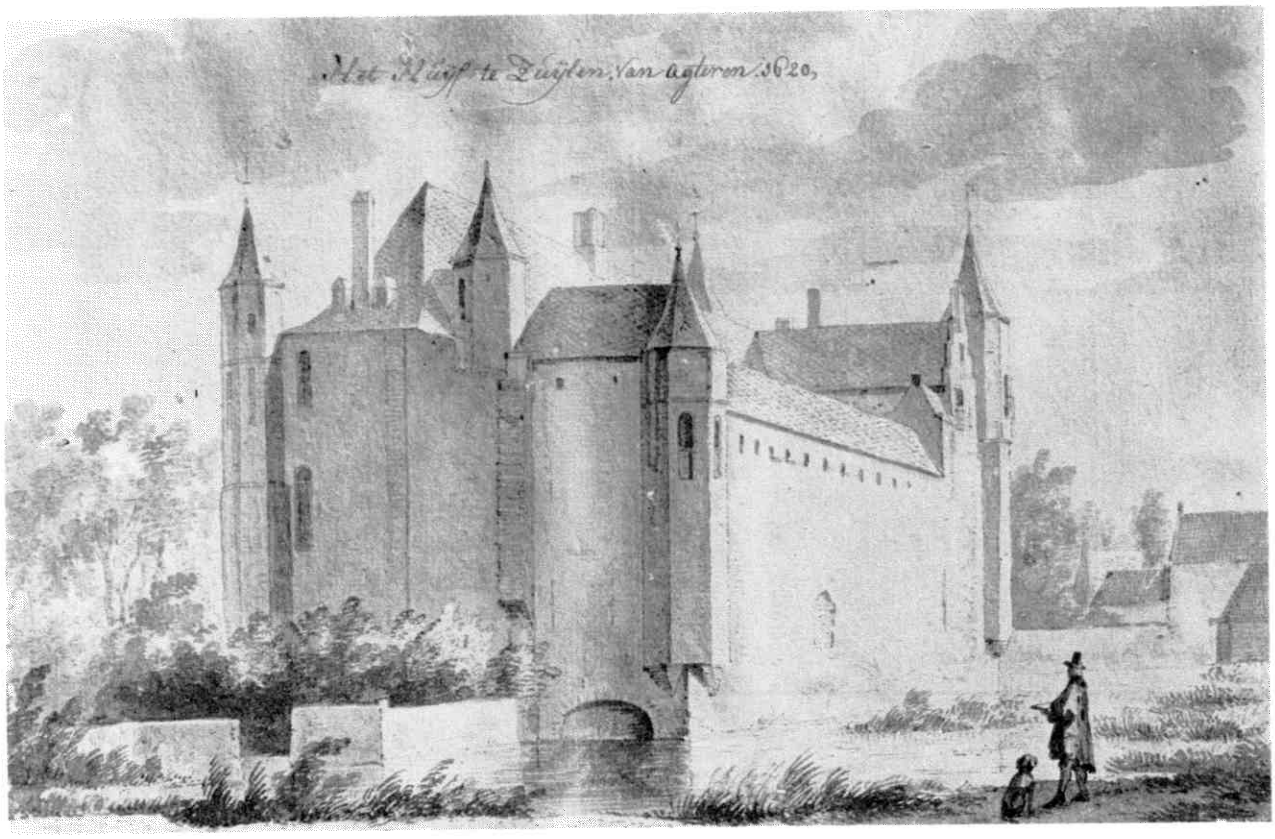

J. ten Compe (?) tekening, 18e eeuw, naar een voorbeeld uit 1620 (?). Zuidwest-zuidoostgevel. (Slot Zuylen).

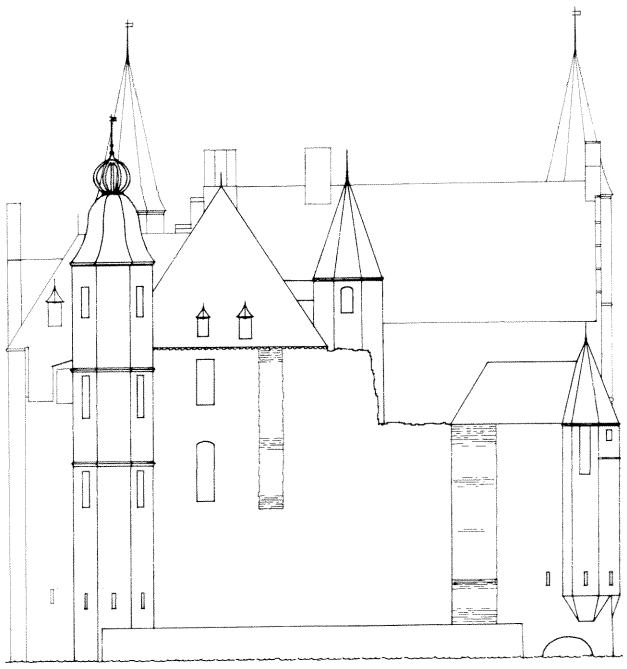

Reconstructietekening zuidwestgevel.

met een schilddak. De façade onder het dak heeft maar twee vensters: kloosterkozijnen, die in de linkerkant geplaatst zijn. Aan de rechterkant zien we een vertanding in het muurwerk getekend, die vrij hoog begint en eindigt onder de dakrand. Deze vertanding duidt op een in verband metselen van een haaks daarop staande muur. Is deze muur gesloopt of was het de bedoeling hier nog een uitbouw te maken? Dit laatste is niet waarschijnlijk omdat de plaatsing dan wel heel eigenaardig zou zijn ten opzichte van de bestaande bebouwing. Aan de uitbouw van de rechterzijde van de zuidwestgevel zien we ook een vertanding afgebeeld. Deze is bij Roghman onregelmatig getekend; bijna boven valt een begroeiing waar te nemen en onder springt het metselwerk in. Het uitbouwtje heeft een schilddak en geen ramen.

Als intermediair fungeert een muur van de binnenplaats. Deze muur heeft geen beëindiging, bijvoorbeeld door een lijstwerk. Bij Roghman is duidelijk te zien dat deze hoger is geweest en gedeeltelijk gesloopt.

Achter een hoger gedeelte van de muur[27] gaat een toren schuil, die op de plattegrond van Van Suchtelen een traptoren blijkt te zijn. Roghman tekent hier een helmdak met een uivormige bekroning terwijl de andere afbeeldingen hier een spitsdak weergeven.

Een andere eigenaardigheid aan deze gevel is dat de twee dakkapelletjes ongelijk van afmeting zijn, zowel Roghman als Spilman geven dit zeer duidelijk weer.

Het grondgebied dat voor het kasteel binnen de omgrachting ligt[28] wordt door Roghman weergegeven als een ruig terrein dat niet begroeid is en waar zelfs nog een fragment te zien valt van de bebouwing die hier ééns gestaan heeft.[29]

Deze gevel komt zes maal voor op de lijst van afbeeldingen. Bij enkele hiervan gaat deze grotendeels schuil achter het groen.[30]

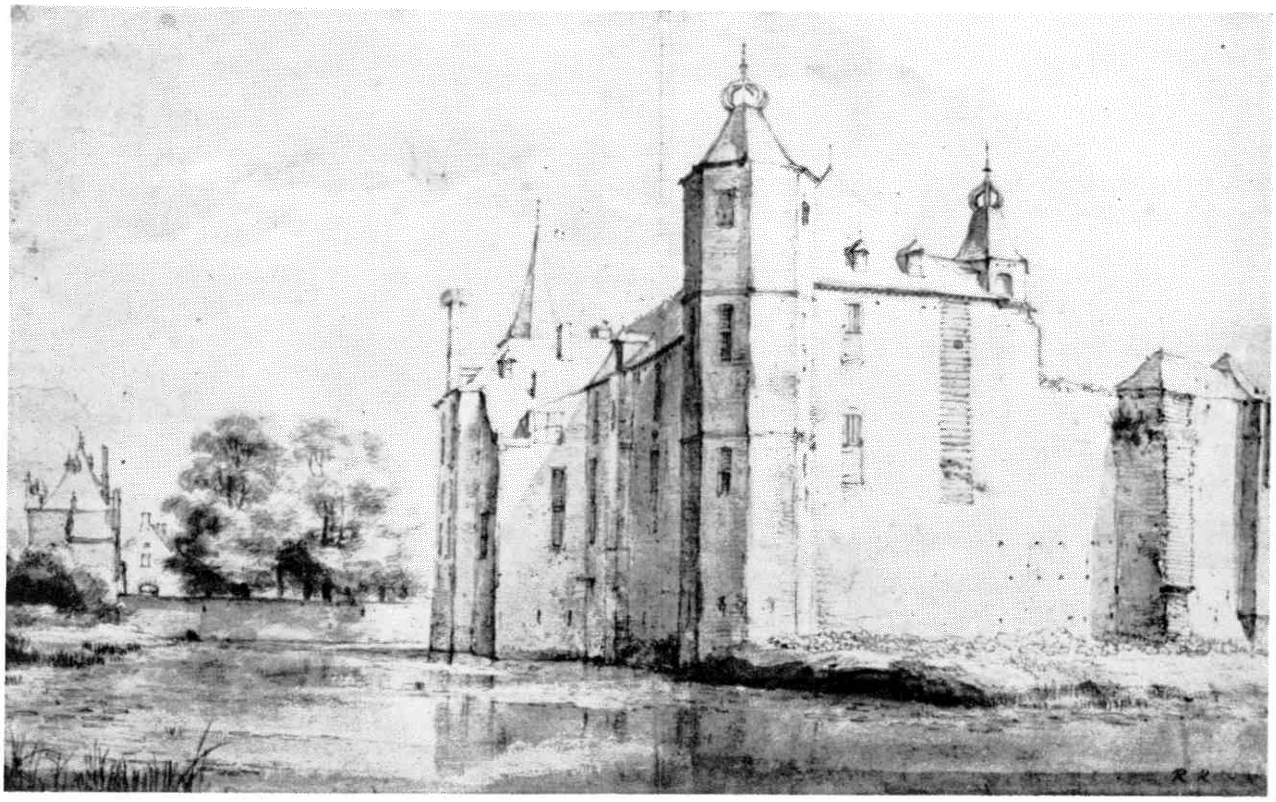

R. Roghman, tekening, 1646. Zuidwest-noordwestgevel (foto R.K.D.).

De tekening van Roeland Roghman en de zogenaamde Ten Compe-tekening[31] laten het meeste van deze façade zien. Hoewel de laatste, getekend vanuit de zuidhoek, er in verhouding niet betrouwbaar uitziet, is hierop wel alles zichtbaar. Op de tekening wordt een grote gemetselde toog weergegeven[32] op grachtniveau. De functie hiervan is niet duidelijk; waarschijnlijk is dit een waterdoorvoerpunt geweest.
Vermeldenswaardig is dat de gravure van deze gevel door Spilman, naar J. de Beyer[33], erg grof getekend is. De vertandingen in het muurvlak worden als grote uitspringende blokken weergegeven en de rechtertoren is te omvangrijk getekend.
De tekening van L. P. Serrurier[34] toont niet veel details maar geeft een totaalbeeld van het kasteel vanuit de zuidhoek.
De tekening die A. de Haen in 1734 heeft gemaakt naar een schets uit 1731[35] presenteert wel een uitwerking van deze gevel. De breedteverhoudingen van de zuidwestgevel zijn niet juist weergegeven: de hoektorens staan te dicht op elkaar. De westtoren is telescopisch getekend; bij iedere lijst neemt de toren in omvang toe hetgeen beslist niet op waarheid berust. Waarschijnlijk zijn deze onjuistheden het gevolg van de lange periode die ligt tussen de schets en de uitwerking hiervan.
Bij de tekening van Rutgers is het botenhuis, als curiositeit wel aardig; het overige ziet er enigszins onbeholpen en onbetrouwbaar uit.

Noordwestgevel

Hier zien we de langsgevel van het hoofdgebouw weergegeven met enkele aanbouwsels. Niet één afbeelding brengt de hele façade in beeld.[36] Zelfs bij Roghman's tekening, die deze gevel het minst perspectivisch weergeeft, verdwijnt een groot gedeelte achter een bomenrij op de voorgrond.
Op de afbeeldingen is te zien dat de linker hoektoren (noordtoren) hoger is dan de rechter hoektoren (westtoren).[37] Tussen deze torens ligt de langsgevel waartegen, aan de linkerzijde, drie aanbouwtjes zijn geplaatst. De middenaanbouw heeft een schilddak, op de eerste en tweede verdieping twee kloosterkozijnen, waarbij de eerste – het linkerraam – iets naar het midden verschoven is. Bij het merendeel van de afbeeldingen is dit het geval[38]; de reden hiervoor is onduidelijk.
Zowel aan de linker- als aan de rechterzijde van de middenaanbouw bevindt zich een bouwmassa voorzien van een lessenaarsdak. De raamindeling van de linker aanbouw is in verticaal opzicht niet strokend met de omgevende vensters, blijkbaar verschillen hier de vloerniveau's.
De rechter bouwmassa heeft bij de afbeelding van Hessel Gerrits geen ramen aan de voorzijde; bij Roghman is een raam zichtbaar op de eerste verdieping maar door de perspectivische werking is niet te zeggen om wat voor soort venster het eigenlijk gaat. Uit latere tekeningen blijkt dat het hier een kruiskozijn betreft. Typisch is dat

C. Pronk (?), tekening, 1731. Noordoost-noordwestgevel (part. coll.).

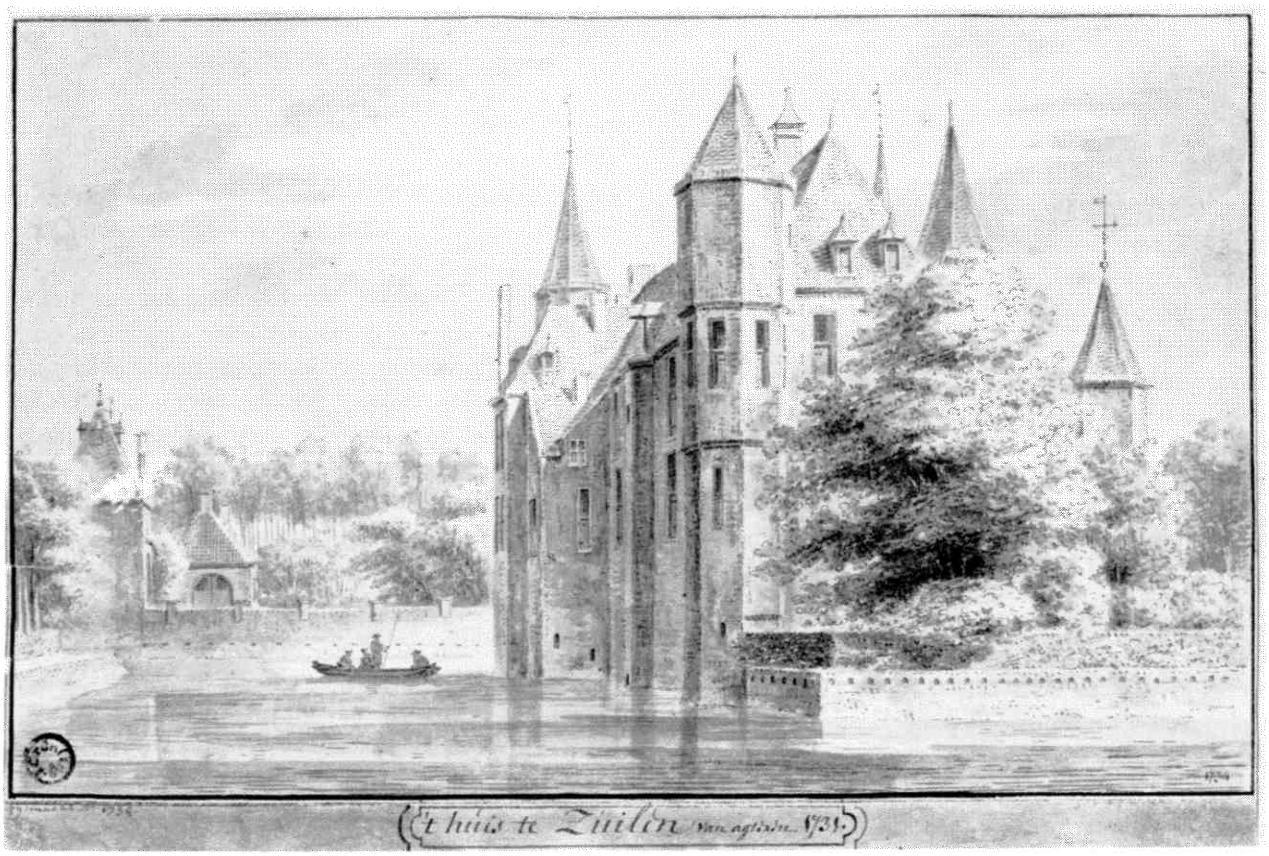

A. de Haen, tekening, 1731. Zuidwest-noordwestgevel (foto R.P.K.).

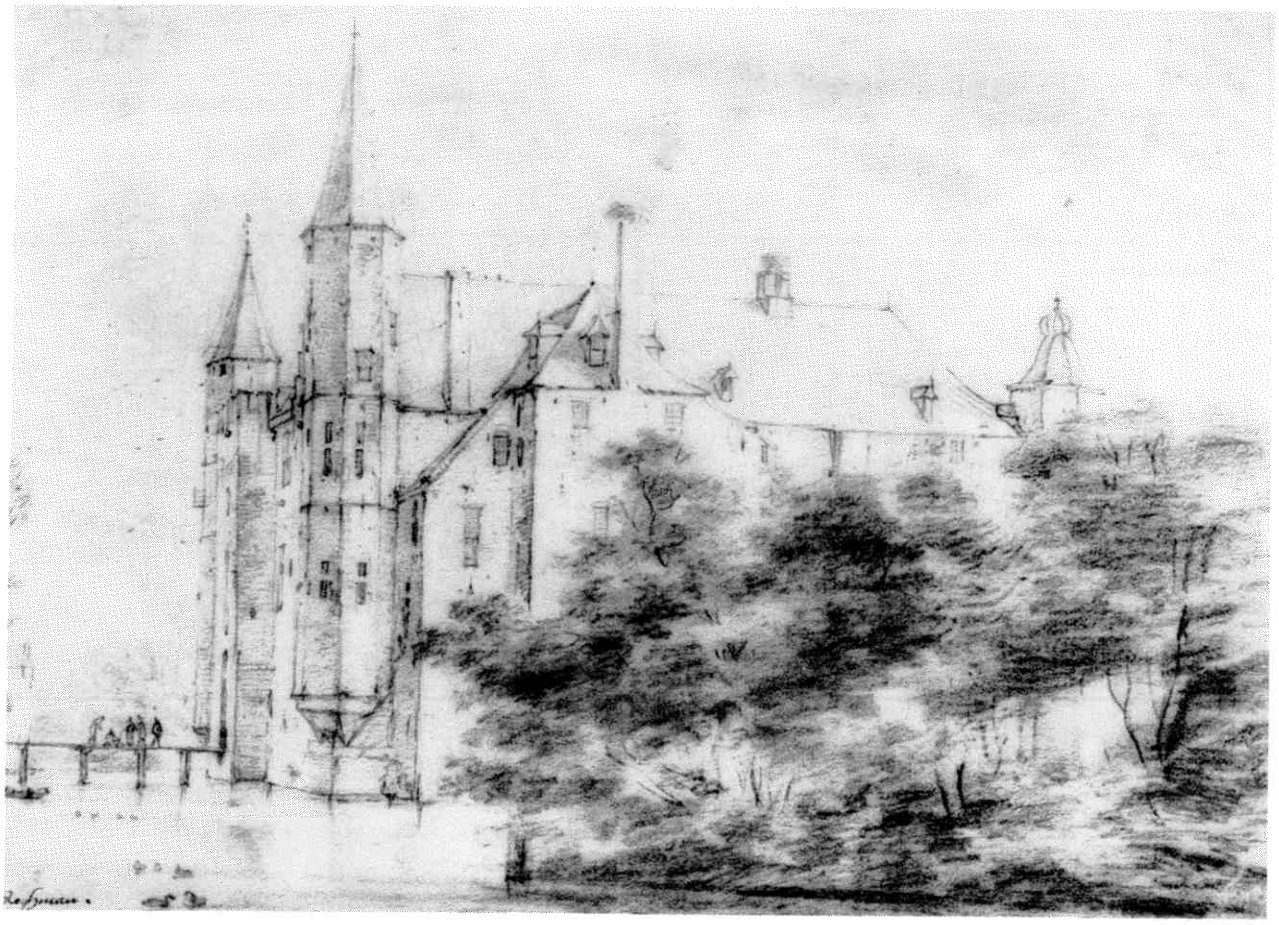

R. Roghman, tekening 1646/47. Noordoost-noordwestgevel (foto R.K.D.).

– op dit raam na – de noordwestgevel alleen kloosterkozijnen bezit.[39]
Het rechtergedeelte van de noordwestfaçade heeft, op de plaats van een over de verdiepingen doorlopende binnenmuur, een privaatuitbouw[40], die in het grachtwater staat en eindigt onder de dakrand. Boven deze uitbouw is op de nok van het dak een grote schoorsteen geplaatst. Op enkele afbeeldingen is een profilering waar te nemen die duidt op meerdere rookkanalen die samengebundeld zijn. Zonder op de hoogte te zijn van het binnengebeuren kunnen we al met grote zekerheid zeggen dat het hier in het totaal om vier kanalen zou moeten gaan. Bij A. de Haen krijgt deze schoorsteen een dakje op pootjes. Als laatste is nog aardig te vermelden dat de dakkapellen van deze gevel veel kleiner zijn dan die van de zuidoostgevel.

Zuidoostgevel

Van deze gevel zijn zeven afbeeldingen die, van de eerste tot en met de laatste van vlak voor de verbouwing, een practisch ongewijzigd beeld geven.
De oudste afbeelding[41] van deze zijde van het kasteel (1624), op de kaart van Verstralen, geeft het gebouw globaal weer. De voornaamste onderdelen van het kasteel zijn waarneembaar in een ideaalbeeld.[42] Toch is deze weergave voldoende om te kunnen zeggen dat het kasteel practisch onveranderd is gebleven tot de eerstvolgende, meer gedetailleerde weergave. Het portretschilderij[43] van H. Bloemaert waarop Slot Zuylen is afgebeeld, geeft al een beter beeld van de zuidoostgevel. De hoge oosttoren en de lagere zuidtoren flankeren een façade die opgebouwd is uit twee delen; rechts een trapgevel en links een muur die de binnenplaats afsluit. De trapgevel van de zijvleugel van het hoofdgebouw heeft slechts drie ramen; twee kleine kloosterkozijnen op de zolderverdieping en één groot kruisvenster op de tweede verdieping. Op de gravure van Spilman is, rechts van dit kruiskozijn, een dichtgemetseld raam te zien in het muurwerk. Achter de bovenste tree van de trapgevel gaat gedeeltelijk een schoorsteen schuil die zich bovenaan verbreedt en een U vormt. Deze merkwaardige schoorsteen is op gelijke wijze getekend bij Serrurier, De Winter, Spilman en één onbekende tekenaar.
Links tegen de trapgevel is nog een klein aanbouwtje geplaatst. Op de plattegrond van J. H. van Suchtelen vinden we dit ook terug.
Op alle weergaven is de muur voorzien van een dak. Ver-

Reconstructietekening noordwestgevel.

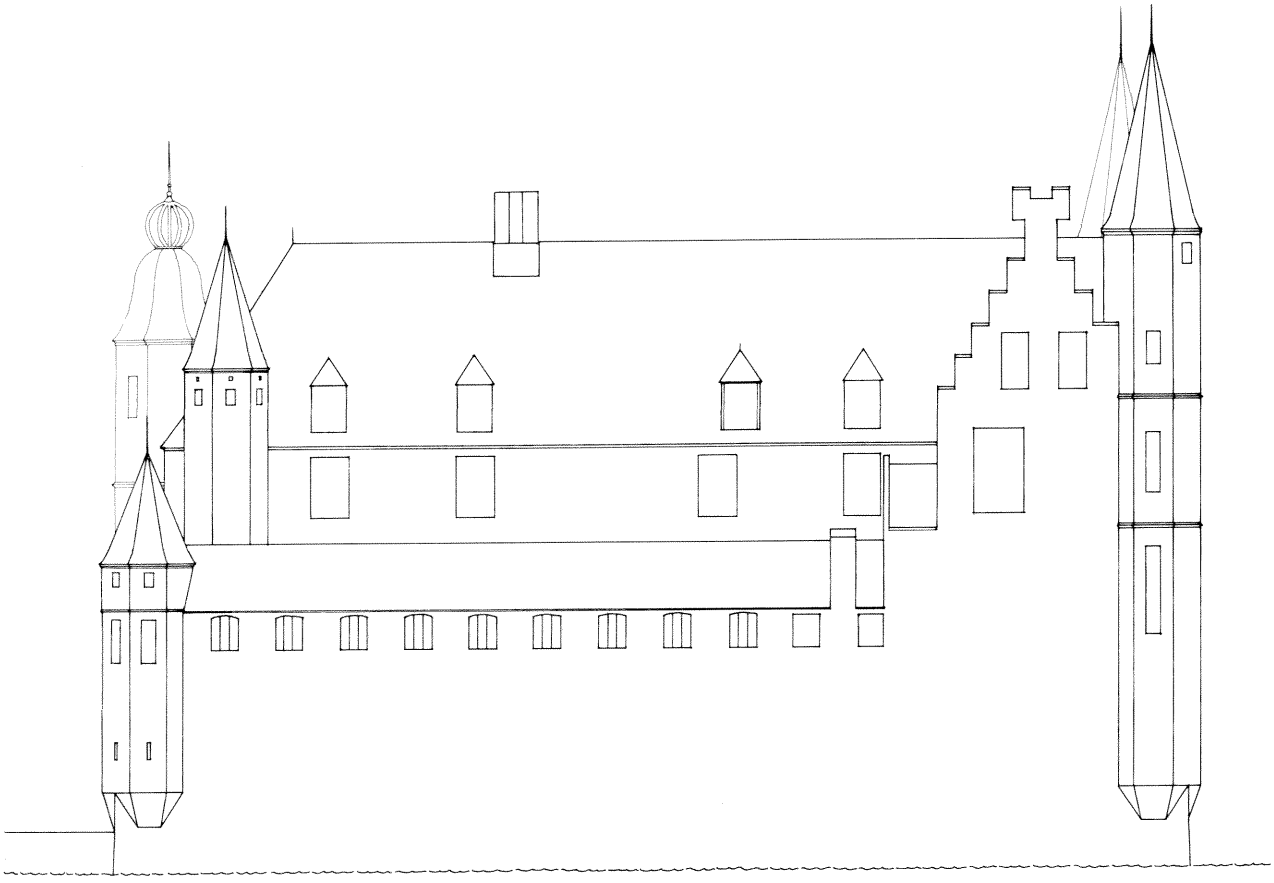

Reconstructietekening zuidoostgevel.

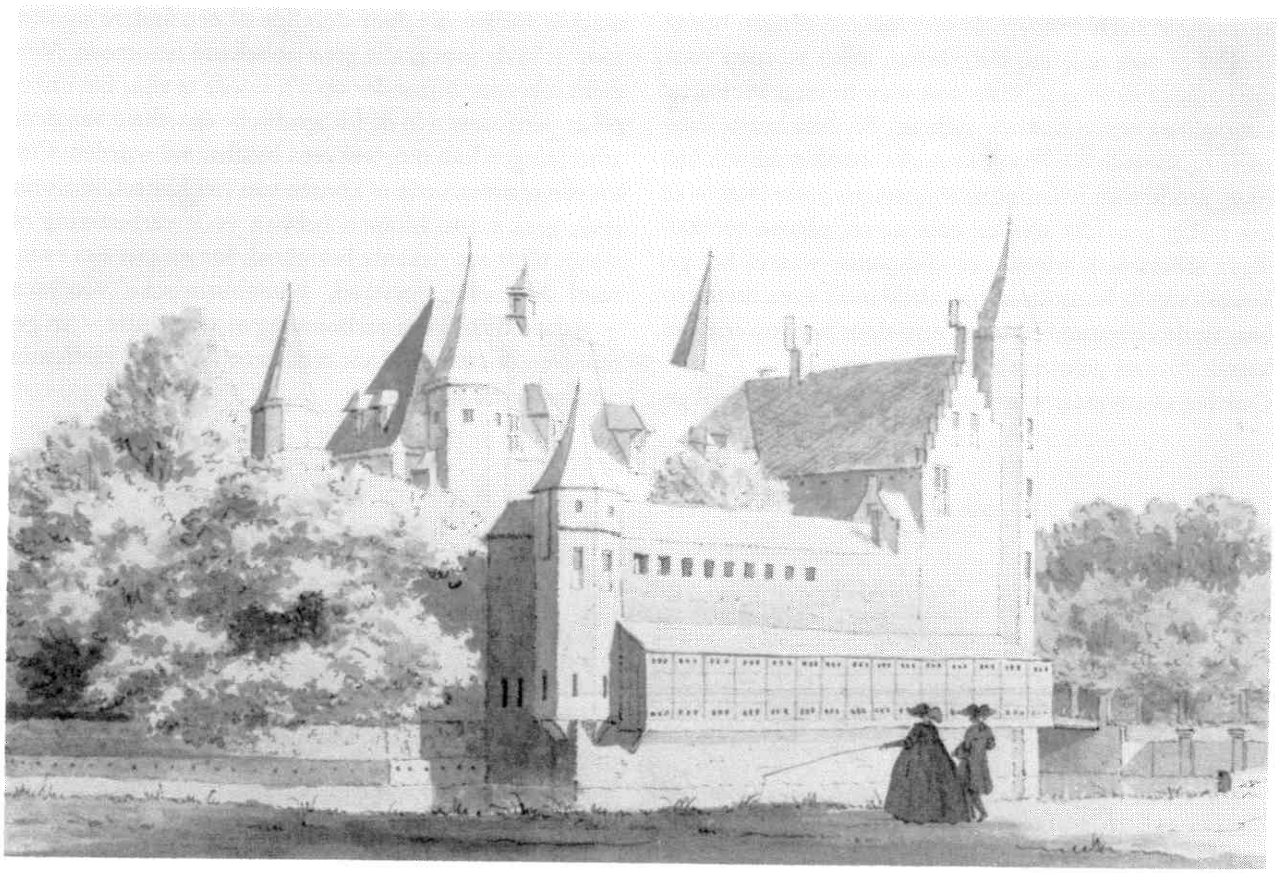

L. P. Serrurier, tekening, ca. 1731. Zuidwest-zuidoostgevel. (Rijksarchief Utrecht).

moedelijk is dit de overkapping van een gaanderij, welke ten dele rust op de muur en gedeeltelijk uitkraagt richting binnenplaats. De hoog gelegen gaten in deze muur zijn naar alle waarschijnlijkheid meer kijkgaten dan schietgaten. Hendrik de Winter en Hendrik Spilman tekenen kleine boograampjes.

Achter de muur ligt de binnenplaats die grenst aan de zuidoostgevel van het hoofdgebouw. Deze façade is op alle afbeeldingen slechts gedeeltelijk zichtbaar zodat hiervan geen volledige reconstructie gegeven kan worden. Alleen de kap en de tweede verdieping steken boven de voorliggende muur uit. Door het perspectief van de tekeningen is het aantal ramen en de plaatsing daarvan niet exact te bepalen. Er zijn te weinig aanknopingspunten om vast te stellen waar deze zich bevonden zouden kunnen hebben; dit geldt ook voor de zeer groot weergegeven dakkapellen.[44] Een curieus geval vormt de geveltil[45] die afgebeeld werd bij H. Bloemaert, L. P. Serrurier, en H. de Winter en later waarschijnlijk afgebroken is, getuige de rafelige horizontale lijn op hoogte van deze houten aanbouw zoals weergegeven op de gravure van H. Spilman. De geveltil wordt in de drie voorgaande gevallen over de volledige lengte van het muurwerk getekend.[46]

Beschouwing

De meeste topografische afbeeldingen geven een goede indruk hoe een kasteel er in een bepaalde tijd uitgezien heeft. Met het klakkeloos overnemen van gegevens uit tekeningen, gravures en schilderijen moet echter bijzonder uitgekeken worden. Deze weergavetechnieken bezitten beslist geen fotografische exactheid. Er zijn altijd onnauwkeurigheden in maten, verhoudingen en details; de

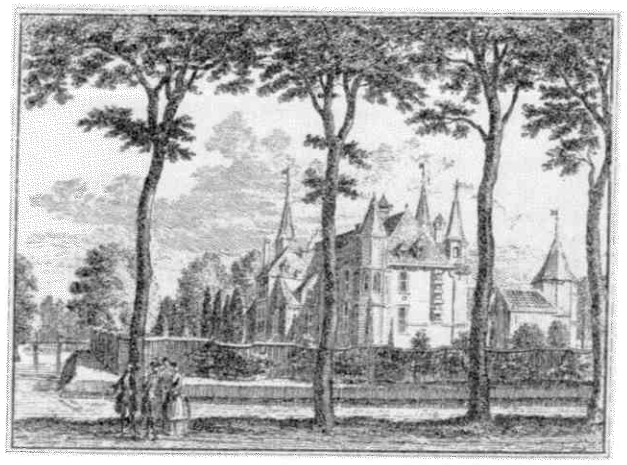

De Ridder Hofstad Zuilen, en de Kerk te Zuilen. Gravure van H. Spilman, 1749. Zuidwest-noordwestgevel.

kunstenaar heeft immers de vrijheid om dingen toe te voegen of weg te laten. Uitgekeken moet worden voor een copie of navolging, maar ook voor de uitgewerkte tekening naar een voorstudie (schets). Bij deze laatste catagorie behoort er nog op gewezen te worden dat schilderijen, prenten en tekeningen – soms pas jaren later – in het atelier gemaakt werden naar de ter plaatse vervaardigde schetsen. Kortom, een tijdspanne waarin het geheugen van de kunstenaar niet altijd meer even betrouwbaar is; de voorstudie zou wel eens door hem op een verkeerde manier geïnterpreteerd kunnen zijn.
Ook het steeds maar weer terugvallen op een éénmaal gemaakte voorstudie door dezelfde of een andere kunstenaar, is in de topografie geen onbekend fenomeen. Men dient hiervoor bijzonder op z'n hoede te zijn; het onbeperkt vertrouwen in de fotografische exactheid van deze afbeeldingen kan nog wel eens beschaamd worden. Om tot een reconstructie te komen van een kasteel, zoals dit eruit gezien zou kunnen hebben vóór verbouwing of sloop, blijft een riskante bezigheid. Samen met een eventueel bestaande toestand, bouwhistorische vondsten – gedaan tijdens een verbouwing of restauratie – en geschreven documenten uit archieven kan men niettemin een heel eind komen.

Delft, zomer 1986

Noten

1 Een topografische tekening is een meestal op een in werkelijkheid bestaande situatie, gebaseerde tekening, met als onderwerp het landschap in zijn meest algemene betekenis, op een geografisch nader aan te duiden plaats, waarin eventuele personen slechts ter aanvulling dienen en hun handelingen volledig ondergeschikt zijn aan het onderwerp.
D.w.z., dat het onderwerp van een topografische tekening een landschap, stads- of dorpsgezicht of zelfs één bepaald gebouw kan zijn, waarin eventueel personen of dieren het geheel complementeren. cit. lit. 15.
2 Slot Zuylen werd door Jacob Marot verbouwd tot een kasteel met de uitstraling en het comfort van een 18e eeuws buiten.
3 Vgl. lit. 21.
4 Vgl. lit. 5.
5 Vgl. lit. 20.
6 Vgl. lit. 4.
7 Slot Zuylen is twee maal getekend door Roeland Roghman.
8 De tekeningen zijn gemaakt vóór de inval van de Fransen in 1672. Bij deze inval zijn veel kastelen verwoest of zwaar beschadigd..
9 Vgl. lit. 9.
10 Vgl. lit. 27.
11 Vgl. lit. 15.
12 Vgl. lit. 15.
13 Ook voor Slot Zuylen belangrijke tekenaars.
14 Vgl. lit. 13, korte handleiding bij het onderscheiden der tekeningen van Pronk en de Haen.
15 Zie herkomst van de afbeeldingen.
16 Deze is niet altijd bekend.
17 Dit kan een tekening naar het leven zijn of een uitgewerkte schets.
18 Bijvoorbeeld een gravure.
19 Jacob Hendrik van Suchtelen (1722-1787). Holl. bouwmeester en 'zondagsschilder'.
20 Bij opmetingen in 1984 is gebleken dat deze muur inderdaad scheef loopt.
21 Zie plattegrond van Van Suchtelen.
22 Men vgl. de reconstructietekening van de noordoostgevel.
23 Vgl. de korte beschrijving betr. L. P. Serrurier in de voorgaande tekst.
24 Vgl. artikel J. G. N. Renaud in deze aflevering (pag 201 vgl.).
25 Door zijn lage standpunt bij het tekenen is dit op één van zijn tekeningen niet te zien.
26 Vanaf de vroegste tekening.
27 Afgedekt met een provisorisch dakje.
28 Het huidige bleekveld.
29 Een flauw gemetselde fundatietoog; vgl. art. Renaud.
30 Blijkbaar vonden deze tekenaars de gevel niet zo fraai met zijn ietwat ruïneuze aanblik.
31 Of deze tekening, die naar een ander voorbeeld is gemaakt, werkelijk een Ten Compe is, valt niet met zekerheid te zeggen.
32 Ook in de huidige gevel is dit bouwfragment nog zichtbaar.
33 De tekening van J. de Beyer wordt vermeld door H. Romers, maar is nog niet achterhaald.
34 Waarschijnlijk is dit een copie van een oudere tekening, misschien naar C. Pronk.
35 Deze schets zou van A. de Haen zelf kunnen zijn, maar ook van C. Pronk.
36 Door de perspectivische weergave valt altijd een gedeelte van de gevel weg achter de uitbouwen.
37 Vgl. de beschrijving van de noordoostgevel.
38 Dit is zeer duidelijk te zien bij de tekeningen van Roghman, Specht, Stopendaal en Pronk. Dit duidt op een scherpe waarneming van de kunstenaar; deze zou ongetwijfeld eerder geneigd zijn de ramen onder elkaar te tekenen.
39 Van royale afmeting.
40 Vgl. de plattegrond van Van Suchtelen.
41 De zogenaamde Ten Compe uit 1620 schijnt mij een copie naar een ouder voorbeeld, maar kan zelf evenwel niet uit 1620 zijn.
42 De torens zijn van gelijke hoogte; de ramen zijn gelijkelijk verdeeld over de gevel. Alles wat de regelmaat zou verstoren is weggelaten.
43 Portretschilderijen met op de achtergrond een gebouw – meestal het kasteel van de geportretteerde persoon – zijn als topografische afbeelding meestal zeer bruikbaar.
44 Of dakvenster!.
45 H. N. Karsemeyer en G A. Overeem, Duifhuizen in Nederland; Bulletin K.N.O.B., jaargang 84, nr. 4, 1985.
46 Men vergelijke de grote geveltil van kasteel Amerongen.

Herkomst van de afbeeldingen

- Archief van Slot Zuylen in Rijksarchief Utrecht.
- Schilderijen, prenten en tekeningen op Slot Zuylen.
- Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage.
- Koninklijk huisarchief, 's-Gravenhage.
- Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
- Rijksarchief Utrecht, Utrecht.
- Jhr. D. H. A. Martini Buys, Brugge.
- Museum Van Gijn, Dordrecht.
- Tekeningen van de auteur.

Enige literatuur

1. W. A. Beelaerts van Blokland,
   Varia Topographica, I & II
   Oudheidkundig Jaarboek MCMXXXV (1935) & MCMXXXVI (1936).

2. M. H. Breitbarth-van der Stok,
   Josua de Grave, Valentinus Klotz en Barnardus Klotz,
   Bulletin K.N.O.B. 68 (1969), blz. 93-115.

3. J. G. M. Boon,
   Prentwerk naar 18e eeuwse tekeningen van L. P. Serrurier van dorpen en kastelen...

4. B. Broos,
   Rembrandt en tekenaars uit zijn omgeving,
   Amsterdam 1981.

5. W. J. J. C. Bijleveld,
   Mr. Arent van Buchell en zijne reizen door Rijnland,
   Leidsch Jaarboekje 4 (1907) blz. 48-61.

6. M. Donkersloot-de Vrij,
   De Vechtstreek, oude kaarten en de geschiedenis van het landschap, Weesp 1985.

7. Ch. Dumas,
   Het verheerlijkt Den Haag, achttiende eeuwse aquarellen en tekeningen door de familie La Farque en haar tijdgenoten, Den Haag 1984.

8. J. G. van Gelder,
   Adam van Breen, schilder,
   Oudheidkundig Jaarboek, 1932.

9. F. W. H. Hollstein,
   Dutch and Flemish etchings, engravings en woodcuts ca. 1450-1700, Amsterdam.

10. A. M. Hulkenberg,
    Teylingen,
    Alphen aan den Rijn 1984.

11. A. M. Hulkenberg,
    't Huys te Dever,
    Alphen aan den Rijn 1981.

12. J. Immerzeel,
    De levens en werken der Hollandse en Vlaamse kunstschilders, beeldhouwers graveurs en bouwmeesters, van het begin der vijftiende tot op de helft der negentiende eeuw (...), 3 dln, Amsterdam 1855 (2e druk).

13. L. P. Kasteleyn,
    Korte handleiding bij het onderscheiden der tekeningen van Pronk en De Haen, Overijsselse Buitenplaatsen, Alphen aan den Rijn 1983, blz. 168-171.

14. P. Knolle,
    De drie van Lienders: Utrechtse tekenaars uit de achttiende eeuw,
    Maandblad Oud-Utrecht 51 (1978) 93-96.

15. P. J. Klapwijk,
    Naar 't leven geteekent..., topografische tekenaars in Noord-Brabant in de achttiende eeuw,
    Kastelen in Brabant, van burcht tot landhuis, 's-Hertogenbosch 1982.

16. G. Lemmens,
    Catalogus van de afbeeldingen van de burcht en het park,
    Het Valkhof te Nijmegen, Nijmegen 1983, blz. 148-214.

17. B. Makken,
    De iconografie van het Slot Loevestein,
    Alphen aan den Rijn 1981.

18. J. W. Niemeyer,
    Een album met Utrechtse gezichten door Abraham Rutgers,
    Oud-Holland 79 (1964), blz. 127-129.

19. B. Olde Meierink,
    Naar 't leven geschetst. Topografische tekeningen in Nederland, Twente te pronk, drie eeuwen verbeeld in prenten, tekeningen en aquarellen 1600-1900, Utrecht 1986.

20. E. Pelinck,
    De Rijnlandse kastelen en buitenhuizen na de middeleeuwen en hoe ze werden uitgebeeld, in:
    Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland, Arnhem 1974.

21. E. Pelinck,
    De beeldende kartografie vóór 1550 in Noord-Nederland,
    Bulletin K.N.O.B. 13 (1960), blz 261-270.

22. E. B. J. Postma,
    Nijenrode in prent,
    Alphen aan den Rijn 1972.

23. J. Q. van Regteren Altena,
    Roeland Roghmans tekeningen van kastelen,
    Jaarboekje N.K.S. 1972.

24. J. G. N. Renaud,
    De iconografie van het slot te Heemstede,
    Het huis en de heren van Heemstede tijdens de middeleeuwen,
    Heemstede 1952.

25. H. Romers,
    J. de Beyer, oeuvre catalogus,
    's-Gravenhage 1969.

26 P. A. Scheen,
    Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950,
    Deel A-L en M-Z. 's-Gravenhage 1969, 1970.

27. B. Sliggers,
    Het schetsboek van Cornelis van Noorde (1731-1795),
    Haarlem 1982.

27[a] P. T. A. Swillens,
    Nederland in de prentkunst,
    Heemschutserie, deel 43, 1944.

28. G. de Werd,
    Jan de Beyer (1703-1780), tekeningen van Emmerik tot Roermond,
    Venlo 1980.

29. C. C. S. Wilmer,
    Utrecht getekend, vier eeuwen tekeningen en aquarellen uit de topografische atlas van het gemeente archief,
    's-Gravenhage 1980.

30. F. E. Wilmer,
    De documentaire waarde van de afbeeldingen van kastelen,
    Heemschut 30 (1953) nr. 3, blz. 70-72.

31. H. W. M. van der Wyck, J. Enklaar-Lagendijk,
    Zuylestein,
    Alphen aan den Rijn 1982.

32. Catalogus tentoonstelling,
    Jacobus van Liender, Pieter Jan van Liender, Paul van Liender en de stad Utrecht, topografische tekenaars uit de 18e eeuw,
    Utrecht, gemeente archief 1978.

33. Catalogus tentoonstelling,
    Nederlandse tekeningen uit drie eeuwen,
    Utrecht, centraal museum 1978.

34. Catalogus tentoonstelling,
    Monumenten van Nederland,
    Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen 1975.

35. Catalogus tentoonstelling,
    Er was eens... Ons land gezien door schilders in vroeger tijden,
    Delft, museum Het Prinsenhof.

J. H. van Suchtelen, (gekleurde) plattegrond van Slot Zuylen, 1742.

Nieuws van het bleekveld te Zuylen

DOOR

J. G. N. RENAUD

Tegen de zuidwestgevel van het Slot Zuylen ligt heden ten dage een nagenoeg rechthoekig pleintje dat men – indien het zich langs een rivierdijk vertoonde – gevoegelijk een aanwas zou kunnen noemen. Zo'n stuk landaanwinning is uit de aard der zaak in de slotgracht van Zuylen niet erg waarschijnlijk en alleen al om deze reden heeft dit stukje grond de fantasie van velen danig beziggehouden. Het draagt al sinds onheugelijke tijden de naam 'bleekveld' en dit suggereert, dat hier eens de lingerie van bijvoorbeeld Belle van Zuylen te bleken heeft gelegen. Of misschien de fijne linnen hemdekens van Jacoba van Beieren in de laatste fase van haar leven, die zij met de heer Frank van Borssele sleet. Was Frank niet door zijn moeder in het bezit van Zuylen gekomen? Tja, ook de moerbei die tegen de zuidwestgevel opgroeit zou volgens een geheiligde traditie immers nog door Jacoba geplant zijn. Een idyllisch lentetafreeltje: Jacoba met haar Frank een boompje plantend.

Maar dat kan niet, protesteert de historicus, brommend in z'n baard. Het slot was rond 1420 al verwoest door de burgers van Utrecht en Frank heeft het nooit laten opbouwen. De romance tussen Jacoba en Frank begon pas jaren later!

Maar goed, wat zou er dan met dat bleekveld aan de hand kunnen zijn? De soms heel droefgeestig gestemde romanticus uit de 19de eeuw – en vraag mij vooral geen namen! – vermoedde in het bleekveld het gebeente van de velen, die in dagen van strijd om Zuylen gevallen waren en hier haastig ter ruste waren gelegd, geen oor meer hebbend voor het krijgsgewoel om de muren en de knallen van de donderbussen.

Weer anderen zagen voor hun geestesoog de jonkvrouwelijke bewoonsters van Zuylen dáár hun kruidentuintjes verzorgen en hun lelies plukken, of tijdens zoele zomeravonden, op een rustieke zodenbank gezeten, zoete liedekens aan hun luit ontlokken. Verzen vol weemoed en verlangen, of schalkse herderswijsjes.

Wat doet de archeoloog/bouwhistoricus met zulke uiteenlopende meningen? Hij gaat graven; hij kan trouwens niets anders dan het vorsend oog langs de muren laten glijden en graven. Dat is immers zijn specifieke benadering van het vraagstuk. Maar desondanks is hij niet altijd de grote vernieler, die zich van beplantingen niets aantrekt en zonder scrupules muurbloemen of herfstasters verspit. De oplossing van het vraagstuk kreeg pas een kans toen binnen het kader van een restauratie de kleurige begroeiing plaats moest maken voor steigers en enig graafwerk mogelijk werd.

Bedoelde restauraties vingen in 1962 aan en omvatten aanvankelijk de gobelinzaal en de slangenmuur. Maar al spoedig bleek, dat allerlei vage vermoedens maar al te zeer realiteiten waren en grote, ingrijpende herstellingen onvermijdelijk zouden worden. Zo luidden dus uiteindelijk de boven aangeduide werkzaamheden een periode van restaureren in, die pas in 1986 kon worden afgesloten.

Het kasteel was reeds in 1951 door de eigenaar F. C. C. Baron van Tuyll van Serooskerken en zijn echtgenote L. A. Baronesse van Lynden in een stichting ondergebracht, hetgeen het verkrijgen van de nodige kredieten en subsidies aanmerkelijk vergemakkelijkte. Baron van Tuyll bleef een wakend oog op zijn voorvaderlijk huis houden en werd bovendien als president van de Stichting zeer direct bij het restauratieproces betrokken. Zijn grote belangstelling voor de geschiedenis van Zuylen maakte dat hij niet al te moeilijk deed toen de archeoloog zijn onderzoekende blik op Zuylen liet vallen.

De eerste verkenning op het bleekveld vond plaats in juni 1968; toen reeds werd het duidelijk, dat hier hoogst merkwaardige zaken aan de hand moesten zijn. Maar, hoe nieuwsgierig de waargenomen verschijnselen de betrokkenen ook maakten, een ingrijpend onderzoek kon redelijkerwijs beter worden uitgesteld, totdat de ommuring van het bleekveld aan restauratie toe was.

Deze gelegenheid bood zich pas aan in de zomer van 1981. Door het slopen van de kademuur kwamen heel wat gegevens aan het licht. Het bleek toen, dat de zuidoostelijke bekading geheel, en de zuidwestelijke voor de helft rustten op een veel oudere, zware fundering van ca. 2,50 m breedte, samengesteld uit rode baksteen van 29/29,5 × 14 × 7,5 cm. Een sleuf in de lengte-as van het terrein bracht de derde zijde van een middeleeuws bouwwerk aan den dag, dat binnenwerks rond 5 m. breed moet zijn geweest. De lengte van het vertrek liet zich he-

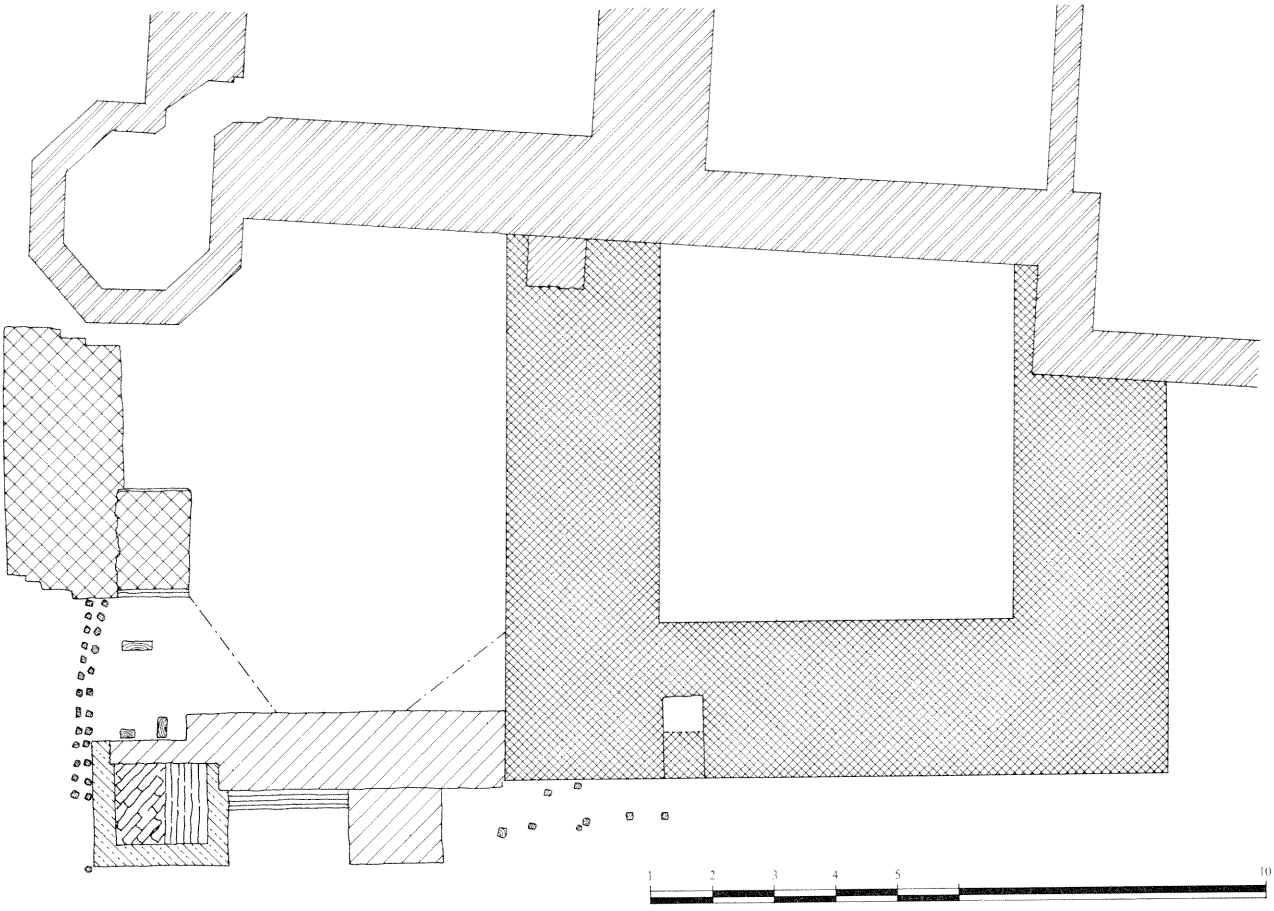

Opm. J. G. N. Renaud; tek. R. G. Bosch van Drakestein.

laas niet vaststellen, omdat de vierde zijde in de sleuf althans niet teruggevonden werd.
Het ziet er overigens naar uit, dat we hier met de fundering van een middeleeuwse woontoren te maken hebben. Wel een heel zware, verwant aan de vierkante donjon van Wijk bij Duurstede. Zonder enige twijfel behoorde deze toren tot het middeleeuwse Zuylen, dat in 1422 als verwoest wordt aangeduid. Om nu tot een betrouwbare datering van de bouw te komen, beschikt de hedendaagse bouwhistoricus gaarne over wat meer dan de vage historische gegevens, die naar de 2de helft van de 13de eeuw wijzen. Scherven van gebruiks-aardewerk, door de bewoners van de toren uit het raam gesmeten, kunnen hem hierbij heel goed op weg helpen. Maar die lieten zich helaas niet uit de vergraven grond bijeenrapen. De gracht om de toren is waarschijnlijk te vaak en te grondig schoongemaakt.

Een privaatkoker met afvoer naar de slotgracht is ook nog al eens goed voor scherven en keukenafval. Vlak bij de zuidwesthoek van onze donjon (woontoren) werd tot blijde verrassing van de onderzoekers zo'n privaatkoker teruggevonden. Maar, ook daar visten zij achter het net: geen mossel- of oesterschelpen, geen afgekloven botjes van wild en gevogelte, en ook geen scherven. Alleen de toegepaste baksteen bleef dus als hulpmiddel voor een datering over; de afmetingen van het bouwmateriaal geven inderdaad aanleiding tot de opvatting, dat we met het oudste huis Zuylen, gesticht in de 2de helft van de 13de eeuw, te maken hebben.
Voorts wijzen de verschijnselen er op, dat de donjon grondig verwoest werd; bij de herbouw van Zuylen omstreeks 1520 heeft men de fundering waarschijnlijk met rust gelaten, omdat er kennelijk vage plannen waren dat mooie brede metselwerk te gebruiken om er nog wel

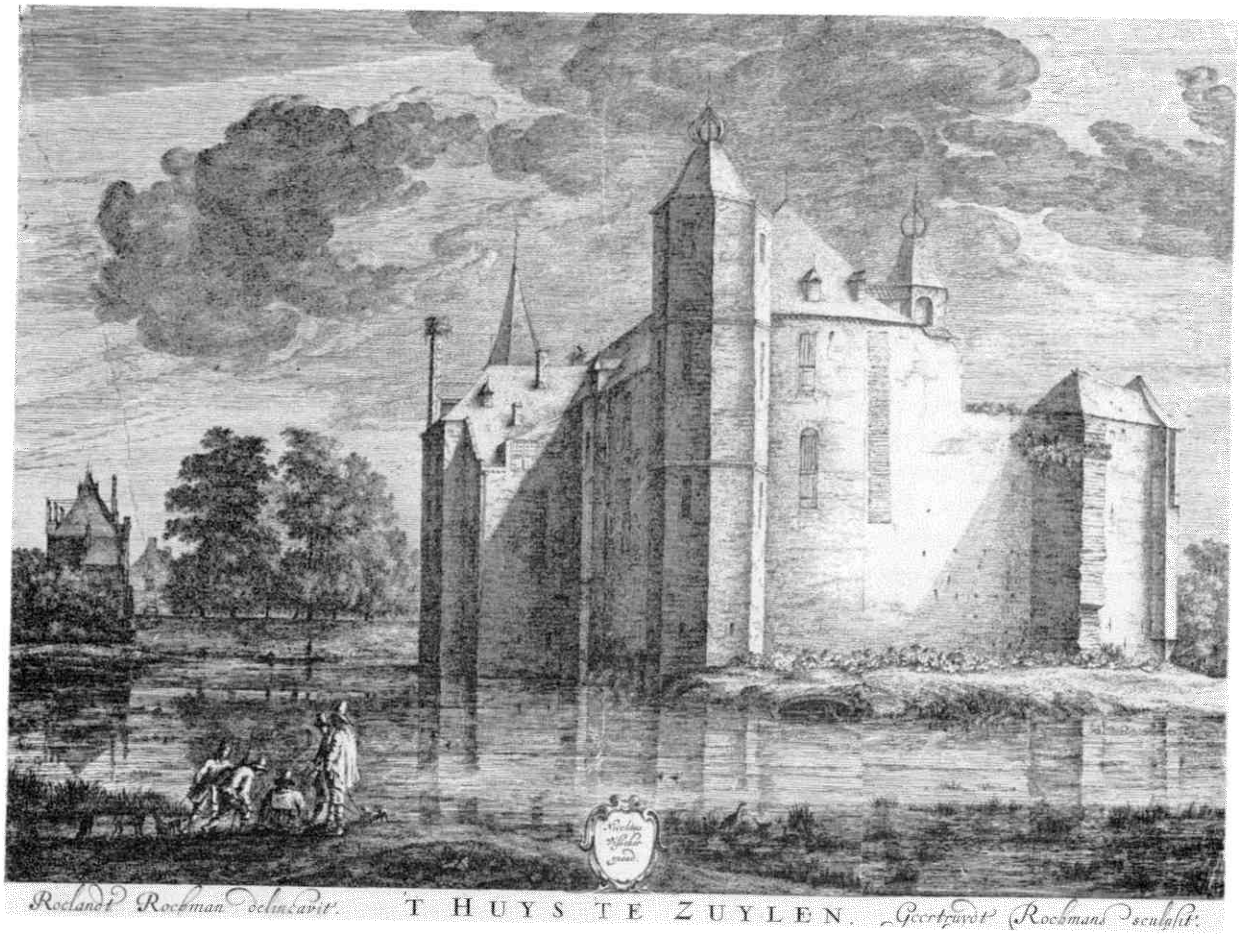

Huis Zuylen, gevel aan het 'bleekveld'; links de noordwestgevel. Gravure van Geertruydt Roghman, naar een tekening van Roeland.

eens iets op te zetten. Bovendien, de lagen verdwenen zo ver onder het grondwater dat het een onbegonnen werk geweest moet zijn om alles uit te slopen. Zulks lag niet erg in de gedachtengang van de middeleeuwer.

Bij de herstelling van de kademuur heeft de architect Ir. J. B. Baron van Asbeck gelukkig de noordwesthoek van de woontoren met de afvoer zijn eigen accent hergeven, zodat dit restje middeleeuws muurwerk alleen al door de afwijkende maat van de grote baksteen in het oppervlak van de ommuring voor de oplettende beschouwer gemakkelijk te herkennen valt.

Wat kan er nu met de noordwestelijke helft van het bleekveld – het linkergedeelte, wanneer men vanuit de tuin de zuidwestzijde van het slot in ogenschouw neemt – aan de hand zijn geweest? Aanvankelijk was daar ongetwijfeld water: een stukje slotgracht, dat de woontoren aan deze kant beschermde. Dat blijkt wel uit de grondprofielen ten noordwesten van de donjon. Maar vervolgens? De teruggevonden sporen maken het voor de onderzoeker geen eenvoudige zaak om vast te stellen, welke gedaantewisselingen hier hebben plaatsgevonden. Tegen de huidige noordwestelijke hoektoren werd een forse fundering vrijgelegd, wel omstreeks 195 cm breed. Het formaat van de steen – 23 × 12 × 6 cm – belet ons helaas verband te leggen met de 13de-eeuwse woontoren. Het bouwmateriaal vertoont daarvoor een te groot verschil in afmeting. Trouwens, de 13de-eeuwse toren is veel dieper gefundeerd. Terwijl hier nog maar een paar lagen aanwezig zijn, bevinden de onderste lagen daarvan zich zo diep onder het waterpeil – zelfs van de tijdens de werkzaamheden bemalen vijver – dat deze niet bereikt konden worden.

De opmerkelijke funderingsplaat buigt omstreeks 4,50 m uit de bestaande hoektoren rechthoekig om en bleek binnen de beschuttende grondlagen van het pleintje een stuk hoger bewaard gebleven. Door het aanbrengen van snijlagen – trapjes, zeiden de argeloze bezoekers – liep de breedte van het muurwerk terug tot ± 1,70 m. Een meter uit de binnenhoek houdt het plotseling op. Of er nog meer resten van deze muur onder het oppervlak verborgen liggen, moet een open vraag blijven. Er bood zich geen gelegenheid dit na te gaan.

Het brede baksteenplatform, aansluitend op de noordwestelijke hoektoren, heeft ongetwijfeld nog dienstgedaan als voeting voor de latere, 17de-eeuwse omkading. Om die tot aan de huidige zuidwesthoek van het plaatsje

te kunnen voortzetten, heeft men twee rijen palen geslagen, waarop aanvankelijk zware delen zijn bevestigd; zo kwam een houten fundering van ca. 40 cm breedte tot stand, waarop het metselwerk van de kademuur werd opgetrokken.
Vraag: van wanneer dateert die kademuur dan wel? De bekende en voor zeer betrouwbaar doorgaande tekening van Roeland Roghman uit 1646 alsmede de daarnaar vervaardigde gravure geven geen ommuring te zien, terwijl gravures uit het einde van de 17de eeuw die heel duidelijk – voorzien van een ijzeren hekwerk – uitbeelden. Verwarrend werkt, dat de bekende gravure van Hessel Gerrits uit 1612 in ieder geval een stukje noordwestelijke zijmuur te zien geeft. Misschien een voorganger van de kademuur uit de late 17de eeuw? De tekening van A. de Haan uit 1734 laat nog eens onweerlegbaar vaststellen, dat het bleekveld in zijn dagen bemuurd was.
We zouden dit hele verschijnsel niet zo uitgebreid behandelen, indien niet tal van bevreemdende sporen aan het licht waren gekomen. Zoals de opmeting demonstreert rust de kademuur links van de woontoren op een oudere, omstreeks 1,20 m brede fundering. Dit muurwerk vertoont halverwege de hoek een uitmetseling: de voeting van een zware steunbeer van 1,50 × 1,25 m. Op de hoek tekent zich een nog onverklaarbaarder verschijnsel af: een uitgebouwd rechthoekig torentje (?) van – binnenwerks! – om en nabij 1,80 × 1,50 m. Het westelijk uiteinde van de oudere muur langs het bleekveld van 1,20 m breedte diende nog een goede 40 cm uitgekapt te worden om die ruimte te kunnen opleveren. De drie overige wandjes om het kleine vertrek waren slechts 35 cm dik. De vloer bestaat uit een hoogst zonderling plaveisel, gedeeltelijk uitgevoerd in diagonaal gelegde baksteen op z'n plat.
Wat men met dit vertrekje heeft voorgehad blijft een raadsel. Misschien behoort men er het onderste, bevloerde gedeelte – de kloaak – van een uitgebouwd privaat in te zien; er zouden dan twee verticale afvoerkanalen op uitgekomen kunnen zijn. Die zijn dan wel spoorloos verdwenen, zodat het gissen blijft.
Wat op de plattegrond nauwelijks tot uitdrukking komt: twee binnenhoeken langs de zuidwestelijke muur van het eertijds misschien overbouwde deel van het bleekveld naast de donjon waren ingevuld met driehoekige overkluizingen; ook hiervan ontgaat ons de bedoeling. Merkwaardig genoeg zijn op de gravure naar Roghman die licht gewelfde overkluizingen nog wel aangeduid en – zij het met enige moeite – terug te vinden even boven de waterlijn. De tekenaar moet ze dus nog wel degelijk opgemerkt hebben!
De afbeeldingen uit het begin van de 17de eeuw – Hessel Gerrits, Buchelius – geven nauwelijks enige informatie over de bouwkundige situatie van wat er daar architectonisch aan de hand is. Dat wil zeggen, hoe het er dan uitziet. De ontwikkeling blijft volstrekt onduidelijk. Er

Opgraving 1968. Ontmoetingspunt van het westelijk deel van de ommuring bleekveld met de zuidwesthoek van de middeleeuwse woontoren. Hier tekent zich eveneens de driehoekige overkluizing af. Foto A. I. J. M. Schellart.

kunnen tussen het tijdstip van de herbouw rond 1525 en 1646 – een tijdperk van 120 jaar! – heel wat wijzigingen hebben plaatsgevonden. De twee verticaal over het muurwerk lopende staande tanden – goed waarneembaar op de tekening van Roghman – vragen tevergeefs om een verklaring. De meest linkse vond zijn voortzetting onder het maaiveld in een muurtje van 97 cm breedte op de overgebleven voeting van de donjon. De onregelmatigheid in het muurwerk tekende zich klaarblijkelijk nog in de dagen van Jan de Beyer af en werd op groteske wijze weergegeven. Als onbegrepen detail, schijnt het. Bij de restauraties in de dagen van Marot zullen de sporen wel weggewerkt zijn. Van de staande tand rechts op de tekening van Roghman is zelfs onder het loopvlak niets meer terug te vinden.
Resumerende moeten we vaststellen, dat er vóór het midden van de 17de eeuw klaarblijkelijk nog heel wat gebeurd is aan de zuidwestzijde van het gebouw, dat voor de ontwikkeling van het huis Zuylen van ingrijpende betekenis geweest kan zijn. Tot op heden ontbreekt een verklaring voor alle aangetroffen verschijnselen en we moeten er in berusten vooralsnog geen sluitend beeld van de bouwkundige geschiedenis te kunnen ontwerpen.

Amersfoort, voorjaar 1986

Een bijdrage over de heren van Blitterswijck in de veertiende en vijftiende eeuw

DOOR

M. FLOKSTRA

Achter de kerk van Blitterswijck lag vóór de Tweede Wereldoorlog in al zijn glorie het gelijknamige kasteel. De bezitters van dit huis noemden zich zoals gebruikelijk de heren van Blitterswijck. Deze heren bezaten een complex van rechten, welke het uitvoerigst werd omschreven in een leenverheffing van 1749.[1]

De heerlijkheid werd in het oosten begrensd door een natuurlijke grens: de rivier de Maas. In het zuiden reikte het gebied tot de heerlijkheid Ooijen, in het westen tot de dorpen Meerlo en Swolgen; de noordelijke begrenzing tenslotte werd gevormd door het dorp Wanssum. Het goed werd verheven volgens de regelen van het Cuykse leenrecht. De heer van Blitterswijck beschikte over de hoge en lage jurisdictie, het recht van jacht en het recht van visserij op de Maas.

Er waren nog al wat onderlenen aan het huis verbonden, te weten: *onder Blitterswijck* de hof op den Bergh, de hof Wijnhoven, Engelsom leen en de Zetkens hof;

onder Wanssum een laathof met de molens; *onder Baarlo* de oude en de nieuwe Voirt; *in Beers* de halve tiendhof; in de *buurtschap St. Agatha* de Hatert oftewel de Persischen hof; in de *heerlijkheid Horst* de hof Dellen of Verdellen; in *Loom en Mol* (thans België) een hof over de Peel, genoemd Tinslaeten; *in Oeffelt* de Bocker hof; *onder Vierlingsbeek* de hof Vortum; *onder Well* het tot Elsteren gelegen Sijbers leen; *onder Sevenum* de hof Tongerlo.

Buiten deze achterlenen bezaten zij de vier kerkgiften ofwel het patronaatsrecht over de kerken van Blitterswijck, Meerlo, Swolgen en Wanssum.

De bezitters van het huis Blitterswijck waren tot 1516 allen leden van het geslacht Van Blitterswijck. Zij speelden nauwelijks een rol in de landspolitiek van het hertogdom Gelre en zelfs niet in die van het Overkwartier, waarin het huis gelegen was. Maar ondanks hun beperkte aanzien wisten zij zich tussen de machtige heren Van Mirlaer (Meerlo), Van Broekhuizen en Van Well staande te houden; zelfs in de dagen van de Van Baerles en (later) de Van Arendaels.

In 1242 komen we voor het eerst een Van Blitterswijck tegen[2], namelijk als getuige bij de verkoop van enkele belangrijke goederen in Wanssum en Blitterswijck aan Arnoldus, abt van het Cisterciënser klooster Camp. De verkoper was Gerardus van Bocholt, vermoedelijk een leenman van de heren van Cuyck. Hendrik, heer van Cuyck hechtte zijn goedkeuring aan de transactie en Willem van Blitterswijck vinden we onder de getuigen.Of deze Willem nu een voorvader was van Robbert van Blitterswijck, die in 1330 door de hertog van Brabant met de heerlijkheid, tienden en de jurisdictie van Blitterswijck beleend werd laat zich wel vermoeden, maar niet met zekerheid zeggen.[3] Er is over Robbert daarvoor te weinig bekend; de namen van zijn ouders en grootouders heeft het bronnenmateriaal nog steeds niet prijsgegeven. De onderzoeker krijgt pas vaste grond onder de voeten bij de behandeling van zijn opvolger Sijbrecht (Sibrecht) van Blitterswijck. Deze heer Sijbrecht treffen we aan onder de drie bekende zonen van Robbert; hij wordt aangeduid als de oudste. De anderen heetten Hendrik en Johan.

Sijbrecht van Blitterswijck
(vermeld tussen 1359 en 1405)

Op 25 januari 1359 werd een verbond gesloten tussen de heren, ridders, knapen en steden van de landen van Gelre en Kleef.[4] Doel van dit verbond was het handhaven van de vrede in beide gebieden. Van Gelderse zijde trad ook Sijbrecht van Blitterswijck tot dit verbond toe. De betrokken partijen maakten de afspraak bij eventuele schending van het verdrag een aantal gewapende mannen te paard te zullen leveren tot het herstel van de vrede. De heer van Mirlaer verplichtte zich tot de uitrusting van twaalf mannen; de heer van Broekhuizen zou, evenals de heer van Arcen zes mannen in het veld sturen. De heer van Well – Seger van Broekhuizen – en Sijbrecht van Blitterswijck zouden kunnen volstaan met twee mannen. De op zich genomen verplichtingen weerspiegelen duidelijk de status van de genoemde heren. De heer van Blitterswijck en die van Well bevinden zich op dit ogenblik kennelijk op hetzelfde niveau. Met dien verstande, dat het de heer van Well in de volgende jaren heel wat slechter verging dan de Blitterswijcker.

Op 6 juli 1320 had de berooide voogd van Straelen de

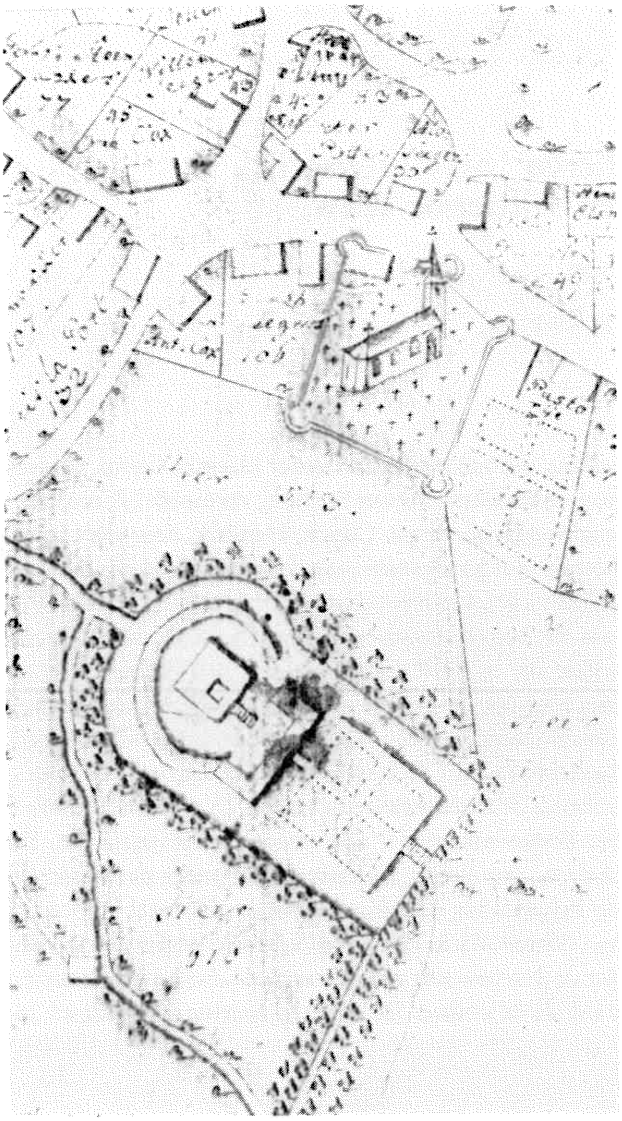

Detail van de 'Carte van de heerlykheyd Blitterswyck', 1779. Bron: Gemeente-archief Venray.

heerlijkheid Well verkocht aan Seger van Baerle.[5] Het schijnt hem niet zo bijster goed te zijn gegaan en zijn opvolger Willem van Baerle zag zich genoodzaakt in 1363 zijn *'huijs tot Welle mit sinen toebehoeren, mijn heerlicheit mit den gerichte tot Well also ic dat haude tot enen leene vande Bisscop van Coelen'* te verpanden aan zijn zwager Hendrik van Honseler (Hoenselaer) voor de som van 780 gouden mutoenen.[6] Aanvankelijk zou dit pandschap binnen de tijd van twee jaar door Willem van Baerle worden afgelost. Maar dat was bij de dood van Willem van Baerle in 1368 nog niet gebeurd.[7]

De jaren die nu volgen zijn voor Well jaren rijk aan wisselingen van het lot. Voorlopig komt er rust, wanneer een zekere Salentijn van Arendael op 7 januari 1373 allerlei goederen – waaronder Well – krijgt toegewezen.[8] De lezer vraagt zich zo langzamerhand ongetwijfeld af, wat dit alles met Sijbrecht van Blitterswijck te maken heeft. Welnu, onze Sijbrecht en zijn echtgenote Elisabeth van Broekhuizen hadden een aandeel in Well gekocht van een andere gerechtigde aan de goederen van Well, namelijk Jacob van Mirlaer.[9] Het wordt wel ingewikkeld, maar dat komt vooral omdat leden van de uitgebreide familie Van Broekhuizen overal doorheen spelen. Laten we maar snel besluiten met de mededeling, dat Sijbrecht zijn aandeel op 2 februari 1382 aan Salentijn van Arendael en zijn echtgenote Mechtildis van Broekhuizen heeft verkocht. Alweer blijkt er een Van Broekhuizen in het spel!

Het is niet bekend, wanneer heer Sijbrecht met de heerlijkheid Blitterswijck werd beleend; in een brief van 14 april 1360 wordt hij door de schepenen van Blitterswijck 'onsen heer' genoemd.[10] En eindelijk, in zijn dagen, maken de bronnen gewag van zowel het kasteel als de kerk. Dat gebeurt dan in een stuk van 1374; voor zo ver momenteel bekend de vroegste vermelding.[11]

Zoals boven reeds medegedeeld was Sijbrecht gehuwd met Elisabeth van Broekhuizen, dochter van Johan van Broekhuizen Segerszoon en Vrouwe Dederich. Hun huwelijksdatum moet vóór 1375 liggen, omdat zij op 14 april van dit jaar gezamenlijk optreden.[12] Voor het eerst? Wellicht zijn ze zelfs vóór 4 oktober 1371 getrouwd. In dat jaar toch kwam Sijbrecht al met zijn schoonvader Johan van Broekhuizen voor.[13]

Sijbrecht overleed tussen 1405 en 1407. Elisabeth van Broekhuizen heeft haar echtgenoot jarenlang overleefd; zij is pas na 1418 gestorven. Uit hun huwelijk zijn ten minste vijf kinderen bekend. Deze vijf komen we in een brief van de oudste zoon Arnt van Blitterswijck tegen. Na de dood van Sijbrecht vond er uiteraard een boedelscheiding tussen de erfgenamen plaats. Nadat de deling zijn beslag had gekregen en de betrokkenen het betreffende stuk bekrachtigd hadden, maakte een broer van Arnt – evenals zijn vader Sijbrecht geheten – bezwaar tegen de overeenkomst. Om de gemoederen tot rust te brengen, werd door Arnt de zaak op 22 februari 1407 voorgelegd aan een onafhankelijke commissie. Sibrecht de jonge werd door de scheidslieden in het ongelijk gesteld en daarmee was ook deze zaak uit de wereld geholpen.[14]

Wij willen hier in het kort de lotgevallen van de vijf kinderen van Sijbrecht en Elisabeth de revue laten passeren, tenminste voor zover deze voor het verdere verloop van de geschiedenis van Blitterswijck en onderhorigheden van belang zijn.

De jonge Sijbrecht erfde bij boven vermelde deling de hof op den Bergh; dit goed bleef uiteraard een achterleen van Blitterswijck. Daarnaast een molen welke gelegen was in Wanssum. Uit de opbrengst moest hij evenwel jaarlijks dertien malder rogge aan zijn zuster Agnes betalen. Na de dood van zijn moeder Elisabeth van Broekhuizen zou hij de halve pacht tot Berghoijen (Bergha-

ren?) erven. Kennelijk had Sijbrecht een loopbaan als geestelijke gekozen; hij blijkt nauw verbonden aan de kerk te Blitterswijck. Herinneren wij ons, dat zijn vader het patronaatsrecht over de kerk bezat. Wellicht was de jonge Sijbrecht pastoor van de kerk, maar dat is niet duidelijk. Bij verlies van deze bron van inkomsten zou broer Arnt hem schadeloos behoren te stellen.
Margriet van Blitterswijck erfde de hof aan de kerkhof bij het kasteel, een laathof te Twisteden en de visserij tot Well.
Er wordt in de brief van Arnt uit 1407 niet gerept over de goederen, die Hendrik van Blitterswijck zou erven; hierover bestond klaarblijkelijk geen misverstand. Hendrik erfde ongetwijfeld zijn vaders deel in Afferden; dit bestond uit ⅓ gedeelte van de heerlijkheid. We vinden in het Gelderse leenregister echter pas een belening door hertog Reinoud in 1421.[15]

Arnt van Blitterswijck
(vermeld tussen 1407-1449)

Arnt verklaarde in de meergenoemde brief van 22 februari 1407 dat hij zal behouden het huis en de heerlijkheid van Blitterswijck met de kerkgiften en alle toebehoren. Na de dood van zijn moeder zou hij de grote tienden van Blitterswijck erven; zijn moeder had bij de erfdeling waarschijnlijk aanspraak gemaakt op het vruchtgebruik.[16] Zuster Margriet droeg al in 1413 een deel van haar erfgoed[17], de bovengenoemde hof aan de kerkhof, op broer Arnt over.
Naast alle rechten over huis en heerlijkheid erfde Arnt nog een belangrijke funktie: het ambtmanschap over het ambt Kessel en Ter Horst. Arnt verkreeg deze waardigheid door het kinderloos overlijden van zijn oom Johan van Broekhuizen, een broer dus van Elisabeth, zijn moeder. Johan, gehuwd met Goda van Eyll, vervulde het ambt van ca. 1405 tot 1418. Aan de waardigheid was een helft van de heerlijkheid Horst gekoppeld; Johan kreeg een en ander in pand van de hertog van Gelre als tegenprestatie voor een lening van 4127 Gelderse guldens.[18] Over het andere, vrije deel van Horst zijn de gegevens schaars. Het stond ter beschikking van de heren van Mirlaer. Klaarblijkelijk bezat Johan dit vrije deel in leen van Van Mirlaer en zo kon het vererven op zijn zuster Elisabeth. Zij op haar beurt droeg haar aandeel in Horst over op haar zoon Hendrik. Nog op dezelfde dag werd deze door de toenmalige leenheer, Jacob van Mirlaer, met het Mirlaerse deel van Horst beleend.[19]
In 1424 verkoos Arnt van Blitterswijck geld boven de aanzienlijke funktie van ambtman. En het was een belangrijke waardigheid! De ambtman oefende namens de landsheer het hoogste gezag uit over de dorpen, die geen eigen beheer hadden. Zij vormden samen het ambt Kessel, wat men niet moet verwarren met de oude heerlijkheden, die samen het land van Kessel vormden. Met toestemming van hertog Arnold van Gelre verkocht Arnt het ambtmanschap aan Willem van Broekhuizen, heer van Geysteren.[20] Willem was een ver familielid van Arnts oom en tante, Johan van Broekhuizen en Goda van Eyll.
Of deze transactie geheel buiten Arnts optie op, en uiteindelijke koop van de hof Tongerlo te Sevenum omging, zullen we vermoedelijk niet meer kunnen achterhalen. Arnt trouwde – zeker vóór 1425 – immers met Elisabeth, dochter van Dirk van der Donck en Agnes. De heren Van der Donck waren geen vreemdelingen in Sevenum; zij waren heren van het gelijknamige huis De Donck. Zij beschikten vermoedelijk niet over de nodige middelen om de hof Tongerlo te kopen, maar nu kwam deze hof via een omweg toch nog in de familie. Arnt kocht namelijk op 14 april 1425 Tongerlo te Sevenum van de gebroeders Johan van Broekhuizen, heer van Wickrade en Dirk van Wickrade.[21] De hof van Tongerlo wordt al vermeld bij de deling van de goederen van hun vader Hendrik van Broekhuizen, heer van Wickrade en Christina van Monement (Mörmter) op 13 november 1409.[22]
Terug naar Blitterswijck; de draad van de geschiedenis van dit huis en heerlijkheid maar weer opgepakt. Tussen 1330 en 1428 – bijna 100 jaar lang – komen er geen beleningen van het goed in de registers voor. Pas op 9 februari 1428 vinden we aangetekend, dat Arnt van Blitterswijck door de hertog van Gelre met een en ander werd beleend.[23] In feite valt er dus niet vast te stellen hoe het in die tijd met de leenrechterlijke verhoudingen gesteld was. In 1330 staat het nog als een Brabants leen te boek, dat volgens het Cuyckse leenrecht werd verheven. In het Overkwartier waren het Gelderse en Zutphense leenrecht overheersend; het Cuyckse leenrecht werd maar zelden gevolgd. De reden waarom Blitterswijck in 1428 nu opeens voor de Gelderse leenkamer werd beleend is gelegen in de omstandigheid dat Johanna – dochter van Wenemar, heer van Cuyck – op 15 december 1400 afstand deed van het land van Cuyck met alle toebehoor ten gunste van de Gelderse hertog.[24] De Cuyckse leenkamer kwam in den vervolge onder het beheer van Gelre te staan.
Arnt was met zijn broer Hendrik van Blitterswijck in 1412 betrokken bij oorlogshandelingen in de Betuwe. Op verzoek van hun oom, de boven reeds vaker genoemde Johan van Broekhuizen, ambtman van Kessel, begaven zij zich met vier gewapende mannen per schip naar Zaltbommel.[25] In totaal waren er 31 krijgslieden aan boord, die onder bevel stonden van de ambtman van Kessel. Vanzelfsprekend gebeurde een en ander in opdracht van de hertog van Gelre.
In 1418 waren Arnt en Hendrik eveneens van de partij, toen de edelen uit het Overkwartier toetraden tot een verbond tussen de ridderschap en de steden van het hertogdom Gelre.[26] De bedoeling van dit verbond was, dat ridderschap en steden één lijn zouden trekken ten op-

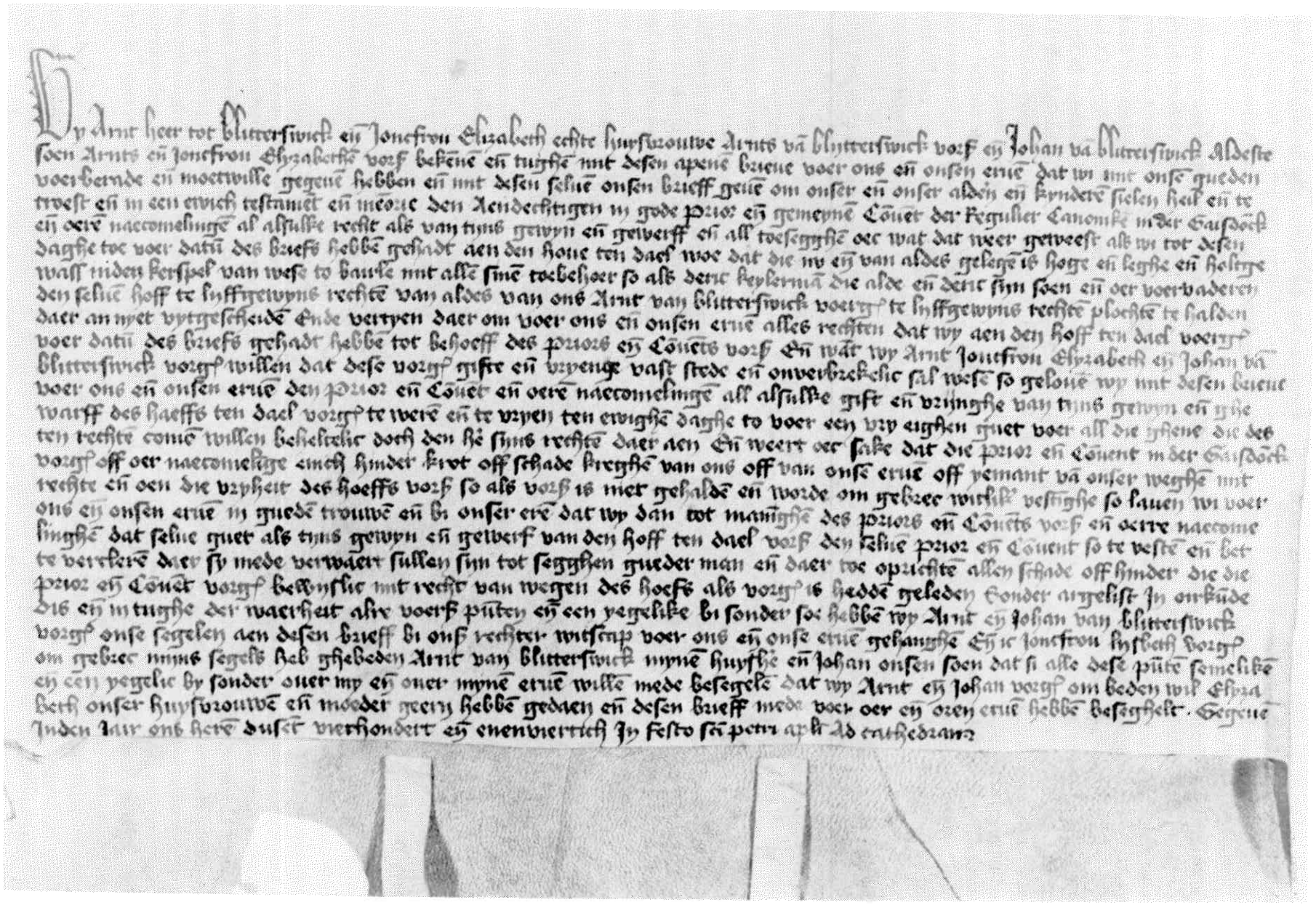

zichte van de opvolging van hertog Reinald IV. De Blitterswijckers waren daarentegen niet aanwezig bij het uitvaardigen van een soortgelijke verbondsbrief in 1436.
Heer Arnt moet tussen 1 en 13 februari 1449 gestorven zijn. Op 1 februari zegelt hij namelijk op verzoek van de schepenen van Blitterswijck een acte van overdracht.[29] Het ging om een rente van 2½ malder rogge. Binnen twee weken droeg de nieuwe eigenaar de rente over op Johan, heer van Blitterswijck.[30] Dat Johan zo uitdrukkelijk *heer* van Blitterswijck wordt genoemd maakt het wel heel waarschijnlijk, dat vader Arnt in de eerste helft van februari overleden is.
Arnt kreeg uit zijn huwelijk met Elisabeth van der Donck één dochter en drie zonen. Johan was de oudste, vervolgens kwamen Dirk en Arnt. De dochter droeg de naam Catharina. Vrouwe Elisabeth wordt in 1447 voor de laatste maal in de bronnen genoemd, zodat haar sterfdatum niet precies bekend is.

Johan van Blitterswijck
(vermeld tussen 1441 en 1468)

Johan, oudste zoon van Arnt en Elisabeth werd als nieuwe heer in 1449 door Hertog Arnold van Gelre met huis, heerlijkheid, tienden en kerkgiften van Blitterswijck beleend.[31] Reeds in 1447 had hij een deel van het ouderlijk goed op zijn naam gekregen. Hij werd toen beleend met de hof Tongerlo te Sevenum – door vader Arnt in 1425 verworven – de hof ter Voirt te Baarlo en de laathof, zeer vermoedelijk de hof aan de kerkhof, genaamd te Vorst (nu: Broekhuizervorst). Zijn moeder behield het vruchtgebruik van de hof Tongerlo.[27] De achtergronden van deze vaderlijke edelmoedigheid zijn tot nog toe niet duidelijk geworden. Misschien heeft het iets te maken met de precaire positie, waarin vader en zoon verzeild waren. Johan had in een ruzie de zoon van Robben van Wanssum doodgeschoten. De ambtman van Kessel – van 1431 tot 1450 Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren – koos partij voor de familie van het slachtoffer. Deze kwam uit Wanssum; de ambtman ging een beetje zijn boekje te buiten door het dorp Blitterswijck te plunderen.[28] Dit dorp lag nota bene buiten zijn ambtsgebied!
Johan trouwde in 1452 met Walrave, dochter van Gijsbrecht Pieck. Waarschijnlijk in verband met haar huwelijk bevestigde de hertog voor haar het vruchtgebruik van de tienden van Blitterswijck.[32] Het aantal gegevens over Johan en Walrave is overigens erg schaars, zodat we hun leven maar schetsmatig kunnen weergeven.
Ludovicus de Bourbon, bisschop van Luik, vergunde Johan van Blitterswijck op 26 februari 1461 een vicarie, gesticht op het altaar in de parochiekerk van het dorp naar de kapel in zijn kasteel over te brengen en er tevens missen te laten lezen door een priester, door Johan zelf daartoe aangewezen.[33] Deze vicarie was nog maar onlangs door de broederschap van Sint Catharina gesticht; niettemin verleende de broederschap haar toestemming voor de overbrenging.
Uit het huwelijk van Johan en Walrave zijn geen nakomelingen bekend. Wel had hij twee buitenechtelijke kinderen: Elisabeth en Catharina, die beiden de naam Blitterswijck droegen. Hun vader heeft hen met enkele erfpachtgoederen begiftigd.[34]
De politieke verwikkelingen in het hertogdom Gelre gedurende de zestiger en zeventiger jaren van de vijftiende eeuw vinden ook enigermate hun neerslag in de leenrechterlijke verhoudingen. Na het opzijschuiven van hertog Arnold door diens zoon Adolf in 1465, moest Johan zijn leen opnieuw verheffen.[35]
Waarschijnlijk is Johan van Blitterswijck kort vóór, dan wel in 1469 overleden. Zijn weduwe hertrouwde met Bartold Bax, heer van Asten. Zij stierf vóór 19 januari 1482, de dag waarop Bartold met het vruchtgebruik van de tienden van Borchmalsen werd beleend.[36]
Aangezien Johan zonder nakomelingen was overleden, vielen zijn broeders in de termen om hem op te volgen. Daar Dirk al rond 1465 van deze aardbodem was verdwenen, zien we heer Arnt als heer van Blitterswijck op het toneel verschijnen. Over hem straks meer.
Nu echter enige aandacht voor broer Dirk. Uit een van de eerste bronnen, waarin Dirk wordt vermeld blijkt al dat hij een natuurlijke zoon heeft, Leniert of Leonard genaamd. Deze bastaardzoon kocht in 1444 enkele erfpachtgoederen en een hoffken.[37] Ongetwijfeld heeft er na het verscheiden van Arnt, heer van Blitterswijck tussen de weduwe Elisabeth van der Donck en de erfgenamen rond 1449 een boedelscheiding plaatsgevonden. Helaas is deze acte tot op heden niet teruggevonden. Er zou in gestaan hebben, dat Dirk van Blitterswijck de keurmedige lieden van zijn vader erfde. Eigenlijk bestond deze erfenis maar uit de helft van een groep keurmedigen, leenroerig aan het huis Broekhuizen. Heer Arnt had deze helft gekocht van het echtpaar Hendrik van Meerlair geheten van den Hatert en Agnes van den Hatert.[38] Hendrik en Agnes hadden hun keurmedigen op hun beurt ook weer geërfd, in casu van hun oudoom Johan van Broekhuizen en oudtante Goda van Eyll. Dirk werd op 1 juli 1452 door de stamhouder van de betreffende tak van de Broekhuizen's – Johan van Broekhuizen, heer van Waardenburg en Ammersoyen – met de bedoelde helft beleend.[39] Vijf jaar later kocht Dirk de andere helft van zijn neef Johan van Blitterswijck Hendrikszoon. Bovendien kocht hij van hem een aandeel in het goed Berenbroek.[40] Ook dit goed was afkomstig van Johan van Broekhuizen, die hier met de toevoeging 'van der Gunnen' wordt aangeduid. Zeer vermoedelijk bedoelde men hiermee het kasteelachtige goed De Gun onder Swolgen.
Dirk van Blitterswijck was getrouwd met Margriet van den Hamme; het echtpaar kreeg twee dochters. De oudste, Margriet, was tussen 1460 en 1474 getrouwd met de

Sibrecht, heer van Blitterswijck, 1363 feb. 25 diameter ∅ 22 mm.
Bron: HSAD, Archiv Herrschaft Heinsberg, Urk. 175.

Arnt, heer van Blitterswijck, 1449 feb. 1 diameter ∅ 26 mm.
Bron: RAL, Archief van de heerlijkheid Blitterswijck en Wanssum inv. no. 369 regest 10.

Johan, heer van Blitterswijck, 1465 juni 23 diameter ∅ 27 mm
Bron: RAL, idem, inv. no. 42 regest 17 zegel no. 1.

Dirk van Blitterswijck, 1465 juni 23 diameter ∅ 27 mm.
Bron: idem, zegel no. 2.

Arnt (heer) van Blitterswijck, 1454 dec. 13. Bron: A.R.A. Den Haag, Archief van de Nassause domeinraad, inv. no. 367 regest 946.

Arnt, heer van Blitterswijck, 1489. Bron: Archief kasteel Haag, Geldern, Urk. 4396.

ambtman van Straelen, Ingelbrecht van Breempt. De jongste was al voor 1476 gehuwd met Reyner van Holthuysen.
Dirk moet tussen 29 november 1457 en 19 mei 1460 overleden zijn, want in het laatstgenoemde jaar werd zijn echtgenote Margriet van den Hamme als weduwe aangeduid.[41]

Arnt van Blitterswijck
(vermeld tussen 1454-1493)

Daar Johan, heer van Blitterswijck geen wettig nakomelingschap had, vererfde de heerlijkheid met toebehoor op zijn broeder Arnt. Op 4 februari 1469 werd deze door de hertog van Gelre met Blitterswijck beleend.[42] Nadat de inschrijving in het leenregister had plaatsgevonden gebeurde er iets onverwachts. Willem van Eyll, gehuwd met Arnts zuster Catharina, verscheen namens zijn echtgenote voor de Gelderse leenkamer en wist de heren er van te overtuigen, dat Catharina betere aanspraken kon laten gelden dan Arnt. En hertog Adolf beleende Catharina – in de persoon van haar momber (voogd) Willem van Eyll – met Blitterswijck.[43] Wat nu volgt lijkt verdacht veel op een spelletje met doorgestoken kaart. Catharina deed namelijk afstand van haar rechten ten gunste van haar oudste zoon Sibert van Eyll. Maar Sibert was ook al geen blijvertje; vermoedelijk verkocht hij zijn pas verkregen rechten op de heerlijkheid en deed op zijn beurt afstand ten gunste van zijn oom Arnt van Blitterswijck op 'Sonnedaig este michi'.[44]
Nadat hertog Arnold de macht in het hertogdom opnieuw in handen had gekregen (1471), verpandde hij het hertogdom aan Karel de Stoute, hertog van Bourgondië. Toen de oude hertog Arnold op 23 februari 1473 stierf liet Karel de Stoute zich zijn kans niet ontglippen en bezette onmiddellijk het Overkwartier. Geholpen door Kleefse inmenging, die veel op verraad aan de Geldersen leek, werd Karel de Stoute in vrij korte tijd als hertog van Gelre erkend. Voor Gelre begon toen de eerste Bourgondische overheersing. Zoals gebruikelijk bij het optreden van een nieuwe landsheer moesten de leenmannen van Gelre hun lenen wederom verheffen en daarmee hun trouw aan de nieuwe hertog bezweren. Arnt van Blitterswijck verrichtte die officiële daad in hetzelfde jaar waarin de machtswisseling had plaatsgevonden[45], dus in 1473. Maar toen Karel van Egmond na het einde van de Bourgondische heerschappij in 1493 als hertog van Gelre aantrad, moest heer Arnt zijn leen opnieuw verheffen.[46]
Arnt van Blitterswijck trouwde reeds vóór 1470 met Elisabeth van Bemmel; uit hun huwelijk zijn twee zonen en vier dochters bekend. Aan de dochters Elisabeth en Catharina schonken de ouders een jaarrente van vijf malder rogge, gevestigd op de hof op de Bergh, onder Wanssum gelegen.[47] Dat wil dus zeggen dat de jaarrente uit de opbrengst van de hof voldaan moest worden. Een derde dochter, Margriet trouwde onder huwelijkse voorwaarden met Jacob van der Capellen van der Woeningen (Wohnung).[48]
De voorwaarden werden op 17 januari 1488 opgemaakt; Margriet kreeg onder andere 1200 Rijnse guldens als bruidsgift mee.[49] Op Walburga, vermoedelijke de oudste dochter, komen we later nog terug.
Arnt van Blitterswijck overleed vóór 1502; in dat jaar toch volgde zijn oudste zoon Dirk hem als heer van Blitterswijck op.
Arnts vrouw Elisabeth van Bemmel wordt na 1493 niet meer in de bronnen genoemd; het is niet bekend wanneer zij precies is gestorven.[50]

Dirk van Blitterswijck
(vermeld tussen 1480-1515)

Tussen 1473 en 1502 ontstond tussen hertog Karel van Gelre en de heer van Blitterswijck verschil van mening over de jurisdictie van Blitterswijck en Wanssum. Het geschil leidde er toe, dat hertog Karel de Blitterswijckse goederen als straf voor gepleegde misdaden verbeurd verklaarde. Na de dood van Arnt slaagde zijn zoon en opvolger Dirk er in de storm te bezweren en de meningsverschillen bij te leggen. Op 1 februari 1502 vergaf hertog Karel van Gelre heer Dirk van Blitterswijck – wel tegen betaling van 160 Rijnse guldens! – al datgene, wat hij en zijn overleden vader jegens hem misdaan hadden. Hij herstelde Dirk in al zijn goederen en verkocht hem zelfs de verbeurd verklaarde goederen, welke afkomstig waren van zijn broer Jasper van Blitterswijck. Met de restrictie overigens, dat Jasper niets van zijn broer zou mogen erven. Om de zaak nu meteen maar uit de wereld te helpen beleende de hertog nog dezelfde dag heer Dirk met de heerlijkheid Blitterswijck.[51]
Dirk trouwde omstreeks 1480 met Jutta, dochter van Hendrik van Appeltern en Henrica van der Lecke.[52] Bij de belening van Dirk in 1502 zag zijn echtgenote Jutta het vruchtgebruik van de heerlijkheid door de hertog bevestigd. Dirk moet tussen 10 september 1513 en 1 september 1515 overleden zijn.[53] Weduwe Jutta hertrouwde – zeker na 1516 – met Willem Schevick.
De overeenkomst van 1502 bleek op den duur een bedreiging voor de band tussen het geslacht Blitterswijck enerzijds en het huis benevens heerlijkheid anderszijds. Een band, die al ongeveer drie eeuwen bestond. Hertog Karel mocht dan heer Dirk vergiffenis hebben geschonken, de voorwaarde dat vererving op broer Jasper als uitgesloten moest worden beschouwd[54], ging zwaar drukken. Zeker, toen het huwelijk van Dirk en Jutta kinderloos bleef. En het onvermijdelijke gebeurde, toen Dirk rond 1515 stierf. Wel had hij een natuurlijke zoon, Arnt geheten. Maar die kon niet opvolgen. Die moest zich vergenoegen met een gift van zijn vader: tien malder rogge uit de hof Tongerlo.[55] Deze rente zou bovendien na

Kasteel Blitterswijck, voorzijde met ingangstoren voor de verwoesting in W.O. II. Deze toren staat op de plattegrond in de linker benedenhoek.

Arnts dood weer aan het huis Blitterswijck behoren te vervallen.

Na Dirks verscheiden verscheen een ander geslacht ten tonele. Aanvankelijk bleef het goed nog een beetje in de familie. Zijn zuster Walburga van Blitterswijck erfde huis en heerlijkheid. Zij was volgens Rosenkrantz[56] in 1471 gehuwd met Dirk van Lienden (Lijnden); deze was zijn vader Johan van Lienden voor 12 maart 1480 als heer van Hemmen opgevolgd.[57] Walburga en Dirk van Lienden kregen een zoon, Jasper. Op 1 september 1515 werd Jasper, toen al heer van Hemmen, door zijn moeder Walburga gemachtigd om voor haar de heerlijkheid Blitterswijck in leen te ontvangen.[58] Zij was op dat tijdstip reeds weduwe en hertrouwde met Wolter van Zuylen van Natewisch. Op 1 januari 1516 droeg zij Blitterswijck over op haar zoon Jasper van Lienden. Onder restrictie evenwel, dat hij zijn tante Jutta niet zou belemmeren in het vruchtgebruik dat haar bij de overeenkomst van 1502 was toegezegd.[59] Op 25 februari 1516 beleende hertog Karel van zijn kant Jasper van Lienden, heer van Hemmen met Blitterswijck.[60] Deze belening met huis en heerlijkheid en alle toebehoren betekende het onherroepelijke verdwijnen van het geslacht Van Blitterswijck uit het gelijknamige dorp.

Venray, voorjaar 1986.

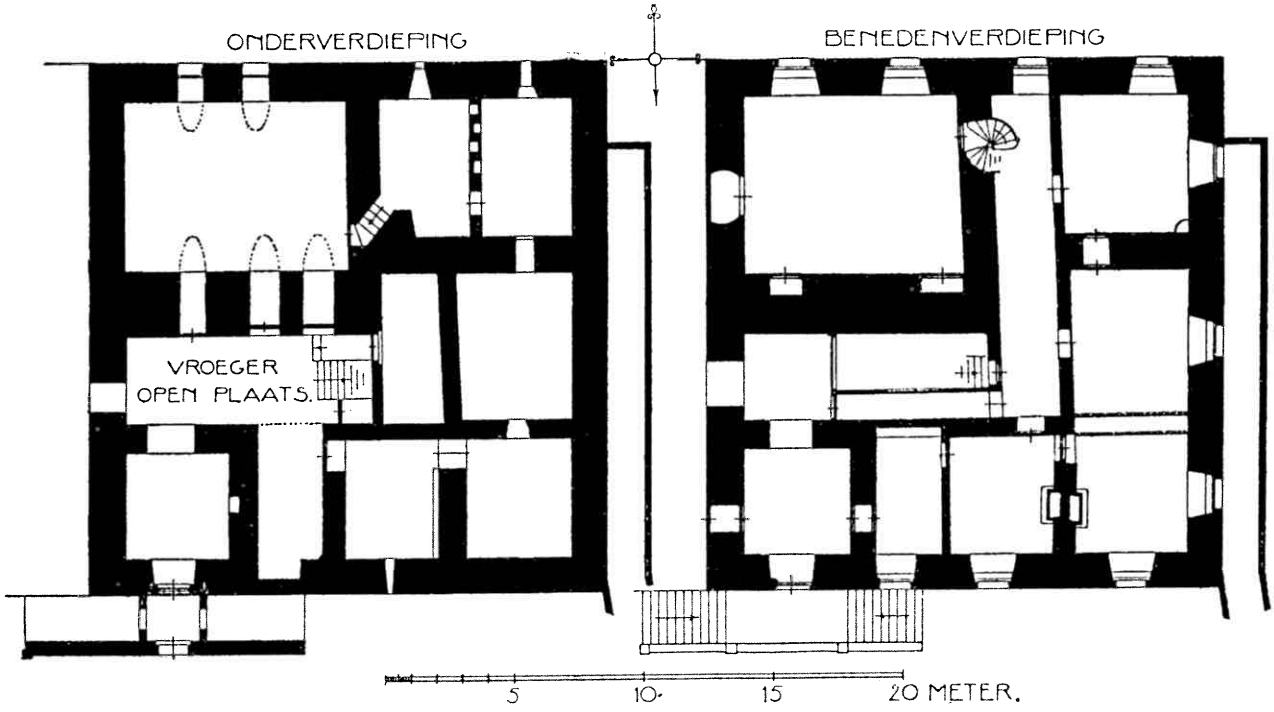

Afb. XLIX. Blitterswijk. Kasteel.

Plattegrond van het kasteel Blitterswijck; kelderverdieping en hoofdverdieping. Opmeting Monumentenzorg; uit J. H. A. Mialaret, De Monumenten van Noord-Limburg.

Bijvoegsel

Verklaring van enkele woorden

keurmedige : horige, wiens erfgenamen de keurmede (= het beste deel van de erfenis) aan hun heer moesten afstaan.

laathof : agrarisch bedrijf met een bijzondere juridische positie.

malder : oude maat, overeenkomende met 1,25 hl.

momber : voogd; vaak trad de man als voogd voor zijn echtgenote op om in haar naam rechtshandelingen te verrichten.

mutoenen : ook wel mottoen = mouton = lam; gouden muntstuk dat vanaf 1367 voor het eerst in Brabant werd geslagen.

vicarie : geestelijke stichting voor het onderhoud van een vicaris of hulpgeestelijke.

Enkele Gelderse hertogen

Reinald de Zwarte	1326-1343
Willem van Gulik en Gelre	1371-1402
Reinald IV	1402-1423
Arnold	1423-1473
Adolf van Egmond	1473-1477
Karel van Egmond	1492-1538

Aan het einde van deze bijdrage wil ik graag mijn dank betuigen aan de dames A. en M. Cremers (Blitterswijck) en de heren Dr. D. Kastner (Krefeld), P. J M. van Enckevort (Sevenum) en Prof. J. G. N. Renaud (Amersfoort) voor hun kritische kanttekeningen en waardevolle bijdragen.

Noten

[1] HSAD, Landearchiv Geldern, Justizhof III Lehen no. 7 (I) folio 22-23 specificatie van 19 juli 1749 door R. W. Herckenrath. Leenverheffing op dezelfde dag, Justizhof III Lehen no. 2 folio 225-255 verso.

[2] HSAD, Klosterarchiv Camp, Urk. 85 (1242) E. Rosenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis der Graven van Kessel in: De Maasgouw 22 (1900), 84, 87-88, 91-92. Oorkonde afgedrukt door: M. P. J. v.d. Brand Czn, Bijdrage tot de vroegste geschiedenis van Wanssum en zijn gemiste stadsrechten, Meerlo Wanssum (1973) 7; uitvoerige behandeling van deze oorkonde pagina 6-8.

[3] L. Galesloot, Livre des feudataires de Jean III, Brussel, 1865 p. 240.

[4] RAG, Hertogelijk archief, Charter verzameling nr. 272 (1359 jan 25). I. A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Arnhem 1833 deel 2 oorkonden 89.

[5] RAL, Huisarchief Well, charters I A 50 III (1320 juli 6), aanwinst 1928 uit RAG. Th. W. J. Driessen, bewerking door H. Camps, Well en wee van een kasteeldorp in Noord-Limburg, 1980 p. 86. Helaas een boek met weinig bronvermelding.

[6] Gräflich van Loe'sches Archiv, Schloss Wissen, Urk. oorsp. (1364 jan 22).

[7] Well werd een speelbal van belangen. Hendrik van Honseler verkocht al op 12 juni 1368 zijn pandschap aan Johan van Mirlaer. Deze Johan kocht eveneens de vroeger door Willem verpande goederen van de twee gerechtigden, die hij ieder 200 oude schilden betaalde. (Gräflich van Loe'sches Archiv; Urk. oorsp. 1368, juni 12; 2 st.) Toen Johan in 1372 overleed, kwam Well aan Salentijn, zoon van Christine van Mirlaer, Johans zuster.

[8] Gräflich von Spee'sches Archiv, Schloss Heltorf, Urk. A 7, 1 oorsp. Archiv Teil: Herrschaft Arendahl und Francken. (1373 jan 7).

[9] RAL, Huisarchief Well, inv. no. 220 folio 8 (1382 feb 2), A. F. v. Beurden. Het oudste cartularium van de heerlijkheid Well 1363-1463 in: Limburgs Jaarboek (1906) 125-126 nr. 11.

[10] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. no. 345 regest 1 (1360 april 14).

[11] RAL, Huisarchief Well, inv. no. 220 folio 3-4 (1374 jan 29), Limburgs Jaarboek (1906) 120-121 nr. 4.

[12] Idem, inv. no. 220 folio 4 (1375 april 14), Limburgs Jaarboek (1906) 121 nr. 5.

[13] RAL, Huisarchief Well, inv. no. 220 folio 2-3 (1371 okt 4), Limburgs Jaarboek (1906) 118-120 nr. 3.

[14] Archiv von der Freiherr von Fürstenberg, Schloss Stammheim, Akten 19 no. 17 folio 60 (1407 maart 17).

[15] J. J. S. Baron Sloet en J. S. van Veen, Register op de Leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, deel Overkwartier Arnhem (1904) 30 nr. 41 ⅓ van de heerlijkheid Afferden.

[16] Archiv von der Freiherr von Fürstenberg, Schloss Stammheim, Akten 19 no. 17 folio 57-59 (1407 feb 22).

[17] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. no. 346 regest nr. 4 (1413 juni).

[18] RAG, Hertogelijk archief, Inventaris regestbeschrijving zie Gids I. 15: Oude beschrijving van archivalia uit het Gelderse hertogelijke archiefdepot in kasteel Buren, meestal verloren gegaan (deperdita) naar de inventarissen in het Koninklijk Huisarchief, R. Wartena, regest no. 478 (1424 sept 17).
Ook vermeld in de benoemingsakte van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geijsteren op 18 april 1431. Archief Kasteel Harff, Urk. 302 origineel. L. Korth, Das Gräflich von Mirbach'sches Archiv zu Harff, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, 57 (1894) 1-5 volledige tekst. Archief kasteel Haag bij Geldern, Urk. 2663, eigentijds afschrift.

[19] RAL, Archief heerlijkheid Meerlo-Tienray, inv. no. 60 (1418 feb 4).

[20] M. Flokstra, Een bijdrage over de heren van Geysteren in de vijftiende eeuw, in: Munsters in de Maasgouw, Maastricht (1986) 94-107 werken L.G.O.G. nr. 9.

[21] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. no. 329 regest 5 (1425 april 14).

[22] Archivberatungsstelle Rheinland, Abtei Brauweiler (Keulen), Findbuch (Inventaris) Archiv von Schloss Gymnich, Urkunden no. 86 (1409 nov 13).

[23] RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, inv. no. 2 folio 157 verso (1428 feb 9).

[24] I. A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van gelderland, Deel III, Arnhem 1839, Oorkonden 233; P. N. van Doorninck, Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415, Haarlem (1908) 372-378.

Genealogie van Blitterswijck

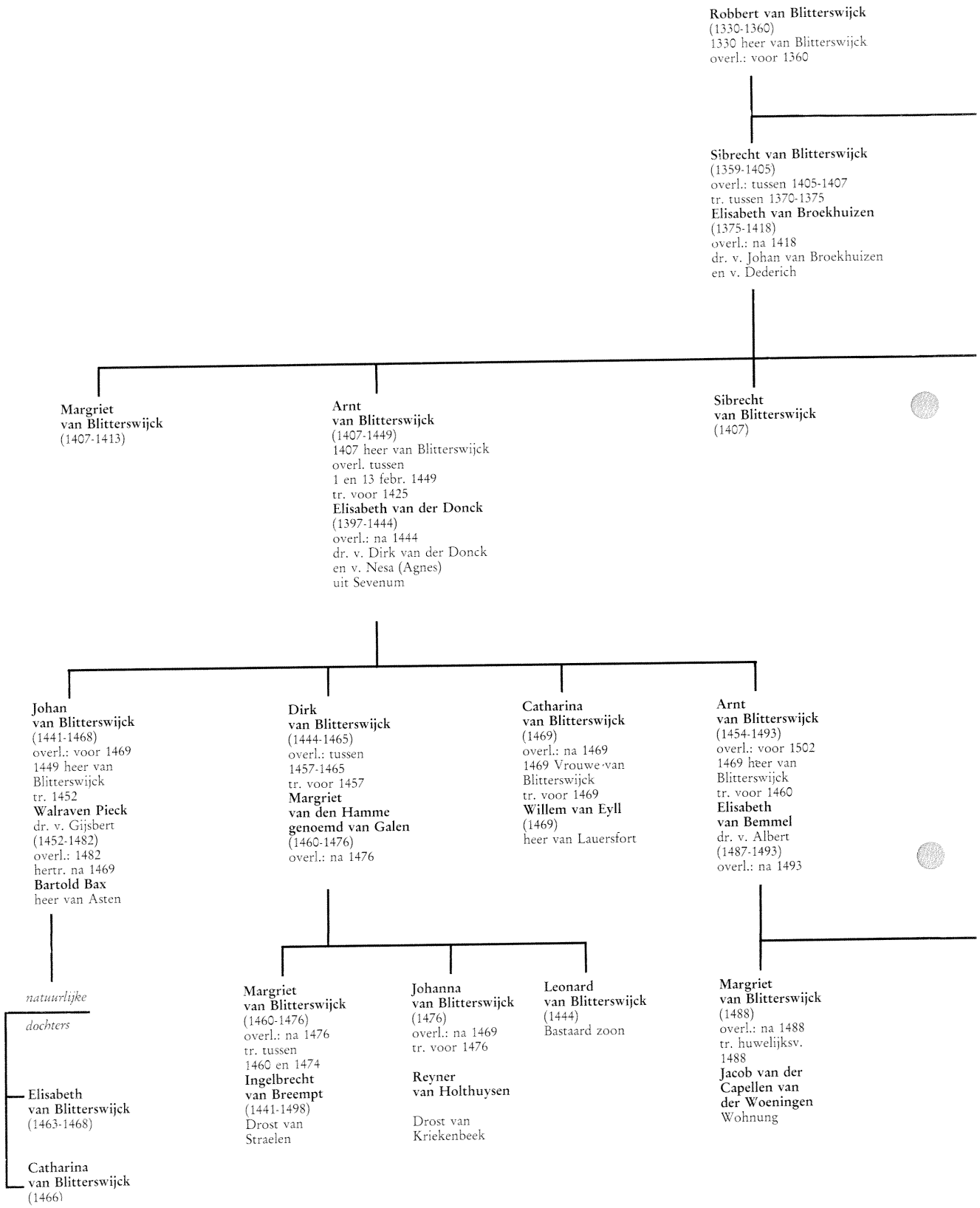

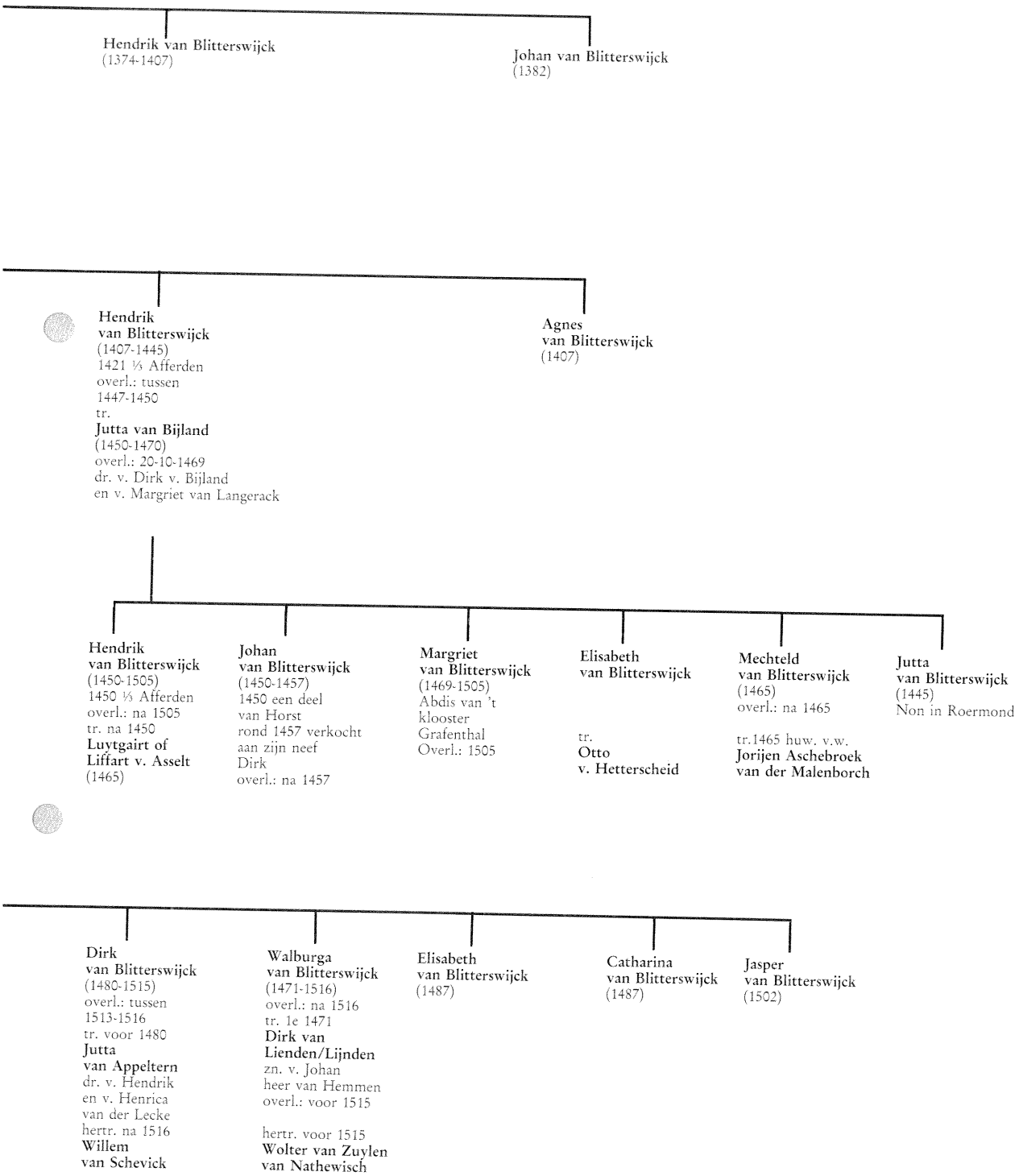

Jaartallen zijn vermeldingsdata
Bijgewerkt tot 1986, M. Flokstra

[25] RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, voorlopig inv. no. 1578 folio 22. Rekening van Johan van Broekhuizen, ambtman van Kessel en Ter Horst over het boekjaar 1411-1412.
[26] Gemeentearchief Nijmegen, Oud archief, inv. no. 3975 (1418 mei 3); Gemeentearchief Zutphen, Oud archief, inv. no. 2394. I. A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, deel III Arnhem 1839, oorkonden no. 374 B.
[27] RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, inv. no. 2 folio 171 (1447).
[28] RAG, Hertogelijk archief, afdeling Buren, aanwinst 1884, voorlopig inv. no. 66 (1443). Proces tussen Robben van Wanssum en Arnt van Blitterswijck, onderworpen aan de uitspraak van de ridderschap en steden van het hertogdom Gelre. Gemeentearchief Arnhem, Oud archief Arnhem, inv. no. 5455 folio 1.
[29] RAL, Archief van de heerlijkheid Blitterswijck en Wanssum, inv. no. 369 regest 10 (1449 feb 1).
[30] Idem, inv. no. 369 regest 11 (1449 feb 13).
[31] RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, inv. no. 2 folio 171 (1449 juni 15).
[32] Idem, inv. no. 2 folio 172 (1452).
[33] Ral, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. no. 41 regest 15 (1461 feb 26).
[34] Idem, inv. no. 370 regest 18 (1466 nov 29) Catharina.
Idem, inv. no. 347 regest 16 (1463 jun 15) Elisabeth.
Idem, inv. no. 371 regest 19 (1468 dec 3) Elisabeth.
Idem, inv. no. 371 regest 20 (1468 dec 3) Elisabeth.
[35] RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer inv. no. 3 folio 120 (1465).
[36] J. J. S. Baron Sloet en A. H. Martens van Sevenhoven, Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, deel Nijmegen, Arnhem (1924 560 no. 246 Borchmalsen.
[37] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. no. 367 regest 8 (1444).
[38] Idem, inv. no. 135 regest 9 (1444 aug 24).
[39] Idem, inv. no. 136 regest 12 (1452 jun 1).
[40] Idem, inv. no. 137 regest 13 (1457 nov 29).
[41] HSAD, Archiv Depositum Wachtendonk, Urk 3 (1460 mei 19) afschrift. Waarschijnlijk een foutieve datum; zie noot 37, inv. no. 42, regest 17 (1465, juni 23). Hierbij zegelt Dirck nog.
[42] RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, inv. no. 3 folio 123 (1469 feb 4).
[43] Idem, inv. no. 3 folio 123 (1469 feb 4).
[44] Idem, inv. no. 3 folio 123 (1469).
[45] Idem, inv. no. 3 folio 156 verso - 157 (1473 sept 23).
[46] Idem, inv. no. 9 folio 103 (1493).
[47] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. no. 372 regest 24 (1487 nov 27).
[48] Wohnung, Gut, bei Voerde-Möllen (Kreis Wesel). Archief bevindt zich in het Staatsarchiv Münster.
[49] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. no. 469 regest 25 (1488 jan 17).
[50] RAG, Hertogelijk archief, XIV-Libri, deel IX, folio 128 (1502 feb 1). I. A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Arnhem 1875 deel VI, 1e stuk, oorkonden 360.
RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. no. 29 afschrift, regest 29.
[51] Idem, inv. no. 12 regest 28 +; RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, inv. no. 9 folio 115 verso - 116 (1502 feb 1).
[52] A. P. van Schilfgaarde, Het archief van het huis Bergh, Nijmegen 1932. Regestenlijst van brieven eerste stuk (1419-1494) 739 (1480 aug 26). Inv. no. 209 folio 146 verso. Diverse afschriften over hen beiden.
[53] RAG, Hertogelijk archief, Gelderse leenkamer, inv. no. 10 folio 53 verso (1513 sept 10) als getuigen bij de belening van Elbert van Merwijck met het goed Baersdonck te Grubbenvorst.
[54] zie noot 50.
[55] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. no. 340 regest 48 (1519 nov 24).
[56] E. Rosenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis der Graven van Kessel in: De Maasgouw 22 (1900) 92.
[57] I. A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Arnhem 1851, deel 5, oorkonden 117 (1480 mrt 12).
Gemeentearchief Zutphen, Oud archief, inv. no. 2375 regest 1080 oorsp.
[58] RAL, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv. no. 1 regest 34 (1515 sept 1).
[59] Idem, inv. no. 30 regest 35 (1516 jan 17).
[60] Idem, inv. no. 1 regest 38 (1516 feb 25) oorsp.; RAG, Hertogelijk archief, Geldersche leenkamer, inv. no. 10 folio 54-54 verso.

Noot van de redactie

Het lag in de bedoeling om het voorafgaande artikel te doen volgen door een verslag van de opgravingen die in de zestiger jaren hebben plaatsgevonden. Tot groot leedwezen van de redactie is deze verhandeling niet op tijd gereed gekomen. De lezers houden dit nog van ons te goed.

Het jaar rond op de Hof te St. Maartensdijk (1457-1458)

DOOR

A. A. ARKENBOUT

Onderzoekingen naar het leven van onze voorouders trekken steeds de belangstelling van historisch geïnteresseerde lezers. In het bijzonder wat betreft de voeding. Wat at en dronk men in vroeger tijden? Voor de periode na 1500 staan vele bronnen ter beschikking; ten aanzien van de jaren daaraan voorafgaande zijn er minder mogelijkheden. Men zou gebruik kunnen maken van de archeologische gegevens. Die zijn echter zeer beperkt. Voor een huis, hof of kasteel is men aangewezen op afvalputten en grachten, maar bij een opgraving wordt in de meeste gevallen slechts een deel van het terrein onderzocht, zodat de resultaten onvolledig zijn.

De putten en grachten kunnen in vroeger tijden meerdere malen schoon zijn gemaakt, waardoor men de hoeveelheden niet meer exact kan berekenen. Bovendien is het door de verstoring van het lagenpakket onmogelijk vast te stellen op welke periode het gevonden materiaal betrekking heeft. Met zekerheid is wel te bepalen welke dieren als voedsel hebben gediend. Koeien, varkens, schapen, herten, konijnen, de verschillende soorten vogels en vissen. Soms ook de gebruikte granen en vruchten.

Een andere bron vormen de middeleeuwse rekeningen en kookboeken, die van sommige hofhoudingen bewaard gebleven zijn. Al in 1904 publiceerde Florence E. J. M. Baudet haar proefschrift 'De maaltijden en de keuken in de Middeleeuwen',[1] een studie die nog steeds waardevol is. Ze maakte vooral gebruik van de oude Keukenboeken der Gelderse hertogen, stadsrekeningen en rekeningen van vorsten, naast vele andere bronnen. De resultaten betreffen in hoofdzaak de vorstelijke tafel en de grote feestmaaltijden van o.a. de Bourgondische vorsten.

Na 1960 is het vooral Prof. Johanna Maria van Winter die in haar boek 'Van Soeter Cokene'[2] de maaltijden uit de middeleeuwen onder de loep neemt. Ze gebruikt daarvoor de kookboeken die ons uit die tijd zijn overgebleven. Ook hier betreft het in hoofdzaak de maaltijden van vorsten, adel of geestelijkheid. In de bovengenoemde boeken worden slechts zelden prijzen genoemd. Wat de dienaren dagelijks op tafel kregen is moeilijk vast te stellen; in ieder geval niet de spijzen en dranken die bij de kasteelheer op tafel kwamen, om over de vorstelijke gerechten maar te zwijgen.

Daarom was het een verrassende vondst om onder de rekeningen van Heer Frank van Borselen één exemplaar aan te treffen, waarin voor zijn kasteel te St. Maartensdijk in Zeeland, per week alle uitgaven gespecificeerd zijn opgetekend.[3] Ze betreffen de kosten voor de maaltijden van het personeel, alsmede de onkosten voor de aanwezige paarden, koeien, ossen, varkens, schapen, honden, pauwen, ganzen en kippen.

In dat jaar is Heer Frank steeds te Brielle en de hoogst aanwezige ambtenaar is de hofmeester, die voor al zijn uitgaven rekening en verantwoording doet aan de rentmeester-generaal. Men krijgt hierdoor inzicht in de samenstelling van de maaltijden en de hoeveelheden die op tafel kwamen voor het lagere personeel, waarschijnlijk vergelijkbaar met het voedsel van de gemiddelde burger in de steden.

Bij benadering is vast te stellen om hoeveel personen het hier gaat. Zeker wat betreft het minimale aantal, maar daar sommige dienaren waarschijnlijk ook hun gezin bij zich hebben en de vrouwen die in de hofhouding helpen niet afzonderlijk worden genoemd, is het juiste aantal niet met zekerheid te bepalen.

Het Algemeen Rijksarchief te Den Haag bezit een kaart waarop het kasteel van St. Maartensdijk – rond 1625! – in vogelvlucht is getekend.[4] Heer Frank van Borselen heeft het, na de dood van zijn vader in 1422, van de graaf in leen gekregen. Het ligt even buiten de plaats St. Maartensdijk en bestaat uit een opper- en nederhof. Toen de kaart werd getekend was de grote stoeterij, westelijk van voorburcht en hoofdgebouw, reeds verdwenen. Het gebouw op de opperhof bevat volgens de herstelrekening van 1457/58 o.a. een zaal, gedekt met 'tegels' (pannen), een keuken, mijns heren kamer, een voorkamer, een raadkamer, een hofmeesters kamer, een 'heylmoeder' kamer, mijns heren van Bergen kamer, Otten botteliers kamer, de peynterye (broodkamer), Idekenskamer, de kapel, de taelgerije (kleermakerij) en de oude taelgerije. Het laatste vertrek ligt onder het dak, want er staat dat de dakbedekking uit tegels bestaat. De verdiepingen worden met elkaar verbonden door 'Aersten Wendelsteen'.[5] Sommige benamingen zullen uit vroeger tijden stammen.

Tijdens zijn leven gebruikt Heer Frank het geheel als kasteel-boerderij. Hij fokt er paarden. Ook het vee en de

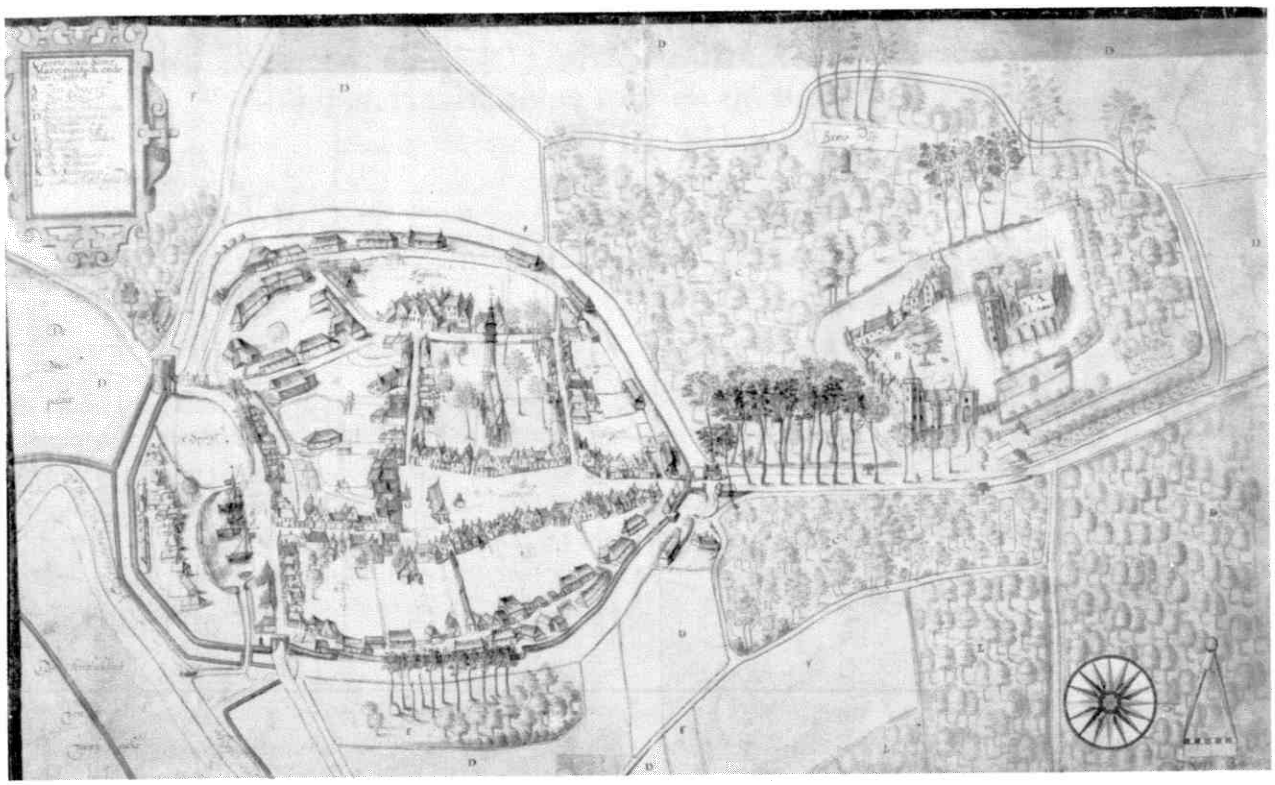

Afb. 1. *Vogelvluchtkaart van St. Maartensdijk; links het stadje, rechts het kasteel. Gedateerd 1621.*
(Alg. Rijksarchief, Den Haag)

honden zijn er voor een deel ondergebracht. Hierdoor staan er op het terrein naast het hoofdgebouw, 'de nederhof', een groot aantal gebouwen, die daarop betrekking hebben. Een korenhuis of graanschuur, een bakhuis, een slachthuis, een turfhuis, een grote schuur, een kleine schuur, een brouwhuis. Verder een haringhuis, een varkenskot, een bouhuis (boerderij), een 'joncwijfhuys', een duifhuis, een valkhuis, een 'zwaenscoeye', een bierkelder en vooral een grote stal, gedekt met dakpannen in tegenstelling tot de andere dienstgebouwen, die meestal met riet zijn gedekt. Voor de grote paardenstal – niet meer op deze tekening afgebeeld – lag een 'paerdewedde', een plaats waar de paarden kunnen drinken.

In de jaren 1965-1968 heeft professor J. Renaud van de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek op het kasteelterrein een opgraving verricht, waarbij o.a. de funderingen van deze stal te voorschijn kwamen.

'Het voornaamste gebouw bestond uit een grote stal, drieschepig van ca. 30 × 12 meter. De steunpunten van het houtskelet waren bijna alle bewaard en zelfs grote delen van het plaveisel lagen nog op hun plaats. Ook de afvoergoot ontbrak niet. Tegen de stal aangebouwd bevond zich de woning van de "maarschalk". Verder kwam een zeer groot aan drie zijden ommuurd wed te voorschijn, met aflopende geplaveide vloer.'[6]

Uit alles blijkt dat Heer Frank hier een grote stoeterij had, waarbij de nadruk valt op het fokken van hengsten, aangezien deze het meest geschikt waren voor de oorlogvoering. Ze vormen dan ook regelmatig geschenken die Frank aan het hof en de adel geeft. Daarnaast is St. Maartensdijk een distributiecentrum van levensmiddelen voor de diverse kastelen en huizen die Frank in Holland en Zeeland gebruikt.[7] Voor het vervoer bezit hij één soms twee schepen, die regelmatig het gebied bevaren. Zijn vaste schipper is Coppin Noyt, die ook zorgt – wanneer er geen andere schepen zijn ingeschakeld – voor de aanvoer van de in Vlaanderen, Bergen op Zoom, Dordrecht of elders gekochte waren.

De navolgende gegevens zijn ontleend aan de reeds eerder genoemde gespecificeerde rekening over de jaren 1457-1458, aangevuld met bijzonderheden over de betreffende onderwerpen uit andere rekeningen van Heer Frank van Borselen.

De werkzaamheden op het hof te St. Maartensdijk maken een flinke bezetting noodzakelijk. Aan het hoofd staat de Hofmeester Meeus de Cock, die de gelden beheert en vlees, gevogelte, vis en eieren inkoopt. Gerryt de Brouwer heeft de zorg voor het brood en de dranken. In de gespecificeerde rekening staat nergens dat hij zelf de bakker is, maar uit een post in de rekening over de jaren 1456-1457[8] blijkt dat wel degelijk het geval te zijn.

'26 october (1456) Gerryt de Brouwer gegeven tot teergeld om van Brielle tot st Maertensdijc te reysen 20 groten.
Item him noch gegeven omme dat hij t best gedaen hadde tot Teylingen mit backen ende in de bottelrye tot een paer cousen een scildt 4 schellingen'

Jan van Bergen is waarschijnlijk de 'maarschalk', speciaal belast met de zorg voor hengsten en andere paarden. Tevens worden in de rekening met name genoemd:

'in die coekene Heyn Mathijsz ende Korstgen.
int backhuys Croone ende Arnt Lammeken
Willem ende Jan den jagere
int bouhuys ende
t valckhuys Thoenken ende Neelken
int stall Jan van der Heessen, Pier Claesz ende Tijslet ende Jan van Kuyck'

Verder is er sprake van 'heylmoeder' die een eigen kamer heeft. Ze wordt slechts een enkele keer genoemd, maar heeft waarschijnlijk het toezicht op bedden, slopen, lakens enz. De rekening over 1455/56[9] maakt melding van een erfenis waarop Heer Frank voor een deel aanspraak kan maken.

'Item also Geyle Aernouts oflivich geworden is, daer mijn heer die helft van hoeren goeden (goederen) of bestorven is, van welken goeden die rentemeester van st Maertensdijck jege hoir erven gedeylt heeft van mijns heren wegen ende heeft dair af te hove gelevert dat hier na gescreven staet en t ander goet heeft hij vercoft ende daer sall hij mijnen heer bescheyt af doen. Eerst is te hove gecommen van Geylen voirscreven 5 oircussenen daer af dat de vier geleverd zijn heylmoeder ende t vijfste is gebleven in de raetcamer ende noch twee dwalen (handdoeken) die oick in de raetcamer gebleven zijn elx 4 ellen lanck. Item een tafellaken lanck wesende 4½ ellen ende all t pentier gelevert is. Item noch een slapelaken van 2½ banen ende heylmoeder gelevert is. Item 5 ellen lynen lakens. Item noch een oude blaeu dobbel deken ende in de raetcamer gebleven is. Item noch een luttel vlas lijne garens dat heylmoeder gelevert is.' De rechten van Heer Frank kunnen ontstaan zijn door schulden of er is sprake van bastaard goederen, want die vallen voor een deel aan de Heer toe. Uit alles blijkt echter dat tweede hands goederen ook op het hof in gebruik zijn.

Coppin Noyt de schipper en zijn knecht zijn meestal onderweg ergens in Holland of Zeeland. Naast dit met name genoemd personeel zijn er een aantal *'joncwiven'* die de zorg hebben voor de kippen, ganzen en pauwen, boter en kaas maken, in de keuken helpen en werkzaamheden in het kasteel verrichten. Het is niet mogelijk om het juiste aantal bewoners vast te stellen. Het zijn er zeker 20 tot 25, waarschijnlijk meer.

De Paarden

Regelmatig kopen dienaren van Heer Frank paarden op de markten in Holland, Brabant en Zeeland ter aanvulling van het aantal dat St. Maartensdijk oplevert. Frank heeft ze nodig voor eigen gebruik en voor zijn schutten (lijfwachten) en dienaren.

Dat men een dienaar niet zonder meer met geld op pad stuurt, blijkt uit een toevallig in de rekening over de jaren 1462/63 achtergebleven los vel gezegeld papier.

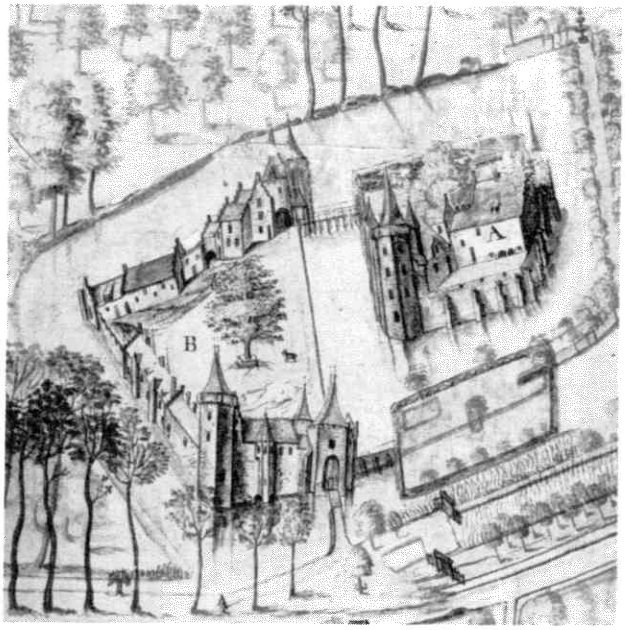

Afb. 2. *Het kasteel van St. Maartensdijk in 1621. A: het hoofdgebouw; B: de voorburcht. Rechts daarvan ligt de cruythof of warmoeshof (groentetuin). In de boomgaard 'boven' de voorburcht lag de – rond 1600 reeds verdwenen – stoeterij met de grote paardenstal en het wed.* (Alg. Rijksarchief, Den Haag)

'Ic Jacob van der Boort, fourier, doe cont allen luyden dat ic ontfaen hebbe van den rentemeester generael Jan de Zadeleer omme daer mede te trecken te Bergen (Bergen op Zoom) in de merct ende aldaer te copene van paerden ende anders t ghuent dat my mijnheer bevolen heeft, die somme van 50 gouden Rijnssche guldene ende 50 gouden Pieters, des te getughe heb ic mijn segel hier op gedruct op ten ellefsten dach van november anno 1462'.[10]

Zoals reeds eerder genoemd dienen de paarden ook als geschenken aan het hof en diverse edelen.

Al in het testament van vrouwe Jacoba van Beieren is er bij het opmaken van de lijst der bezittingen sprake van zes hengsten, twee merries en een veulen die te St. Maartensdijk staan.[11]

In september 1438 worden de onkosten van Hans de stalmeester betaald *'doe hij van sinte Maertensdijc ter Sluys voerde eenen heyncxst, die mijn Heer van Oestervant den Heer van der Vere scencte'*[12]

Om een andere post van de vele schenkingen die in de rekeningen voorkomen te noemen: *'21 augustus (1460) Jacob fourier van den Briel naar St Maertensdijc om een peert uuter stalle te leveren dat mijnen heer mijnen heer van Charloys (Karel de Stoute) gegeven hadde.'*[13] Het jaar daarop bevat de rekening de post van de levering van een zwarte hengst vanuit St. Maartensdijk als geschenk aan de bisschop van Keulen.[14]

De veulens uit St. Maartensdijk laat men in de zomermaanden grazen op de weilanden bij Maasland. *'7 mey betaelt Jacob van der Boord fourier van een reyse die hij gedaen heeft an Maesland omme de volene in de weye te doene'.*[15]

Afb. 3. *Overzicht van de stoeterij; opgraving 1967. Op de achtergrond het verblijf van de maarschalk (verzorger van de paarden). In het midden van het gebouw resten van het plaveisel.* (Foto Renaud)

De gespecificeerde rekening maak het mogelijk het aantal aanwezige paarden in St. Maartensdijk in de periode januari 1457 tot 25 januari 1458 te berekenen. Per week zijn het er 10 en soms 13. De eerder genoemde Jan van Bergen heeft hierover het toezicht.
Behalve deze stoeterij zijn er een aantal '*blinde boupeerden mitten wreene* (hengst)' die voor het werk op de boerderij worden gebruikt. Waarschijnlijk zijn het er drie of vier.
Tevens staan er dat jaar 8 ossen en 2 vaarsen op stal.
Voor al deze dieren en het pluimvee gebruikt men grote hoeveelheden haver en gerst.
De hoeveelheid hooi voor de wintermaanden is aanzienlijk. Rond het kasteel heeft men niet genoeg grasland, zodat er op de omliggende eilanden hooi moet worden gekocht. In september 1457 betrekt Adryaen van Reymerswale te Loodijck 11 gemet hooi van een aantal boeren. Om dit hooi van het veld naar de 'Loodijcxsche Sluys' te brengen zijn arbeiders nodig. Hiervoor worden opgeroepen de onderdanen van Heer Frank die in 'Schachpolre' wonen en de onderdanen van Adryaen van Reymerswale, Adriaen Kempenz. en Couwerve. Ze krijgen geen loon en verrichten het werk als herendienst. Maar Franks dienaar Pier Vangniet is vier dagen aanwezig om voor eten en drinken te zorgen. De kosten bedragen 10 schellingen 4 groten. Het hooi is per wagen naar de bovengenoemde sluis gebracht om het vandaar naar St. Maartensdijk te verschepen. Hiervoor huurt men te Reymerswaal twee grote 'pleyten' (platbodems) voor 24 schellingen en tevens te St. Maartensdijk van Maerten Han Copsz en Jan die Coninck elk een 'coggescip'.
Na het lossen te St. Maartensdijk wordt het hooi in een grote hooiberg op het 'berghhoff' opgeslagen. Maar door de late tijd van het jaar is het hooi te nat en er ontstaat hooibroei. Men is genoodzaakt om de hele voorraad opnieuw op een weiland bij het kasteel uit te spreiden om het beter te laten drogen. Door al deze werkzaamheden zijn de kosten opgelopen tot 5 £ 8 schellingen.[16]

Slachtvee

Vlees vormt op de hoven van Frank een belangrijk onderdeel van de maaltijden. Om aan het benodigde slachtvee te komen zijn Franks dienaren regelmatig op reis om koeien, ossen, varkens en schapen te kopen. Grote aantallen koopt men op de markten te Haarlem, Naarden, Amersfoort en Delft. Soms zelfs in het oosten van het land, in Doetinchem.

Jan Wils en Adriaen Brune kopen in october 1438 op de markt te Haarlem 29 ossen. Twee knechten drijven deze kudde van Haarlem naar 's Gravezande in *'1½ dach ende eenen nacht'*. Ze verdienen daarmede 2 schellingen. De ossen blijven een nacht te 's Gravezande, onkosten 20 groten, waarna er 16 in drie schepen naar Oostvoorne worden gezonden. Dertien gaan er naar Maasland op de 'nyen havene' (Maassluis?). Coppin Noyt en een knecht komen met Franks schip 9 ossen ophalen vanuit St. Maartensdijk. Zijn schip is dan vol, want voor de overige vier huurt men een schuit. De totale kosten van koop, verblijf, arbeid en vervoer bedragen 44 £ 7 schellingen 1 groot. Uit deze post blijkt ongeveer de grootte van het schip van Coppin Noyt.[17]

In datzelfde jaar worden door Willem Bloe te Monnikendam 7 koeien gekocht die naar Brielle worden gezonden. Totale kosten 15 £ 17 schellingen 11 groten 8 miten. Alles is tot op de kleinste munteenheid genoteerd.

In 1439 schrijft men:

'Item betaelt Eyngebrecht van Lorck als hij int jaer van 39 lest leden gesent was int Sticht om ossen voir mijnen heer te copen ende verteerde mit een waert ende enen vleyschouwer die him t Utrecht d ossen halp copen bij Heynric van Ghent 3 Rijnsche gulden. Item ende 4 ossen te Amersfoort verteerden als die dair doir gedreven werden 3 Rijnsche gulden, mer en wouden daer gheen tollen of hebben ende schencten Eyngebrecht ter liefden van mijnen heer 2 stat kannen wijns. Item ende d ossen tot Montfoirde ter Goude an Maeslant verteerden ende van sciphuer d ossen in den Bryel te voeren ende van knaeploen die d ossen dreven tot an Maeslant toe beloept 45 schellingen 8½ groten. Comt te zamen alle den oncost van de ossen voirscreven 3 £ 15 schellingen 8½ groten.'[18]

Eyngebrecht heeft dus een voorspoedige en voordelige reis, want hij hoeft geen tolgeld te betalen en Heer Frank heeft een goede naam bij het stadsbestuur wat Eyngebrecht een paar kannen wijn oplevert.

Op 8 december van dat jaar trekt hij naar Doetinchem om 50 varkens op de markt te kopen. Ze kosten per twee stuks 5 Rijnsche gulden min een kwart. De vracht tot Brielle bedraagt 5 Rijnsche gulden.

'Item van de verken uten scepe int Hof te driven 6 groten. Een maeltijt voir een knecht die de verken brocht 4 groten. Van dese verken weder te scepe te driven om in den Hage te bringen ende mits een vercken dat ontlopen was te soecken 10 groten ende so dat verken doot gevonden was ende gequetst so costet scoen te maken ende te souten 9 groten. totaal 22 £ 14 schellingen 9 denier groot.'

Niet elk transport verloopt vlekkeloos. In de periode 1453-1459 is het vooral Govert die Cock die de ossen, koeien en schapen op de diverse markten koopt. Dat hij inderdaad kok in Franks hofhouding is blijkt uit de keren dat men schrijft *'Govert mijns heeren cock'*.

In november 1461 reist Geryt den bastaert van Culemborch naar Haarlem en koopt daar op de St. Lucas markt van diverse handelaren 32 ossen en een varken. Sommige handelaren komen uit Hoorn en één staat genoemd als *'Gheerlof van Veen Raetsman van Campen'*. De prijzen van de ossen liggen gemiddeld rond de 10 Rijnsche gulden en de totale aankoop komt, zonder bijkomende kosten, op 55 £ 10 schellingen 10 denier groot.

'Item noch betaelt den selven hoefmeester ende zijn gesellen mitten goeden mannen die er quamen van maeltijt, belcyre (fooien), wijncoop (wijn geschonken om de koop te bekrachtigen) ende anders 8 Rinsch gulden facit 26 schellingen 8 groten. Item noch heeft de hoefmeester binnen Haerlem in andere herbergen verteert 2 schellingen 3 groten. Item bij den vorscreven hoefmeester gegeven Jan Clayszone vleyschouwer te Haerlem omdat hij de beesten besach ende totten beste coope halp raden ende zijn zelfs prouffyte verzwijmde, enen gouden Rijder facit 4 schellingen 4 groten. Item noch betaelt den voirn. hoefmeester ende hij uutgegeven heeft voor sciphuere wagenhuere, carhuer int uut reysen ende wedercomen 5 schelling 11 groten. Item verteert int over ende weder reysen 3 schellingen groot. Item bij den vorn. hoefmeester noch gegeven Geryt Visch ende hij den ziecmeesters te Haerlem geven moeste, die den zelven Geryt examineerden of hij lasers (melaats) was of niet, 2 schellingen 6 groten facit den oncost bij den selven hoefmeester gedaen om de vorscr. ossen te copene 2 £ 4 schellingen 8 groten. facit tsamen gelijc des hoefmeesters cele inhout ende men hier overlevert 7 £ 15 schellingen 6 groten.'

Samen met het bedrag van 2 £ 3 schellingen 8½ groten om de ossen naar Brielle te brengen, komt de aankoop op een bedrag van 59 £ 19 schellingen 2½ groten.[19]

Behalve deze aanschaffingen uit het noorden, kopen de hofmeesters ook plaatselijk. Dat is vooral te St. Maartensdijk het geval.

De aantallen koeien en ossen die jaarlijks worden verantwoord lopen in de tientallen, die van de schapen in de honderden. De laatste worden meestal op de Voornse en Zeeuwse eilanden gekocht. Naast de levende varkens schaft men ook grote hoeveelheden spek aan.

De honden

In St. Maartensdijk zijn ook een groot aantal honden ondergebracht. Frank is houtvester van Holland en in de vijftiger jaren heeft hij zich nog niet op zijn hof te Brielle teruggetrokken, maar jaagt regelmatig in Holland.

'Den jager des heren van Waelheyn die met zijn honden met mijnen heer in holland gejaagd had'.[20]

Er is in alle rekeningen geen post te vinden waarbij Frank een paard cadeau krijgt, maar regelmatig worden er honden als geschenk gebracht.

1439/1440 - 2 jachthonden van de bisschop van Utrecht *'die bij bevele van mijnheer in St Maertensdijc ghesent was'*.[21]

1453/1454 - twee *'dierhonden'* (honden geschikt voor de hertenjacht) van de heer van Wassenaar.[22]

1457/1458 - 2 honden van de heer van Vere.[23]
1466/1467 - een winthont uit Hoogstraten.[24]
1468/1469 - In dit jaar brengt men *'twee cleyn hondekens van de heer van Schagen'*.[25]

Er zijn twee soorten honden die te St. Maartensdijk worden verzorgd, jachthonden en windhonden. Gewonde honden komen natuurlijk ook voor:
'Ende tegen Cooman Nelen gecocht, omme die honden daer mede te smeerene 2 pynten taers (teer) mit eenen aerden potte'.[26] Teer en honing dienen om zalf te maken voor honden en paarden.
Honden zijn kostbaar en zeker de windhonden, dus worden ze ook gestolen. Toch worden ze soms teruggevonden.
'Item op ten 16 dach in julio (1466) betaelt Johannes des rentemeesters generael knecht van dat hij getogen is uuten Briel ter Wateringe omme eenen hont hiet vogel ende mijnen heer gestolen was ende de wijbisschop van Utrecht mijnen heer gesendt hadde ende hadde de vorscreven Johanne noch eenen knecht mit him die him den hont wijsde. Verteerde en vervoer 10 denier groot.'[27]
Frank heeft in zijn kamers te Brielle een windhond rondlopen met name 'Domburch'. Het is een teefje en om daar goede jongen van te krijgen stuurt hij een dienaar naar Jacob van Cats *'om een winthond, die mit Domburch mijns heren haeswinds spuelen soude'*.[28]

(wordt vervolgd)

Rotterdam, najaar 1986.

Afb. 4. *Verzorging van zieke honden. Uit het jachtboek van Gaston Phoebus.* Bibliothèque Nationale, Parijs.

Noten

1 Baudet, Florence E. J. M., 'De maaltijd en de keuken in de middeleeuwen', dissertatie Utrecht 1904.
2 Winter, Johanna Maria van, 'Van Soeter Cokene', recepten uit de oudheid en middeleeuwen', Fibula-van Dishoeck, Haarlem.
3 Rekeningen van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5615 (25 februari 1457 - 24 februari 1458).
4 A.R.A. Den Haag, Kaarten afd. VTH no. 3443.
5 Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5614 (25 februari 1457 - 14 februari 1458).
6 Bulletin K.N.O.B., 1987, *67.
7 De burcht te Oostvoorne, het Hof te Brielle, het kasteel te St. Maartensdijk, het slot Teylingen, 2 huizen in Den Haag, een huis te Haarlem, een huis te Middelburg.
8 Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5580 (25 februari 1456 - 25 februari 1457).
9 No. 5579 (25 februari 1455 - 25 februari 1456).
10 No. 5581 (25 februari 1457 - 25 februari 1458).
11 Rekening der testamentoren van wijlen der edelre vorstinne Vrouwe Jacoba van Beyeren enz. Uit Codex Diplomaticus Neerlandicus, Het Historisch Genootschap te Utrecht, 2e serie 1e afd. 1852.
12 Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5557 (9 oktober 1437 - 8 oktober 1438).
13 No. 5584 (25 februari 1460 - 25 februari 1461).
14 Zie Castellogica blz. 103 - 'Wijn op tafel bij de heer Frank'.
15 Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag no. 5581 (25 februari 1457 - 25 februari 1458).
16 No. 5614 (25 februari 1457 - 24 februari 1458).
17 No. 5576 (9 oktober 1437 - 8 oktober 1438).
18 No. 5577 (8 oktober 1439 - 9 oktober 1440).
19 No. 5585 (25 februari 1461 - 24 februari 1462).
20 No. 5581 (25 februari 1457 - 25 februari 1458).
21 No. 5577 (8 oktober 1439 - 9 oktober 1440).
22 No. 5578 (15 februari 1453 - 25 februari 1454).
23 No. 5581 (25 februari 1457 - 25 februari 1458).
24 No. 5590 (25 februari 1466 - 25 februari 1467).
25 No. 5592 (25 februari 1468 - 25 februari 1469).
26 No. 5614 (25 februari 1457 - 25 februari 1458).
27 No. 5590 (25 februari 1466 - 25 februari 1467).
28 No. 5580 (25 februari 1456 - 25 februari 1457).

Mosterd na de Maaltijd

Andermaal Grunsfoort

DOOR

J. G. N. RENAUD

Soms roep je – niets vermoedend – geesten op, die achteraf tot de kwade soort blijken te behoren en die je dan ook geen rust meer gunnen. Zo laat Grunsfoort me niet los, moet ik mezelf met een onbestemd gevoel van bevreemding bekennen. Tot mijn eigen verwondering was ik in september van het afgelopen jaar in een situatie terecht gekomen die mij noodzaakte een ganse week twee keer per dag het weiland te passeren – gelegen ter zijde van de oprijlaan van Oranje Nassau's Oord – waar zich de overblijfselen van Grunsfoort onder de groene zode verbergen. Op zich waarachtig geen dwingende reden om nog eens publiekelijk op de toch wat ongelukkige historie van de opgraving terug te komen.

Op een mooie herfstdag in oktober kreeg ik echter een boek in handen, dat mij noodzaakte opnieuw richting Grunsfoort in te slaan. Ik doel op het werk van Wes Beekhuizen over de geschiedenis van het sanatorium, getiteld: 'Van Cortenbergh tot Oranje Nassau's Oord'. Uitgegeven te Bennekom in 1976. Wanneer ik mijn verhaal elf jaar eerder had gepubliceerd, had Wes Beekhuizen niet zo geringschattend behoeven te schrijven: *'Aan dit grondwerk, dat uiteindelijk niets opleverde, zijn zoveel deskundigen te pas gekomen, dat het ondoenlijk is ze allen te vermelden. Er is een dossier bewaard gebleven, dat een kleine honderd brieven bevat, betrekking hebbend op het achterhalen der Grunsfoort-restanten . . .'*

Nu heb ik alle reden om grif aan te nemen, dat het werk van Beekhuizen geen grote verspreiding heeft gevonden. Wellicht heb ik het daarom niet eerder ontdekt. Spijtig! Er komt namelijk een kostelijk hoofdstuk in voor over de gebeurtelijkheden rond Grunsfoort, dat ik als direct betrokkene met gevoelens van herkenning heb gelezen. Mijn geheugen werd er door opgefrist, mijn herinneringen zijn er door aangevuld; tegelijkertijd echter verplicht het mij om mijn lezers deelgenoot te maken van de verrassende kijk achter de schermen, die Beekhuizen ons door gebruikmaking van het boven aangeduide dossier gunt.

Die tien jaar eerdere kennis van allerlei achtergronden hadden mij toch niet kunnen ontlasten van de lichte gewetenswroeging, die ik nu eenmaal voel ten opzichte van de – in mijn herinnering goedhartige – rentmeester Knottnerus. Een vasthoudend man, blijkt nu wel. Een man, die ik er op aanzie naar het voorbeeld van Cato in de Romeinse Senaat elk optreden in de Raad der Commissarissen te hebben besloten met de opmerking, dat naar zijn mening Grunsfoort opgegraven behoorde te worden.

Zijn voorzitter, zijn secretaris, zijn penningmeester – van wie hij de gehoorzame en nijvere dienaar werd geacht te zijn – zij waren allen 'teugen'. Vooral de secretaris kon er maar niet aan geloven. In een brief van 28 januari 1937 schrijft hij *'Eerlijk gezegd geloof ik dat die afgraverij* (sic!!) *zeer opgeblazen is en ik verwacht er niet veel meer van dan de fundamenten van een oud kasteel en dat is voor ons nageslacht toch niet zóó belangrijk.'*

Even terzijde: een polemiek met iemand uit 1937 is heden ten dage weinig vruchtbaar. Maar toch moet er even op gewezen worden, dat het Prov. Waterleidingbedrijf v. Noord-Holland er in 1933 en volgende jaren heel anders over dacht, toen men de fundamenten van het Slot van Egmond op heeft laten graven en doen consolideren.

Terug naar Oranje Nassau's Oord. Wat denkt Knottnerus toch te vinden, vraagt de penningmeester van de Raad van Commissarissen ietwat klaaglijk in een brief van 22 juni 1937. Het antwoord moest vanzelfsprekend uitblijven. Zelfs een archeoloog weet – gelukkig! – nooit precies wat hij gaat vinden. En kijk, achter de volumineuze gestalte van de rentmeester viel inderdaad de silhouet van een archeoloog te onderkennen: namelijk die van de bekende Dr. A. E. van Giffen. En wellicht vermocht de ingewijde nog een andere schaduw te herkennen: die van Mr. dr. W. A. Beelaerts van Blokland, de vooraanstaande kenner van de geschiedenis van middeleeuwse kastelen en de bijbehorende adellijke geslachten. Hij woonde in Heelsum en bezat onder zijn vele dossiers ook een mapje met gegevens betreffende Grunsfoort. Beelaerts had Van Giffen's tegenvoeter Holwerda er indertijd al toe gebracht een onderzoekje in te stellen in een heuvel te Wassenaar in de hoop daar het stamhuis der aloude heren van Wassenaar te vinden.

Hoe dan ook, reeds op 5 juli – dus nauwelijks twee weken later – schrijft de secretaris aan Knottnerus: *'Hierbij deel ik U mede, dat het Dag. Bestuur besloten heeft de opgraving op Grunsfoort te doen plaats hebben volgens het voorstel van den heer van Giffen, mits door diverse belangstellenden een bedrag wordt bijeengebracht van . . .'*

En hier, hedendaagse archeologen van professie, aarzelt

m'n pen. Ik zou U in gemoede willen vragen: raadt eens met welk bedrag Van Giffen meende Grunsfoort te kunnen opgraven? Juist, voor de lieve som van vier honderd harde vóór-oorlogse Hollandse guldens! Het Dag. Bestuur hield een stevige stok achter de deur bij de hand. Geen geld, geen Zwitsers. Pardon ... geen opgraving. In goede, gave ambtelijke taal: *'dan ziet het Dag. Bestuur, hoe ongaarne ook, zich genoodzaakt om van de plannen af te zien.'*

Ja, ja,... hoe ongaarne ook. Het schijnt mij buiten kijf, dat men de beroemde opgraver Van Giffen niet voor het hoofd wilde stoten, maar verder? Overigens mag men er niet aan voorbij zien bij de beoordeling van de financiële kant van de zaak, dat genoemd bedrag van *f* 400,— slechts de raming van de bijkomende kosten – de uitvoeringskosten dus, door de Ned. Heide Mij in rekening te brengen – betrof. Het werk zou overigens in werkverschaffing worden uitgevoerd.

In november 1937 is men dan toch aangevangen. Diep in het najaar, met de winter voor de deur. Een slechte tijd om op te graven. Half december moest men al ophouden, te zeer gehinderd door het slechte weer. Van Giffen beklaagt zich op 18 december, dat zijn vertegenwoordiger – de Hr. Ubbens – tot nu toe onder de vele bezoekers van de opgravingen geen lid van het Bestuur der Stichting heeft mogen ontvangen. Hij neemt voor het gemak maar aan, dat het reizen en een verblijf op het drassige veld niet bepaald een genoegen betekent. Om zijn eigen woorden te herhalen: 'Ik vertrouw gaarne, dat hiervoor geen andere reden aanwezig is, dan dat het reizen in dit minder gunstige jaargetijde niet zonder bezwaren gaat ...' Nu, dan die watervaste archeologen!

Rond de jaarwisseling begon Knottnerus kennelijk het nieuwe jaar met een nieuwe veldtocht, nu om geld voor de consolidatie bijeen te krijgen. Er bleek toch aardig wat muurwerk aan den dag gekomen te zijn, zodat het veilig stellen van de overblijfselen niet geheel en al met Donquichotterie afgedaan kon worden. En, oh wonder, er zijn waarachtig nog bevlogen lieden geweest, die giften voor het conserveren van de funderingen hebben geschonken. De kapitale som van zeshonderd zeven en twintig gulden zes en zestig cents aan schenkingen. Voor die tijd eigenlijk nog niet zo'n schamel bedrag. Van Giffen kreeg daar *f* 300,— van als honorarium en vergoeding van onkosten. Vermoedelijk heeft hij daarmee zijn luitenant Ubbens geholpen; Heer Ubbens behoorde namelijk niet tot het vaste personeel van het Instituut van Van Giffen, het B.A.I. (Biologisch-Archeologisch Instituut) te Groningen. Er werd ook een hek en wat beplanting van betaald.

Het heeft er een beetje de schijn van, dat de zaken zich ten goede keren. Maar, eerlijkheidshalve behoor ik de lezer ervan op de hoogte te brengen dat de bovenbedoelde afrekening dateert van mei 1941, ongeveer twee en half jaar ná de opgraving. Zo vlot hebben de ontwikkelingen zich dus niet voltrokken. Rentmeester Knottnerus is het zo langzamerhand moe geworden. Hij constateert met voldoening: *'Er is tenminste nu geen schuld meer op de fundamenten. Wat het opmaken van een nieuwe begroting betreft, is dit voor mij in dit stadium ondoenlijk, daar ik niet weet wat er uiteindelijk zal gebeuren bij de conserveering en zooals U terecht opmerkt, zullen de kosten veel hooger zijn en verkeeren de fundamenten door opvriezen, stukvriezen en onkruidgroei in een zoo slechten toestand, dat ook voor herstel daarvan extra kosten noodig zijn.'*

Knottnerus is er kennelijk zó moedeloos van geworden, dat hij vervolgt: *'Zooals de toestand nu is lijkt het mij wenselijk om de overblijfsels der fundamenten weg te ruimen en er in het najaar of voorjaar weiland van te maken en als zoodanig te exploiteeren, temeer, daar het midden in het weiland gelegen is ...'*

Terwijl men zou verwachten, dat de Raad van Commissarissen gretig de uitgestoken hand zou grijpen, ziet men juist het tegenovergestelde gebeuren. Bij schrijven van 21 juli laat de secretaris – het kan verkeren, niet waar! – aan de voorzitter weten: *'Knottnerus stelde mij voor om de fundamenten te doen verwijderen en er weide van te maken, omdat zij volgens hem in zoo'n deplorabelen toestand verkeeren. Ik ben daarop echter niet ingegaan, omdat ik het ten eerste jammer zou vinden om de fundamenten nu weder te laten verdwijnen en ten tweede, omdat ik dit geen erg fraaie geste zou vinden tegenover de diverse vereenigingen, die destijds geld ter beschikking hebben gesteld voor de opgravingen. Misschien wilt gij over dit probleem alvast eens Uw gedachten laten gaan ...'*

In een brief d.d. 19 augustus 1941 van Prof. Van Giffen aan de Raad van Commissarissen kom ik waarempel mezelf tegen. Van Giffen deelt mede, dat hij een gesprek heeft gehad met de Heer van Nispen tot Sevenaer, directeur van Monumentenzorg – in Den Haag – dat toch wel tot resultaten heeft geleid. De Hr. Van Nispen heeft voorgesteld de Hr. Renaud ter beschikking te stellen op kosten van zijn dienst. Met hem zou overleg plaats kunnen vinden betreffende de conserveering. Helaas, schrijft Wes Beekhuizen, genoemde Renaud kwam pas in augustus 1942. Dit nu is niet helemaal juist en op dit punt moet ik de auteur op mijn beurt weer aanvullen.

Ik was er zeker – maar dan min of meer officieus – al veel eerder geweest en m'n vingers jeukten om een aanvullend bouwhistorisch onderzoek te kunnen aanvangen. Want, met alle respect voor de nagedachtenis van Van Griffen, het bouwhistorisch aspect van het onderzoek scheen mij nog wel wat tekort te zijn gekomen. De praehistoricus Van Giffen was niet erg op metselwerk ingesteld en Ubbens zag wel problemen, maar wist er geen raad mee. Dat was mij in aug. 1940 maar al te duidelijk gebleken; niettemin, hierover later.

Degene, die met Argusogen de verrichtingen van Van Giffen op Grunsfoort en later op Rosande volgde was de boven reeds genoemde Jhr. W. A. Beelaerts van Blokland

uit Heelsum. Zijn zoon Pieter, die op kamers in Den Haag verbleef en die evenals ik wat onduidelijke betrekkingen met het in statu nascendi verkerende Bureau voor Iconografische Documentatie onderhield, had ik reeds vóór de mobilisatie eind Augustus 1939 leren kennen. Wij waren het roerend eens over de noodzaak om kastelen, waarvan de bouw of/en ondergang historisch vaststond te onderzoeken. Beiden voelden we grote behoefte aan de vaststelling van een ontwikkelingsschema dat aan de hand van de resultaten ontwikkeld zou kunnen worden. Althans, dat hoopten en verwachtten we. Met Monumentenzorg werd voorzichtig gesproken – na het min of meer geslaagde onderzoek van de opgegraven funderingen van het slot te Egmond op den Hoef – over een onderzoekje op Polanen en op het terrein van het verdwenen grafelijk kasteel Middelburg bij Alkmaar. Vooral Dr. E. H. Terkuile toonde zich een warm voorstander van dergelijk onderzoek.

Pieter Beelaerts moet mij naar het ouderlijk huis in Heelsum getroond hebben, van waaruit we per fiets zowel Grunsfoort als Rosande bezocht hebben. Ongetwijfeld beschikte Pieter aan de hand van de door zijn vader verzamelde gegevens over dateringen voor de bouw van beide sterke huizen. Het lijkt mij dan ook heel waarschijnlijk, dat we toen al gesproken hebben over de wenselijkheid om – op z'n minst – het vondstenmateriaal eens te mogen doornemen. En daarvoor behoorde men uiteraard bij Prof. van Giffen aan te kloppen.

Reeds omstreeks 1935 was ik begonnen stelselmatig musea af te gaan om de middeleeuwse ceramiek wat beter te leren kennen; Egmond met zijn rijk vondstenmateriaal had mij met het algemeen gebrek aan kennis van het gebruiksaardewerk uit de vijfhonderd jaar tussen ca 1000 en 1500 maar al te voelbaar geconfronteerd. In het vroege voorjaar van 1939 heb ik dan ook – ter voorbereiding van de zoveelste studiereis – een beleefd briefje aan Prof. van Giffen geschreven met het verzoek in de onder hem ressorterende afdeling van het Groninger Museum vrijelijk te mogen tekenen en fotograferen. Kennelijk heb ik toen voorzichtig naar de vondsten van Grunsfoort geïnformeerd. Op 15 maart antwoordde de hooggeleerde met een minzaam epistel, waarin de gevraagde toestemming zonder veel omhaal werd verleend. Tot mijn vreugde besloot het met de mededeling: 'De vondsten van de Grunsfoort bij Renkum staan U, wat mij betreft, voor studie-doeleinden natuurlijk gaarne ter beschikking.'

We kunnen het den professor niet meer vragen, maar ik heb nu – ouder en wijzer – de indruk dat mijn verzoek hem zeer wel uitkwam. Er waren in die dagen zeker anderen, die op het gebied van de middeleeuwse ceramiek een duit in het zakje konden doen. Was een conservator van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Dr. W. C. Braat, niet rond 1930 gepromoveerd op het middeleeuwse vondstenmateriaal uit de Wieringermeer, dat toch in hoofdzaak uit ceramiek bestond? Persoonlijke aversies ten opzichte van Leiden speelden echter bij Van Giffen een dermate overheersende rol, dat hij er onmogelijk toe kon komen om steun te zoeken bij Leiden, en zeker niet bij het Rijksmuseum van Oudheden.

Eind juli schreef hij nog eens een vriendelijke brief en beval mij aan mij te wenden tot zijn assistent Dr. Brunsting, opdat ik zonder verwijl de vondsten tot mijn beschikking zou krijgen. En zo graaide ik dan begin augustus in de laden op het B.A.I., die de vondsten van Grunsfoort bevatten. En dat waren er nog al wat. Achteraf bleek, dat ik nog niet alles onder ogen had gekregen, want in oktober kwam er een brief van Van Giffen, waarin hij zich als volgt uitte: *'Het verheugt mij, dat U ondanks de moeilijkheden bereid blijft Uw aandacht nog te schenken aan de vondsten van Grunsfoort. Gaarne zie ik Uw nadere berichten hieromtrent tegemoet.'*

Die nadere berichten moesten echter noodgedwongen uitblijven. Want eind augustus zag ik mij genoodzaakt om met spoed op te komen en mij in alle vroegte in een school op de Hoefkade, hoek Poeldijkse straat in Den Haag te melden. Tja, ik zie fronsende wenkbrauwen bij degenen, de in de topografie van Den Haag thuis zijn. Maar, het was niet anders: bevel van het mobilisatiebureau. Om alweer diezelfden gerust te stellen: we bleven er niet, maar vertrokken na een korte tijd naar onze mobilisatie-bestemming Ter Heyde, bij Monster. En daar scheen het afgelopen met studies op het gebied van kastelen en middeleeuwse ceramiek. Edoch, het bloed kruipt, waar het niet gaan kan. Ondanks de zware taak en de grote verantwoordelijkheid, die op mij als sergeant van de wacht, sergeant van de week en Joost mag weten wat nog meer drukte, ik bleef in de Westlandse duinen dromen van kastelen en middeleeuwse ceramiek. Een vasthoudendheid, die vruchten afwierp. Mijn kapitein liet zich verleiden de majoor warm te maken om een lezing over de versterkingskunst in de loop der eeuwen, voor de officieren van het regiment – of ging het alleen maar om die van het bataljon? – te organiseren. Mijn naam als eminent geleerde was daarmee gevestigd.

En de tijd schreed voort; een ijzige, lange winter, een opmerkelijk voorjaar, vier oorlogsdagen waarin goede kameraden het leven lieten en uiteindelijk: demobilisatie. In augustus 1940 zat ik tegenover de Hr. Ubbens op een zolderkamertje van het B.A.I. – toen, evenals nog steeds, in de Polsstraat – te Groningen. We bekeken scherven, interessante gerestaureerde stukken, maar wisselden bovenal van gedachten over de bouwkundige problemen van Grunsfoort. Men ziet, er gebeurde achter de schermen veel meer, dan de boven reeds vaker geciteerde auteur uit het archief van Oranje Nassau's Oord kon opmaken. Gegevens, die noodzakelijk een ietwat eenzijdig stempel droegen. Voor het oog van Wes Beekhuizen gebeurde er niets en uit de gevoerde correspondentie laat zich ook niets vermoeden. Zeker niet, dat het contact

tussen de Hr. Ubbens en mij toch wel heel nuttig was geweest. Zo beschikte ik intussen over een lichtdruk van de plattegrond en een serie opgravingsfoto's, die het mij mogelijk maakten over de bouwkundige ontwikkeling van het kasteel na te denken.
Veel tijd om mij ter plaatse met Grunsfoort bezig te houden kreeg ik niet. In de zomer en het najaar belastte Monumentenzorg mij met wat losse, op zichzelf staande opdrachten, die ik uiteraard met gretigheid aannam. Het slechte weer en winterse toestanden begonnen al eind oktober het dagelijks leven moeilijker te maken. Dan vroor het, dan weer kwam er even dooi. Op 6 februari 1941 werd er zowaar een Elfstedentocht verreden. Kortom, de elementen maakten een bemoeienis met de fundamenten van Grunsfoort niet bepaald aanlokkelijk!
Op 1 maart 1941 begonnen de grote opgravingen binnen het verwoeste Rotterdam, waar ik – inmiddels aangesteld bij Monumentenzorg – geen dag gemist kon worden. Bovendien was het mij wel duidelijk geworden: alvorens tot een consolidatie over te gaan, zou een naonderzoek van de funderingen van Grunsfoort geen overbodige luxe zijn. Met de opgegraven grondslagen van het kasteel van Egmond had ik op dat punt mijn lesje wel geleerd. Men was daar al tot metselen overgegaan, toen ik in 1937 geroepen werd om het blootgelegde muurwerk te analyseren.
Telefonisch overleg tussen Prof. van Giffen en mijn Chef Dr. van Nispen tot Sevenaer leidde er toe, dat Van Giffen op 19 augustus 1941 de Raad van Commissarissen kon mededelen: *'De kwestie is n.l. dat ik bereid zou zijn van mijn dienst een aantal mandagen te geven, indien de Heer van Nispen de Heer Renaud ter beschikking wilde stellen op kosten van zijn dienst. Er is thans afgesproken dat de Heer Renaud mij de volgende week zal opzoeken, opdat ik een en ander nader met hem kan bespreken. Laatstgenoemde kan dan naar O.N.O. gaan om verdere conservatie met U te bespreken. De daarvoor benodigde middelen (Materiaal-kosten) zouden dan echter eventueel door Uw stichting moeten worden verstrekt . . .'*
Van Giffen moet deze regeling wel als de enig mogelijke oplossing gezien hebben; hij was inzake Grunsfoort zeer gehandicapt door de omstandigheid, dat de Hr. Ubbens zich genoodzaakt had gezien in de voorzomer onder te duiken. Ondanks de hoopvolle klanken en de gewekte verwachtingen kwam er niets meer van het aanpakken van Grunsfoort. Gedurende september werd ik voor een noodopgraving naar Spangen – bij Rotterdam – gedirigeerd; het kasteel-emplacement dreigde te worden overdekt met enige meters havenslib. De maand november zag mij nog graven op het evenzeer bedreigde terrein van Starrenburg, vlak bij Overschie.
In ieder geval bleek de Raad van Comm. wel bereid nog wat geld voor Grunsfoort uit te trekken. De secretaris schreef op 15 september 1941 aan Van Giffen: *'De Raad van Commissarissen is, zooals ik U reeds schreef, bereid een bedrag voor de conserveering te besteden, maar dan is het wel gewenst van te vooren een begrooting op te maken, opdat de R.V.C. weet wat ongeveer de kosten zullen zijn . . .'*
In oktober gaan er nog al wat brieven heen en weer, maar aan het einde van de maand was het mij duidelijk, dat het maar beter was te wachten met het opmaken van een begroting tot het volgend voorjaar. De conservering zou wel eens erg veel schade van de winter kunnen ondervinden, omdat die onmogelijk helemaal zijn beslag zou kunnen krijgen.
Het was maar goed, dat we er in oktober al van afgezien hadden in Renkum aan de gang te gaan; terwijl december naar verhouding vrij zacht is geweest, deed de winter zich gelden van eind oktober tot half maart. Of de rentmeester – zoals hij in een brief van 4 november 1941 schrijft – inderdaad het metselwerk met plaggen heeft laten overdekken, valt niet meer na te gaan. In ieder geval werd de zaak zo dringend, dat ik zeker met alle macht getracht heb er in 1942 wat aan te gaan doen. Of mijn brief van 8 mei als een van de beruchte ambtelijke zoethoudertjes opgevat dient te worden, kan ik nu niet meer uitmaken. *'In overleg met de Directeur deel ik U mede, dat wij inderdaad met de voorbereiding van een afsluitend onderzoek van Grunsfoort een begin hebben gemaakt. Waarschijnlijk zal ik in September mijn aandacht aan dit object kunnen wijden. Van een conserveering kan natuurlijk onder deze tijdsomstandigheden niets komen. De werkzaamheden zullen voorlopig niet verder kunnen gaan dan het verzamelen van gegevens voor een mogelijke conserveering . . .'* Men bedenke hierbij, dat de oorlogsomstandigheden steeds grimmiger werden. Bouwmaterialen waren gerantsoeneerd en het was onmogelijk geworden om zo maar even cement en metselkalk op de bouwmarkt te kopen. De nog haalbare kaart scheen mij ongetwijfeld het onderzoek, dat vereist was om de bouwgeschiedenis te kunnen ontrafelen.
Eerder dan ik zelf verwacht had, heb ik de overblijfselen van Grunsfoort met de Hr. Knottnerus bekeken. Uit dit bezoek kwam – hoe kan het ambtelijk gezien ook anders! – weer een brief voort: *'Eenige dagen geleden heb ik in gezelschap van den Heer Knottnerus een bezoek gebracht aan het terrein van Grunsfoort. Het opgegraven muurwerk was vrijwel geheel onder de begroeiing verdwenen, terwijl de opgeschoten elzen het overzicht geheel belemmerden. Zooals ik U reeds schreef is een uiteindelijke conserveering op het oogenblik niet mogelijk. Momenteel kan het volgende gebeuren:*

1e Het verwijderen van het struikgewas!

2e Uitgraving op verschillende punten om een juist inzicht in de bouwgeschiedenis te verkrijgen. De hierdoor verkregen gegevens zullen bij een definitieve conserveering gebruikt worden om de bouwgeschiedenis duidelijk te doen spreken door verschil in hoogte van het op te trekken muurwerk te brengen en door steen van verschillend formaat te gebruiken.

3e Het bedekken der fundeeringen met plaggen of zoden. De voorgestelde werkzaamheden zullen aan drie, vier man 4 of 5 weken werk geven, zoodat de kosten ten hoogste f 500,— zullen bedragen. Ik moge er U nog op wijzen dat het wenschelijk is, in de toekomst jaarlijks een klein bedrag uit te trekken voor het onderhoud van het voorlopig geconserveerde Grunsfoort. Het zou te betreuren zijn, wanneer na de nu uit te voeren werken opnieuw een toestand als de huidige ontstond.'

Het heeft er de schijn van, dat ik in september wat tijd had om mij met Grunsfoort ter plaatse bezig te houden. Maar aan het einde van die maand kreeg ik de opdracht een onderzoek in de buurt van Alkmaar te starten, terwijl 5, 6 weken later ik regelmatig naar Rhenen moest om de egalisatiewerken van de Ned. Heide Mij. ter plaatse van het bisschoppelijk kasteel Ter Horst te begeleiden. De Raad van Commissarissen werd het kennelijk goed zat, hetgeen overigens te begrijpen valt. Toch schijn ik mij ook in december nog met het muurwerk te hebben beziggehouden. Niettemin berichtte de secretaris van de R.v.C. mij op 22 december:

'Uw mededeeling op 10 dezer te Renkum gedaan, dat Monumentenzorg geen prijs stelt op conserveering van de fundamenten Grunsfoort en dat deze zoozeer geleden hebben van weersinvloeden, dat conserveering groote kosten met zich zou brengen, hebben den Raad van Commissarissen aanleiding gegeven, in zijn vergadering van 17 dezer te besluiten, de conserveering achterwege te laten en de weide ter plaatse ter gelegener tijd te egaliseren . . .'

Een niet geheel onverwachte beslissing, moet ik toegeven. Maar wel één, die mij in een hoogst ongemakkelijke positie manoevreerde. Want een gedetailleerd onderzoek scheen mij absoluut onvermijdelijk. Bij verschillende bezoeken had ik niet voor niets het speurend oog langs het muurwerk doen dwalen en verschijnselen opgemerkt, die mijn nieuwsgierigheid prikkelden en zelfs een vage onrust veroorzaakten. Daar moest ongetwijfeld méér van de bouwgeschiedenis en geleidelijke ontwikkeling van het kasteel te achterhalen zijn dan uit de opmetingen van de medewerkers van Van Giffen op te maken viel. Het is dus niet zó gegaan, als Wes Beekhuizen veronderstelt. Het doek viel nog niet; na zijn laatste woord behoor ik derhalve nog een laatster (met excuus aan Staringh!) te doen vernemen.

Ongetwijfeld heb ik een telefoongesprek met de rentmeester gehad, dat aan duidelijkheid niets te raden overliet. De winterse omstandigheden zullen hem ervan weerhouden hebben zijn mensen aan het werk te zetten. De noodzaak van het verwijderen van de begroeiing noopte hem tot uitstel tot in het vroege voorjaar.

Al op 5 januari 1943 moet ik – ongetwijfeld kleumend – met een troffeltje over het metselwerk rondgedoold hebben, hier en daar een bouwvoeg uitpeuterende. Veel groot materiaal sleepte je in die dagen niet mee. Want hoe ging dat? Met de trein tot Ede-Wageningen; voor één gulden dertig de fiets mee. En dan maar haastig de ongeveer 12 km achter je laten. Eind januari zullen de voorbereidende werkzaamheden – voornamelijk bestaande uit het voorzichtig uitkappen van de lastige en al uit de kluiten gewassen opslag van berk en els – zijn beslag hebben gekregen. In februari en de eerste helft van maart heb ik een respectabel aantal dagen op Grunsfoort doorgebracht. Er dienden nog al wat fundamenten tot op de vleilaag te worden uitgespit. Dat zal wel met behulp van enige bos-arbeiders van O.N.O. gebeurd zijn, want er is alle reden om aan te nemen, dat de rentmeester bijzonder in z'n nopjes was met de belangstelling, die 'zijn' Grunsfoort eindelijk ten deel viel.

Het resultaat van al dit aanvullend onderzoek bestond uit een aantal onverwachte gegevens betreffende de bouwgeschiedenis. Hiervan heb ik overigens door allerlei omstandigheden – waaronder diepgaande meningsverschillen met Prof. van Giffen – eerst kortelings verantwoording afgelegd.

De lezer zal zich afvragen, waarom ik zó uitvoerig op deze geschiedenis ben ingegaan. Misschien, omdat ik toch wel behoefte voelde om het beeld dat Wes Beekhuizen van de affaire getekend heeft, te completeren. Ook wel, om de negatieve indruk iets te verzachten; men vergeet heden ten dage zo gemakkelijk, dat de oorlogsomstandigheden allerlei beperkingen opriepen. Het toen in het leven geroepen stelsel van vergunningen maakte het helemaal niet eenvoudig om een aannemer zonder meer te belasten met werkzaamheden, die op dat moment zeker niet als nuttig en zinvol werden beschouwd.

Er valt bovendien een andere les uit te trekken, die ook nu nog niets van zijn actualiteit heeft verloren. Het consolideren van opgegraven funderingen is een zaak, waar vlak na de ontdekking met veel geestdrift voor gepleit wordt, maar die op den duur uiterst moeilijk te realiseren valt. Ook ná Grunsfoort hebben zich voorbeelden te over aangediend. Het aangeven van het verdwenen koortje van de kerk te Oosterbeek leverde binnen het kader van de grote restauraties niet zoveel moeilijkheden op, maar de funderingen van het kasteel van Heusden moesten op den duur toch weer worden afgedekt. De ironie van het lot wil, dat ze anno 1986 opnieuw zijn blootgelegd om ze herkenbaar te maken. Ook Merwede, op de Staart bij Dordrecht werd na enige jaren touwtrekken tussen verschillende instanties met de uitgegraven en opgeslagen grond afgedekt.

Overigens, Grunsfoort betekent een episode uit de beginperiode van mijn leven als ambtelijk onderzoeker. In het verhaal zit een stukje autobiografie en ook een stukje afrekening met het verleden. Ik vlei me niet, dat ik de waarheid en niets dan de waarheid aan het licht heb gebracht; ik heb hoogstens aangetoond, dat er als gewoonlijk meer tussen hemel en aarde aan de hand is, dan een eenvoudig waarnemer kan bevroeden.

Amersfoort, najaar 1986

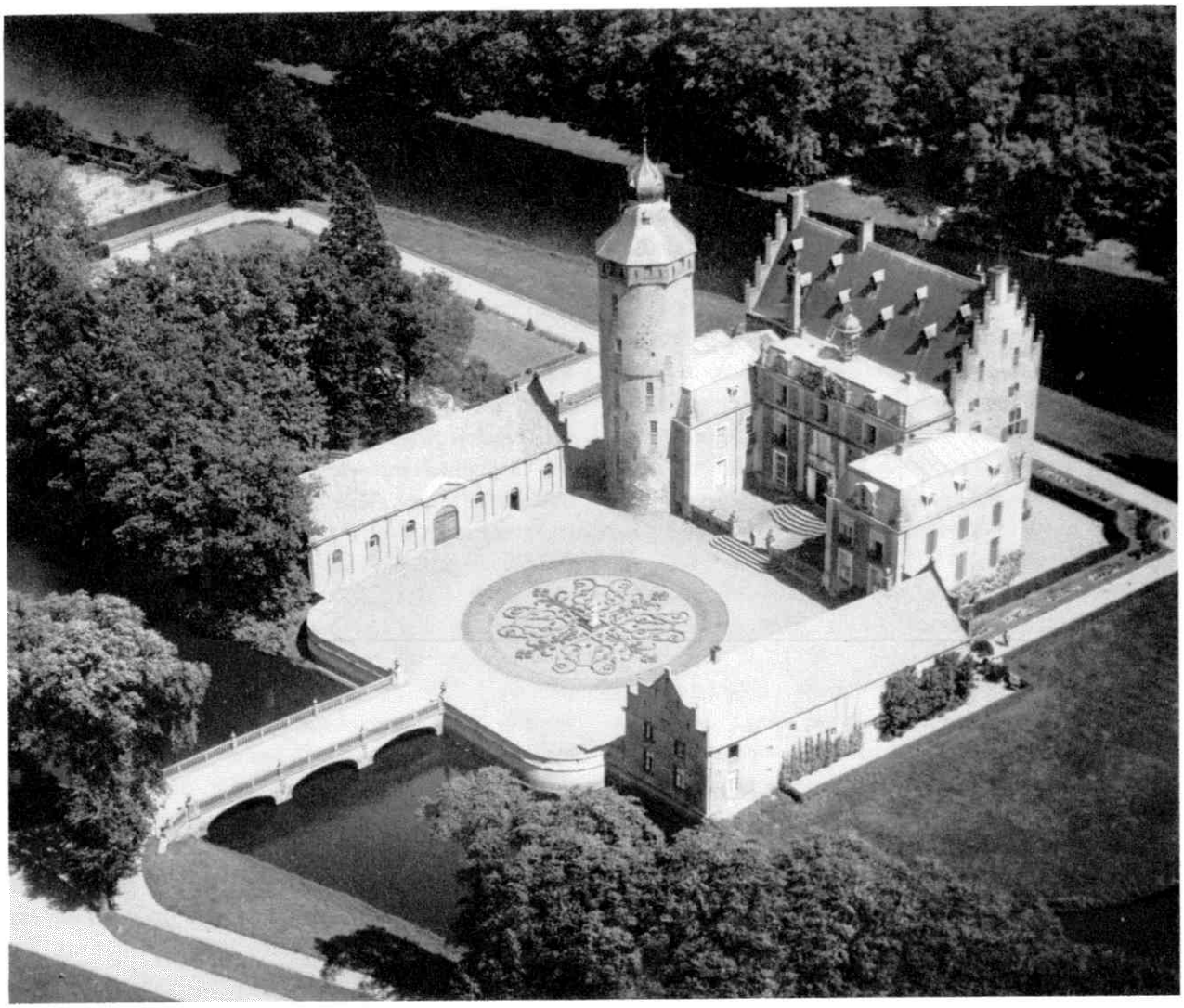

Afb. 1. *Rechteren vóór de torenrestauratie van 1955.* (Luchtfoto K.L.M.)

De ringmuur om het kasteel Rechteren

DOOR

A. GOUTBEEK

Het kasteel Rechteren bij Dalfsen, aan de zuidzijde van de Overijsselse Vecht – nu nog het enige middeleeuwse kasteel in de provincie – is volgens de geschreven bronnen zeker reeds sinds 1320 een weerbaar huis.[1] Tot op heden was het altijd in het bezit van het geslacht van Voorst / van Heekeren – dat zich later van Rechteren noemde – en werd ook meestal door leden van dit geslacht bewoond.

Uit een oorkonde van 1315 valt af te leiden, dat Herman van Voorst een Hof, genaamd Rechteren, in bezit krijgt door ruiling van twee erven in de buurtschappen aan de noordzijde van de Vecht met de Graaf van Bentheim.[2] De hof had toen als een eerbiedwaardige ouderdom. Rond 1320 wordt deze reeds vermeld.[3] Er kan toen al heel goed een versterkte woonstede geweest zijn met dubbele grachten, een wal en een palissade, van waar uit de Zwollenaren het leven zuur gemaakt werd.

Herman van Voorst en zijn neef Roderik zijn na 1315 kennelijk met bekwame spoed gaan bouwen en reeds in 1320 stond er een versterking, die er voor de bisschop van Utrecht bedreigend moet hebben uitgezien. Zij dragen hun huis dan ook schielijk op aan de Bisschop van Utrecht om moeilijkheden te voorkomen. Zij verkrijgen dan het recht om verder te bouwen en te versterken, mits het 'castrum' een open huis van het bisdom zou blijven. Dit betekent, dat de bisschop er te allen tijde ten eigen nutte gebruik van zou mogen maken.[4]

Het is mogelijk, dat toen al de grote ronde toren met zijn muren van ongeveer twee meter dikte is ontstaan. Overigens valt er weinig van te zeggen, hoe het kasteel er uitzag. We mogen er wel van uitgaan, dat de toren fungeerde als hoektoren van een rechthoekig geheel. Het tegenwoordige grote rechthoekige gebouw wordt door de architectuurhistorici in de vijftiende eeuw gedateerd, maar kan heel goed op oudere funderingen opgetrokken zijn.[5] Voortbordurende op deze gedachte laat zich ook de stelling verdedigen, dat eerst voor woongelegenheid gezorgd is, zodat men tussen 1315 en 1320 begonnen is met de ommuring van de kasteelstede en vervolgens een woonvleugel heeft opgetrokken. Vanuit deze optiek zou het te verdedigen zijn, dat pas ná 1320 een aanvang gemaakt werd met het bouwen van de zware donjon, de nu nog bekende ronde toren. In ieder geval diene men rekening te houden met de omstandigheid, dat de benodigde massa's bouwmateriaal niet zonder meer ter beschikking stonden en dat er gebouwd werd van ongeveer maart tot oktober, zodat het werk elk jaar zeker vier tot vijf maanden stillag. Het optrekken van een kasteel betekende een onderneming aanvangen, die vele jaren in beslag nam. Waar in die dagen – in de veertiende eeuw dus – de ingangszijde van het kasteel gezocht moest worden, blijft tot nu toe onduidelijk. Het valt aan te nemen, dat de oude hof niet zonder meer geslecht en daardoor van de aardbodem verdwenen is. Het moet waarschijnlijker worden geacht, dat men zijn werkzaamheden vanuit die oude hof georganiseerd heeft, dat bouwmateriaal daar opgeslagen was en dat de timmerlieden daar hun werkplaats vonden. Het ligt dan ook voor de hand, dat de oude hof als voorburcht van het nieuwe hoofdgebouw is gaan fungeren en dat men de nieuwbouw over die hof bereikte. Wanneer we dan het terreinschetsje uit de 18de eeuw in aanmerking nemen en de kadastrale opmeting van rond 1820 daarbij niet vergeten te raadplegen, dan lijkt het waarschijnlijk, dat de veelbesproken hof aan de n.o.-zijde van het huidige kasteel gezocht zal moeten worden. Deze veronderstelling leidt tot de conclusie, dat de middeleeuwse ingangszijde haaks stond op de huidige. De kasteelpoort bevond zich in deze opvatting links van de ronde toren.

Uitgaande van de gegevens uit laat- 14de eeuwse bronnen mogen we vaststellen, dat er aan Rechteren regelmatig gebouwd werd en het uiterlijk van het kasteel steeds aan veranderingen onderhevig was. Zo wordt er in 1376 gesproken over de inwijding van een kapel met twee altaren, gewijd aan de Hl. Gregorius martelaar en de Hl. Theobaldus.[6] Reeds op 14 oktober 1365 vermaakten Frederik van Heeckeren en zijn vrouw Lutgardis bij uitersten wille goederen aan een kapel, op te richten vóór het Huis Rechteren.[7] Met deze plaatsbepaling zouden we erg tevreden kunnen zijn, indien we met zekerheid konden vaststellen waar in de veertiende eeuw de voorzijde van het Huis gezocht diende te worden. In 1400 wordt er gesproken van een kapel bij de muur, waaruit men zou kunnen afleiden, dat de hierna te bespreken ringmuur vóór 1400 gebouwd moet zijn.[8] Tenslotte maakt een oorkonde uit 1427 opnieuw gewag van de kapel; daarbij bevindt zich dan ook een kerkhof! De bisschop stelt een aflaat in het vooruitzicht voor diegenen, die op het kerk-

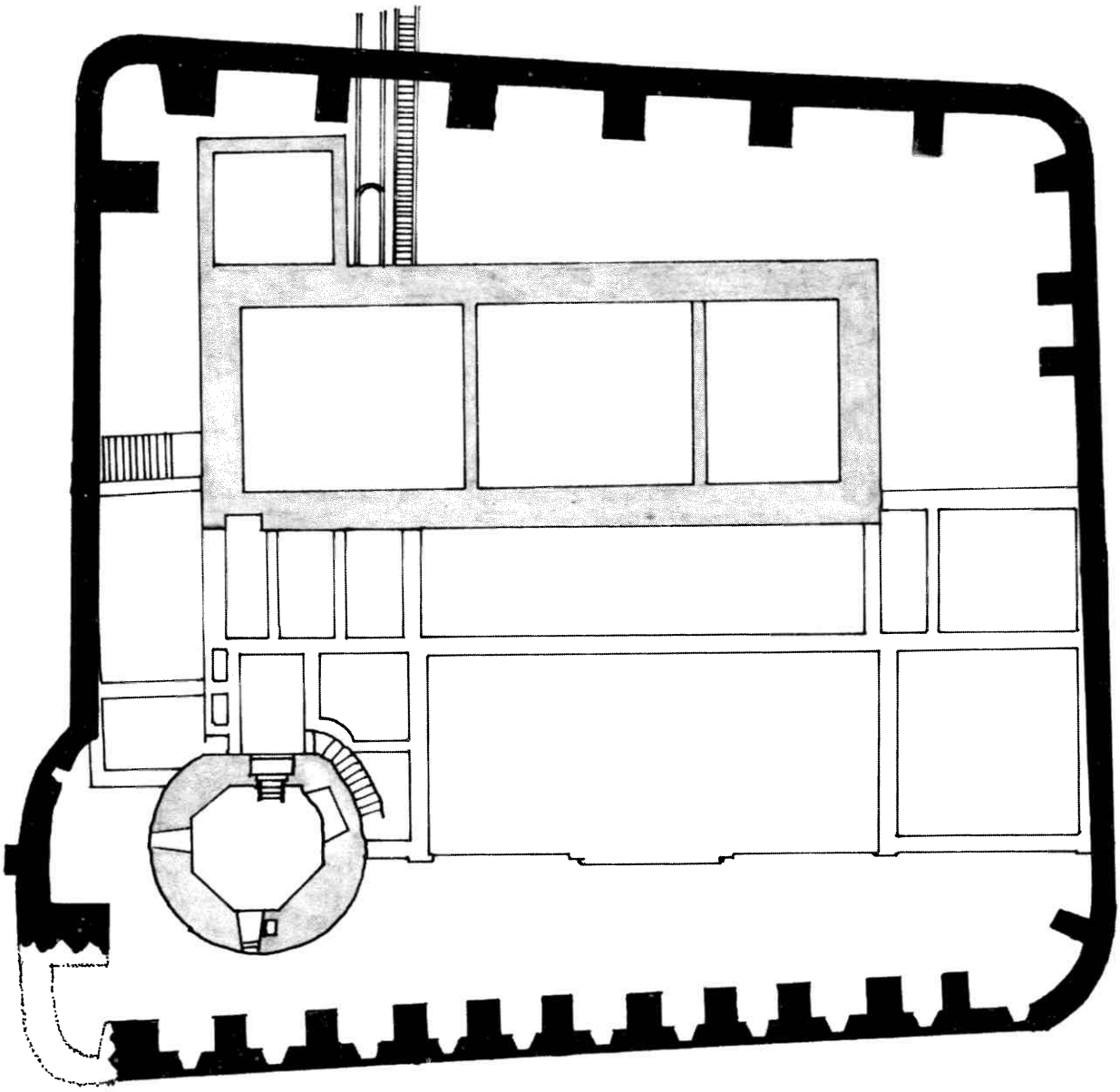

Afb. 2. *Plattegrond van Rechteren met ingetekende ringmuur, teruggevonden rond 1912. Schaal 1:300.* Tek. A. Goutbeek.

hof bij de bedoelde kapel hun gebeden komen uitstorten.[9] Intussen is het, juist door de vermelding van een kerkhof, weinig waarschijnlijk dat de merkwaardig grote ronde toog in de torenmuur – zoals wel eens is verondersteld – met de kapel te maken zou hebben. Misschien wél met een huiskapel, uitsluitend ten dienste van de kasteelbewoners. Na een verzoek in 1429 wordt namelijk door de bisschop toestemming verleend[10] de mis te celebreren op een draagbaar altaar in verband met de slechte gezondheid van de kasteelvrouwe; ook hieruit zou men kunnen afleiden, dat de kapel geen onderdeel van het wooncomplex uitmaakte. De vergunning gold voor twee jaar! Trouwens, in een stuk van 14 nov. 1444 is nogmaals sprake van een kapel vóór het huis.

In het begin van de zestiende eeuw werd Rechteren betrokken in de strijd van de Gelderse hertog Karel van Egmond tegen de Bourgondiërs. Dit had ook voor de kapel zo zijn gevolgen. In 1522 werd het kasteel namelijk bezet door de troepen van Karel van Egmond. Bisschop Hendrik van Beieren – bisschop van Utrecht – gaf in 1524 opdracht het kasteel te belegeren. Dit krijgsgebeuren had voor het kasteel kennelijk desastreuze consequenties; een toren werd bijna geheel 'terneder geschoten'.[11] Tot een bestorming kwam het evenwel niet; op 19 december sloten de partijen een verdrag. Deze gebeurtenissen lieten ook de kapel niet onberoerd. De rentmeester van de Gelderse hertog, Jacob ter Starte, gaf een overzicht van de gelden, die hij aan Rechteren ten koste had gelegd. Daaruit blijkt, dat 'der Capellen vur Rechteren afgebroicken wort'. In duidelijke taal: rond 1524 is de kapel, die vóór het huis stond, gesloopt.[12]
In de rekening van Jacob ter Starte wordt ook – voor het eerst! – over de ringmuur gesproken: Item den 20

Afb. 3. *Oudst bekende afbeelding van Rechteren; aquarel van Gerrit Grasdorp, dat. van rond 1680.* (Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle)

dach in Mayo gewonnen twee steenmesselers myt eenen opperknecht, soe dat huys grote vensteren hadde, deselve laten tomaecken. *De rynckmueren mytten kelder lach ale open*, dat to samen laten stoppen, so men best mocht.'[13] Met deze kelder bedoelde men wellicht de brugkelder ter plaatse van de verbinding van het hoofdgebouw met het voorterrein, dat ongetwijfeld door een gracht van dat hoofdgebouw was gescheiden.

Het is begrijpelijk, dat genoemde ringmuur de geesten wel heeft beziggehouden. Toen op het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw er veel gebouwd en gerestaureerd werd door de toenmalige bewoners, J. H. Graaf van Rechteren Limpburg en vooral door zijn zoon A. Z. Graaf van Rechteren Limpburg, werd er nog al eens wat muurwerk van vroeger eeuwen teruggevonden. In 1912 kreeg L. A. Springer opdracht een fraaie tuin om het kasteel aan te leggen; bij deze gelegenheid zijn de fundamenten van de ringmuur ontdekt en blootgelegd.

Het enige, wat tot nu toe bekend was, is het mondeling overgeleverde verhaal, dat de muur zo breed was, dat er een wagen op kon staan. Totdat in 1985 de tegenwoordige eigenaresse en bewoonster E. M. C. Gravin van Rechteren Limpburg tussen papieren van geheel andere aard twee lichtdrukken vond van een tekening met op elk de helft van een ringmuur; maar, deze bleken niet op elkaar aan te sluiten. Gezien de tekenwijze en het lichtdrukken moeten deze dokumenten gemaakt zijn tussen 1930 en 1940, maar dan wel via een overgetrokken tekening van een basis- of kladtekening uit ca. 1912, want na die tijd is de fundering niet meer blootgelegd. Zowel de oorspronkelijke tekening, als de tekening van ca. 1930-1940 waarvan de lichtdrukken zijn gemaakt, werden tot op heden niet teruggevonden.

Bij het bestuderen van de twee niet aaneensluitende lichtdrukken bleek dat men bij de opmeting van de aan den dag gekomen verschijnselen steeds is uitgegaan van de nog bestaande toren en woonvleugel. Dit bracht schrijver dezes er toe, eerst de maten van de toren en de woonvleugel exact op papier te zetten en daarna de gegeven maten in te passen. Toen werd duidelijk, dat de doorsnede van de toren te klein was weergegeven en dit resulteerde weer in een niet-aansluiten van de twee delen. Na correctie van de toren-afmeting pasten de twee delen wel aan elkaar, zodat er nu een grote tekening op schaal 1:50 kon worden vervaardigd. De nu beschikbare plattegrond van de ringmuur vertoont deze als een scheef vierkant om de middeleeuwse delen – toren en woongebouw – van Rechteren. Wellicht mogen we er ook uit afleiden, dat de oostelijke aanbouw van de achterzijde van het woongebouw tijdens het optrekken van de ringmuur reeds aanwezig was. Om de toren heen werd de ringmuur rond uitgebouwd. De nu aanwezige bouwhuizen

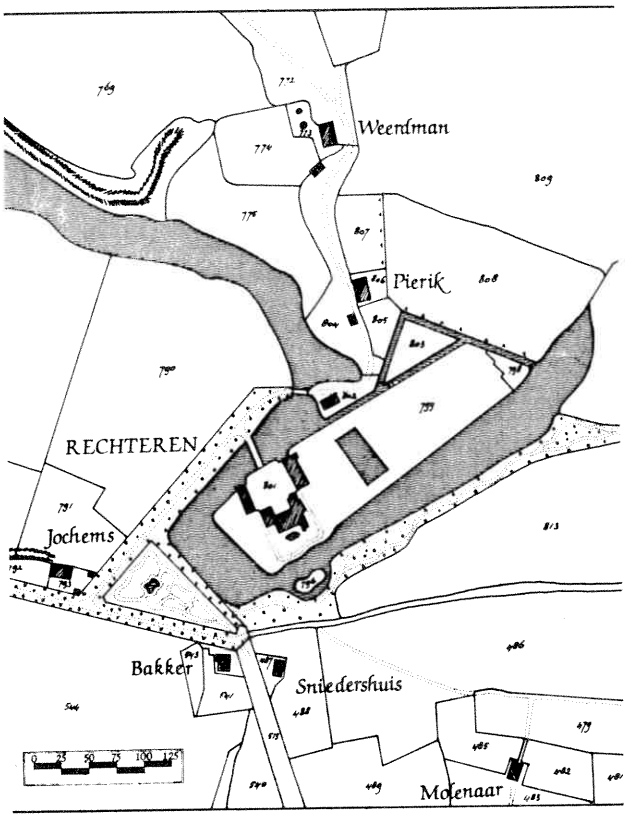

Afb. 4. *Kaart van Rechteren en omgeving, volgens de kadastrale minuut uit 1820, door S. van Lith.*

hebben zowel hier als aan de zuidoostzijde de waarnemingen ongunstig beïnvloed en ten dele ook vrijwel onmogelijk gemaakt.
Bezien we de getekende muurdelen en vergelijken we ze met elkaar, dan valt ons op dat de uitstulpingen aan de binnenzijde bij de zuidwestmuur een andere vorm hebben en talrijker zijn dan bij de tegenoverliggende muur. Dit zou kunnen duiden op verschillende bouwfasen en/of functies. Die aan de achterzijde kunnen zonder bezwaar beschouwd worden als de grondslagen van de steunberen, waarop de bogen van de weergang gerust hebben. De ingangspartij, die nu aan de noordwestzijde ligt, heeft zich misschien – gelijk we boven reeds zagen – aan de noordoostzijde bevonden. De tekening geeft hierover helaas geen uitsluitsel. Een nieuw licht – en dan ook zekerheid – kan alleen een gedegen onderzoek opleveren.
In 1986 is nog een kleine tekening gevonden met muuropmetingen; het maatschetsje geeft de omgeving van de toren weer. Het zou een deel van de originele opmeting kunnen zijn; bij vergelijking echter met de lichtdruk krijgt men zo zijn twijfels. Er zou voor deze lichtdruk best een andere gebruikt kunnen zijn, daar op de lichtdruk enkele details weergegeven zijn die ontbreken op het schetsje. Overigens berust het mondeling overgeleverde verhaal van de wagen-brede muur ten dele op waarheid, wanneer men de muurbreedte en steunbeer (ca 2,50 m) op de volle lengte doordenkt.
Blijft nog de datering. In een stuk uit 1400 wordt er gesproken van een kapel bij de muur.[8] Dezelfde kapel, waarvan elders gezegd wordt, dat hij vóór het huis stond. Uit de bewoordingen zou men kunnen afleiden, dat de ringmuur er toen al was. Concretere gegevens kunnen we helaas niet aandragen; we moeten tevreden zijn met de plaatsbepaling van de ringmuur en hopen op een gedegen onderzoek in de toekomst. Een onderzoek, dat een scherpere datering mogelijk zal maken.

Dalfsen, najaar 1986.

Naschrift van de Redactie

Uiteraard heb ik de schrijver niet alleen met zijn problemen laten worstelen; die problemen gaan allen aan, die zich met de geschiedenis van onze kastelen in de ruimste zin bezighouden. In het grote schilderij van de Hr. Goutbeek heb ik hier en daar wat stoffage aangebracht. Een rietpluim hier, een vissertje daar. Gegeven het feit, dat ook bv. Graswinckel zich met de vraag heeft beziggehouden, hoe we ons de opeenvolgende stadia van Rechteren moeten voorstellen[14], kan ik niet nalaten mijn visie op Rechteren in het kort vast te leggen, hoe hypothetisch een en ander ook noodzakelijk moet zijn.
Na 1315 zijn de heren Herman en Roderik fors gaan bouwen. In beginsel – dat past in het raam van de tijd – werd er een rechthoekig complex opgezet. Rond 1320 was er al zo veel van de intenties gerealiseerd, dat de bisschop zich zorgen begon te maken. Vandaar de oorkonde van 1320. Maar, de heren mochten – met licentie – verder bouwen, indien de versterking maar als open huis van de bisschop zou worden beschouwd. Kennelijk hebben de heren zich dat laten aanleunen. Vermoedelijk heeft men lustig voortgebouwd en zo tegen 1330 de donjon kunnen voltooien. De rechthoek met – in ieder geval – de ronde toren op de noordhoek werd zeker door een gracht omgeven. We leven nu eenmaal in een land met uitgesproken waterburchten, waar de gracht een belangrijk element in de verdedigbaarheid betekent. Eigenlijk was zo'n gracht voor een effectieve afweer onmisbaar.
Wellicht heeft zich aan de noordoostzijde de oude hof uitgestrekt, die na de voorlopige voltooiing van het hoofdgebouw de rol van voorburcht of neerhof toebedeeld kreeg. Deze zal het met een gracht en een palissadering – misschien een palissadering op een wal – hebben moeten stellen. In hoeverre de Vecht in het grachtenstelsel een rol heeft gespeeld, laat zich nu nog niet met zekerheid bepalen, al bestaan er min of meer gerechtvaardigde vermoedens.

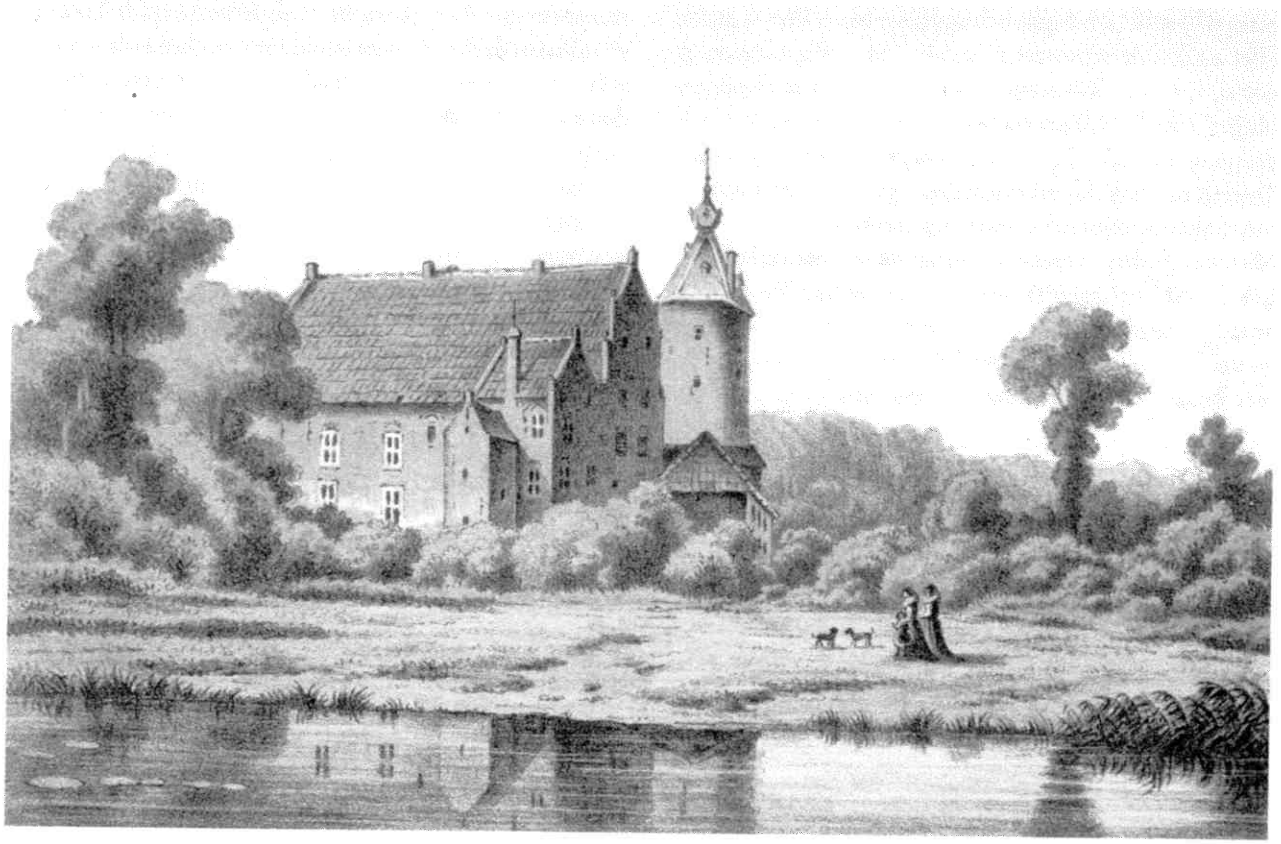

Afb. 5. *Kasteel Rechteren; oosthoek. Naar een steendruk uit de 19de eeuw.*

Toen Rechteren door een huwelijk van Lutgardis met Frederik van Heeckeren van de Ehse rond 1345 aan het geslacht Heeckeren is overgegaan, kwam de burgeroorlog tussen Heeckerens en Bronkhorsten verontrustend dichtbij. Frederik kon zich in 1355 met Rechteren laten belenen en daar hij tot de heel kleine groep zeer rijke en machtige edelen van Overijssel – het Oversticht – behoorde, zou hij best eens met de bouw van de ringmuur in verband kunnen worden gebracht. De Utrechtse bisschop Jan van Arkel had in 1352 een overeenkomst gesloten met de steden Zwolle, Kampen en Deventer waarin was vastgelegd, dat er geen versterkingen in Salland gebouwd mochten worden zonder verlof van de bisschop en zijn steden 'uytgenomen de borghe Voerst ende to Rechteren, de (die) in desen vorwarden niet begrepen en sijn'. Met andere woorden, heer Fredrik kon zijn gang gaan.

Zoals te doen gebruikelijk heeft men ongetwijfeld de gracht drooggemaakt en de ringmuur op de bodem van de gracht gefundeerd. Vervolgens werd de buitenzijde van de gracht verlegd door het weggraven van een strook grond, waardoor een nieuwe waterloop ontstond die opnieuw de voor de verdediging vereiste breedte bezat. Aan de binnenzijde heeft men het ingesloten stuk gracht opgevuld, zodat men daar een voetpad voor de verdedigers kon aanleggen.

Ter plaatse van de toegangspoort heeft men de daarbij behorende ophaalbrug verder naar buiten moeten leggen en waarschijnlijk werd de hele toegangspartij met oude poort en nieuwe doorgang in de ringmuur of – zoals oude stukken zeggen: buitenmuur – gewijzigd in een verdedigingswerk, bekend onder de naam barbacane.

Men heeft rond 1910 niet de gehele ringmuur kunnen blootleggen. Zowel aan de noordoostzijde als aan de zuidwestkant stonden gebouwen – de nog bestaande bouwhuizen – een totale vrijlegging in de weg. Het is daarom heel goed mogelijk, dat t.z.t. een onderzoek aan de noordoostmuur de restanten van een ingangspartij aan het licht zullen brengen.

Wanneer men het verschil tussen de twee lange zijden van de ringmuur goed in zich opneemt, dringt zich onontkoombaar de vraag op, of beide muren wel uit dezelfde tijd stammen. De vele muurverzwaringen en de tussenliggende schietgaten geven aanleiding tot gerechte twijfel. In ieder geval wordt door deze verschijnselen duidelijk, dat de buitenzijde van de noordwestmuur uit de gracht oprees; de schietgaten voeren tot de conclusie, dat zich achter deze muur een looppad bevond, dat een goed stuk lager lag dan het huidige voorplein. Misschien werd dat looppad ook aan de achterzijde begrensd door een muur en overdekt door een gewelf, zodat er inderdaad van een kelder of liever van een lange overdekte

gang achter de schietgaten langs gesproken kon worden. Hier zullen de schutters zich tamelijk veilig hebben gevoeld, lijkt me. De kasteelarchitectuur en stadsversterkingen van West-Europa leveren voorbeelden van verdedigingswerken, die op deze manier waren uitgevoerd. Overigens, ook de zuidoostzijde van de ringmuur zal aanvankelijk door de gracht zijn bespoeld.

Nieuwe tijden vereisten aangepaste voorzieningen. Rond 1500 zal men de muur – zeker aan de binnenzijde – aangeaard hebben om meer bescherming tegen belegeringsgeschut te bewerken. Het aanbrengen van een brede wal heeft ongetwijfeld een enorm grondtransport met zich gebracht. Aan de buitenzijde kreeg de muur toen de functie van bekleding van het aardlichaam, waardoor dit niet in de gracht kon afschuiven. Het is denkbaar, dat toen ook de neerhof met brede en hoge aarden wallen werd omgeven. Na een beleg in 1524 schijnt men een aanvang te hebben gemaakt met het slechten van de wallen. Het is echter pas door het ingrijpen van Prins Maurits, dat rond 1591 de aarden versterkingen volledig zijn opgeruimd. Rond 1600 was Rechteren inderdaad ontmanteld.

J. G. N. Renaud
januari 1987

Noten

1 G. J. Ter Kuile, *Oorkondenboek Overijssel*, III, nos. 706-707.
2 Racer, *Overijsselse Gedenkstukken*, VIII, blz. 234.
3 W. Nagge, *Historie van Overijssel*, 1, blz. 86.
4 Ter Kuile, *Oorkondenboek Overijssel*, III, nos. 706-707.
5 E. H. Ter Kuile, *Geïllustreerde Beschrijving van de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Noord- en Oost-Salland*; 's-Gravenhage 1974, blz. 11 vlg.
6 D. P. M. Graswinckel en H. Hardenberg, *Het Archief van het kasteel kasteel Rechteren*, 's-Gravenhage 1941, Regestenlijst nr. 49, invent. nr. 1694.
7 idem, Regestenlijst nr. 31, inv.nr. 1693.
8 idem, Regestenlijst nr. 80, inv.nr. 1696.
9 idem, Regestenlijst nr. 136, inv.nr. 1696.
10 idem, Regestenlijst nr. 138, inv.nr. 16.
11 E. W. Moes en K. Sluyterman, *Nederlandse Kasteelen*, I, Amsterdam 1912, blz. 164.
12 idem, *Nederlandse Kasteelen*, I, blz. 167.
13 idem, Ned. Kasteelen, I, blz. 167.
14 D. P. M. Graswinckel, *Het Huis Rechteren*, Oudheidkundig Jaarboek 1926.

Wat hadden de heren van Heeswijk vóór 1400 met het kasteel te maken?

DOOR

N. L. VAN DINTHER

In diverse publikaties, tijdschriften, boeken e.d. komt zó vaak een afbeelding van het mooie kasteel van Heeswijk voor, dat bijna iedereen het wel kent. Reeds vroeg wordt in de bronnen melding gemaakt van heren van Heeswijk, maar de vraag mag gesteld worden of die heren met het bestaande kasteel iets van doen hebben gehad.
Laten we de bronnen doorlopen en bezien tot welke conclusies gekomen kan worden.[1]
De oudste, zij het verdachte, vermelding betreffende leden van het geslacht van Heeswijk wordt aangetroffen in de bekende Orthense-oorkonde van ca. 1076-1099.[2] De feitelijke inhoud van de oorkonde wordt wel aanvaard, echter over de getuigenlijst in de oorkonde wordt gezegd dat die eerst later zou zijn toegevoegd, een mogelijke maar onbewezen veronderstelling. De getuigen zijn voor het grootste gedeelte afkomstig uit het gebied ter linker- en rechterzijde van de Maas en zij gaan zich vermoedelijk noemen naar de plaats van hun hoofdzetel of belangrijkste bezittingen.[3] Tussen de getuigen zien we dan Albert van Heeswijk samen met zijn broer Dirk optreden. Andere vermeldingen van dit tweetal moeten we nog ontberen en eerst met een oorkonde van 1196 krijgen we iets vastere grond onder de voeten.
De oorkonde van 1196 is er één van drie, die betrekking hebben op schenkingen van goederen in Heeswijk en Dinther aan de abdij van Berne en die in de literatuur uitvoerig aan de orde zijn gekomen.[4]
In 1196 wordt melding gemaakt van schenkingen van Albert van Dinther, ridder, aan de abdij van Berne. Het betreffen landerijen die liggen in de nabijheid van de hof Bernheze genoemd en de helft van het broekland (= moeras) Loosbroek; tevens wordt geschonken het vrije gebruik met anderen samen van de wateren, weiden en bossen in Heeswijk. De genoemde feodale (= leen) goederen en het gebruiksrecht worden als een achterleen gehouden van Hendrik van Kuyc, die meewerkt de goederen vrij te maken voor de schenking aan de abdij in ruil voor allodiaal (= eigen) goed in Medele (= Meel bij Tiel). Dat wordt weer door Albert van Dinther in leen opgedragen aan Hendrik van Kuyc, die ten slotte dit goed op zijn beurt op 13 mei 1196 te Oirschot in leen opdraagt aan de hertog van Leuven (Brabant) Hendrik I.
De hertog geeft de abdij het vrije eigendom van zijn leengoed bij Bernheze en wil ook niet achter blijven met een schenking; hij voegt daaraan toe zijn 'zala' met de grond waarop deze staat.
Onder de getuigen op 13 mei 1196 worden ondermeer genoemd Hubert van Heeswijk en Willem graaf van Megen.[5]
De tweede oorkonde van ca. 1205 vermeldt de schenkingen aan de abdij van Berne van allodiale goederen van zowel Albert van Dinther, ridder, als van Amelrik van Heeswijk, ridder. Deze oorkonde heeft in stijl een retrospectief karakter en blikt als het ware in de tijd terug op schenkingen die lang daarvoor door beide ridders zijn gedaan. Albert van Dinther heeft een curia (= hof) op zijn allodiaal goed nabij Bernheze geschonken met het aan die hof verbonden recht om brand- en timmerhout te halen uit het bos van Dinther en om in het bos varkens te houden zonder tiende te behoeven betalen. Amelrik van Heeswijk schenkt zijn allodiale hof die hij bij Bernheze bezit met de daarbij behorende rechten die gelijk zijn als die verbonden aan de hof van Albert van Dinther. De abdij krijgt ook 'dimidia potestas' (de halve zeggenschap?) van goederen te Ammerzoden, die verbonden is aan de twee geschonken goederen.[6]
De derde en laatste oorkonde van ca. 1233 ten slotte bevat een herhaling van de schenkingen aan de abdij uit de voorgaande oorkonden. Uitgebreid wordt ingegaan op de begrenzingen van de helft van Loosbroek geschonken door Albert van Dinther alsmede op de begrenzingen van de communitas (= gemeente) van Dinther, Heeswijk en Bernheze. De andere helft van Loosbroek blijkt in het bezit te zijn van de graaf van Megen. De abdij heeft verder van Albert van Dinther een mansus (= hoeve) ontvangen voor de zielerust van zijn overleden echtgenote Mechtelt. Hij blijft in het volle bezit van minstens drie hoeven, die allen het recht hebben om gras te maaien in de weiden nabij Loosbroek. De ligging van de door Amelrik van Heeswijk geschonken hoeve is bekend want in de oorkonde wordt vermeld dat daarop 'ons huis' gelegen is en bedoeld zal zijn de uithof van de abdij van Berne gelegen in de buurt van de plaats de Bernissehoeven geheten. Ook deze hoeve heeft het recht gras te maaien in Loosbroek. Dat de schenkingen reeds lang voor de datum van de oorkonden zijn gebeurd mag blijken uit de opmerking dat de genoemde weiden inmiddels tot bos zijn geworden, in die tijd een beuken- of eiken-

Kasteel Heeswijk; rechts de voorburcht. Noord.gevels ná de restauratie van 1951.

bos. Opvallend is dat in de oorkonde melding wordt gemaakt van een gezamenlijke schenking van het land genaamd 'Holt'. Door Albert van Dinther wordt de helft geschonken, één kwart wordt geschonken door Amelrik van Heeswijk en het resterende kwart wordt door Dirk graaf van Megen geschonken.[7]
Verwantschap tussen de leden van deze drie geslachten ligt door de samenhang en verwevenheid van de voorgaande handelingen voor de hand doch is vooralsnog niet nader te bewijzen. De twee genoemde ridders Albert van Dinther en Amelrik van Heeswijk behoren zeker tot dezelfde generatie optredend ca. 1170-1200 waartoe ook Willem graaf van Megen behoort,[8] terwijl de getuigen Hubertus van Heeswijk en Dirk graaf van Megen tot een latere generatie, optredend ca. 1200-1245, gerekend mogen worden.[9]

Het belang van de voorgaande drie oorkonden voor onze beschouwing is vooral gelegen in de gegevens die zij verstrekken over de bezittingen van de schenkers met hun ligging. Het heeft er alles van weg dat de schenkingen niet de beste gedeelten van de bezittingen van de heren betreffen, maar vooral gezien hun ligging gezocht moeten worden in het niet zo vruchtbare gedeelte van het gebied en zeker niet aan de rivier de Aa of aan een van de vruchtbare beekdalen zijn gesitueerd. Zeker is vast te stellen dat het gebied in Heeswijk en Dinther reeds behoorlijk in cultuur gebracht is maar dat die betere goederen – zie de drie bezittingen van Albert van Dinther – in eigendom zijn gebleven van de schenkers en dat het nog niet in cultuur gebrachte gebied aan de abdij is geschonken ter ontginning. Reeds in 1139 wordt melding gemaakt van een kerk te Dinther, die behoorde aan de St. Servaas kerk te Maastricht; hetgeen eveneens wijst op een reeds bewoond gebied.[10]
Of en in hoeverre dit gebied ook dient tot woonplaats van de schenkers is niet vast te stellen. Het gebied is zeker, voor het houden van een jachtpartij op wilde zwij-

nen, bezocht door de ridders en hun vrienden. Een activiteit niet geheel vrij van gevaar, want op die jachtpartij zijn, toen het duister werd, bij het vangen van een wild zwijn bijna twee bedienden verdronken.[7]
De 'zala' geschonken door hertog Hendrik I [5] is zeker gezien de betekenis van het woord zala in latere tijd van enige importantie geweest en is mogelijk de basis geweest van het huidige oudste gedeelte van de abdij van Berne te Heeswijk.

Eerst in 1243 wordt weer melding gemaakt van een Dirk van Heeswijk, ridder. Hij is dan samen met Richold van Ochten en Alard van Buren getuige in een oorkonde waarin Herbaren van der Lede erkent in Heukelom goederen in erfpacht te hebben van het dom kapittel van Utrecht.[11] Deze Dirk van Heeswijk is overleden vóór 1263; in dat jaar wordt hij, postuum, heer van Heeswijk genoemd door zijn zoon Dirk van Heeswijk, ridder en heer van Heeswijk, die zijn tiend te Zennewijnen verkoopt aan de proost en het convent aldaar.[12] Het convent 'Mariënschoot' te Zennewijnen is in 1229 gesticht door Mechtelt weduwe van heer Hendrik van Smithuizen [13] als een praemonstratenzer vrouwenklooster en ligt in een buurschap bij Ophemert dicht bij Tiel. Onder de getuigen in 1263 worden ondermeer genoemd een Johannes, priester van Heesch, en een Luppert, poorter van 's-Hertogenbosch, waaruit mag worden geconcludeerd dat de oorkonder een Brabander is met bezit in Zennewijnen.
In 1267 treedt Dirk van Heeswijk weer aan en verbindt zich voor de abdij Thorn van de bisschop van Utrecht de incorporatie van de vicarie van de kerk te Avezaath te verkrijgen, waartegen hij van de abdij Thorn voor 37 Leuvense ponden haar tienden en goederen in het dorp Avezaath verkrijgt.[14] In hetzelfde jaar 1267 verklaren Dirk van Heeswijk, ridder, heer van Heeswijk en zijn broer Richold geen enkel recht te hebben noch op de tienden noch op de kerk van Hoepertingen.[15] Wij maken hier kennis met een ver afgelegen bezit, een hoge heerlijkheid, van de heren van Heeswijk in Hoepertingen in Belgisch Limburg bij Sint Truiden, een enclave in het oude graafschap Loon.[16] Zo vinden wij bijvoorbeeld nog in 1670 een akte van volmacht waarbij Jan Guillaume baron de Scharenberg, in zijn naam, leenverhef voor de heerlijkheid Hoepertingen bij de leenhof van Heeswijk laat verrichten door Theodorus Nieuhoff, advocaat.[17] Hoe deze afgelegen heerlijkheid in het bezet van de heren van Heeswijk is gekomen is nog niet opgelost.
In 1270 wordt een oorvede (= minnelijke schikking/familievrede) gesloten tussen de stad Keulen en een groot aantal edellieden na een mislukte aanslag op die stad. In een lange reeks oorvedebrieven blijven bloedverwanten van gesneuvelde of gevangen genomen edelen borg jegens de stad Keulen terzake van een mogelijke wraakneming. Veel Hollandse en Zeeuwse edellieden worden genoemd; zo ook worden in een tweetal brieven Dirk, heer van Heeswijk en zijn broer Richold genoemd samen met hun bloedverwanten uit de geslachten van Buren, van Ruvenne, van Drongelen, van Alphen en van Waleggen.[18] Ook hieruit blijkt weer van familieverbintenissen buiten het Brabantse gebied, waarbij nog opgemerkt kan worden dat de naam Richold doet vermoeden dat de moeder van de beide broers een dochter van Richold van Ochten is, welke laatste Richold in de oorkonde van 1243 samen met Dirk van Heeswijk, de vader, genoemd wordt. Genoemde broers hebben vermoedelijk een bastaardbroer ook Dirk genaamd. In 1295 oorkonden de kinderen van Dirk bastaard van Heeswijk – dan reeds overleden – dat zij afstand hebben gedaan van de Ghestelakker op Belver in de parochie van Berlicum ten behoeve van de abdij van Berne en zij beloven daarbij de abdij te vrijwaren voor de aanspraak van de zijde van heer Richold van Heeswijk, ridder.[19] Of deze Richold dezelfde is als de voorgaande is niet waarschijnlijk indien we de hierna te bespreken oorkonde van 1284 bezien en constateren dat hij in die oorkonde niet als getuige genoemd wordt. In 1290 wordt melding gemaakt dat een, in de slag bij Woeringen in 1288 door Richold van Heeswijk gevangen gemaakte schildknaap van Dirk van Batenburg – Gerard gezegd Pannekoek – is overgedragen aan Jan van Kuyc.[20] Richold van Heeswijk heeft in 1294 ongenoegen met de heer van Heusden en laat het geschil beslechten door Jan van Heesbeen, Arnold Drossaet en Godevaart Boveri.[21] Ten slotte treedt Richold van Heeswijk in 1298 op als getuige voor Jan van Arkel.[22]
De bovenstaande, enigszins droge opsomming van feiten toont aan dat de sfeer waarin de van Heeswijks optreden vooral ligt in het gebied ten noorden van de grote rivieren waar zij ook bezit blijken te hebben. Duidelijkheid over hun woonplaats wordt echter niet verkregen.
Dirk van Heeswijk laat een erfdochter Agnes na, die in het huwelijk treedt met Walraven van Benthem met wie wij dat geslacht verder gaan volgen. Hierbij laten wij leden van het geslacht van Heeswijk, vermoedelijk voortgekomen uit Richold van Heeswijk, verder buiten beschouwing omdat zij in het Brabantse gebied niet voorkomen.

Vanaf deze tijd gaan de bronnen geleidelijk aan rijkelijker vloeien met allerhande informatie over het geslacht van Benthem. Binnen het kader van dit opstel zal niet alles wat bekend is vermeld worden. Aandacht wordt vooral gegeven aan feiten Heeswijk betreffende en aan de funkties bekleed door leden van dit geslacht buiten Brabant alsmede aan mogelijke bezittingen of woonplaatsen buiten Brabant gelegen.

De herkomst van het geslacht van Benthem is een weinig in duisternis gehuld, hoewel een aantal bekende elementen pleit voor verwantschap met – en afkomst uit – een

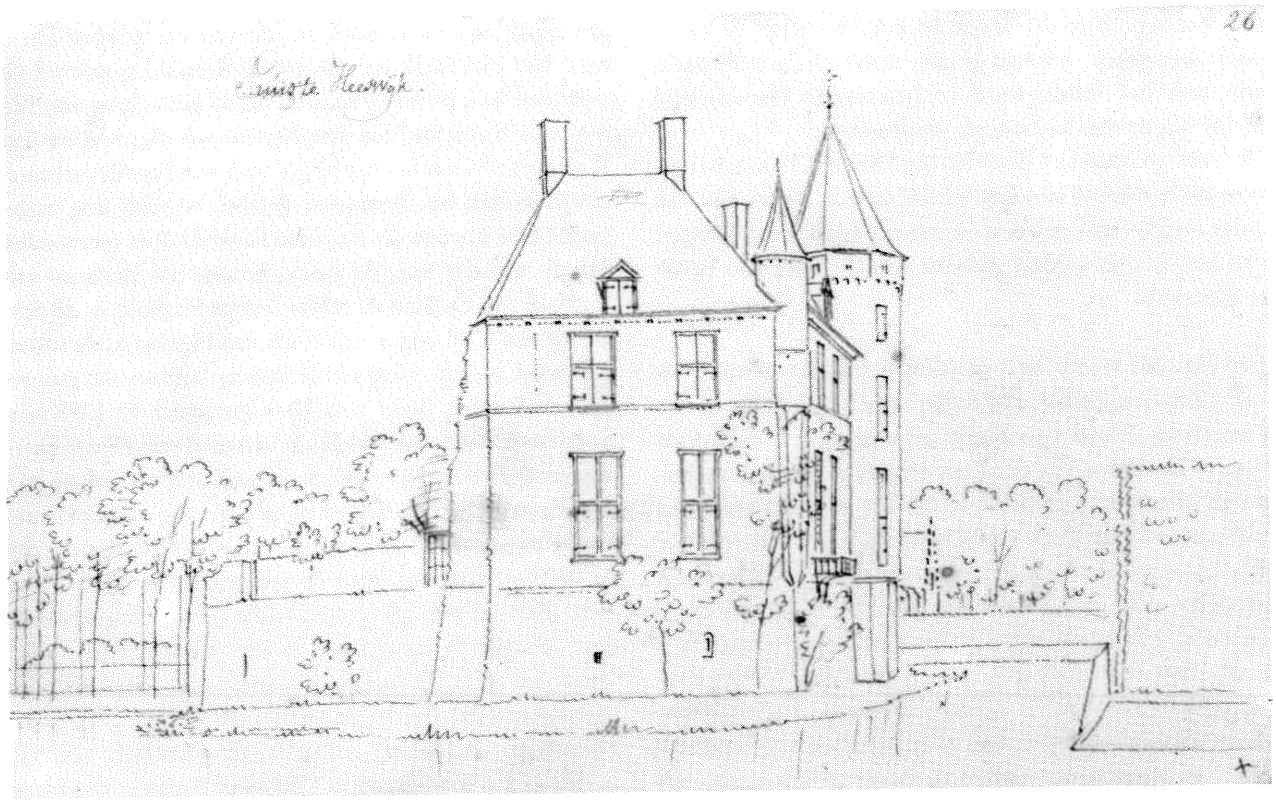

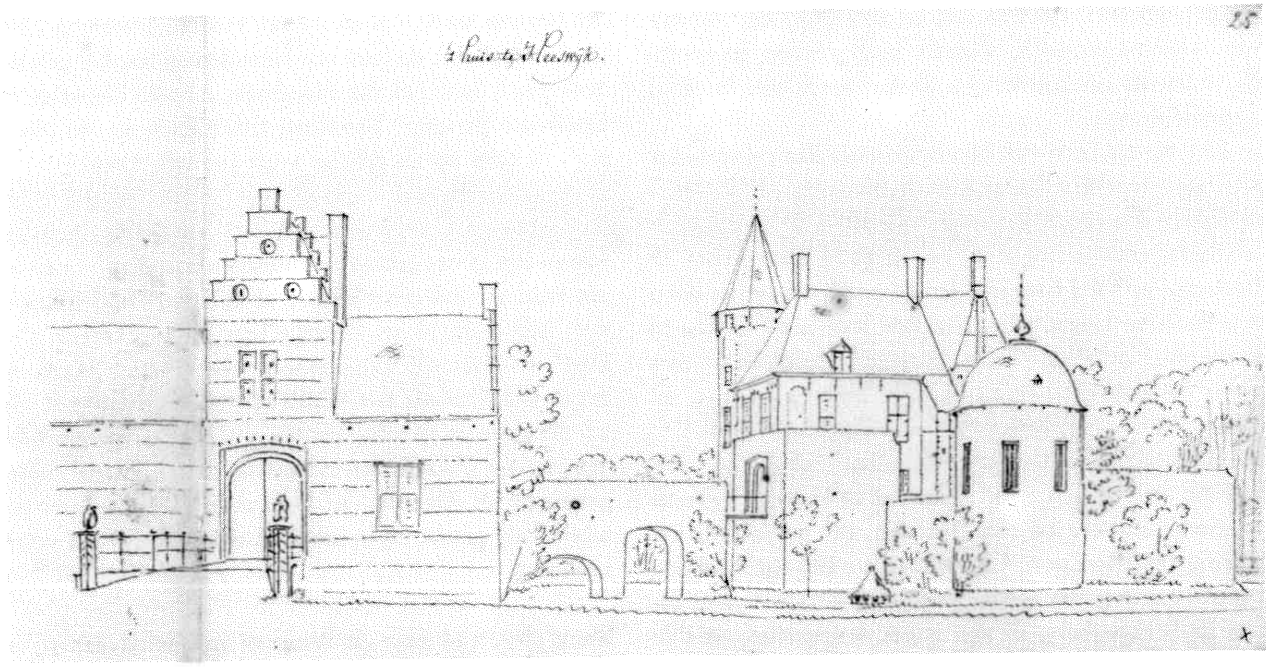

Twee schetsen van het kasteel Heeswijk; uit het schetsboek van Hendrik Spilman (1721-1784). Nr. 25 geeft links de ingang van de voorburcht weer.

zijtak van de graven van Holland. Allereerst pleit voor deze stelling een zekere overeenkomst in de gevoerde wapenafbeeldingen. Het gravengeslacht van Bentheim, voortkomend uit het Hollandse gravenhuis, voert in het wapen 6 bollen en het door ons onderzochte geslacht van Benthem voert in het wapen eveneens een aantal bollen variërend van 8 tot 9 stuks. Goederen door Otto graaf van Bentheim op 25 juli 1267 aan zijn broer Egbert overgedragen liggend in Malsen, Westerholt, Meteren, Wadenooien, Tricht en Deil, vinden we gedeeltelijk terug bij het geslacht van Benthem.[23]

Het geslacht van Benthem, voorkomend in Heeswijk, komt in de persoon van Walraven van Benthem voor de eerste maal in 1284 voor, samen met zijn vrouw Agnes erfdochter van Dirk van Heeswijk. Aan de meergenoemde abdij van Berne wordt het patronaatsrecht van de kerk van Heeswijk geschonken. Onder de getuigen worden vermeld Herbaren van Haastrecht, oom, Jan heer van Arkel, Jan van Heusden en heer Dirk van Oudheusden, bloedverwanten en Hugo Boeter.[24]
In 1286 doet vervolgens voor schepenen van 's-Hertogenbosch, Jan graaf van Megen afstand van een jaarlijkse erfrente van 48 hoenders en 4 Leuvense stuivers uit enige erven onder Heeswijk, die door Walraven van Benthem aan de abdij van Berne waren verkocht. Tevens doet hij afstand van het patronaatsrecht van de kerk van Heeswijk geschonken door Walraven aan de abdij in 1284.[25] Afstand doen van aanspraken kan voortkomen uit onder andere rechten terzake van bloedverwantschap, waarbij dan geen gebruik gemaakt wordt van het zogenaamde 'vernaderings- of naastingsrecht'. Dat wil zeggen dat bloedverwanten van de schenker of verkoper van enig goed of recht, afstand doen van dat goed of recht waarop zij, uit hoofde van het uit de familie geraken van erfgoed krachtens 'nadere familie-rechten' aanspraak zouden kunnen maken.[26] Verwantschapslijnen zullen hier mogelijk liggen tussen de geslachten van Heeswijk en van Megen.
Een door de graaf van Holland in 1293 uitgevaardigde bevestiging van een brief waarin Herbaren van Haastrecht toestaat het water van Lopik door zijn land te geleiden, wordt door Walraven van Benthem bezegeld.[27] Wellicht treedt deze Walraven eind 1297 samen met zijn echtgenote voor het laatst op. Zij geven in dat jaar samen akte van een getroffen schikking met de St. Paulusabdij over een tiend te Randwijk.[28]
Een probleem gaat zich nu voordoen, daar het naar het zich laat aanzien sprake is van het optreden van drie achtereenvolgende personen met de naam Walraven van Benthem. In 1306 belenen Walraven van Benthem en zijn oudste zoon Walraven Otto van Heukelom met het halve gericht van Asperen.[29] Dezelfden oorkonden op 28 augustus 1308 in een overeenkomst met de abdij van Berne dat de abdij het recht van naasting zal hebben indien Walraven of zijn erfgenamen het deel van hun nieuwe land voor de poort van de hof van de abdij, voorzover reeds niet weggeschonken, zullen vervreemden. De abdij zal de novale tienden en de kerk van Heeswijk bezitten en bovendien het recht hebben zijn vee te laten weiden in de hof van Bernheze en in de andere hoven en huizen naast deze hof gelegen. Bij de laatste oorkonde wordt Walraven, de vader, heer van Heeswijk genoemd, zodat de oudste Walraven, de grootvader gehuwd met Agnes van Heeswijk, die geen heer van Heeswijk wordt genoemd, dan kort daarvoor overleden is. De afgetekende zegels uit 1306, in beperkte mate, en de originele zegels aan de oorkonde van 1308, in meer zekere mate, laten inderdaad het wapen van Walraven, de vader, zien met een barensteel van 5 hangers, terwijl het zegel van de zoon Walraven een vrijkwartier vertoont met 2 gekanteelde dwarsbalken waarboven de barensteel zoals gevoerd door zijn vader.[30] Het vrijkwartier en de barensteel, zijn volgens de zegelkunde, breuken op het volle wapen gevoerd door jongere leden van het geslacht, zoals kinderen en kleinkinderen, indien de vader als hoofd van de stam nog in leven is. Het vrijkwartier zal hier verwijzen naar de vrouw van Walraven van Benthem, de vader, mogelijk een dochter van Jan van Heukelom.[31] Het wapen van Walraven van Benthem, de grootvader, in 1284 vertoont 8 bollen, het volle wapen van Benthem zonder enige brisure of breuk.[32]
De herhaling in 1308 van de schenkingen gedaan door Albert van Dinther, Amelrik van Heeswijk en Walraven van Benthem en zijn vrouw Agnes is dan een logisch gevolg van de opvolging na het overlijden van de oudste Walraven van Benthem, waarbij in dit geval een nieuw zegel voor Walraven van Benthem – de vader – nog niet gesneden zal zijn. In 1328 wordt door de zoon Walraven van Benthem – dan ridder – een gevierendeeld zegel gevoerd met in het 1e en 3e kwartier het van Benthem wapen met 8 bollen en in het 2e en 4e kwartier een klimmende leeuw (van Heeswijk?).[33] Dit wapen wordt in het vervolg door het geslacht van Benthem, ook in de zijtakken, gevoerd tot zeker in 1427.[34]
Het zwaartepunt van de bezittingen en van de activiteiten van het geslacht van Benthem ligt in het Utrechtse en vooral Gelderse gebied, waarbij als mogelijke woonplaats de heerlijkheid en het huis te Zoelen in aanmerking komt.[35] In de diverse vermeldingen komt Walraven van Benthem voor in de buurt van de hertog van Gelre en de bisschop van Utrecht. Zoals in 1319 in een twist tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland aan de ene kant, Reynoud van Gelre en 'die van Lienden' aan de andere kant, waarbij de heer van Beaumond en de graaf van Loden de twist verzoenen met daarbij als borgen onder andere Gerard heer van Voorne en Jan heer van Arkel.[36] De overeenkomst is, naar het zich laat aanzien door Walraven geschonden, want op 17 september 1320 wordt het goed en de persoon van Walraven van

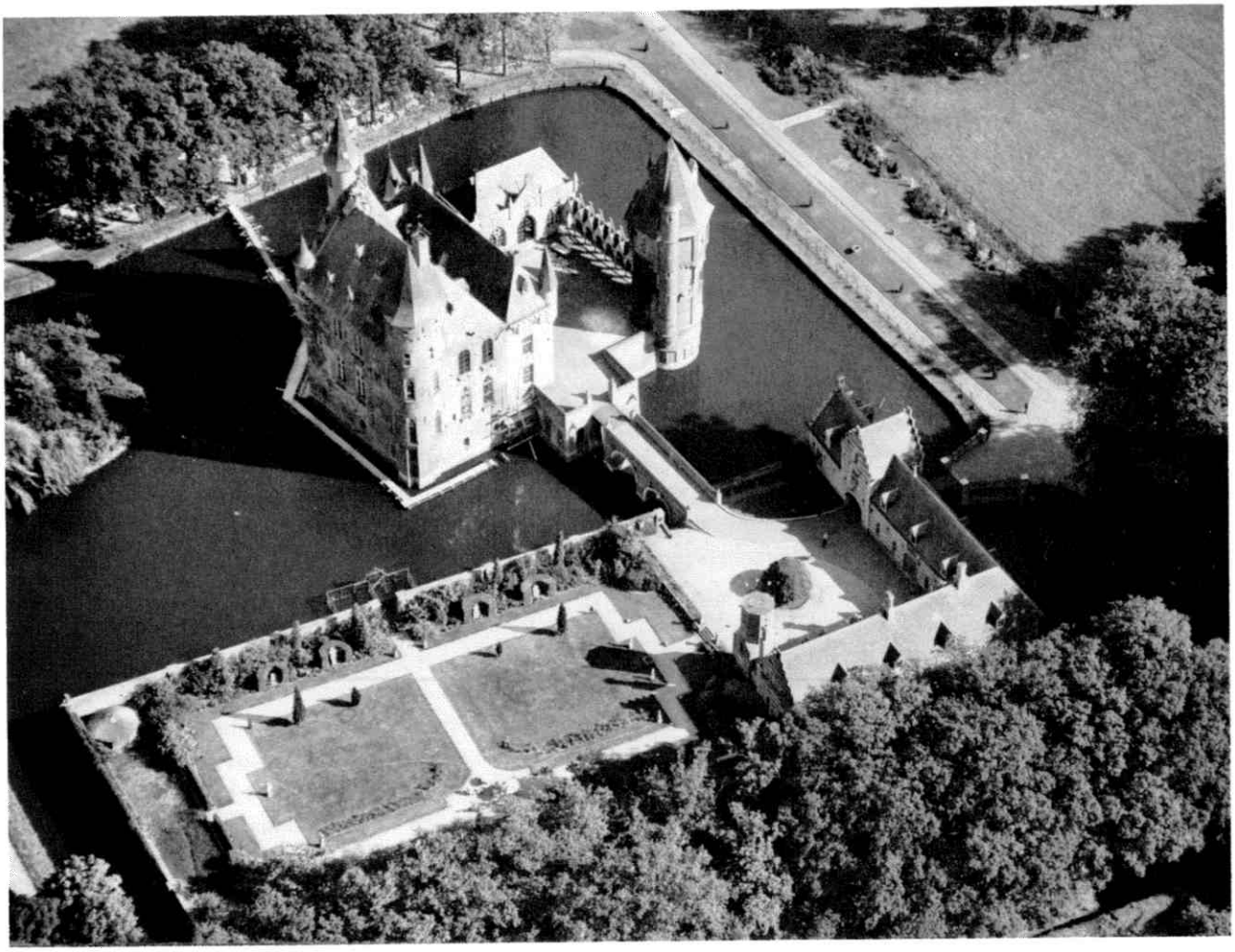

Kasteel van Heeswijk. Luchtfoto Aerocarto.

Benthem overgegeven aan Gerard van Voorne en Jan heer van Arkel[37]; hierbij worden ook genoemd Dirk, broer, en Jutte, zuster van Walraven.

In een uitspraak van Willem graaf van Holland tussen Reynoud van Gelre en zijn zoon op 3 september 1318 wordt onder de mannen en dienstmannen van het graafschap Gelre in de 'Betuwe', Walraven van Benthem genoemd.[38] In 1322 ontvangt Walraven van Benthem, knape, de halve tiende van Kesteren in de heerlijkheid Woerden in leen van de graaf van Holland.[39] Hij is, voor de bisschop van Utrecht, schout van 'zalland' zoals blijkt uit vermeldingen in 1331 en 1332.[40] Reynoud graaf van Gelre en Zutphen en Willem graaf van Gulik sluiten in 1333 huwelijksvoorwaarden tussen Margaretha, oudste dochter van Reynoud en Gerard, oudste zoon van Willem en onder de getuigen wordt genoemd Walraven van Benthem.[41]

Van zijn afwezigheid in Heeswijk wordt nog eens nadrukkelijk melding gemaakt in een oorkonde van 5 augustus 1323, waarin Jan heer van Megen en van Heeswijk (!), aan de geboren lieden van Heeswijk de 'gemeint' aldaar verkoopt en waarbij wordt bepaald dat: de koop ook blijft gelden bij een eventuele terugkeer van Walraven van Benthem als heer van de heerlijkheid.[42] In 1330 nog zou Jan van Megen, als heer van Heeswijk, cijnsen uit goederen in 'de Cameren' te Heeswijk verkocht hebben aan Jan van Amstel.[43] De aanduiding van Jan heer van Megen als heer van Heeswijk zal wel titulair bedoeld zijn, als zaakwaarnemer.

In 1336 blijkt Walraven weer als heer van Heeswijk op te treden, hij belooft dan zijn borgen, Otto heer van Kuyc, Lodewijk van Berlaer (heer van Helmond), heer Hendrik van Bocstel en Wouter Spierinc van Beuge te vrijwaren wegens een door hem en zijn vader gedane betaalbelofte aan Jan van Heesbeen, ridder.[44] Kort vóór 1 augustus 1337 is Walraven van Benthem overleden en dan blijkt hij bij zijn echtgenote, een dochter van Otto van Halt en Elisabeth van den Boetselaer, een zoon Jan te hebben.[45]

Dirk van Benthem, ridder, broer van Walraven is gehuwd met Kunigunde en heeft bij haar een zoon Walraven, waarmee hij samen in 1344 met het huis Clarenbeek wordt beleend door Jan van Kleef, aartsdiaken van Keulen.[46] Jutte van Benthem, zuster van Walraven is gehuwd met Dirk van Sassenheim.[47]

Ook voor Jan van Benthem geldt, zoals voor zijn vader, dat zijn activiteiten vooral liggen in het Gelderse gebied. Vele vermeldingen in oorkonden uitgevaardigd door of

vanwege de hertog van Gelre geven daar aanwijzingen voor. In 1359 sluiten Reynoud, hertog van Gelre en Zutphen, Eduard van Gelre zijn broer en Jan graaf van Kleef een verbond met de heren, ridders, knapen en steden van de landen van Gelre en Kleef en onder de ridders komt voor Jan van Benthem.[48] Op 29 augustus 1364 wordt hij met anderen samen genoemd onder de raadslieden en vrienden van de hertog van Gelre.[49] Hij is in 1368 onder de getuigen te vinden bij het sluiten van huwelijksvoorwaarden tussen Eduard hertog van Gelre en Catharina dochter van hertog Aalbrecht van Beieren.[50]

Ten slotte van deze, niet volledige, opsomming nog een vermelding uit 1371, waarbij Jan van Benthem getuige is voor Eduard, hertog van Gelre, als deze verordeningen maakt ten aanzien van de muntslag.[51]

Het bovenstaande schetst overduidelijk zijn activiteiten in dienst van de hertog van Gelre waarbij dan ook als zijn vermoedelijke woonplaats het huis te Zoelen in aanmerking komt.[52] Jan van Benthem, ridder, wordt als heer van Heeswijk in het jaar 1361 richter in de Neder-Betuwe genoemd[53], een nadere aanduiding in de bewijsvoering van het in het voorgaande gestelde.

Buiten Brabant en Gelre zien wij Jan van Benthem ook voorkomen in het Kleefse gebied, zoals blijkt uit aanspraken op het klooster Grafenthal te Asperden.[54] Deze aanspraken worden in 1374 door Jan van Benthem, heer van Heeswijk, en zijn vrouw Mechtelt van Lienden verkocht aan het Armenhospitaal te Nijmegen.[55] In 1365 beleent Jan graaf van Kleef hem met een jaarlijkse rente van 30 oude schilden uit de Nijmeegse tol te Griethuizen.[56] Ook te Spaldorp is al vroeg sprake van bezit, want in een oorkonde van 13 november 1343 wordt Jan van Benthem belender genoemd aan goederen van Agnes van Spaldorp.[57] Oud bezit afkomstig van Dirk van Heeswijk, zoals blijkt in 1267, namelijk de tienden van Avezaath worden door Jan van Benthem in leen gegeven aan Wouter die Koc en daarna aan zijn broer Roelof die Koc.[58]

Toch komen, gelukkig voor ons onderzoek, enige interessante gegevens aan het licht betreffende goederen in Heeswijk. In de eerste plaats worden op 2 juli 1352 de schenkingen aan de abdij van Berne nog eens opnieuw bevestigd.[59] Van meer belang zijn een tweetal oorkonden waarin aan de gemeen geburen van de dorpen Dinther en Heeswijk de gemene gronden worden verkocht.[60]

Allereerst komt aan de orde een oorkonde van 9 augustus 1352 waarin de verkoop van de gemene gronden aan de gemeen geburen van het dorp Dinther geregeld wordt. Alle goederen grenzende aan de gemeinten van Heeswijk, Hees, Nistelre (= Nistelrode), Vechel en Schijndel worden voor een handgeld van 380 pond klinkende munt voor 14 bunder en voor een cijns van 30 groot verkocht. Bedongen wordt hierbij onder andere het behoud van: de jurisdictie, de heerlijkheid en de visserij; het goed gelegen op Bernheze; van 2 bunder ven van de jonkvrouwe van Dinther; van de Diepenpoel binnen de gracht etc.; met daarbij de bepaling, dat de bewoners van zijn *eigen goed in Heeswijk op Rhode* hierin medegerechtigd zijn. De geburen mogen het land in cijns uitgeven.[61] Hierbij verdient de omschrijving: 'zijn eigen goed in Heeswijk op Rhode of Ten Rode', speciale aandacht omdat op een later tijdstip (zie hierna) op deze plaats mogelijk een woon- of verblijfplaats van de heren van Heeswijk gezocht mag worden.

Eveneens vermeldenswaard is het gegeven uit 1378 wanneer Jan van Berlaer, heer van Helmond, zijn gemene gronden uitgeeft in Dinther 'voorzover hij deze half om half deelt met de heer van Heeswijk' en waarbij van belang is dat Johanna, hertogin van Brabant als 'overheer' van dit leen de uitgifte goedkeurt.[62] Op 19 september 1357 verkoopt Jan van Benthem zijn gemene gronden te Heeswijk aan de gemeen geburen aldaar. De begrenzing wordt wederom uitgebreid beschreven en ook hier wordt een voorbehoud gemaakt voor de heerlijkheid en visserij van de heer.[63] Deze laatste uitgifte wijkt niet wezenlijk af van die van 5 augustus 1323; gedaan door Jan heer van Megen als heer van Heeswijk. Geconcludeerd mag worden dat het bezit van de heren van Heeswijk en Dinther, na de schenkingen aan de abdij van Berne in de 12e eeuw, nog omvangrijk is en dat de leenonafhankelijkheid van Heeswijk gebleven is. Deze onafhankelijkheid blijkt op 14 april 1359 wanneer Wencelaus van Bohemen – hertog – en Johanna, hertogin van Brabant, oorkonden dat Jan van Benthem, heer van Heeswijk, zijn lieden ter beschikking heeft gesteld om de onkosten en schade van de oorlog tegen Vlaanderen te bestrijden. De heer van Heeswijk doet dit uit eigen wil en niet krachtens hun bede; de hertog en hertogin bevestigen dan ook hierbij de mensen van Heeswijk in hun rechten, gebruiken en gewoonten.[64]

Jan van Benthem lijkt in geldzorgen gekomen te zijn want op 12 maart 1375 lezen we in een oorkonde, uitgevaardigd voor schepenen van 's-Hertogenbosch, dat Jan van Benthem, heer van Heeswijk en Dinther, ridder, aan Dirk de Rover, ridder, verkocht heeft: 'het dorp Heeswijk en de helft van het dorp Dinther' en waarbij hij aan Dirk belooft in leen te zullen overdragen de andere helft van Dinther, dat hij zelf van de hertog en hertogin van Brabant in leen heeft.[65]

Hier komt, zo te zien, een einde aan de bezittingen van het geslacht van Benthem in Heeswijk, doch zoals we hierna zullen zien, koopt Jan's zoon Walraven al het bezit in 1380 weer van Dirk de Rover terug.[66]

Jan van Benthem is vóór 5 februari 1378 overleden zoals uit een mededeling in een oorkonde uit het klooster Grafenthal vastgesteld kan worden.[67]

Mechtelt van Lienden, de echtgenote van Jan van Benthem, leeft nog in 1385, dan wordt zij door haar zoon Walraven getocht aan 'dat overste huis te Zoelen ende dat overste vorbrecht ende dat nederste vorbrecht ende

die wyntmolen . . .'. Voorts wordt zij getocht aan de tienden te Zandwijk en 'die bouwynge' te Westerhout. Zij heeft recht op dit goed als weduwengoed en was reeds door haar man daarin getocht.[68] Deze verwijzing naar het huis te Zoelen geeft een aanwijzing dat daar de hoofdwoon- en verblijfplaats zal zijn geweest. Uit de bewoordingen valt op te maken, dat het huis te Zoelen uit drie delen bestaat: hoofdgebouw, voorburcht en neerhof.

Walraven van Benthem heeft, zoals zijn voorouders, zijn activiteiten in Gelre liggen. In 1376 en 1377 wordt hij genoemd in een resp. zoenbrief en landvredebond van de hertog van Gelre.[69] In een niet nader dan tussen 1375-1400 te dateren oorkonde geeft hij als erfmaarschalk van Gelre kwijting aan Willem van Gulik, hertog van Gelre en Zutphen, van al diens schulden aan hem.[70]
Dat zijn vader Jan van Benthem in geldnood zat en nu dus ook zijn zoon Walraven lezen we in een oorkonde van 26 april 1381, waarbij hij de jaarrente van 25 malder rogge en een halve voeder wijn, die het klooster Grafenthal aan hem schuldig is voor 500 oude gouden schilden aan het klooster verkoopt ter vereffening van de schulden van wijlen zijn vader, heer Jan van Benthem.[71] Deze 500 oude schilden dekt slechts een gedeelte van de schuld van 2000 oude schilden, die aan het klooster Grafenthal verschuldigd is,[72] zodat geld van elders verkregen moet worden. Hebben de van Benthem's geld uitgeleend aan de hertogen van Gelre en zijn ze nu zelf in moeilijkheden gekomen? Mogelijk heeft de terugkoop op 9 maart 1380 van het dorp Heeswijk en de helft van Dinther van Dirk de Rover al het geld opgeslokt.[73] Geldzorgen zijn er zeker want zijn eigen krediet is niet genoeg voor het verstrekken van beloften tot betaling van lijfrenten aan een aantal lieden op 16 augustus 1380. Hierbij treden als borgen voor hem op Jan Spierinc zoon van wijlen Wouter Spierinc van Dinther, Johannes van Woesic, Gerard van Kilsdonc, Willem Vos van Dinther, Alard zoon wijlen Jan Spierinc van Heeswijk en Hendrik Vos van Heeswijk. De met de verkoop van deze lijfrenten verkregen gelden dienen mede ter financiering van de aankoop van Dirk de Rover.[74] Enige dagen later op 18 augustus 1380 verkoopt hij een cijns uit het goed Ten Rode, uit het goed Ter Cameren en uit de windmolen, allen te Heeswijk gelegen, en uit de cijnsen die hij heeft in de parochies Heeswijk en Dinther; voorbehouden blijft een pacht en een cijnshoen uit het goed Ter Cameren te betalen en vrij van verplichtingen van het *hofgoed* in Heeswijk vóór de dijk met zijn toebehoren en 3 bunder land in de parochie Schijndel in de Houtart.[75] Een nadere omschrijving van dit goed vinden we in een oorkonde van 27 juni 1383; dan verkoopt Walraven van Benthem, ridder, de huizen en hofstede en erf genaamd Ten Rode, gelegen in de parochie van Heeswijk en waarvan de ligging is: 'tussen de parochie van Schijndel en de akkers aldaar en zich uitstrekkende met het ene einde tot tegen het erf de Molenbroec en met het andere einde tot genoemde akkers, die aansluiten bij de daar gelegen dijk, de Dyck Ten Rode, inclusief deze dijk en de visserij in de rivier de Aa, naast deze erven'.[76]
In het Bosch Protocol vinden we in deze jaren vele verkopingen verricht door Walraven van Benthem, en de daarop betrekking hebbende verwerpingen daarvan door schuldeisers of borgen.[77]
Ten lange leste valt toch het doek over de aanwezigheid van de van Benthem's in Heeswijk, want op 5 maart 1387 verkoopt Walraven het dorp Heeswijk en de helft van Dinther met alle rechten en goederen en met de verplichting tot overname van de beloften tot lijfrentebetalingen aangegaan op 16 augustus 1380, aan Willem van der Aa, ridder.[78] Willem van der Aa wordt op 16 februari 1388 door hertogin Johanna na opdracht uit eigen (d.w.z. uit vrij eigendom) beleend met het dorp Heeswijk en de helft van Dinther, met *zijn huis en hofstede*, de heerlijkheid en de leen- en achterleenmannen. Als tegenprestatie voor deze opdracht van eigen goed verkrijgt hij van de hertogin in leen de andere helft van Dinther, zoals de heer van Benthem van haar in leen hield.[79]
Walraven van Benthem blijft buiten Brabant nog in het bezit van belangrijke bezittingen zoals zijn bezit te Zoelen, dat eerst in 1416 door zijn zoon Jan overgedragen wordt aan de hertog van Gelre die er in 1424 Goossen van Rossum mee beleent.[80] Te Leuth bezit hij een hof en 41 morgen land, die hij in 1391 aan graaf Adolf en zijn echtgenote Margaretha overgeeft. Hierbij blijkt hij gehuwd te zijn met Geertruid van Steenbergen. Zijn zoon Jan doet in 1427 definitief afstand van de 'ouderlijke hof' te Leuth. Hij wordt bij deze gelegenheid heer tot Spaldorp genoemd; één van de overgebleven belangrijke bezittingen van de van Benthem's.[81] Geertruid dochter van Peter van Steenbergen wordt ca. 1402 weduwe genoemd van Walraven van Benthem.[82] Walraven heeft een zuster Agnes, die gehuwd is met Jan van Arkel en na diens overlijden hertrouwt met Jan heer van Reydt.[83] Mogelijk heeft hij nog twee broers, Jan en Dirk geheten, die beiden in de geestelijke stand zijn opgenomen.[84]

Uit het bovenstaande mogen tot slot van dit opstel enige conclusies getrokken worden.
De activiteiten van de heren van Heeswijk (en half Dinther) liggen met grote nadruk in Gelre, met aldaar bezit in belangrijke goederen, die mede rechtvaardigen tot de stelling dat hun hoofdverblijfplaats gezocht moet worden in Gelre en dan met name te Zoelen. Belangrijke en omvangrijke bezittingen te Heeswijk worden geleidelijk van de hand gedaan door schenkingen en verkopingen, toch blijft genoeg over om voor opvolgers het kader te scheppen waarbinnen een belangrijk kasteel gesticht kan worden. Of dit kasteel dan gesticht is op de fundamenten van een voorganger, kan alleen archeologisch opgelost worden. Zeker is vast te stellen dat de locatie dan zal

moeten overeenkomen met die wij kennen uit de mededelingen betreffende het *hofgoed Ten Rode*, waarvan onder andere in 1404, bij belendingen van goederen wordt gezegd dat die goederen gelegen zijn in Schijndel in de Houtart *tegenover het castrum Ten Rode*.[85]
Ook het *huis* dat Willem van der Aa in 1388 in leen opgedragen heeft zal met het kasteel geïdentificeerd moeten kunnen worden. Overigens doet Willem van der Aa al weer snel zijn bezit in Heeswijk en Dinther van de hand aan Hendrik van der Lek, die gezien zijn vermogen en belangrijke positie bij Johanna hertogin van Brabant, het huidige kasteel van Heeswijk heeft gebouwd of afgebouwd. Hij wordt in 1398 heer van Heeswijk genoemd.[86]

De voortdurende oorlogshandelingen tussen Brabant en Gelre in de 14e eeuw zullen niet stimulerend gewerkt hebben op de bouw van een groot versterkt huis te Heeswijk, door een zo op Gelre georiënteerd geslacht als van Benthem. Met de komst van Hendrik van der Lek, aanhanger van Brabant, mag een bouwheer gezien worden, die met de bouw van een kasteel een strategische positie te Heeswijk voor Brabant tot stand kon brengen.

De heren van Heeswijk hebben, concluderend, vóór 1400 met het huidige kasteel van Heeswijk weinig van doen gehad, en toch op het eind van de 14e eeuw daarmee alles van doen gehad.

Poortugaal, najaar 1986.

Noten

1 In dit opstel worden de genealogische aspecten niet verder benadrukt en zullen elders uitvoeriger ter sprake komen.
2 OBNB nr. 32, het regest van deze oorkonde luidt: Gravin Adelheid, dochter van graaf Everhard, schenkt voor haar zieleheil en dat van haar echtgenoot Hendrik het landgoed Ortina (= Orthen) aan de St. Maartenskerk te Utrecht etc.
3 Zie over dit onderwerp Jappe Alberts 1979, blz. 80.
4 Niermeyer 1964, van Dijk 1970, van der Velden 1980.
5 OBNB nr. 85.
6 OBNB nr. 101.
7 OBNB nr. 173.
8 Zie zijn optreden in de jaren 1185-1214 volgens OBNB nrs. 77, 85, 90 en 111.
9 Dirk wordt in 1214 een zoon van Willem graaf van Megen genoemd, OBNB nr. 111.
10 OBNB nr. 42.
11 OBSU II nr. 3.
12 OBGZ nr. 1263.12.31.
13 OBGZ nr. 1229.06.16.
14 Franquinet 1881, nr. 21 en 27.
15 Coenen 1934 nrs. 1951 en 1958.
16 Baerten 1969, kaart Het Graafschap Loon ca. 1300.
17 RANB, kasteelarchief Heeswijk inv. nr. 119.
18 OBNB nrs. 325 en 326.
19 OBNB nrs. 517 en 525.
20 Coldewey 1981, blz. 103.
21 OBNB nr. 511.
22 OBHZ nr. 1039.
23 Zie noot 1.
24 OBNB nr. 401.
25 OBNB nr. 417.
26 Zie voor dit onderwerp ook b.v. Spierings 1984, blz. 248-251.
27 OBSU V nr. 2589.
28 OBSU V nrs. 2852 en 2885.
29 Archief Hoge Raad van Adel te 's-Gravenhage, collectie Snoukaert van Schauberg inv. nr. 338.
30 AAB inv. nr. II.m. 8; zie ook OBNB nr. 766 waar de zegels als verloren worden genoemd!
31 Zie noot 1.
32 AAB inv. nr. II.J.7.
33 RAG archief heerlijkheid Borculo inv. nr. 224.
34 Scholten 1879, blz. 238.
35 Wagner 1927, blz. 135.
36 Van Mieris II, blz. 220, 225, 226.
37 Van Mieris II, blz. 243.
38 Nijhoff nr. 178.
39 ARA, leen- en registerkamer van Holland E.L.37 fol. 5.
40 OBSU nr. 1012, 1052 en 1053.
41 Nijhoff nr. 268.
42 Van Bavel 1984, regestnr. 173.
43 Van Bavel 1984, regestnr. 449.
44 GA Helmond, huisarchief van Helmond regestnr. 16, oorkonden betreffende Helmond uitgegeven door C. C. N. Krom en Aug. Sassen nr. XVII.
45 Archief Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal oder Vallis comitis te Asperden, kartularium I fol. 196; zie ook Scholten 1899 regestnr. 109, 172 en 173.
46 K-MU regestnr. 287, 288.
47 Zie hierover: van der Klooster 1959, kolom 452-453.
48 Nijhoff II nr. 89.
49 RA Maastricht, archief abdij Thorn inv. nr. 233, vlgs. inventaris Habets 1889 deel I.
50 Nijhoff II nr. 161 en 162.
51 Nijhoff II nr. 178.
52 Wagner 1927, blz. 135.
53 Van Schilfgaarde 1932, regestnr. 144.
54 Scholten 1899 nrs. 109, 172, 173.
55 Scholten 1899 nr. 228.
56 HSAD, archief Kleef-Mark, register Cliv.C fol. 60vo.
57 Scholten 1879 blz. 176 en 177.
58 Van Doorninck 1892 nr. 6.
59 Van Bavel 1984, regestnr. 253.
60 Zie over dit onderwerp uitgebreid: Enklaar 1941.
61 Van Bavel 1984, regestnr. 256.
62 Van Bavel 1984, regestnr. 384.
63 Van Bavel 1984, regestnr. 275.
64 Van Bavel 1984, regestnr. 286.
65 Van Bavel 1984, regestnr. 361.
66 Van Bavel 1984, regestnr. 387.
67 Archief klooster Grafenthal inv. nr. 268; niet bij Scholten 1899.
68 Van Doorninck 1900 blz. 9.
69 Nijhoff III nr. 29 en 31.
70 Van Doorninck 1901, blz. 146.
71 Scholten 1899 nr. 236.
72 Scholten 1899, noot bij nr. 236.
73 Van Bavel 1984, regestnr. 387.
74 GAB, BP R 1176 fol. 142.
75 GAB, BP R 1176 fol. 142.
76 GAB, BP R 1177 fol. 58 en van Bavel 1984 regestnr. 412.
77 GAB, BP R 1176 fol. 442, R 1177 fol. 36, 145vo, 192, 329, 351vo, 357, 360vo, 378 etc.
78 Van Bavel 1984, regestnr. 435.
79 Van Bavel 1984, regestnr. 440.
80 Wagner 1927, blz. 135.
81 Scholten 1879, blz. 238.
82 RAG aanwinsten 1953 III 18.

[83] Van Doorninck 1901, blz. 59-60.
[84] Zie noot 1.
[85] GAB, BP R 1184 fol. 239vo: Mej. Dr. M. H. M. Spierings is van mening dat in het Bosch Protocol de term 'castrum' is voorbehouden aan een versterkt kasteel met grachten; zie hiervoor Janssen 1986, blz. 61.
[86] Verkooren 1966, nr. 7295.

Gebruikte afkortingen

AAB = Archief abdij van Berne te Heeswijk-Dinther.
ARA = Algemeen rijksarchief te 's-Gravenhage.
BP = Rechterlijke archieven van 's-Hertogenbosch, zgn. Bosch Protocol.
GAB = Gemeente archief 's-Hertogenbosch.
HSAD = Haupt Staats Archiv Düsseldorf.
K-MU = Kleve-Mark Urkunden 1223-1368 door Wolf-Rüdiger Schleidgen.
OBGZ = Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326, uitgegeven door E. J. Hardenberg met medewerking van F. Ketner en M. Dillo, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1980.
OBHZ = Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche Huis I-II, door L. Ph. C. van den Bergh (ed.), Amsterdam-'s-Gravenhage 1866-1873.
OBNB = Oorkondenboek voor Noord-Brabant tot 1312, I, 1 en 2; door Dr. H. P. H. Camps. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1979.
OBSU = Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel I door S. Muller Fz. e.a., deel II door K. Heeringa, deel III-V door Dr. F. Ketner, resp. Utrecht 1920-1925 en 's-Gravenhage 1949-1959.
RAG = Rijksarchief in Gelderland te Arnhem.
RANB = Rijksarchief in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch.

Literatuur

Baerten, J.,
Het Graafschap Loon (11de-14de eeuw), Assen 1969.

Bavel, H. van o.praem.,
Regestenboek van het archief van de abdij van Berne 1134-1490, Heeswijk 1984.

Coenen, Jos.,
Limburgse Oorkonden deel II, Maaseik, 1934.

Coldewey, J. A.,
De Heren van Kuyc 1096-1400, Tilburg, 1981.

Doorninck, P. N. van,
Inventaris van het oud archief der heerlijkheid en gemeente Neder-Hemert, 1892.

Doorninck, P. N. van en Veen, J. S. van,
Acten betreffende Gelre en Zutphen 1376-1392, Haarlem, 1900.

Doorninck, P. N. van,
Acten betreffende Gelre en Zutphen 1400-1404, Haarlem, 1901.

Dijk, H. van,
Een klooster uit het Brabants-Hollandse rivieren gebied: De abdij van Berne en haar materiële betekenis in de Middeleeuwen in: Bernensia XIV, blz. 3-38, Heeswijk, 1970.

Enklaar, D. Th.,
Gemeene Gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen, Utrecht, 1941.

Franquinet, G. D.,
Beredeneerde inventaris der Oorkonden en Bescheiden van de Adellijke Abdij Thorn, Maastricht, 1881.

Janssen, H. L.,
Heeswijk-Dinther, een 'moated site' in: Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1981-1982, blz. 59-87, Waalre, 1986.

Jappe Alberts, W.,
Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn I 810-1288, Assen, 1979.

Klooster, L. J. van der,
De Oude Hofstede te Sassenheim en haar bewoners in: De Nederlandse Leeuw, dec. 1959 kolom 446-472.

Mieris, F. van,
Groot Charterboek der Graven van Holland, Zeeland en Heeren Van Vriesland etc. II, Leiden, 1754.

Niermeyer, J. F.,
Het klooster Berne en de ontginning van de oostelijke Meierij omstreeks 1200 in: Bernensia IX, Heeswijk 1964.

Nijhoff, I. A.,
Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd I-III, Arnhem-'s-Gravenhage, 1830-1875.

Schilfgaarde, A. P. van,
Het Archief van het huis Bergh, regestenlijst en oorkonden eerste stuk 828-1490, 1932.

Scholten, R.,
Die Stadt Cleve, Beiträge zur Geschichte derselben meist aus archivalische Quellen, Cleve, 1879.

Scholten, R.,
Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal oder Vallis comitis zu Asperden in Kreise Kleve, Kleve, 1899.

Spierings, M. H. M.,
Het Schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400, Tilburg, 1984.

Velden, G. M. van der, o. praem.
Bernheze en de abdij van Berne in: Brabants Heem nr. 3, blz. 119-134, 1980.

Verkooren, A.,
Inventaire des Chartes et Cartulaires des duches de Brabant-de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse, tome II 1396-1404, Brussel, 1966.

Wagner, J. D.,
Zoelen en den Aldenhage in: Bijdragen en Mededelingen van Gelre, vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht, deel XXX, blz. 133-142, 1927.

Het jaar rond op de hof te St. Maartensdijk (1457-1458) deel 2

DOOR

A. A. ARKENBOUT

Ook in St. Maartensdijk vormt vlees, met uitzondering van de vasten, een dagelijks onderdeel van het menu. Elke week noteert men dat er een koe of een os van 2 of 3 jaren is geslacht en tevens drie of vier schapen. In de lente worden de schapen vervangen door twee tot zes lammeren en spreekt men van *'tiende lammeren'*.[1] Meeus de Cock koopt deze koeien en ossen in de omgeving. *'Item is de hoffmeester gereyst mitten vleyschouwer omme besten te coepene ter coekenen behouff in Kempshoffstede ende hebben verteert ende vervaren 6 groten'*.[2]
Soms betrekt men ze uit de eigen stal. Men noemt ze dan *'winterrunderen uit mijns heren schuer'*. Ze komen voor in juli en augustus en zijn waarschijnlijk mager want men heeft er twee per week nodig. De huiden worden elke week verkocht en de opbrengst, 2 schellingen 8 miten voor een koeienhuid en 7 à 8 groten voor een schapevacht, als inkomsten in de rekening opgenomen. Dat Frank nauwkeurig de afdracht van deze inkomsten controleert, blijkt uit de rekening over het jaar 1457/1458:[3] *'Item also mijnheer van Oistervant beval den rentemeester generaal in de leste rekening die hij dede, dat hij den hofmeester zijn wedde niet betalen en soude, ten waere dat hij rekeninghe dede van den offal van beesten. Ende also de hoefmeester voirscreven van den lesten 2 jaeren gheen rekeninghe gedaen en heeft van de offal van de beesten voirscreven so en rekent die rentemeester generael daer of niet uitgegeven'*. Het betreft hier niet de hofmeester van St. Maartensdijk. In de week van 10 tot 17 december vervangt men de schapen door zes speenvarkens. In totaal zijn er in dat jaar te St. Maartensdijk geslacht 46 runderen, 2 ossen, 70 schapen, 36 lammeren, 1 varken en 6 speenvarkens. Varkensvlees is er weinig gegeten, maar er worden wel verschillende zijden spek genoemd.

Graan

Het koren wordt van het veld direct in de schuur opgeslagen. In de loop van het jaar wordt het gedorst en bijna elke week kan men het geluid van de dorsvlegel op het hof horen. Het aantal dorsers varieert met de jaargetijden. In de wintermaanden, van november tot april, zijn er waarschijnlijk meer arbeiders beschikbaar en werken er gemiddeld vijf tot zes man, die vijf of zes dagen dorsen. De rest van het jaar is er slechts één man, die ca. vijf dagen per week bezig is. Het dagloon bedraagt 3-5 groten. Men dorst tarwe, rogge en gerst. De tarwe wordt gewogen en er worden elke week vastgestelde hoeveelheden aan de bakker verstrekt. Vooraf stelt men vast hoeveel broden men in de betreffende week nodig heeft. Dat hangt af van het aantal personen die er op die tijd op het hof aanwezig zijn. Het aantal broden varieert van 2100 tot 2900 stuks. Hierbij moet men rekening houden met het feit dat de afmeting van een brood in die tijd niet te vergelijken is met dat van een brood van nu. De laatmiddeleeuwse miniaturen laten duidelijk zien dat een brood klein en rond van vorm is. De bakker bakt elke week, wat af te lezen valt uit de per zeven dagen terugkerende post *'Item bij Gerryt om ghist 4 groten'*.

Dorsende boer. Naar een houtsnede uit 'Petrus de Crescentiis zu teutsch mit figuren', Speyer 1493.

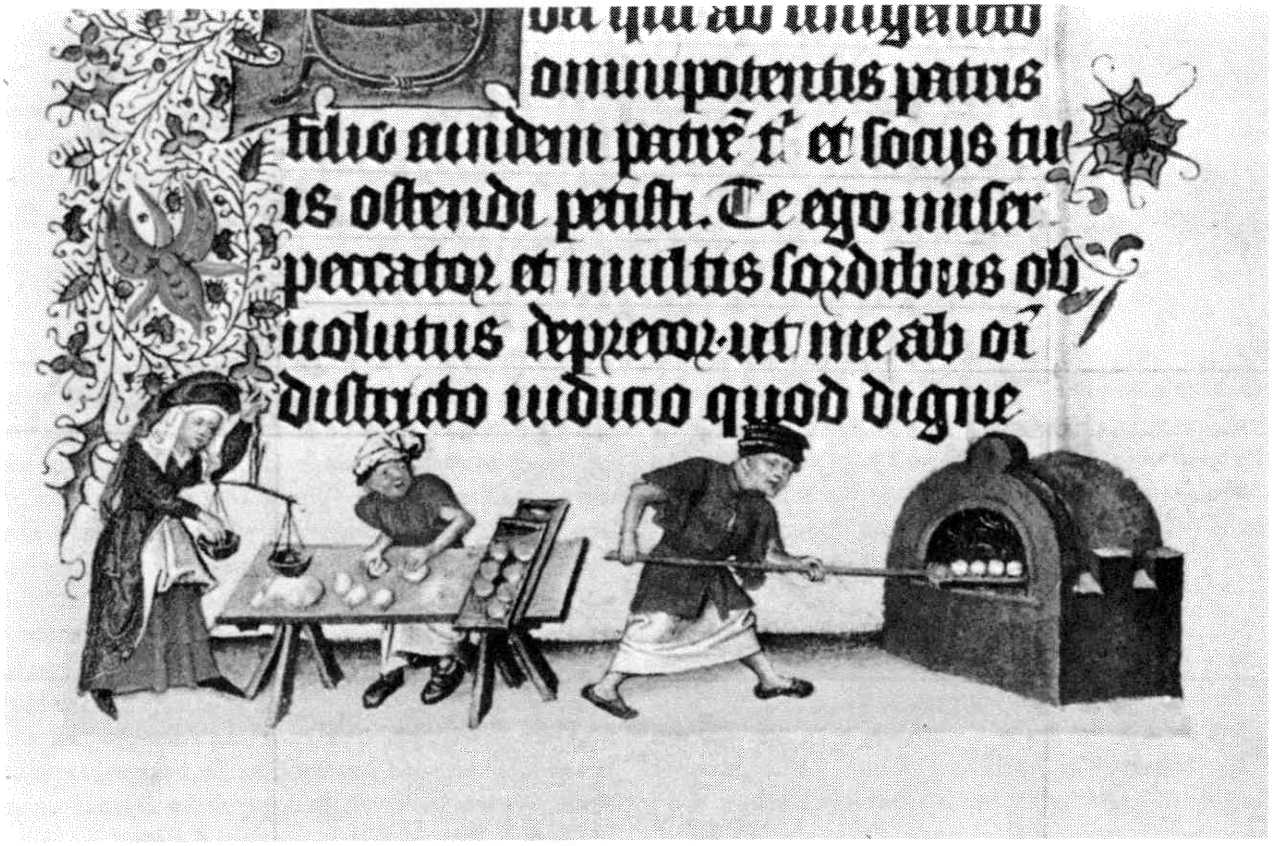

De bakker in zijn bakkerij. Uit het Getijdenboek van Catharina van Kleef, 1440.

Wie is een goede bakker en hoe krijgt men die in dienst? Ook hierover geven de rekeningen uitsluitsel. In de jaren 1461-1462 is heer Frank genoodzaakt een nieuwe bakker te zoeken, omdat de dienstdoende ontslag heeft genomen.

'Item also mijns heeren backer placht te wesene Jan Adryaens sone ende hij mijnen heer oirloff gegeven hadde, so wert gecocht jegen jonge willem een half hoet (inhoudsmaat) terwen omme 7 of 8 backers elcx enen sack te geven omme te beziene hoeveel broots dat elck backer uut een achtendeel soude mogen backen ende wie meest broots uut een achtendeel leveren woude, die soude mijnheer an nemen voor enen backer. Soe dat doe an genomen wart Willem Goriszone voor mijns heeren backer. Coste t achtendeel van desen voirscreven terwe 13 groten, facit 17 schellingen 4 groten'.[4]

In St. Maartensdijk bakt Gerryt de Brouwer uit een achtendeel tarwe 130 broden. Aangezien we zo juist zagen dat een achtendeel tarwe 13 groten kost, komt een brood dus op 2,4 miten. De jaarwedde van de bakker te St. Maartensdijk wordt in de rekening van 1437/38 vermeld. *'Jan Bottelgier overmits hij in St. Maartensdijk gebacken heeft zonder knecht 29 schellingen 2 groten'.*[5] Gerryt de Brouwer bakt niet alleen voor de hovelingen maar ook voor de honden en wel voor de jonge windhonden brood uit zuivere tarwe en voor de andere honden uit een mengsel van 1 deel rogge op 2 delen gerst. Hoe belangrijk en kostbaar de windhonden zijn, blijkt wanneer na 23 juni de voorraad tarwe op raakt. Vanaf dat moment bakt men voor de hofhouding brood uit een mengsel van 3 delen tarwe op 1 deel rogge, maar de windhonden krijgen uitsluitend tarwebrood. Dat duurt totdat de nieuwe oogst op 20 augustus binnen is. Regelmatig stuurt men vanuit St. Maartensdijk 100 broden met de schipper naar Brielle, ook als het met rogge is gemengd. Het is niet duidelijk waarom. De hofhouding te Brielle is veel talrijker en men heeft er een eigen bakker. Zijn het steekproeven om de kwaliteit te beoordelen? Maar soms reist men vanuit Brielle naar St. Maartensdijk 'omme die huede, dat se tarwe in den Briel bringen soude'.[6]

De hoeveelheid graan die de bakker uit de schuur krijgt is soms te veel soms te weinig om het gevraagde aantal broden te bakken. Hij is verplicht die verschillen nauwkeurig bij te houden.

'Aldus blijft die backer mijnen heer schuldigh van desen jaer 2 hoet gersten gelijk men dit claerlic zien mach in des backers boecxken dat Jan Alleman zone gescreven heeft met zijn zelfs hand en ander heeft gescreven zijn knecht die met hem bact ende men hier overlevert'.[7] Een administratie waaruit blijkt dat bakker en knecht kunnen schrijven en rekenen.

Eieren

Voor het bakken van het brood maar vooral bij de maaltijden worden eieren gebruikt. In de gespecificeerde rekening zijn de aantallen per week opgenomen. Grafiek I laat duidelijk zien wanneer de vasten vallen en ook andere kerkelijke feestdagen tekenen zich af. De prijzen variëren met de jaargetijden van 6 tot 13 groten per honderd. Het minimum verbruik is 400 stuks met regelmatige uitschieters naar 700 stuks maar met de paasdagen is er een top verbruik van 1150 stuks. Het paasei is ook in de late middeleeuwen bekend.

Vis

De ligging van Franks hoven in het kustgebied drukt een stempel op de samenstelling van de maaltijden. Naast vlees vormen de vangsten uit zee een belangrijk onderdeel van het menu. Wanneer men de vastenweken buiten beschouwing laat, zijn er van de overblijvende weken van het jaar 35 waarin men pas op woensdag het gebruik van vis op die dag en de daarop volgende dagen van de week noteert. Waarschijnlijk eet men de eerste dagen van de week vlees. Mogelijk is, dat de eerste verse vis pas op woensdag op de markt komt.
Aan de hand van de gespecificeerde rekening volgt nu een overzicht van de verschillende vissoorten.

Schelvis

Vanaf 25 februari tot 4 juni worden er 25 tot 100 stuks per week gekocht en eet men drie tot vier dagen schelvis, per dag ca. 50 stuks. Men koopt ze meestal samen met andere vissoorten en noteert ze in één bedrag in de rekening. De enkele keer dat men alleen schelvis koopt geeft een gemiddelde prijs van 5 groten per 50 stuks, maar de prijs varieert naar afmeting en gewicht.

Kabeljauw

Deze komen voor in de maanden oktober tot en met april, maar niet elke week, meestal 1 tot 6 stuks met enkele uitschieters van 12, 19 en 20 stuks. De gemiddelde prijs per stuk bedraagt 6 groten, maar ook hier zijn afmeting en gewicht van invloed.

Bot

Botten worden ingekocht per 'deel', per mand of per 100 stuks. Ze komen bijna het hele jaar elke week in de rekening voor in hoeveelheden van 200 tot 1000 stuks en meer. Tussen juli en november stijgen de aantallen van 800 tot 1100 stuks. De prijs van een 'mand' botten is gelijk aan de prijs van 100 stuks, namelijk 4 groten. Een mand bevat waarschijnlijk 100 stuks.

GRAFIEK I

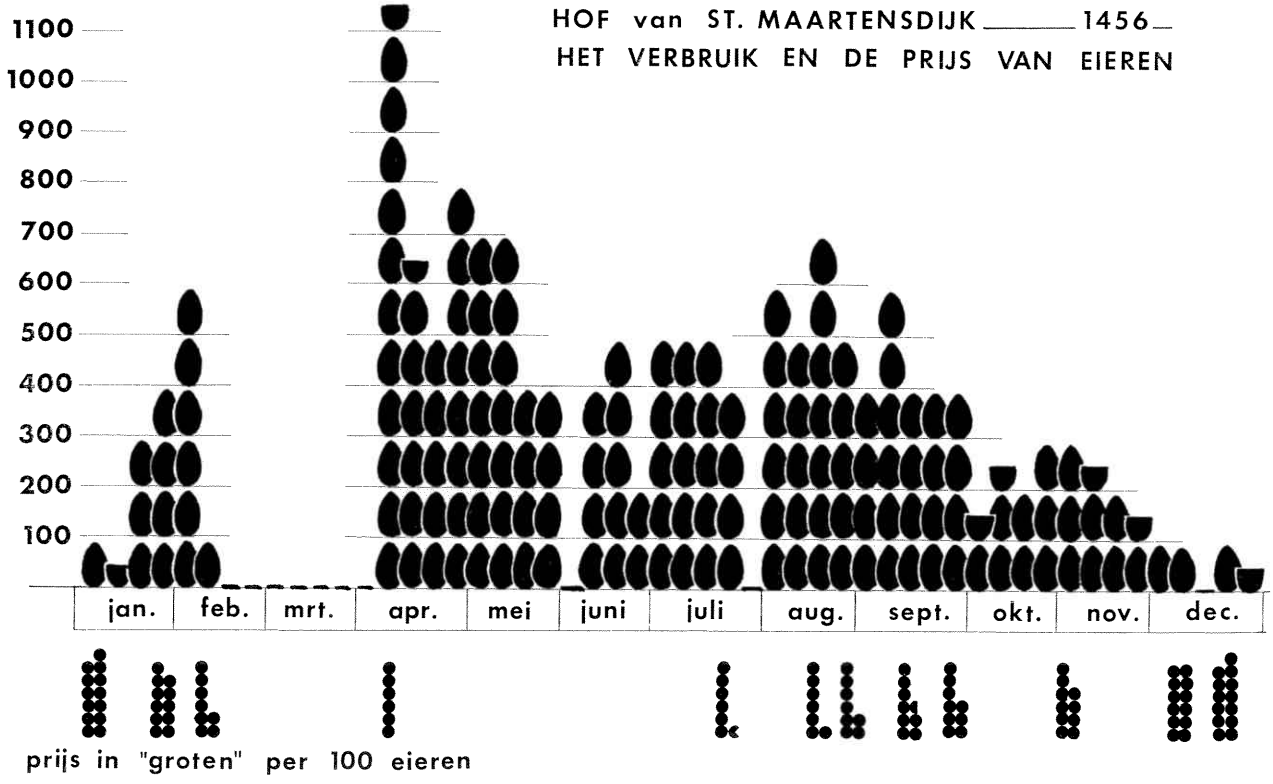

Spiering

Ze worden geleverd per 'ben' in hoeveelheden van 2 tot 6 bennen per week. Ze worden gekocht van half juni tot half oktober. De prijs per ben bedraagt ca. 4 groten.

Haring

In tegenstelling tot de verwachting dat deze vis in grote hoeveelheden wordt gegeten komen ze, met uitzondering van de vasten, slechts af en toe in de rekening voor. In februari en maart worden er 1 tot 3 vaten per week geconsumeerd, maar verder zijn er slechts dertien weken met 50 tot 200 stuks. Per 100 kosten ze 12 tot 14 groten.

Zalm

Een vis die nu als kostbaar gerekend moet worden, maar waarvan de overlevering zegt dat ze in de vorige eeuw zo goedkoop was dat de dienstbode ze niet als voedsel accepteerde. In de late middeleeuwen was de zalm beslist geen volksvoedsel maar een dure vis. Ze komt wel op tafel maar slechts gedurende 14 weken, hoofdzakelijk tijdens de vasten en dan 1 exemplaar per week. Soms maar een halve. De prijs ligt tussen de 17 en 20 groten.
Andere vissoorten die af en toe worden genoemd zijn elft, heilbot en zeehanen, de laatstgenoemde in juni en juli.

Mosselen

Deze eet men in september en tijdens de vasten, in hoeveelheden van gemiddeld 4 tot 6 manden. Per mand kosten ze 1½ groten. Meeus de Cock heeft te Reymerswale op de markt naast peper, saffraan, amandelen enz. ook 2 tonnen 'yeuyns' (uien) gekocht voor 4 schellingen.[8] In de gespecificeerde rekening worden twee keer uien genoemd en beide keren vlak achter de post mosselen. Waarschijnlijk zijn ze gebruikt om dit gerecht klaar te maken.

Oesters

In St. Maartensdijk worden ze niet genoemd, maar de rekeningen over Brielle vermelden dat heer Frank op 13 januari 1467 en 25 november 1468 een ton 'woesteren' (oesters) van de rentmeester van Walcheren ten geschenke krijgt.[9]

Slakken

Eén keer is er sprake van 'willock' een soort slakken, die samen met kabeljauw en schelvis worden gekocht.

Vogels

Pier Mijshennen levert wekelijks ca. 15 vogels voor 3 à 4 groten per stuk. De soorten worden niet genoemd.

Hazen

Komen in de rekening niet voor. Wel schrijft men op 28 januari 1458: *'betaelt Nelen ende Jan den jager en zij binnen 2 nachten verteert hebben omme te wachten deghenen die mijns heren hasen plegen te vangene 5 groten'.*

Dranken

In St. Maartensdijk wordt wijn en bier gedronken. Wijn waarschijnlijk alleen door de leiding gevende dienaren, de anderen drinken bier. Om de drie of vier weken worden er 2 tot 5 potten wijn gevuld uit de wijnkelder. De hoeveelheden bier varieren per week van 7 tot 14 vaten in samenhang met de tijd van het jaar. De grootste hoeveelheid wordt in de oogsttijd gedronken (zie grafiek II). Regelmatig gaat er een half vat mee in de hoede van schipper Coppin Noyt om de dorst onderweg te lessen. Eén keer een heel vat, maar dan reizen de valkeniers mee naar Brielle.
Het bier wordt per last gekocht en zo ontstaat de volgende post in de rekening: *'Ende gedronken zijn van mijns heren huysgezinne aldaer* (St. Maartensdijk) *liggende binnen der voirscreven tijt 41 lasten biers, 12 vollen vaten gerekent voir een last, maken t samen 492 vaten bier, t vat 2 schellingen 8 groten, facit t samen £ 65 12 schellingen'.*[10]
De leverancier is Claes Matthijsz *'mijns heren brouwer'* te Delft. Regelmatig verscheept deze de vaten naar St. Maartensdijk, maar de kwaliteit laat soms te wensen over. Op 26 januari 1458 koopt de hofmeester bier *'in die havene tegen Laureys Jansz eenen brouwer van Delft, ende Geryt die brouwer ontfangen heeft, overmits dat Claes Mathijsz bier ende hi van Delft gesonden hadde niet drinckelijck en was mits grooter southeyt ende andere gebreke, 12 volle vaten biers t vat om 2 schellingen 6 groten.*[11] In de gespecificeerde rekening schrijft men:
'Item by Geryt voirscreven betaelt van een last biers op te doene ende gecocht was in de haven t sintemaertensdijck tegen eenen vreemden brouwer van Delft 6 groten. Ende op te selven tijt gesent weder omme te Delft bij Jan Laurens ende Claes Mathijsz gebrouwen hadde ende niet drinckelijck en waeren mits fondaligen gebreken van southede ende anders 34 vaten biers ende van uutten kelre op die slede te dragene betaelt van elken vate ½ groot facit 17 groten, t samen 23 groten'.
Twee weken later worden er 34 vaten *'drinkelicx biers int de stede van de snoeden bier'* afgeleverd. *'vervaren ende verteert onder varen ende wederkeeren t samen 3 schellingen'.*
Een en ander is voor Claes Mathijsz toch aanleiding om

GRAFIEK II

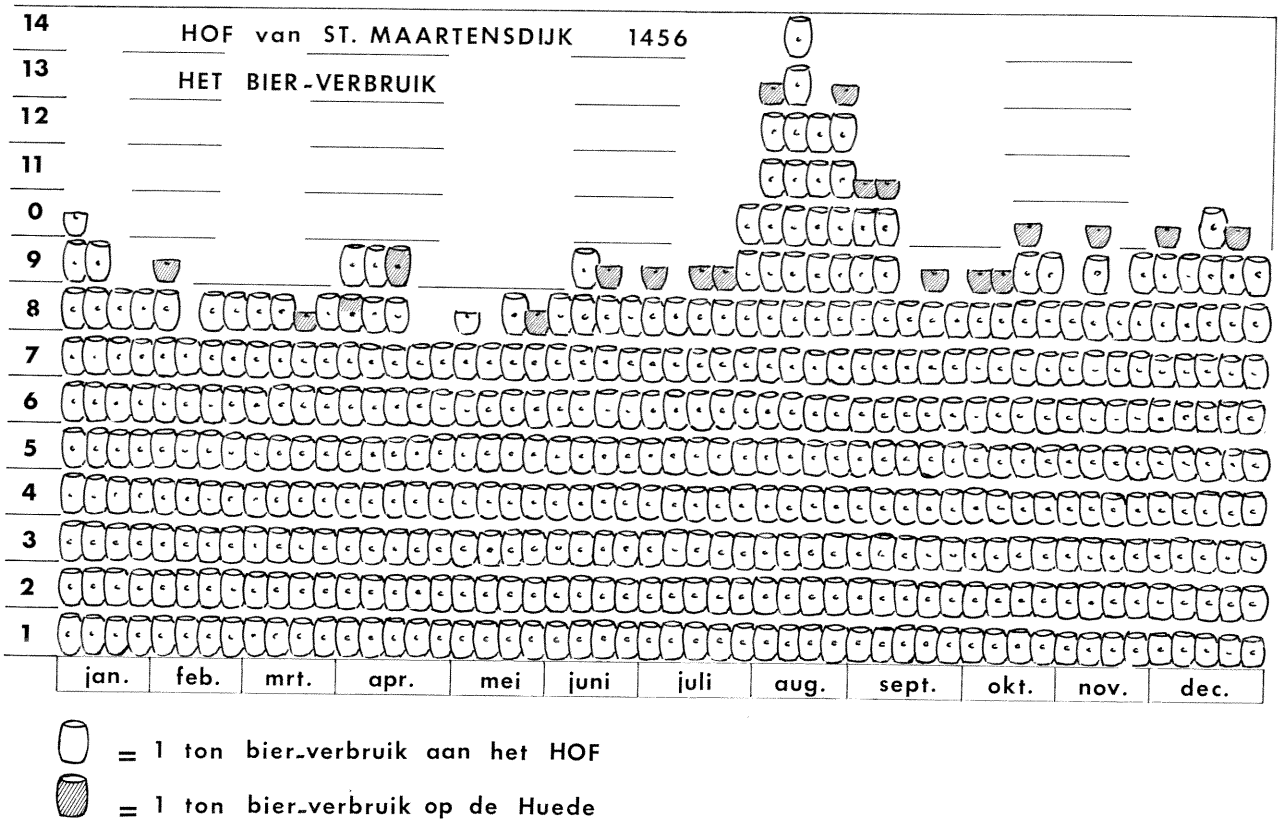

als klantenbinding heer Frank door een Haagse valkenier een havik als geschenk te laten bezorgen.[12] Alle inkopen kosten geld en om de zeven à acht weken reist er een dienaar naar Brielle om geld te halen. De hofhouding te St. Maartensdijk kost per jaar gemiddeld £ 350 (zie bijlage I).

Groenten en fruit

Ze worden slechts enkele keren genoemd. Dat wil niet zeggen dat ze niet regelmatig op tafel komen. Er is een moestuin en er zijn boomgaarden bij het kasteel. Men schrijft *'gecocht omme in den hoff te plantene een deel roede coelen om 11 groten'*. Er is een 'appelkelnaer'. Peren en appelen worden door Frank gekocht of als geschenk ontvangen.

'een knecht die mijnen heer peeren en appelen brochte van de Abt van Tongerlo'.[13]

Vooral peren komen meerdere malen in de rekeningen voor. *'Cornelis die mijnen heer een goed deel peeren brochte van Amsterdam,*[14] *gegeven Cornelis den Ruymeester die mijnen heer omtrent duysent peeren brochte, 13 schellingen 4½ groten'.*[15] *'18 december eenen knecht die mijnen heer peeren brochte ende joncheer van Wesemale mijnen heer zende'.*[16] Andere rekeningen vermelden zendingen uit Dordrecht en Montfoord. Soms spreekt men van *'een mande braetperen'.*[17] De schout van Amsterdam is soms de leverancier: *'1500 braetperen gebracht door Jan Eyngebrechtssone des scouten knecht van Amstelredamme* (4 december)'[18]

Behalve de prijs komt soms ook de verpakking ter sprake:

'Item den 11 dach in december betaelt Cornelis de Ruymeester t Amsterdamme ende hij mijnen heer gebrocht heeft 3 tonnen peeren daer inne waeren 1300 peeren Coste t hondert 16 groten facit 17 schellingen 4 groten. Item van oncosten van de tonnen daer ze inne waeren van Amstelredamme te Gouwe te brengene ende in den Briel op te doene 2 schellingen 1 groot. Item Cornelis gegeven te verdrincken 2 nieu gulden, facit 4 schellingen groot, al te samen 23 schellingen 5 groten'.[19]

Kersen komen bij heer Frank ook op tafel, maar men moet ze kopen *'overmits dat in mijns heeren boomgaerden te Sinte Maertijnsdijck geene gewassen en waeren'*. Ze worden op 26 juni, 1 juli en 13 juli naar Brielle gezonden in hoeveelheden van 24 tot 38 ponden. Gekocht in St. Maartensdijk kosten ze per pond 12 tot 16 miten.

Het voorgaande geeft een overzicht over het gebruik van de verschillende levensmiddelen in de loop van het jaar, maar niet hoe de maaltijden per week en per dag zijn samengesteld. Daarom volgen hier vijf willekeurig gekozen weken verdeeld over het jaar.[20]

1. De week van 5 tot 12 maart 1457 gedurende de vasten. De bakker bakt voor die week 2200 broden en verstrekt aan de keuken een achtendeel tarwe bloem. Voor zondag

75 schelvissen. De rest van de week elke dag vier manden botten en een mand mosselen. Men drinkt er acht vaten bier bij.

2. De week van 9 tot 16 april. Uit de bakkerij 2400 broden. Voor die week slacht men een rund van 3 jaar en 7 lammeren. Er zijn 2 zijden spek, 120 stukken *'hollantsen'* boter en 8 kazen uit *'den joncwijfs huysse'* beschikbaar. Terwijl het vlees waarschijnlijk op zondag, maandag en dinsdag op tafel komt is er voor de rest van de week vis. Op woensdag 64 schelvissen en 6 elften. Vrijdag eet men 4 kabeljauwen en 11 elften terwijl er zaterdag 50 schelvissen op het menu staan. Verder gebruikt men in die week 650 eieren. Gerrit de Brouwer vult in de wijnkelder 3 stoop franse wijn (6 liter) en 3 pinten rijnwijn. Door de hovelingen worden 8 vaten bier gedronken. Donderdag wordt niet genoemd, maar misschien heeft men toen de 18 vogels gegeten die Pier Myshennen leverde.

3. De week van 13 tot 20 augustus. Deze week 2900 broden van gemend koren. 8 kazen uit de *'joncwijfs huysse'* en 2 kleine *'hernesse'* (weide) kazen. Er zijn 1 rund, 2 schapen en een lam geslacht. Daar komen bij een ½ vat boter en 2 zijden spek. Op maandag is het Maria hemelvaart dus op die dag geen vlees. In plaats daarvan eet men 200 botten. Op woensdag spreekt men van 'hyeken' en botten, samen 450 stuks. Vrijdag eet men een zalm, 250 botten en 2 bennen spiering. Zaterdag een zalm, 200 botten en 2 bennen spiering. Over de hele week verdeelt 700 eieren, voor 6 groten mosselen en 4 groten uien. Pier Myshennen levert 15 vogels. De hofhouding drink 12 vaten bier en uit *'mijns heren wijnen'* worden 5 potten rijnwijn gevuld.

4. Van 3 tot 10 december. Uit de bakkerij 2400 broden. Er worden 4 *'stoelcasen'* gekocht en het *'joncwijven huys'* levert 1 kaas. Het vlees bestaat deze week uit een koe en een schaap. Hierbij komt 1 zijde spek. Woensdag 75 schelvissen en een deel botten. Donderdag 3 kabeljauwen en 2 manden botten. Vrijdag 100 schelvissen en 2 manden botten. Zaterdag 20 schelvissen en een deel botten. Voor deze week 100 eieren en voor 3 groten mosselen. Men drinkt 9 vaten bier en vult 4 potten met rijnwijn.

Met al deze lekkere etenswaren is het niet alleen het keukenpersoneel dat de keuken bezoekt.

'Ende gecocht in die coekene 2 muyssevallen om 2 groten'.

Verlichting

Elke week levert Cooman Nelen een hoeveelheid kaarsen. Ze worden gekocht per gewicht in ponden. Soms levert men daarvoor smeer (dierlijk vet) in. Aan de hand van het wekelijkse gewicht aan kaarsen is de grafiek no. III samengesteld. Het gehele jaar door gebruikt men per week 8 pond kaarsen voor verlichting in donkere ruimten of om andere redenen. Ook in de zomer. Maar de grafiek toont duidelijk aan, dat de werkzaamheden na zonsondergang gewoon doorgaan bij kunstlicht, zodat men in de winter 20 pond kaarsen per week gebruikt. Aankoop van olie voor verlichting komt in de rekening niet voor.

GRAFIEK III

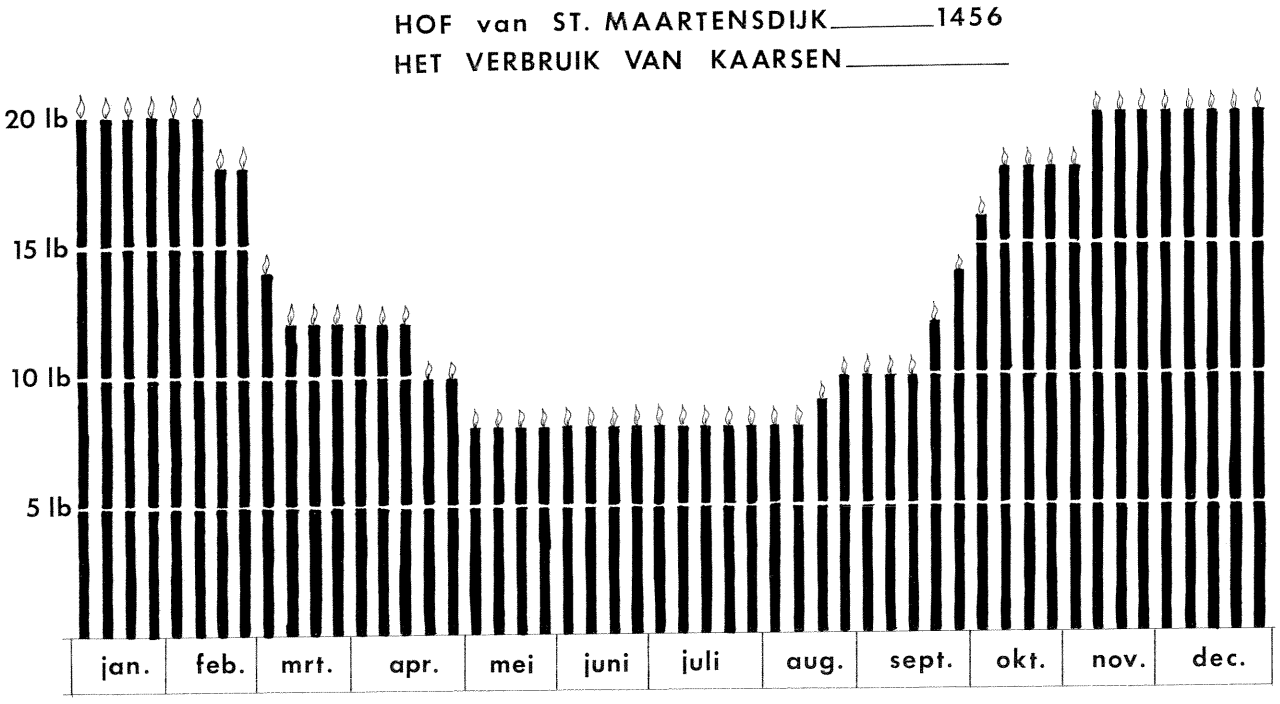

Feesten en feestelijke dagen

Wanneer heer Frank met oud en nieuw jaar in Brielle aanwezig is, en dat is in de jaren 1460 tot 1470 altijd het geval, dan betrekt men hem in de viering van het nieuwjaar. Men zingt 's avonds onder het venster van zijn kamer in het straatje 'het Raas'.

'Meester Claes van den Hove mit sijnen gesellen ende andere sangers van den Brielle die 's avonds t nieu jaer voir mijns heren venster songen ende op t orgelken speelden'.[21]

'Deghenen die 's nachts t nieujaer voor mijns heren venster singen soude'.[22]

Heer Frank geeft op die dag geschenken aan diverse personen binnen en buiten Voorne. Ze vormen elk jaar een post in de rekeningen ten bedrage van 20 tot 30 ponden.[23] Hij krijgt op die dag soms bijzondere geschenken: *'Item des anderen dages nae jaerdach bij mondelingen bevele van mijnen heere gegeven enen overlander (*bewoner van Westfalen*) die mijnen heer scencte tot zinen nieuwen jaere een bosch mit herten, hinden ende mit enen waghen mit 4 peerden, zuverlic gemaict op een tafle te zettene, 2 nieu gulden, facit 3 schellingen 8 groten'.*[24]

In St. Maartensdijk maakt men geen melding van speciale dingen op die dag.

Driekoningen

Te Brielle noteert men:

'de scoolkinderen in den Brielle als sy quamen zingen mit hoire coninc voor mijnen heer'. Ze krijgen een fooi van 1 gulden.[25] In St. Maartensdijk vermeldt de rekening: *'Item by Gerryt voirscreven gevolt in mijns heeren wijnen 4 potten rijnsch wijns Ende op ten dertien avent gedient voir den coninck in de zale een pot rijnsch wijns, facit 5 potten wijns, de pot 3 groten facit 15 groten'.*

Vasten en vastenavond

Op 24 februari geeft Frank zijn scutten 2 schellingen zes groten en de knechten in de stal een nieuwen gulden *'tot hoeren vastelavont'.* Ook in andere jaren vinden we voor de 'scutten' een gelijk bedrag in de rekeningen.

Paasfeest

De viering van het paasfeest te St. Maartensdijk is in verschillende posten in de gespecificeerde rekening terug te vinden. Zoals reeds in de vermelding van de eieren blijkt dat het paasei in 1457 niet onbekend is, zo zijn er verschillende andere gegevens die aantonen dat men meer zorg aan de maaltijd besteedt. Hoe viert men de dag?

'Item betaelt 13 personen mijns heeren huysgesinne omme daermede ter tafel goeds (gods) ende te biechten te Paesschen mede te gane. Te wetene in die coekene Heyn Mathijsz ende Korstgen, int backhuys Croone ende Arnt Lammeken, Willem ende Jan den jagere, int bouhuys ende t valckhuys Thoenken ende Neelken, int stall Jan van der Heessen, Pier Claesz ende Tijslet ende Jan van Kuyck. Elck van hun lieden 5 groten facit 5 schellingen 5 groten'.

Al tijdens de vasten gebruikt men in de keuken elke week een achtendeel tarwebloem. In de week van 19 tot 26 maart worden er een 'corf vijgen' en een 'corf rozijnen' ingeslagen en inde week daarop vinden we de post; *'Item bij Meeus de Cock binen deze weke ende oick binnen den verleden vastenen t zamen 2½ vat harincx Ende een corf rozijnen. Item binnen deze vastenen 1½ vaten olyen'.*

Men viert de paasdag gezamelijk in de zaal.

'Item bij Gerryt den Brouwer gedient op ten Heyligen Paeschdag in de zael voir de gemeenen huysgesinne 8 stoop wijns. Ende op ten Witten Donredach ende Paeschavent gedient dengenen die ten Heyligen sacramenten gegaen waeren vijff potte wijns facit t zamen 10 stoop ende een pot wijns. De stoop 7 groten facit 6 schellingen 1½ groten'.

Uit deze aantekeningen blijkt dat men normaal niet in de zaal eet en dat de bijeenkomst 's avonds een mannenaangelegenheid is. De vrouwen worden in de groep die in de kerk te biecht gaan niet genoemd. De kaart op blz. 218 toont aan dat de tocht naar de kerk een korte wandeling is geweest.

Wanneer heer Frank met de Paasdagen in Den Haag is, dan eet de hofhouding daar op die dag schapenvlees.[26]

'10 april Govert die Cock, die gesonden was in de vastenen om scapen te copene tegens paesschen uut den Hage int lant van Voirne ende anders waer'.

Te Brielle eet men in die maand gebakken haring.

'Item de 18e dach betaelt Willem de Smit int Zuyteynde van een grooten rooster in de vastenen harinck op te bradene.

Pinksteren

In mei eet men te St. Maartensdijk in de zaal en Gerryt heeft *'gedient ter hoechtijt van Pinxteren in de zale 8 stoop wijns'*

Doopfeest

In de week van 20 tot 27 augustus is er in St. Maartensdijk een andere feestelijke gebeurtenis, want *'mijn joffer van Bergen ende gecomen was omme Heinricx de Bastaerts kyndt te heffene'.*

Een Heinric van Bergen wordt in de hofhouding van St. Maartensdijk niet genoemd, maar wel Jan van Bergen. Misschien is de naam van zijn kind Heinric. De vader van het kind is een bastaard uit het aanzienlijke geslacht van Bergen, Heren van Bergen op Zoom. Ze zijn verwant aan Heer Frank van Borselen, want diens moeder was een dochter uit dat geslacht. In ieder geval is de blijde gebeurtenis in Bergen op Zoom niet onopgemerkt gebleven en verschijnt de *'joffer van Bergen'* om het kind ten

"groten"

LONEN EN PRIJZEN ca 1456

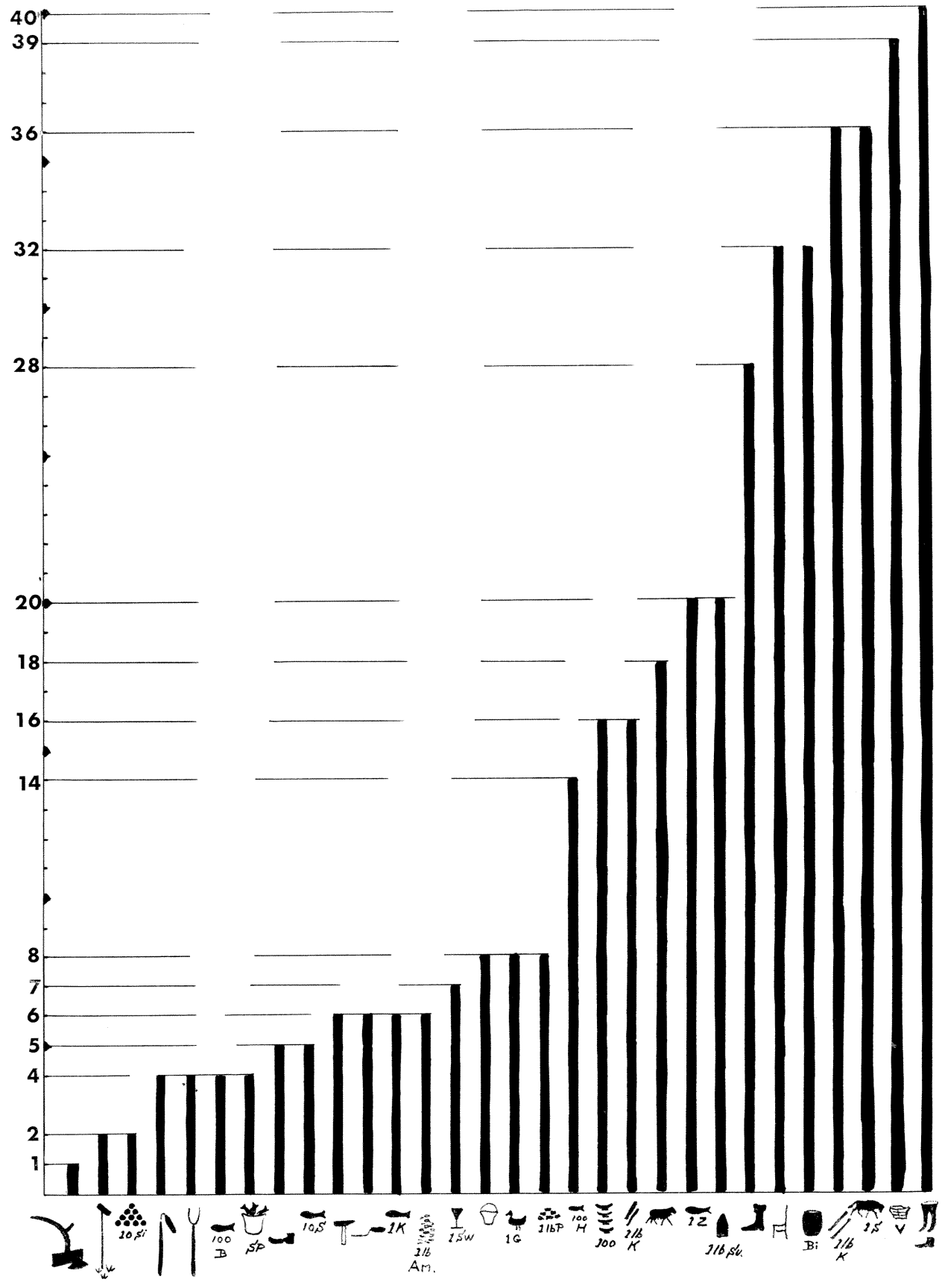

doop te houden. De komst van zo'n voorname gast is duidelijk in de maaltijden af te lezen. *'Item gedient myr jofferen van Bergen vorscreven 6 potten wijns'*. De kok koopt op donderdag 2 koppel jonge hoenderen en tevens *'nagelen, fuelgen ende caneel'*. Dat zijn de ingrediënten van de kandeel. In die dagen dus al een drank die bij geboorten werd gedronken.

De processie

In Brielle neemt deze gebeurtenis een belangrijke plaats in. De stadsrekening over de jaren 1462/63 geeft aan dat de zangers van de Kapel in Den Haag *'die hier ten ommegange gecommen waren'*[27] twee stedekannen wijn ten geschenke krijgen. Maar ook de hofhouding van heer Frank is er bij betrokken. De Nar van heer Frank speelt een voorname rol. We weten dit uit de posten betreffende zijn kleding en verdere uitmonstering.

'Item op ten 17en dach in augusti betaelt van een roede voor Pasquet mijns heren dwaes, daer hij mede den choer bewaeren ende voor processien gaen sall ende coste te snijdene, mits datter St. Kathrine boven op gesneden is, 2 schellingen 6 groten.

Item betaelt Hernts zone van der zelven roede te verwene metter wapene van Borsselen ende mit zuylen, daer op te makene. Den zelve roede an de cnoopen ende St. Katherine te verguldene.

Item voor een bonnet (muts) voor denselven Pasquet 2½ groten facit t samen 4 schellingen 8½ groten'.[28]

En om de twee jaren krijgt hij een tabbaard in de kleuren blauw of groen of rood maar altijd met wit bont gevoerd.[29]

Er is weinig verbeelding voor nodig om deze bonte stoet onder aanvoering van de in het rood geklede nar door de straten van het schilderachtige stadje te zien trekken.

In de week van 1 tot 7 oktober valt *'vrou Jacop van Holland jaergetijde'* en wordt er extra brood gebakken van 6 achtendeel tarwe. Om uit te delen aan de armen?

Allerheiligen

Op 1 november de vermelding dat Gerryt de Brouwer *'gedient alre heyligen misse in de zale voir die huysgesinne'* en geschonken 6 stoop wijn.

St. Hubrecht

Item op sinte Hubrechts dach (3 november) bij bevelen van mijnen heer, dair Willem panetier die bootscip of dede gegeven zijnen jagers ende huysgesinde na oude costume, dat sij vroylic zoude wesen, 4 stoop wijns, coste elc stoop 9 groten facit 3 schellingen groot'.[30]

Jachttafereel. Uit het getijdenboek van Catharina van Kleef, 1440.

Slachtmaand

Eind november slacht men twee runderen van 3 jaren, waarvan er één wordt gezouten, dus pekelvlees voor de winter. Tevens de post: *'Item binnen der slachtijt bij den joncwijven ende daer of meeren gemaect 48 coppen gorts, de cop 18 miten facit 3 schellingen groot'.* Meere = Mare. Het Middelnederlands woordenboek geeft beuling. Het is een vleesgerecht in de slachttijd.

St. Nicolaas

De datum 5 december vinden we terug te Brielle. Daar schrijft men in de rekening:
'Item den 5e dach in december bij bevele van mijnen heer daer Luytken die boidscip af dede, gegeven den bisscop van St. Nyclaes gilde 3 groten'.
St. Nicolaas heeft zijn opwachting gemaakt aan het hof te Brielle.[31]

Kerstdagen

Te St. Maartensdijk schenkt men weer 8 stoop Rijnsch wijn in de zaal, *'ende voir de armen te Kerstavonde gebacken ende gedeylt 6 achtendeel terwen'.* De hoeveelheid komt overeen met die genoemd op de getijdedag van Jacoba van Beieren.
Met de kerstnacht geeft heer Frank als offergeld voor de kerstmis, de onze vrouwen mis en de hoogmis een bedrag van 5 schellingen 3 groten, ongeacht of hij te Brielle, Den Haag of ergens anders is. Het is een vast bedrag evenals de 2.2 groten die hij op de andere kerkelijke feestdagen geeft.

Op pagina 252 is grafiek IV opgenomen, waarin diverse daglonen vergeleken worden met de prijzen van de verschillende levensmiddelen. De lonen zijn zuiver maar de prijzen van de levensmiddelen zijn bij benadering.

Rotterdam, voorjaar 1987.

Noten

[1] tienden is de belasting die de boer aan de landheer moet geven, bijvoorbeeld voor graan elke tiende schoof, voor schapen elk tiende lam enz.
[2] Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag. No. 5615 (25 februari 1457-24 februari 1458)
[3] No. 5581 (25 februari 1457-25 februari 1458).
[4] No. 5585 (25 februari 1461-24 februari 1462).
[5] No. 5576 (9 oktober 1437-8 oktober 1438).
[6] No. 5582 (25 februari 1458-25 februari 1459).
[7] No. 5587 (25 februari 1463-25 februari 1464).
[8] No. 5614 (25 februari 1457-24 februari 1458).
[9] No. 5590 (25 februari 1466-25 februari 1467) en No. 5592 (25 februari 1468-25 februari 1469).
[10] No. 5614 (25 februari 1457-25 februari 1458).
[11] No. 5614 (25 februari 1457-25 februari 1458).
[12] A. A. Arkenbout – De valkerij in Voorne tijdens de middeleeuwen – tijdschrift Holland 1971, blz. 71.
[13] Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag No. 5590 (25 februari 1466-25 februari 1467).
[14] No. 5579 (25 februari 1455-25 februari 1456).
[15] No. 5584 (25 februari 1460-25 februari 1461).
[16] No. 5584 (25 februari 1460-25 februari 1461).
[17] No. 5590 (25 februari 1466-25 februari 1467).
[18] No. 5592 (25 februari 1468-25 februari 1469).
[19] No. 5591 (25 februari 1467-25 februari 1468).
[20] No. 5615 (25 februari 1457-25 februari 1458).
[21] No. 5590 (25 februari 1466-25 februari 1467).
[22] No. 5589 (25 februari 1465-25 februari 1466).
[23] A. A. Arkenbout – Frank van Borselen als opdrachtgever van de Haagse goud- en zilversmeden Heynric en Anthonis van Groesbeke – Oud Holland 1968, blz. 146.
[24] Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag No. 5583 (25 februari 1459-25 februari 1460).
[25] No. 5576 (9 oktober 1437-8 oktober 1438).
[26] No. 5580 (25 februari 1456-25 februari 1457).
[27] Stadsrekening Brielle (1462-1463), G.A. Brielle.
[28] Rekening van de rentmeester der Domeinen, A.R.A. Den Haag No. 5585 (25 februari 1461-25 februari 1462).
[29] No. 5586 (25 februari 1462-25 februari 1463)
No. 5588 (25 februari 1464-25 februari 1465)
No. 5590 (25 februari 1466-25 februari 1467).
[30] No. 5576 (9 oktober 1437-8 oktober 1438).
[31] No. 5586 (25 februari 1462-25 februari 1463).

Tekeningen I, II, III, IV, A. A. Arkenbout en G. Stam.

Bijlage I: Kosten van het hof te St. Maartensdijk.

Rekeningen der Domeinen no. 5578	1453/54	£ 210,—
Rekeningen der Domeinen no. 5579	1455/56	£ 319,—
Rekeningen der Domeinen no. 5580	1456/57	£ 333,—
Rekeningen der Domeinen no. 5581	1457/58	£ 300,—
Rekeningen der Domeinen no. 5582	1458/59	£ 345,—
Rekeningen der Domeinen no. 5583	1459/60	£ 351,—
Rekeningen der Domeinen no. 5584	1460/61	£ 389,—
Rekeningen der Domeinen no. 5586	1462/63	£ 371,—
Rekeningen der Domeinen no. 5587	1463/64	£ 376,—
Rekeningen der Domeinen no. 5588	1464/65	£ 355,—
Rekeningen der Domeinen no. 5589	1465/66	£ 372,—
Rekeningen der Domeinen no. 5590	1466/67	£ 391,—
Rekeningen der Domeinen no. 5591	1467/68	£ 343,—

Het nieuwe jaar; bomen planten. Naar een houtsnede uit 'Petrus de Crescentiis zu teutsch mit figuren', Speyer 1493.

Afb. 1. *De overblijfselen van Slot Grubbenvorst omstreeks 1930.* Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Het Gebroken Slot te Grubbenvorst

DOOR

J. E. DILZ

Inleiding

In 1981 kwam een doctoraalscriptie tot stand onder de titel 'Grubbenvorst; heren, heerlijkheid en kasteel'. Jarenlang heeft de bedoeling bestaan om een samenvatting te publiceren die met name het kasteel zou betreffen. Niet in de laatste plaats door de regelmatige hinten van de voorzitter van de redactiecommissie van Castellogica is het nu zover. Naast alle medewerking die werd genoten van de zijde van prof. Renaud, dient ook de rol van prof. F. W. N. Hugenholtz als begeleider vermeld te worden. Bijzonder veel materiaal is ook aangedragen door F. M. Eliëns, van het gemeente-archief te Nijmegen. In het hiernavolgend verhaal staat het kasteel centraal als archeologisch/bouwhistorisch object, maar waar mogelijk is gezocht naar verbanden tussen wat er met het gebouw gebeurde en het handelen van de kasteelheren, hetzij binnen familieverband, hetzij binnen de landsheerlijke politiek.

Nog voordat er sprake is van een kasteel begint in 1272 de geschiedenis van Grebben als domein. Een bastaard van Otto II van Gelre – Heinricus de Grebben – werd in dat jaar genoemd als eigenaar ervan.[1] Hij was gehuwd met Elisabeth, de weduwe van Willem I van Millen, van wie zij nog een zoon had, later Willem II te noemen. Laatstgenoemde kwam als erfgenaam in het bezit van het goed Grebben. Over nakomelingen van zijn stiefvader Heinricus de Grebben vernemen we niets met betrekking tot Grebben. Al zal Willem II van Millen – die we sinds 1299 veel in de bronnen tegenkomen – niet uit de hoogste adel afkomstig zijn geweest, toch genoot hij aanzien bij de gelderse graaf Reinald in wiens raad hij fungeerde.[2] Willems activiteiten strekten zich zelfs uit tot Keulen. In 1319 stelde hij zich namelijk als heer van Wickrath met vier wapenknechten in dienst van de stad Keulen, waarvoor hij tot en met 15 februari 1328 een burgerrente ontving.[3]
In 1310 verleende Willem II van Millen het openingsrecht voor het kasteel te Wickrath aan graaf Gerard van Gulik met uitzondering van gevallen van onenigheid tussen laatstgenoemde en graaf Reinald van Gelre van wie Willem II van Millen het kasteel in leen had.[4] Voegen we aan deze feiten toe, dat Willem een aanzienlijke reeks goederen had, dan krijgen we zo enig beeld van zijn allure als edelman. Onder de vazallen van de gelderse graaf heeft hij een meer dan gemiddelde rol gespeeld.

De burcht Grebben

Binnen het kader van dit verhaal is de bouw van de burcht Grebben de belangrijkste daad die Willem II van Millen stelde. Wanneer de bouw begon is niet meer exact in de bronnen na te gaan, maar het is wel duidelijk wanneer de bouw vergevorderd of voltooid was, want de leenopdracht van het kasteel vond plaats in 1311. Met de molen en een boomgaard werd het kasteel als open huis ter beschikking gesteld aan de Gelderse graaf Reinald II.[5] Dit leen werd omschreven als een feudum ligium (ligisch leen), hetgeen erop wijst, dat er een bijzondere relatie was tussen Willem II van Millen en graaf Reinald. Van de verschillende leenheren van Willem was graaf Reinald degene aan wie hij vòòr alle andere heren trouw verplicht was. Merkwaardig is, dat juist vòòr de leenopdracht van Grebben aan de Gelderse graaf, Willem op 22 september 1310 het kasteel Wickrath als open huis in leen opdroeg aan de Gulikse graaf Gerard. Op dat moment was Grebben vrijwel zeker in aanbouw. Wijst dit op spanningen tussen graaf Reinald van Gelre en Willem II van Millen, waarbij Willem steun zocht bij de Gulikse graaf?
Mogelijk was Willem II van Millen zonder uitdrukkelijke toestemming van graaf Reinald zijn kasteel gaan bouwen.
De heerlijkheid Grebben was een allodiaal goed en dat wil zeggen, dat Willem van Millen er eigenaar van was. Grubbenvorst vinden we dan ook niet in de landsheerlijke rekeningen van het Gelders Overkwartier en dat betekent, dat Grubbenvorst niet cijnsplichtig was aan de Gelderse graaf. Alle inkomsten uit de heerlijkheid gingen naar de heer van Grubbenvorst en dat betekent bovendien – volgens Aubin – dat de hoge rechtspraak ook in zijn handen was.[6]
Dit stemt ook overeen met de bevindingen van Janssen de Limpens die in de landsheerlijke archieven geen rechten van Grubbenvorst vond.[7] Er is in Grubbenvorst een schepenbank geweest.

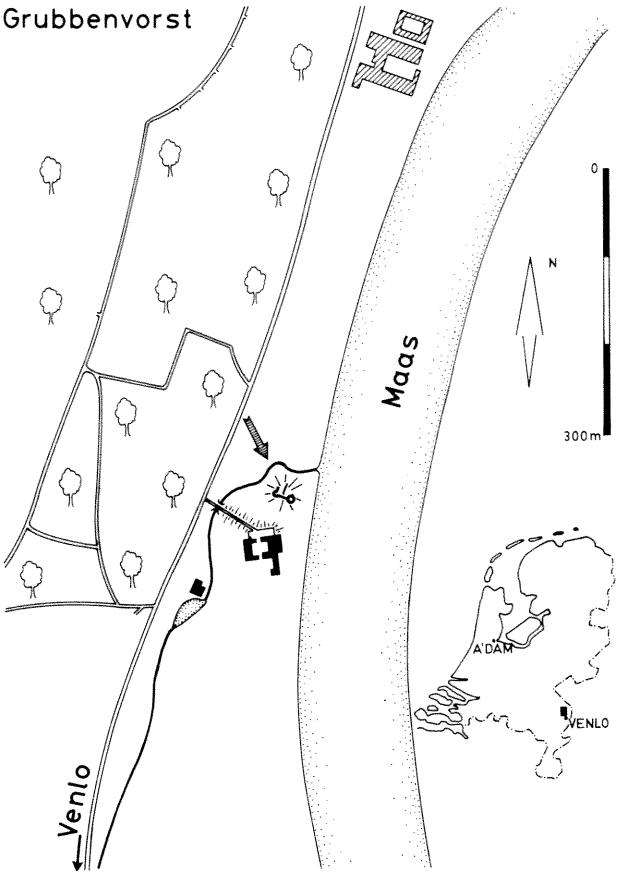

Afb. 2. *Situatie van het Gebroken Slot.* (tek. J. E. Dilz).

De burcht kasteelkundig

Het ligt voor de hand, dat een man als Willem II van Millen zich een burcht liet bouwen die voldeed aan de eisen van zijn tijd. Als we op de plattegrond (afb. 3) de vierkante kernburcht zien, lijkt dit inderdaad het geval. Ongeveer drie decennia nadat Floris V, de bekende Hollandse graaf het bouwen van vierkante burchten met ronde hoektorens had ingevoerd, kon Grebben gelden als modern. Ouderwets daarentegen lijkt de merendeels kunstmatige heuvel waarop Grebben staat. Niet zonder meer kan men dit een motte noemen. De heuvel is hier waterstaatkundig heel functioneel omdat de burcht ligt ingeklemd tussen de Maas en de Everlose beek, die daar net uitmondt in de Maas; 's winters bleef de burcht tot en met de kelders droog en 's zomers als de Maas en de beek weinig water bevatten was de hoog oprijzende heuvel een welkome bijdrage tot de verdedigbaarheid van de burcht. Wie de Grebbense burcht een château à motte wil noemen, dient te bedenken, dat ter plaatse geen andere burchtvorm denkbaar was en dat we hier dus niet te maken hebben met een château à motte als gedegradeerd sociaal of krijgskundig verschijnsel. In de 11e en 12e eeuw immers werden châteaux à motte gebouwd door vorsten, maar in de 14e eeuw nog slechts door de lagere adel, die politiek geen rol van betekenis meer speelde.[8]

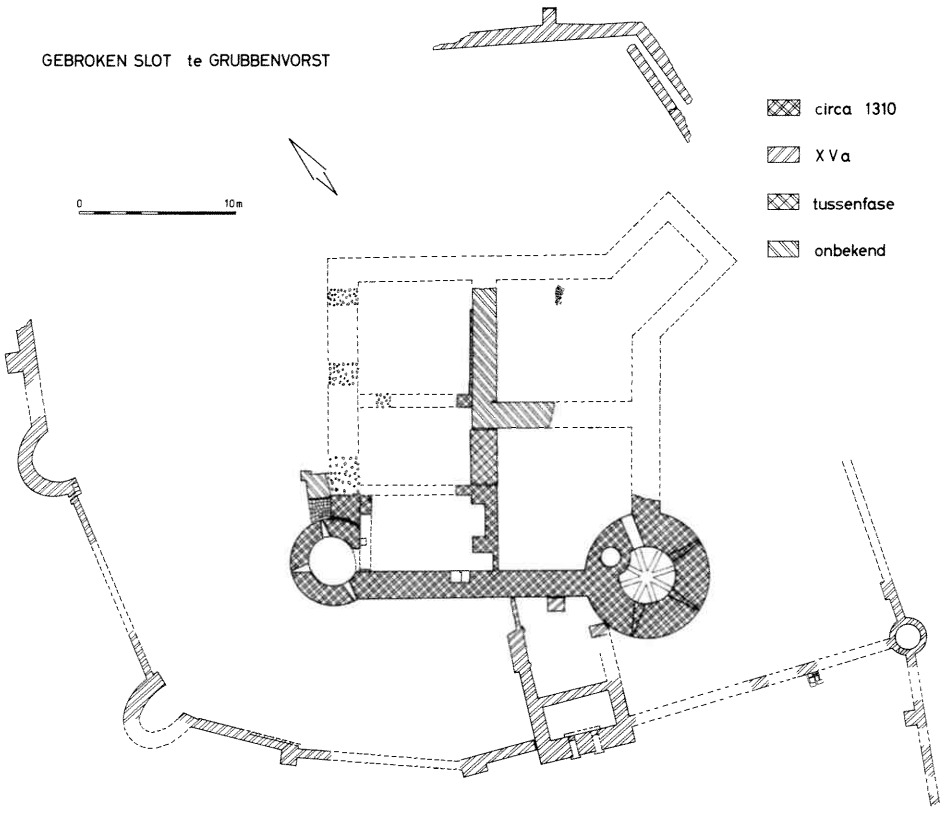

Afb. 3. *De opgravings-plattegrond, waarin de gegevens van de plattegrond van 1623 zijn ingestippeld, evenals de gegevens van Mialaret betreffende de donjon. Naar F. Roodschild Koning* (tek. J. E. Dilz).

De opvolgers van Willem II van Millen

Tot zijn dood op 16 november 1328 (dies leonardi) heeft Willem II van Millen zelf over zijn burcht Grebben kunnen beschikken. Als zijn zoon Willem III nog had geleefd, dan had die waarschijnlijk de burcht geërfd. Op 25 maart 1327 was echter bepaald, dat graaf Reinald van Gelre Willems dochter Elisabeth van Millen en haar man Frederik van Bergh zou belenen met de burcht Grebben.[9] Vermoedelijk is één en ander kort na het overlijden van Willem III van Millen vastgelegd. Mogelijk heeft de vererving van Grebben nog een staart gehad omdat Willem II een tweede dochter had, die was getrouwd met Frederik van Wevelinghoven. Het zijn juist de Van Wevelinghovens die aan het eind van de 14e eeuw de burcht Grebben en de halve heerlijkheid in bezit zullen krijgen. Het mag dan duidelijk zijn, dat Grebben vanaf 1328 in handen is van de heren van Bergh, maar veel meer is er over deze periode – die loopt tot 1368 – niet bekend. Regelmatig werd Grebben door de diverse heren van Bergh onderling overgedragen. Al in 1331 werd, na de dood van Frederik van Bergh, diens zoon Adam III van Bergh heer van Grebben en deze droeg het goed over aan zijn broer Willem I van Bergh (1352), waarna hij in 1354 overleed. Reeds in 1357 droeg Willem I van Bergh Grebben over aan zijn broer Frederik die in 1381 overleed. Grebben kwam daardoor weer terug aan eerdergenoemde Willem van Bergh. Waarschijnlijk heeft deze heer Willem Grebben rond 1386 aan de Van Wevelinghovens overgedaan.

Grebben met hypotheek bezwaard

De nu volgende troebele gebeurtenissen rond de heerlijkheid Grebben moeten we waarschijnlijk verklaren uit de schuldenlast die er op Grebben rustte sinds het van de heren Van Bergh was overgegaan op de heren Van Wevelinghoven. Hoewel de heren Van Wevelinghoven door het huwelijk van Frederik van Wevelinghoven met Aleid van Millen (dochter van Willem II) misschien enig recht hadden op een deel van het goed Grebben, is er toch zo vaak sprake van financiële transacties, dat er van een zuivere vererving beslist geen sprake kan zijn. Een drietal archiefstukken geven enige, maar niet echt voldoende informatie. Uit 1392 dateert een stuk uit het archief huis Bergh dat getiteld is: 'Informacie van betalinge des gelts van Grebben'.[10] Volgens Van Schilfgaarde is het een verklaring betreffende de verkoop van Grubbenvorst door de bisschop van Utrecht, Floris van Wevelinghoven. De omschrijving wordt echter niet door de inhoud gedekt. De enige Utrechter die in het stuk voorkomt is Heinricus de Sande, deken van Emmerik. Van een relatie met de Utrechtse bisschop blijkt niets.[11] In dezelfde periode – kort na het verkrijgen van Grebben – is er sprake van nog twee andere schuldeisers, namelijk Wicker van Oy in 1387 en Herman van Randenrode in 1393. Zij beiden kunnen de afbetaling van Grebben aan Frederik van Bergh (zoon van Willem) twee keer voorgeschoten hebben. We zullen later in het verhaal zien hoe de Van Wevelinghovens voortdurend gebukt gingen onder schulden en het lijkt erop dat men voor de betaling van Grebben het ene gat met het andere gedicht heeft.

Deling van de heerlijkheid

Hierboven zijn de mogelijke oorzaken van de zorgwekkende financiële situatie van de Van Wevelinghovens besproken en binnen dat kader kunnen we ook aandacht besteden aan de deling van de heerlijkheid, die mogelijk een gevolg was van de schulden van de Van Wevelinghovens. We kunnen constateren, dat in 1391 een helft van de heerlijkheid in handen was van Gerrit van Baersdonck en voortaan zou dit deel van de heerlijkheid Baersdonk gaan heten.[12] Nergens waren stukken te vinden die bevestigen, dat er door Frederik van Wevelinghoven inderdaad een stuk van de heerlijkheid Grubbenvorst is verkocht aan een lid van het geslacht Van Baersdonck. Zelfs is er een argument tegenin te brengen; namelijk de deling van een bos al in 1355 ten tijde van Adam III van Bergh. Hoewel dit een aanwijzing kan zijn, dat de heerlijkheid al vòòr 1390 gedeeld was, lijkt toch de samenloop van omstandigheden rond 1390 er doorslaggevend voor, dat pas *toen* de heerlijkheid gedeeld is. Drie jaar nadat Gerrit van Baersdonck in het leenregister van Gelre verscheen, vinden we ook het eerste Baersdonkse cijnsboek. Binnen het kader van dit verhaal laten we het Baersdonkse deel verder buiten beschouwing.

De verbouwing van de burcht

We komen terug op de financiële problemen van de Van Wevelinghovens. We hebben eerst gezien hoe zij – tot bijna elke prijs – de burcht Grebben en de halve heerlijkheid wilden hebben. Speelden strategische belangen hierbij een rol? Het is een bekend feit, dat de Utrechtse bisschoppen vaak problemen hadden met de Gelderse hertogen. Floris van Wevelinghoven die bisschop van Utrecht was (1379-1393) heeft wellicht via zijn familieleden in het Gelders Overkwartier willen penetreren.
Veel later – in 1426 – zijn er aanwijzingen, dat er gewerkt is aan de burcht.[13]Er zijn in die tijd veel schulden gemaakt door Willem van Wevelinghoven, te beginnen in 1407 en nog een groot aantal rond 1420. Bij deze laatste reeks van schulden zien we, dat ze gemaakt zijn bij edellieden uit het Overkwartier, met name bij de Van Broekhuizens.[14] Als er dus in het eerste kwart van de 15e eeuw, vooral rond 1420, op grote schaal aan de burcht verbouwd is, dan kan dat de bouw van de ringmuur en poorttoren betreffen. Het is duidelijk, dat eerdergenoemde edelen uit het Overkwartier met de aanleg van

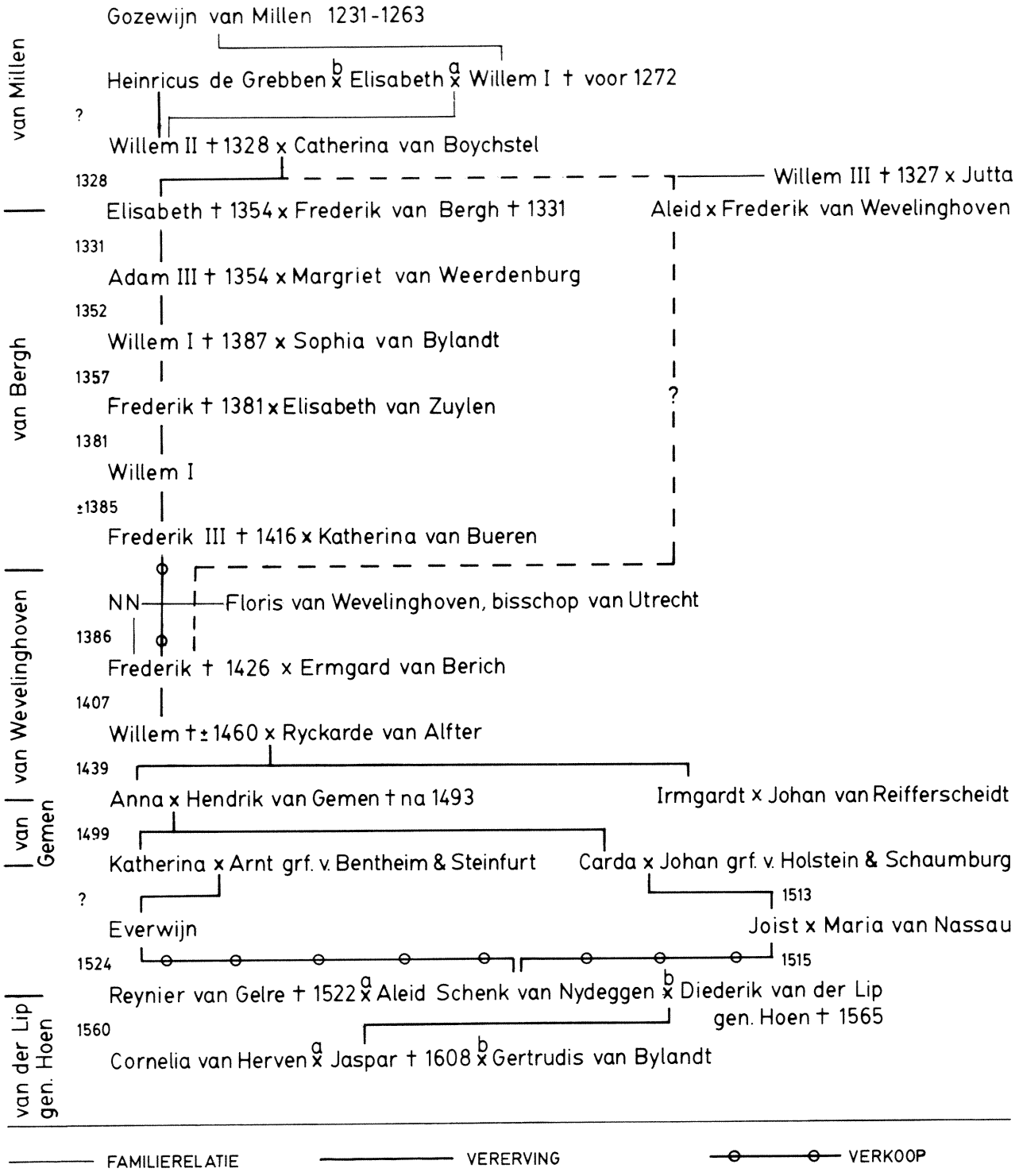

Afb. 4. *Overzicht van de eigenaars van Grebben.*

die ringmuur ingestemd hebben, anders hadden ze hun geld er niet voor beschikbaar gesteld. In 1426 was het zelfs Hendrik Schenk van Nydeggen die tot metselen aan een torentje opdracht gaf. Hij en de Van Broekhuizens moeten dus welhaast belang bij een sterke burcht Grebben gehad hebben.
Door de aanleg van de ringmuur werd Grebben aangepast aan de militaire eisen van de tijd. De komst van vuurgeschut maakte aanpassing van de kastelen noodzakelijk en men koos voor extra linies waarmee men de vijand met z'n vuurgeschut op grotere afstand hield.
Omdat het met de jonge opgravers van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis niet veilig was de ringmuur ook aan de binnenzijde vrij te graven, werd het niet goed mogelijk om de ringmuur archeologisch te dateren. Ook schriftelijke bronnen geven geen uitsluitsel, zodat het niet onmogelijk is, dat een ander dan Willem van Wevelinghoven voor bouwheer van de ringmuur aangezien moet worden. Die ander was Hendrik van Gemen. Hendrik was gefortuneerd en als Bourgondisch partijganger kan hij makkelijk op gespannen voet hebben gestaan met de stad Venlo, die fel anti-Bourgondisch was. Een ringmuur rond de burcht zou Hendriks goed de nodige bescherming verschaft kunnen hebben.

De Gemense periode

Nadat er onder de Van Wevelinghovens veel te doen is geweest rond Grebben, begon er onder de nieuwe eigenaar Hendrik van Gemen en zijn vrouw Anna van Wevelinghoven een opvallend rustige periode. We weten veel over Hendrik en zijn vrouw, maar over het goed Grebben is vrijwel niets te vinden in de schriftelijke bronnen. Grebben was ook zeker niet de enige bezitting van de machtige Hendrik van Gemen. Van zijn vader erfde hij in 1459 een indrukwekkende serie goederen waarvan vooral de stad, de tol en het ambt Rheinberg Hendrik flinke inkomsten opleverden. Over het Rheinbergs bezit kon Hendrik beschikken dankzij een grote schuld die zijn oom Diederik, aartsbisschop van Keulen, bij hem had. Naast het pand Rheinberg zal Grebben een bescheiden goed geweest zijn al waren de tol-inkomsten natuurlijk aantrekkelijk.
Zoals te vrezen was, erfden de dochters van Willem van Wevelinghoven iets van de schulden van hun vader die tussen 1451 en 1462 overleed.[15] Al sinds 11 juni 1439 had vastgestaan, dat Anna van Wevelinghoven en Hendrik van Gemen de 'Löse' van Grebben en de tol te Venlo zouden krijgen.[16] Toen er in 1462 problemen ontstonden over de nalatenschap van Willem van Wevelinghoven als gevolg van schulden speelde Grebben daarbij geen rol. Kennelijk was Grebben toen inderdaad vrij van schuld. De onenigheden hadden in die dagen betrekking op Lievendaal en Alfter, een affaire waarbij Hendrik van Gemen wat àl te voortvarend lijkt te zijn opgetreden. Nog in 1497 worstelden Hendriks dochter Carda en haar echtgenoot Johan, graaf van Holstein en Schaumburg, met het aflossen van de schulden.
Tijdens zijn schitterende carrière heeft Hendrik van Gemen de volgende ambten bekleed: hij was raad van hertog Gerard van Gulik en Bergh en diens zoon Willem, voorts was hij landdrost van Zutphen en last but not least plaatsvervanger van Adolf van Nassau, de stadhouder-generaal van Gelre. Waarschijnlijk heeft Hendrik zijn machtspositie binnen Gelre voor het grootste deel ontleend aan het bezit van Grebben, gezien het feit, dat aan het bezit van een kasteel in die tijd vaak een functie in de staten van een gewest verbonden was.
Slechts drie maal zien we Hendrik actief in verband met Grebben; hij ruilde het goed tot drie maal toe samen met zijn vrouw Anna van Wevelinghoven tegen het pandschap Lievendaal en Wevelinghoven, nl. in 1455, 1462 en 1473.[17] Verder heeft hij niets met Grebben gedaan dat in de geraadpleegde bronnen zijn weerslag vond. Al is het niet uit te sluiten, dat hij de ringmuur van het kasteel heeft laten bouwen toen er in 1473 spanningen met Venlo waren.[18]
Van Hendrik van Gemen en zijn vrouw Anna van Wevelinghoven vererfde Grebben op hun dochters Katherina en Carda. De beide Gemense dochters voerden het bewind over Grebben zonder dat hun echtgenoten daarin een merkbare rol speelden. Katherina was degene die het meest handelend optrad ten aanzien van Grebben. De Gemense dochters hebben alleen archivalia nagelaten betreffende de heerlijkheid; de inname van de burcht in opdracht van Maria van Oostenrijk in 1511 moeten we uit een andere bron vernemen.[19]

Van der Lip genaamd Hoen

Carda van Gemen en haar man Johan van Holstein en Schaumburg droegen hun aandeel in Grebben in 1513 over aan hun zoon Joost die het twee jaar later alweer verkocht aan Reynier, bastaard van Gelre.[20] Het kan zijn, dat Joost van Holstein Schaumburg zijn belangen elders liet prevaleren. Wellicht ook heeft Karel van Egmond, de Gelderse hertog, druk uitgeoefend op Joost om Grebben in loyale handen te krijgen. Reynier heeft niet lang de titel 'heer van Grebben' gedragen want hij overleed al in 1522. Reyniers echtgenote Aleid Schenk van Nydeggen erfde half Grebben en Karel van Egmond ratificeerde dit in 1523.[21] Het ontbrekende deel van Grebben kocht Aleid aan in 1524, waarschijnlijk van Everwijn van Steinfurt, de zoon van Katherina van Gemen.[22] Hiermee was heel Grebben met de burcht weer in handen van iemand die achter de Gelderse hertog stond. De tweede echtgenoot van Aleid Schenk van Nydeggen was Diederik van der Lip genaamd Hoen en ook hij was een trouw medestander van hertog Karel. In opdracht van

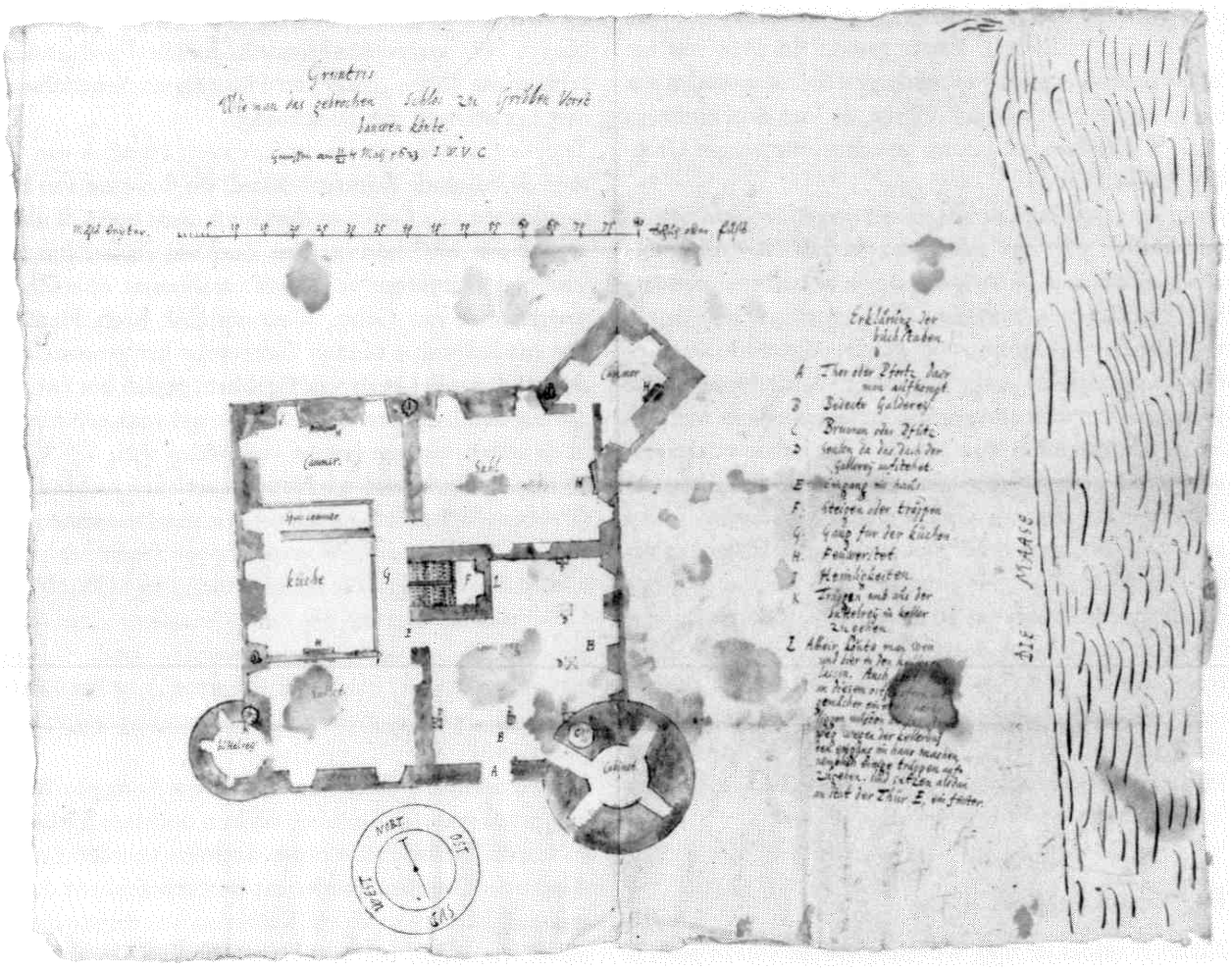

Afb. 5. *De plattegrond uit 1623 (Schloss Haag, Inventaris Hoensbroek 2027).* Foto: H. L. Mordang, Rijksarchief in Limburg.

deze hertog had Diederik de kastelen Afferden en Bleyenbeek bezet die hij in 1530, na zijn huwelijk met Aleid Schenk van Nydeggen van de Gelderse hertog kocht.[23] Tot dan toe was Bleyenbeek in handen van andere Schenk van Nydeggens geweest, maar die waren niet trouw aan de hertog van wie het een open huis was.[24] Bovendien had Aleid Schenk van Nydeggen rechten op Afferden en Bleyenbeek die haar door bastaards van haar vader Dirk ontnomen waren.

Diederik van der Lip was gedeputeerde van de Staten van het Overkwartier van 1538 tot zeker 1560. Tevens was hij ambtman van het land van Kessel en Kriekenbeek. In 1550 werd hij pandheer van het graafschap Horn van Philips de Montmorency.[25] Tenslotte noemt men Diederik lid van de raad van de hertog van Gelre.

Binnen de heerlijkheid Grubbenvorst als geheel is het in de 16e eeuw zeker niet rustig geweest. Diederik van der Lip en Otto van Wylich (heer van Baersdonck) hadden over alle denkbare zaken onenigheid.[26]

Dit was duidelijk in tegenstelling tot de goede relaties die Hendrik van Gemen met de Van Wylichs had. Reden voor de slechte relatie tussen Diederik van der Lip en Otto van Wylich kan geweest zijn, dat Aleid Schenk van Nydeggen met Diederik trouwde. Otto's vrouw Lyffard Schenk van Nydeggen was wellicht op de hand van de bastaarden van Dirk Schenk van Nydeggen die Aleid (Lyffards nicht) Afferden en Bleyenbeek misgunden. Otto van Wylich had als drost van Gennep ook met deze kwestie te maken en misschien heeft hij zelfs gehoopt na de dood van Reynier, bastaard van Gelre, iets van Grebben te kunnen claimen. Door de komst van Diederik van der Lip zag Otto van Wylich al zijn kansen op machtsuitbreiding te Afferden, Bleyenbeek en Grebben verkeken. Pas in de loop van de jaren 60 van de 16e eeuw toen Christoffel van Wylich het bewind over Baersdonck voerde en Diederik van der Lip functies ging neerleggen ten gunste van zijn zoon Jaspar, werden de twisten bijgelegd.[27] Mogelijk heeft de op handen zijnde 80-jarige Oorlog ertoe bijgedragen, dat men lokale twisten bijlegde.

Jaspar van der Lip was een veel minder opmerkelijke figuur dan zijn vader; hij trad ook niet echt uit diens schaduw, ook al is hij gedeputeerde van de Staten van het Overkwartier geweest. Hij was echter wel de laatste heer van Grebben die het kasteel van Grebben in welstand heeft gekend; rond 1585 werd het evenals vele andere sterkten langs de Maas door Parma's troepen verwoest.

Het kasteel bouwhistorisch

Doordat er van het kasteel na de oorlogswinter 1944-1945 niet veel meer over is en ook omdat het al verwoest was voordat het tekenen van kastelen in de 17e eeuw een grote vlucht nam, moeten we onze gegevens grotendeels ontlenen aan wat ervan gefotografeerd is vòòr 1944 en wat er nadien in de bodem aanwezig bleek. Er is nog een belangrijke meevaller; namelijk een plattegrond uit 1623, waarin men de herbouwplannen van het kasteel vastlegde.[28] (afb. 5).

Een eerste blik op de plattegrond (afb. 3) maakt al meteen duidelijk, dat het een vierkant kern-kasteel betreft dat rond 1311 kon gelden als een modern ontwerp. Er omheen is – waarschijnlijk in het eerste kwart van de 15e eeuw – een ringmuur gebouwd. Naast deze twee hoofdfasen valt er nog een aantal tussenfasen te onderscheiden.

We beginnen bij het begin. Toen men de monding van de Everlose beek in de Maas had uitgekozen om de burcht te gaan bouwen, heeft men de reeds vrij hoge oeverwal nog ongeveer een meter opgehoogd. Men doorgroef de oeverwal nog een keer zodat een soort 'Abschnitts-motte' ontstond. Voordat men de 'motte' geheel op hoogte bracht zette men de plattegrond van het kasteel uit. Daar waar muren zouden komen legde men alvast een bed van kalkpuin als drager voor de muren, zo werd in het profiel aan de Maaszijde geconstateerd.

Wellicht wilde men met het harde kalkpuin ook het ondergraven van de muur bemoeilijken. Het ligt voor de hand, dat men eerst de waterput en de donjon begon te bouwen omdat de aangrenzende muren veel minder diep waren gefundeerd. Bovendien zou de donjon al een verdedigbare eenheid zijn vòòrdat de rest van het kasteel afgebouwd was. Met het optrekken van de vierkante weermuur en de twee hoektorens is men gedurende verscheidene bouwvakseizoenen bezig geweest, getuige onder andere de koude aanheling onder de ontlastingsboog (afb. 7). Het binnenplein zal aanvankelijk vrij leeg geweest zijn. Alleen in de westelijke helft stonden twee gebouwtjes. Het zuidelijke had zeker een kelder en het noordelijke waarschijnlijk ook. Daartussen was aanvankelijk nog zo'n 5 meter open ruimte.

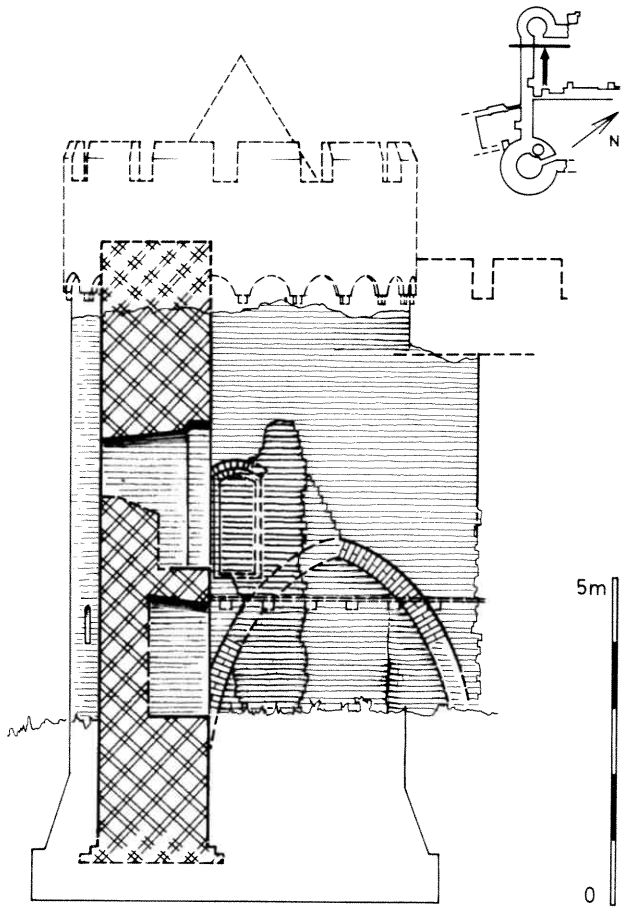

Afb. 7. *Z-N doorsnede. We zien de deels ingestorte ontlastingsboog die de top van de toren droeg. Vanuit de top van de boog liep een hijsgat (50 × 50 cm) omhoog.* (tek. J. E. Dilz).

De toren op de noord-oosthoek is aan de binnenzijde open geweest; zo bleek niet alleen uit het ter plaatse aangetroffen kalkpuinspoor, maar ook uit de plattegrond van 1623. Renaud vermoedt echter, dat die toren zijn vierkante vorm pas gekregen heeft in de 15e eeuw en dat hij aanvankelijk rond geweest zal zijn.

Een laag maaskiezels die we bij de noordoosthoek aantroffen, kunnen behoord hebben tot het plaveisel van het binnenplein. De ruw geschatte hoogte ervan zal overeenkomen met de ingangshoogte van de donjon en het binnenplein. Men heeft later ook deze hoek van het binnenplein volgebouwd. Eind 16e eeuw of later heeft

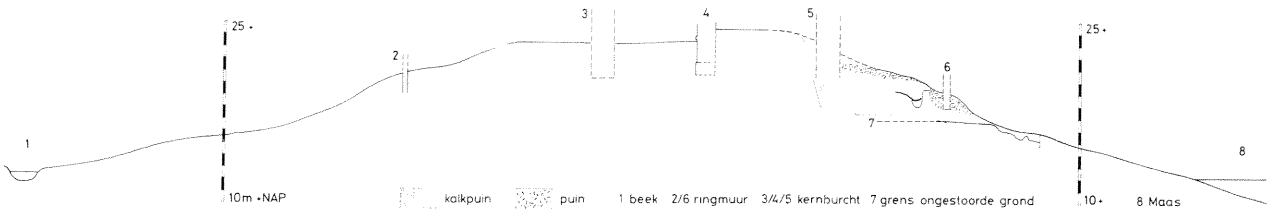

Afb. 6. *Doorsnede W-O over de burchtheuvel met daarin het profiel aan de Maaszijde.* (tek. J. E. Dilz).

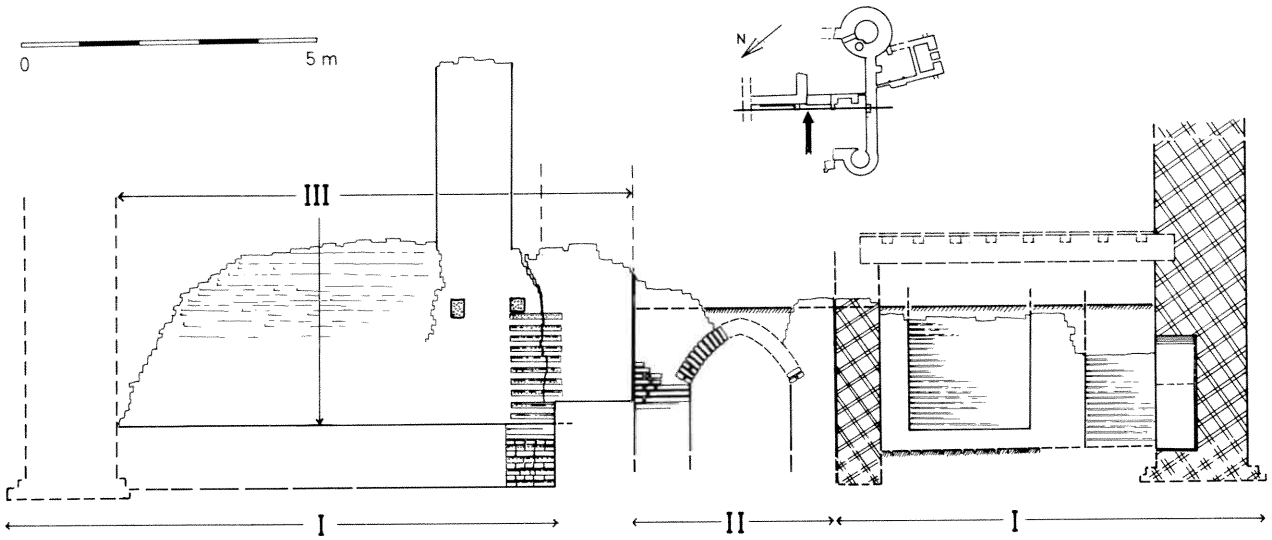

Afb. 8. *N-Z doorsnede. We zien 3 verschillende fasen: I ca 1310, II tussenfase, III onbekend. Onder de kolom uit fase III bevinden zich twee natuurstenen consoles op ongeveer het niveau van het binnenplein. De kolom zelf lijkt een dichtzetting van 2 doorgangen.* (tek. J. E. Dilz).

men de n.o. hoek opgehoogd tot ruim een meter boven het binnenplein.
Deze late datering leiden we af uit het gevonden scherfenmateriaal. Bedoelde ophoging lijkt in verband gebracht te moeten worden met gedeeltelijke herbouw van het kasteel na de verwoesting.
Bij de bouw van de noordoostvleugel heeft men ook de noordwestvleugel grotendeels opnieuw opgetrokken, getuige het zeer kleine restje van de vermoedelijke kelder uit de eerste fase (afb. 8). Gelet op de staande tand in de tussenmuur was het de bedoeling om de kelder te handhaven. De natuurstenen consoles die op het niveau van het binnenplein ingemetseld zitten hebben denkelijk een vloerconstructie gedragen. Eveneens in afb. 8 zie we verder naar rechts een spaarboogconstructie – boven II – die erop wijst, dat het zuidwestelijke gebouw in noordelijke richting is uitgebreid. Qua bouwkundige veiligheid lijkt het alsof de spaarboogconstructie is voorafgegaan aan het bouwen van de noordoostelijke vleugel.
De gegevens voor de tekening van de zuidmuur (O-W doorsnede, afb. 9) zijn voor wat betreft de donjon ontleend aan Mialarets tekst en plattegrond.[29] De topgevel met haard en het kleine torentje zijn getekend met behulp van foto's van Monumentenzorg aangevuld met gegevens van Mialaret, Renauds opgravingen en eigen waarnemingen.
Tot de eerste fase van dit geheel behoort de muurkast op kelderniveau die bij het uithakken van de schuinoplopende nis deels dichtgezet moest worden om instorting te voorkomen. Eveneens uit de eerste fase lijkt een opening links van de haard, later dichtgezet met bakstenen die niet helemaal horizontaal liggen. De opening loopt niet door tot de buitenkant van de muur maar eindigt op een steenlengte ervóór.

De tweede fase wordt gevormd door de haard, de gaten voor de moerbalken van de vloer en de twee schuin oplopende nissen. Deze nissen lijken veel op lichtopeningen waaraan de doorgang naar buiten ontbreekt. Het lijkt heel wel mogelijk, dat de vloer van de tweede fase ruim een meter hoger ligt dan de oudste, gelet op het niveau van het binnenplein dat juist boven de muurkast uit de eerste fase ligt. Concrete bewijzen voor een oudste vloer op het binnenpleinniveau zijn er echter niet.

Donjon

Tamelijk vrij in het kasteel stond de donjon die nooit een verbinding heeft gekregen met de woongebouwen van het kasteel. De donjon had weliswaar een ingang op de begane grond (binnenplein) hetgeen militair minder gunstig was dan een ingang op de verdieping, maar de ingebouwde waterput maakte hem wel tot een laatste toevluchtsoord als de rest van het kasteel al aan de vijand was prijsgegeven. Mialaret weet te melden, dat de donjon een bakstenen koepelgewelf had op 8 ongeprofileerde straalribben. Uit verklaringen van de familie Willems (eigenaars) en van Renaud blijkt dit gewelf de beganegrondruimte overdekt te hebben.

Poorttoren

Vrijwel zeker is de poorttoren de opvolger van een goed verdedigbare toegang in de zuidmuur naast de donjon. Voor onwelkome gasten was de positie van de poort, beheerst door de donjon, zeer bedreigend. Toen men besloot de ringmuur te bouwen, moest de poort mee verplaatst worden naar buiten toe. Daartoe werd een poorttoren noodzakelijk. Vooral de frontmuur daarvan werd

zwaar gebouwd; de zijmuren, opgaand naar het vierkante kasteel werden veel lichter uitgevoerd. De laatste stukjes tegen de donjon en de zuidmuur aan waren zo licht, dat daaroverheen mogelijk spaarbogen aansloten op de donjon en de zuidmuur. Het vrij hoge doorgangsniveau van de poort was verdeeld in een noordelijke ruimte met haard en een zuidelijke – veel kleinere – ruimte met de klapbrug-deur combinatie. Door overleg met de heren Berends en van Straalen werd duidelijk, dat het een poort geweest moet zijn van hetzelfde type als in de kastelen Baarlo en Horn. Bij het ophalen viel het brugdek voor de ingang en de andere zijde van de liggers met contragewichten in de sleuven in de muur.[30]
Vanuit de achterste ruimte liep waarschijnlijk een trap omhoog naar het binnenplein. Het lijkt dan voor de hand te liggen dat het plafond van die achterste ruimte zich 4 meter boven het vloerniveau bevond. Daarboven is heel goed nog een verdieping denkbaar waardoor de weergang van de poorttoren op dezelfde hoogte kon uitkomen als die van het vierkante kasteel.

Ringmuur

De ringmuur die koud tegen de poorttoren aangemetseld is, heeft men vrij diep gefundeerd; op één plaats aan de zuidkant is hij tot onderaan vrij gegraven en bereikte hij 14.50 m + NAP. Dat is ruim 2 meter hoger dan het huidige gebruikelijke Maas-peil. Omdat de grachten diep waren en de muur een grondkerende functie had, heeft men de ringmuur diep en massief gefundeerd met toevoeging van steunberen. Waar het echter riskant was om de fundamentsleuf voor de muur zo diep uit te graven in verband met ondermijningsgevaar voor het vierkante kasteel, heeft men dat dan ook niet gedaan. Dit geldt zeker voor de Maaszijde. Nog slechts één van een reeks spaarbogen was daar overgebleven en deze lag zo ondiep, dat de ontbrekende spaarbogen welhaast zeker door de Maas weggespoeld zijn. Bij de noordoosthoek ontwaren we nog een dubbel stuk ringmuur. Waarschijnlijk had de Maas daar al eens een stuk van de ringmuur weggeslagen waarna men er een herstelling langsgezet heeft. Op het niveau waarop wij de muur meestal aantroffen (ca. 18.50 + NAP) was hij slechts 60 cm dik zodat het niet waarschijnlijk lijkt, dat hij meer dan 3 meter hoger is geweest. Merkwaardig genoeg is dat het niveau van de poortingang; vanaf de brug kon men welhaast achter de ringmuur kijken! Men zal dit probleem destijds wel onderkend hebben en er een passende oplossing voor hebben gevonden. De hoefijzervormige torens aan de westzijde waren een stuk hoger dan de ringmuur getuige hun grotere funderingsdikte en een trapje bij de noordelijke van de twee.
In het profiel aan de Maas-zijde (afb. 6) tenslotte zien we nog een insteek aan de binnenzijde van de ringmuur, net

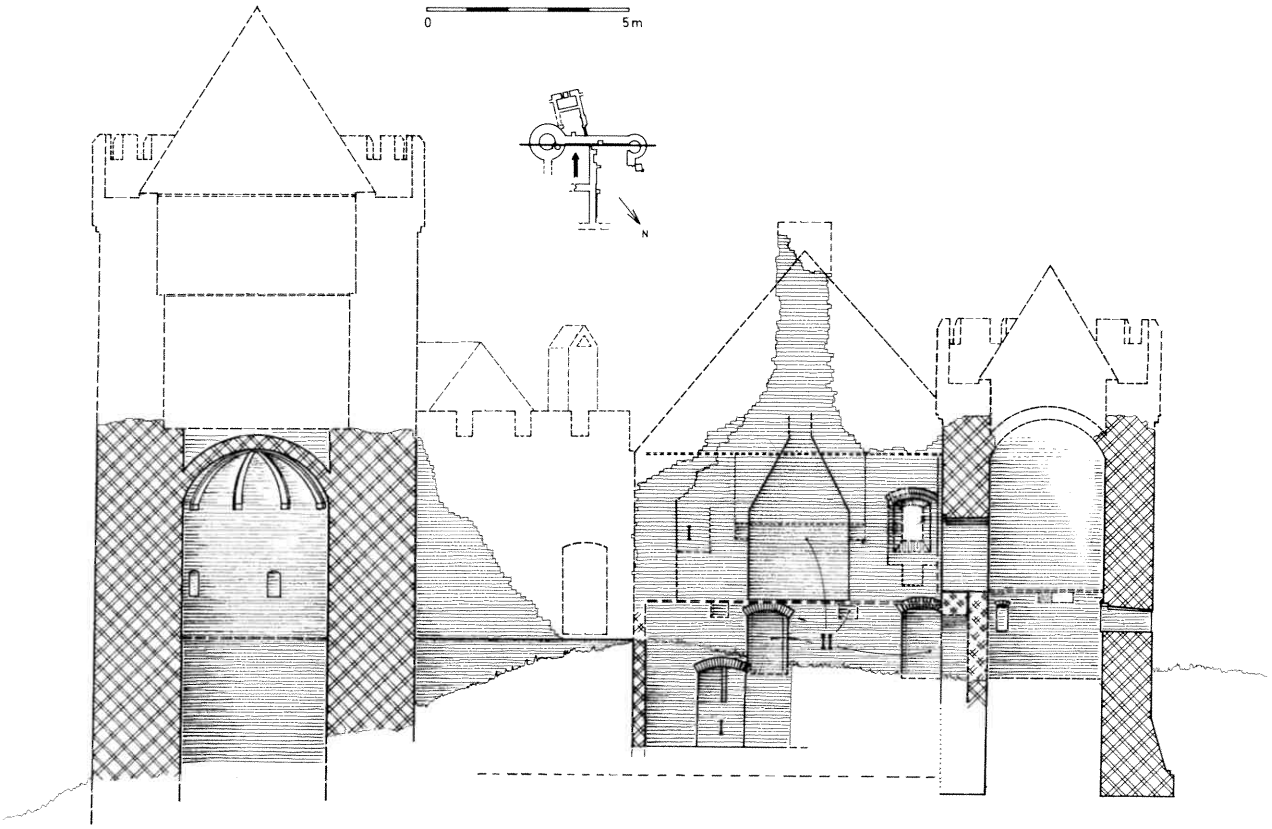

Afb. 9. *O-W doorsnede. De ingevulde delen stonden nog tot najaar 1944 (zie afb. 1). Elementen uit twee hoofdfasen (I en II) zijn onderscheiden; meer dan dat was niet verantwoord. Onderbroken lijnen geven de mogelijke reconstructie weer.* (tek. J. E. Dilz).

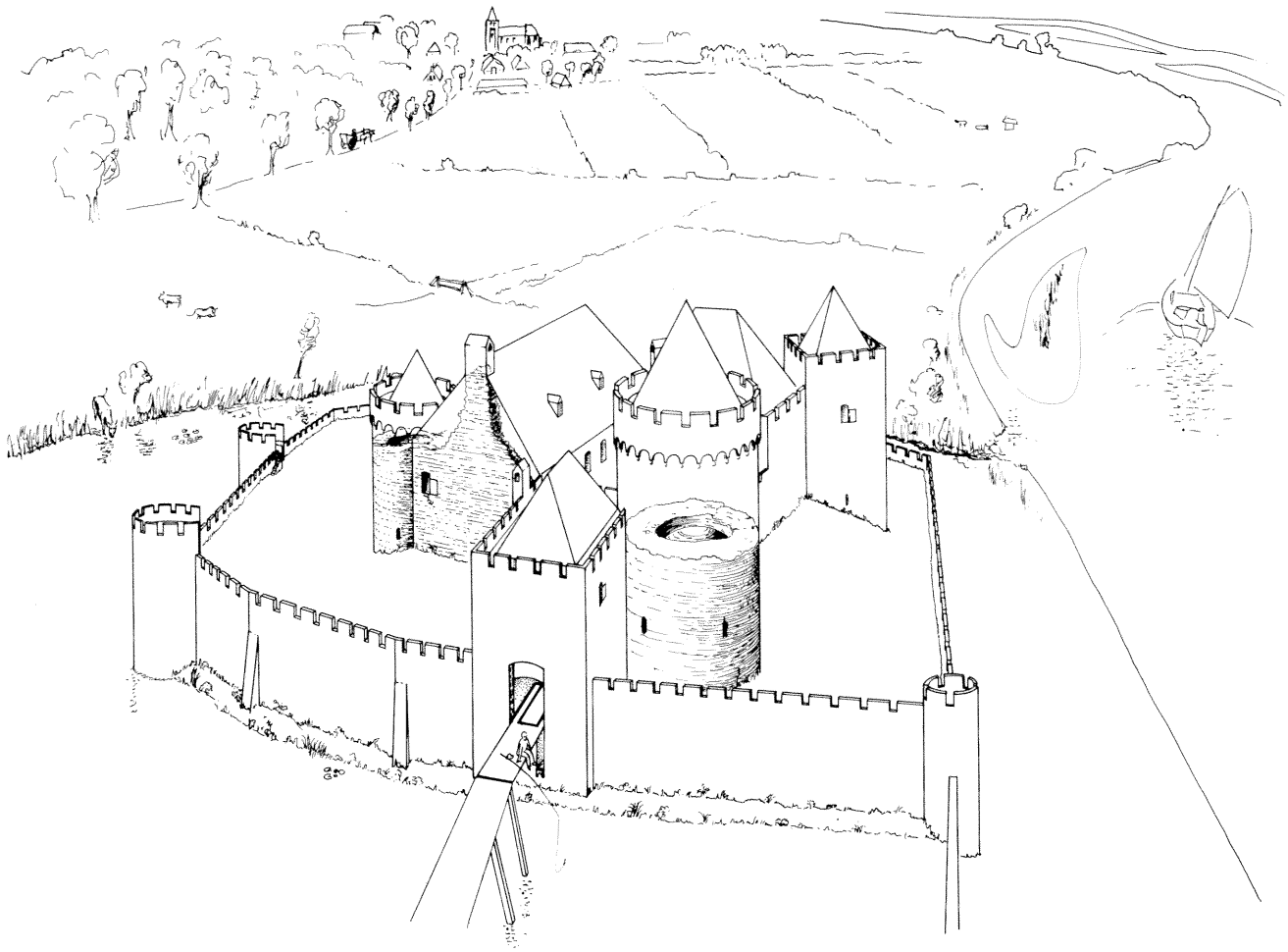

Afb. 10. *Zou Hendrik van Gemen zijn kasteel van rond 1450 hierin herkennen?* (tek. J. E. Dilz).

langs een kalkpuin-bed . Het is verleidelijk om hierin een verhard grondkerend niveau te zien met daarlangs een palissade. De insteek had namelijk een humeuze inhoud. Deze mogelijke palissade kan de voorganger van de ringmuur geweest zijn.

Grebben-Millen

Degenen die de ruïne van kasteel Millen kennen zullen waarschijnlijk het gevoel hebben, dat Millen (het oudste) en Grebben op elkaar lijken. Het zou ook wel aannemelijk zijn als Willem II van Millen het concept van zijn stamburcht geheel of gedeeltelijk heeft gebruikt voor de bouw van Grebben.
De vraag is echter hoe Millen er rond 1310 uitzag. De motte zal er toen wel geweest zijn, maar de ronde toren dateert volgens Renaud uit de jaren rond 1365 en toen was Willem al 37 jaar dood. De ovale muur op de motte van Millen lijkt een herstel van een fase die ouder is dan Grebben. De buitenste ringmuur die bij Millen eerst rond 1450 ontstond, valt buiten een vergelijking met Grebben. De aanwezigheid van ringmuren bij beide kastelen wijst slechts op een algemene trend in de kastelenbouw uit een tijd waarin er geen personele banden meer waren tussen Millen en Grebben.[31]
Indien de donjon van Millen als het herstel van een vrijwel identieke voorganger opgevat mag worden, dan kunnen we misschien met recht stellen, dat Willem II van Millen wat dat betreft naar zijn stamslot heeft gekeken. Of Willem de 'motte' ook uit Millen overnam is niet te zeggen. Denkelijk heeft hoog Maaswater Willem niet veel keus gelaten.

Herbouw?

Rond 1623 heeft de kleinzoon van Diederik van der Lip genaamd Hoen met herbouwplannen rondgelopen, gezien de plattegrond die daarvoor gemaakt is (afb. 5). Bij een nauwkeurige vergelijking van de opgravingsplattegrond met die van 1623 blijkt in ieder geval, dat er van die herbouwplannen niet veel terechtgekomen is: zo ontbreekt de fundering voor de traptoren op het binnenplein en het spiltrapje bij de kleine ronde z.w. toren heeft men wijselijk niet in de dunne muren uitgehakt. Toch zijn er wel elementen in het veld te vinden die niet middeleeuws zijn. Hierboven werd al melding gemaakt van

een ophogingspakket in de noordoosthoek, dat laat 16e eeuws of jonger materiaal bevatte. Ten noorden van de kleine ronde toren is een restant te vinden van een wenteltrapje dat tegen de buitenzijde van de westmuur van de vierkante burcht leunde en zo het schootsveld vanuit de kleine ronde toren heel ernstig aantastte. Ook het gedeelte van de zuidmuur dat tegen de donjon opliep is afwijkend; het is een vulmuur die mogelijk met een herstelfase in verband te brengen is.

Als de veronderstelling van een herstelpoging rond 1623 juist is, dan heeft het er alle schijn van, dat die herstellingen nooit voltooid zijn tijdens de woelige laatste jaren van de 80-jarige Oorlog. De boerderij op de voormalige voorburcht die waarschijnlijk niet toevallig uit 1648 dateert, zou dan voortaan het huis Grebben gaan heten.

Voorjaar 1987, J. E. Dilz.

Afb. 11. *Tot de nazomer van 1944 stond er nog een flink stuk van de ruïne. Veel bouwhistorische gegevens zijn met de verwoestingen in de laatste oorlogswinter verloren gegaan. Alleen de maatvoering is nog uit deze foto af te leiden (zie afb. 7 en 9).* Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).

Noten

[1] Archief abdij Averbode sectie 1 charter 286. De heer Flokstra uit Venray vond het bewijs voor vereenzelviging van Heinricus de Grebben met Heinricus van Gelre in Averbode.
[2] Jappe Alberts W. Geschiedenis van Gelderland, 's-Gravenhage 1966, dl. I p. 40.
[3] Rosenkrantz Ed. Grubbenvorst bij Venloo en Millen bij Nieuwstad, in Maasgouw 17, 12e jrg. 1890 pp.65-67.
[4] Rosenkrantz p. 65.
[5] Rosenkrantz pp. 65-66.
[6] Aders G. (Inventare nicht-staatlicher Archive) Urkundenbuch und akten der Neuenahrer Herrschaften und Besitzungen, Alpen, Bedburg, Hackenbroich, Helpenstein, Lennep, Wevelinghoven und Wülfrath sowie der Erbvogtei Köln. Köln 1977 no. 93.
[7] Aders no. 643 b.
[8] Besteman, J. C. Mottes in the Netherlands, a provisional survey and inventory. In: Liber Castellorum, red. Hoekstra T. J, Janssen H. L. en Moerman Ingrid W. L. pp. 40-59.

[9] Schilfgaarde A. P. van Archief van het huis Bergh, Arnhem 1929, regest 6 inv. nr. 6929.

[10] Schilfgaarde A.H.B. inv. nr. 6931.

[11] mej. L. van Tongerloo uit Utrecht heeft jarenlang gewerkt aan een onderwerp over de Utrechtse kanunniken; zij is goed op de hoogte van de Utrechtse geestelijkheid in de middeleeuwen. Zij kende de deken van Emmerik niet.

[12] Zie noot 9.

[13] Dankzij speurwerk van Mej. J. Stoel uit Lomm is een stukje rekening betreffende kasteel Grebben uit het archief van kasteel Arcen tevoorschijn gekomen.

[14] Overzichtje van de schulden van de Van Wevenlinghovens:

jaar	bedrag	schuldeiser
1387	100 oude schilden	Wicker van Oy
1391	300 gelressche gld.	Frederik van Bergh
1393	100 rijnse gld.	Herman van Randenrode
1407	tot 3000 gld.	Willem van Broeckhuyzen
1416	verpanding van de tol	aan Johan Vleck van Kaldenbroek
1418	800 gld. uit korentiend	Alart van Broichusen
1419	—	Hendrik Schenk van Nydeggen
1422	1400 gld.	„ „ „
1425	6000 gld,.	Alard van Broekhuizen
1426	300 gld.	Hendrik Schenk van Nydeggen

[15] Aders no. 125.

[16] Aders no. 72.

[17] Aders no. 125. Kohl W. (Inventare nichtstaatlicher Archive) Rheinische Urkunden aus dem gräflich Landsbergische Archiv, Essen 1962, no. 131.
Escaille H. l. Les fiefs du haut quartier de la Gueldre in: Publications Limbourg XXXI 1894, p. 159.

[18] Nettesheim, F. Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern, Kevelaer 1963, p. 170.

[19] Keuller, L. J. E. geschiedenis en beschrijvingen van Venloo, Venlo 1843, p. 43.

[20] .In het artikel over Drie grafzerken te Afferden (Publications Limbourg 1885, p. 104) staat jet jaartal 1517 voor de verkoop van Grubbenvorst; J. S. van Veen schreef daarentegen een correctie en volgens hem was het 1515 (Maasgouw 1920, p. 11).

[21] Inventaris van het archief Hoensbroek op Schloss Haag bij Geldern no. 2022.

[22] Inventaris Hoensbroek no. 2023.

[23] Escaille, Fiefs p. 159.

[24] Ferber H. Geschichte der Familie Schenk van Nydeggen, insbesondere des Kriegsobristen Martin Schenk van Nydeggen. Köln und Neuss 1868, pp. 105-105.

[25] De Jong, Oud archief van de gemeente Nijmegen, IV; brievenlijst p. 153 no. 2077.

[26] Inventaris Hoensbroek no's 1979, 1980, 1983, 1986, 1987, 1991, 1997.
H. S. A. Düsseldorf, Familien-archiv Wylich Lottum Depositum 2 VII p
Hersschaft Hueth 185 fol 03 ro en fol. 28-29

[27] Inventaris Hoensbroek 1995 en 1997.

[28] Inventaris Hoensbroek 2027.

[29] Mialaret J. H. A. Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Den Haag 1937 pp. 70-71 foto's 123 en 124.

[30] Bulletins K.N.O.B. 1964 p.l ev. en 1975 pp. 201-203.

[31] Renaud J. G. N. Verslag opgravingscampagnes op Millen. In Arch. Nieuws in Bulletin K.N.O.B. 1961, pag. 186.

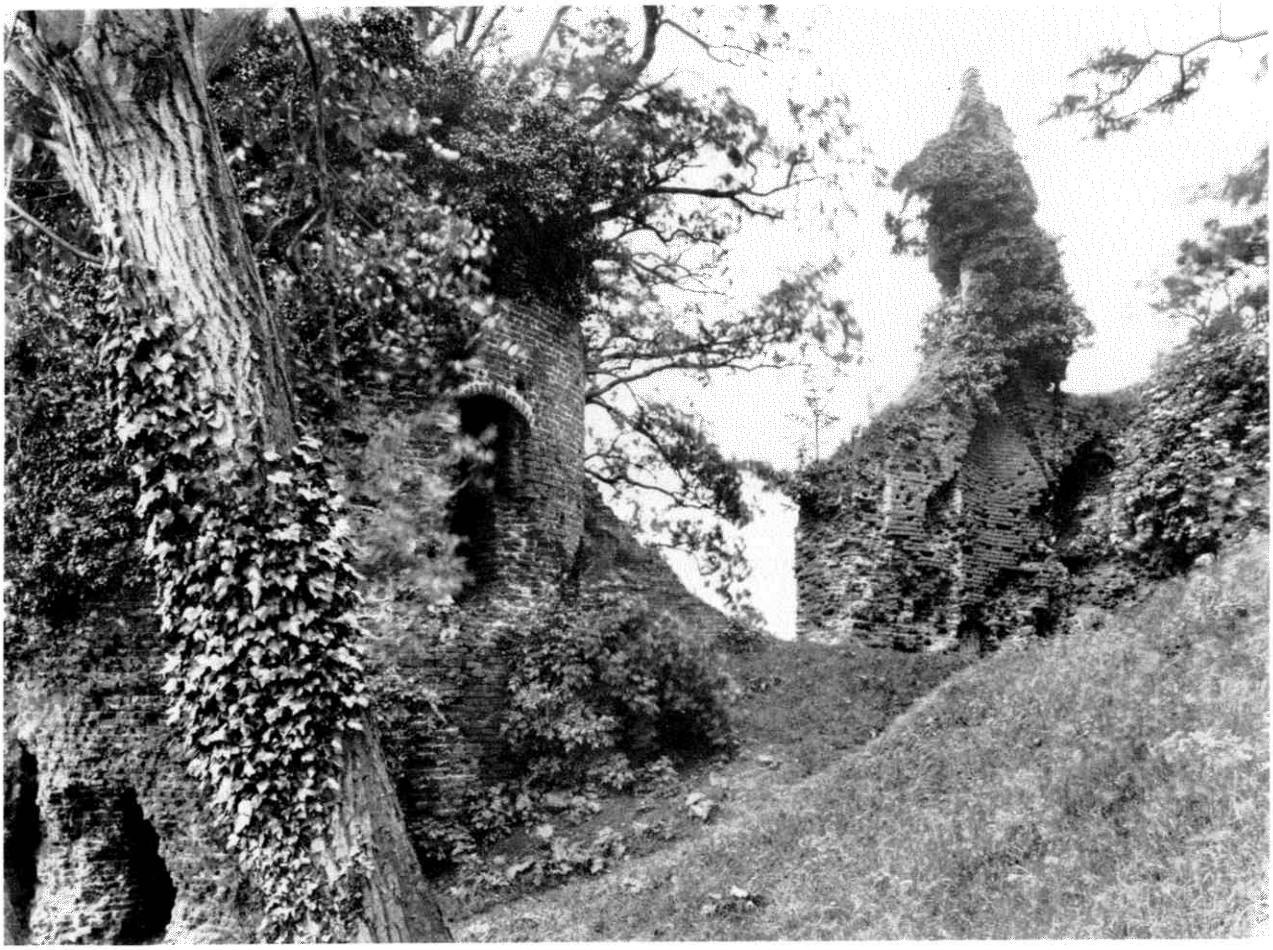

Afb. 12. *Bouwvallen van het Gebroken Slot vóór de Tweede Wereldoorlog.* Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

In Memoriam A. I. J. M. Schellart

DOOR

J. G. N. RENAUD

De 15e september zou Phons Schellart 80 jaar geworden zijn, indien hij niet op 8 juli overleden was. Zo langzamerhand was het tot de grote kring van zijn vrienden doorgedrongen, dat een volledig herstel van de ziekte die hem in het voorjaar van 1986 overviel, uitgesloten moest worden geacht. Zoals vrijwel altijd heeft ook in dit geval de dood ons toch nog verrast. Misschien wel, omdat we tegen beter weten in maar niet in hem wilden geloven. Maandag de 13de juli hebben de familie benevens een aantal goede vrienden en bekenden afscheid van hem genomen. Een ervaring, die we niet licht zullen vergeten. Muiderberg is nog zo'n vredig dorp; geen razend verkeer aan de palen van het kerkhof. Zoals het betaamt wandelden we langzaam achter hem aan. 'Achter het stoffelijk overschot' behoort men hier te schrijven. Maar, Phons was nog zo levend voor ons. De meesten hadden meer het gevoel hem te begeleiden, zij het dan ook op zijn laatste tocht. Veel zonlicht over de dorpsstraat en de paden van het kerkhof, gevat in overvloedig groen. Bomen met tjilpende vogels, bloemen en verstilde, wat onzekere mensen.

Toch ook geladen met een bezonnenheid, zoals hij die zelf altijd uitgestraald heeft, ook tijdens zijn ziekte. Eigenlijk nooit ongeduldig, hoe moeilijk hem het spreken soms ook viel. Het was alles in zijn stijl, in een atmosfeer van aanvaarding van datgene, wat over hem gekomen was.

Wie zich in Phons' leven verdiept, moet tot de erkenning komen dat hij haast ongelooflijk veel tot stand heeft gebracht. Zijn liefde voor het kasteel demonstreerde zich al vroeg; Vader Schellart stimuleerde die zoals het vaders betaamt. Hij ging met zijn zoon naar Muiden en kocht hem waarschijnlijk zijn eerste prentbriefkaarten van een kasteel. Overigens verslond de jonge Phons 'Het slot op den Hoef' en 'Fulco de Minstreel'. Misschien had Vader Schellart de grootste moeite om het niet voor jonge ogen geschikt geachte werk van Oltmans – De Schaapherder – binnen het veilig bereik van zijn boekenkast te houden.

En overigens gingen de zaken zoals het behoort; op de daartoe bestemde leeftijd volgde Phons een bouwkundige opleiding; in dit verband zal het niet verbazen, dat hij nog aan de restauratie van het Prinsenhof in Delft heeft gewerkt.

Wereldoorlog II maakte een eind aan dit soort activiteiten en Phons vond een onderkomen bij het distributieapparaat. Een functie, die hem een heel redelijke persoonlijke vrijheid waarborgde. Een echte stoelvaste bureauman is hij dan ook nooit geworden.

Zijn belangstelling voor kastelen bracht hem als spoedig in aanraking met de kort voor de Oorlog aangetreden nieuwe directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Jhr Dr. E. O. H. van Nispen tot Sevenaer. Niet zó verwonderlijk, wanneer men in aanmerking neemt dat Dr. van Nispen reeds in 1937 een brochure samenstelde, onder de naam 'De Nood onzer Kasteelen'. Hij was het ook, die ons in 1942 verblijdde met een boekje in de bekende Heemschutserie 'Nederlandsche Kasteelen'. We mogen dit werkje beschouwen als een eerste poging om de kastelen nu eens te benaderen als verschijnselen uit de architectuurgeschiedenis.

Ik denk, dat Van Nispen Phons en mij met elkaar in contact heeft gebracht. We wisten toen nog niet, hoe belangrijk dit moment voor ons beider leven zou worden. Een beetje verwonderd bedenk ik hierbij, dat wij elkaar zelfs als jongens best nog wel eens voor de voeten gelopen hebben. Het ouderlijk huis van Phons stond enige tientallen meters van de Delflandsche School aan de Grindweg – nu Prinses Mariannelaan – te Voorburg, waar ik in 1921 in de 4de klasse terecht kwam. Nee, we zaten niet op dezelfde school, dat nét niet.

Het ontgaat mij een beetje, hoe levendig onze betrekkingen in oorlogstijd zijn geweest. We zullen het niet erg druk ermee gehad hebben, denk ik. Maar na de oorlog werd in 1945 de Nederlandse Kastelen Stichting opgericht; eigenlijk in hoofdzaak als beheers-instituut van geconfiskeerd vijandelijk vermogen. Langzamerhand echter veranderde de stichting – ongetwijfeld mede onder invloed van raadsleden als Van Nispen tot Sevenaer – van karakter en ging uit op het werven van begunstigers. Het zal ook op zijn instigatie geweest zijn dat Schellart met kol. P. J. Droog en P. H. Pelser samen in 1955 een boekje publiceerde, getiteld 'Kastelen in Nood'. Samengesteld in opdracht van de Raad van Beheer van de Ned. Kastelen Stichting, lezen we op het titelblad.

Het is daarom niet zo onverwacht, dat Phons in 1956 in de Raad van Beheer werd opgenomen. Ook niet, dat we hem daarin als spoedig als medewerker van de directeur

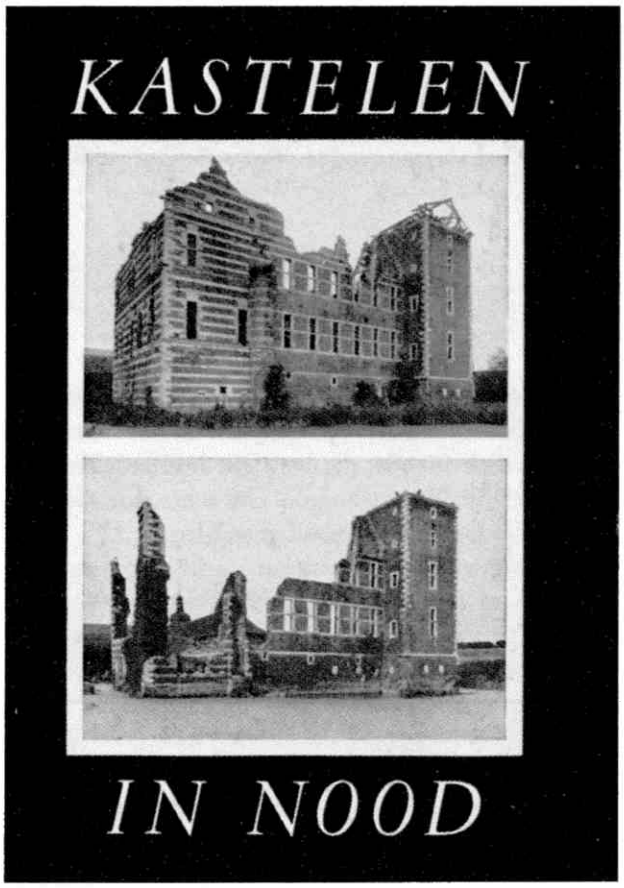

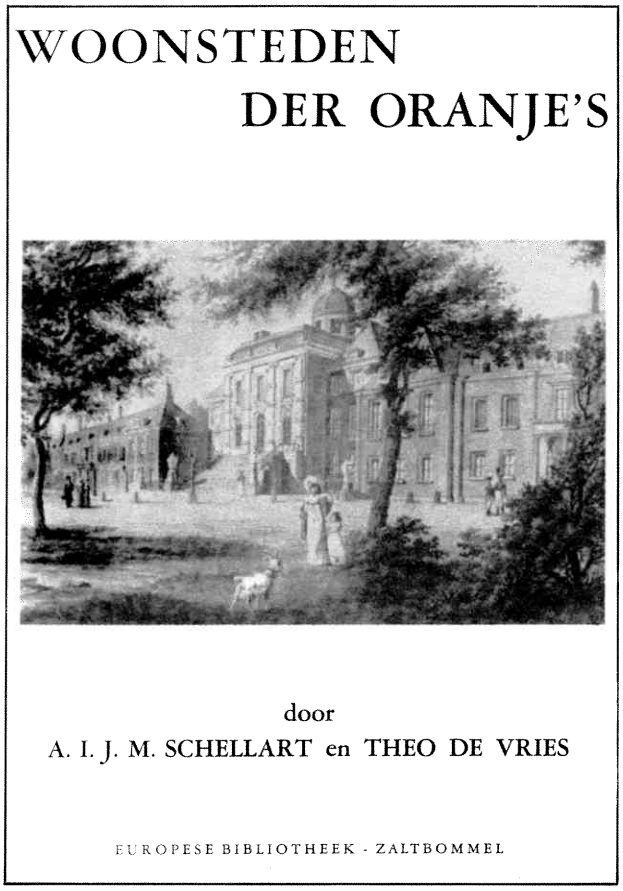

Uitgaven waaraan A. I. J. M. Schellart een groot aandeel heeft gehad.

J. H. E. baron van Nagell terugvinden. Wellicht min of meer geïnspireerd door ontwikkelingen in het Internationales Burgen Institut ontwikkelde Phons plannen om de N.K.S. tot iets meer dan een beheers-instituut om te vormen. Ik herinner mij onze animerende gesprekken over de noodzaak, om bij de begunstigers wat meer inzicht te ontwikkelen ten aanzien van het militair en maatschappelijk verschijnsel kasteel. Op zijn voorstel werd in de vergadering van 18 december 1956 het besluit genomen om te beginnen met het voorjaar 1957 jaarlijks een 'Kastelendag' te organiseren.

Dit evenement vond plaats op 27 april 1957 in de Rolzaal op het Binnenhof. Met zo'n pleitbezorger als Phons had ik mij niet aan actieve medewerking kunnen onttrekken en me laten strikken voor een lezing over mijn al jaren lopend onderzoek naar de bouwgeschiedenis van verschillende kastelen.

Reeds op die eerste Kastelendag werd het volkomen duidelijk, hoe groot het aandeel was dat zijn echtgenote in de totstandkoming en vooral de uitvoering van zijn talrijke plannen had. De organisatie van de excursies kwam voor het grootste deel in haar handen te liggen en tijdens de tochten fungeerde Mevr. Schellart als de zeer beminlijke alom aanwezige steun en toeverlaat.

Kennelijk heeft Phons zich mede onmiddellijk ingezet voor het opvijzelen van het Jaarverslag. Dat over 1956, uitgekomen in 1957 draagt het stempel van zijn bemoeienissen. We vinden er een goed verslag van de excursie, verlucht met foto's en plattegronden. Voorts treft men er samenvattingen aan van de lezingen, op de 'Kastelendag' gehouden. Tenslotte bracht een rubriek 'Belangrijke Berichten' het wel en wee van een tiental kastelen onder de aandacht van de begunstigers van de N.K.S.

Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst, moet Phons gedacht hebben. In 1959 kwam hij met een plan voor een tekenwedstrijd. Dank zij de medewerking van tekenleraren en geschiedenisleraren op de middelbare school sloeg het initiatief warempel aan; het gelukte om de middelbare schooljeugd een behoorlijke productie te ontfutselen. De actie werd gesponsord door de B.P.M. – de oliemaatschappij waar Phons zijn dagelijks brood verdiende – terwijl de organisatie in handen lag van zijn vriend Theo de Vries; een journalist, die regelmatig in o.a. de Gooi- en Eemlander over kastelen schreef.

Op 12 november 1960 vielen de inzendingen op het Muiderslot te bewonderen en vond de uitreiking van de prijzen plaats. De chef van de afdeling van het Departement, waaronder de Monumenten ressorteerden – Mr.

F. P. Th. Rohling – was daartoe expresselijk uit 's-Gravenhage overgekomen.
De taak van de Jury was geen gemakkelijke geweest; er vielen zo'n 600 inzendingen te beoordelen. Gelukkig veroorloofde het royale gebaar van de Oliemaatschappij de toekenning van drie hoofdprijzen, provincieprijzen, en een grote hoeveelheid 'aanvullende' prijzen. We hebben het alles dankbaar aanvaard, zonder ons erg bezig te houden met de energie die Phons er in moet hebben gestoken om zijn 'bazen' over te halen tot een dergelijk genereus gebaar.
Waar zouden die bekroonde kastelentekenaars gebleven zijn, denk je wel eens. Speelt het Nederlandse kasteel nog een – al is het dan ook maar een bescheiden – rol in hun leven. Ik meen te weten, dat er een bepaalde relatie met de hoofdprijswinnaar is blijven bestaan.
Via deze tekenwedstrijd had Phons de gelederen van zijn actieve medestrijders in de Nederlandse Kastelen Stichting haast ongemerkt versterkt. Hij had bovendien wel degelijk een functie voor hem; in 1961 zien we Theo de Vries aantreden als officiële perschef van de N.K.S. Het mag geen verwondering baren dat in ditzelfde jaar 1961 de plannen werden ontwikkeld voor de uitgave van een reeks monografieën betreffende opengestelde Nederlandse kastelen. De bekende Engelse blauwe boekjes, uitgaven van het Ministry of Public Buildings and Works, hebben ongetwijfeld min of meer als voorbeeld gediend.
Het jaar 1962 werd een heel belangrijk jaar, waarin op verschillende sporen ontwikkelingen in gang werden gezet. De gestadig groeiende bibliotheek en de documentatie van de Schellart's deden het verlangen ontstaan, om de zaken in een – hopelijk nog verre – toekomst bij elkaar te houden; de meest geëigende vorm daarvoor bleek een afzonderlijke stichting. Aldus ontstond de Stichting Kastelen Documentatie.
Voltrok zich dit gebeuren aan de periferie van de Ned. Kastelen Stichting, binnen deze organisatie hebben Phons Schellart en Theo de Vries, geestdriftig gesteund door baron van Nagell, de instelling van een bijzondere leerstoel voor Kastelenkunde bepleit. Het bestuur had er overigens geen moeite mee de instelling van deze leerstoel in unanimiteit te steunen. En zo kwam het tot de eerste stappen op een overigens nog lange weg.
Last but not least voltooide Schellart een monografie – Ronde Burchten – die een begin vormde van een reeks, uitgegeven door de S.K.D. Hierin heeft Mevr. Schellart wel een zeer werkzaam – in de volstrekte betekenis van het woord – aandeel gehad. Haar nooit aflatende hulp heeft hem op den duur mogelijk gemaakt na de verhandeling 'Ronde Burchten' de woontorens, de spiekers en duivetorens, alsmede de slotkapellen onder de loupe te nemen.
Het Internationales Burgen Institut heeft altijd Phons' grote belangstelling gehad. We zien hem dan ook direct inspringen, wanneer deze organisatie in moeilijkheden

Stofomslag van zijn laatste grote werk.

geraakt en haar zetel Rapperswil in Zwitserland moet opgeven. Wanneer dank zij de medewerking van het Departement de overstap van Bureau en Museum naar het kasteel Rosendael bij Velp in het verschiet komt, staat Phons gereed om de 'ontheemden' op te vangen. Vooral het museum heeft daarbij zijn liefdevolle aandacht. Dat op 29 mei 1963 een tentoonstelling uit het bezit van het I.B.I. – bestaande uit fotomateriaal en maquettes – kon worden geopend, was tot op grote hoogte te danken aan zijn inzet.
Al voordien waren er met behulp van zijn aanwijzingen in opdracht van de N.K.S. modellen gemaakt van Nederlandse kastelen, onder meer van het Muiderslot en van het kasteel Rechteren. De vier toen gereedgekomen maquettes hebben vanzelfsprekend hun plaats in deze tentoonstelling gekregen.
Phons bleef zich voor het museum op Rosendael inzetten; reeds in 1963 wist hij de N.K.S. te bewegen om de Hr. J. Ypey opdracht te geven tot het vervaardigen van een groot schaalmodel van 5 × 4 meter van de Doornenburg tijdens een belegering. Een opgave, die hem er toe bracht zich te oriënteren op het gebied van het speeltuig, dat ons terugvoert naar de middeleeuwen: figuurtjes van geharnste ruiters, boogschutters, blijden en andere belegeringswerktuigen. Die stoffering kon de belegerde Doornenburg toch niet ontberen.

Phons Schellart in gesprek met Tineke bij de aanbieding van zijn laatste werk Huizen van Oranje.

Met ingang van 1 mei 1965 volgde hij baron van Nagell op als directeur van de N.K.S. In dat jaar ook bracht hij, samen met Theo de Vries – de Perschef van de N.K.S., nietwaar – de uitgave van een boek, getiteld 'Woonsteden der Oranje's' tot een goed einde. De voorbereidingen tot het instellen van een bijzondere leerstoel vonden in dit jaar een bevredigende afsluiting. Het wachten was nu nog op het Kon. Besluit.

Zo langzamerhand was de N.K.S. aan zijn Tiende Kastelendag toe. De nieuwe directeur had in gedachten daar nu eens iets heel speciaals van te maken: in plaats van één dag organiseerde hij een bijeenkomst van 22 t/m 24 april in Vlaanderen. Een kijkje buiten de landsgrenzen, dat door de deelnemers bijzonder is gewaardeerd.

Op 30 november 1966 hield de lector, waarvoor de N.K.S. in de persoon van zijn nieuwe directeur zo lang geijverd had, zijn zogeheten Openbare Les. Helaas was het Phons Schellart niet vergund daarbij aanwezig te zijn. Weliswaar was hij reeds herstellende van een ernstige ziekte, maar toch nog niet in staat om de feestelijke gebeurtenis bij te wonen.

Wonderlijk snel was Phons overigens weer de oude en in de totstandkoming van het jaarverslag over 1966 herkent men opnieuw zijn hand. Misschien verscheen wel een lang gekoesterde wens aan de oppervlakte in de wijziging van de opzet; het jaarverslag krijgt de naam 'Jaarboekje' mee. Alleen al de omvang – 64 bladzijden – rechtvaardigt deze aanduiding ten volle. Daarnaast heeft Phons er

op gewerkt om de inhoud voor de kastelenfans interessanter te maken. Het wordt wel eens vergeten, dat de Jaarboekjes in het algemeen waardevolle gegevens bevatten voor de belangstellende en zelfs voor de onderzoeker. De teksten van de lezingen, aardig geïllustreerd, vormen vaak een bron van gespecialiseerde informatie.
In 1969 gelukt het eindelijk in samenwerking met de A.N.W.B. de reeks monografieën van de grond te krijgen. Als eerste in een lange reeks verschijnen de deeltjes *Heeze* en *Nemelaer*.
Zeer veel voorbereiding kostte de uitwerking van een idee, waarmee de directeur lang rondliep: het organiseren van vliegtochten die het ons mogelijk zouden maken om vele kastelen uit de lucht te kunnen bekijken. Op 11 maart 1967 hadden de liefhebbers al een voorproefje gehad van zo'n vliegtocht. Maar nu kreeg hij het toch voor elkaar meerderen deze bijzondere ervaring te doen ondergaan. Daarnaast vond hij nog tijd om samen met Theo de Vries de brochure 'Een en ander over kastelen' persklaar te maken. Zijn oliemaatschappij stelde hem bovendien in staat een kalender uit te geven, waar heel wat tekeningen van de in de kastelenkring beroemde tekenaar Roeland Roghman (midden 17de eeuw) werden gereproduceerd.
In mei 1971 ging zijn goede vriend Theo de Vries ons voor in 'het land waarvan geen terugkeer is', zoals een oude Babylonische sage het zo poëtische tot uitdrukking brengt. Gelukkig had de N.K.S. al sedert 1968 goede contacten met de Heer J. Besselaar – bekend uit de N.R.C. – zodat de verbindingen met de Pers niet verbroken werden.
De jaren rijen zich aaneen en Phons slaagt er telkens weer in nieuwe initiatieven te ontplooien. De Reizende Tentoonstelling, de Ruïne-Commissie, steeds weer nieuwe doelen voor de excursies, altijd opnieuw onverwachte onderwerpen voor de Kastelendagen; het zou niet eindigen, voordat hij in verband met zijn 70ste verjaardag volgens de statuten moest aftreden., Intussen bleef hij actief in de museum-commissie van het I.B.I. op Rosendael en zijn aandeel in de totstandkoming van de jaarlijkse tentoonstelling bleef groot.
Maar ook met die andere Europese club – het Colloque Château-Gaillard – onderhield hij nauwe banden. Deze groep organiseert om de twee jaar een symposium, waar onderzoekers hun nieuwste resultaten aan het geëerd publiek van deskundigen komen voorstellen. Nog lang hebben de heer en mevrouw Schellart deze symposia bezocht.
Zij laatste tour de force was het schrijven van 'Huizen van Oranje', uiteraard verwant aan het vroegere, met Theo de Vries geschreven boek. Zijn laatste werk heeft hem veel inspanning gekost; hij was merkbaar opgelucht toen het in 1985 uitkwam.
Met de Stichting Kastelen Documentatie bleef hij steeds bezig. Een fundamentele verandering kwam tot stand, toen dank zij een royale ondersteuning van het Prins Bernhard Fonds de nog in het bezit van de Schellarts zijnde bestanden – zeer veel boeken en een veelomvattende documentatie – door de Stichting kon worden aangekocht en veiliggesteld. Overigens bleef Phons de stichting steunen, door de royalties van zijn boeken en de netto opbrengst van zijn lezingen aan de stichting te schenken.
In het najaar van 1985 vertoonden zich verschijnselen, aanvankelijk slechts opgemerkt door opmerkzame ogen van zijn echtgenote. Tot voorjaar 1986 was hij nog druk met het museum van het I.B.I. en bezocht regelmatig – soms met moeite – het kasteel Rosendael. Maar in maart was hij niet meer in staat zelf terug te rijden naar Muiderberg. De laatste fase, die ruim een jaar zou duren, was ingetreden.
Wie nu zou menen, dat Phons met het bovenstaande tot in detail uitgetekend was, heeft het mis. Zijn woonplaats van vóór de Oorlog had hem in kennis gebracht met Paul Citroen en de contacten met deze fijnzinnige portretschilder hebben veel voor hem betekend. Hij tekende en schetste zelf heel verdienstelijk; zijn reisboeken bevatten vele staaltjes van aantrekkelijk tekenwerk.
Zijn belangstelling ging eveneens uit naar zo iets speciaals als het exlibris en lange jaren heeft hij veel met de Exlibris-kring van doen gehad.
Wij hebben het samen altijd zo druk gehad over kastelen, dat we elkaars liefde voor klassieke muziek pas laat ontdekt hebben. Een aanwijzing in deze richting had kunnen zijn, dat hij het zeer waardeerde te mogen behoren tot de Muiderkring en daardoor de kamerconcerten in de Ridderzaal te kunnen bijwonen. De muziek is hem tot diepe troost geweest in dat laatste jaar, waarin zijn sterk verminderd gezichtsvermogen hem het lezen belette. Dank zij de innerlijke kracht en de oneindige toewijding van zijn echtgenote heeft hij hieruit in zijn vertrouwde omgeving moed en troost kunnen putten.

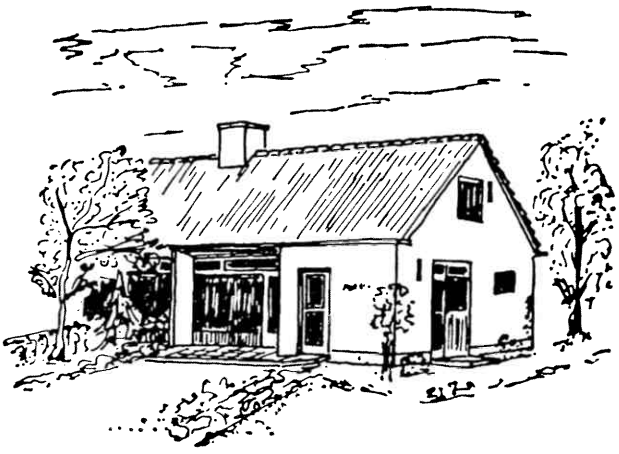

Petit Manoir te Muiderberg, naar een pentekening van Phons Schellart zelve.

Poortgebouw van Huis Doorn, waar de zetel van de N.K.S. gevestigd is.

De Nederlandse Kastelen Stichting
Ontstaan en ontwikkeling

DOOR

C. VAN EYSINGA

Als in november 1945 de Nederlandse Kastelen Stichting wordt opgericht, is dit te danken aan de visie en het initiatief van de Minister van Financiën, Lieftinck, de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Van der Leeuw en het tweede-kamer-lid Van der Goes van Naters. Het is opmerkelijk, dat zij vlak na het beëindigen van de oorlog in een Nederland, dat zieltogend overeind trachtte te komen en waar kastelen bepaald niet onder de prioriteiten konden worden gerekend, toch hebben ingezien dat er gehandeld moest worden. In de eerste plaats moesten die kastelen, die als vijandelijk vermogen aan de Staat der Nederlanden waren toegevallen beheerd worden en moest hen een nieuwe bestemming bezorgd worden. Dan waren er kastelen die oorlogsschade hadden opgelopen, terwijl het gehele kastelenbezit van Nederland en met name de particuliere eigendommen met minstens vijf jaar achterstallig onderhoud had te kampen, terwijl de negatieve gevolgen van de crisisjaren voor de oorlog ook nog hun sporen hadden achtergelaten.
Om in al deze nood te voorzien of althans de helpende hand te bieden werd de N.K.S. opgericht, en een politiek gevoerd, die het mogelijk maakte in te grijpen in acute gevallen en werd een klimaat geschapen, waarin mogelijkheden geboden werden om kastelen te bewaren als erfgoed van de Nederlandse cultuur. Deze in 1945 gegeven aanzet werkt tot op heden door op een manier, die Nederland op dit punt doet voorop lopen in Europa. De regelingen op het gebied van successie, schenkingen aan Stichtingen, de onderhouds- en restauratiemogelijkheden voor kastelen én parken, hoe bediscussiëerd en hoe ook voor verbeteringen vatbaar, zijn opgebloeid op de culturele en politieke concensus, die in 1945 gestalte kreeg bij de start van de N.K.S.

De kastelen behoren tot de oudste cultuur-uitingen. Zij behoorden tot de eerste stenen bouwsels in de middeleeuwen. Op politieke of strategisch gewichtige punten ontstonden zij tot steun voor de landsheer. Er tussendoor bouwden de locale heren hun havezathen, borgen, stinzen (steenhuizen) soms in een opvallende kleinschaligheid.
Het Nederlandse erfrecht werkte versnipperend, hoewel het Fideï-commisaire recht tot in de 19de eeuw deze versnippering vaak tegenging.

Ook na de middeleeuwen blijft het bescheidene van kastelen en historische huizen opvallen. De Republiek kende niet de beloningen met titels en goederen, die in de Monarchieën normaal waren, terwijl ook de Calvinistische en Doopsgezinde inslag een zeer matigende invloed had op het tonen van rijkdom in overdadige bouwwerken. Opmerkelijk is dat, waar men onder Willen III tegen Engeland gaat aanleunen of in de 18de eeuw tegen het Heilige Duitse Roomse Rijk, dadelijk titels, fortuinen en huizen bergopwaarts gaan.
Bentincks, Rheedes, Keppels, Rechterens, allen behoren tot de noblesse non titré, brengen het dan tot grafelijke en zelfs hertogelijke titels met daarop afgestemde paleisachtige Huizen, terwijl blijkbaar ook de fondsen nodig voor bouwactiviteiten ter beschikking kwamen.
Inmiddels staan de grote handels-vermogens, in de gouden eeuw veelal via de V.O.C. opgebouwd, klaar om hun fraaie huizen te bouwen lang de Vecht, in Kennemerland en elders of om oude heerlijkheden met hun kastelen en 'Huysen' over te nemen van de in aantal teruglopende riddermatige families.
In Groningen en Friesland zijn de bouwers en bewoners van de borgen en staten lieden suo iure, zonder een formele band met een landsheer; elders zijn naast de grote landsheerlijke strategische burchten er vaak de kastelen en havezathen met feodale banden met hoger gezag. Na de komst van de renaissance in de 16e eeuw komt overal naast de jurisdictie, de militaire en bestuurlijke taken ook de cultuur een rol spelen. Het niveau stijgt, er wordt gestudeerd en naast en met het stedelijk patriciaat worden de kasteel-bewoners cultuur-dragers, verzamelaars, soms kenners en in elk geval afnemers van kunstenaars als schilders, edelsmeden, meubelmakers en architecten. Dit mede maakt het kastelenbezit tot een monument van cultuur in de ruimste zin van het woord – in huis – het huis zelf, en niet te vergeten tuinen en parken rondom.

Vrijwel alle Middeleeuwse strategische kastelen zijn in handen van de Staat gekomen, vele tientallen grotere kastelen en historische huizen worden gebruikt als Raadhuis, Hotel, Bureau, School, Internaat en dergelijke of zijn ondergebracht bij Regionale en Nationale Instellingen als Natuurmonumenten of een provinciale kastelenstichting. Zij vormen ongeveer de helft van het Histo-

Huis Dever rond 1640 naar een tekening van Roeland Roghman. Sinds het midden van de 19e eeuw een ruïne. Huis Dever onder Lisse behoorde tot de kastelen, die na de Tweede Wereldoorlog onder het beheersinstituut vielen.

rische Huizen-bestand, terwijl de ± 200 andere kastelen en huizen nog in particuliere handen zijn of ondergebracht in stichtingen tot instandhouding van het oude familiebezit.

Toen in 1945 de ruim 400 Historische Huizen en kastelen in Nederland na 10 jaar crisis, 5 jaar oorlog gevolgd door de vermogensaanwasheffing en de heffing ineens op vermogens, wankelden op de rand van de afgrond, en toen zij bepaald niet boven aan de lijst van prioriteiten stonden, werd toch op 28 november 1945 de N.K.S. opgericht. De briefwisseling uit die dagen getuigt van de grote zorg die initiatiefnemers hadden over deze materie. Minister Van der Leeuw installeerde die novemberdag de Raad van Beheer. Het belang wat aan de kastelen werd gehecht blijkt weel uit de samenstelling van de Raad van Beheer:
De heren:
Röell, hoofddirecteur van het Rijksmuseum, voorzitter.
Dubois, namens de Minister van Financiën
Van der Goes van Naters, lid tweede kamer.
Van der Haagen, namens de Minister van O.K. en W.
Van Nispen tot Sevenaer, Directeur Rijksbureau Monumentenzorg.
Six van Hillegom, voorzitter Hendrick de Keyzer.
Staring, kunsthistoricus en eigenaar van de Wildenborgh.
Van Steyer, directeur van Staatsbosbeheer
Van Tienhoven, voorzitter van Natuurmonumenten.
Van Heemstra, Commissaris van de Koningin in Gelderland en voorzitter Vrienden van de Gelderse kastelen.
Bitter, rentmeester van Twickel.
Schimmelpenninck van der Oye, eigenaar van Duivenvoorde, vice-voorzitter.
Van Heek, eigenaar van Bergh.

De N.K.S. voert al dadelijk het medebeheer over de geconfiskeerde kastelen en geeft vele adviezen en assisteert eigenaren bij het regelen van de vermogensheffing.
In de begintijd wordt gewerkt onder toezicht van de Ministers van Financiën en O.K. en W. Later wordt deze band losser en is in het heden formeel niet meer aanwezig, terwijl overigens de contacten uitstekend zijn en blijven. Ook met de ANWB komen goede contacten en punten van samenwerking.
In de vijftiger jaren ontwikkelt de N.K.S. zich van een Stichting, die uit de nood geboren is, tot een lichaam wat het best te typeren is met de I.B.I.-resolutie uit 1953 die luidt: '. . .om een klimaat te scheppen voor regeringen

waarin zij de zorg voor kastelen op zich kunnen nemen, moet de belangstelling en het begrip voor kastelen worden aangewakkerd'. Deze resolutie werd op een vergadering te Rapperswil in Zwitserland, waar 19 landen vertegenwoordigd waren aangenomen in 1953. Dit wordt de route van het I.B.I., ook van de N.K.S.
Contacten met pers en radio worden gelegd, een enquête over de toestand van de kastelen wordt gehouden en de excursies beginnen in '52. Mede op verzoek van de Minister van Financiën verschijnt een rapport, opgesteld door de heer Schellart over de nood van de kastelen. De schrijver treedt in 1956 toe tot de Raad van Beheer.
In 1957 vindt de eerste kastelendag plaats op het Binnenhof, waar in 1985 ook het 40 jarig bestaan werd gevierd.
In die jaren propageerde de N.K.S. de Stichtingsvorm voor kastelen in particulier bezit om daardoor de afkalving door vermogens- en successie-belasting tegen te gaan.
De propaganda voor het kasteel vindt gestalte in de verspreiding van een kastelen-kaart met een oplage van 20.000 exemplaren.
In de 60er jaren komen er steeds meer provinciale kastelen stichtingen, die de aandacht voor de kastelen in hun werkgebied op zich nemen, terwijl de N.K.S. het kasteel in het algemeen propageert.
De gedurende lange jaren opgebouwde boekerij van de heer en mevrouw Schellart wordt in 1962 ondergebracht in de Stichting Kastelen Documentatie, die nauw samenwerkt met de N.K.S. en sedert kort ondergebracht is te Doorn in buurvertrekken van de N.K.S. en steeds meer wordt gebruikt voor studie-doeleinden en ook daartoe bewerkt wordt.
Een belangrijke ontwikkeling vindt plaats in '64 als onder auspiciën van de N.K.S. de leerstoel Middeleeuwse Archeologie en Castellogie wordt opgericht te Utrecht en ingenomen door Professor Dr. J. G. N. Renaud, nog steeds als adviseur verbonden aan de N.K.S.
Na zijn emiritaat was het niet duidelijk of de leerstoel zou kunnen voortbestaan. Na vele besprekingen met de R.U. Utrecht is zeer onlangs de mogelijkheid geschapen de leerstoel weer te bezetten. De heer drs. Janssen is met ingang van 1 november 1987 door de N.K.S. benoemd tot Buitengewoon Hoogleraar te Utrecht.
In de late jaren '60 vinden zelfs vliegexcursies plaats in samenwerking met de ANWB.
Begin '70 ontstaat de reizende kastelententoonstelling die nog steeds functioneert en overal in den lande veel heeft betekend in het bekend maken met het fenomeen kasteel. De heer Vonhoff leidde deze reizende tentoonstelling in als voorzitter van de in 1972 ontstane Nationale Contact Commissie Monumentenbescherming. Bij de oprichters behoorde mede de N.K.S wier voorzitter nu vice-voorzitter is van de N.C.M.
De particuliere eigenaren van kastelen, historische huizen en landhuizen met hun omringende parken, bossen en landerijen gerangschikt onder de natuurschoonwet, verenigden zich in 1973 in de Stichting Particuliere Historische Buitenplaatsen P.H.B.. Deze stichting heeft zeer veel bereikt voor de particuliere kastelen.
Terwijl de N.K.S. in de beginjaren ook belangen behartigde van particuliere eigenaren, wordt dit nu overgelaten aan P.H.B.
De N.K.S. is zich steeds meer gaan ontwikkelen tot een instelling, die voor voorlichting, studie, publicaties, educatief werk en publiciteit bekendheid geeft aan het Nederlandse kasteel en zo een klimaat schept, waarin mogelijkheden ontstaan en opbloeien om tot die maatregelen te komen, die het voortbestaan van deze categorie monumenten verzekeren of bevorderen.

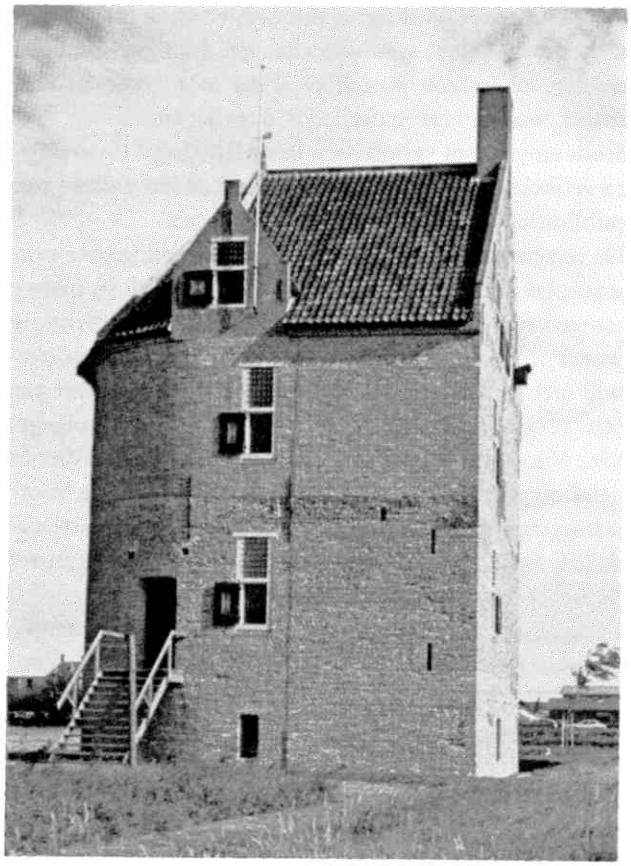

De bouwval van de woontoren van Huis Dever werd in de jaren 1973-1978 gerestaureerd, nadat de gemeente Lisse de ruïne had aangekocht.

Artikel 2 van de huidige statuten luidt: – De N.K.S. stelt zich het bevorderen van de instandhouding van Nederlandse kastelen ten doel en hun onroerende aanhorigheden voor zover het behoud daarvan van algemeen belang is uit een oogpunt van monumentenzorg, natuurbescherming of landschappelijk schoon –
De N.K.S., die niets bezit, niet restaureert, werkt dus in het spoor van I.B.I. aan het scheppen van een goed klimaat, begrip wekken en kennis verbreden en verdiepen.

De N.K.S. doet dit door de publicatie van tientallen gidsen over kastelen, steeds geschreven door deskundigen en met elkaar een kostelijke reeks monografieën vormend, waarin veel materiaal is opgeslagen.
Sinds enige jaren verschijnen in de Ringband Castellogica artikelen op kastelengebied, die wellicht elders geen publicatie-mogelijkheid hadden gevonden.
De reizende tentoonstelling geeft voorlichting over ontstaan, gebruik en ontwikkeling van kastelen. In nauwe samenwerking met de Stichting Kastelen Documentatie wordt informatie verstrekt voor studiedoeleinden, terwijl met de Belgische zusterorganisatie het vier keer per jaar verschijnende blad De Woonstede wordt uitgegeven. Voor de begunstigers, die van enkele honderden in getal nu op ongeveer 1600 zijn gekomen worden voorjaarsexcursies georganiseerd en in de herfst de kastelendagen, waar studie wordt gemaakt van algemene of op bepaalde kastelen slaande zaken.
In de laatste jaren zijn de onderlinge contacten tussen de provinciale stichtingen intensiever geworden. Al deze stichtingen hebben verschillende aanleiding tot hun ontstaan gehad, zodat ook de activiteiten nogal verschillen en uiteenlopen van belangstelling wekken tot feitelijk restaureren of aankopen.
Alleen Drente heeft nog geen eigen kastelenstichting, maar zal deze wellicht spoedig krijgen.
Veel aandacht wordt besteed aan de publiciteit. Dit resulteerde in recente tijd tot twee nieuwe folders, waarin de mogelijkheden die kastelen bieden voor diners, partijen, recepties enz. worden genoemd en gewezen wordt op een elftal nog door de oorspronkelijke eigenaren gebruikte kastelen, die opengesteld zijn ter bezichtiging. Hiernaast wordt in duizenden exemplaren de jaarlijkse gids van alle opengestelde kastelen verspreid.
Door het ruim verstrekken van persberichten en het houden van persconferenties is de publiciteit in de gehele pers zeer toegenomen. De werkzaamheden van het secretariaat bij het geven van inlichtingen van de meest verschillende aard over kastelen zijn soms overstelpend, maar geven ook de voldoening dat de bekendheid van het nederlandse kasteel steeds groter wordt met name door de vele persartikelen.
Na de voorzitters Röell en s'Jacob nam in 1967 de voorzitter van het I.B.I. van Tuyll van Serooskerken-Heeze ook het praesidium van de N.K.S. over, in 1978 opgevolgd door ondergetekende.
Als eerste Directeur trad kort de heer Staring op, gevolgd door de heer Van Nagell. De laatste werd in 1965 opgevolgd door de heer Schellart, wiens lezingen en publicaties en verdere activiteiten zeer, zeer veel hebben betekend, terwijl de door de heer en mevrouw Schellart opgebouwde boekerij bij voortduring ter beschikking blijft in de Stichting Kastelen Documentatie. In 1978 werd de heer Bos directeur, later penningmeester. Als secretaris trad naast hem de heer Bijleveld op, in de laatste jaren opgevolgd door de heer Mijsberg, die met mevrouw de Fiellietaz Goethard het secretariaat en de administratie behartigt. Dat secretaris en penningmeester alle werkzaamheden om niet – pro castello – verrichten mag wel eens uitdrukkelijk vermeld worden.
Sedert enige jaren heeft de N.K.S. ruimten kunnen huren in het Poortgebouw van Huis Doorn, waardoor de wens van de Raad van Beheer om centraal gelegen een permanente basis te hebben niet alleen voor de N.K.S. maar ook voor de S.K.D. (kastelendocumentatie) in vervulling is gegaan. Inleidende besprekingen zijn met I.B.I. begonnen nu ook de I.B.I. bibliotheek, die ontoegankelijk ligt opgeslagen, in Doorn onder te brengen.
Het feit dat de nederlandse kastelen met de kerken en molens onder een speciale onderhoudsregeling vallen, stemt tot grote voldoening. Dat deze grote monumenten echter ook onder de decentraliseringsregelingen zijn komen te vallen en daardoor bij restauratie zeer moeilijk aan de beurt zullen komen wordt door de N.K.S. ten zeerste betreurd; te meer, daar alle instanties werkzaam op dit gebied geadviseerd hadden dit niet te doen.

Het oprichten van de N.K.S. in november 1945 duidt op het belang wat de oprichters aan het voortbestaan van de Nederlandse kastelen hechtten. De financiële bijdrage van de Rijksoverheid is hier echter niet mee in overeenstemming. Ondanks het geringe budget van ongeveer *f* 30.000,– per jaar heeft de N.K.S. toch in alle bescheidenheid met kleine activiteiten mee kunnen werken aan de doelstelling: belangstelling en begrip wekken voor het kasteel.
Met behulp van vele vrijwilligers zal de N.K.S. doorgaan dit doel na te streven.

St. Nicolaasga, najaar 1987

Waar zat Hendrik van Montfoort...?

DOOR

J. G. N. RENAUD

Heer Hendrik van Montfoort had de jaarmarkt te Utrecht bezocht en keerde, vervuld van sombere gevoelens huiswaarts. Een stel vlotte jongens had hem uit zijn vrolijke doen gebracht met hun wagenspel, opgevoerd tegen de muren van de Buurkerk. Eigenlijk een beetje zijns ondanks was hij blijven staan luisteren naar de Spieghel der Saelicheyt van Elckerlijck en dat had hem tegen zijn gewoonte in tot piekeren gebracht. Ook op de terugweg naar Huys te Monfoort wilde de neerslachtigheid maar niet wijken. In zijn verleden gravend vond hij daar trouwens genoeg aanleiding voor. Bij de brug over de IJssel blikte hij op en zag – tot zijn geruststelling! – de zuil met de lantaarn, bekroond door het troostende beeld van Onze Lieve Vrouw. Het was hoog-zomer, maar toch brandde het kaarsje. Gelukkig, dat hadden die vermaledijde straatslijpers nu eens met rust gelaten.

Laat nu geen jonge wijsneus Uw kroniekschrijver op de vingers tikken door op te merken, dat 'Elckerlijck' in de zomer van 1402 nog niet geschreven was. Goed, dan was het een ander spel geweest, dat de toeschouwers daar op die jaarmarkt had opgewekt de noden van hun onsterflijke ziel niet te verontachtzamen. Ja, waarmee ze sommigen zelfs de stuipen op het lijf joegen!

De diepe treurigheid verliet Hendrik ook niet in de nacht en dat viel in zijn eenzame sponde ook eigenlijk niet te verwachten. Toen het zomerse morgenlicht door de kleine vensters van zijn slaapvertrek brak besloot hij zijn huiskapelaan bij zich te roepen. Vanuit het doorwoelde bed liet hij hem zo het een en ander noteren om vervolgens opdracht te geven de notaris Theodoricus Donre te laten komen. Die had kennelijk geen haast; toen het spiedend oor van Hendrik opmerkte dat de hoorn aan de voorpoort gestoken werd, zat hij al lang en breed klaar om de notaris te ontvangen. De benodigde perkamenten had hij al drie keer doorgenomen. Gezeten in zijn *propugnaculum* liet hij de man zijn wilsbeschikking vastleggen.[1] De geschiedenis leert ons, dat hij er nét op tijd bij was: Heer Hendrik III van Montfoort overleed ergens in october 1402.

Wáár zat Heer Hendrik toen hij Dirk Donre zijn uiterste wil dicteerde? *In propugnaculo castri de Montfoirde*, zegt de oorkonde. Hoewel het kasteel van Montfoort al lang is afgebroken, kennen we het vrij goed uit tal van afbeeldingen. Het bestond uit een ruime voorburcht met een toegang tussen twee vooruitspringende torens en een merkwaardig gevormd hoofdgebouw, waar in een rechtlijnige voorgevel een boven alles uitstekende hoofdtoren domineerde. De afsluiting van de buitenwereld werd overigens gevormd door een rondlopende ringmuur met een paar uitspringende torens. Het gebouw valt eigenlijk moeilijk te beschrijven, maar gelukkig heeft Roeland Roghman het voortreffelijk uitgetekend.

De vraag doet zich voor, of met *propugnaculum* de voorburcht bedoeld zou kunnen zijn. In trouwe, is het aannemelijk dat een aanzienlijke heer als Hendrik III van Montfoort zijn notaris ergens op de voorburcht – boven de stallen bijvoorbeeld – ontvangen zou hebben? Nauwelijks aan te nemen.

In het hoofdgebouw dan? Van de uitspringende torens aan de zuidzijde schijnt er één de kapel bevat te hebben. En wanneer de ander dan het 'comptoir' herbergde zouden we daar wel eens de plaats moeten zoeken waar het testament van de heer van Montfoort tot stand kwam. Een andere mogelijkheid biedt uiteraard de hoofdtoren, de donjon. Hier zou best het goed te verwarmen slaapvertrek, het huiselijk verblijf en de werkkamer met de geldkist en de oorkondenkoffer ondergebracht kunnen zijn. Vindt één van deze opvattingen steun in de gebruikelijke vertalingen van het latijnse woord? Een literatuuronderzoek zou ons nu op weg moeten helpen, maar die hulp blijkt uitermate gebrekkig. In de eerste plaats dienen we er rekening mee te houden, dat er in de loop der tijden ongetwijfeld betekenisverandering is opgetreden. Daarnaast zal ook het taalgebruik van de streek of in het algemeen van de schrijfschool waaruit de klerk voortgekomen is, van invloed zijn.

We vinden het woord reeds bij klassieke schrijvers. Nieuwsgierige lezers kunnen het precies natrekken in de Oxford Latin Dictionary, fasc. V.[2] Tacitus, om maar eens een boom in het bos te noemen. Wel wat ver weg in tijd en ruimte, nietwaar!

Welnu dan het Edict van Lillebonne uit 1080. Hierin verbiedt de Normandische hertog Willem de Veroveraar zijn baronnen om versterkingen te bouwen: *Nulli licuit in Normanni castellum facere.*[3] Zelfs voor een slecht latinist een niet mis te verstaan verbod. Maar wat te beginnen met *et id sine propugnaculis et alatoriis*. De schrijver gaat er hier klaarblijkelijk van uit dat zijn lezers – of, de-

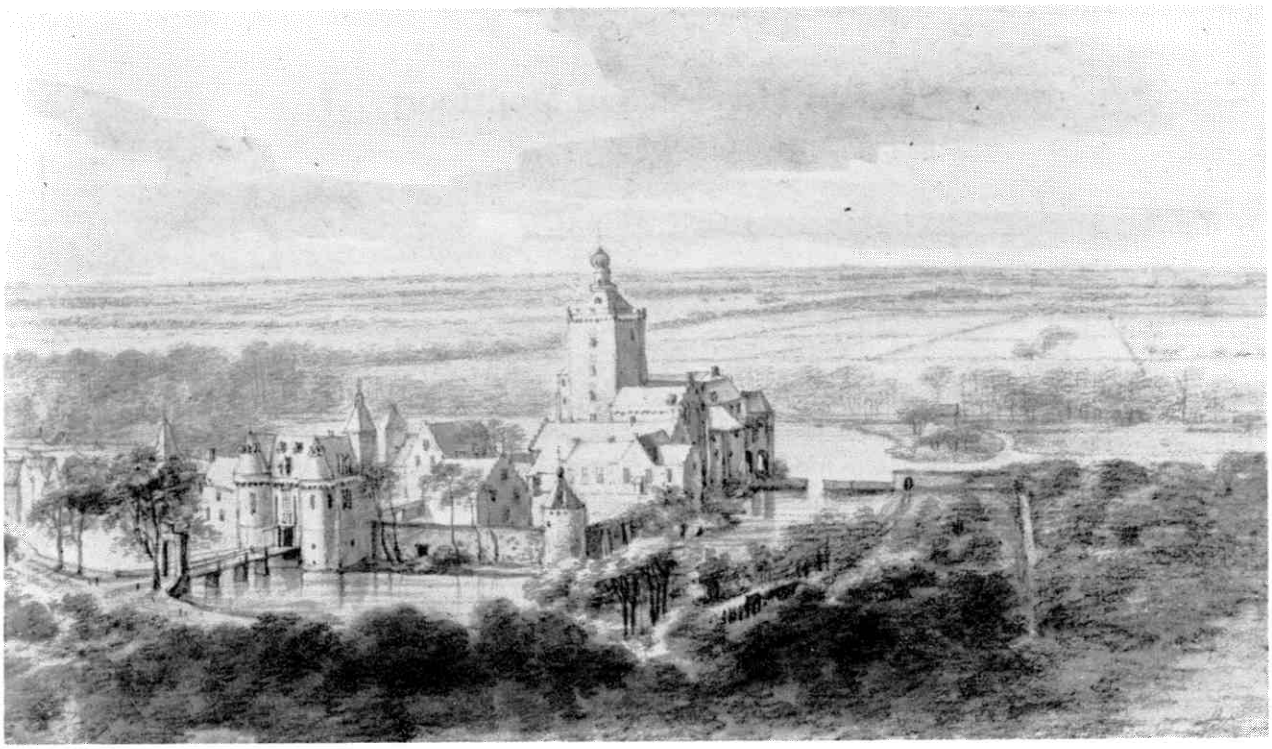

Het kasteel van Montfoort in vogelvlucht, naar een tekening van Roeland Roghman omstreeks 1640 (Foto Britisch Museum, Londen).

genen die zijn regelen horen lezen – weten, wat hij bedoelt. En waarschijnlijk wisten die Normandische baronnen dat ook drommels goed. Maar wij dan, niet meer gewend om onze eigen versterkingen te bouwen? Wij, die het toch al zo moeilijk hebben binnen het kader van historisch onderzoek woord en zaak bij elkaar te brengen! Onze Franse collega's maken er graag bolwerken van en volgen dan duidelijk enkele bekende verklarende woordenboeken. Soms houden zij zich meer op de vlakte, zoals André Debord. Hij schrijft in een vertaling van de 'Consuetudines et Justice', die de zoon van Willem de Veroveraar in 1091 uitvaardigde: 'il n'etais pas permis de construire une palissade sinon d'un seul rang de pieux, sans éléments faisant sailli en avant, ni chemin de ronde'.[4] Wanneer men terugvalt op 'versterkingen' rijst onmiddellijk de vraag, wat men in een bepaalde streek en regio als versterking beschouwt. In Oostfriesland verboden de Brokmer Landrechten zelfs het bouwen van stenen huizen. Die werden zonder meer als fortificaties beschouwd.[5]

Er mocht in het algemeen niet veel; dat blijkt ook wel uit de alom gehanteerde volksrechten, zoals die in de Saksenspiegel, de Zwabenspiegel en dergelijke gecodificeerd zijn.[6]

Adam van Bremen, schrijvende rond 1050, vermeldt de activiteiten van een Hamburger aartsbisschop, ook in verband met de verdedigingswerken, en zegt: *sibi domum lapideam fecit, turribus et propugnaculis valde munitam*'.[7] Ook hier wordt verondersteld, dat de lezer naast die duidelijk uitgetekende toren geen nadere omschrijving behoeft van dat *propugnaculis* en er zich best een gebouw in concreto bij kan voorstellen.

Bij zijn onderzoekingen heeft D. Bohnsack in Hamburg een uitzonderlijk zware ronde toren teruggevonden, die uit de tijd van Adam van Bremen zou kunnen dateren; de bebouwing belette hem de hele omgeving van de toren en een eventuele schildmuur met uitspringende torens bloot te leggen. Wij blijven ten aanzien van *propugnaculis* in het ongewisse.[8]

Dichter bij huis levert de doorlezing van het Oorkondenboek, dat A. Koch uitgegeven heeft een aardig gegeven op. Een stuk uit 1210 spreekt over *propugnaculum quod dicitu wichuse*[9] Dat bouwsel, dat men in de landstaal 'wichus' noemt, kennen we uit een hele reeks stedelijke versterkingen; er worden muurtorens mee bedoeld. Dus uit de stadsmuur naar voren komende torens. Ook bij Joh. Beka treft men het gebruik van het woord in deze betekenis aan. Maar dan gaat het niet over een stad, doch over een kasteel. 'Des casteels wijchusen', heet het in de vertaling.[10]'

Een niet voor tweeërlei uitleg vatbare getuigenis uit het zuiden des lands! Matthaeus Herbenus, rond 1500 schrijvende over 'Hersteld Maastricht', bericht in hoofdstuk II: 'De Fossis, aggeribus ac propugnaculis, extra civitatum'. We kunnen ook hier niets anders constateren dan dat de goede Herbenus het had over de grachten, de stadsmuren en de daaraan gebouwde muurtorens.[11]

Dat de latijnse term vaak als aanduiding van een toren-

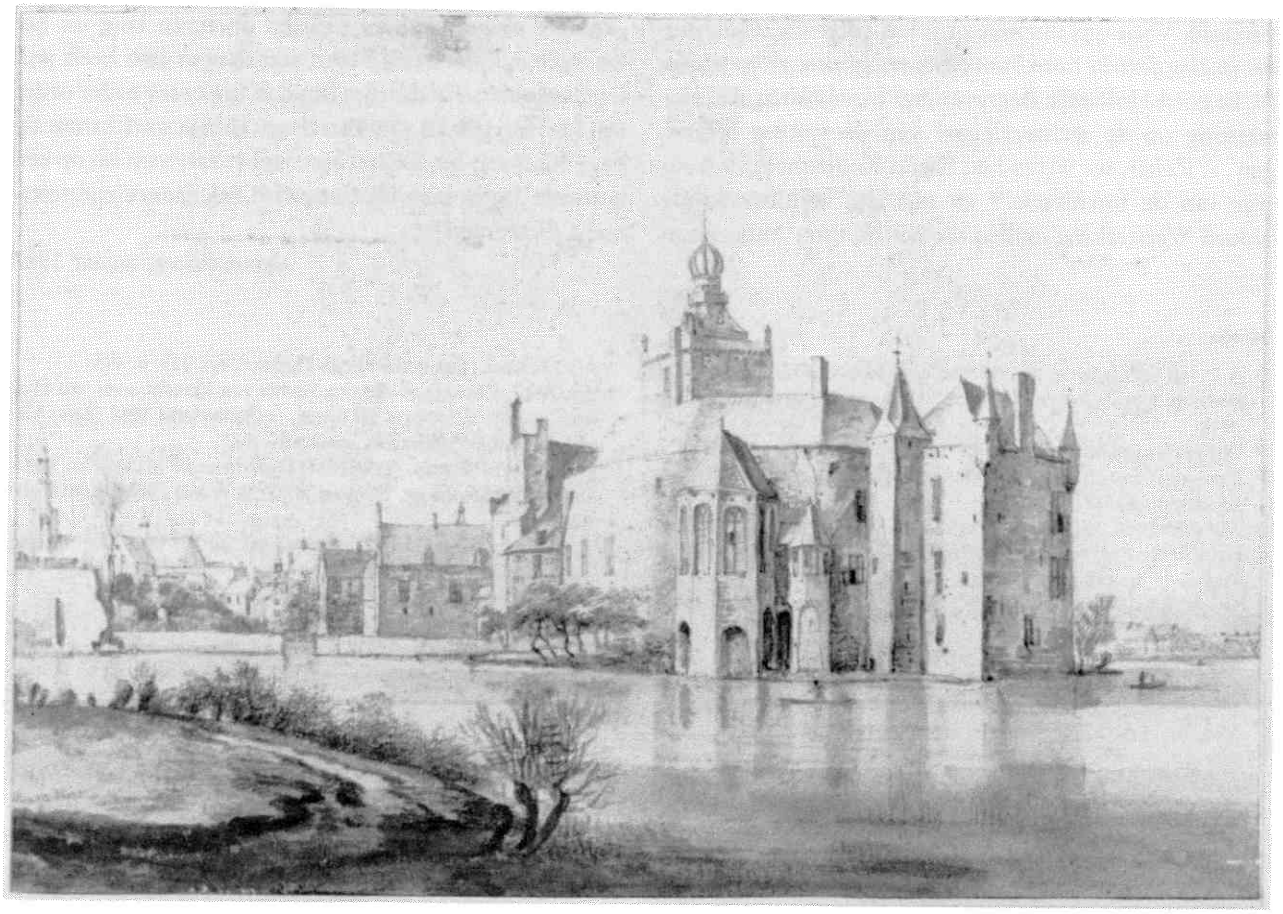

Het kasteel van Montfoort. Hoofdgebouw zuidzijde; de woontoren – donjon – steekt boven het complex uit.

Het hoofdgebouw van kasteel Montfoort. Roeland Roghman, de tekenaar bracht omstreeks 1640 de achterkant – de zuidzijde – in beeld. De woontoren – de donjon – aan het front van de hoofdburcht rijst hoog boven het complex uit. Over de plaats waar het gebouw stond ligt nu de provinciale weg (Foto Teylers Stichting, Haarlem).

achtig gebouw gebruikt moet zijn, wordt nog eens onweerlegbaar onderstreept door de bewoordingen in een oorkonde, die Otto Piper in zijn 'Burgenkunde' heeft gepubliceerd.[12] Daar leest men: *propugnaculum edificare quod Berghvrede vulgariter appellatur*. Met bergvrede wordt een grote toren bedoeld, vaak alleenstaande en met de functie van woontoren. Ik moet hierbij overigens wel aantekenen, dat er torens met de naam 'bergvrede' bekend zijn, die als hoektorens in de ommuring waren opgenomen. Zo bijvoorbeeld bij het kasteel van Coevorden: 'dat Sallandsche Berghvrede'!

Hinz merkt op, dat de meestal vrijstaande stadstoren – woontoren én statussymbool van aanzienlijke families – ook al met de aanduiding *propugnaculum* werd bestempeld.[13] Dat dit taalgebruik niet zo oud zou zijn en eerst door de Jezuit Masen in de 17de eeuw geïntroduceerd zou zijn – zoals hij in noot 562 stelt – mag wellicht voor Trier en Regensburg kloppen, maar komt mij in het algemeen weinig waarschijnlijk voor.

Tenslotte naar Nijmegen, waar in 1840 een heer van stand werd begraven. Daarbij gebruikmakend van uitzonderlijke privileges, die het mogelijk maakten – en tot op heden nog maken – om te ontsnappen aan de bijzetting of een officieel kerkhof. Nijmegen dus, het Kraijenhoffpark. Het gaat hier om baron C. R. Th. Kraijenhoff, geboren en getogen in de Keizerstad, levende van 2 januari 1758 tot 24 november 1840. Laten we kort zijn over baron Kraijenhoff. Hij fungeerde o.a. als Inspecteur-Generaal der Fortificatiën. De fortenbouwer werd na een ongetwijfeld vruchtbaar leven bijgezet op een stil plekje binnen het naar hem genoemde fort, gebouwd tussen 1824 en 1831. Hij werd van de levenden gescheiden door een zware grafsteen met een mooie latijnse inscriptie. Zijn gebeente werd in 1914 naar de begraafplaats Rustoord overgebracht. Ongetwijfeld zal het daar rustiger liggen dan in het tegenwoordige Kraijenhoffpark, waar de alom vertegenwoordigende honden – om nog maar het minste euvel te noemen – beslist onmiskenbaar van hun voorbijgaande aanwezigheid getuigen. Tot op de huidige dag! Maar goed, de steen ligt er nog. Een goede vriend heeft het moeilijk leesbare opschrift voor mij opgetekend en als geestdriftig latinist

vertaald. Voor ons interessant is het volgende: *Conditur hic in alae dextrae castrorum Noviomagensiu, propugnaculo*. In goed Hollands: Begraven ligt hier binnen een versterking op de rechtervleugel van de vesting Nijmegen... Zeker, we weten het: baron Kraijenhoff, de bouwer van de fortificatie.[14] en met dat veelomvattende woord 'Versterking' zullen we het bij onze ontmoetingen met *propugnaculum* moeten doen, zo lang uit het zinsverband niet exact blijkt, wat men er mee heeft willen aanduiden. En daarom houd ik het er tot nader order op, dat Hendrik III van Montfoort in zijn werkkamer op de donjon van het kasteel Montfoort zat, toen hij op een zomerse dag in juni 1402 notaris Dirk Donre zijn testament dicteerde.[15]

Amersfoort, najaar 1987

Noten

1 A. P. van Schilfgaarde, Het Archief der Heeren en Graven van Culemborg, 2e stuk, Regestenlijst no. 1-1786; nr. 434, p. 118. Den Haag 1949.
2 Oxford Latin Dictionary, ed. by P. G. W. Glare. Oxford, 1976.
3 Hermann Hinz, Motte und Donjon, Köln 1981; p. 38, kol. 1; men zie ook p. 130/131.
4 André Debord, Motte castrale et Habitait chevaleresque; in: Mélanges d'Archeologie et d'histoire médiévales en l'honneur du Doyen Michel de Bouard; Genève-Paris 1982; p. 86, kol. 2.
5 J. G. N. Renaud en E. van Dijk, Het Huis te Wedde; Groningen 1959, p. 30.
6 H. Hinz, Motte und Donjon, p. 31.
7 Adam van Bremen, Gesta hammaburgiensis Ecclesiae Pontificum, II, 70. Men zie ook: Hamburgische Kirchengeschichte; Geschichtsschreiber d.dt. Vorzeit 44; Leipzig 1926.
8 Dietrich Bohnsack, Die 'Bischofsburg' am Speersort in Hamburg. In: Hammaburg, Neue Folge), Neumünster 1986.
9 A. C. F. Koch, Oorkondenboek Holland, no. 315, p. 495.
10 Joh. Beka, Chroniken van den Stichte van Utrecht ende van Holland, p. 108, 6. Uitgave H. Bruch, 's-Gravenhage 1982 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 180).
11 Matthaeus Herbenus, (1451-1538) Over hersteld Maastricht; vertaling van het lat. ms nr. 200 door M. G. M. A. van Heyst; Roermond 1985.
12 Otto Piper, Burgenkunde. Herdruk van de 3de druk door Verlag Wolfgang Weidlich, Frankfurt am Main, 1967. Zie p. 174.
13 H. Hinz, Motte und Donjon, p. 130.
14 Vgl. F. Gorissen, Stede-atlas van Nijmegen, Brugge 1956, p. 140 en 145.
15 Last but not least zij het mij vergund mijn oprechte dank uit te spreken tot allen, die mij met hun aanwijzingen en gegevens geholpen hebben, zoals Prof. Dr. J. E. Th. Bogaers, Mr. H. P. H. Camps, Mevr. drs M. Gumpert-Hepp, Pater A. J. Munsters MSC, de stadsarchivaris van Maastricht J. van Rensch en drs. L. M. de Ruiter.

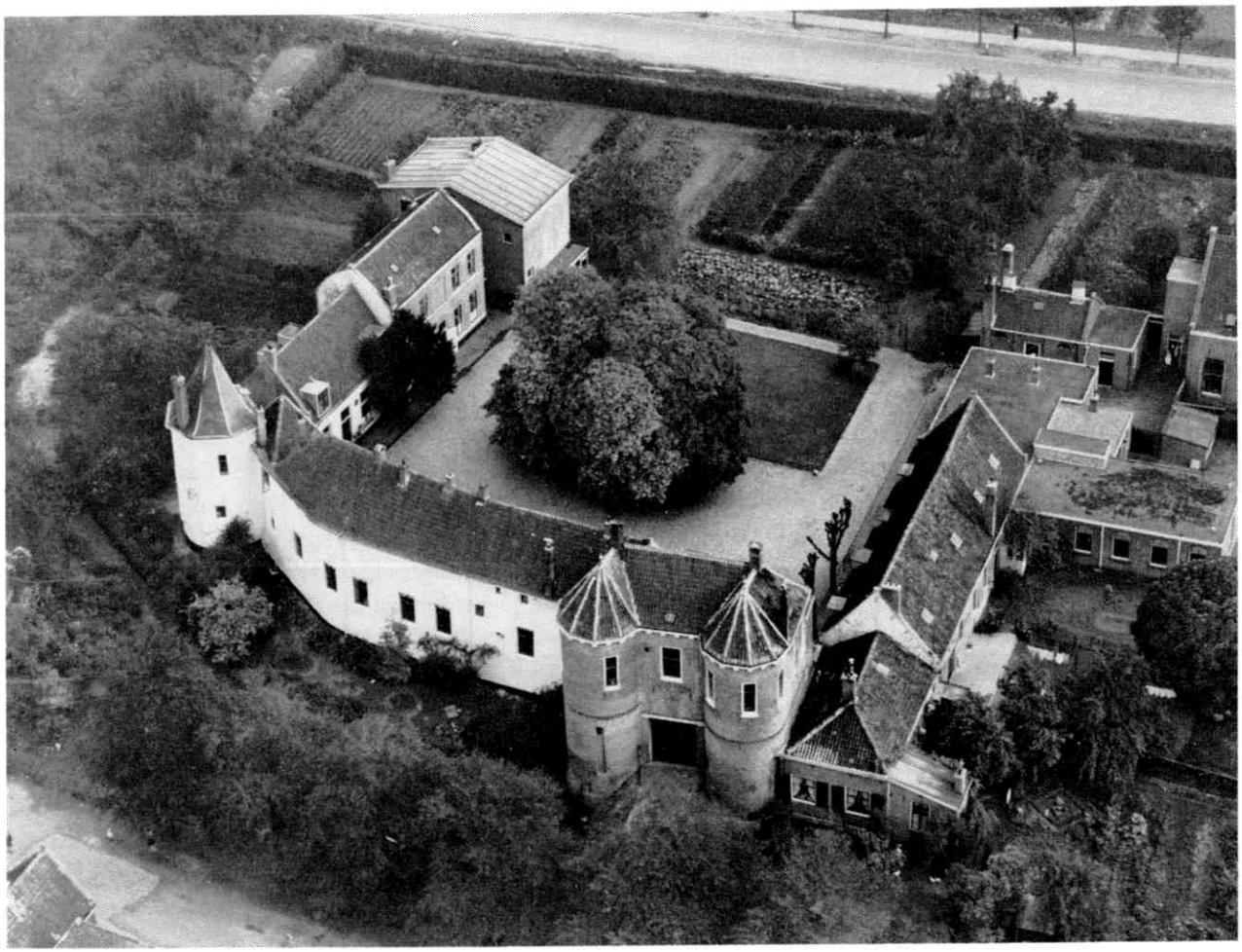

De voorburcht van kasteel Montfoort in vogelvlucht op de achtergrond de provinciale weg (Foto KLM-Aerocarto, vóór 1940).

Verslagen en mededelingen

Jaarverslag van de Nederlandse Kastelen Stichting over 1981

Aan het einde van dit jaar traden af als leden van het bestuur mr. G. van der Flier, prof. dr. J. G. N. Renaud, Jhr. Mr. W. J. C. M. Van Nispen tot Sevenaer en de heer P. J. Yperlaan. De heer Van der Flier – sedert 1969 lid van het Dagelijks Bestuur – en de heer Renaud – van 1958 af lid van de Raad van Beheer – moesten volgens de statuten aftreden wegens het bereiken van de 70-jarige leeftijd. De heer Yperlaan werd in 1972 aangewezen als vertegenwoordiger van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Aan het einde van het verslagjaar verliet de heer Yperlaan het Departement om van een welverdiend pensioen te gaan genieten. Deze omstandigheid noodzaakte hem tevens om zijn zetel in de Raad van Beheer ter beschikking te stellen. De heer Van Nispen tot Sevenaer bedankte als lid in verband met wijziging van de werkkring.
De N.K.S. is genoemde vier heren veel dank verschuldigd. Niet alleen voor hun grote en effectieve belangstelling in het wel en wee van de stichting, maar ongetwijfeld mede voor de vele deskundige adviezen waarmee zij het stichtingsbestuur terzijde stonden. Prof. Renaud stemde er desgevraagd in toe de stichting met wetenschappelijke adviezen te blijven assisteren.
Tenslotte dient vermeld te worden, dat de heer K. Bos, tot 3 maart 1981 directeur van de stichting, werd benoemd tot secretaris-penningmeester.
Het secretariaat, hetwelk tot nu toe vanuit de woning van de directeur in Overloon moest worden gerealiseerd, kon in de loop van het jaar worden overgebracht naar het centrum van het land; het werd namelijk ondergebracht in het poortgebouw van Huis Doorn, waar mede een vergaderruimte ter beschikking kwam. Bovendien kan daar het archief van de stichting worden ondergebracht en – eventueel – plaats gevonden worden voor een bibliotheek.
Het kantoor wordt gedurende vijf ochtenden per week bezet door de heer T. T. Bijleveld, die hier als plaatsvervangend secretaris fungeert. Het bureau is bereikbaar onder telefoonnummer 03430-16282.
De financiële en begunstigersadministratie blijft voorlopig aan het adres van de heer K. Bos, Kuluutsheuvel 32, 5825 BE Overloon.

Als gevolg van de teruggang der economie tekende zich evenals eind 1980 een kleine vermindering van het aantal begunstigers af; de lijst bevat thans ruim 1500 namen. Verheugend was te mogen vaststellen, dat veel begunstigers hun jaarlijkse bijdrage ongevraagd verhoogden, ongetwijfeld met het oog op de voortschrijdende geldontwaarding. De teruggang van inkomsten – een onvermijdelijk gevolg van de opzeggingen! – kon daarmede althans voor een deel worden opgevangen.
De goede samenwerking met de Stichting Kastelen Documentatie werd in het verslagjaar voortgezet. Menigmaal kon de stichting verzoeken om inlichtingen op bevredigende wijze beantwoorden dank zij de door de S.K.D. verschafte gegevens. Het stemt dan ook tot voldoening dat de beschikbare middelen het ons veroorloofden om de S.K.D. te helpen om zijn documentatie "bij de tijd" te houden.
Tesamen met de besturen van de provinciale stichtingen werd een bijeenkomst belegd, alwaar werd besproken of – met volledige erkenning van ieders zelfstandigheid – gemeenschappelijke belangen konden worden gediend. Dit zou wellicht kunnen geschieden bij het verkrijgen van subsidie en/of verdeling van in het algemeen voor het werkterrein toegewezen bedragen. Daarnaast zou men tot uitwisseling van gegevens betreffende bronnenonderzoek of architectonische ervaringen kunnen komen. Alhoewel het gemeenschappelijk belang door alle aanwezigen onderkend werd, is het nog niet gekomen tot een concretisering van de samenwerkingsgedachte. Misschien zullen de komende beperkingen van de overheidsuitgaven er toe bijdragen de gemeenschappelijke belangen wat duidelijker te omlijnen.
Geheel volgens de statuten konden een aantal onderzoekingen onder wetenschappelijke begeleiding van ons bestuurslid prof. Renaud effectief worden bevorderd. Elders in dit verslag meer over het vrijwilligerswerk waarmee de belangstelling voor kastelen wordt aangemoedigd en de kennis van hun architectonische en historische ontwikkeling wordt uitgediept.
De reizende tentoonstelling mocht zich in een toenemende belangstelling verheugen. Uit een groot aantal vragen om inlichtingen over kastelen – onder meer ten behoeve van werkstukken – blijkt de belangstelling van de jeugd voor de historie in het algemeen en de kastelen in het bijzonder. Dat de huidige schooljeugd zich afvraagt of – overigens slecht begrepen! – moderne bouwmethoden ook al in het verleden werden toegepast, blijkt uit de vraag of men met de bouw van kastelen van boven of van onderen begon.

Gidsen in de serie Nederlandse Kastelen
In 1981 verschenen de deeltjes "Berg" en "Croy", terwijl herdrukken gereed kwamen van de deeltjes "Het Loo" (2de druk) en "Hofwijck". Herdrukken van "Amerongen" en "De Leidsche Burcht" zijn in voorbereiding. Met voldoening kan worden vastgesteld, dat deze vorm van publicatie zich in een levendige belangstelling mag blijven verheugen.

Boeken betreffende kastelen in 1981 uitgegeven
"Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel"; onder redactie van drs. T. J. Hoekstra, drs. H. L. Janssen en drs. Ingrid Moerman, Zutphen, prijs *f* 59,50.
"Stijltuinen, 5 eeuwen Nederlandse tuinkunst"; Hans Nieuwenhuis, met foto's van Ger Dekkers. Zwolle, prijs *f* 94,50.
"Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant"; A. van Oischot. Rijswijk, prijs *f* 59,50.
"Ampsen, de geschiedenis van een Gelders kasteel en zijn bewoners"; door Ben Olde Meierink. Lochem, prijs *f* 24,95.
"Kasteel Batesteyn te Vianen, aspecten uit de historie van het kasteel en zijn bewoners"; samengesteld door J. A. L. de Meyere en J. M. M. de Ruijter. Alphen aan den Rijn, prijs *f* 29,50.
"Schelluinderberg", de geschiedenis van een buitenplaats en pastorie in de omgeving van Gorinchem"; door H. J. Zuidervaart; studio Pieter Mulier, Amstelveen. Te bestellen door overmaking van *f* 23,– op giro 320940 t.n.v. T. J. de Waal-Kalis, Schelluinen.

Samenstelling van het bestuur op 31 december 1981

Dagelijks bestuur:
Jhr. C. van Eysinga, Huis ter Heide 1, 8521 NC St.-Nicolaasga, voorzitter.
K. Bos, Kuluutsheuvel 32, 5825 BE Overloon, secr./penningmeester.
Mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel, Driewegenweg 53, 3881 EX Putten.

Raad van Beheer:
Mr. J. D. Baron van Asbeck, Oudezijds Achterburgwal 79, 1012 DC Amsterdam.
J. D. Backer, Duinvoetlaan 18, 2243 GL Wassenaar.
Jhr. mr. O. R. van den Bosch, Molenlaan 4, 2103 AE Heemstede.
Jhr. A. J. van Geen, Hugo de Grootlaan 20, 3818 TB Amersfoort.
Ir. A. G. Grandjean, Gildemeesterplein 1, 6826 LL Arnhem.
Drs. H. Halbertsma, Muurhuizen 109, 3811 EE Amersfoort (benoemd door de minister van C.R.M.).
Drs. T. J. Hoekstra, Van Hoffenlaan 44, 6721 XE Bennekom.
Mr. H. M. A. Kamerlingh Onnes, Kasteel Vosbergen, 8181 JJ Heerde.
D. E. L. Baron de Loë, Kasteel Mheer, Dorpsstraat 6, 6261 NJ Mheer (L.).
A. A. C. Maaskant, De Doornweg 47, 8035 PD Zwolle.
Mr. H. E. Phaff, Joh. Verhulstweg 58, 2081 EL Santpoort-Zuid.
Ir. T. S. Smith, Lange Nieuwstraat 41, 3512 PC Utrecht.
Mr. H. N. C. Baron van Tuyll van Serooskerken, Postbus 1, 5590 AA Heeze (N.B.).
Dr. A. Vliegenthart, Koninklijk Park 1, 7315 JA Apeldoorn.
Mr. R. A. van den Wall Bake, De Horsterkamp 2, 7251 AZ Vorden.

Stichting Kastelen Documentatie
"Petit Manoir", v. Ostadelaan 23, Muiderberg

De stichting in 1962 opgericht, heeft tot doel het door de heer en mevrouw A. I. J. M. Schellart bijeengebrachte materiaal op het gebied van kastelen, landhuizen en daarbij behorende aanhorigheden, in stand te houden, uit te breiden en open te stellen voor belangstellenden. Aan bovenstaand adres bevindt zich een omvangrijke bibliotheek, archief en dia-collectie, die zich in een groeiende belangstelling van studerenden en andere geïnteresseerden mogen verheugen. Resultaten van deze onderzoekingen zijn vastgelegd in studies en publicaties, b.v. over ronde burchten, verschillende soorten kasteeltorens, zoals hoefvormige, solitaire torens en torens met een "snebbe", maar ook over duivetorens en "spijkers".

Dank zij deze uitvoerige documentatie is het mogelijk om de talloze vragen uit binnen- en buitenland op het gebied van kastelen en landhuizen te beantwoorden. Verheugend is het een toenemende belangstelling te bemerken bij het onderwijs en de jeugd in het algemeen.

Met de Nederlandse Kastelen Stichting bestaat een nauwe samenwerking. Het bestuur van de N.K.S. is in het bestuur van de S.K.D. vertegenwoordigd. Dankzij een financiële medewerking van eerstgenoemde is het mogelijk om de documentatie aan te vullen en de voorlichting voort te zetten.

Stichting Behoud Particuliere Historische Buitenplaatsen
Jaarverslag 1981

Secretariaat: Kasteel Vosbergen, Vosbergerweg 38, 8181JJ Heerde

Als belangrijkste ontwikkeling inzake de totstandkoming van een samenhangend buitenplaatsenbeleid, dat voor wat betreft de particuliere historische buitenplaatsen door de Stichting PHB met de rijksoverheid wordt uitgewerkt, moet worden vermeld, dat zijdens de Staatssecretaris van CRM aan de Stichting PHB 7 structurele arbeidsplaatsen zijn toegewezen voor het onderhoud van historische buitenplaatsen in Limburg, welke bij de Stichting zijn aangesloten. Deze arbeidsplaatsen zullen naar verwachting voor een proefperiode van 3 jaren worden begeleid en geadministrateerd door de Stichting Kleine Landschapselementen Limburg, die terzake een overeenkomst zal sluiten met de Stichting PHB. Het Limburgs model inzake arbeidsplaatsen zal ook worden toegepast in de provincies Friesland, Groningen en Drenthe en in Noord-Overijssel, terwijl de Stichting in onderhandeling is met het Ministerie van CRM omtrent het bereiken van een oplossing voor het onderhoud der aangesloten particuliere historische buitenplaatsen in de rest van het land.

Ook voor het jaar 1982 zullen wederom projectsubsidies beschikbaar worden gesteld voor het wegwerken van achterstallig onderhoud op particuliere historische buitenplaatsen.

In juni 1980 heeft de Staatssecretaris van CRM een voorlopige regeling inzake onderhoudssubsidies van monumenten ingevoerd, die bestemd is voor kerkgebouwen, kastelen, historische landhuizen en buitenplaatsen, welke toebehoren aan natuurlijke dan wel rechtspersonen, terwijl monumenten, die in overwegende mate bedrijfsmatig worden geëxploiteerd dan wel in eigendom toebehoren aan publiekrechtelijke lichamen, van de toepassing der regeling zijn uitgezonderd.

In september van het verslagjaar viel de Stichting de eer te beurt, dat haar secretaris voor een periode van 4 jaren is benoemd tot voorzitter van de Internationale Union of Historic Houses Associations, bij welke internationale unie de organisaties van particuliere kastelen en buitenplaatsen zijn aangesloten van België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Ierland, Italië, Nederland, Oostenrijk, Portugal, Spanje, Verenigde Staten en Zweden.

Het aantal aangeslotenen bij de Stichting bedroeg aan het einde van de verslagperiode 167.

Stichting Vrienden Gelderse Kastelen, 1981

Het jaar 1981 werd bepaald door twee belangrijke gebeurtenissen. Het afscheid van de heer D. J. G. Buurman als directeur van de stichting en de heropening, na een vijfjarige restauratieperiode, van het kasteel de Cannenburch te Vaassen.
Voortgegaan werd met de kastelenrestauraties van Doorwerth, Zypendaal, Rosendael, Landfort en Verwolde, alsmede met de tuinrestauraties van Rosendael en Verwolde. De grote bedragen die met de werkzaamheden waren gemoeid, werden voor het grootste gedeelte door de overheid ter beschikking gesteld, waarmee werkend werd dat de stichting in feite een overheidstaak vervult.
Als opvolger van de heer Buurman werd benoemd jonkheer dr. C. C. G. Quarles van Ufford, terwijl de staf werd uitgebreid met de benoeming van de kunsthistoricus drs. J. C. Bierens de Haan en de bouwkundige W. H. Kelderman.
Aan de uitgaven voor restauraties werd besteed een bedrag van *f* 3.603.000,– en aan exploitatieuitgaven *f* 1.618.000,–.
Een grote hoeveelheid voorwerpen werd aan de stichting in bruikleen gegeven of geschonken.
Het aantal begunstigers over 1981 bedroeg 2272.
De jaarlijkse excursie had als doel het gerestaureerde kasteel de Cannenburch, dat op 20 mei 1981 officieel werd geopend.

Groninger Borgen Stichting

Met voldoening stelt de G.B.S. vast dat het jaar 1981 werd gekenmerkt door de verbeterde plaats welke de stichting in het Groningse inneemt en de betere rechtspositie welke voor het personeel kon worden bereikt.
Na het overnemen van de administraties van de borgen Fraylema en Verhildersum, droeg de provincie de administratie van de Menkemaborg aan de stichting over.
Met voortvarendheid wordt gewerkt aan het opstellen van beheersplannen voor de borgen en de daarbij behorende parken en tuinen. Gestreefd wordt om te komen tot het maken van dia-series mede voor een gebruik op de scholen. De bezoekersaantallen vertoonden een verheugende toeneming van de belangstelling.

Brabantse Kastelen Stichting

Het jaar 1981 kenmerkte zich door een voortgezette periode van opbouw en inventarisatie. Zo werd een inventarisatie gemaakt van kastelen en landhuizen welke nog in gebruik zijn. Medewerking werd verleend aan het boek "Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant" van de auteur Anton van Oirschot, verschenen bij de uitgeverij Elmar. Ook werd een begin gemaakt

met het aanleggen van een documentatie en een bibliotheek, terwijl medewerking werd verleend aan de kastelententoonstelling in het Brabants Museum te 's-Hertogenbosch.

Stichting Limburgse Kastelen

De in vorige jaren opgezette plannen konden in 1981 verder worden uitgewerkt. Zo kwam van het kasteel Stijthagen de eerste restauratie-periode gereed, terwijl een aanvang kon worden gemaakt met de tweede fase van herstel. Dankzij de bevordering van de werkgelegenheid kon worden beschikt over een aanmerkelijke subsidie. De uitwendige restauratie kan, naar mag worden aangenomen, in de loop van 1982 worden tegemoet gezien. Besprekingen omtrent de toekomstige bestemming, welke niet los gezien kan worden van de bestemming van de kapitale kasteelboerderij, konden nog niet worden afgerond.
In 1982 mag ook het gereedkomen van de uitwendige restauratie van het Schinveldershuuske te Schinveld worden verwacht. De laatste fase van het herstel kon worden aanbesteed. In verband met de aanwending van niet-subsidiabele middelen, wordt ook daar uitgezien naar een passende bestemming.
Bij het kasteel Well kwamen in de zomer de voorburcht en de Tiendschuur vrij. In het bijzonder de Tiendschuur vraagt een bestemming welke is afgestemd op het gebruik van het kasteel als conferentie-, vakantie- en vormingsoord.
Adviserend kon de stichting optreden bij problemen welke eigenaren en beheerders van kastelen ondervonden. Vele en goede kontakten konden worden onderhouden en verstevigd met tal van instellingen. Aan publicaties van de stichting Het Limburgse Landschap kon opnieuw medewerking worden verleend. Na het kasteel Hoensbroek, volgde een beschrijving van het kasteel Arcen.
Een begin werd gemaakt met het kasteel Vaalsbroek. De eindfase van vier Limburgse Kastelenroutes waaraan medewerking werd verleend, kwam naderbij.
De jaarlijkse excursie mocht zich in een grote belangstelling verheugen. Het doel was ditmaal gelegen in het oude Opper-Gelre, net over de grens met Duitsland. Een begin kon worden gemaakt met de oprichting van een groep waarvan de leden als slotvoogden voor de Limburgse kastelen kunnen fungeren.
Veel voorbereidend werk werd verricht voor een tienjarenplan voor de consolidatie van het Limburgse Kastelenbezit.

Excursie N.K.S. in 1981

April-excursie in Brabants oosten
De voorjaarsexcursie van de Nederlandse Kastelen Stichting, op de vrijdagen en zaterdagen van 3, 4, 10 en 11 april 1981, leidde door de oostelijke dreven van Noord-Brabant. De belangstelling hiervoor was, als gewoonlijk, zó groot dat de begunstigers er "als de kippen" bij moesten wezen om mee te kunnen. Viermaal twee volle touringcars vertrokken van het spoorwegstation te 's-Hertogenbosch en reden via Berlicum en Heeswijk – in de verte is even een glimp te zien van het neo-middeleeuwse kasteel – langs de Zuid-Willemsvaart naar Helmond.
Op de eerste van de vier dagen was het vrij mistig. Toch geen reden om teleurgesteld te zijn, want het echte Brabantse coulissenlandschap met zijn decoratieve bomenrijen wordt er des te theatraler door. Zo'n rit langs het dampige kanaal maakt van die Willemsvaart een boeiend vervolgverhaal met telkens een verrassende situatie: een fabrieks"burcht", een aardig woonpaleisje achter hekken en hagen, en sluis-na-sluis een steeds hogere waterspiegel.
Het forse stadskasteel van Helmond, wat omvang betreft niet onderdoend voor het Muiderslot maar iets minder spectaculair van aanzien, heeft al jarenlang dienst gedaan als raadhuis. Nù was men bezig om het als museum in te richten. De directeur van Helmonds gemeentemuseum, drs. J. C. T. M. van Laarhoven, vertelde in de fraaie "raadszaal" iets van de geschiedenis van het gebouw: oorlog en vrede, om-en-om. "U bent nu juist op het meest chaotische moment van de restauratie gekomen," zei hij, en dat bleek ook wel, want slechts enkele vertrekken hadden hun stadhuizige deftigheid behouden; de rest was ruige kaalheid. Helmonds kasteel is vooral aan de buitenkant indrukwekkend – aan de vóórzij, vanuit de parktuin. Dat park met het pauwebeeld, de bloesem aan de bomen en de ijle spiegeling van de kasteeltorens in het nevelige water – ja, dat deed 't 'm.
De tocht ging vervolgens naar het dorpje Stiphout, een zevental kilometers noordwestwaarts. Eerst naar "De Croyse Hoeve", waar een Brabantse koffietafel gereed stond. Geen kleinigheid, zo'n bruegheliaanse lunch.
Het kasteel Croy, tegenwoordig zetel van "De Nieuwe Aarde", is niet voor bezoekers toegankelijk. Geruime tijd heeft het dienst gedaan als tehuis voor armlastige bejaarden. In 1977 heeft de Helmondse brandweerchef zijn veto over het slot als woonhuis uitgesproken. Helaas bleek het niet veilig meer. Toch ziet het er zo veilig uit, stevig tussen zijn bizarre toren, poëtisch in het pastorale landschap.
Over de ouderdom van het kasteel bestaat geen zekerheid. Jaarankers vermelden het jaartal 1599, maar dr. Renaud heeft een schietgat in de zgn. ronde toren

gevonden dat een eeuw ouder moet wezen, evenals het tongewelf in de kelder. Toen moet ook de zuidelijke vleugel gebouwd zijn, met die fascinerende achtkantige hoektoren.
Waarschijnlijk was Croy oorspronkelijk een vechtkasteel, maar op het eind van de 80-jarige oorlog werd het woonhuis van landjonker Everaart van Boschhuijsen, die zich "heer van Croy" mocht noemen. Later kwam het in handen van een cavelerie-kolonel, Jan Antony van der Brugghen, die het grondig liet verbouwen. En nakomelinge, Constance van der Brugghen, is er in 1873 overleden en toen bleek dat zij het kasteel vermaakt had aan kloosterzusters, die er een tehuis voor arme oude lieden inrichtten. Thans staat het onder beheer van een jonge sociale welzijnscorporatie.
Het geheel heeft zoiets wonderlijks met dat fijne toeganspoortje, getorend en gedakruiterd, en het brede trapbordes, vier verschillend gevormde torens, nauwe trapgevels tegen elkaar aan geleund, een gracht vol groen, schuren rondom. Een boeiend geheel, dàt is zeker.
Van Croy reden de excursionisten tenslotte naar het schitterende kasteel van Heeze, schepping van de grote Pieter Post, waarover al zo menigmaal geschreven is, o.m. in een van de rode-boekjes-serie, welbekend. Baron en baronesse Van Tuyll van Serooskerken, die er wonen, ontvingen de gasten op de ruime binnenplaats waarachter het oudste kasteel met de naam Eymerick oprijst. In groepjes wandelde men door antiek-gemeubileerde zalen en kamers.
Vooral de 17de eeuwse gobelins, voorstellende de geschiedenis van Alexander de Grote, werden zeer bewonderd.
Tenslotte werden de bezoekers in de zgn. mangelkamer van dat oudste Eymerick-slot bijeengebracht, waar – bij het genot van een kopje thee met bijbehoren – werd nagepraat over wat men op deze excursie en vooral ook "op Heeze" aan schoons en merkwaardigs had gezien.

J. H. Besselaar

De vijfentwintigste Kastelendag in Well

Op 12 en 19 september – twee data voor één Kastelendag, eigenlijk een zilveren jubileum, want de vijfentwintigste. Als plaats van bijeenkomst was het kasteel Well, in een hoek van Oud-Gelre, gekozen. De reis erheen ging over het spoorwegstation Venray, in Limburg dus. Maar een Gelders kasteel hoeft niet altijd een kasteel in Gelderland te wezen. Het kan evengoed in Limburg staan of in het aangrenzende stuk Duitsland met plaatsen als Kevelaer, Straelen, Wachtendonk of . . . Geldern.
Het middeleeuwse Gelre, waartoe ook Roermond behoorde, is pas in 1543 deel van de Nederlanden geworden en het zou nog eeuwen duren voordat de grensregeling tussen ons land en Pruisen haar beslag kreeg, waardoor het zgn. Overkwartier van Gelre Duits werd. Het gebied bezit tal van kastelen, hetzij op een natuurlijke of een kunstmatige hoogte gebouwd of door brede grachten omringd (zgn. waterburchten).
Zo'n Overkwartiergelders kasteel is het slot van het Noordlimburgse Well, waar de Maas tussen Blitterswijk en Geysteren een gracieuze buiging maakt.
Vele deelnemers aan deze jubileum-kastelendag lieten zich van het station Venray per toerwagen via Wanssum over de Maas naar het kasteel te Well brengen. Een omvangrijk complex van slot en voorburcht, dubbel omgracht en door een aarden wal omringd.
Het bezoek aan dit monument begon op het voorplein met een nummertje vendelzwaaien, uitgevoerd door in historische dracht gestoken leden van het plaatselijke St. Antoniusgilde. Daar vlogen de kleurige vaandels rond, kundig losvastgehouden, zoals 't behoort, het doek voortdurend over de gehele breedte zichtbaar, hoe wonderlijk de zwaaiers ook met de stok te keer gingen, terwijl de trommen werden geroerd aan weerszij van een statig "konings"-paar.
Het kasteel van Well ontstond in de 14de eeuw en sindsdien kwam steeds de voorspelling uit, dat er nooit méér dan drie generaties van één familie zouden wonen. De vorige eeuw werd het door vererving bezit van een Oostenrijkse familie en in het begin van de 20ste eeuw werd het aan een Duitser verkocht, hetgeen ertoe leidde dat het in '45 in beslag werd genomen. Een tijdlang was er een r.k. stichting in gevestigd, daarna werd het eigendom van de Stichting Limburgse Kastelen. Het deed dienst als vormingscentrum en sinds 1980 mag het conferentie- en vakantieoord heten. Het omvangrijke complex maakt met zijn torens – één met een uivormige spits, één met een zware koepeldeksel en nog een kleine ronde – een machtige indruk.
Van het interieur hebben de deelnemers overigens weinig gezien. Zij moesten zich tevreden stellen – maar het was al mooi genoeg – met een rondwandeling om het kasteel met schitterend uitzicht, in alle richtingen. De middag werd grotendeels doorgebracht in een zijzaal van de voorburcht, waar een drietal lezingen werd gehouden. Drs. M. K. J. Smeets, oud-rijksarchivaris van Limburg, sprak over de kastelen in het Overkwartier van Gelre, hun staatkundige en maatschappelijke betekenis. Prof. Dr. J. G. N. Renaud hield een causerie over opgravingen in en om Limburgse kastelen (bij lantaarnplaatjes) en ten slotte gaf de heer A. H. Salden uitleg van ontstaan en ontwikkeling der kastelen in Opper-Gelre, een heel groot aantal, zoals bleek uit een geprojecteerd kaartje met een duizelingwekkend aantal zwarte puntjes: kastelen of wat daarvan over is, soms slechts enkele brokstukjes . . .

J. H. Besselaar

Kastelen in Opper-Gelre

Drie kastelen in het Overkwartier van Gelre vormden het onderwerp van de lezing, die de heer A. H. Salden in de middagbijeenkomst van de Kastelendag 1981 hield. Eerst besprak hij de burcht "Krickenbeck", eens – temidden van vier meren in het moerassige dal van de Nette – een lastig te veroveren sterkte. Het hoofdgebouw – na een brand, tachtig jaar geleden, in renaissancestijl gereconstrueerd – dateerde uit ca. 1600, toen men er een heel omvangrijk kasteel van wilde maken. In de loop der eeuwen werden er verschillende stijlvormen bij toegepast (barok en neogotiek), die bij de jongste restauratie weer verdwenen. Het kasteel heeft van zijn oorspronkelijke gedaante slechts een restant van een zware ronde toren behouden.
Vervolgens vroeg de spreker aandacht voor de burchtruïne "Wachtendonk", op een donk, ofwel zandbank in het Niersdal. De naam herinnert aan de heren van Wachten- (of voogden) donk, aanvankelijk voogden van de Keulse aartsbisschop-keurvorst. Arnold III van Wachtendonk ontving in 1326 het kasteel (met bijbehorend stadje) in leen van Reinoud II van Gelre. De strategische betekenis – grens tussen Keulen en Gulik – gold vooral in het begin van de 80-jarige oorlog. Al in 1607 lieten de Spanjaarden de burcht afbreken. De bewoners – toen de familie Huyn van Geleen – namen de wijk naar een herenhuis in het nabije stadje; van deze "hof" bestaat nog de gevel, zij het in verwaarloosde toestand. Sedert 1967 hebben opgravingen resten van de oude burcht aan het licht gebracht: een rechthoekige plattegrond met een forse donjon, een poortgebouw en twee flankerende torens.
Tenslotte het kasteel "Haag" in een bosgebied bij de Niers. Oorspronkelijk waren er twee hoven "in gen Haeg", waarvan één later voorburcht van een slot werd, van historische betekenis vanwege het eraan verbonden ambt en de nog bestaande titel van erfelijk maarschalk van Gelre èn door het geslacht van de rijksgraven van Hoensbroek in Opper-Gelre (18de eeuw). In het laatste oorlogsjaar 1945 ging het herenhuis te gronde, maar de oudste voorburcht uit de 14de eeuw bleef overeind. Omstreeks 1680 werd deze voorburcht gerestaureerd en kreeg een renaissance-poort. Sterke ronde hoektorens en een dikke muur met weergang (plus kijk- en schietsleuven) karakteriseren prachtig de vroegere weerbaarheid. De grafelijke familie Van Hoensbroek verblijft thans in wat voorheen de tweede voorburcht was, ietwat noordelijker gelegen.

Buitengewoon professoraat prof. dr. J. G. N. Renaud

Het academische jaar 1980/1981 werd ingezet met de voortzetting van de reeks colleges betreffende de woontoren, waarmee reeds in het najaar van 1980 was aangevangen.
De onderwijsperiode vond zijn afsluiting in een blok colleges, gewijd aan de betekenis van architectonische voorstellingen op schilderijen, gravures, houtsneden enz. vanaf de late middeleeuwen voor het bouwhistorisch onderzoek van kerken, kastelen, kloosters en woonhuizen. Uiteraard viel hierbij het zwaartepunt op kastelen en ruïnes.
In verband met het bereiken van de 70-jarige leeftijd eindigde het dienstverband van prof. Renaud met de R.U. Utrecht op 31 augustus. Daar echter gebleken was, dat een aantal studenten met hun studie tussen de wal en het schip zouden vallen, werd een bijzondere regeling getroffen, waardoor deze hoogleraar op een zogeheten 0/10-aanstelling zijn studenten kon blijven begeleiden en ter afsluiting examineren.
De integratie van het bijvak geschiedenis van de Materieele Cultuur der Middeleeuwen in het onderricht in de M.E. Geschiedenis vond in 1981 zijn beslag. De voorbereiding van de opvolging van prof. Renaud is echter momenteel geblokkeerd door de algemeen geldende personeelsstop.

Opgravingen, bouwhistorisch en archivalisch onderzoek

Arcen (L.)
In vervolg op het onderzoek van de Schanstoren, gelegen aan de Maas te Arcen, dat door de N.J.B.G. in 1980 werd uitgevoerd is in 1981 opnieuw een werkkamp georganiseerd, dat in augustus zijn beslag vond. Het onderzoek in het grasveld langs de Maas had onverwachts resultaten, die in de verhandeling van drs. J.-E. Dilz breder zullen worden behandeld.

Grubbenvorst (L.)
Vele opeenvolgende jaren heeft de N.J.B.G. met welwillende toestemming van de eigenaar dr. C. J. M. Willemse een onderzoek kunnen doen op het "Gebroken Slot", een kasteelruïne gelegen ten zuiden van de dorpskern van Grubbenvorst. De heer J.-E. Dilz, die zelf aan de opgravingen meewerkte, heeft Grubbenvorst tot onderwerp van zijn doctoraalscriptie gekozen en is er in 1981 aan de R.U. Utrecht op afgestudeerd.

Het kasteel Grubbenvorst werd al in het begin van de 80-jarige Oorlog verwoest en afbeeldingen daarvan zijn nooit teruggevonden, zo die al bestaan hebben. Tijdens zijn studie vond de heer Dilz in het archief-materiaal op Schlosz Haag een plattegrond van c. 1620 terug. Vele vraagpunten, tijdens het onderzoek onopgelost gebleven, konden nu worden opgehelderd. Het vermoeden, dat de kasteelheuvel aan de zijde van de beek door het water afgeslepen was, werd nu bewaarheid. Met het afstorten van de helling is een belangrijk deel van het muurwerk verdwenen, onder meer een hele hoektoren. Jammer is, dat de plattegrond alleen het hoofdgebouw boven op de heuvel weergeeft. De ommuring, die de voet van de heuvel omringde, vond men in deze opmeting niet terug.
De historie van het kasteel onderging een grote verrijking door het archivalisch speurwerk. We hopen, dat de verhandeling eerlang gepubliceerd zal kunnen worden.

Hattem (Gld.)
Reeds jaren werkt men in Hattem aan een plan tot bebouwing van het zogeheten Tinneveld en eveneens geruime tijd tracht de Heemkundekring er achter te komen, wat er nu precies op het Tinneveld gestaan heeft. Het zou volgens de traditie het kasteel van de hertogen van Gelre geweest zijn. Er bestaat overigens een tekening van de landmeter Thomas Witteroos, die een gezicht op het stadje biedt. Torenhoog verheffen zich boven de huizen de zware hoektorens van het hertogelijk kasteel. Omstreeks 1570 waren deze dus nog geheel in tact.
Rond 1600 begon het verval en omstreeks het midden van de 17de eeuw lag alles er bij als een onbegrijpelijke wirwar van muren.
De Heemkundekring is begonnen op het hoogste deel van het Tinneveld en vond daar heel wat fundamenten, die ten dele tot goed herkenbare woonruimten behoren. Ook de ingangspartij kwam er vrij goed herkenbaar uit tevoorschijn.
Maar, dit was nog altijd niet de hertogelijke burcht met zijn ronde torens, c. 1400 aangevangen door Reinoud IV. Die is wèl gelocaliseerd door het onderzoek, dat de R.O.B. in september aanving. Het lage gedeelte van het Tinneveld bleek een opgevulde gracht die juist tegenover het arbeidsveld van de Heemkundekring de 15de-eeuwse burcht bespoelde.
De gedeeltelijk blootgelegde zijde vertoonde zware ronde torens op de hoeken. De aanlegbreedte van het muurwerk mat wel zeven meter! Zulke zware muren zijn in ons land exceptioneel!
Aan de voet van het muurwerk tussen de torens werd veel middeleeuwse ceramiek gevonden. Het museum in Hattem heeft haar collectie kunnen uitbreiden met Jacoba-kannetjes!

Hedel
De Stichting "Hedels historie" slaagde erin de opgraving der fundamenten van het verdwenen kasteel te organiseren. Ongeveer tegelijkertijd startte een begeleidend onderzoek in de archieven. De resultaten bleken op den duur alleszins verheugend. Na verwijdering van het nà de oorlog op het terrein opgehoopte puin konden de muren van een grote hoofdtoren en aangrenzende ruimten worden blootgelegd. De gebouwen waren om een binnenplein gegroepeerd. Bij het graafwerk werden vele interessante vondsten geborgen, o.a. een stel munt-ijzers. Op het kasteel werd namelijk in de 16de eeuw munt geslagen. Plannen om de gevonden funderingen te consolideren en wat op te trekken kwamen al in het najaar tot een begin van uitvoering.

Helmond
Op het terrein van de voormalige fabriek van Carp (garens!), westelijk van het kanaal dat langs Helmond stroomt, verricht de Heemkundekring Helmond onder leiding van de heer J. van Hooydonk als sinds de zomer van '81 onderzoek naar de overblijfselen van "d'Oude Huys". Waarnemingen tijdens de bouw van Carp door de toenmalige archivaris Jacques Heeren en naspeuringen in archiefstukken door de heer Van Hooydonk hadden het sterke vermoeden gewekt, dat er op dit terrein oudheidkundig heel wat aan de hand zou kunnen zijn.
Maria van Leuven, weduwe van de Duitse keizer Otto IV, zou hier c. 1240 een belangrijk deel van haar leven als weduwe gesleten hebben.
Met steun van de N.K.S. organiseerde de N.J.B.G. hier een werkkamp. Elders een uitvoerig verslag van drs. J.-E. Dilz.

Loevesteyn
Geruime tijd al is de Rijksgebouwendienst bezig met restauraties op Loevesteyn. Enige jaren geleden zijn het poortgebouw en de grote zaal van het hoofdgebouw hersteld, waarbij de uit oude afbeeldingen bekende topgevels.
De restauraties richten zich nu al weer vele maanden op de voorburcht. Onnodig er op te wijzen dat deze omstandigheid zich uitermate goed leent voor het doen van bouwhistorische verkenningen, terwijl hier en daar wat aanvullend onderzoek kan worden verricht. De heer Hovenkamp, student Geschiedenis, heeft zich hiervoor veel moeite getroost.
In overleg met ir. J. Mol, hoofd afd. Restauratie van de Rijksgebouwendienst is een programma van onderzoek opgesteld, dat onder supervisie van de hoogleraar Geschiedenis van de Materieele cultuur der middeleeuwen naar vermogen zal worden gerealiseerd.
De huidige toegang tot het slot Loevesteyn behoort namelijk tot het vestingstadium. Waar nu het publiek

loopt, bevinden zich onder het maaiveld funderingen van barakken en dieper zelfs begravingen uit een nog niet nader gedefinieerd tijdperk.

Monster
Sedert c. 1390 was het kasteel Polanen – stamslot der later zo belangrijke heren van Polanen – van de aardbodem verdwenen. Het was afgebroken als straf voor de betrokkenheid van de Polanen's bij de moord op Aleida van Poelgeest. Maar ondanks vele veranderingen werd het terrein waar het kasteel gestaan had al vóór 1940 teruggevonden en in het vroege voorjaar van '40 had er een kleine opgraving plaatsgevonden. Een deel van de grote toren is toen aan het licht gebracht.
Het terrein aan de Madeweg in Monster diende in '81 ter voorbereiding van nieuwe tuinbouwculturen meters omgezet te worden. Daar het land door middel van een bronbemaling drooggelegd werd bood zich een unieke kans aan voor een uitvoerig onderzoek, niet belemmerd door het grondwater.
Met steun van de gemeente en particulieren gelukte het een grootscheepse opgraving door te voeren, welke in augustus kon worden afgesloten. De bijkans ideale omstandigheden maakten het mogelijk te constateren, dat de woontoren niet – zoals we vroeger dachten – aan vier zijden door een gracht omgeven was, maar slechts aan twee! M.a.w., de toren was gebouwd in de hoek van een rechthoekig kasteelemplacement. Wat er voorts nog op dit omgrachte stuk had gestaan bleef een beetje duister. Wel liet zich vaststellen, dat de toren was vergroot met een aanbouw.
Uit de drooggevallen grachten lieten zich vele vondsten verzamelen, waaronder de stenen, die tijdens het beleg met een blijde tegen de muren van het gebouw waren geslingerd.
In verband met de bestemming van het terrein is alle metselwerk volledig uitgebroken.

Montfort (L.)
Het belang van deze bouwval voor degenen, wie het wel en wee van onze middeleeuwse kastelen ter harte gaat, groeit gestadig. En dit dankzij de credieten, die de gemeente Montfort telkens weer beschikbaar stelt voor de consolidatie en voorzichtige restauratie van deze ruïne van een in hoofdzaak 13de-eeuws kasteel.
De noordoostelijke hoektoren met aangrenzende kelder is het afgelopen jaar onder handen genomen. Vooral de consolidatie van de kelder en de keldertrappen kostte nog al wat hoofdbrekens. Maar hoe dan ook, het muurwerk is nu zodanig geconsolideerd dat verdere afbraak en beschadiging door de lieve jeugd voorlopig althans afgeremd kan worden. Volgend jaar zal begonnen worden om een gevaarlijk gat in de bekleding van de linker poorttoren dicht te zetten.

Stevensweert (L.)
Dankzij veel geduldig speurwerk en het systematisch verzamelen van bouwhistorische gegevens is de heer H. Rutten uit Stevensweert – leraar Geschiedenis – er in geslaagd inzichten te ontwikkelen betreffende de vormgeving en het voorkomen van het grotendeels verdwenen kasteel van Stevensweert.
Onderzoek in de archieven van Huis Berg heeft de nodige aanvulling opgeleverd. We weten nu, dat in de 16de eeuw het bestaande kasteel werd uitgebreid met een bastion à la Dürer, een zeldzaam verschijnsel in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Nederlandse kasteel.
Een andere zaak is, dat we nu beter begrijpen, wat er eigenlijk op de tekening van Jan de Beyer te zien valt, en hoe men de bestaande overblijfselen dient te interpreteren. Een publicatie verscheen in "Archeologie in Limburg", november 1981, no. 12. Overigens heeft de heer Rutten zijn gegevens betreffende kasteel en vesting verwerkt in een bewonderenswaardig mooie maquette.

Valkenburg (L.)
Nadat in 1981 reeds aandacht besteed is aan de noordelijke beëindiging van de oostvleugel (met doorgang naar de kapel, putkamer en cisterne) werd in het voorjaar de ruimte tussen de bruine beuk en de munt met doorgangen aan een nadere beschouwing onderworpen.
De resultaten waren uitermate verrassend. Zo bleek, dat de smalle noordzijde die toch maar een goede acht meter omvat – herhaaldelijk was verbouwd. We vonden hier wel drie opeenvolgende stadia. Aan de buitenzijde was de mergelrots in de eerste bouwfase diep weggekapt en voorzien van een afvoergoot. De ingang, die nú naar de kapel leidt kan hier in de oudste toestand nooit geweest zijn, terwijl ook de molentoren met het aansluitende muurwerk een product van – op zijn vroegst – 13de-eeuwse ontwikkelingen geweest moet zijn. Hoe men dan de oostvleugel in zijn aanvankelijke opzet binnenkwam is een vraag, die door aanvullend onderzoek opgelost zal moeten worden.
Om de bezoeker een blik te gunnen op dit verbazingwekkende vervolg van onze langdurige speurtocht naar het verleden van de beroemde burcht, heeft men de werkput nog open gelaten.

Kasteel Chaloen
Dit kasteel, reeds in 1979 – in verband met zijn restauratie – onderwerp van bouwhistorisch onderzoek, werd in 1981 opnieuw verkozen tot scholingsobject voor de studenten van de Delftse T.H., sectie Restauratie. De vraag diende beantwoord te worden, hoe de directe omgeving van het rechthoekige huis er tijdens de late middeleeuwen uitgezien kan hebben en welke vorm het voorterrein gehad zou kunnen hebben.

Het bleek een zeer moeilijke opgave om de begrenzing van de middeleeuwse kasteelplaats vast te stellen; de hulp van de geoloog kon hierbij niet ontbeerd worden. En ook die zag in de bodemprofielen grotendeels elkaar weersprekende verschijnselen.
De toegang, nu via een bordes in de tweede woonlaag, moet van de aanvang af in deze verdieping gelegen hebben. Rekening houdend met de aanwezigheid van een ophaalbrug komt men noodgedwongen tot een verwarrende constructie, die bovendien in de loop der tijden nogal eens gewijzigd is. In het bijzonder werd een fraaie broodoven en een waterput ontdekt. Aansluitend op dit bijgebouw troffen we de fundamenten van een eest (droogvloer voor het koren) aan.

Zuilen (U.)
Het kasteel Zuylen aan de Vecht ondergaat al enige jaren regelmatig restauratie-werkzaamheden. Een op de zuidgevel aansluitend terrein – het zogeheten bleekveld – moest van een nieuwe bekading voorzien. Al het oude muurwerk diende daartoe verwijderd te worden. Zó achtenswaardig oud was dit overigens nog niet. Het is niet uitgebeeld op de bekende prent van Roghman uit het midden van de 17de eeuw en dateert wellicht eerst uit de 19de eeuw.
De gevolgen van het breekwerk waren verrassend. De kademuren bleken gestaan te hebben op echt middeleeuws metselwerk van zware baksteen van c. 30 cm lengte. Nader onderzoek bracht aan het licht, dat de middeleeuwse muren omstreeks 2,30 m dik waren. Ongetwijfeld hadden we hier te maken met overblijfselen van het 13de-eeuwse kasteel, dat rond 1420 door de burgers van Utrecht grondig was vernield. Een herbouw van het kasteel volgde pas na een goede honderd jaar, in het begin van de 16de eeuw.
De vele raadselen, die ten aanzien van kasteel en geslacht Zuylen om een oplossing vragen, vormden de aanleiding tot een opdracht aan mej. J. Wielinga om te trachten de vroegste geschiedenis van Zuylen en de Van Zuylen's vast te stellen. Een studie, die er zeker toe zal leiden dat de verspreide gegevens van onderzoekers als Wagner en Ketner met elkaar vergeleken zullen worden, getoetst en in een zinvol geheel ondergebracht.

Zomerkamp N.J.B.G. Helmond

Gedurende 1981 is in Helmond de plaatselijke Heemkundekring bezig geweest met opgravingswerk; eerst om de oudste burcht van Helmond te vinden en vervolgens om er een goed overzicht van te krijgen. Bijzonder veel werk heeft deze Heemkundekring verzet want het terrein dat "d'oude Huis" heet, is vrij groot. Bovendien ondervond men aanvankelijk veel hinder van overblijfselen van de afgebroken fabriek van Carp.
In de loop van de zomer werden deze overblijfselen stuk voor stuk opgeruimd en kon de Heemkundekring verder oprukken over het voormalige kasteelterrein.
Het eerst gevonden gedeelte van het kasteel is vermoedelijk het oudste deel. Het bleek op grond van schervenmateriaal en metaalvondsten (sieraden, delen van schilden) uit de 12de eeuw te dateren. Overeenkomstig de omstandigheden, heeft men het eerste kasteel opgetrokken uit hout. Men zou in de 12de eeuw eventueel al een stenen motte-kasteel kunnen verwachten, maar de ondergrond bestaat uit ca. 2 m veen op dekzand, zodat het onmogelijk was hierop een motte op te werpen, laat staan dat er ook nog een stenen kasteel op zou kunnen staan.
In het veenrijke rivierdal van de Aa die zich even verder door een zandrug heen boort, was het water met de drassige grond verdedigingsmiddel bij uitstek. We hebben hier dus te doen met een vroege vorm van waterkasteel.
Het kasteelterrein is omgeven geweest door een gracht en vermoedelijk is het veen uit de gracht op het burchtterrein geworpen om het op te hogen tegen de regelmatige wateroverlast. Van de voormalige loopvlakken is helaas zeer weinig teruggevonden. Die zijn waarschijnlijk verdwenen toen voor de bouw van de fabriek van Carp het terrein is geëgaliseerd.
Wat we nu vinden zijn ontzagwekkende hoeveelheden funderingspalen van de houten bouwsels van het kasteel.
Het toeval heeft gewild, dat de Heemkundekring zich al gravend via de brugpalen en de toegangspoort een toegang tot het kasteelterrein verschafte. Achter de poorttoren lag een zeer degelijk gefundeerde toren die binnen de oudste aanleg de functie van woontoren gehad lijkt te hebben.
Deze toren was aan zeker 3 kanten omringd door water, misschien een meander van de Aa. De ligging t.o.v. andere gebouwen was daardoor merkwaardig excentrisch.
Deze toren is in de 13de eeuw door brand verwoest, wat blijkt uit een grote hoeveelheid houtskool rond de funderingspalen. Bij het opruimen na de brand is men gelukkig niet al te zorgvuldig geweest, zodat kleine kostbaarheden zijn blijven liggen om opgegraven te worden. Het vinden van deze kostbaarheden is volgens

de heer Van Hooijdonk te verklaren door de aanwezigheid van de Duitse keizerin Maria, dochter van de Brabantse hertog, vrouw van de laatste Welffenkeizer Otto IV. Zij verbleef in Helmond tussen 1235 en 1260.
Tot zover is het verhaal over de oudste aanleg van het kasteel vrij duidelijk. Als we de beschoeiingspaaltjes van de gracht volgen, blijkt dat in de 14de eeuw het kasteelterrein vrij groot was (doorsnede 30 m) en er zijn geen aanwijzingen, dat het kasteelterrein in de oudste fase kleiner was.
De bijgebouwen bij de oudste woontoren uit de 12de eeuw zijn ook door brand geteisterd en vervangen door andere. Ons rest nu binnen, en gedeeltelijk zelfs net buiten de beschoeiing een 150-tal palen die tot de verschillende fasen van het kasteel behoren. Er is een hele vage configuratie te onderscheiden in de palengroepen en palenrijen. In één geval tekent zich een gevel af van een gebouw door een mooie rechte rij palen op regelmatige afstanden, die alle voorzien zijn van montagelippen en gaten voor pen-en-gatverbindingen.
De overige palen van hetzelfde gebouw, vertonen deze duidelijke constructiekenmerken niet. Deskundigen van de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek en ook deskundigen uit Duitsland achten een beperkt of zelfs uitgebreid dendrochronologisch onderzoek nodig om vast te stellen hoe oud de palen zijn en tot welke fase ze dus behoord hebben. Voor de amateurs uit Helmond is dit onderzoek niet uitvoerbaar, maar gelukkig hebben van Duitse zijde Otto Piper en Tholen zoveel belangstelling voor dit bijzondere object, dat ze al hulp bij het dendrochronologisch onderzoek hebben aangeboden.
De 14de eeuw heeft echter ook duidelijke sporen achtergelaten en wel in de vorm van het fundament van een machtige ronde donjon, middellijn 14 m, muurdikte 5 m. Deze was gefundeerd op het dekzand en opgetrokken uit een voor die tijd klein formaat baksteen (lengte 23 cm).
Toch is er geen twijfel over de datering van deze ronde donjon, omdat het huidige kasteel van Helmond uit de eerste jaren van de 15de eeuw dateert. Dat is gebouwd toen het kasteel dat hier ter sprake is, werd opgegeven.
We hebben een beeld gekregen van ruim de helft van het totale kasteelterrein zoals dat in de 14de eeuw bestond. De andere helft van het kasteelterrein zal in 1982 vrij komen voor het graafwerk. Misschien wordt op dat gedeelte van het terrein ook meer vaatwerk gevonden, dat men in de keuken gebruikte. Tot dusverre is nl. hoofdzakelijk luxe vaatwerk gevonden, zoals steengoed, drinkgerei in de vorm van kannen, schaaltjes (Siegburg) en kommetjes met zoutglazuur (Langerwehe). In de 12de eeuw heeft men Schinveld-, Brunssum- en Pingsdorf-aardewerk gebruikt. Inmiddels is ook veel Paffrath- en Elmpter-aardewerk geïdentificeerd.
Waarschijnlijk kunnen we in 1982 ook het vervolg van de grachtbeschoeiing vinden. Het bleek tot dusverre een dichtaaneengesloten rij palen (Ø 10-20 cm) zonder vlechtwerk. Vermoedelijk heeft deze degelijke beschoeiing een niveau-verschil tussen oever en grachtbodem van een halve meter mogelijk gemaakt. Deze gracht was ruim 5 m breed.
Hoewel de verschillende stadia van het houten kasteel nog ontward moeten worden, is het nu al duidelijk, dat het kasteel een nogal onorthodoxe opzet had; geen motte, maar water als verdedigingsmiddel. De ronde aanleg van het kasteel doet vertrouwd aan, maar we missen daarentegen aanwijzingen omtrent een onderscheid tussen hoofd- en voorburcht.
Tenslotte namens de groep van N.J.B.G.-leden past hier een woord van dank aan het adres van de heer Van Hooydonk en de Heemkundegroep bij wie wij te gast zijn geweest. De bijdrage die de N.K.S. ter beschikking stelde van dit werk heeft het rendement ervan zeer verhoogd!

JAN ERIC DILZ

Zomerkamp N.J.B.G. Arcen III

Na het beëindigen van het tweede en derde kamp van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis hebben we een goed inzicht gekregen in de opzet van de Schanstoren. Tijdens het eerste kamp waren we tot de conclusie gekomen, dat de huidige Schanstoren het topje van de ijsberg was. Dit is juist gebleken, maar, dat de Schanstoren een militair wonderlijk geheel was, bleek niet juist. Het is nl. gebleken, dat de Schanstoren in feite een machtige rechthoekige toren is geweest met een poortdoorgang aan de oostzijde en een traptorentje aan de noordzijde. Dit geheel is in één keer opgezet. Waar we fundamenten hebben gezien vertoonden deze overal hetzelfde verband zonder dat de naden de eenheid verstoorden. Op sommige plaatsen bedroeg de breedte van het fundament 2,20 m tot 2,50 m, zodat de muurdikte van de Schanstoren op de begane grond zeker 2 m bedragen heeft. We vonden de keldervloeren van de Schanstoren. Deze waren 4 tot 5 gemetselde steenlagen dik, opvallend sterk. Op deze keldervloer bevond zich schervenmateriaal dat uit de 15de eeuw dateerde, waardoor het waarschijnlijk wordt, dat de Schanstoren uit de eerste helft van de 15de eeuw dateert.
De verwoesting van de Schanstoren is in de 16de eeuw geschied. Het meest waarschijnlijk is het, dat die verwoesting in de jaren '80 van de 16de eeuw heeft plaatsgevonden. Toen is ook het kasteel van Arcen verwoest, evenals kasteel Grubbenvorst en nog meer sterkten langs de Maas. Dit alles op bevel van de Spaanse legeraanvoerder Parma.

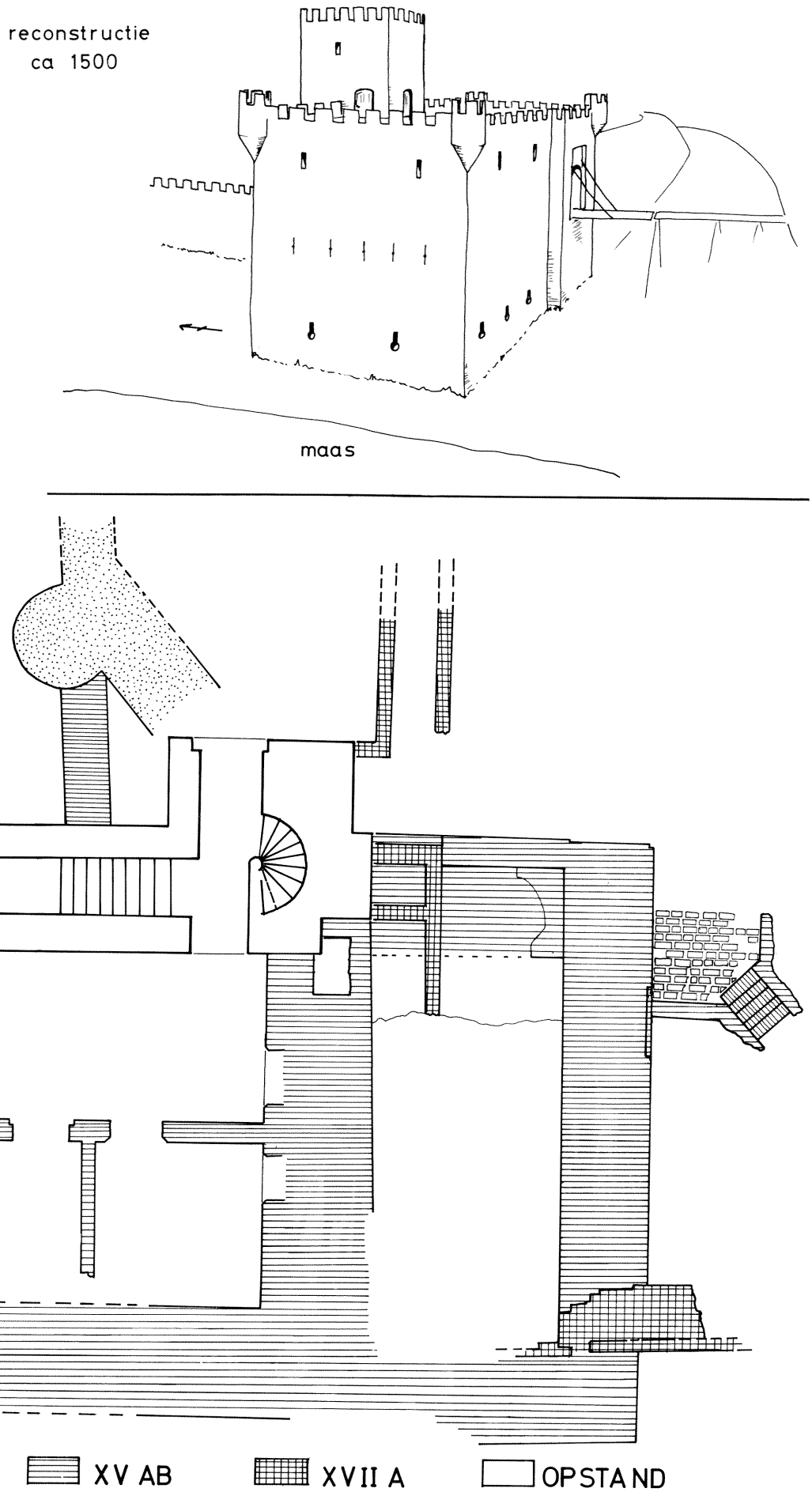
reconstructie
ca 1500
maas
1400
XV AB
XVII A
OPSTAND

Bij die verwoesting is vermoedelijk alleen de traptoren gespaard gebleven. Al het zware muurwerk aan de zuid- en westzijde werd neergehaald. De zuid-west-hoek is het diepst uitgebroken en weggespoeld door de Maas. De noordzijde daarentegen rijst nog steeds ruim 5 meter boven de grond op.
Na de verwoesting van de Schanstoren heeft men de ruïne van de Schanstoren weer wat opgelapt. De Schanstoren boette echter aan defensieve kracht flink in. Van deze herstelling is nog een keldervloertje overgebleven, dat 80 cm boven de 15de eeuwse vloer ligt. De oost-west tussenmuur in de kelder bleef gehandhaafd, maar dan als buitenmuur. Een deuropening in dit muurtje werd dan ook dichtgezet. Van buitenaf werd dit muurtje aangeaard omdat deze muur alleen niet in staat was het tongewelf te dragen dat over deze secundaire kelder was gemetseld. Op de bovengenoemde vloer ervan lag schervenmateriaal uit de 17de t/m 19de eeuw. In de 17de eeuw zal deze kelder gefunctioneerd hebben, tegelijk met het man-poortje op de plaats van de oorspronkelijke brede poortdoorgang en ook tegelijk met de herstelde kademuur van de wal, liggend over de zware oostmuur. Mogelijk was toen ook de resterende traptoren aan de zuidzijde over de kelder heen aangeaard om een voortzetting van de wal te vormen.
Terug naar de 15de-eeuwse Schanstoren. Dit is een kolossaal bouwwerk geweest. Boven het kelderniveau zijn nog één of twee verdiepingen aanwezig geweest, gelet op de doorgangen die zich in het overblijfsel van de traptoren bevinden. Gezien de dunne tussenmuren op het kelderniveau is het waarschijnlijk, dat de kelder overdekt is geweest door een balkenvloer. De eerste etage was mogelijk gedekt door een gewelf, want de versnijdingen in het muurwerk van de traptoren maken het mogelijk op die hoogte een gewelf te metselen. Als men op die hoogte een weergang met kantelen denkt, wordt het een logisch geheel. De traptoren liep dan nog wat hoger door als spietoren of gaf zelfs nog toegang aan een tweede etage. De buitenmuur was al te ver afgebroken om nog iets vast te kunnen stellen van schietgaten.
Er is in het vorige verslag reeds gesproken over de functie van de Schanstoren als tolgebouw. Gezien de uitdrukkelijke bedoeling om met de Schanstoren de Maas te kunnen bestrijken kunnen we deze opvatting handhaven. Een doorgang naar de Maas zullen we echter niet meer vinden omdat de buitenmuur ter plaatse tot onder het vloer-niveau is weggebroken. De trap waarvan we na de voorgaande campagnes aannamen, dat hij naar de Maas leidde blijkt de keldertrap te zijn die in de dikte van de noordmuur van de toren liep. In de kelders van de toren vonden we een viertal doorgangen. Twee in de oost-west deelmuur van de kelder en twee in de zware muur tussen het westelijke kelder-complex en de kelder onder het gewelf beneden de poortdoorgang. Deze twee doorgangen lagen 45 cm boven de westelijke keldervloeren en zullen met houten trapjes bereikbaar geweest zijn. Deze verhoogde doorgangen kunnen bedoeld zijn geweest om stijgend Maaswater in de westelijke kelder niet in de oostelijke te laten lopen.
Tenslotte nog een welgemeend woord van dank aan de N.K.S. die een ruime bijdrage leverde voor de totstandkoming van deze opgraving.

JAN ERIC DILZ

Het gebruik van kastelen
Résumé voordracht D. J. G. Buurman
23 april 1980, Huis Bergh

Het is onmogelijk omtrent het meest passende gebruik van kastelen vaste regelen te geven. Elk kasteel stelt zijn eigen eisen en persoonlijke smaak speelt dan ook een rol. De beste bestemming is nog altijd bewoning door de familie, die er al driehonderd jaar of desnoods drie generaties heeft gewoond. Maar wij praten vandaag over huizen, die niet meer (normaal) bewoond zijn en die een nieuwe bestemming moeten hebben.
De Conseil Scientifique van het Internationale Kasteleninstituut heeft van 13-17 september in Polen een vergadering gewijd aan de "réanimation" van kastelen. Onder verwijzing naar art. 5 van het Charter van Venetië (het behoud van monumenten wordt ten zeerste bevorderd indien zij een nuttige functie in de maatschappij van nu vervullen, maar dit mag onder geen beding leiden tot wijziging van uiterlijk of interieur) kwam men daar tot de conclusie, dat bij de keuze van een nieuwe bestemming de architectonische, archeologische en decoratieve eigenschappen van het kasteel uiterst zorgvuldig gerespecteerd dienen te worden en dat gezocht moet worden naar een volstrekt verantwoorde synthese tussen deze waarden en de eisen van het moderne gebruik. Als voorbeelden zijn daar genoemd: museum, galerie, concertzaal, congrescentrum, centrum van overheidsadministratie, sociaal centrum enz. (Informations de l'I.B.I. 15, Mars 1980).
Wij kunnen het hiermee geheel eens zijn, alleen ontbreekt een vermelding van de omgeving van het kasteel. Een fraaie tuin of een belangrijk park kunnen van invloed zijn bij de keuze van een bestemming.
Het volgende is een poging dieper op de zaak in te gaan en tot een aantal algemene uitspraken te komen.
— Het karakter van huis en omgeving is bepalend voor de keuze van de meest geschikte bestemming.
— Een kasteel mag in principe geen object van belegging zijn. Een zakelijke opzet is aan te bevelen, maar geld verdienen mag geen doel zijn.

— Middeleeuwse burchten, die niet meer bewoonbaar zijn, verdienen in ieder geval een zodanige bestemming, dat ook regelmatige bezichtiging mogelijk is. Veelal is dit ook de feitelijke toestand. Voorbeelden: Muiderslot, Loevestein, Ammersoyen.
— Hetzelfde geldt voor latere huizen van bijzonder belang, die ook een waardevol interieur hebben. Het is deze rubriek, die onze bijzondere aandacht verdient.

Zij laat zich in drie groepen splitsen:

a. Huizen, bewoond geweest door generaties van dezelfde familie, wier inboedel nog aanwezig is, zoals Amerongen en Duivenvoorde. Zij verdienen in deze vorm in stand gehouden en ter bezichtiging te worden gesteld.
b. Tijdens de Museumdag van 1954 op de Cannenburch pleitte Mr. A. Staring voor de stichting van zgn. kasteelmusea naar het voorbeeld van Menkemaborg en Cannenburch (Nieuwsbulletin K.N.O.B. 1954, kol. 107).
Hij doelde hierbij op belangrijke huizen met een belangrijk interieur, maar zonder inboedel. Het gewone museum is geneigd alleen de topstukken te tonen. Stijlkamers in een museum hebben altijd iets doods. Wil men iets van het leven op onze kastelen aan het publiek laten zien, dan kan dat het beste op die kastelen zelf, die eventueel als uithoven van de kunstnijverheidsmusea kunnen dienen. Is er ook een belangrijke omgeving, zoals op Rosendael, dan is er des te meer aanleiding het huis opnieuw aan te kleden en het hele complex ter bezichtiging open te stellen. Deze huizen vormen een tegenhanger van het Nederlands Openluchtmuseum. Om het heel simpel uit te drukken: daar laat men zien hoe de "boer", in de kasteelmusea hoe de "heer" ten plattenlande leefde.
c. Huizen die bewoond zijn geweest door één of meer generaties van wat Staring tijdens dezelfde Museumdag zo aardig uitdrukte als "intelligente verzamelaars". Het Huis Bergh is daarvan een fraai voorbeeld. Ook in dit geval dient te worden gestreefd naar instandhouding van het geheel en openstelling.

Deze drie groepen hebben hun museale bestemming gemeen. In het algemeen zullen de geëxposeerde zaken in deze soort musea goed tot hun recht komen en het publiek meer aanspreken dan in menig normaal museum.

— Combinatie van één der genoemde bestemmingen met bewoning, zoals op Huis Bergh, is aantrekkelijk. Meestal echter zal dit in Nederland moeilijk verwezenlijkt kunnen worden, omdat onze kastelen daarvoor niet groot genoeg zijn.
— Dan zijn er de huizen met minder belangrijke interieurs. Daar kan men denken aan andere museale bestemmingen (b.v. Nederlands Jachtmuseum op Doorwerth), gemeentehuis, waterschapshuis, ander rustig kantoor enz.; afhankelijk van aard, ligging en mogelijkheden.
— Onder de openbare bestemmingen zij die van hotel en jeugdherberg minder aantrekkelijk, omdat dan wel veel van de oude sfeer verloren gaat.
— Zeer grote huizen zonder belangrijk interieur kunnen zich goed lenen voor indeling in appartementen ("résidence").
Ten onrechte blijken hiertegen soms planologische bezwaren te worden aangevoerd.
— Voor kleinere huizen zal men verhuur aan één particulier bepaald niet mogen uitsluiten (b.v. Kieftskamp). Helaas is ons fiscale systeem niet gunstig voor huurders van monumenten, die eigendom van een stichting zijn. Stichtingen betalen geen inkomstenbelasting en kunnen dus geen onderhoudslasten aftrekken, huurders mogen dit niet. De huurlasten zullen dus altijd hoog zijn.

Spreker laat tenslotte aan de hand van dia's zien, hoe de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen het bovenstaande op haar bezittingen in praktijk heeft gebracht: kasteelmuseum, eventueel gecombineerd met zaalverhuur voor vergaderingen, partijen enz., ander museum, gemeentehuis, waterschapshuis, opleidings- en conferentiecentrum, particuliere bewoning, in de toekomst wellicht ook "résidence" en tenslotte het eigen kantoor.

Verslagen en mededelingen

Jaarverslag van de Nederlandse Kastelen Stichting over 1982

Per 31 december van het verslagjaar trad, wegens het bereiken van de 70-jarige leeftijd af als lid van de Raad van Beheer mr. R. A. van den Wall Bake. Reeds eerder had de heer J. D. Backer (A.N.W.B.) voor het lidmaatschap van de Raad bedankt in verband met zijn drukke werkzaamheden als voorzitter van het Wereld Natuurfonds.
De Nederlandse Kastelen Stichting is beide heren, die respectievelijk sedert 1968 en 1965 in het bestuur zitting hebben gehad, dank verschuldigd voor hun gewaardeerde inbreng.
Als opvolger van de heer Backer werd de heer W. Rietbergen in de Raad van Beheer benoemd. Door deze benoeming wordt de vertegenwoordiging van de A.N.W.B. voortgezet.
Ter versterking van het Dagelijks Bestuur werd op 17 maart 1982 ir. T. S. Smith in het D.B. opgenomen.
Prof. dr. J. G. N. Renaud, sedert zijn aftreden als lid van de Raad van Beheer wetenschappelijk adviseur van de stichting, werd in staat gesteld om zijn bouwhistorisch en chronologisch onderzoeksprogramma in Valkenburg en Helmond te vervolgen. Ten behoeve van een dendro-chronologisch onderzoek van een groot aantal monsters van de paalfunderingen van het oudste – houten – kasteel van Helmond werd een bedrag beschikbaar gesteld.

In het najaar van het verslagjaar trad een geringe teruggang in het aantal begunstigers op. Per 31 december 1982 mocht de stichting zich toch nog verheugen in de steun van ruim 1400 begunstigers. Niettemin liepen de baten als gevolg van de geconstateerde vermindering en in combinatie met een verlaging van de subsisie van de rijksoverheid, wel wat terug. In weerwil van deze trend heeft de raad gemeend om de minimumbijdrage voor de begunstigers – die sedert 1977 niet is verhoogd! – op *f* 20,– te handhaven. Met dankbaarheid mag worden vastgesteld, dat vele begunstigers eigener beweging hun bijdrage verhoogden.

Voorbereidingen werden getroffen voor de uitgave van een ringband waarin jaarverslagen en artikelen over het uitgebreide gebied van de kasteelkunde – gedurende een reeks van jaren te verschijnen – kunnen worden verzameld. Dank zij de medewerking van de betrokkenen bleek het mogelijk een redactie-commissie samen te stellen bestaande uit: prof. dr. J. G. N. Renaud, voorzitter en de leden drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. A. C. Kranenburg-Vos, drs. J. E. Dilz, eind-redacteur, T. T. Bijleveld. Bedoelde ringband werd in begin 1983 aan alle begunstigers toegezonden.
In het voorjaar werd de folder "Kastelen in Nederland opengesteld voor bezichtiging" herzien. In verband met veelvuldige en herhaalde wijzigingen in de dagen van openstelling en de openingstijden werd besloten om de folder jaarlijks bij te werken.

De reizende tentoonstelling vervolgde haar tocht langs scholen, bibliotheken, kastelen en andere inrichtingen.
De volgende gidsen in de serie "Nederlandse Kastelen" werden herdrukt: *Amerongen* (2de druk); *Leidsche Burcht* (2de druk); *Haamstede* (2de druk); *Teylingen* (2de druk); *Beeckestein* (3de druk). Van *Rhoon* verscheen bovendien een Engelse versie. In voorbereiding zijn *Gevangenpoort, Brederode* en *Groeneveld.*

Enige honderden begunstigers maakten in de maand april een excursie naar de kastelen *Cannenburgh* en *Middachten.* De excursiedagen werden begunstigd door fraai voorjaarsweer; na gezellige en interessante reizen kon een ieder dankbaar en tevreden huiswaarts keren. In het bijzonder de persoonlijke toelichting en rondleiding door de bewoners van het kasteel *Middachten,* de heer en mevrouw Geertsema, is op hoge prijs gesteld, vooral ook in aanmerking genomen de vele verplichtingen van het echtpaar Geertsema, die hun onverdeelde aandacht vragen en veelal afwezigheid van *Middachten* ten gevolge hebben.

Op 17 september werd een Kastelenstudiedag in Goes belegd. Meer dan 100 begunstigers hebben daar aan deelgenomen. Na een inleiding van de Rijksarchivaris in Utrecht prof. dr. C. Dekker over de Zeeuwse vluchtbergen volgde een levendige gedachtenwisseling naar aanleiding van vragen uit het gehoor. De architect B. Oele gaf een korte lezing over ruïnes van kastelen in Zeeland, die min of meer als een voorbereiding van het bezoek aan de "Kastelenzaal" in het stedelijk museum beschouwd kon worden. Na een uiteenzetting van de stadsarchivaris de heer Abelman volgde een rondgang in het stadscentrum van Goes.

Samenstelling van het bestuur op 31 december 1982

Dagelijks bestuur:
Jhr. C. van Eysinga, Huis ter Heide 1, 8521 NC St.-Nicolaasga, voorzitter.
K. Bos, Kuluutsheuvel 32, 5825 BE Overloon, secr./penningmeester.
Mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel, Driewegenweg 53, 3881 EX Putten.
Ir. T. S. Smith, Lange Nieuwstraat 41, 3512 PC Utrecht.

Raad van Beheer:
Mr. J. D. Baron van Asbeck, Oudezijds Achterburgwal 79, 1012 DC Amsterdam.
Jhr. mr. O. R. van den Bosch, Molenlaan 4, 2103 AE Heemstede.
Jhr. A. J. van Geen, Hugo de Grootlaan 20, 3818 TB Amersfoort.
Ir. A. G. Grandjean, Gildemeesterplein 1, 6826 LL Arnhem.
Dr. H. Halbertsma, Muurhuizen 109, 3811 EE Amersfoort (benoemd door de minister van W.V.C.).
Drs. T. J. Hoekstra, Van Hoffenlaan 44, 6721 XE Bennekom.
Mr. H. M. A. Kamerlingh Onnes, Kasteel Vosbergen, 8181 JJ Heerde.
D. E. L. Baron de Loë, Kasteel Mheer, Dorpsstraat 6, 6261 NJ Mheer (L.).
A. A. C. Maaskant, De Doornweg 47, 8035 PD Zwolle.
Mr. H. E. Phaff, Joh. Verhulstweg 58, 2081 EL Santpoort-Zuid.
W. Rietbergen, Wassenaarseweg 220, postbus 93200 (2509 BA), 's-Gravenhage.
Mr. H. N. C. Baron van Tuyll van Serooskerken, Postbus 1, 5590 AA Heeze (N.B.).
Dr. A. Vliegenthart, Koninklijk Park 1, 7315 JA Apeldoorn.

Boeken betreffende kastelen in 1982 uitgegeven

"Het landgoed Hartekamp in Heemstede", door Lucia Albers, A. J. Kramer, J. L. P. M. Krol en I. van Thiel-Stroman.

"Leengoed en kasteel De Strijdhof te Udenhout 1380-1982", door Jan van de Voort.
"Europese Kastelen", onder redactie van Allen Brown, Michael Prestwich en Charles Coulson. Fibula-Van Dishoeck, Haarlem. In dit werk een hoofdstuk over Nederlandse kastelen.

Stichting Kastelen Documentatie
"Petit Manoir", v. Ostadelaan 23, Muiderberg

In 1982 is in de samenstelling van de Raad van Bestuur geen wijziging gekomen. De samenwerking met de N.K.S. bleef intensief. Herdrukken en nieuwe uitgaven in de serie Nederlandse Kastelen worden begeleid in samenwerking met de voorzitter S.K.D. als lid van de redactie. Informaties, die gevraagd worden van de N.K.S. komen in grote getale naar de S.K.D. om daar met gebruikmaking van de aanwezige documentatie te worden afgehandeld.
De directeur heeft een groot deel van het jaar besteed aan het schrijven van een boek dat als titel draagt: Het Huis van Oranje, verblijven van de Oranjes en de Nassaus in Nederland. Het manuscript is in september bij de uitgever ingeleverd. Het boek komt in september 1983 uit met een voorwoord van jhr. C. van Eysinga, voorzitter van de Nederlandse Kastelen Stichting.

Ten aanzien van de activiteiten het volgende:
1. Het voorzitterschap van de Stichting Vrienden van Sypesteyn – eertijds door de directeur opgericht – werd in het verslagjaar beëindigd. Hij blijft overigens nog korte tijd in het bestuur.
2. Het contact met de Uitgeverij Elmar heeft er toe geleid dat thans twee auteurs bezig zijn het deel Middeleeuwse Kastelen in Gelderland te schrijven. Er is onderhandeld – tot nu toe zonder tastbaar resultaat – over delen betreffende de provincies Utrecht en Limburg.
3. Met de Uitgeverij Sijthoff te Alphen a.d. Rijn – die ook de Atlas van de Nederlandse Kastelen uitgaf – is overleg gaande om te komen tot een jeugdboek over kastelen en een voortzetting van het bekende Kastelenboekje van de A.N.W.B.
4. De zomertentoonstelling van het I.B.I. in kasteel Rosendael heeft in 1982 bestaan uit een honderdtal grote kleurenfoto's van Nederlandse kastelen naar dia's uit de collectie van de Stichting.
5. Het vervaardigen van een schaalmodel van Château-Gaillard voor het museum in Rosendael is door de directeur begeleid en thans voltooid.
6. Begonnen is aan een onderzoek naar bestaande en verdwenen slotkapellen in Nederland. De bedoeling is het resultaat op de gebruikelijke wijze in een rapport vast te leggen.

De collecties zijn verrijkt met een aantal schenkingen, benevens door een studiereis door West-Frankrijk. Een steeds terugkerende zorg ligt in het streven om door aankoop van nieuwe uitgaven bij te blijven. Het Prins Bernhard Fonds heeft met een subsidie van *f* 4.000,– de mogelijkheid geschapen de bibliotheek voorlopig weer op peil te brengen.

Stichting Utrechtse Kastelen
Secretariaat: Mevr. mr. B. Kortenhoff-Neppérus, Maliesingel 5, 3581 BA Utrecht

Wij ontlenen aan het jaarverslag 1981 de indruk, dat dit jaar voor de Utrechtse Kastelen Stichting een uitermate beslissend jaar is geweest. Sinds de aankoop van het kasteel Amerongen in 1977 werd het bestaan van de stichting in feite beheerst door de financiële perikelen rond Amerongen.
Gelukkig is de toekomst van dit kasteel-museum veiliggesteld door een aanzienlijke exploitatie-subsidie van het ministerie van C.R.M. (1981!). Aan de wens van de overheid Amerongen in een afzonderlijke, los van de Utrechtse organisatie staande stichting onder te brengen, werd intussen voldaan. In maart 1982 hebben de verantwoordelijke instanties een en ander gerealiseerd.
Daarmee is een eind gekomen aan een periode van vijf jaren, waarin de zorgen om Amerongen het doen en laten van de S.U.K. voor een overwegend deel bepaalde. De stichting zal zich nu opnieuw kunnen gaan bezinnen op de taak, die een kastelenstichting in een gewest, zó rijk aan kastelen, onvermijdelijk op zich af ziet komen.
Zoals gebruikelijk zijn er zowel in het voor- als in het najaar excursies gemaakt. Die in begin juni voerde naar Brabant en Belgisch Limburg, waar Pietersheim bij Lanaken en Alden Biesen bekeken werden. Voor de terugweg over Zuid-Limburg stonden Eysden en Thorn op het programma. De najaarsexcursie voerde de deelnemers naar het Huis Voorstonden in Voorstonden; vervolgens kregen de Achterhoekse kastelen Keppel en Bergh alle aandacht die deze gebouwen verdienen.
Zoals gewoonlijk bestond er veel belangstelling voor de excursies, hetgeen de taak van de voorbereidingscommissie tot een hoogst dankbare maakte.
Helaas leed de stichting een gevoelig verlies door het overlijden van de heer J. Verhoek, die zich als Consul I intensief met het documentatiesysteem heeft beziggehouden.

Groninger Borgen Stichting
Secretariaat: Ossenmarkt 5, 9712 NZ Groningen; tel. 050-134493

Gesteld kan worden, dat de Groninger Borgen Stichting steeds meer een coördinerende rol gaat vervullen, nu ook de subsidies van de provincie door de Groninger Borgen Stichting over de diverse borgen zullen moeten worden verdeeld. Voorwaar geen gemakkelijke opgave in een tijd waar soberheid en inleveren alom troef is.
Eind 1982 besloot de gemeente Leek, als eigenaresse van het landgoed Nienoord en bijbehorende terreinen, toe te treden tot de Groninger Borgen Stichting, omdat er behoefte bleek te bestaan aan samenwerking en uitbreiding van het museale gedeelte.
Het landhuis en de terreinen binnen de gracht zijn sinds 1954 verhuurd aan de Stichting Nationaal Rijtuigenmuseum. Elk jaar wordt een wisseltentoonstelling gehouden, gericht op paard en karos. Het exploitatietekort wordt tot dusver nog gedragen door Rijk, Provincie en Gemeente, ieder voor 1/3 deel.

Per 1 januari 1982 werd de erfpacht van de Allersmaborg te Ezinge overgedragen aan de Groninger Borgen Stichting. Al gauw bleek, dat de provinciale subsidie bij lange na niet toereikend was, omdat het gasverbruik vele malen hoger bleek te zijn, dan in de berekening van de subsidie was meegenomen. Een niet goed functionerende gasmeter bleek hiervan de oorzaak te zijn. De Allersmaborg werd aan de N.O.S. ter beschikking gesteld t.b.v. het maken van opnamen voor de film "De Dodenakker".
De beheersplannen voor de verschillende borgen kwamen gereed, waardoor een goede basis is verkregen voor het opstellen van onderhoudsplannen voor bomen en tuinen.
Na veel "vijven en zessen" is op 29 december 1982 de Stichting Landschapsonderhoud opgericht, met als taak het uitvoeren van onderhoud aan grote en kleine landschapselementen, voorzover dit niet tot het takenpakket van de overheid behoort. Participanten zijn: het Groninger Landschap, de Groninger Borgen Stichting, Milieufederatie Groningen, Landbouwschap, Staatsbosbeheer en Provincie Groningen. Moeizaam bleek de samenstelling van het bestuur met als gevolg, dat onze voorzitter voorlopig het penningmeesterschap aanvaardde.
De Plenaire vergadering werd op 18-3-1982 in het schathuis van de Menkemaborg gehouden. De heer L. B. Bruins uit Leens hield een boeiende lezing over de ontwikkeling van borgen en borgbewoners. Diezelfde avond werd ons door de Stichting Gerrit van Houten bij monde van de heer mr. G. Overdiep een geschenk overhandigd in de vorm van een afbeelding van de Hanckemaborg te Zuidhorn. Het kreeg een plaats in het kantoor van de Groninger Borgen Stichting.
De heer Kouwenhoven te Delfzijl schonk ons een ameublement van omstreeks 1890. Dit ameublement werd voorlopig geplaatst in de Rensumaborg te Uithuizermeeden.
Met Gedeputeerde Staten werden diverse besprekingen gevoerd ter voorbereiding van een wijziging van het subsidiëringssysteem van de provincie.
Het ligt in de bedoeling alle subsidies voor de borgen toe te kennen aan de Groninger Borgen Stichting, die

voor een verdeling over de borgen dient zorg te dragen.
Het zal duidelijk zijn, dat bij voortgaande bezuinigingen daardoor een zware last op de schouders van het bestuur van de Groninger Borgen Stichting komt te liggen.
Parallel hieraan loopt het voornemen van de provincie, de directe vertegenwoordiging in diverse borgbesturen te beëindigen. Een en ander dient formeel nog zijn beslag te krijgen.

Het zal steeds moeilijker worden, met teruglopende financiële middelen, de borgen adequaat te beheren. Met name het onderhoud van gebouwen en terreinen zal steeds meer financiële offers vragen. Het is dan ook wenselijk voor alle borgen een meerjarenplanning voor dit onderhoud op te stellen.
Voorts is de personeelsbezetting van Verhildersum een punt van aanhoudende zorg. Slechts met behulp van een steeds kleiner wordende groep vrijwilligers is het mogelijk de borg open te houden. Bij de verdeling van de provinciale subsidie zal in de nabije toekomst rekening moeten worden gehouden met de o.i. noodzakelijke aanstelling van een part-time directeur van de Groninger Borgen Stichting.

Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen

Algemeen
Het jaar 1982 onderscheidde zich van voorgaande jaren door het feit, dat er van restaureren niet of nauwelijks meer sprake was. Daarvoor zijn zowel verheugende als zorgwekkende redenen aan te geven.
Verheugend was, dat de omvangrijke, jarenlange restauraties van Doorwerth en Zypendaal in de aanvang van het verslagjaar grotendeels gereed kwamen, terwijl ook bij Verwolde de onderhanden zijnde werken spoedig waren afgerond.
Zorgwekkend was het, dat de eerder aangevangen restauratie van kasteel Rosendael en Huis Landfort niet konden worden voortgezet als gevolg van het uitblijven van de noodzakelijke overheidssubsidies. Bestendiging van deze situatie zou voor deze monumenten – en in het bijzonder voor Rosendael – spoedig tot rampzalige gevolgen kunnen leiden.
Voor normaal onderhoud werden de financiële marges gelukkig aanzienlijk verbreed. Jarenlange discussies met de provincie Gelderland over de noodzakelijke verhoging van de tot nog toe op ca. *f* 50.000,– gefixeerde onderhoudspost resulteerde in het verslagjaar in een structurele verhoging van dit bedrag met *f* 200.000,–. Dat Provinciale Staten van Gelderland in hun vergadering van 22 september hiertoe hebben willen besluiten, terwijl bovendien ook een eenmalige subsidie van *f* 900.000,– voor achterstallig groot onderhoud aan de stichting werd toegekend ter besteding in 1982 en 1983, stemt tot grote voldoening en erkentelijkheid.
Als belangrijkste gebeurtenissen in 1982 golden de ingebruikneming van kasteel Zypendaal als kantoor van de stichting en de openstelling van Huis Verwolde als het derde museaal geëxploiteerde bezit van de stichting. Ook de aanvaarding in erfpacht van kasteel Rosendael vormde een gewichtig feit. Hoewel bij de vele, in dit verslag slechts beknopt weergegeven, activiteiten wederom mocht worden gerekend op een uitstekende ondersteuning door het administratieve apparaat, leidde de voortdurende uitbreiding van de feitelijke beheerstaken tot een vrijwel chronische overbelasting van directie en staf. Het feit dat vrijwel alle onderhoudswerken uit een oogpunt van bezuiniging en dankzij de aanwezigheid van een eigen bouwkundige thans zonder tussenkomst van externe architecten worden verricht, de sterke uitbreiding van het aantal museumexploitaties in eigen beheer, de constante groei van het kunstbezit, de vele bestemmingproblemen rond thans zeker zeven kastelen (waarvan o.m. twee huurders failliet gingen en een overleed), het steeds groter beroep dat van buiten in allerlei opzichten op de stichting wordt gedaan, – deze en dergelijke zaken vereisen dringend versterking van het verantwoordelijke kader.

Bezittingen in het kwartier van Nijmegen
Ammersoyen; Batenburg; Brakel; Hernen; Nederhemert; Kasteelsche hof te Ooy; Poelwijk; Waardenburg; Wyenburg.

Bezittingen in het kwartier van Zutphen
Aerdt; Kieftskamp; Landfort; 't Velde; Verwolde; De Voorst; Wisch.

Bezittingen in het kwartier van de Veluwe
Cannenburg; Doorwerth; Rosendael; Zypendaal.

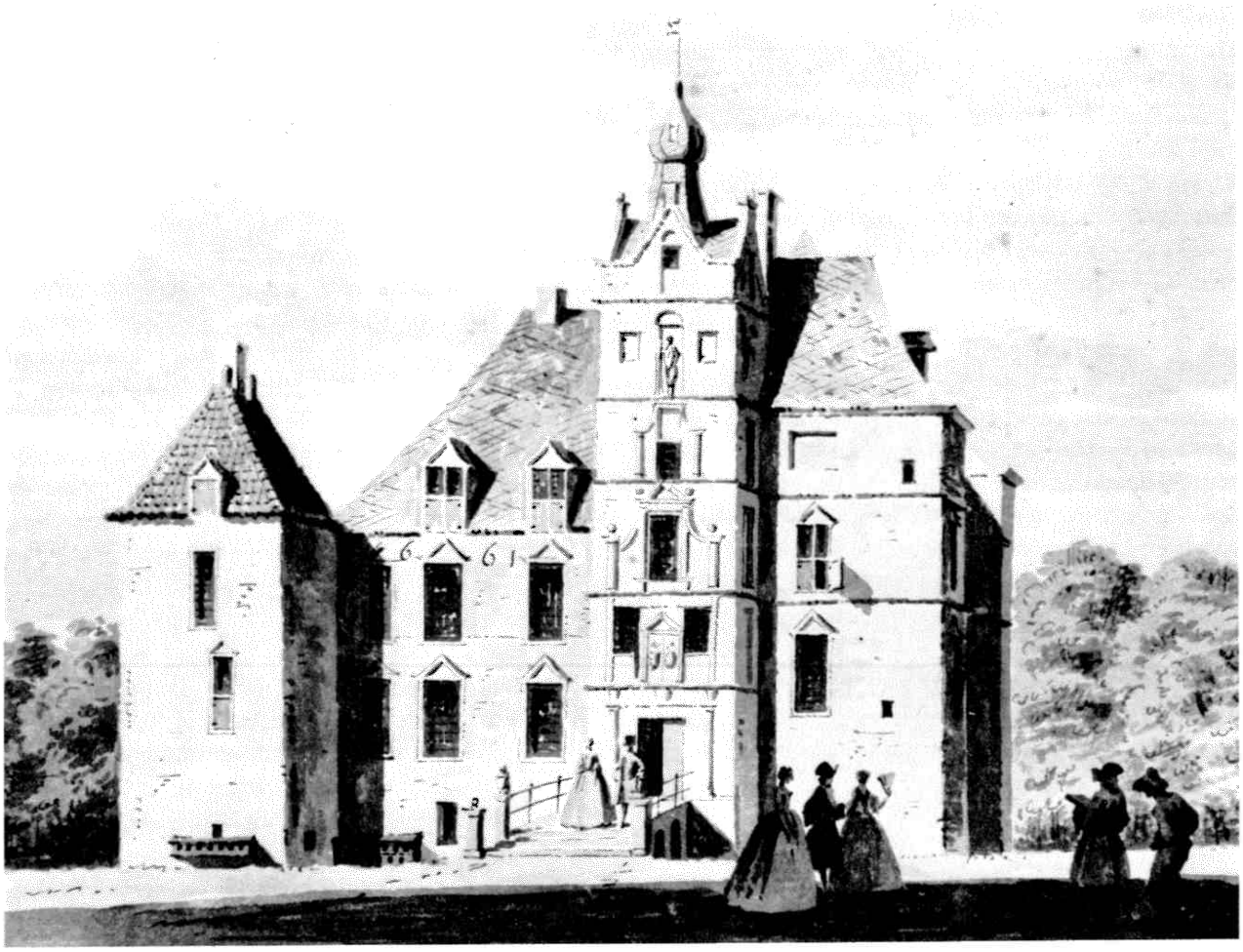

De Cannenburg bij Vaassen, reisdoel van de voorjaarsexcursie 1982.

Buitengewoon professoraat prof. dr. J. G. N. Renaud

De in het vorig jaarverslag vermelde situatie werd met betrekking tot het academisch jaar 1982-1983 voortgezet. M.a.w. de zogeheten 0/10-aanstelling werd tot eind augustus 1983 verlengd. Inmiddels is in september 1982 de twee-fasenstructuur ingegaan; het werd temidden der aanloopmoeilijkheden bezwaarlijk het bijvak in te passen, zodat er in het najaar '82 geen colleges zijn gegeven. Uiteraard bleek het wel mogelijk het contact met belanghebbende studenten te handhaven en te beantwoorden aan de bedoeling van het dienstverband. Dit academisch jaar biedt de studenten namelijk de laatste gelegenheid tentamens oude stijl af te leggen of voor het doctoraal examen te werken. Meerderen hebben daar dan ook gebruik van gemaakt en er zullen in de eerste acht maanden van 1983 nog volgen.

Opgravingen, bouwhistorisch en archivalisch onderzoek

Arcen (L.)

Ter afsluiting van het onderzoek en om de consolidatie een bruikbaar uitgangspunt te verschaffen heeft een kleine groep N.J.B.G.-ers begin augustus nog een week aan de ruïne van Arcen gewerkt.

De gemeenteraad nam in de herfst het besluit een flink bedrag aan de consolidatie te besteden; de rest zal uit subsidies van elders dienen te komen. De geschapen financiële ruimte maakte het mogelijk in de late herfst de funderingen ongeveer tot aan het maaiveld op te trekken, zodat de te verwachten hoge waterstanden van de Maas gedurende de winter de fundamentsleuven niet konden doen dichtslibben. Voorjaar 1983 zal het werk dienen te worden voltooid.

Gorinchem, Blauwe Toren
Het archivalisch onderzoek betreffende het kasteel van Karel de Stoute aan de rivierzijde van Gorinchem – de zogeheten Blauwe Toren –, dat te zijner tijd dient uit te monden in een scriptie, vordert gestaag.
Voorjaar 1983 zal deze scriptie zijn voltooid. De redactie-commissie van de ringband neemt zich voor te bekijken, of de verhandeling in de ringband opgenomen zal kunnen worden.

Hedel, kasteelfundering
De consolidatie van de kasteelfundamenten vond in de zomer zijn afsluiting. In het weekend van 16/17 oktober vond de overdracht aan de gemeente plaats, hetgeen met feestelijk vertoon geschiedde. Bovendien was er een – helaas kortstondige – tentoonstelling van vele vondsten georganiseerd. Vooral de talrijke teruggevonden muntstempels trokken zeer de aandacht.

Helmond, d'Oude Huys
De N.B.J.G. heeft in de zomer en tijdens de herfstvakantie een werkkamp in Helmond georganiseerd. Een verslag daarvan vindt de lezer elders in deze aflevering.
De wenselijkheid van een dendro-chronologisch onderzoek heeft prof. Renaud aanleiding gegeven zich met dr. B. Schmidt in Keulen in verbinding te stellen. Daar het onderzoek door het Keulse laboratorium als gevolg van de ook in de Keulse universiteit krap geworden budgetten niet kosteloos kon worden uitgevoerd heeft prof. Renaud vanwege de N.K.S. de beschikking gekregen over de nodige kredieten ter financiering van dit onderzoek. Een gedeelte van de genomen monsters is al onderzocht; de tweede partij houtmonsters zal in het vroege voorjaar van 1983 aan bod komen. Daarna zal het pas mogelijk zijn een overzicht te geven van de bevindingen.

Loevesteyn (gem. Poederoijen)
In het voorjaar werd in overleg met de Rijksgebouwendienst besloten tot een onderzoek in de brede strook tussen de soldatenverblijven en de reeks dienstgebouwen mitsgaders taveerne. Hier loopt ook de toegangsweg over de voorburcht vanaf de vestingpoort naar het plein vóór het middeleeuwse kasteel. Eerlang zou deze strook binnen het kader van de restauratie toch worden uitgegraven – en weer aangevuld met schoon zand!! – om dienst te doen als "leidingen-straat".
Tot niet geringe verbazing van de Werkgroep Loevesteyn en de zeer geïnteresseerde bezoekers van Slot Loevesteyn kwamen hier kleine woonruimten uit diverse perioden te voorschijn.
Het voortschrijden van de restauratie maakte het bovendien mogelijk hier en daar kleinschalig bouwhistorisch onderzoek door te voeren en waarnemingen betreffende de bouwgeschiedenis te doen. Een samenvatting van de resultaten zal nog wel even op zich laten wachten.
Gelukkig is er nu ook een begin gemaakt met het registreren en verwerken van de vele vondsten uit de afgelopen jaren.

Montfort (L.), kasteelruïne
Zij het dan ook langzaam, de consolidatie van de kasteelruïne van Montfort wordt nog steeds voortgezet. Naast allerlei klein werk werd ook een begin gemaakt met het opvullen van de gaten in de bekleding van de toren te linkerzijde van de ingangspartij. Het bleek heel wat voeten in de aarde te hebben om het passende bouwmateriaal te vinden, maar uiteindelijk werd de vereiste natuursteen toch in de handel aangetroffen. Tegen het einde van het jaar waren de gevaarlijke gaten opgevuld en kon begonnen worden met het afwerken van deze toren.

Scherpenzeel, gem. Scherpenzeel
Als gevolg van zijn nieuwe bestemming kwam Huize Scherpenzeel in restauratie; deze omstandigheid opende de mogelijkheid tot een bouwhistorisch onderzoek. Het gemeentebestuur heeft mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel dan ook opdracht gegeven tijdens de restauratie zoveel mogelijk documentatie te verzamelen betreffende de geschiedenis van het bouwwerk. Een initiatief, dat niet genoeg gewaardeerd kan worden en dat zeker navolging verdient. Gelukkig kwamen er zo veel bouwsporen aan het licht, dat een vrij volledig beeld van de boeiende bouwgeschiedenis is ontstaan. De gemeente heeft bovendien op zich genomen de uitgave van een geschiedenis van het kasteel en bewoners mede te financieren. Het boekje mag in 1983 verwacht worden.

Valkenburg (L.), kasteelruïne
Dit afgelopen jaar kon er weinig aan bouwhistorisch onderzoek gedaan worden, daar de ronde flankeringstoren van de voorpoort nodig aan herstel toe was. In de herfst evenwel werd een onderzoek gestart naar overblijfselen van de molentoren; de bedoeling is het nu onder het puin van de instorting verborgen en ongetwijfeld beschadigde muurwerk te herstellen, zodat de molentoren weer als noordelijke afsluiting van de oostwand gaat fungeren.

Huys de Voorst (Ov.)
Daar de gemeente Zwolle het plan had ter plaatse van de voormalige "stins" te Voorst een park aan te leggen kreeg de R.O.B. het verzoek te trachten het beloop van muren en grachten van het in 1362 verwoeste Huys te Voorst (ten onrechte sinds de 19de eeuw met "stins" betiteld) vast te leggen. In maart-april vond onder lei-

ding van de provinciaal-archeoloog drs. A. Verlinde een – beperkt – onderzoek plaats. De muren bleken voor het grootste deel uitgebroken, maar lieten zich toch vrij nauwkeurig localiseren. Opmerkelijk was het zeer samengestelde patroon van de grachten in de vorm van dubbele en driedubbele waterlopen. Ook de plaats van de voorburcht, meebuigend met het ovale eiland van de hoofdburcht, tekende zich goed herkenbaar af.
In september 1983 zal een tentoonstelling van tekeningen en vondsten worden ingericht, terwijl een jubileum-uitgave van de Vereeniging ter Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis de resultaten voor een breed publiek toegankelijk zal maken.

N.J.B.G.-kampen Helmond

Het afgelopen jaar is in veel opzichten beslissend geweest voor het onderzoek op het terrein van "d'Oude Huis". De werkzaamheden ter plaatse zijn tot een einde gekomen in verband met verzakkingsgevaar voor bedrijfsgebouwen in de direkte omgeving. Niettemin is de vorm van het kasteelterrein met waarschijnlijkheid vast te stellen. (Zie afb. pag. XXII).
Van de bebouwing op het kasteelterrein is nu de omtrek duidelijk. De plattegrond van deze bebouwing in zijn verschillende stadia is echter nog niet vast te stellen. Dit komt doordat de eerste resultaten van het dendrochronologisch onderzoek nog geen definitief uitsluitsel kunnen geven. De gebruikte palen zijn afkomstig van bomen die in een vochtige omgeving zijn opgegroeid. Dit heeft de verschillen in dikte van de jaarringen zodanig vervlakt, dat ze niet makkelijk te koppelen zijn aan bekende jaarringdateringen. Ze zijn niet exacter te plaatsen dan de tweede helft van de 12de eeuw. Niemand had dit verwacht; noch de Helmondse amateurs; noch de professionals van de Rijksdienst v.h. Oudheidkundig Bodemonderzoek.
Het onderzoek in 1982 heeft zich toegespitst op het zuidelijk deel van het kasteelterrein. Daar vonden we de zuidmuur van de woongebouwen, bestaande uit een rechte rij van 8 palen. Verbazingwekkend was nog een zestal palen die in een slordige formatie vanaf de zuidwesthoek doorliepen in zuidelijke richting. Lang is gezocht naar palen oostelijk van dit zestal om er een gesloten gebouw in te kunnen zien, maar meer was er niet. Even ten westen van de bovengenoemde palengroep vonden we weer de grachtoever waarvan de beschoeiing 6 m noordelijk ophield. In zuidelijke richting verdwijnt de grachtoever onder de weg. De dunne lijn op de plattegrond is ongeveer de waterlijn van de gracht, overgaand in een streeplijn waar hij onder de weg ligt. Het zuidelijk deel van het kasteelterrein is nooit bebouwd geweest. We vonden er geen palen en evenmin paalkuilen. We konden wel vaststellen wat het loopvlak ter plaatse was geweest. Dit openbaarde zich als grijs lemig veen, waaronder veel vertrapte 13de-eeuwse scherven. Het 14de-eeuwse materiaal vonden we alleen in de gracht aan de westzijde. Dit geeft aanleiding tot de veronderstelling, dat de gracht aan de westzijde in het eerste kwart van de 14de eeuw verbreed en schoongemaakt is en dat de vrijgekomen grond, modder en scherven op het zuidelijk deel van het kasteelterrein zijn geworpen om – met een lemige laag – als welkome ophoging dienst te doen.
Op de zuidoosthoek van het kasteelterrein troffen we horizontaal houtwerk aan dat onder de opgravers al gauw de "knuppelweg" werd genoemd. Bij nader inzien bleek het te gaan om een zware beschoeiing en aangrenzend een met hout verhard loopvlak, bijna een kade dus. Gelet op de zwaarte van de beschoeiing heeft deze waarschijnlijk in het stromend water van de Aa gestaan die erdoor naar het oosten moest afbuigen. De oorspronkelijke oever ter plaatse had men al sinds de 12de eeuw volgestort met afval en dat is zo doorgegaan tot in de 13de eeuw. Over al het afval heeft men grond en tenslotte boomstammetjes gelegd. De toekomstige donjon kon nu niet meer door de Aa worden onderspoeld. Net ten zuiden van de ronde donjon vonden we een palen-cluster die nog van een bouwwerk getuigt zonder dat wij daarvan de opzet en functie goed kunnen verklaren. Ten zuidwesten van de ronde donjon vonden we een laag opmerkelijk schoon baksteengruis. Het is waarschijnlijk, dat daar de steentassen hebben gestaan toen men de donjon bouwde.
Ten noorden van de ronde donjon konden we goed waarnemen hoe de noordelijke beschoeiing naar het zuiden afboog, aan de binnenzijde gevolgd door een tweede beschoeiing of grondkering, bestaande uit duigen. In de plattegrond zijn deze aangegeven als streepjes. Hoewel we de oostelijke grens van het kasteelterrein niet gezien hebben, is er alle reden om aan te nemen, dat het niet veel groter was dan wat we ervan gezien hebben. Voor de lange onopgegraven zuidwestzijde geldt hetzelfde: de vorm van de weg volgt hier namelijk een oude perceelsbegrenzing.
Van de opgraving rest nu nog een tijdrovende uitwerking. We moeten pogen de plattegrond van de diverse gebouwen te doorgronden en hopen daarom, dat er toch nog wat successen geboekt worden met jaarringdatering. Daarnaast is er een machtige hoeveelheid vondsten die voor het publiek toegankelijk wordt gemaakt.
Tenslotte wensen wij de heer Van Hooijdonk, de opgravingsleider, veel sterkte met de uitwerking en danken wij hem voor de medewerking aan dit verslagje. Ook de N.K.S. heeft weer op verstandige wijze de uitwerking van deze bijzondere opgraving bevorderd en daarvoor onze dank.

JAN ERIC DILZ

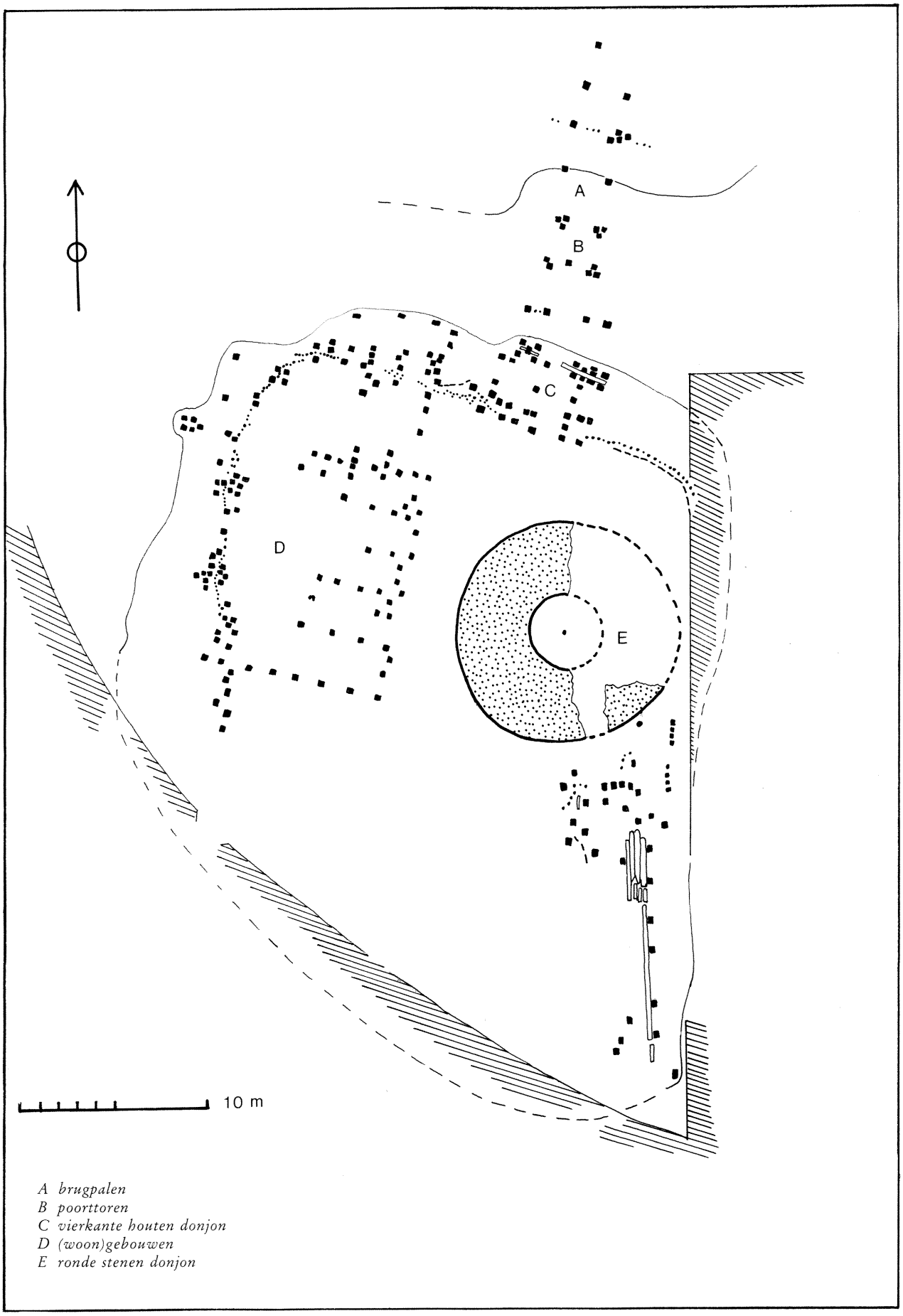

A brugpalen
B poorttoren
C vierkante houten donjon
D (woon)gebouwen
E ronde stenen donjon

Verslagen en mededelingen

Jaarverslag 1982 van de vereniging "Vrienden van Brabantse Kastelen"

INTERNE ORGANISATIE

Bestuursleden

Met ingang van het verenigingsjaar 1982 verliet de heer Johan Hendriks om persoonlijke redenen het bestuur. Op de jaarvergadering van 28 april 1982 bedankten we hem voor de stimulerende rol die hij voor de vereniging in haar opbouw vervuld heeft.
Het resterend bestuur bestond uit de heren S. Aarts, H. Christiaans, F. Eliëns, H. van Venetië en E. Wijnen.

Leden e.a.

Bij het afsluiten van het verenigingsjaar 1982 had de vereniging: 85 ingeschreven leden, 11 begunstigers, 27 abonnementhouders en onderhielden we met 13 instanties een ruilabonnement.

Tijdschrift

De vijfde jaargang van "Het Brabants Kasteel" bestond uit vier nummers. De opgetreden achterstand in het verschijnen van het tijdschrift moge gedeeltelijk vergoed worden door de enthousiaste respons op het gebodene.
In twee afleveringen gaf de onderzoeker J. Bijnen een overzicht van de historisch-archeologische speurtocht naar de verdwenen hof "Den Boonenberg" te Oerle. Enkele andere onderwerpen waren: een eerste definiëring van het vage begrip "blokhuizen" door W. van Heugten, nieuwe archiefgegevens aangaande Meeuwen in de 18de eeuw en een voortzetting van de theoretische discussie over wat nu precies onder een "kasteel" verstaan dient te worden. Het kasteel van Boxmeer werd in aflevering drie uitvoerig belicht aan de hand van een onbekende prent en het tekstkritisch hanteren van een 11de-eeuwse bron.
In de redactie werd de heer H. Petermeijer vervangen door mevr. D. Verhagen.
Het groeiend belang van ons verenigingstijdschrift moge o.a. blijken uit de opmerkingen dienaangaande in de catalogus "Kastelen in Brabant", Den Bosch 1982.

BESTUURSAKTIVITEITEN

Excursie

Op zondag 31 oktober 1982 vond de jaarlijkse excursie van de vereniging plaats. De vele belangstellenden verzamelden zich in Gemert, waar leden van de plaatselijke heemkundekring onbekende aspecten van het kasteel toonden en middels een dorpswandeling annex museumbezoek ook de dorpsgeschiedenis op boeiende wijze aan bod lieten komen.
Na de traditionele koffiemaaltijd werd de excursie vervolgd in Helmond, waar het nieuw-ingerichte kasteelmuseum bezocht werd. Tot slot genoot het gezelschap hier van een indringende lezing door de heer J. van Hooydonk, die het laatste nieuws omtrent de opgraving van het oudste kasteel van Helmond kon meedelen.

LEDENAKTIVITEITEN

Werkgroep

De leden van de werkgroep "Z.O.-Brabant" zetten gedurende 1982 hun in 1979 aangevangen aktiviteiten voort.
Naast het systematisch inventariseren van het bestaande en/of verdwenen kastelenbestand werden ook enkele objecten in het overeengekomen gebied afzonderlijk bestudeerd.
Gerezen verschil van inzicht tussen de werkgroep en het bestuur aangaande de relatievorm tussen beide partijen en de algehele doelstelling van de werkgroep werd op een daarvoor bestemde vergadering te Eindhoven besproken, maar niet uit de wereld geholpen. Dientengevolge besloot het bestuur het verslag over de werkgroepaktiviteiten onder eigen beheer en in aangepaste vorm te publiceren in het laatste nummer van de jaargang 1982.

Dia-lezing kastelen

Onder de titel "De ontwikkeling van het Middeleeuwse kasteel in het algemeen en in Noordbrabant in het bijzonder" verzorgen de leden Johan Hendriks en Bas Aarts een dia-lezing, waarmee zij op verzoek de provincie doorkruisen.

In 1982 werden dergelijke lezingen gegeven voor heemkundekringen in Aarle-Rixtel, Goirle, Willemstad, Bergen op Zoom, Breda, Asten, Eindhoven, Nieuw-Vossemeer, Best, Valkenswaard, Tilburg, Etten-Leur, Hoogerheide, Hilvarenbeek, Deurne, Cuijk, Heeze en Alphen.
Dergelijke avonden dragen er toe bij de vereniging en haar tijdschrift meer bekendheid te geven. Daarnaast onderhouden we zo het voor onze vereniging belangrijke contact met heemkundig-geïnteresseerden in het algemeen waardoor sneller op actuele gebeurtenissen betreffende de Brabantse kastelen ingespeeld kan worden.

PRAKTISCHE AKTIVITEITEN

Kasteel-museum Helmond

De samenwerking tussen vereniging en directie van het kasteel-museum in verband met een in het kasteel geplande afdeling over de ontwikkeling van de Middeleeuwse kastelenbouw in Noordbrabant resulteerde in 1982 in het starten van de bouw van een reeks maquettes. Deze zullen straks bovenstaande ontwikkeling nader moeten illustreren.

Assistentie bij kastelenonderzoek

Bij het voortgezet onderzoek naar "Den Boonenberg" te Oerle werd hulp van de vereniging ingeroepen om met name de verkregen resultaten nader te kunnen definiëren en deze een plaats te geven in het geheel van de kasteel-ontwikkelingsgeschiedenis.
Ook van buiten de provincie werd een beroep gedaan op de aanwezige kennis binnen de vereniging. Naar aanleiding van een te vervaardigen maquette van het verdwenen kasteel Ooy (gem. Ubbergen) in Gelderland, assisteerde zij bij het samenstellen van een brochure betreffende de bouwgeschiedenis van dit kasteel.

SAMENWERKING

Bestaande contacten

De vereniging continueerde ook in 1982 haar goede en door haar belangrijk geachte contacten met instellingen als de Nederlandse Kastelen Stichting, de Stichting Kastelen Documentatie, De Stichting Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
Met het Noordbrabants Genootschap werd een principe-overeenkomst gesloten aangaande het lid-rechtspersoon-worden van onze vereniging binnen de nieuw op te zetten structuur van het Noordbrabants Genootschap.

Brabantse Kastelenstichting

Intensief overleg tussen de vereniging "Vrienden van Brabantse Kastelen" en de afzonderlijk van haar ontstane "Brabantse Kastelenstichting" leidde er op een eindgesprek d.d. 20 september 1982 toe dat er een zodanige taakafbakening aangegeven kon worden dat de geconstateerde verwarring binnen en buiten de provincie ten opzichte van beide instellingen hiermee hopelijk opgeheven is.
Praktisch gesproken zal de Stichting zich vooral bezig houden met het verwerven, restaureren en beheren van kastelen en adellijke landhuizen. De Vereniging doet en begeleidt onderzoek, organiseert excursies e.d., en geeft een tijdschrift uit.
De samenwerking krijgt concreet gestalte in de vertegenwoordiging van de vereniging door middel van een bestuurslid, te weten de heer Van Venetië, in het algemeen bestuur van de stichting. Een nog nauwer samengaan in de toekomst wordt van beide zijden zeer wenselijk geacht.

(van redactiewege bekort)

Jaarverslag van de Nederlandse Kastelen Stichting over 1983

Bestuur

Een tweetal leden van de Raad van Beheer heeft medegedeeld hun bestuursfuncties te willen neerleggen.
Mr. H. N. C. Baron van Tuyll van Serooskerken, voorzitter van de stichting gedurende de jaren 1968 tot 1978 en vervolgens medelevend bestuurslid, heeft in verband met zijn gevorderde leeftijd, gemeend te moeten bedanken. Zijn blijvende belangstelling voor de stichting onderstreepte de heer Van Tuyll met de voortzetting van zijn begunstiging.
Jonkheer Mr. O. R. van den Bosch heeft zijn lidmaatschap van de raad neergelegd in verband met drukke werkzaamheden. Ook via dit verslag wordt beide heren de gevoelens van dank vertolkt voor hun belangstelling voor het werk der stichting.
Nadat ten gevolge van de nieuwe wet op de stichtingen de statuten gewijzigd waren, verdween de functie van directeur en werd de heer K. Bos tot secretaris/penningmeester benoemd. In het verslagjaar besloot het bestuur de functies te scheiden; de heer T. T. Bijleveld werd benoemd tot secretaris terwijl de heer K. Bos penningmeester bleef.
De financiële en begunstigersadministratie werd overgebracht naar Doorn en wordt thans verzorgd door mevr. C. J. de Fielliettaz Goethart-van der Veen.

Begunstigers

Nadat over de voorgaande jaren een teruggang van het aantal begunstigers had plaatsgevonden gaf 1983 een toename te zien. Dit niettegenstaande het beëindigen van het begunstigerschap in verband met de noodzaak tot beperking van uitgaven. Het aantal begunstigers bedraagt thans ± 1440. De toename van de belangstelling is zeker mede te danken aan de nieuwe vorm van publicaties van de stichting in de ringband "Castellogica". Het bestuur is de redactie-commissie onder voorzitterschap van Prof. dr. J. G. N. Renaud zeer erkentelijk voor deze versterking van de band met de begunstigers.
Ongetwijfeld hebben de goede onderlinge kontakten en de sfeer tijdens de excursies en de kastelendagen eveneens tot nieuwe aanmeldingen van begunstigers geleid.
Nieuwe begunstigers zijn temeer welkom omdat de vergrijzing ook in onze stichting duidelijk merkbaar wordt. Het bestuur beraadt zich op het aantrekken van jeugdige personen.
Door de stijging van het aantal begunstigers en doordat velen hun bijdrage verhoogden waren de inkomsten uit de jaarlijkse bijdragen hoger dan in 1982. Het bestuur is hiervoor zeer erkentelijk. Verheugend is ook het feit dat een aantal begunstigers voor het leven, die lang geleden begunstiger werden toen de minimum bijdrage ten opzichte van heden zeer laag was, een aanvullende bijdrage overmaakten.

Folder kastelen opengesteld voor bezichtiging

In het verslagjaar bestond weer een grote belangstelling voor de folder "Kastelen, opengesteld voor bezichtiging". Het blijkt dat het publiek een juiste voorlichting voor het maken van uitstapjes erg op prijs stelt. Een herziene uitgave is in voorbereiding en zal in het voorjaar van 1984 verschijnen.

Reizende tentoonstelling

De reizende tentoonstelling bleek zich opnieuw in de belangstelling te verheugen. Op een twaalftal panelen, welke compact in een 5-tal kisten zijn verpakt, wordt het ontstaan en de ontwikkeling van kastelen afgebeeld. Talrijk waren de scholen, bibliotheken en andere instellingen waar deze gemakkelijk te plaatsen en te vervoeren panelen bij hebben gedragen tot een verantwoorde voorlichting van vooral jeugdigen die een groeiende belangstelling voor geschiedenis en voor kastelen en historische buitenplaatsen en hun bewoners aan de dag leggen. De tentoonstelling wordt gratis ter beschikking gesteld; slechts de kosten van verzending, na gebruik naar de nieuwe bestemming, komen voor rekening van de gebruiker. Bestelling kan via het secretariaat plaatsvinden.

De serie "Nederlandse Kastelen"

De reeks van beschrijvingen van kastelen bereikte een mijlpaal met het verschijnen van de 50ste uitgave, betrekking hebbend op Groeneveld te Baarn. Deze uitgave kwam tot stand in samenwerking met de stichting Groeneveld en de A.N.W.B. Nadat de A.N.W.B. zich genoodzaakt had gezien om de verkoop van de boekjes op haar kantoren te beëindigen werd besloten om na het verschijnen van het 50ste deeltje, van verdere samenwer-

king op dit gebied af te zien. Het bestuur is de A.N.W.B. erkentelijk voor de jarenlange samenwerking in het belang van een verantwoorde en toch gemakkelijk leesbare voorlichting.
In 1983 verschenen "De Gevangenpoort" en "Brederode" terwijl herdrukken van "Oud-Poelgeest", "Wychen" en "De Blauwe Camer" van de persen kwamen. Als No. 49 in de reeks zal in het voorjaar van 1984 "Oostvoorne" uitkomen.
Nieuwe uitgaven en ook herdrukken zullen in een gewijzigde vorm het licht zien. Als eerste zullen verschijnen "De Blauwe Camer", "Nijenrode" en "Singraven".

Voorjaarsexcursie en kastelendag

De deelname hieraan was ongekend groot. Ruim 450 deelnemers, gespreid over vijf dagen bezochten de kastelen Verwolde en Twickel. Vooral dit laatste kasteel mocht zich in de bijzondere belangstelling van de begunstigers verheugen. Een verslag van de heer Besselaar over deze excursie gelieve U elders in deze aflevering aan te treffen. Aan de kastelendag in september, waarin opgenomen een bezoek aan het huis Welbergen, namen meer dan 300 personen deel. In het Twents museum werd door Uw mede-begunstiger, Mr. A. N. Baron de Vos van Steenwijk, een inleiding gehouden over het ontstaan en de geschiedenis van de Overijsselse Ridderschap. Indien U belangstelling voor deze lezing mocht hebben, dan is deze tegen een geringe vergoeding bij het secretariaat te verkrijgen.

Legaat

Een trouw meelevende begunstiger, mevrouw M. M. Melchers, is in het verslagjaar overleden. Bij testament vermaakte mevrouw Melchers de stichting 1/3 van haar nalatenschap, onder vruchtgebruik ten behoeve van twee familieleden. Voor hen die de stichting bij wilsbeschikking willen bedenken wordt hier een bruikbare tekst aangeboden: "Ik legateer aan de Nederlandse Kastelen Stichting, gevestigd te 's-Gravenhage, een bedrag van..... (eventueel) vrij van rechten en kosten". Desgewenst kan daaraan worden toegevoegd: "met de bedoeling dat dit bedrag wordt aangewend voor.....". De Nederlandse Kastelen Stichting is gerangschikt onder de rechtspersonen als bedoeld in artikel 24 der Successiewet. Dit houdt in een verminderd tarief bij verkrijging door legaat of erfstelling en door schenking en grotere vrijstellingen.

Woonstede

Tijdens het jaar 1983 heeft wederom enige malen overleg plaatsgevonden met de Belgische zustervereniging ten aanzien van het tijdschrift "De Woonstede door de eeuwen heen". Het bestuur is erkentelijk voor de grote moeite die de beide redactie-commissies zich hebben gegeven om dit zo fraaie periodiek te verzorgen.
Het bestuur heeft er op aangedrongen meer aandacht te besteden aan een tijdige verschijning van de afleveringen.

Samenstelling van het bestuur op 31 december 1983

Dagelijks bestuur:
Jhr. C. van Eysinga, Huis ter Heide 1, 8521 NC St.-Nicolaasga, voorzitter.
T. T. M. H. Bijleveld, Utrechtseweg 45, 3911 TR Rhenen, secretaris.
K. Bos, Kuluutsheuvel 32, 5825 BE Overloon, penningmeester.
Mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel, Driewegen 53, 3881 EX Putten.
Ir. T. S. Smith, Lange Nieuwstraat 41, 3512 PC Utrecht.

Raad van Beheer:
Mr. J. D. Baron van Asbeck, Oudezijds Achterburgwal 79, 1012 DC Amsterdam.
Jhr. mr. O. R. van den Bosch, Molenlaan 4, 2103 AE Heemstede.
Jhr. A. J. van Geen, Hugo de Grootlaan 20, 3818 TB Amersfoort.
Ir. A. G. Grandjean, Gildemeesterplein 1, 6826 LL Arnhem.
Dr. H. Halbertsma, Muurhuizen 109, 3811 EE Amersfoort (benoemd door de minister van W.V.C.).
Drs. T. J. Hoekstra, Van Hoffenlaan 44, 6721 XE Bennekom.
Mr. H. M. A. Kamerlingh Onnes, Kasteel Vosbergen, 8181 JJ Heerde.
D. E. L. Baron de Loë, Kasteel Mheer, Dorpstraat 6, 6261 NJ Mheer (L.).
A. A. C. Maaskant, De Doornweg 47, 8035 PD Zwolle.
Mr. H. E. Phaff, Joh. Verhulstweg 58, 2081 EL Santpoort-Zuid.
W. Rietbergen, Wassenaarseweg 220, Postbus 93200, (2509 BA) 's-Gravenhage.
Mr. H. N. C. Baron van Tuyll van Serooskerken, Postbus 1, 5590 AA Heeze (N.B.).
Dr. A. Vliegenthart, Koninklijk Park 1, 7315 JA Apeldoorn.

Boeken betreffende kastelen in 1983 uitgegeven

De Havezaten in Salland en hun bewoners, door Jhr. A. J. Gevers en A. J. Mensema. Alphen a.d. Rijn.
Het kasteel Voorst. Macht en val van een Overijsselse burcht, door diverse schrijvers. Uitgave Zwolle.
Het Huis Dampegeest bij Limmen, door Mr. dr. J. Belonje. Uitgave Arnhem.
Tuinhuizen in Friesland, door R. J. Wielinga. Uitgave Leeuwarden.
N.B. In 1983 zijn twee nieuwe delen uit de reeks *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst* uitgegeven, waarin heel wat kastelen monografisch behandeld zijn. Het gaat om de delen *Zuid-Limburg; Vaals, Wittem en Slenaken*, door J. F. van Agt en *Het Rijk van Nijmegen; oostelijk gedeelte en de Duffelt*, door A. G. Schulte. Staatsuitgeverij, Den Haag.

Stichting Kastelen Documentatie

"Petit Manoir", Van Ostadelaan 23, Muiderberg.

Wat betreft uitgaven die in 1983 in voorbereiding waren, kan het volgende worden gemeld:
- Het boek over kastelen, enz. van de Oranjes is in druk bij uitgeverij Elmar. Het zal in het herdenkingsjaar van Willem van Oranje verschijnen, omstreeks half maart.
- Willem van Stuijvenberg, schrijver van het kastelenboekje van uitgeverij Sijthoff, heeft voor een belangrijk deel gewerkt met materiaal van de S.K.D. Het boekje verschijnt voorjaar 1984 en de A.N.W.B. neemt de helft van de oplage over.
- Wat betreft de "Rode boekjes", zie het jaarverslag van de N.K.S. Nieuwe deeltjes zullen verschijnen bij De Walburg Pers te Zutphen.

Aangaande de collectie is er het volgende nieuws:

Schenkingen aan de S.K.D.
Van mw. M. A. Prins-Schimmel: haar boek over Scherpenzeel.
Van André van der Goes: H. W. Koch, Over hellebaarden, donderbussen en huurlingen.
Van Riverside Pictures: Geoffrey Trease, Huurlingen.

Een voorjaarsreis naar Hessen leverde foto's, dia's en brochures op. Ook van de zijde van de *Rijksdienst Kastelenbeheer* en van goedgezinde particulieren stroomde materiaal binnen, waaronder tijdschriftenmateriaal van de heer Fokke Groen betreffende de provincie Utrecht. Dankzij het Prins Bernhardfonds konden de 13 delen van het Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa opnieuw worden ingebonden en werden ook enige werken aangekocht.

Lente-excursie naar Verwolde en Twickel

De voorjaars-excursie van onze Nederlandse Kastelen Stichting op twee vrijdagen en twee zaterdagen in midden april '83 had zózeer de belangstelling van de begunstigers, dat er nog een donderdag aan moest worden vastgeknoopt. Het program omvatte dan ook twee bijzondere attracties, namelijk het Huis Verwolde bij Laren (ten noorden van Lochem) en het paleiskasteel Twickel bij Delden.
De tocht per toerwagen, van Zutphen uit, was op zich al bijzonder boeiend. Van de Walburgstad ging het noordoostwaarts het Twentekanaal langs — die gegraven waterwegen in ons land kunnen vaak verrassende perspectieven opleveren, lijnen van geleidelijkheid. Voorbij de havezathe Den Dam (een landhuis uit de 19de eeuw op de plaats waar koning-stadhouder Willem III een dependance had van De Voorst) en via Almen ging het naar Laren. Even voorbij laatstgenoemde plaats zagen we de groen-gele vensterluiken van boerenhoeven: de kleuren van het edele Huis Verwolde, dat weldra tussen de bomen tevoorschijn kwam.
Verwolde is niet zo'n heel oud landhuis, maar het kan toch al bogen op een echt burchtverleden. Wellicht bestond het oorspronkelijke kasteel al in de 12de eeuw, maar zeker is dat omstreeks de helft van de 14de eeuw Derck van Keppel er zetelde. Het heette oorspronkelijk Varenwolde. Begin 16de eeuw werd het veroverd door hertog Karel van Gelre en vervolgens stormenderhand door het leger van Deventers burgers genomen en tot de grond toe afgebroken. Toch kwam het weer in het bezit van de Keppels, die een nieuwe vechtburcht oprichtten met gekanteelde ringmuur en stoere hoektorens. Er bestaat nog een tekening van, maar die berust waarschijnlijk op fantasie.
Verwolde moet in de 18de eeuw niet veel meer dan een boerenwoning geweest zijn, met wat ruïnes rondom. Pas in 1776 werd het bestaande Verwolde voor het echtpaar Van der Borch-Verwolde gebouwd volgens plan van Philips Willem Schonck, architect van stadhouder Willem V. Tussen architect en de nieuwe bewoner werd uitvoerig over de bouw gecorrespondeerd; 41 brieven worden nog altijd bewaard.
Dit alles is beschreven in het mooi geïllustreerde gidsje van de Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen, door Drs. J. C. Bierens de Haan.
Zes generaties van de familie Van der Borch van Verwolde hebben op dit landgoed gewoond. In 1977 kwam daaraan een eind, toen A. Ph. R. C. Baron Van der Borch de zorg voor de instandhouding van huis en tuinen in handen stelde van genoemde stichting. Verwolde is thans museum geworden.
Wie het landgoed door het poorthek betreedt, krijgt dadelijk de indruk van een "echt" kasteel met een toegespitste toren ernaast, die aan het 18de-eeuwse symme-

trische voorkomen van het woonhuis een middeleeuws accentje geeft. Sedert het midden van de vorige eeuw had het huis grote T-vensters. Pas in 1929 gaf het echtpaar Van der Borch-Voûte opdracht, deze ramen te voorzien van een 18de-eeuwse roedeverdeling en het dak met leien (in plaats van pannen) te bedekken. Een dakruiter verdween en in de plaats van een uitbouw (voor kinderkamer, dienstvertrek enz.) kreeg het huis die toren opzij; daar kwam zelfs een lift in.
De stichting V.G.K., aan welke het huis — te groot en te bezwarend voor bewoning geworden — werd verkocht, heeft Verwolde met behulp van bruiklenen van particulieren, alsmede van schenkingen en legaten, zó ingericht dat het is alsof het nòg bewoond wordt. Veel familieportretten zijn gebleven.
Bij een rondgang door de behaaglijk aangeklede kamers voelt men zich verplaatst in de sfeer van het begin van deze eeuw, vooral in de slaapvertrekken met hoge ledikanten, wastafels met kommen en lampetkannen, toilet- en schrijfgerei, crapauds, koffers, zitbaden, hoedendozen, broekenspanners, wentelspiegels, enz.
Een boeiende rondwandeling door zo'n compleet herkenbaar oud voornaam woonhuis. Een kinderkamer met speelgoedkeuken, een muzieksalon met een antiek klavier, een studeervertrek met kasten vol kostelijk gebonden oude boekwerken, de kleurigste tapijten op een grauw-geverfde plankenvloer, overal dat fijne stucwerk, een eetkamer met een volledig gedekte gastentafel.
En overal die hoge vensters met uitzicht op de kort geleden meesterlijk gerestaureerde tuin, geheel naar het originele ontwerp van Hugo A. C. Poortman uit 1926, waar bloemenborders opnieuw zijn ingeplant volgens aanwijzing van mevrouw M. E. Canneman-Philipse, van Walenburg aan de Langbroeker Wetering in het Utrechtse.
Na nog een korte pauze in de zogeheten koffiekeuken, onder bij de jonge toren, keken wij nog eens om naar het statige huis en vernamen dat de grote vensters weldra luiken zouden krijgen in de Verwolde-kleuren geel en donkergroen. Toen ging de reis verder oostwaarts, richting Markelose berg en Herikerberg, maar eerst werd een gezellige koffiemaaltijd genuttigd in het restaurant "De Exelse Molen", dicht bij het Ampense Veld.
Het volgende doel van de excursie was Delden — dus al in Twente — met het wijdvermaarde kasteel Twickel.
In de jaren '60 ging menige dagbladverslaggever op stap om voor zijn krant de stand van herstel en wederopbouw in ons land te rapporteren. Op zo'n tocht door Twente kwam ik in Delden terecht en mocht het voorrecht smaken, het weinig toegankelijke Twickel van binnen te zien. Daar woonde de hoogbejaarde barones Van Heeckeren van Wassenaer, geboren gravin Van Aldenburg Bentinck. Tijdens het gesprek, dat hoofdzakelijk over de weidse kasteeltuinen ging, begonnen opeens tientallen klokken tegelijkertijd te carilloneren. Wandklokken, staande horloges, tafel- en schoorsteenpendules — één groot kamerorkest liet daar een miraculeuze kloksymfonie horen, héél even maar — en toen werd het weer doodstil. Mijn verbazing ziende, vertelde de slotvrouwe dat zij "een speciaal mannetje" had aangesteld die ervoor zorgde dat in dit grote huis alle klokken precies tegelijk de tijd afklepelden omdat het eindeloze geklingel haar onverdraaglijk was.
In 1975 is de douairière overleden, juist op de dag toen wij met een groot gezelschap van onze Nederlandse Kastelen Stichting Twickels slotpark zouden bezichtigen. De wandeling werd natuurlijk afgelast en in Deldens oude kerk met de zeldzaam-mooie gewelfschilderingen, woonden wij toen een korte herdenkingsdienst bij. Overal in 't rond gingen vlaggen halfstok.
Nu, acht jaar later, maakten wij weer een excursie naar Twickel, waarbij ook het benedengedeelte van het kasteel kon worden betreden: salons en corridors, praalkeukens en kelderruimten. In de grote receptiezaal moest onze jonge rondleidster even haar betoog onderbreken omdat plotseling tal van klokken tegelijk begonnen te preluderen — niet *alle* klokken meer, zoals voorheen, want verscheidene uurwerken bleken stil te staan.
Twickel is nu in een stichting ondergebracht. Het huis, door een grafelijke familie bewoond, is doorgaans niet voor het publiek ter bezichtiging opengesteld, maar het omringende landgoed — die schitterende bostuin met orangerie — is op vertoon van bij de VVV en de Deldense hotels verkrijgbare kaarten voor bezoekers toegankelijk.
Het slot dateert uit de 14de eeuw, maar de renaissance heeft er duidelijk haar 16de-eeuwse stempel op gedrukt: vooral het middendeel van de langgerekte voorgevel, versierd met zandstenen banden, zuilen en wapenschilden, met strakke vensters onder een geestig topgeveltje.
Hoofdzaak van het bezoek aan Twickel was toch het landschapspark, dat in het voorlaatste decennium van de 19de eeuw werd aangelegd naar een voorbeeld van een vorstelijk park in Oost-Duitsland bij de Poolse grens, geschapen door de beroemde tuinarchitect Carl Edouard Petzold. Deze Petzold kwam vaak naar ons land op uitnodiging van prins Frederik, een oom van koning Willem III. Hij kreeg opdrachten voor de landgoederen Zypendael en Middachten. In 1885 begon hij aan Twickel, dat hij in zijn mémoires "die bedeutendste Anlage am Abend meines Lebens" noemde. Opdrachtgever was de baron Van Heeckeren van Wassenaer, echtgenoot van de hierboven genoemde dame.
In een handboek gaf Petzold een uitvoerige beschrijving van het Twentse coulissenlandschap: "uitgestrekte weidegronden, begrensd door bos van heel oude eiken en beuken, met een ondergroei van hulst en klimop". Bijna elke boom, schreef hij, leent zich afzonderlijk als object voor een schilder.

Het landgoed Twickel werd aangelegd als een parklandschap van de grootst mogelijke verscheidenheid, in gebogen lijnen. De oorspronkelijk geometrisch-gebaseerde kasteeltuin van J. G. Michael had een grilligromantische vorm, die later door de Zocherfamilie ietwat werd rechtgetrokken. Petzold zorgde ervoor, dat niet alleen de spade veelvuldig werd gebruikt, maar ook de bijl — om der wille van het perspectief.
Een lange wandeling — zowat één uur — door het gehele landgoed, onder leiding van de tuinman, leverde ons tal van verrassingen op: bomen bijeen als dansgroepen, fantastische luchtwortels van de moerascyprus als kabouters langs een droomvijver en de heerlijkste vergezichten rondom. Een hoge linde, waarvan een tak weer wortel heeft geschoten aan de andere zijde van het wandelpad. Rhododendrons, overal pril groen, rossige knoppen, ontluikende bloesems, één en al lentefeest.
Tenslotte kwamen wij bij de orangerie met het open tuingedeelte terzijde van het kasteel, waar scherp gesnoeide boombeelden oprijzen in de vorm van dieren en speelse fantasiegestalten. Toen werd het klokkentijd om terug te keren naar ons uitgangspunt Zutphen, langs Almens kerkje en zijn "Hoofdige Boer", ter nagedachtenis aan Staring, de poëet. Een onvergetelijke excursie, die van april 1983.

J. Herman Besselaer

Kastelen en Havezathen in Overijssel
Voordracht gehouden door Drs. A. L. Hulshoff

Voordat Overijssel, vanaf de middeleeuwen het Oversticht geheten, in 1528 door Karel V werd overgenomen, maakte het deel uit van het gebied, waarover de bisschop van Utrecht het wereldlijk overheidsgezag bekleedde. Het vormde geen eenheid, maar bestond uit een samenraapsel van schenkingen gedaan door de Duitse koningen aan de bisschoppen van Utrecht in de 10de en 11de eeuw: Vollenhove, Deventer en omstreken, delen van Salland en Twente, welke alle hun eigen benaming en hun eigen met rechtspraak en bestuur belaste ambtenaren behielden.
Op de grenzen van het Oversticht verrezen sterkten als Kuinre en Vollenhove in het noordwesten, Coevorden in het noordoosten, Lage aan de oostgrens en Goor tegen de zuidgrens. Op deze burchten werden, deels na hun onderwerping in de 13de eeuw door de bisschoppen dienstmannen als kastelein aangesteld, die zich later als onafhankelijke heren gingen gedragen.
Zo ontstonden heerlijkheden als Almelo, Gramsbergen, Kuinre, Zalk en Lage. Dit alles was mogelijk, daar de bisschoppen veraf zaten in het Sticht, waar zij hun handen vol hadden aan usurpatoren als de graven van Holland en die van Gelre. Hierbij kwam het chronisch geldgebrek waardoor ze gedwongen waren hun gebieden herhaaldelijk te verpanden. Het bewind van bisschop Jan van Diest (1325-1340) vormde wel het dieptepunt. Hij moest nagenoeg het gehele Oversticht verpanden aan de graaf van Gelre om in 1332 het geld op tafel te kunnen leggen voor de koop van de heerlijkheid Diepenheim in Twente van de graaf van Dale, die in Westfalen resideerde. Zijn opvolger Jan van Arkel zag in dat voor het algemeen welzijn en uit eigenbelang de opkomst van de IJsselsteden van het allergrootste belang was. Zodoende ging hij in 1352 een verbond aan met Kampen, Zwolle en Deventer voor drie jaar, waarbij niemand "eenighe borghe, voerburchten, steden of andere veste, tymmeren maken of vermeerren, begraven (omgrachten) of vestighen mocht sunder oerlof (toestemming) ende consent van ons (de bisschop) ende van alle onse steden (de genoemde IJsselsteden)".
Het aantal burchten in handen van kleine dynasten Almelo, Diepenheim, Goor, Kuinre is betrekkelijk gering geweest, evenals het aantal grensversterkingen dat de landsheren in de middeleeuwen hebben gesticht, zoals Lage op 7 km ten noorden van Ootmarsum, Vennebrugge op 3 km ten oosten van Hardenberg, Vollenhove, Arkelstein bij Bathmen en later Waardenburg bij Holten. Diepenheim is zoals gezegd in 1332 aangekocht, Blankenborg in Haaksbergen in 1448. Deze sloten waren bedoeld als fortificaties tegen vijandelijkheden van de graven van Bentheim, van de Drenthenaren, de Friezen, de Geldersen en van de bisschoppen van Munster. Tegenover dit kleine getal valt op hoe talrijk de behuizingen van de riddermatigen zijn geweest, die een eenvoudiger aanleg hadden en die wij havezathen plegen te noemen, in het oosten en in het westen ridderhofsteden. In 1800 waren het alleen in Twente meer dan 50, waarvan er nu nog 17 al of niet gaaf aanwezig zijn.
Over het algemeen genomen waren zij in handen van de dienstadel, die de huisplaatsen en het omliggende goed in leen hielden van de landsheer en van regionale dynasten. Deze havezathen zijn in verschillende tijden en onder verschillende omstandigheden ontstaan. Als het vestigingen uit de dertiende en veertiende eeuw zijn, worden zij gekenmerkt door een ronde aanleg, naar het voorbeeld van de landsheerlijke en dynastenburchten. Resten van een dergelijke aanleg zijn tot in onze dagen overgeleverd.
Midden in het oude Rijssen, ten noorden van de Haarstraat, heeft het Beverfeurde, later de Krans geheten gelegen. Op de kadastrale kaart van 1825 is duidelijk een cirkelvormige aanleg met open grachten te herkennen. Thans is de plaats bebouwd. Volgens bronnen moet de nederzetting een zetel zijn geweest van het uitgestorven riddermatige geslacht Van Bevervoorde. De bloeiperiode van de familie valt in Rijssen in de 14de eeuw. Een andere zetel van dit geslacht is het Huis Weemselo geweest onder Albergen, gemeente Tubbergen. Ter plaatse bevond zich ten oosten van de voorma-

lige huisplaats, tien jaren geleden nog een kleine ronde verhevenheid omgeven door een gracht. Dit eiland, dat niet meer dan tien meter in doorsnee telt, wordt in de inventarislijst van het huis Weemselo "het olde fondament" genoemd (de inventarislijst is bij de brand van Herinckhave in 1959 verloren gegaan).

Een zo goed als gaaf overgeleverde kleine ronde burchtplaats, naar schatting uit het begin van de veertiende eeuw, bevindt zich op het terrein van de voormalige havezathe Olidam, ten zuiden van Goor, gelegen tussen de spoorlijn Zutphen—Hengelo en het Twente-Rijnkanaal. Mijn opgraving in 1965 en 1966 toonde aan dat op de burchtheuvel (18 x 14,50) die op het hoogste punt ruim 1,60 m boven de waterspiegel (zomerstand) van de gracht uitsteekt, een vierkant woonhuis heeft gestaan dat buitenwerks 10,50 lang en 7 m breed is geweest. Het is vermoedelijk een vakwerkbouw geweest, gezien het feit dat zich op de hoekpunten grote zwerfkeien bevonden. Tussen de hoekstenen kwamen op een afstand van twee tot drie meter kleine zwerfstenen voor, die vrijwel zeker als steunpunten voor de vakwerkbouw hebben gediend. Op een diepte van 20-50 cm onder het huidige oppervlak is een tegelvloer van rode estrikken tevoorschijn gekomen. Er zijn veel potscherven, leien en resten van gebrandschilderd glas uit de veertiende tot de zestiende eeuw gevonden. Het waterstelsel van de gracht werd vroeger gevoed door de Poolbeek. Schuin voor de ingang lag een driehoekig hoger gelegen stuk grond, dat aan drie zijden door een smalle spitsgracht omgeven is geweest. Het ziet er naar uit dat Olidam tot zijn afbraak in de zeventiende eeuw een z.g. woonspijker is geweest. De plaats is thans beschermd.

Een fraai voorbeeld van een nog aanwezige kleine burcht met omlopende gracht is de Hondeborg bij Zenderen, gemeente Borne. Jammer genoeg is in de jaren zestig de rest van de singel tussen de binnenste en de verdwenen buitenste gracht geëgaliseerd. Over de oorsprong van de burcht is zo goed als niets bekend. Zeker is dat op 24 okober 1333 het huis Ther Hondsborch met de voorburcht door Bernd en Gerard van Zebelinghen aan de bisschop van Utrecht is opgedragen en dat zij het als dienstleen hebben terugontvangen. Tegenwoordig staat op de hoge plaats een pachtboerderij van het landgoed Twickel. Een ronde aanleg, die sterke verwantschap heeft met Olidam, is de oude huisstede van het Laer bij Ommen aan de rechteroever van de Regge, vlak bij de uitmonding in de Vecht. De gracht rondom is nog geheel intakt.

Van de borg Enschede valt nog weinig te zeggen. De ligging moet geweest zijn in het oostelijke gedeelte van de oude stadskern, ten oosten van het huidige stadhuis en de Hofstraat. Delen van de oude gracht zijn bij graafwerk teruggevonden. Zelfs op de kaart van Jacobus van Deventer ca. 1560 wordt niets aangegeven dat op deze burchtplaats zou kunnen wijzen.

Een andere groep havezathen is oorspronkelijk uit boerderijen ontstaan. Van een behoorlijk aantal is de origine bekend. Zo zijn o.a. de huizen Brecklenkamp, Nijenhuis bij Diepenheim, Backenhagen, Eversberg en Twickel oudtijds uit volle of halve erven ontstaan. Sommige zijn voortgekomen uit een curtis of hoofdhof. Dit geldt voor het verdwenen Huis Hengelo, de verdwenen Hof te Boekelo, de Eeshof of Huis Eschede in Tubbergen en Herinckhave uit de Hof te Vlederingen (Fleringen). De tijd waarin deze adellijke huizen zijn ontstaan begint in het midden van de veertiende eeuw en eindigt omstreeks 1600. Indien zij uit een belangrijke boerderij of hoofdhof zijn ontstaan, was de plaats vanouds al omgeven door een gracht en een wallenstelsel die tot de vroegere middeleeuwen zijn terug te voeren.

Kenmerkend voor de havezathen is de minder hechte bouwtrant dan die van de dynastieburchten. Het woonhuis is veelal beschermd door één of meer hoektorens (Twickel en Singraven). De donjon, zoals van kasteel Rechteren bij Dalfsen en de zwaar versterkte poort ontbreken. Een vrij licht gebouwde muur omsluit het geheel. Van het verdwenen huis Hengelo staat de poort uit het begin van de zeventiende eeuw nu voor de villa het "Stroot" in Twekkelo. Alleen het huis Diepenheim heeft nog een fraaie zeventiende-eeuwse poort. Een huiskapel sierde dikwijls de omgeving. Herinckhave heeft die nog; vroeger was een kapel ook te vinden bij het Huis Hengelo, Weleveld onder Borne en Rechteren bij Dalfsen.

Bijna alle havezathen in het oosten van de provincie hadden een watermolen, waarvan de stuw in de beek de grachten op peil hield. De fraaiste en grootste watermolens vinden we bij Singraven, die nog werken. Herinckhave heeft ook nog een watermolen, die echter sedert 1860 buiten gebruik is. Van de voormalige havezathe Oldemeule in Oele bij Delden is alleen het molengebouw met wapensteen over.

Tijdens de van 1963 tot 1966 verrichte opgravingen van de havezathe Grimsberg aan de oostzijde van de Regge onder Rijssen is in het midden van de huisplaats het oudste gedeelte bestaande uit een fundering van zwerfkeien teruggevonden. De havezathe Grimberg is van hoofdhof in de marke Notter tot edelmanshuis verheven vóór het midden van de veertiende eeuw.

De kinderen uit het tweede huwelijk van Egbert II van Almelo (1308-1338) met Agnes van Limburg uit het huis Styrum aan de Ruhr konden niet in Almelo opvolgen en hebben derhalve Grimberg als leengoed van Almelo laten versterken en tot hun zetel gekozen. Zij noemden zich voortaan Van den Grimberge en voerden als wapen een gedeeld schild, half Almelo (3, 2, 1 ruiten), half Limburg (de helft van de Isenbergse roos).

Spreker verwijst dan naar het recent verschenen boek van Jonkheer A. J. Grevers en A. J. Mensema "De havezathen in Salland en hun bewoners".

Verslagen en mededelingen

Errata

Ja, serieuze lezer, wij kunnen er niet omheen. Het noodlot heeft toegeslagen. Het is een schrale troost, dat men in de meeste uitgaven een bescheiden papiertje of weggestopt stukje vindt met errata.
De nummering van de officiële mededelingen biedt geen vervolg op vorige aflevering. In plaats van XV t/m XX gelieve men te lezen XXV t/m XXX. In feite is de zaak reparabel door met vaardige hand een X aan het gedrukte cijfer toe te voegen.
Op blz. 63, eerste kolom, regel 3 behoort het jaartal 1289 vervangen te worden door 1282. Evenzo wijzige men in het kopje "Het steenhuis te Warmond na 1289" het jaartal in 1282.

Professoraat

Ultimo augustus 1983 kwam een eind aan de zogeheten 0/10 aanstelling voor het academische jaar 1982/1983. Het bestuur van de universiteit zag — terecht overigens — geen aanleiding het dienstverband en het daaraan verbonden recht tot het afnemen van examens te verlengen.
Intussen was in verband met de vervroegde pensionering van hoogleraren — nu dus op 65-jarige leeftijd — het tijdperk, waarbinnen de hoogleraar-in-ruste het recht had promoties te begeleiden tot vijf jaar verlengd. Hiervan profiteert uiteraard ook de hoogleraar, die eertijds op verzoek van de N.K.S. kastelenkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht ging doceren.
Dit is met het oog op de in bewerking zijnde dissertaties maar heel gelukkig. Er wordt namelijk gewerkt aan proefschriften betreffende de kastelen van de bisschop van Utrecht, de bouwmeesters Keldermans en het Vreeburg te Utrecht en de Blauwe Toren van Karel van Bourgondië binnen Gorinchem.
In het voorjaar en tijdens de zomermaanden van 1983 hebben verschillende studenten-oude-stijl van de gelegenheid gebruik gemaakt om hun bijvakexamen af te leggen.

Opgraving en onderzoek

Te oordelen naar het Archeologisch Nieuws in het Bulletin van de K.N.O.B. valt er weinig activiteit op het gebied van het onderzoek van kastelen te bespeuren. Toch was er in 1983 nog wel iets meer aan de hand, dan men zo op het eerste gezicht zou vermoeden. Studenten, die aan de T.H. Delft. afdeling Bouwkunde voor de studierichting *Restauratie* gekozen hebben, toonden grote belangstelling voor Nederlandse kastelen als afstudeerobject. Zo kwamen in 1983 aan bod:
het Huis te BAEXEM
de ruïne van KESSEL
het kasteel van WAARDENBURG
de kasteelruïne NEDERHEMERT
het verdwenen kasteel van HATTEM
het kasteel LOENERSLOOT
de kasteelruïne van VALKENBURG
De ruïne van het kasteel NIJENBEEK werd het onderwerp van een scriptie.
De verkiezing tot afstudeerproject betekent, dat het kasteel in kwestie onderwerp wordt van uitvoerige bouwhistorische, geschiedkundige, cartografische en iconografische onderzoekingen. In meer dan één geval leidde het onderzoek tot het verwerken van de resultaten in een maquette.

De consolidatie van de opgegraven funderingen van het kasteel te HEDEL is voltooid. Sinds kort zijn de vele opgegraven voorwerpen in een plaatselijk museum tentoongesteld.

In Zwolle vond gedurende de nazomer een tentoonstelling plaats, die geheel gewijd was aan de opgraving van de Stins te VOORST.

De N.J.B.G. groef de afgelopen zomer verder op het terrein van de DIKKE TINNE te Hattem ter afronding van het onderzoek, dat in 1982 door het R.O.B. was ondernomen. Wat iedere onderzoeker kan overkomen wanneer hij zich aan veronderstellingen waagt, demonstreerde zich ook weer eens in Hattem. Het tweede stel — kleinere — torens van het rond 1400 gestichte kasteel bleek veel dichter bij de reeds teruggevonden zware torens te staan dan verwacht. Bij een beperkt onderzoek tijdens de herfstvacantie werd dit nieuwe gegeven wederom bevestigd.

Een onderzoek op het "Schild" te GOOR onder leiding van de R.O.B. bracht de N.J.B.G.'ers niet het verwachte resultaat. Van het bisschoppelijk kasteel werden geen duidelijke sporen teruggevonden.

De steeds verder voortgaande restauratie van LOEVESTEYN door de Rijksgebouwendienst bracht met zich mee, dat muurwerk onder het Commandeurshuis werd vrijgelegd door de Werkgroep Loevesteyn. Het metselwerk bleek te behoren tot een poort, die toegang gaf tot de (latere, uitgebreide) voorburcht.

De BLAUWE TOREN te Gorinchem werd het onderwerp van een dissertatie van Utrecht. In dit verband valt het zeer te betreuren, dat bij huizenbouw in de onmiddellijke omgeving van de plek, waar de toren heeft gestaan, volstrekt onvoldoende aandacht kon worden besteed aan muurwerk, dat ongetwijfeld tot het kasteel van Graaf Willem VI en misschien wel tot de Blauwe Toren in ruimere zin heeft behoord.

Op de ruïne van VALKENBURG heeft het verbeteren van de circulatie — noodzakelijk voor een vlotte doorstroming van het bezoek tijdens de zomermaanden — geleid tot het verzamelen van bouwhistorische gegevens, die binnen afzienbare tijd in een overzicht van de bouwgeschiedenis zullen worden verwerkt.

Groninger Borgen Stichting

Met ingang van 1983 liep de provinciale subsidie voor het eerst via onze stichting. Op basis van de ingediende begrotingen, kon tot een voor allen aanvaardbare verdeling worden gekomen.
De formele regeling via wijziging van de statuten van de betrokken stichtingen heeft nog steeds niet zijn beslag gekregen. In het kader van het Integraal Structuur Plan Noorden des Lands, kon subsidie worden verkregen voor het achterstallig onderhoud van de terreinen van de Menkemaborg en de Fraeylemaborg. De werkzaamheden waren aan het eind van het verslagjaar in uitvoering. De beheersplannen voor de borgen kwamen gereed en zijn inmiddels aan de borgbesturen toegezonden. Voor het Kas- en Tuin-project op de Fraeylemaborg is van de zijde van Gedeputeerde Staten *f* 12.000,– toegezegd, mits anderen daarin ook zullen bijdragen. Een ander verzoek werd niet gehonoreerd, zodat nog slechts een gedeelte is uitgevoerd. Met het bestuur van de Stichting Verhildersum is een huurovereenkomst gesloten voor het koetshuis. Dit huis is inmiddels verhuurd aan de heer Oterdoom die beheerder is van Verhildersum. De aanleg van parkeerterreinen bij Verhildersum en de Allersmaborg heeft hoge prioriteit, waarbij voor Verhildersum een oplossing in het verschiet ligt, doch bij de Allersmaborg zeker nog niet. In de Allersmaborg is inmiddels een brandbeveiligingsinstallatie aangebracht.
De plenaire vergadering vond dit jaar op 16 maart plaats op Nienoord te Leek. Aan de orde kwam de begroting voor 1983, alsmede de bezuinigingsvoornemens van de provincie, die uiteindelijk mee bleken te vallen.
Gesteld kan worden, dat de organisatie van de Groninger Borgen Stichting zijn vorm heeft gevonden.
Getracht moet worden de doelstelling "het bevorderen van het behoud in de ruimste zin van borgen en borgterreinen in de provincie Groningen" zo goed mogelijk te benaderen.

De ontstaansgeschiedenis van de Langbroeker Wetering

Voordracht bij de Lente-excursie

Het Langbroek (= lang moeras) is een komgrond van ingeklonken rivierklei. Het vormt een laagte tussen de stroomruggen van de Kromme Rijn die van Wijk bij Duurstede naar Houten lopen en de Utrechtse Heuvelrug. Het broek diende als verzamelbekken voor het regenwater van de Heuvelrug en zal in wintertijd veel water hebben bevat als de Rijn buiten zijn oevers trad. Het Langbroek had geen natuurlijke lozingsmogelijkheden. Een dam in de Kromme Rijn was dus een eerste vereiste om het Langbroek droog te krijgen en ontginning mogelijk te maken. Ondanks de bezwaren die hieraan kleefden, bijvoorbeeld de stremming van een handelsroute van de koopvaardij, waardoor de Vaartse Rijn moest worden gegraven, werd toch in 1122 de Kromme Rijn door een dam bij Wijk bij Duurstede afgesloten en kon de ontginning beginnen. Het ging hier om een grote ontginning volgens een vooropgesteld plan en een uniform systeem. Misschien kunnen we deze ontginning in internationaal verband zien als gevolg van de enorme bevolkingstoename in de 11de eeuw die pas een einde kreeg in de pestepidemieën van 1350 en later.

De bisschop van Utrecht had na 1122 de grond uitgegeven door middel van "cope"-contracten. De grond werd als het ware verkocht, maar de bisschop behield de jurisdictie en de tienden. Hij meende dit te kunnen doen op grond van zijn algemene aanspraak op wildernis. Dit hield in, dat ook het ontgonnen land automatisch eigendom was van de bisschop. Het Utrechtse Domkapittel echter, was van mening, dat het gebied haar eigendom was, omdat het er van uitging dat het Langbroek tussen haar domeinen van Amerongen, Doorn en Cothen deel van die domeinen uitmaakte. Tevens had het Domkapittel van oudsher vis- en jachtrechten en de jurisdictie in dit gebied gehad. In 1126 bekende bisschop Godebald zijn ongelijk. We mogen aannemen, dat tussen 1122 en 1126 de ontginning al begonnen was. Het Domkapittel zag zich genoodzaakt de contracten over te nemen of de boeren schadeloos te stellen. Na 1126 werd de ontginning dan ook onder leiding van de domproost voortgezet en is na verloop van tijd in verschillende fasen en onderdelen voltooid.

De eerste fase van de ontginning betrof het centrale deel

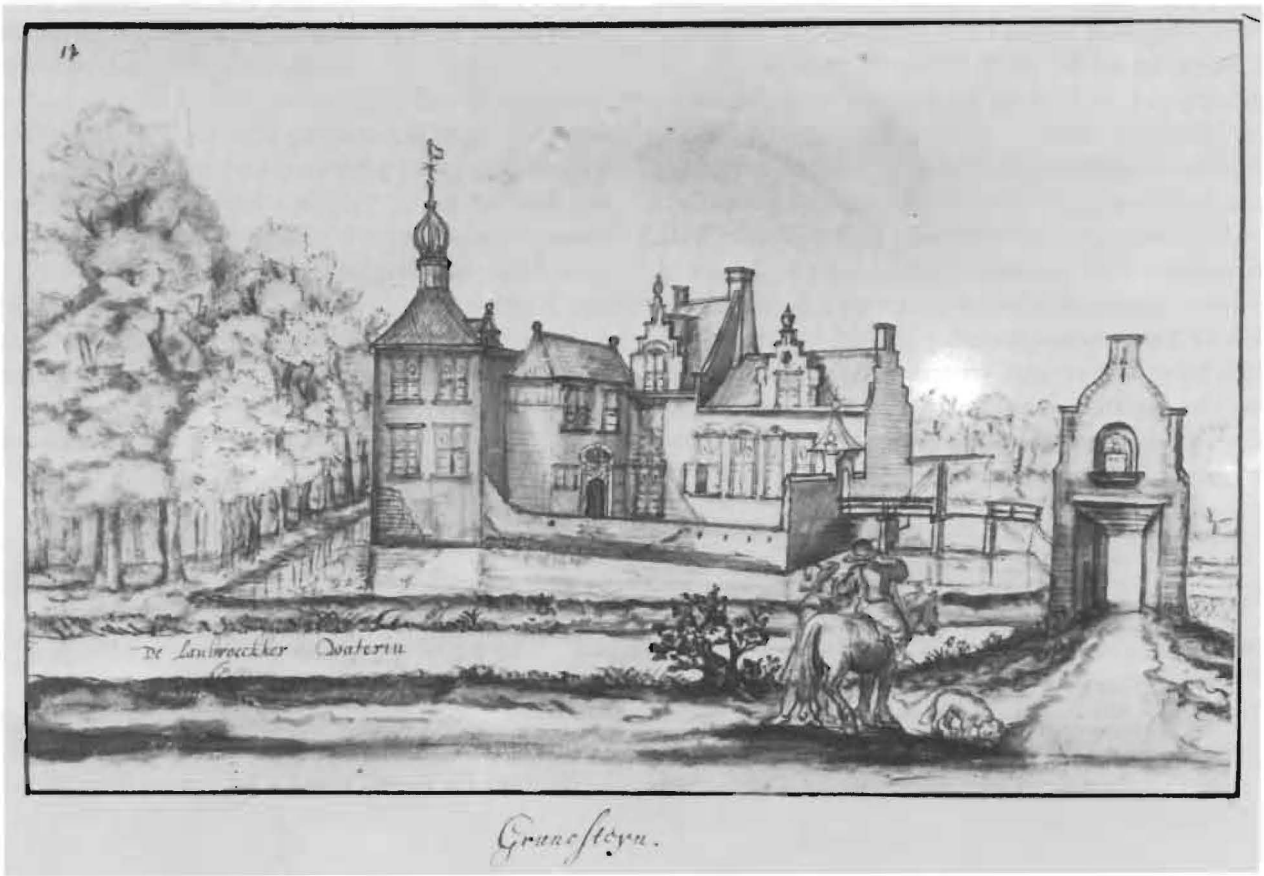

Het verdwenen huis Groenesteyn aan de Langbroeker Wetering. Alleen het poortje op de brug bestaat nog. Tekening uit het midden van de 17de eeuw.
(Top. collectie R. Archief Utrecht)

van het Langbroek ten oosten van de Cothense weg. Om het gebied te ontwateren groef men ongeveer in het midden de Langbroekerwetering met dwars daarop de kavelsloten (sijdewindes). Parallel aan de Cothense weg werden aan weerszijden van de Langbroekerwetering kavels uitgezet, meestal met een perceelsbreedte die voldoende was om er een boerderij op te zetten. De boerderijen lagen langs de wetering en erachter strekte zich het land uit, daar waar men de ruimte had tot een lengte van 2600 m of in ontginningsmaat 12 voorlingen. Een voorling bestond uit 57 tot 58 roeden van elk ca. 3,75 m. Een dergelijk verkavelingspatroon is gunstig voor de positie van de boerderij ten opzichte van het bijbehorende land en ook voor de afwatering en de bereikbaarheid van de weg.

De eerste ontginning heette de "40 hoeven" en werd aan de kant van de heuvelrug begrensd door de Goyerwetering en aan de Kromme-Rijnzijde door de Hoofdwetering. Niet lang daarna zal ook de rest van het broek ontgonnen zijn. Het is aannemelijk, dat men de Langbroeker Wetering is begonnen te graven aan het eind van de 40 hoeven. Daarom zal men waarschijnlijk het eerst die delen ontgonnen hebben waar de wetering al doorheen liep, namelijk vanaf het huidige dorp Langbroek richting Odijk. Ten westen van de Cothense weg ontstonden zo respectievelijk de 30 hoeven, de 25 hoeven en een restgebied dat later met de naam Sterkenburg werd aangeduid. Deze laatste ontginning sluit qua verkaveling aan bij die van de 25 hoeven, maar was een ontginning van de bisschop die hierover de jurisdictie en het tiendrecht had.

Aan de oostzijde van de 40 hoeven vond de ontginning van de 50 hoeven ofwel van Overlangbroek plaats. Deze werd in het oosten begrensd door de Ameronger Wetering tussen Wijk bij Duurstede en Leersum. Om dit gedeelte te kunnen ontginnen zal men eerst het laatste deel van de Langbroeker Wetering hebben moeten graven. Hoewel er acht eeuwen verstreken zijn vanaf het begin van de ontginning is de struktuur op de meeste plaatsen nog duidelijk waarneembaar in de vorm van bestaande wegen en/of afwateringskanalen.

Ongeveer 130 jaar na de aanvang van de ontginning worden voor het eerst de bekende woontorens vermeld. Het waren de woningen, statussymbolen en verdedigingsmiddelen van beroemde stichtse geslachten die inmiddels vele bezittingen hadden in het ontginningsgebied. Bij deze woontorens ligt de nadruk op de bewoonbaarheid. Had men bij een kasteel, als het belegerd werd, in eerste instantie het hele kasteel tot zijn beschikking en pas in de kritieke fase de donjon als laatste uitwijkplaats, bij een woontoren was men vanaf het begin direkt aangewezen op de toren en daarom moest deze voor bewoning geschikt zijn. De torens hebben altijd solitair gestaan en sommige staan nog steeds zo, zoals Weerdestein en Natewisch en sinds de restauratie ook weer Lunenburg. Ze waren uitgerust met al het comfort dat een toenmalige woning vereiste, zoals een waterput, latrines die vaak buiten de muur hingen (Lunenburg), haardplaatsen en muurtrappen. De torens werden toen omringd door een gracht en waren door een houten brug verbonden met een eventuele voorburcht of poortgebouw. De opzet was als volgt: een kelder voor opslag waarover oorspronkelijk een vloer van Moer en Kinderbinten voor de hoofdverdieping. Later werden deze kelders vaak overwelfd toen men behoefte kreeg aan een brandvrije afscheiding. Een tongewelf gold ook als een zekere luxe. De zaal bevond zich op de hoofdverdieping boven de kelder en daar lag ook de toegang. Deze hoofdverdieping bevond zich ongeveer middenin de toren, ettelijke meters boven de begane grond, zodat de toegangsbrug vrij steil omhoog liep (Lunenburg). Dit droeg bij tot de verdedigbaarheid van de toren. Vanwege de hoge grondwaterstand kon men de kelders ook niet laag maken en mede daardoor schoven de woonniveaus door naar boven. Ook de woontoren Dever bij Lisse heeft een hooggelegen hoofdverdieping, echter niet door een brug bereikbaar, maar met een trap. De zaal kon als woonvertrek worden gebruikt, maar vooral voor officiële gelegenheden, zoals vergaderingen en rechtszittingen.

TACO HERMANS

Voornaamste literatuur

Dekker, C. – *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen 1983.

Tromp, H. – *Kastelen langs de Wetering*, Zeist 1968.

Verslagen en mededelingen

Stichting Limburgse Kastelen, jaarverslag 1983

Gedurende het jaarverslag 1983 werden de aktiviteiten van onze stichting voor een aanzienlijk deel beheerst en ten dele geremd, door een tegen de huurder van kasteel Well, het Conferentieoord Kasteel Well B.V. ingezette procedure tot ontbinding van het huurcontract. Dit op grond van het langdurige uitblijven van de verschuldigde huurpenningen.
Mr. J. A. C. M. Vlaminckx te Venlo behartigde bij het kantongerecht ter plaatse onze belangen in deze procedure, die eind 1983 nog niet was beëindigd, doch waarvan intussen vermeld kan worden dat de kantonrechter op 14-2-1984 het vonnis volledig ten onze gunste uitsprak.
Intussen waren sinds december gesprekken aangevangen met een mogelijke nieuwe huurder Bernstone and Associates, Inc. Florida, U.S.A., die in het kasteel een internationaal handelscentrum annex hotel-restaurant zouden willen vestigen. De hier geschetste gang van zaken had overigens geen invloed op de voortgang van de restauratie van het Huis "Heyenhoven" te Schinveld en het kasteel Strijthagen te Schaesberg.
Het Huis "Heyenhoven" is thans in een fase gekomen, waarin het gewenst is de verdere werkzaamheden op te schorten tot de bestemming van het complex bekend is. Hiertoe worden besprekingen gevoerd met de gemeente Onderbanken, waartoe Schinveld behoort, over een mogelijke bestemming als gemeentehuis. In deze besprekingen is ook het provinciaal bestuur betrokken. In het jaar 1984 mag een beslissing verwacht worden.
De restauratie van het kasteel Strijthagen kon volgens plan worden voortgezet, hier in regelmatig kontakt met de gemeente Landgraaf, waartoe Schaesberg behoort, het architektenbureau Mertens te Hoensbroek en de aannemer. Per ultimo december 1983 waren de werkzaamheden zo ver gevorderd, dat verwacht mocht worden, dat in het nieuwe jaar de laatste restauratie-fase zou kunnen worden aanbesteed. De gemeente Landgraaf geeft zich veel moeite om een goede bestemming voor het kasteel te vinden; onze stichting bleef bereid waar mogelijk haar medewerking te verlenen.

De samenstelling van het bestuur was in 1983 als volgt:
Dagelijks bestuur: Drs. J. A. Heerkens, voorzitter
De heer J. Verkleij, sekretaris
De heer J. J. G. Tonnaer, penningmeester
De heer J. H. Dassen
De heer A. H. Salden

In het algemeen bestuur hebben naast de leden van het dagelijks bestuur zitting:
De heer A. J. A. M. Corten
Baron D. de Loë
Mr. R. M. L. M. Magnée
Ing. A. I. G. Ruigt
Mr. J. C. P. Teunissen
Baron C. W. J. de Weichs de Wenne
De heer J. Th. H. de Win
De heer P. G. G. Hilhorst

De oorzaak ten grondslag liggende aan de procedure rond kasteel Well had uiteraard invloed op de financiële huishouding van de stichting. De uitgaven werden beperkt tot de strikt noodzakelijke. Ook mede met het oog op de aflopende restauratie-werkzaamheden werd de overeenkomst met de part-time bouwkundig adviseur beëindigd.
De exploitatie-uitgaven van de stichting bedroegen *f* 287.670,—, waarin opgenomen een voorziening dubieuse debiteuren van *f* 67.000,—. De exploitatierekening sluit met een tekort van slechts *f* 459,—, doch als gevolg van het uitblijven van de huurpenningen van kasteel Well zal ook in het komende jaar naar een verdere voorziening van het oninbare bedrag moeten worden gestreefd.
In dit boekjaar waren met de restauratie-investeringen de volgende bedragen gemoeid:
Kasteel Strijthagen, circa *f* 448.648,—.
Huis Heyenhoven, circa *f* 205.588,—.
Het rapport en verslag over 1983 van het Centraal Bureau voor Verificatie en Financiële Adviezen bevat de verdere detaillering van de financiële gang van zaken.

In de maand september werd de jaarlijkse Limburgse Kastelentocht gehouden, voorbereid en geleid vanuit de Kasteelkundige Commissie.
Deze tocht stond in het teken van een bezoek aan het land van Horn en begon met de bezichtiging van het huis Nederhoven te Beegden, waar de eigenaar, Mr. G. Dahmen, ons op charmante wijze ontving.
Voorafgaand aan het bezoek aan kasteel Horn, ging het gezelschap eerst naar de St. Martinuskerk in Weert, waar zich het graf bevindt van Philips van Montmorency, graaf van Horn en laatste graaf woonachtig op het kasteel Weert, die in 1568 tesamen met Egmont in Brussel werd onthoofd.
De bezichtiging van het kasteel Horn, zowel exterieur

als een gedeelte van het interieur vormde het hoogtepunt van deze dag, mede door de gastvrije ontvangst van de huidige bewoners van het complex de heer en mevrouw Magnée-de Kuyper.

De Kasteelkundige Commissie zette haar werkzaamheden voort om t.z.t. te komen tot een geheel vernieuwde uitgave van het boekwerk "Kastelen in Limburg".
De eerder voorgenomen uitgave van Limburgse kastelenroutes moest om de eerder gestelde financiële redenen nogmaals worden uitgesteld.
De commissie adviseerde het bestuur in haar stellingname ten aanzien van de mogelijke vestiging van een pretpark rond kasteel Ter Worm.
De goede kontakten met de provinciale overheid en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, alsmede de kontakten met verwante instellingen werden voortgezet en geintensiveerd.

Vrienden van Brabantse Kastelen. jaarverslag 1983

Interne organisatie

Leden e.a. Bij het afsluiten van het Vereniginsjaar 1983 had de Vereniging 85 ingeschreven leden, 11 begunstigers, 29 abonnementhouders en onderhielden we met 13 instanties een ruilabonnement. Het verder uitgeven van lidmaatschapskaarten werd als zinloos ervaren en derhalve gestaakt.

Tijdschrift. De (alweer) zesde jaargang van "Het Brabants Kasteel" bestond deze keer uit 4 afleveringen, waaronder een dubbelnummer. De opgelopen achterstand in verschijnen werd/wordt langzaam weggewerkt. Nieuw was dat voortaan de pagina's per jaargang doorgenummerd werden.
Inhoudelijk werd o.a. het volgende geboden:
Een analyse van het "burg"-toponiem van Aalburg; het benadrukken van de 'courant' als historische bron bij het kastelenonderzoek; de publicatie van een vrijwel onbekende serie foto's van de 'opdelving' van het Kasteel van Wouw in 1934.
Zeer verguld was de redactie met het eerste uitvoerige verslag van de opgravingscampagne te Helmond naar "d'Oude Huys" en met een uitgebreid bouwhistorisch overzicht betreffende Kasteel Dussen.

Bestuursaktiviteiten

Excursie. Op zondag 13 november 1983 vond de traditionele jaarlijkse excursie van de Vereniging plaats.
Ditmaal toog het gezelschap allereerst naar Dussen waar, voorafgaande aan een rondleiding door de heer G. L. Lensvelt, een lezing werd gehouden door de heer J. Hendriks, die daarin de bouwgeschiedenis van het kasteel aangaf.
's-Middags werd de excursie voortgezet te Heusden met een wandeling over de stadswallen en een bezoek aan het Streekarchief van het Land van Heusden en Altena. Hier kon men o.a. middels dia's en tentoongestelde archiefstukken een beeld verkrijgen van de verdwenen burcht van Heusden.
Representatie. De Vereniging werd door enkele bestuursleden vertegenwoordigd op daartoe uitgenodigde gelegenheden, zoals de Monumentenstudiedag in Den Bosch (13 okt.) en de Kaderdag van Brabants Heem (24 sept.).

Ledenaktiviteiten

Werkgroep. De leden van de in 1979 in het leven geroepen werkgroep "Z.O.-Brabant" besloten per 15 mei 1983 hun aktiviteiten als beëindigd te beschouwen.
Dia-lezing kastelen. Ook in 1983 werd door de leden Johan Hendriks en Bas Aarts de dia-lezing voortgezet met als titel "De Ontwikkeling van het Middeleeuwse Kasteel in het algemeen en in Noordbrabant in het bijzonder". Daar zij in de afgelopen jaren reeds het grootste deel van de provincie 'bewerkt' hadden, was in 1983 de vraag naar deze lezing, met name van de zijde van heemkundekringen, wat minder.
Bezocht werden Dinther, St. Oedenrode en Goirle.
Assistentie. Ter ondersteuning van de reizende kastelententoonstelling van de N.K.S., die voorjaar 1983 Goirle aandeed, werd namens de Vereniging een brochure geschreven voor de jeugd, waarin de ontwikkeling van de kastelenbouw in Midden-Brabant nog eens uit de doeken gedaan werd.

Samenwerking

Bestaande contacten. Op het vlak van samenwerking hebben zich in 1983 geen schokkende ontwikkelingen voorgedaan.
De bestaande relaties werden, met profijt naar twee kanten, voortgezet met o.a.: de Nederlandse Kastelenstichting, de Stichting Kastelen Documentatie, de Stichting Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, de Rijksdienst voor het Kastelenbeheer, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Kasteelmuseum van Helmond.

Het bestuur in 1983:
H. van Venetië, voorzitter/penningmeester
B. Aarts, secretaris
H. Christiaans
F. Eliëns
E. Wijnen

Verslagen en mededelingen

Jaarverslag 1984 Ned. Kast. Stichting

Bestuursmutaties

Drs. T. J. Hoekstra trad wegens drukke werkzaamheden af als lid van de Raad van Beheer. Het bestuur is de heer Hoekstra veel dank verschuldigd voor zijn aandeel in het werk van de stichting. Van zijn hand is o.m. het boekje 'Kastelen zijn de moeite waard', een verhandeling die wordt toegezonden aan nieuwe begunstigers en vooral ook wordt gewaardeerd door jeugdigen die zich via het maken van een werkstuk in de geschiedenis van kastelen willen verdiepen.

In de vacature werd voorzien door het benoemen van Ir. E. J. Nusselder, bouwhistoricus bij de Rijksgebouwendienst. Teneinde de banden met de provinciale stichtingen te verstevigen werden verder uitgenodigd tot de Raad van Beheer toe te treden: Mevrouw Mr. M. Pompe-Postuma, lid van het bestuur van de Groninger Borgen Stichting, W. R. A. Baron van Tuyll van Serooskerken, voorzitter van de Utrechtse Kastelen Stichting en de heer G. van Heek, lid van het bestuur van de Stichting Vrienden der Gelderse Kastelen. De laatste om tevens als opvolger van Mr. R. A. van den Wall Bake op te treden. Allen hebben aan de uitnodiging gevolg gegeven.

De samenstelling van het dagelijks bestuur en de Raad van Beheer is per 31 december 1984 als volgt:

Dagelijks bestuur: voorzitter Jonkheer C. van Eysinga, leden: Drs M. A. Prins-Schimmel, Ir. T. S. Smith, penningmeester K. Bos, secretaris T. T. Bijleveld.

Raad van Bestuur: Mr. J. D. Baron van Asbeck, Jonkheer A. J. van Geen, Ir. A. G. Grandjean, Dr. H. Halbertsma, Mr. H. M. A. Kamerlingh Onnes, Mr. J. Korf, D. E. L. Baron de Loë, Mr. H. E. Phaff, Dr. A. W. Vliegenthart, W. Rietbergen, Ir. E. J. Nusselder, W. R. A. Baron van Tuyll van Serooskerken, G. van Heek, Mevr. Mr. M. Pompe-postuma terwijl als wetenschappelijk adviseur Prof. Dr. J. G. N. Renaud de stichting terzijde staat.

Castellogica

De regelmatige aanvullingen in de map 'Castellogica' worden algemeen gewaardeerd. Het bestuur is de redactie-commissie en met name haar voorzitter Dr. J. G. N. Renaud bijzonder erkentelijk voor het aantrekken van auteurs die niet alleen aandacht hebben voor een interessant historisch verantwoord artikel, maar ook onderwerpen behandelen welke in de familiekring van de begunstigers met genoegen worden gelezen en zo een verlangen naar een verdieping van kennis omtrent kastelen en historische landhuizen aanmoedigen.

Voor 1985 zijn weer voldoende onderwerpen ter behandeling in deze map aanwezig

Bijzondere leerstoel

Sedert de pensionering van prof. dr. J. G. N. Renaud als buitengewoon hoogleraar kasteelkunde aan de rijksuniversiteit van Utrecht, is nog niet voorzien in de vervulling van deze vacature.

Reden voor het bestuur om bij het college van bestuur van die universiteit een opnieuw bezetten met een bijzondere hoogleraar te bepleiten. Een positieve reactie mocht inmiddels worden ontvangen. De belangstelling voor geschiedenis in het algemeen en voor kastelen en historische buitenplaatsen in het bijzonder, duurt voort.

Reeks van beschrijvingen

Zoals U bij de kennisneming van de herdruk voor de Blauwe Camer – welke U allen is toegezonden – heeft gezien, is de reeks beschrijvingen van kastelen en historische landhuizen in een ander jasje gestoken.

Enerzijds hebben wij ons afgevraagd of het goed was om het uiterlijk van een bestaande reeks zo drastisch te wijzigen. Anderzijds, het uitgeven van het 50e deel – Groeneveld te Baarn – en het uit organisatorische overwegingen beëindigen van de samenwerking met de A.N.W.B. op dit onderdeel, vormden een passende aanleiding om het uiterlijk van de boekjes wat aantrekkelijker te maken, o.m. door een afbeelding op de omslag. Uit de grote belangstelling voor de reeks, thans verzorgd door De Walburg Pers te Zutphen, is wel gebleken dat de serie in brede kring wordt gewaardeerd. Opnieuw uitgegeven werden naast de Blauwe Camer: Nijenrode en Singraven, terwijl aan de serie konden worden toegevoegd Hedel en Menkemaborg. Herdrukken voor Zuilen en Heeze zijn in voorbereiding evenals een algehele vernieuwing voor Loevenstein, terwijl nog besprekingen worden gevoerd over een drietal nieuwe uitgaven.

De boekjes kunnen voor een bedrag gelegen tussen *f* 3,75 en ± *f* 7,50 vermeerderd met verzendkosten, bij het secretariaat worden besteld, alwaar ook een lijst van de reeds verschenen publicaties voorhanden is.

Legaten
Waardering voor het werk van de stichting mocht tijdens het verslagjaar blijken uit enige legaten welke de stichting deelachtig werden.
Op grond van artikel 24 van de Successiewet mag de stichting legaten tot een bedrag van *f* 10.000,— vrij van belasting aanvaarden.

Bestemmingsplan-procedure
Bij Koninklijk besluit van 22 juni 1984 is gedeeltelijk goedkeuring onthouden aan het bestemmingsplan van de gemeente Diepenheim. In genoemd plan was de bouw van woningen ontworpen op 25 m. afstand van de oprijlaan naar het Huis Warmelo in die gemeente. Het bezwaar hetwelk de stichting, met enige andere organisaties en particulieren heeft ingesteld mocht resultaat boeken.

Samenwerking met provinciale stichtingen
Met genoegen heeft het bestuur kennis genomen van de oprichting van een kastelenstichting voor Noord- en Zuid-Holland benevens Zeeland. Het valt zeker toe te juichen dat regionaal stichtingen worden opgericht die de kennis en het behoud van kastelen bevorderen. Het bestuur heeft de jongste stichting doen weten dat een nauwe samenwerking, uiteraard met erkenning van volledige autonomie, erg op prijs zal worden gesteld, evenals een voorkomen van doublures. Enige onderwerpen welke zich lenen voor een gezamelijk overleg, geven het bestuur aanleiding tot het voornemen om in het komende jaar opnieuw gemeenschappelijke belangen onder ogen te zien.

Bewegwijzering
Een initiatief heeft de N.K.S. genomen om samen met de A.N.W.B. te pleiten voor een wegverwijzing naar monumenten. In het buitenland zijn dergelijke aanduidingen al jaren gemeengoed. Uiteraard heeft de stichting begrip voor de noodzaak de mededelingen op verkeersborden te beperken. Anderzijds is in het kader van de vrije tijdsbesteding en de openluchtrecreatie een verwijzing naar monumenten van belang. Het bestuur heeft voorgesteld om samen met de Toeristenbond langs de weg milieuvriendelijke borden te plaatsen, b.v. met het vignet van A.N.W.B. en N.K.S. Inmiddels heeft de Rijkswaterstaat een commissie belast met een onderzoek naar het verruimen van de richtlijnen voor verkeersborden. Het bestuur hoopt met een geregeld informeren naar de stand van zaken, op niet te lange termijn een oplossing voor het vraagstuk te bevorderen.

Voorjaarsexcursie en Kastelendagen
Verdeeld over vier dagen vond voor bijna 400 deelnemers de voorjaarsexcursie plaats; deze voerde langs de Langbroekerwetering in Utrecht. Vooraf werd een bezoek gebracht aan Huis Doorn, de verblijfplaats van de voormalige Duitse Keizer gedurende de jaren 1920 - 1941, terwijl de dag besloten werd met een bezoek aan het fraaie buiten Sparrendaal in Driebergen-Rijsenburg. Tijdens de lunch werd een tweetal inleidingen gehouden, verzorgd door drs. J. E. Dilz en ir. Taco Hermans. Thema's waren de landschappelijke historische aspecten van dat gebied en de geschiedenis van de behuizingen. In de late zomer bracht een 300-tal deelnemers aan de Kastelendagen een bezoek aan het rijksmuseum paleis Het Loo. Inleidingen werden gehouden over de geschiedenis zowel van Het Loo, als van het Oude Loo, terwijl een uiteenzetting werd gegeven over de in het museum gehuisveste Kanselarij der Nederlandse Orden. Het waren de dames van Heuven en van Zelm van Eldik, alsmede drs. H. Tromp en ir. T. Hermans die ditmaal de zeer gewaardeerde inleidingen verzorgden. Het bezoek aan het rijksmuseum en de prachtige tuinen zullen voor velen aanleiding zijn daar opnieuw een bezoek te brengen. In Het Loo is zoveel moois te zien dat het niet wel mogelijk is om alles in één dag goed in de herinnering op te nemen.

Jubileum
In het najaar van 1985 stelt het bestuur zich voor om aandacht te besteden aan het 40-jarig bestaan van de stichting. Is een herdenking van 40 jaren zo belangrijk, zo zult U zich afvragen? Neen, zegt het bestuur, die vraag moeten wij in alle eerlijkheid ontkennen. Het licht dan ook niet in de bedoeling om een feestje te bouwen. Wel lijkt het een goede gelegenheid om stil te staan bij het belang van het initiatief, in 1945 genomen, om de toekomst van kastelen en historische landhuizen als cultuur-historische elementen veilig te stellen. Het bestuur beraadt zich op verschillende activiteiten die de stichting meer bekendheid kunnen geven. Steeds weer blijkt dat er velen zijn die wel veel belangstelling hebben, maar het bestaan van de stichting niet kennen. Binnenkort hoopt het bestuur U van de uitwerking der plannen op de hoogte te brengen. Mocht U zelf een idee hieromtrent hebben, zo wordt een reactie via het secretariaat ten zeerste op prijs gesteld.

Jongerendag
Reeds eerder heeft het bestuur U in kennis gesteld van het voornemen om speciaal voor de jongeren iets te organiseren. Als eerste aanzet van uitgebreider activiteiten moge gelden dat een tweetal eigenaren van nog in bewoonbare staat verkerende kastelen zich bereid hebben verklaard om een aantal jongeren in het komend voorjaar te ontvangen en rond te leiden. Bij afzonderlijke brief wordt een concreet voorstel ter kennisname voorgelegd, met het verzoek om in uw naaste omgeving belangstellende jongeren op te wekken zich voor die excursie te melden.

Het ligt in het voornemen om op de dag van samenkomst de jongeren de gelegenheid te geven zich uit te spreken over de vraag waar hun belangstelling naar uitgaat, teneinde inhoud te geven aan verdere plannen. Een tweetal jongere academici zal de jongeren vergezellen en voorlichten. De N.K.S. wil met deze actie een bijdrage leveren in het kader van het Europees jongerenjaar.

Financiën
Dank zij bijdragen van de begunstigers en de onmisbare medewerking van de rijksoverheid is het de penningmeester wederom gelukt de financiën gezond te houden. De jaarlijkse bijdrage van de begunstigers moest daartoe evenwel na 7 jaren lang op een zelfde bedrag gehandhaafd zijn, worden aangepast van *f* 20,— naar *f* 25,— als minimum bijdrage per jaar, met ingang van 1985. Vele begunstigers maakten een hoger bedrag over als een bewijs van waardering, een gebaar dat erg op prijs wordt gesteld.

Woonstede
Met de redactie van het tijdschrift 'de Woonstede' vindt regelmatig overleg plaats teneinde de toekomst van dit zo fraaie tijdschrift, dat voor de geringe abonnementsprijs van *f* 42,50 vier malen per jaar wordt toegezonden te verzekeren. Met name de bevordering van een regelmatige toezending heeft extra aandacht. Bestellingen kunnen via het secretariaat worden opgegeven.

Folder
In 1984 werd wederom de folder 'Kastelen in Nederland' verspreid op een basis van 16.000 exemplaren per jaar. Voor 1985 is een nieuwe druk in voorbereiding, zodat de gewijzigde openingstijden en toegangsprijzen een leidraad kunnen zijn bij het bezoeken van opengestelde kastelen en landhuizen.

Tentoonstelling
De reizende tentoonstelling waarover de N.K.S. beschikt en welke gratis wordt uitgeleend, mocht zich opnieuw in belangstelling, vooral op scholen, verheugen. Daarnaast wordt met behulp van een speciaal inlichtingenpaneel op beurzen en congressen visueel bekend gemaakt welke werkzaamheden de N.K.S. verricht.

Secretariaat
Uit het aantal verzoeken om inlichtingen per post en via de telefoon blijkt een toenemende belangstelling voor de N.K.S. Het aantal uitgaande brieven in 1984 overschreed de 500 stuks. Terugziende op 1984 mag worden vastgesteld dat het een alleszins voorspoedig jaar voor de stichting is geweest.

Getal begunstigers
Zoals bij iedere vereniging of stichting moet ieder jaar een verlies van begunstigers worden gemeld, als gevolg van overlijden en uit economische overwegingen. Op die grond valt ook bij de N.K.S. een aantal beëindigingen te vermelden.
Gelukkig wordt dat verlies bijna geheel gecompenseerd door een verheugend getal nieuwe aanmeldingen, zodat de netto teruggang beperkt gebleven is.

T. T. Bijleveld, secretaris

Stichting Kastelen Documentatie

"Petit Manoir", Van Ostadelaan 23, 1399 EX Muiderberg.

Algemeen
Het jaar 1984 zag het eerste optreden van de Directeur voor de Televisie in het programma 'Tineke' van VERONICA. Het was een interview waarin **kastelen** aan de orde kwamen.
Een radiogesprek van de Directeur tesamen met Dr. Vliegenthart in de tuinen van het Loo werd opgenomen door de TROS.
Een excursie naar de ronde burchten Teylingen, de Leidse Burcht en Oostvoorne werd begeleid ten faveure van deelnemers aan een symposium van de Conseil Scientifique van het I.B.I.
Vergaderingen van de tentoonstellingscommissie Rosendael leidden tot de zomerexpositie, die ditmaal als onderwerp had: Naaldwerk in Kastelen.
De Directeur woonde een aantal besprekingen bij die voerden tot de oprichting van een Kastelenstichting voor de provincies Noord- en Zuidholland, benevens Zeeland.

Publicaties
In het jaar 1984 zijn verschenen:
a. het Tweeede supplement op de catalogus van de Stichting met 317 titels, zijnde aanwinsten van de jaren 1981 t/m 1983;
b. het resultaat van de studie Slotkapellen in Nederland, verschenen als stenciluitgave.

Medewerking werd verleend aan 'Middeleeuwse kastelen van Gelderland', 'Kastelen in Nederland; een rondreis langs burchten en kastelen in ons land'.
Over de reeks monografieën bericht het jaarverslag van de N.K.S. In de totstandkoming van de deeltjes steekt voor de Directeur veel werk. De uitgave noodt altijd weer tot een aangename en innige samenwerking met de Ned. Kastelen Stichting.
De Raad besloot in het begin van 1985 een aparte bijeenkomst te beleggen ten einde de maatregelen en organisatie te bespreken die in werking zouden dienen te komen, wanneer t.z.t. de bibliotheek en het archief van de S.K.D. door de omstandigheden gedwongen zouden worden uit Muiderberg te verdwijnen.

Uiteraard groeide de bibliotheek wederom; enige nieuwe uitgaven werden aangeschaft. Er zijn bovendien schenkingen te releveren. Van de heer B. Makken ontving de stichting een vrij groot aantal bouwkundige tekeningen, fotocopieën en knipsels betreffende kastelen. H. T. Molkenboer te Muiden schonk de stichting zijn boek over de heerlijkheid Purmerend en Ilpendam benevens een aantal foto's van Geysteren.
De belangrijkste aanwinst is een bruikleen (zal later worden omgezet in een schenking) van ca. 5000 negatieven van Nederlandse kastelen en landhuizen. Juist op de valreep bedacht de heer Helbers de stichting met een gift van *f* 250,—.

Plannen
Een begin is gemaakt met het verzamelen van gegevens op het gebied van 'verdubbelde vleugels' van kastelen; een verschijnsel dat nog al eens in Utrecht voorkomt (Oudaen, Zuilenburch!!) maar blijkbaar ook elders optrad.

Boeken betreffende kastelen in 1984 uitgegeven.

P. M. le Blanc, A. B. J. M. Goozen en F. Th. W. Smeets, *Lemborgh. Het Kasteel en zijn St. Salviuskerk.*
F. M. Eliëns en J. Harenberg, *Middeleeuwse kastelen van Gelderland.* Rijswijk, 1984.
A. M. Hulkenberg, *Teylingen.* Alphen a.d. Rijn, 1984.
A. I. J. M. Schellart, *Huizen van Oranje.* Rijswijk, 1984.
A. I. J. M. Schellart en W. van Stuijvenberg, *Kastelen in Nederland; een rondreis langs burchten en kastelen in ons land.*

Stichting Utrechtse Kastelen in 1983

Secr. Mevr. Mr. B. Kortenhoff-Neppérus, Maliesingel 3, 3581 BA Utrecht. Tel. 030 - 319338

1983 was een jaar dat gezien kan worden als 'een jaar tussen twee perioden in.' De periode waarin de meeste, zoniet alle aandacht naar Kasteel Amerongen uitging, behoort definitief tot het verleden. Een nieuwe periode staat voor de deur.
Nu, op het moment waarop dit verslag gepubliceerd wordt, is een aantal aanzetten gegeven om de opgezette plannen te verwezenlijken. Besloten werd onder meer Werkgroepen in het leven te roepen, werkzaam op een breed terrein. Aan het eind van 1983 waren de volgende werkgroepen ingesteld:

1. Werkgroep excursies, lezingen en tentoonstellingen. Doel: jaarlijks organiseren van tenminste één lezing en één excursie voor de begunstigers. Daarnaast zal deze Werkgroep plannen ontwikkelen voor tentoonstellingen en excursies en dergelijke voor belangstellenden en voor toeristen.
2. Werkgroep documentatie en informatie. Doel: het verzamelen van gegevens betreffende kastelen en landhuizen en hun bewoners, zowel historische als actuele gegevens. Deze Werkgroep zal moeten uitgroeien tot de vraagbaak voor ieder, die iets wil weten over kastelen en buitenplaatsen.
3. Werkgroep publiciteit. Doel: het meer bekendheid geven aan het werk van de Stichting, onder meer door het regelmatig verzorgen van publicaties en tijdschriften. In de hoop, dat deze activiteiten ook mogen leiden tot het werven van nieuwe begunstigers.
4. Werkgroep samenwerking met en tussen kastelen (-stichtingen) in de Provincie. Doel: coördinatie bewerkstelligen tussen de verschillende kasteeleigenaren en de aparte (kasteel-)stichtingen in de Provincie om op deze wijze meer bekendheid te bereiken en mogelijkheden betreffende de exploitatie met elkaar te kunnen uitwisselen.
5. Werkgroep samenwerking met Kastelenstichtingen in den lande. Doel: het uitwisselen van gegevens en het bezien of gezamelijke activiteiten kunnen worden ontwikkeld.
6. Werkgroep fondswerving. Doel: het verwerven van gelden zowel voor de Stichting in het algemeen als voor doelgerichte activiteiten.

Een belangrijke bestuursmutatie had in 1983 plaats: de heer Drs. J. W. Janssen gaf de wens te kennen zijn voorzitterschap te beëindigen. In de bestuursvergadering van 10 december 1983 werd op hartelijke wijze afscheid genomen van de heer Janssen, die gedurende bijna 10 jaren leiding gaf aan de Stichting Utrechtse Kastelen en tezelfder tijd tevens 5 jaren aan de Stichting Beheer Kasteel Amerongen. Een bijzondere periode, niet door het aantal jaren, maar door hetgeen zich in die jaren afspeelde: de veiligstelling van Kasteel Amerongen. Aan de enorme inzet van de heer Janssen is het te danken dat Kasteel Amerongen van de dreigende ondergang werd gered. Toen de noodklok in 1976 werd geluid, is het de Stichting Utrechtse Kastelen – en met name de heer Janssen – geweest die in moeizame, langdurige onderhandelingen wegen heeft gezocht en gevonden om Kasteel Amerongen te 'redden'. Met behulp van de grote Fondsen is het gelukt Kasteel Amerongen als Museum te doen voortbestaan, nu dan in een zelfstandige Stichting ondergebracht.
De heer Janssen werd als voorzitter opgevolgd door de heer W. R. A. Baron van Tuyll van Serooskerken, tot dan toe vice-voorzitter van de Stichting. In het jaarverslag werd eveneens afscheid genomen van mevr. E. Y. E. G. Backer-Loeb van Zuilenburg, die zich – toen zij aan de beurt van aftreden was – niet herkiesbaar stelde. In deze vacature is niet direct voorzien.

(Met enige wijzigingen overgenomen uit het jaarverslag)

Verslagen en mededelingen

Opgravingen en bouwhistorisch onderzoek in 1984

Arcen
Door een belangrijke gift uit een speciaal fonds van de A.N.W.B. is het mogelijk geworden de delen van de Schanstoren, te voorschijn gekomen tijdens een bouwhistorisch onderzoek, te consolideren. Dank zij de medewerking van de Ned. Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis en de plaatselijke Werkgroep is er zó veel aanvullend muurwerk voor den dag gebracht, dat men nu pas begrijpt hoe de zogeheten Schanstoren in elkaar stak. Het valt bijzonder te waarderen, dat de Gemeente deze ontwikkeling overtuigend gesteund heeft.

Wijk bij Duurstede
De restauratie van de vierkante donjon van het kasteel Duurstede vordert gestadig. Het merkwaardige koepelgewelf is nu gerestaureerd. De ingevreten buitenmuren zijn voor een deel ingeboet en men begint zo langzamerhand aan de binnenruimte. De muurkronen zijn hersteld en met een loden afdekking tegen inwateren behoed. Het valt zeer te prijzen, dat men begonnen is de zware begroeiing om de donjon krachtdadig uit te dunnen. Enkele esdoorns zijn nog zeer bedreigend voor het muurwerk, maar zullen eerlang ook verdwijnen.

Gorichem
Het onderzoek naar gegevens betreffende de Blauwe Toren in kroniek en archief begint opmerkelijke resultaten op te leveren. Er blijken veel meer bouwstenen voor een goed inzicht in de structuur van de Blauwe Toren voorhanden te zijn, dan vroeger gemakshalve werd aangenomen.

Nederhemert
Binnen het kader van een nauwkeurige opmeting en een daarmee gepaard gaand onderzoek van het opgaande muurwerk werd de fundering plaatselijk vrijgelegd. De Ned. Jeugdbond ter Bestudering v.d. Geschiedenis heeft de nodige assistentie verleend. Uit velerlei hulp tijdens de campagne bleek overduidelijk, hoe groot de belangstelling van de bewoners van het "Eiland" voor de ruïne geworden is, sedert een Delfts student Nederhemert tot onderwerp van afstuderen verkozen heeft.
Zijn bouwhistorische studie heeft het inzicht in de kasteelgeschiedenis zeer verdiept. Een uitvoerig Rapport is te verkrijgen bij de T.H., afd. Bouwkunde, Berlageweg 1, à *f* 49,50.

Nijenbeek (Voorst)
De zeer ruïneuze toren en zijn naaste omgeving werden door twee studenten Bouwkunde, sectie Restauratie van de T.H. Delft tijdens de afgelopen zomer nauwkeurig bekeken, terwijl kleine sonderingen meer inzicht gaven in de samenhang van verschillende bouwdelen. Te zijner tijd zal het resultaat van de bestudering van gebouw en archiefstukken in Castellogica gepubliceerd worden.

Oudaen
Het kasteel in zijn bouwkundige ontwikkeling, de bewoningsgeschiedenis en zijn betekenis voor de samenleving in de regio zijn onderwerpen voor een dissertatie geworden, die hopelijk binnen afzienbare tijd tot een goed einde zal komen.

Schaesberg
In de voorzomer kwamen nieuwe plannen tot een voortgaande consolidatie op gang. Er werd bovendien overwogen bepaalde delen van de bouwval opnieuw een gebruiksmogelijkheid te geven. Na contacten met Gemeentewerken werd besloten de praktijkweken van een groep studenten Restauratie van de T.H. Delft aan de ruïne van Schaesberg te spanderen. Zo vond er dan in de maanden juni en juli bouwhistorisch onderzoek plaats. Het zorgvuldig bestuderen van de fundamenten heeft het inzicht in de vrij gecompliceerde bouwgeschiedenis grotelijks verdiept. Een aanvang van de bewoning in de dertiende eeuw mag zeker niet uitgesloten worden geacht.

Teylingen
Het in Voorhout, maar pal tegen Sassenheim aanliggende terrein van de bekende ruïne heeft in 1984 spectaculaire veranderingen ondergaan. De grondvesten van het stenen bruggehoofd zijn teruggevonden en het bruggehoofd is weer opgemetseld. De muren van de voorburcht, die de binnengracht omzoomden kwamen tijdens het graafwerk voor den dag en zijn als bekading van de binnengracht weer opgemetseld. Tenslotte is het dichtgeworpen gedeelte van de binnengracht weer opengelegd. Bij het uitdiepen van dit stuk is veel materiaal gevonden, dat momenteel gerestaureerd wordt.

Valkenburg
In aansluiting op de consolidatie van bouwvallig muurwerk op de zuidoosthoek van de ruïne is de circulatie op dit gedeelte zeer verbeterd door de aanleg van trappen.

De schacht van de traptoren in de hoek tussen Ridderzaal en zuidvleugel, die nooit toegankelijk is geweest, werd weer opgevuld. De mantel van de traptoren is op zodanige wijze voorzien, dat het publiek weer toegelaten kon worden. Vanuit deze toren heeft men nu een ruim en informatief overzicht van de vroegere fasen van het kasteel.
De trap, behorende bij de kelderruimte binnen de 16-hoekige toren moest ingrijpend gerestaureerd worden. Hierbij is ook aangrenzend muurwerk verstevigd.
Het verwijderen van veel puin heeft een deel van de voeting van de Molentoren aan het licht gebracht.

Zevenaar
Een kort, oriënterend onderzoek heeft op een parkeerplaats, waar eertijds een school stond, belangrijke overblijfselen van het kasteel aan den dag gebracht. Ontzagwekkende hoeveelheden puin overdekken de fundamenten van de ingangszijde van het kasteel. Het viel niet moeilijk te constateren, dat het oorspronkelijke muurwerk op den duur door aanmetseling aanzienlijk verbreed en dus versterkt was. Waarschijnlijk heeft deze verzwaring van het muurwerk in het einde van de 14de eeuw plaats gevonden. De muur was daardoor op ca. 2 meter gekomen.

Zuylen
Dank zij een grote subsidie kon de restauratie van de woonruimten binnen het zestiende-eeuwse kasteel in de nazomer tot stand komen. Veel muurwerk moest worden afgebikt, waardoor bouwnaden, dichtgezette doorbrekingen van het muurwerk en verschillen in bouwmateriaal aan het licht kwamen. Het werk duurt nog steeds voort en vanzelfsprekend krijgt het onderzoek steeds meer gegevens tot zijn beschikking. De architect heeft de gelegenheid aangegrepen om een nauwkeurige opmeting van het gebouw te laten maken. De aansluiting met enige jaren geleden teruggevonden zware fundamenten van een woontoren uit de 13de eeuw is nog niet geheel duidelijk.

Beknopte geschiedenis van onderscheidingstekenen en ridderorden

Lezing gehouden tijdens de Kastelendagen 1984 door mevr. J. P. A. E. van Zelm van Eldik-Kuneman.

Tegenwoordig worden orde- en onderscheidingstekenen meestal in één adem genoemd. Zij zijn echter loten van verschillende stam. De ontwikkelingsgang van de instituten ridderorden en onderscheidingen namelijk, is zeer verschillend geweest. Eerst in de tweede helft van de 18de eeuw komen de insignia der ridderorden en de gewone onderscheidingstekenen enigszins samen. Dit komt dan door overeenkomst van vorm en overeenkomst van draagwijze, namelijk aan een lint.

De onderscheidingen zijn het oudst. Hun geschiedenis vangt aan in de oudheid. In Egyptische graven zijn sieraden gevonden, die naar de mening van archeologen bepaald dienst hebben gedaan als persoonlijke ere- of onderscheidingstekenen, waarmede krijgslieden werden vereerd.
Groot in aantal en verscheidenheid zijn de Romeinse militaire onderscheidingstekenen geweest, met als hoogste militaire onderscheiding, een kroon. Zij wordt aangeduid met de algemene term "dona militaria". Tot deze "dona militaria" behoorde de "phalarae", een vorm van onderscheiding, die ook de Grieken hebben gekend. Met "phalarae" wordt een borstsieraad bedoeld, vervaardigd van blank metaal of een camée. Het was in het bijzonder bij mannen een ereteken ter beloning van verdiensten in de strijd. Van het woord "phalarae" is afgeleid de term "phaleristiek"; hiermede wordt heden ten dage in vele landen de kennis van orde- en onderscheidingstekenen aangeduid.
Na de Romeinse tijd zet zich het eerbetoon voor de moedige en zegevierende krijgsman voort. Het blijven ere- of sierwapenen, of andere kostbare voorwerpen. Later, in de zestiende eeuw, keert het borstversiersel terug in de vorm van een penning, welke vaak werd gedragen aan een gouden ketting. Nog later – tweede helft 18de eeuw – wordt de beloningspenning of de eremedaille, alsook de herinneringsmedailles aan bepaalde gebeurtenissen of veldslagen, gedragen aan een lint.

De dageraad van de ridderorden breekt ongeveer duizend jaren na het begin van onze jaartelling aan. De ridderorden waren een voortbrengsel van een van de pijlers waarop de middeleeuwse maatschappij rustte: de ridderstand. In het tweede tijdvak der middeleeuwen ± 1000/1400 jaren na het begin van onze jaartelling vierde het ridderwezen zijn hoogtij. Tijdens de kruistochten in het Heilige Land ontstonden enkele ridderlijke, zo men wil geestelijke orden, zoals de Orde van Sint Jan, de Marianer- of Duitse Orde en de Orde van de Tempelie-

ren, welke orde na enkele eeuwen reeds verdween. De leden van deze orden waren bezield van idealen: zij bonden de strijd aan tegen niet in Christus gelovenden, verleenden hulp aan verdrukten en zorgden voor de verpleging van zieken en gewonden. Bij hun streven wisten zij zich gesteund door het gezag van de kerk. De idealen welke deze ridders in een orde hadden tezamen gebracht, stonden in die tijd voorop; het ordekleed en het ordeteken dat zij droegen waren aanvankelijk niet meer dan uiterlijke kentekenen.

Uit een en ander blijkt dat een ridderorde in wezen een gesloten groep van personen is – een gemeenschap van ridders –; de leden van zulk een gezelschap moeten voldoen aan bepaalde eisen en regels welke zijn neergelegd in de ordestatuten. Ten gevolge van overlijden of royement lijdt de orde verliezen, welke door nieuwe opnemingen van leden op peil wordt gehouden of uitgebreid. Hierin schuilt dan ook het wezenlijke verschil met de reeds genoemde onderscheidingen voor krijgslieden.

Vanaf de late middeleeuwen – toen de wereldlijke macht van de vorsten sterk toenam – tot diep in de 18de eeuw, ontstonden in tal van Europese landen waar de monarchale regeringsvorm was, ridderorden. Het waren orden welke de vorsten om zich heen schiepen, aanvankelijk niet geheel zonder ideëel doel, later echter voornamelijk ter meerdere eer van zichzelf. In deze orden werden doorgaans dan ook alleen personen uit de adelstand als een bewijs van gunst opgenomen, ofwel personen – in het bijzonder buitenlanders – die de vorst voor zijn politiek wilde winnen of die hem een dienst hadden bewezen.Van idealen was geen sprake meer, maar het waren toch ridderorden in de juiste betekenis van het woord. In de regel hadden deze orden slechts één klasse. Hun versierselen waren meestal uitgevoerd in edelmetaal en geëmailleerd, al of niet bezet met edelstenen. Zij werden bij plechtige gelegenheden aan een keten op een speciaal ordekleed en bij minder plechtige gelegenheden aan een lint gedragen. Aan deze uiterlijke kentekenen werd dan ook veel meer waarde gehecht dan in vroeger eeuwen het geval was geweest bij de ridderlijke orden. Tot deze zogenaamde Adelsorden behoorden onder meer in Engeland de Orde van de Kouseband (gesticht in 1350); in Bourgondië de in 1430 gestichte Orde van het Gulden Vlies en in Frankrijk de Orde van de Heilige Michael welke in 1469 is gesticht.

Langzamerhand – ongeveer in de tweede helft van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw – ontstonden als gevolg van de groeiende macht van de burgerij in tal van landen militaire en civiele orden, waaraan in Duitsland de naam "Verdienstorden" werd gegeven. Deze orden hadden niet één, doch meerdere klassen. In deze orden konden voor het land verdienstelijke militairen en burgers worden opgenomen. Verschillende oude ridderorden – zoals de Orde van het Gulden Vlies en de Orde van de Kouseband – behielden hun karakter en bleven "Adelsorden". Een groot aantal andere oude ridderorden echter, veranderde in deze tijd van karakter. Zij zwenkten, door toevoeging van graden, om naar de groep "Verdienstorden", al behield de vorst het recht om personen die hij een genoegen wilde doen in de orde op te nemen.

In het bijzonder na het ontstaan van de zogenaamde "Verdienstorden", aan welke orden in een groot aantal landen eremedailles werden verbonden, is het ordewezen vervlakt. Vrijwel niemand immers denkt er heden ten dage nog aan, dat in het algemeen de ordetekenen van Europese staten de vorm hebben van een kruis – het teken van het lijden, het sterven en de opstanding van Christus – en dat in het bijzonder de ordetekenen van de drie Nederlandse staatsridderorden de vorm hebben van het oude Johanniterkruis, waarvan de acht punten de acht zaligsprekingen symboliseren.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat hun lange geschiedenis niet heeft nagelaten de onderscheidingstekenen en de ridderorden zeer wijd vertakte aanrakingspunten te geven. Zij hebben – in tegenstelling tot wat men zo op het eerste gezicht zou veronderstellen – op godsdienstig, historisch/politiek, maatschappelijk/sociaal en cultureel gebied, invloed gehad en in de loop der tijden met vele gebeurtenissen en aangelegenheden te maken gehad. Men zou kunnen stellen dat het orde- en onderscheidingswezen niets menselijks vreemd is en dat het hele menselijke doen en laten er op een of andere wijze van doordrongen is. Neemt u bijvoorbeeld het godsdienstig aspect; zoals ik reeds zei waren de oudste ridderorden geestelijke orden, welke onder leiding stonden van de kerk. Ook in later eeuwen toen het idealisme grotendeels was verdwenen, werden tal van orden gewijd aan schutspatronen en heiligen. In Frankrijk alleen al had men de Orden van de Heilige Michael; de Heilige Geest; de Heilige Lodewijk; in Groot-Brittannië de Orde van de Kouseband, gesticht ter ere van God, de Heilige Maagd en Engeland's schutspatroon de Heilige George; de Orde van de Distel, gewijd aan de schutspatroon van Schotland, de Heilige Andreas; in Ierland was de Orde van Sint Patrick gewijd aan de Ierse schutspatroon. Ook in Rusland stichtte men verschillende orden opgedragen aan aldaar vereerde heiligen, zoals de Orden van Sint Anna en van Sint Catharina; de Orden van Sint Alexander Newsky, Sint Andreas en Sint Wladimir. In de Duitse staten waren het o.a. de heiligen Anna, Elisabeth en Theresia; in Griekenland kende men de Orde van de Verlosser; Italië had o.a. de Annunciata-Orde; Spanje de Orde van Isabella de Katholieke en Portugal de Christusorde.

Bij zowel de onderscheidingstekenen als de orden bestaat tevens het educatieve en vaderlandsliefde bevorderende element. De beloningsmedailles voor verdiensten in veld- en zeeslagen en die voor de kunst enz. tonen dit aan Wat de historie en politiek betreft: deze begrippen zijn nauwelijks apart te zien. De gehele ordegeschiedenis

toont aan dat orden meestal werden gesticht naar aanleiding van een historisch feit of ten behoeve van de bevordering van een politiek. Een voorbeeld hiervan vormt de stichting van de Orde van het Gulden Vlies. Deze orde werd door Karel de Goede hertog van Bourgondië gesticht ter gelegenheid van zijn huwelijk met Isabelle van Portugal, maar had eveneens tot doel bondgenoten aan te trekken welke hem zouden kunnen bijstaan in zijn strijd tegen de Franse koning. Op hun beurt deden de Franse en Engelse koning hetzelfde; door hun veelal oproerige edelen tot lid in een orde te benoemen, waarbij deze een eed van trouw hadden te zweren aan hun souverein, trachtten zij ten opzichte van elkaar en ook in eigen land sterker te kunnen staan door zoveel mogelijk bondgenoten aan hun zijde te krijgen.

Vele orden zijn geënt op legenden en folklore en zijn zo in het volksbestaan verankerd. Tot voorbeeld kan hier strekken de Orde van de Heilige Michael van Frankrijk. Deze orde is gesticht ter herinnering aan het feit dat gedurende de 100-jarige oorlog met Engeland, het in die tijd door gelovigen als een vaststaand feit werd aangenomen dat het de schutspatroon van Frankrijk de aartsengel Michael is geweest die Frankrijk voor algehele verovering door de Engelsen heeft behoed. Frankrijk stond er op een gegeven moment zo slecht voor dat alleen het aan de kust van Bretagne gelegen schiereiland Mont Saint Michel nog niet in handen van de Engelsen was gevallen. Telkenmale als de Engelsen het bolwerk aanvielen, stak er een zware storm op en werden zij met grote verliezen teruggeslagen. Het behoud van Mont Saint Michel betekende een keerpunt in de strijd; de Fransen vatten weer moed en mede dankzij Jeanne d'Arc brachten zij de opmars van de Engelsen tot stilstand. Als dank voor de interventie van de aartsengel werd in 1469 de Orde van de Heilige Michael door koning Lodewijk XI van Frankrijk gesticht.

De symboliek speelt eveneens in het orde- en onderscheidingswezen een rol. De Bath-Orde van Groot-Brittannië kan hier als voorbeeld dienen. Deze orde dankt zijn naam aan de oeroude ceremonieën welke werden gehouden ter gelegenheid van de ridderslag voor jonge edelen. Een onderdeel hiervan vormde het rituele bad, dat de aanstaande ridder na een dag en een nacht van vasten en bidden diende te nemen.

Een tweede voorbeeld vormt de Orde van de Heilige Michael van Frankrijk; hier bepalen de schelpen, die op het strand van Mont Saint Michel worden gevonden – de Michaelsschelpen – het uiterlijk aanzien van de orde. Voorts is in verschillende landen Sint George of Sint Joris de heilige waaraan ridderorden zijn gewijd; hij wordt steevast afgebeeld in strijd met de draak of wel tegen het kwaad.

Vele onderscheidings- en ordetekenen vertonen heraldische wapens en wapenspreuken van de dynastieën en de landen waartoe zij behoren. Ook in de kleuren van de ordelinten komt de verwantschap met de heraldiek tot uiting. De vele adelaars, valken, leeuwen, griffioenen en eenhoorns zijn hier een voorbeeld van.

De kunst- en kunstnijverheid zijn evenmin onberoerd gebleven door het ordewezen. De portret- en schilderkunst, de iconographie tonen dit aan. Er zijn vele portretten waarop personen zijn afgebeeld getooid met ordetekenen; ook zijn er schilderijen en gobelins waarop afbeeldingen van ordetekenen zijn te zien. Wist u dat men portretten kan identificeren aan de hand van de daarop voorkomende ordetekenen? Hierbij komt men zijdelings op het terrein van de genealogie.

Bij de kunstnijverheid zijn het vaak porceleinen, ceramische, glazen en kristallen objecten waarop een ordeteken als decor voorkomt. Iedereen kent wel de kommen en borden van de Chine de Commande; het Meissener en Sèvres pocelein, en de door de Engelsman Francis Gardner in zijn fabriek bij Moskou vervaardigde ordeserviezen; kristal en glas waarop een ordeteken is gegraveerd enz.

Op het terrein van de ambachtelijke kunst of huisvlijt liet men zich ook niet onbetuigd. Vele tabaksdozen en pijpekoppen, zelfs speculaas- of koekplanken en borstplaatvormen werden met ordetekenen versierd, zoals bijvoorbeeld het Pruisische IJzeren Kruis, het legioen van Eer van Frankrijk, het ridderkruis der Militaire Willems-Orde of het Metalen Kruis 1830-1831 van de Tiendaagse Veldtocht.

Bij het ontwerpen en vervaardigen van onderscheidings- en ordetekenen zijn tot op de dag van vandaag vele vooraanstaande kunstenaars en ambachtslieden betrokken geweest. Schilders zoals Jean Baptiste Isabey, Jan Willem Pieneman; goud- en edelsmeden zoals Martin-Guillaume Biennais, Carl Fabergé en de firma's Rothe in Wenen, Keibel in Moskou en Garrard in London, zij allen hebben zich in deze, bij veel mensen allerlei emoties oproepende materie, verdiept.

Apeldoorn, 31 augustus - 1 september 1984

Aangaande het Oude Loo

Causerie op de Kastelendagen 1984 door Ir. Taco Hemans

Even ten noord-westen van het paleis het Loo ligt het jachtslot het Oude Loo. Van de oorsprong van het slot weten we niet veel. In het begin van de 15de eeuw was het een horig erf en bestond uit een hofstede, die toen reeds in de bocht of lus stond, die de in de Grift uitmondende beek ter plaatse vormde. Vóór 1439 waren de eigenaars Gerrit van Harderwijk en Johannes Collert. In dat jaar werd het erf gevrijd en tot tinsgoed gemaakt ten behoeve van Udo van Taltholt, "raad" en algemeen rentmeester van Hertog Arnold van Gelre. Mogelijk is hij de bouwer geweest van het huidige slot, dat toen bestond uit een eenvoudige rechthoek, met op de zuid-westhoek een rechthoekige toren, de oostvleugel zonder hoektorens en een kleinere voorganger van de huidige noordvleugel. De toenmalige voorgevel lag wat terug zodat de poorttoren uitstak t.o.v. het gebouw.

Via Gerrit van Rijswijk, die de "tins" omzette in een geldbedrag en waarschijnlijk daarna geheel afkocht, kwam het Loo in bezit van Henrick Bentinck, die na in 1487 de laatste rechten te hebben afgekocht, het slot zijn vrij en eigen goed kon noemen. Nadat Henrick in 1502 gestorven is, vererft het Loo op zijn zoon Johan. In 1537 draagt deze het Loo in leen op aan Karel van Egmond, Hertog van Gelre.

Als blijk van waardering door de hertog wordt hij beleend met het jagermeesterambt. Hij is het waarschijnlijk geweest die het Loo zijn huidige uiterlijk gaf. In de zuidvleugel bevindt zich een wapensteen met het jaartal 1538, dat kan duiden op de verbouwing van het slot. De oostgevel wordt dan verplaatst en komt met de poort in één vlak te liggen, terwijl op beide hoeken een ronde toren wordt geplaatst, de zuidelijke met een grotere doorsnede dan de noordelijke. Tegelijkertijd is ook de rechthoekige toren in het zuidwesten met de oostvleugel verbonden door de zuidvleugel en is op het binnenplein een traptoren geplaatst. De nieuwe noordvleugel is uit een iets latere periode en misschien is dit tezamen gebeurd met de bouw van de "sael" in de zuidvleugel in 1570. Deze zaal werd later de prinselijke kapel. Dat de rechthoekige toren in het zuid-westen ooit los heeft gestaan is waarschijnlijk bij de restauratie van Cuypers in 1904 nog eens benadrukt, doordat hij werd voorzien van een kap met een andere richting dan de rest van de zuidvleugel. Op deze foto uit 1960 is dat duidelijk te zien. Na nog in het bezit te zijn geweest van de families van Arnhem, van Voorst, van Isendoorn en van Stepradt, werd het slot in 1684 door Prins Willem III gekocht van Johan van Dornick. Het Loo verkeerde toen in verval en binnen een jaar werd het gerepareerd en bewoonbaar gemaakt. Bouwhuis, schuur en "bergh", die op de "voorplaetse" stonden werden afgebroken en hoven, boomgaarden, bouw- en weilanden werden in de aanleg van het nieuwe paleis opgenomen. Bij die verbouwing werd aan het karakter van het slot niets afgedaan, zoals blijkt uit afbeeldingen uit het begin van de 18de eeuw van Cornelis Pronk (1729), NN en Jan de Beyer (1744).Tijdens de Franse overheersing werd het Oude Loo gebruikt als hospitaal, maar in 1806 werd het sterk verwaarloosde slot door Lodewijk Napoleon in luister hersteld, zij het niet in oude luister: de gracht werd gedempt en de brug verdween. Ook zou Lodewijk een gedeelte hebben laten slopen. Dit zou dan de westvleugel moeten zijn, die nog zou hebben bestaan ten tijde van Prins Willem III. Het verhaal moet echter naar het rijk der fabeltjes verwezen worden omdat er nooit iets van een westvleugel terug gevonden is, bij welk onderzoek dan ook.

Koning Willem I verkreeg het slot in dezelfde staat als destijds Prins Willem III, nl. in verval en ook hij liet het weer bewoonbaar maken. De kozijnen werden vernieuwd en er kwamen kozijnen, die meer aansloten bij de stijl van die tijd. Ook werden gedeelten van het muurwerk – voornamelijk aan de noordvleugel – vervangen. De gracht bleef echter gedempt tot 1904 toen koningin Wilhelmina zelf de schop ter hand nam en een aanzet gaf tot het uitgraven van de gracht. Een foto uit die tijd laat het Oude Loo nog zien met zijn oude vensters en zonder gracht of brug. De restauratie van het slot gebeurde onder leiding van dr. P. J. H. Cuypers. Vermeldt dient nog te worden dat Koning Willem III plannen had voor een 4de vleugel, maar dat deze plannen nooit zijn uitgevoerd. Bij de laatste restauratie van 1971-1977 werd het Oude Loo weer in zijn 18de eeuwse staat teruggebracht en toen is ook de zuid-westtoren weer onder één dak gebracht met de zuidvleugel.

Verslagen en mededelingen

De Woonstede door de eeuwen heen

Het tijdschrift "De Woonstede door de eeuwen heen/ Maisons d'Hier et d'Aujourd'hui" is in de eerste helft van 1985 voor wat de Nederlandse bijdragen betreft, met de volgende artikelen uitgekomen:

Voor het *nummer 65* stelde Heimerick Tromp een bijdrage samen over de unieke Grote Zaal met stucreliefs naar etsen van Piranesi in het kasteel Biljoen bij Velp (Gld.). De illustraties zijn verhelderend en opmerkelijk van kwaliteit.
Een kort verhaal van Eugène Huygen over het huis Fentener van Vlissingen te Utrecht, in verband met de tentoonstelling "Van de kelder tot de zolder", die daar tot september te bezichtigen viel, is eveneens in dit nummer opgenomen.

Nummer 66 staat in het teken van het kasteel De Haar in Haarzuilens, dat op grootse wijze in de jaren 1892 e.v. door architect P. J. H. Cuypers is herbouwd. De heren v. Asbeck en Tromp hebben voor dit artikel zorg gedragen. Het toeristisch supplement in dit nummer is gekoppeld aan het hoofdartikel: vanaf De Haar is een route uitgezet, die voert langs Harmelen, Woerden, Linschoten, Oudewater, Goejanverwelle en Montfoort. Ulbe Mehrtens beschreef, als vervolg op het artikel van Tromp in nummer 65, de geschiedenis van het park en de tuin van Biljoen en Beekhuizen. Een en ander is, zoals gebruikelijk in dit tijdschrift, weer fraai geïllustreerd.

In *nummer 67,* dat binnenkort staat te verschijnen, heeft architect J. Mehrtens een bijdrage vervaardigd over de geschiedenis en de restauratie van het Hofje van Nieuwkoop te 's-Gravenhage, gebouwd door Pieter Post omstreeks 1660.

In het laatste tijdschrift voor 1985, *nummer 68*, heeft J. C. Bierens de Haan een artikel geschreven over het Gelderse kasteel Oldenaller, dat oorspronkelijk uit de 17de eeuw dateert en in de 19de eeuw zijn huidige aanzien heeft verkregen.

U kunt, indien U belangstelling heeft voor één of meerdere tijdschriften, deze bestellen via het secretariaat van de Nederlandse Kastelen Stichting te Doorn.
De prijs per nummer voor niet-abonnées bedraagt *f* 13,–. Daar komen de verzendkosten nog bij. Een jaarabonnement bedraagt *f* 45,–. In dit bedrag zijn de verzendkosten opgenomen.

Stichting Limburgse Kastelen

Veel tijd hebben de leden van de Stichting besteed aan het afwikkelen van lopende zaken uit 1983. De huurder van Well ging failliet waardoor het kasteel eindelijk vrij kwam. De volgende huurder, Bernstone & Ass. Inc. uit Florida bereidt zijn intrek voor. Bovengenoemd faillissement is een financiële zorg voor de Stichting; het tekort bedraagt *f* 60.000,–.
Het huis Heyenhoven te Schinveld is geheel gerestaureerd. Wanneer een bestemming is gevonden worden nog aanpassingen daarvoor gemaakt. De restauratie van Strijthagen werd voltooid; ook hier zal de bestemming de verdere werkzaamheden bepalen. Gepoogd wordt om ook te komen tot restauratie van de Strijthager Molen. Kasteel Grasbroek is aangekocht door de Vereniging tot behoud van natuurmonumenten die een restauratieplan heeft laten opstellen. Kasteel Meerlo in de gemeente Meerlo-Wanssum is aangekocht door de Stichting Nieuwland die het zal gaan restaureren.

Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen

De Wijenburg heeft een nieuwe huurder; mogelijk zal de gemeente Renkum de noord- en oostvleugel van de Doorwerth huren. Op de Cannenburgh werd een woning gebouwd voor de gepensioneerde slotbewaarder in het linker bijgebouw. Bij het huis Verwolde komt een nieuwe parkeerplaats. Voor nieuwe restauraties op het kasteel Rosendaal, de rechter zijvleugel van het huis Aerdt, de ruïne van Batenburg en een uitbreiding van het huis 't Velde werden plannen en subsidie-aanvragen gereedgemaakt.
In het bestuur kwamen de heer T. R. Doesburg en mevrouw E. Tilanus-Oudemans in plaats van respectievelijk de heer R. Rabbinge en de heer Vliegenthart. Verder geen mutaties. Voor het opzetten van een beleidsplan is een werkgroepje gevormd door de heren Galama, De Leeuw en Quarles van Ufford en mevrouw Aiking van Wageningen. Dit beleidsplan zal worden opgesteld met de volgende doelstelling: Het ten behoeve van de gemeenschap herstellen en behouden van in Gelderland gelegen kastelen en historische landhuizen en hun direkte omgeving.
Twee nieuwe kasteelbewaarders werden aangesteld: F. Strengers op Ammersoyen en P. W. Aafjes op de Cannenburgh. Het aantal begunstigers liep met slechts 2,5% achteruit. Ondanks het schrijnend gebrek aan een publiciteitsmedewerker, is er op dit terrein zeker het nodige

gebeurd. Met leden en adviseurs van de statencommissie voor cultuur en onderwijs werden enkele kastelen bezocht om hen de praktijk van de bestuurstaken van de Stichting te demonstreren. De vakgroep bedrijfseconomie van de Amsterdamse Universiteit heeft zich gebogen over gebruik en onderhoud van monumenten, met name van kasteel Ammersoyen.

Groninger Borgen Stichting

Op 5 april werd de plenaire vergadering gehouden in de Allersmaborg. De provinciale subsidies die – behalve voor Nienoord – via de G.B.S. lopen, zijn op hetzelfde niveau gehandhaafd. Voor de stichting Verhildersum is dit ontoereikend: Begrotingstekort *f* 15.000,–. Op de Menkema-borg staat een plaats voor een personeelslid met een halve aanstelling nog open. Bij extra aandacht voor de toeristische faciliteiten in de provincie, zouden de Groninger borgen weer in de "lift" kunnen geraken. Betreffende onderdak van de G.B.S. wordt overleg gepleegd met de Stichting Oude Groninger Kerken, Stichting Groninger Molenvrienden en de Stichting Monumentenwacht Groningen om tot een gezamenlijk kantoor en kantoorfaciliteiten te komen. Wat betreft onderhoud en restauratie werd Verhildersum aangepakt binnen het kader van "Klein Herstel Monumenten", terwijl de Menkema-borg en Fraeylema-borg binnen het kader "Terugploeg-project binnen de Bouw" onder handen kunnen worden genomen.
De verzorging van de Public Relations van de diverse borgen werden onder één noemer gebracht. De G.B.S. stelde een notitie op: "Voorlichtingsbeleid Groninger Borgen" waarvan het doel is het publiek voor te lichten over de borgen en hen ernaartoe te werven, teneinde hieruit inkomsten te verkrijgen. Zo werd de "Borgentocht" uitgegeven met de V.V.V. Groningen en in de V.V.V.-gids komen wervende pagina's over de Groninger Borgen.

Rijksdienst Kastelenbeheer

Op het bureau is de personeelsbezetting ondanks de bezuinigingen niet ingekrompen. Er is een comptabele voor 20 uur en een museum-medewerker van 20 voor 40 uur aangenomen. Dit neemt niet weg, dat het te verrichten werk eigenlijk meer mensen vereist.
Betreffende het RIJKSMUSEUM DE GEVANGENPOORT is een gids uitgegeven. Diverse evenementen werden er georganiseerd en er werden een aantal voorwerpen in bruikleen gegeven.
Op het MUIDERSLOT werden zo'n 65 manifestaties georganiseerd waaronder de uitreiking van de P.C. Hooftprijs door de minister van W.V.C. en de ontvangst van Belgisch onderwijzend personeel door de minister van Onderwijs en Wetenschappen. Slotbewaarder is de heer D. J. Schulp geworden. In het kader van grootonderhoud werden de west-toren en een deel van de ridderzaal opnieuw gevoegd. Renovatie van de taveerne, spoelkeuken en bakkerij werden gestart. Ook de kruidhof wordt gerenoveerd. Aantal bezoekers 116.000.
Op LOEVESTEIN werd de eerste A.N.W.B.-kastelengids door de heer Barkhof overhandigd aan de heer Van Herwaarden van W.V.C. Bijna twintig besloten bijeenkomsten zijn er nog gehouden op het slot. Beeldhouwer Marcus van Ravenswaay vervaardigt een plaquette in brons ter herinnering aan de 400e geboortedag van Hugo de Groot in 1983. Aantal bezoekers 70.000.
Het bouwhistorisch onderzoek bracht gegevens aan het licht over het 3e of Brakelse bastion. Onder de huidige wal is daar een kelder aangetroffen die deel uitmaakte van een toren die tot de oude ringmuur behoort. De kelder was bereikbaar via een 9 m lange gang door de wal. Bovenop de kelder had men een luchtpijp gemetseld. De torenkelder had een muurdikte van 1 m en een diameter van 8 m buitenwerks. Ook is gebleken, dat de ringmuur die aan de wal vooraf ging, zelf ook door een wal is voorafgegaan.
Kasteel RADBOUD (Medemblik) is dit jaar meer in de belangstelling gekomen door opname in dagtochten naar West Friesland. Enkele fietstochten voerden langs het kasteel. Een twaalftal manifestaties – merendeels van culturele aard – werd hier gehouden. Aantal bezoekers 33.000.
Toegangsprijzen op de ruïne van BREDERODE zijn verlaagd tot *f* 2,50 en *f* 1,– voor 65+ en 17–. Nieuwe vitrines verrijken de expositie. De ingang zal verplaatst worden naar de poorttoren, waardoor ook het kassagebouw verplaatst wordt. Aantal bezoekers 15.000.
TEYLINGEN kreeg veel aandacht; er verscheen een boekje van de heer A. M. Hulkenberg over Teylingen terwijl prof. Renaud het probleem betreffende de stamburcht der Van Teylingens belichtte. Binnenkort zal de A.N.B.W. een toelichtingsbord bij Teylingen aanbrengen. De slotgracht ervan is door de A.W.N. leeggegraven, hetgeen een aantal vondsten opleverde. Door bijdragen van het Prins Bernhard Fonds, de provincie Zuid-Holland en de Stichting Teylingen zelf kon de strook grond, benodigd voor het uitgraven van de voormalige slotgracht, van de particuliere eigenaar worden aangekocht. De uitgegraven gracht is voor de symbolische koopsom van *f* 1,– aan de Staat der Nederlanden overgedragen. Aantal bezoekers 1300.
Over de JACOBABURCHT (Oostvoorne) werd een gids uitgebracht door de heren A. A. Arkenbout en H. van der Graaf.
De ruïne van STRIJEN zal worden opgenomen in een parkaanleg en daarbij zullen de grachten worden uitgebaggerd. Gestreefd wordt naar een consolidatie.

Verslagen en mededelingen

Jaarverslag 1985 Ned. Kast. Stichting

Bestuur

Begin februari van dit jaar zag de secretaris de Heer T. T. M. H. Bijleveld zich genoodzaakt, om strikt persoonlijke redenen, zijn werkzaamheden voor de NKS te beëindigen en zijn functie beschikbaar te stellen. Het bestuur is de Heer Bijleveld veel dank verschuldigd voor zijn aandeel in het vele werk van de Stichting. Op korte termijn werd de Heer H. Mijsberg bereid gevonden de secretariaatswerkzaamheden waar te nemen. Tijdens de vergadering van de R.v.B. op 27 nov. 1985 werd de Heer Mijsberg benoemd tot secretaris van de NKS. De samenstelling van het Dagelijks Bestuur van de NKS is nu als volgt:

- Jhr. C. van Eysinga, voorzitter
  Huis ter Heide 1, 8521 NC St. Nicolaasga
- de Heer K. Bos, peningmeester
  Kuluutsheuvel 32, 5828 BE Overloon
- de Heer H. Mijsberg, secretaris
  Reigerskamp 557, 3607 JH Maarssenbroek
- Mevr. Drs. M. A. Prins-Schimmel, lid
  Driewegenweg 53, 3881 EX Putten
- Ir. T. S. Smith, lid
  Lange Nieuwstraat 41, 3512 PC Utrecht

Toegevoegd aan het Dagelijks Bestuur zijn de vogende medewerkers:

- Prof. Dr. J. G. N. Renaud, als wetenschappelijk adviseur
- Mevr. C. J. de Fielliettaz Goethart-van der Veen, t.b.v. de administratie, Th. Backerlaan 2, 3984 PJ Odijk

In de Raad van Beheer hebben zich enkele mutaties voorgedaan. De Heer Mr. H. E. Phaff heeft bedankt als lid aangezien zijn hoge leeftijd hem niet meer in staat stelt een bijdrage te leveren.

De Heer Ir. A. G. Grandjean bedankte als lid aangezien hij zijn werkzaamheden bij het 'Staatsbosbeheer' met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd beëindigde. Hij stelde zijn zetel beschikbaar voor een andere medewerker van 'Staatsbosbeheer'. Voor hem stelde Jhr. Mr. Ing. K. H. A. von Chrismar zich beschikbaar en werd benoemd op de vergadering van de R.v.B. op 27 nov. 1985.

De samenstelling van de R.v.B. is per 31 december 1985 als volgt:

Mr. J. D. Baron van Asbeck, Jhr. Mr. Ing. K. H. A. von Chrismar, Jhr. A. J. van Geen, Dr. H. Albertsma, Mr. H. M. H. Kamerlingh Onnes, Mr. J. Korff, D. E. L. Baron de Loë, G. van Beek, Ir. E. J. Nusselder, Mevr. Mr. M. Pompe-Postuma, W. R. A. Baron van Tuyll van Serooskerken, W. Rietbergen, Dr. A. W. Vliegenhart.

In de nog openstaande vacatures zal het komende jaar worden voorzien.

Begunstigers

De stichting mag zich verheugen in een blijvende belangstelling. Er was ook dit jaar het normale verlies van begunstigers terug te brengen op een natuurlijk verloop. Dit verlies wordt echter goedgemaakt door de aanmeldingen van nieuwe begunstigers. Het aantal begunstigers bedraagt thans 1420.

Bijzondere Leerstoel

De vacature van de Bijzondere Leerstoel 'Kastelenkunde' bestaat nog steeds, doch het bestuur van de NKS heeft de nodige stappen reeds ondernomen. Via de benoeming van een 'Commissie ad-hoc', voor een advies candidaatstelling bij het College van Bestuur van de Rijks Universiteit van Utrecht, is er een candidaat voorgesteld en is het bestuur in onderhandeling met het C.v.B. van de R.U. Utrecht. Bij deze bespreking is duidelijk naar voren gekomen dat de R.U. Utrecht grote belangstelling heeft en gaarne ziet dat in de vacature voorzien gaat worden, mede i.v.m. de prominente plaats die de Universiteit heeft in het vakgebied 'Middeleeuwse Geschiedenis'.

Voorjaarsexcursie

Dit jaar voerde de traditionele voorjaarsexcursie ons naar het hoge Noorden. Met het waardevolle en nuttige advies van de 'Groninger Borgen Stichting', werd een excursie georganiseerd en uitgevoerd over drie dagen met in het totaal 300 deelnemers langs drie Borgen. 's Morgens werd de borg 'Verhildersum' bezocht alwaar de lunch werd genuttigd en 's middags kwamen de borgen 'Menkemaborg' en 'Fraylemaborg' aan de beurt. Het waren volle dagen waarin een goed beeld werd verkregen van de levensstijl en positie van de Groninger landjonkers. Ligging, uiterlijk en interieur der borgen was uitzonderlijk fraai. Voor velen was wellicht de lange reis en het drukke programma te veel, doch de uiteindelijk 300 deelnemers kunnen terugzien op een dag die wellicht voor herhaling vatbaar is.

Jubileum
De deelnemers en de NKS kunnen terugzien op een geslaagde viering van het veertigjarig bestaan van de NKS in de Rolzaal op het Binnenhof te Den Haag. Door het grote aantal deelnemers (400) en gasten (100) en het gebrek aan ruimte, moest de viering verdeeld worden over twee dagen t.w. 16 nov. en 7 dec. 1985. Beide dagen kenden nagenoeg hetzelfde programma doch de eerste dag was bestemd voor de officiële genodigden en was de dag dat Z.K.H. Prins Claus de lustrumviering met een bezoek vereerde. De voorzitter Jonkh. C. van Eysinga opende het jubileum met een rede waarin hij de aanwezige autoriteiten en begunstigers verwelkomde, de geschiedenis en de evolutie van de NKS schetste en van daaruit het doel van de Stichting en de bereikte resultaten nader stelde.
Hij bedankte de medewerkers uit verleden en heden voor hun inzet zonder welke de NKS niet zo'n lang springlevend bestaan had kunnen hebben. De heer van Eysinga besloot zijn rede met het aanbieden van het eerste exemplaar van het Kastelenboekje 'Het Binnenhof', twaalfde deeltje uit de tweede serie van het in totaal uit nu 62 deeltjes bestaande bestand van gidsen van Nederlandse kastelen, aan Z.K.H. Prins Claus. Hierna gaf Mevr. Drs. I. W. L. Moerman een lezing met lichtbeelden met als onderwerp 'Het Stadhouderlijk Kwartier'.
In de Kelderzaal onder de Grafelijke Zalen werd een aperitief en een lopend buffet genuttigd, waarbij gelukwensen en andere contacten uitgewisseld konden worden.
's Middags was er een gevarieerd programma van rondleidingen over het Binnenhof (Ridderzaal, 1e en 2e kamer) een diashow over het Binnenhof, een parlementaire tentoonstelling en de vertoning van de film 'Restauratie Ambacht' in opdracht vervaardigd door de NCM.
Al met al een dag die voor alle deelnemers in herinnering zal blijven, en een goede start zal zijn naar het volgend lustrum ter stimulering van ons aller doel.

Financiën
Ook in 1985 maakte weer een groot aantal begunstigers een hoger bedrag over dan de minimum bijdrage (*f* 25,—). Het bestuur is daarvoor zeer erkentelijk evenals voor de extra giften en de aanvullende stortingen van begunstigers voor het leven. Daardoor kon, ondanks de wederom verminderde subsidie, het werk normaal doorgang blijven vinden.
De eenmalige kosten ten behoeve van de jubileumviering werden bestreden uit de reserve. Hoewel de werkzaamheden zich uitbreiden en de kosten stijgen zal ook in de toekomst door zorgvuldige begrotingsbewaking getracht worden de financiën gezond te houden.

Castellogica
Periodiek verschijnen aanvullingen op de ringband en dit zal zo blijven voor het komende jaar aangezien er immers nog voldoende artikelen voorradig zijn c.q. in voorbereiding. De artikelen worden algemeen gewaardeerd en vormen de aanvulling op de publicaties van de NKS waar deze onderwerpen niet aan bod komen, laat staan elders.

Serie Nederlandse Kastelen (Kastelenboekjes)
De nieuwe reeks kastelenboekjes, gestoken in een keurig jasje, is een ongekend succes. Met de jubileumuitgave 'Het Binnenhof' is het twaalfde deeltje verschenen. Dit deeltje is versierd met een prent in kleur op de buitenomslag, een gift van 'De Walburg Pers' die de lay-out en het drukken van de nieuwe serie verzorgt. Het was echter niet het eerste deeltje met gekleurde platen: 'Schaep en Burgh' kende reeds gekleurde reproducties en aquarellen.

In de nieuwe reeks zijn verschenen:
- Kasteel 'De Blauwe Camer' (1984) deel 1
  Norbertinessenklooster Sint-Catherinadal
  Deze geheel bijgewerkte uitgave verscheen reeds eerder als deel VI
- Kasteel 'Nijenrode' (1984) deel 2
  Deze geheel bijgewerkte uitgave verscheen reeds eerder als deel XXII
- 'Singraven' (1984) deel 3
  een havezate in Twente. Deze geheel bijgewerkte uitgave verscheen reeds eerder als deel XIII
- 'De Menkemaborg' (1984)
- Kasteel 'Hedel' (1985) deel 5
- Het Kasteel van 'Heeze' (1985) deel 6
  Deze bijgewerkte uitgave verscheen reeds eerder als deel I
- De ruïne van 'Heenvliet' en het Ambachtsherenhuis van de Heren van Heenvliet. (1985) deel 7
- 'Schaep en Burgh' (1985) deel 8
- De Ruïne van 'Duurstede' (1985) deel 9
- Slot 'Zuylen' (1985) deel 10
  Deze bijgewerkte uitgave verscheen reeds eerder als deel XIX
- Kasteel 'Het Nijenhuis' (1985) deel 11
  Deze uitgave verscheen reeds eerder als deel X
- 'Het Binnenhof' (1985) deel 12

In bewerking zijn:
'De Haar' (herdruk), 'Loevesteyn' (herdruk maar geheel herschreven) en 'Westerveld'.

De boekjes kunnen voor een bedrag tot max. *f* 7,50 vermeerderd met verzendkosten, bij het secretariaat worden besteld, alwaar ook een lijst van de reeds in de oude reeks verschenen boekjes en nog verkrijgbare boekjes voorhanden zijn. Men kan zich abonneren op de reeks zodat men automatisch de nieuw verschenen boekjes krijgt toegezonden.

Woonstede
Het periodiek overleg met de redactie van het tijdschrift 'De Woonstede door de eeuwen heen', Maison d'hier et d'aujourd'hui' heeft zijn nut bewezen. Verheugend is het feit dat Woonstede Nr. 68 voor het 4e kwartaal 1985 vlak voor kerstmis 1985 is verschenen. Daarmee heeft de redactie zijn toezegging waargemaakt de aanzienlijke achterstand in één jaar in te lopen. Het bestuur is daar zeer blij mee en spreekt zijn waardering uit voor deze grote krachtsinspanning.
Dit viermaal jaarlijks verschijnende fraaie tijdschrift is te verkrijgen tegen de geringe abonnementsprijs van *f* 45,— per jaar. Bestellingen kunnen via het secretariaat worden opgegeven. Losse exemplaren kosten *f* 13,— plus verzendkosten.

Folder
De folder 'Kastelen in Nederland opengesteld voor bezichtiging' heeft ook in 1985 een bijgewerkte herdruk gekend die is rondgestuurd naar VVV's, ANWB, kastelen etc. Deze uitgave is echter niet rondgestuurd naar onze begunstigers door een wisseling in de bezetting van het secretariaat, met een maand-lange vacature voor de functie van secretaris, waardoor de folder te laat gereed kwam om meegestuurd te worden met de jaarlijks periodieke zending van maart.
Afzonderlijke verzending was te duur en kon de begroting niet dragen. De nieuwe herziene druk voor 1986 geeft een vollediger info omtrent kastelen die geaccrediteerd zijn om evenementen te verzorgen.

Tentoonstelling
Ook dit jaar heeft de reizende tentoonstelling op vele locaties zijn informatieve werk verricht. Doch meer dan andere jaren als langdurige tentoonstelling op een kasteel e.d., ter gelegenheid van en ter opluistering van een manifestatie. Vreemd genoeg is de belangstelling van scholen bijna geheel weggevallen. De reden hiervan is onbekend en valt slechts naar te gissen. Het bestuur zal zich hierover dit jaar nader moeten beraden. Het komende jaar zal de tentoonstelling wederom op diverse plaatsen voor enige tijd te zien zijn.

Provinciale Stichtingen
Dit jaar is wederom een aanvang gemaakt om een vorm van samenwerking te vinden tussen de diverse zo verschillende Provinciale Kastelen Stichtingen. De situatie is nu zo dat practisch alle provincies hun eigen Kastelen Stichting hebben, uitgezonderd Drente. Dit jaar zijn er twee nieuwe Stichtingen bijgekomen: 'de Holland Zeeland Kastelen Stichting' en de 'Friesche State en Sate Stichting'. Er bestaan nu in totaal negen Kastelen Stichtingen, de NKS inbegrepen. Ondanks de verschillen tussen de Stichtingen bleek toch bij diverse Stichtingen de wens te bestaan nauwer contact met elkaar te onderhouden en uit te zoeken d.m.v. een werkgroep wat ons bindt en gezamenlijk gedaan kan worden ter ondersteuning van de individuële activiteiten van de Stichtingen. De NKS heeft ter ondersteuning van dit laatste een enquête onder de Stichtingen laten rondgaan waarvan de resultaten in 1986 bekend zullen zijn. Er bestaat dus nu een goede hoop op een vorm van samenwerking.

Secretariaat
Het secretariaat kent een nieuwe bemanning die zijn uiterste best zal doen de vele werkzaamheden op een juiste en vlotte wijze uit te voeren. Om een indruk te geven wat er zoal in het secretariaat omgaat is het illustratief te vermelden dat er meer dan 1750 poststukken in 1985 zijn verstuurd; hierbij zijn niet meegerekend de verzending van de kastelenboekjes (ca. 1000 stuks) en het rondsturen t.b.v. excursies en kastelendagen (800 stuks). Met het toenemen van de activiteiten van de NKS is de grens van de mogelijkheden van het secretariaat bereikt. Gaat de NKS zich verder ontplooien, wat zeer zeker het geval zal zijn met de eventuele komst van de SKD (Stichting Kastelen Documentatie) en de I.B.I. bibliotheek (Internationale Burgen Instituut), dan zullen er meer medewerkers aangetrokken moeten worden, wat onherroepelijk meer kosten met zich mee zal brengen. Door de aanschaf van modern kantoormateriaal zoals meubilair, copieermachine, is het werk wel eenvoudiger, maar door de uitbreiding van mogelijkheden in genen dele minder geworden. Een van de doelstellingen van het nieuwe secretariaat is een betere info te geven zowel intern als naar buiten toe d.m.v. een zo uitgebreid mogelijke publicatie van de activiteiten en doelstellingen van de NKS.

H. Mijsberg, secretaris

Jaarverslag 1985
Stichting Kastelen Documentatie

Algemeen
Het werk van de stichting werd voortgezet zoals dat al vele jaren het geval was. Bezoeken van geïnteresseerden volgden elkander regelmatig op. Zij bewijzen overtuigend, dat de stichting een steeds groter bekendheid krijgt. De representatieve taak van de stichting krijgt een steeds zwaarder accent, getuige de gestadige groei van het aantal uitnodigingen voor allerlei bijeenkomsten die in 'kastelenland' plaatsvinden. De verscheidenheid wordt gedemonstreerd door enkele vermeldingen:
de zomertentoonstelling met de Chinese Muur als onderwerp op het kasteel Rosendael; hierbij moge aangetekend worden dat de Directeur S.K.D. lid is van de tentoonstellingscommissie van het I.B.I.;
de studiedag van de studierichting Restauratie, afd. Bouwkunde van de T.H. te Delft;

de expositie van schilderijen van kastelen, vervaardigd door de schilder Kees Mulder in het kasteel Heulekom; de opening werd verricht door de Directeur S.K.D.: de schilder uitte zijn erkentelijkheid door het aanbieden van een aquarel.
De Directeur vertegenwoordigde de stichting op de bijeenkomst ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van de Nederlandse Kastelen Stichting in de Rolzaal op het Binnenhof en bij de aanbieding van een viertalige gids voor de buitenlandse bezoekers van de Gevangenpoort.
De Directeur hield zelf twee boekjes uit de reeks ten doop, nl. dat betreffende Heenvliet en het deeltje dat 'Schaep en Burgh' behandelt. Tweemaal werd een bijeenkomst van de Muiderkring in het Muiderslot bijgewoond.
De Directeur had een werkzaam aandeel in de oprichting van Kastelenstichting Holland en Zeeland;
de organisatie van de tentoonstellingen die in 1986 plaats zullen vinden in het kasteel van Rhoon, in Huize Scheybeek en in de Zeeuwse bibliotheek te Middelburg vroeg veel tijd. Het onderwerp van deze tentoonstellingen is de betekenis van de kasteeltekeningen van Roeland Roghman, waarvan 40 reproducties zullen worden geëxposeerd. De tentoonstelling zal worden verlevendigd met enkele maquettes.

Publicaties
Deze zijn in 1985 niet verschenen. In 1986 zal een Derde Supplement op de catalogus van de bibliotheek het licht zien.

Vergaderingen
In het voorjaar werd een bijeenkomst van enkele leden van het Bestuur gehouden in Doorn; in het bijzonder de toekomst van Stichting werd besproken.
De najaarsvergadering vond eveneens in Doorn plaats

Samenwerking met de N.K.S.
1985 bleek in dit opzicht een druk jaar. Behalve de correspondentie, die werd doorgezonden om behandeld te worden, leverde de voortzetting van de reeks monografieën veel werk voor de Directeur in zijn hoedanigheid van redacteur op. Als nieuwe uitgaven verschenen Heenvliet, Schaep en Burgh, Duurstede en het Binnenhof. Aan de totstandkoming van de beide laatste deeltjes had de mederedacteur Prof. Renaud een groot aandeel.
Daarnaast verscheen een hele serie herdrukken, al dan niet ingrijpend gewijzigd. Tijdens de zomer waren er tien deeltjes tegelijk onder handen.

Lezingen
Gedurende het verslagjaar heeft de Directeur 19 lezingen gehouden: o.m. voor de Oudheidkundige Vereniging, voor Culturele groepen in serviceflats, Verenigingen voor Huisvrouwen en een Vereniging voor Geslacht- en Wapenkunde.

Schenkingen
Ruim 1000 negatieven van foto's van Nederlandse kastelen, in kleur en zwart/wit volgden op de eerste partij van 5000 stuks, alle gemaakt door de heer H. Hageman te Leiden. In enkele gevallen zijn deze negatieven al goed van pas gekomen. Mevr. W. van Alphen schonk tien delen Hollandse Studiën; Kees Mulder overhandigde de Directeur een aquarel van kasteel Heukelom als aandenken aan de opening van de tentoonstelling van zijn werk, gelijk hierboven reeds vermeld werd. De heer G. Heuff zond een boek over Kruiningen van de hand van Jhr. Drs. S. Sandberg.
En last but not least kreeg de Stichting de beschikking over een zware stapel tijdschriften op kastelengebied van Mevr. van den Bussche uit Den Haag.

De collectie
De schenking van Mevr. v.d. Bussche had een onverwacht nuttig effect. Deze bevatte tijdschriften als De Woonstede en Burgen und Schlösser, waarvan de jaargangen grotendeels in de bibliotheek aanwezig waren. De duplicaten konden voor een redelijke prijs worden overgedaan aan den Hr. J. Steenbergen te Wageningen. Voor de tegenwaarde van 300,— konden de volgende boeken bij hem worden besteld:

M. Loonstra : 't Huys int Bosch;
E. Cannenman : Walenburg, huis en hof;
J. Sterk : Philips van Bourgondië;
H. W. J. de Boer/
H. Bruch : Adriaan Pauw.

Uit de betreffende post op de begroting konden aangeschaft worden:

J. Miquel : L'architecture militaire dans le Rouergue;
(Département Aveyron), 3 dln.
R. Quehen/
D. Dieltens : Les châteaus cathadrales et les autres;
A. Châtelain : Châteaus-forts en Ile de France;
O. Clavedetscher/
Werner Meyer : Das Burgenbuch von Graubunden;
U. Evers : Schloss Lembeck;
J. Kamphuis : Kasteel Nederhemert.

Verslagen en mededelingen

Jaarverslag Stichting Kastelen Documentatie over 1985

De Stichting Kastelen Documentatie heeft een jaar achter de rug, waarin zich fundamentele veranderingen hebben voltrokken. In het voorjaar werd de directeur ernstig ziek, waardoor hij in het ziekenhuis moest worden opgenomen. In de loop van het jaar bleek, dat de Hr. Schellart niet meer volledig zou herstellen en dientengevolge zijn functie niet meer zou kunnen uitoefenen.
Onder de drang der omstandigheden viel het besluit de boekerij en de documentatie over te brengen naar een vertrek op het Poortgebouw van Huis Doorn, reeds enige jaren door de Ned. Kastelen Stichting gereed gehouden om op eventuele ontwikkelingen te kunnen inspelen. Op 28 mei werd het bezit van de S.K.D. voorlopig overgebracht naar een opslag van de verhuisfirma om de gelegenheid te hebben boekenrekken in Muiderberg te demonteren en in Doorn opnieuw op te zetten. Met gevoelens van dankbaarheid moge gememoreerd worden, dat de heren Bos en Mijsberg van de N.K.S. hierbij alle denkbare medewerking verleend hebben. Wat niet wegneemt, dat ook verschillende leden van de Raad van Bestuur van de S.K.D. zich bij de verhuizing in directe zin niet onbetuigd gelaten hebben.
De gevolgen van de geschetste gebeurtenissen zijn vele en velerlei. In de eerste plaats bleek, dat Mevr. Schellart haar functie van penningmeester zou dienen te beëindigen, terwijl het secretariaat met het uitvallen van de Hr. Schellart in feite had opgehouden te werken. Zo ook de redactie van de reeks monografieën. De voorzitter S.K.D. heeft zo goed en zo kwaad als het ging de verschillende functies waargenomen; in regelmatig overleg trouwens met enkele gemakkelijk te bereiken bestuursleden, waaronder in de eerste plaats Mr. G. van der Flier genoemd mag worden.
Op woensdag 1 oktober vond een bestuursvergadering plaats, waar de stand van zaken uitvoerig is besproken. Mevr. Drs. J. M. M. Wielinga werd met algemene stemmen als nieuw lid in de Raad van Bestuur opgenomen en benoemd tot secretaresse. Ook in de vacature van penningmeester werd voorzien; de Hr. G. Heuff verklaarde zich bereid deze functie op zich te nemen. Hij werd in de vergadering van 12 november als zodanig aanvaard.
Mevr. Wielinga is begonnen met een nieuwe ordening van de boekerij en vertoeft als regel op Maandag en Donderdag op het Poortgebouw Huis Doorn om aan de verzoeken om inlichtingen tegemoet te komen.
Maatregelen om de toekomst van de S.K.D. ook in financieel opzicht veilig te stellen zijn in voorbereiding. Uiteraard kwam de Stichting wel met boeken en documentatie naar Doorn, maar zonder meubilair, schrijfmachine en kantoorbehoeften, om maar enkele zaken te noemen. Gelukkig heeft een bevriende Stichting een subsidie toegezegd, waaruit de aanschaf van materiaal zal kunnen worden betaald.
In de exploitatiekosten zal moeten worden voorzien door subsidies van andere instanties. Hetgeen niet wegneemt, dat giften van vrienden en sympathisanten van de S.K.D. zeer welkom zouden zijn.
De functie van boekerij en documentatie ondergaat een fundamentele verandering. Overheerste in Muiderberg het karakter van handbibliotheek, in Doorn krijgt het centrum een duidelijke publieksfunctie. Dit heeft wel tot gevolg, dat de registratie en inventarisatie op vakkundige wijze ter hand dient te worden genomen, terwijl ten minste twee ingangen behoren te worden vervaardigd. Maatregelen om hiervoor een gekwalificeerde kracht te kunnen aantrekken zijn genomen. Zoals boven opgemerkt bemant de secretaresse Mevr. Wielinga de bibliotheek in Doorn. Het secretariaat is gevestigd op het volgende adres:
Dr. Ariënslaan 148,
3601 GE Maarssen,
tel. 03465-71464.

Jaarverslag van de Rijksdienst Kastelenbeheer over 1985

In de onlangs verschenen uitgave 'Nederlandse Rijksmusea 1985' werd ook het jaarverslag van de Rijksdienst Kastelenbeheer afgedrukt. Ter herinnering: onder dit beheer vallen de Gevangenpoort in Den Haag, het Muiderslot, Slot Loevesteyn, de ruïne van Brederode, de ruïne van Teylingen, de ruïne van Oostvoorne en de ruïne van Strijen (de zogeheten Slotbosse toren bij Oosterhout).
In 1984 waren over de 'Rijkskastelen' artikelen gepubliceerd in het dep. blad *Trefpunt*. Zij zijn gebundeld verschenen als een extra nummer van Trefpunt in augustus 1985.
Hoe velen van ons zullen in de Gevangenpoort in Den

Haag niet naar de plank gekeken hebben, waarin een schip was gekerfd. Naspeuringen hebben aan het licht gebracht, dat het hier een afbeelding betreft van de 'Impregnable' van rond 1756. Er is niettemin nóg een schip van die naam geweest, dat in 1813/1814 in Vlissingen heeft gelegen.
Op MUIDEN is zo het een en ander aan de verzamelingen gebeurd. Het altijd weer opvallende schilderij van de reuzenradijs werd gerestaureerd. We vernemen voorts uit het jaarverslag , dat er op Muiden een verzameling is van zo'n 180 tekeningen en prenten. Alles is gefotografeerd en dus vastgelegd. Nieuwsgierig wordt men wel naar de uitkomsten van het onderzoek naar de militaire bewaking en verdediging van Muiden ten tijde van Hooft. Een onderzoek, dat werd uitgevoerd in verband met de plannen voor de herinrichting van de Wapenzaal.
Het slot LOEVESTEYN heeft zo zijn eigen geschiedenis beleefd in 1985, zeer sterk beïnvloed door de zich reeds jaren ontwikkelende restauratie. Het herstel van de Commandeurswoning kwam tot een goed einde; de muurschildering met de Schotten prijkt nu ook weer in zijn volle glorie. Naast de gids in de bekende reeks bleek er behoefte te bestaan aan een publicatie betreffende de militaire functie van de vesting Loevesteyn. Het desbetreffende onderzoek van Mevr. A. M. G. Caminada-Voorham resulteerde in een kleurig boekje. Goed, dat er Vrienden van Loevesteyn bestaan; deze stichting financierde de opdracht.
Voor de permanente tentoonstelling in de zogeheten soldatenhuisjes werden door C. J. Willems te Zutphen een aantal maquettes vervaardigd, die de ontwikkeling van het Nederlandse kasteel demonstreerden. De werkgroep Loevesteyn assisteerde vooral bij de inrichting van een permanente tentoonstelling, hetgeen een voortschrijdende inventarisatie en restauratie van de vele vondsten noodzakelijk maakte. Het archief-onderzoek werd daarbij echter niet verwaarloosd.
De 400ste geboortedag van Hugo de Groot was aanleiding tot de vervaardiging van een plaquette, aangebracht op een muur aan de binnenplaats. Overigens werd Loevesteyn herhaaldelijk als achtergrond voor T.V. en filmopnamen gebruikt.
Het kasteel RADBOUD kreeg wat meer aankleding door een bruikleen van het Westfries Museum te Hoorn: dertien Kapiteinsportretten uit 1638. De documentatie werd verrijkt met oude prentbriefkaarten en foto's.
In de zaal van de grote toren op BREDERODE stond een maquette, opgebouwd uit miniatuur baksteen, die eerlang vervangen zal worden door een maquette van C. J. Willems waarin nieuwere vondsten en opvattingen speurbaar zullen worden.
De toegang naar de ruïne is verlegd, zodat deze nu bij de poort van de voorburcht aankomt. De documentatie van Brederode werd verrijkt met een verzameling prentbriefkaarten en foto's.
De ruïne TEYLINGEN werd voorzien van een mooi inlichtingenbord van de A.N.W.B., waarop enkele historische gegevens de plattegrond kleur verlenen.
Het plan om ter weerszijden van de toren enkele kantelen te reconstrueren is nog niet afgevoerd. Er werd een nieuw voorstel gedaan, dat echter eind 1985 nog niet door Monumentenzorg was beoordeeld. Men denkt ook na over een tentoonstellingsruimte, waarin de talrijke vondsten uit de opengelegde gracht ondergebracht zouden kunnen worden.
Van OOSTVOORNE en STRIJEN valt niets memorabels te melden.

Opgravingen, bouwhistorisch onderzoek en restauraties in 1985

Arcen
In het afgelopen jaar is er hard gewerkt aan de restauratie van het dak van het grote, uit het begin van de 18de eeuw stammende landhuis.
Het herstel van de goten en de waterafvoer bracht uiteraard nog wel wat aanvullend werk met zich; het ziet er naar uit, dat er nu aan het gebouw zelf ook het nodige gaat gebeuren.
De voorburcht dateert uit 1653; een ouder kasteel was in 1646 verwoest. Bij het drooglegging van de grachten heeft een werkgroep onder leiding van Mej. J. Stoel de gelegenheid te baat genomen om na te gaan, of het in 1646 verwoeste huis ook op deze plaats heeft gestaan. Op de hoek rechts-achter bleek het restant van de fundering van een grote, ronde toren aanwezig te zijn. In de kelders van het bestaande gebouw verrieden de 'hobbels' in de keldervloeren de aanwezigheid van ouder muurwerk. Enkele steekproeven wezen uit, dat zich hier inderdaad nog metselwerk bevond, dat tot het in 1646 verwoeste kasteel behoord moet hebben. Een voortgaande restauratie zal wellicht de mogelijkheden openen tot nader onderzoek.

Duurstede
In augustus werd de restauratie van de donjon op de ruïne voltooid. De openstelling werd met een grandioos feest ingeleid. Het werken aan de 13de-eeuwse toren heeft uiteraard tot nog toe onbekende aanwijzingen voor de bouwkundige ontwikkeling aan het licht gebracht.
Elders in deze aflevering vindt men een verslag en documentatie van de hand van de heer R. J. Top.
De ruïne is door de Gemeente Wijk bij Duurstede overgedragen aan de Stichting Utrechtse Kastelen; men overweegt het kasteel onder te brengen in een afzonderlijke stichting.

Heeswijk
Het bekende kasteel van Heeswijk was hard aan een restauratie toe. De 19de-eeuwse galerij rechts van het bin-

nenplein vertoonde gevaarlijke zettingen; de helder onder de kapel had zeer te lijden van het vocht. Reeds tijdens de winter en het voorjaar 1985 waren uiterst nauwkeurige opmetingen en doorsneden gemaakt, die een onschatbaar hulpmiddel betekenden voor de studenten van de T.H. Delft, die met de welwillende medewerking van alle betrokkenen – waaronder niet in de laatste plaats de restauratie-architect A. A. M. v.d. Laar uit Den Bosch – een bouwhistorisch onderzoek gestart zijn. Het bleek, dat de rechterzijde van het binnenplein (de zuidzijde) werd afgesloten door een muur met een weergang op steunberen. De afgeschuinde zuidoosthoek en de dito noordoosthoek schijnen er op te wijzen, dat men daar plannen voor het aanbouwen van uitspringende torens heeft gehad, die echter nimmer verwezenlijkt zijn.
Allerlei gegevens wijzen er op, dat de stichting van het huidige kasteel rond 1400 moet liggen. Een verslag over het onderzoek van de hand van mevr. Ir. Iris Bakker zullen we eerlangs in Castellogica tegemoet mogen zien.

Lisse, kasteel Dever
Een werkgroep heeft onder supervisie van de prov. archeoloog voor Zuid-Holland een begin gemaakt met het vrijleggen van het muurwerk van de voorburcht, behorende bij de fraai gerestaureerde woontoren van Dever. In het midden van de vorige eeuw was de aanbouw van de toren gesloopt en verdwenen alle resten van de voorburcht. Vóór 1922 werd het terrein geschikt gemaakt voor bollenteelt; de puinige bovengrond is toen afgegraven. Bij die gelegenheid zijn de muren van de voorburcht aan het licht gekomen; zij vormen een rechthoek van 47 × 27 meter. Men heeft toen tevens een schetsopmeting van het te voorschijn gekomen metselwerk gemaakt.
De aanleiding tot de hernieuwse vrijlegging van het muurwerk bestaat in de omstandigheid, dat de Gemeente de grond heeft aangekocht en de bedoeling heeft het terrein tot een plantsoen om te vormen. Daarvoor moet men echter wel precies weten, waar er muurwerk in de grond zit. Ter waarschuwing: momenteel valt er niets te zien, omdat men het muurwerk heeft afgedekt ter voorkoming van vorstschade.

Rosendael
Het schoonmaken van de vijvers van het kasteel Rosendael heeft geheel onverwachte gevolgen gehad. Daar bijzondere omstandigheden het noodzakelijk maakten bronbemaling toe te passen, kwam de hele vijver aan de linker- en aan de rechterzijde van het huidige gebouw droog te liggen.
Hierbij kwam veel muurwerk te voorschijn, dat een verrassende kijk op de plattegrond-ontwikkeling van Rosendael heeft gegeven. De zware ronde toren heeft ééns als linkerhoektoren van het frond van een rechthoekig hoofdgebouw met binnenplein gefungeerd. De fundamenten daarvan worden heden ten dage door het water overdekt. Van de op de toren aansluitende linkerzijmuur met weergang resten nog de tot voor kort onverklaarbare bouwkundige details aan de achterzijde van de toren. Langs de buitenrand van de vijver ter linkerzijde kwam een zware muur van een voorburcht te voorschijn met de fundering van een omvangrijke toegangspoort.
Uiteraard werd de bij toeval geboden gelegenheid benut om de fundamenten van het bestaande huis te voorzien. Het gevonden schervenmateriaal dateert in hoofdzaak uit de tweede helft van de veertiende eeuw.

De Tongelaar (Mill)
Nadat de Tongelaar lang leeg heeft gestaan, hebben er zich krakers in gevestigd. Naar verluidt hebben dezen een gedeeltelijke restauratie ter hand genomen.

Zuylen
De restauratie van Zuylen heeft momenteel zijn beslag gekregen. In het voorjaar zal het kasteel opnieuw opengesteld worden. Ter gelegenheid van de heropening wordt een tentoonstelling georganiseerd, die o.m. in maquettes een overzicht van de bouwgeschiedenis zal geven.

Kasteelstichting Holland en Zeeland
Eindelijk is het tot een kastelenstichting voor de beide Hollanden en Zeeland gekomen. De stichting zal zich aan den volke presenteren met een tentoonstelling van ca. 40 reproducties naar tekeningen van Roeland Roghman in het kasteel te Rhoon. De opening zal geschieden door de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland op 7 februari. Na Rhoon komt de tentoonstelling ook nog op Huize Scheybroek te Velsen en in Middelburg.

Stichting Kasteeltuin Culemborg
In 1981 is de Gemeente Culemborg in het bezit gekomen van het terrein, waar het 14de-eeuwse kasteel heeft gestaan. Nadat verschillende plannen de revue gepasseerd zijn is er in de burgerij belangstelling ontstaan voor de aanleg van een park, waarin de contouren van het voormalige kasteel in de aanleg herkend zouden kunnen worden. Daartoe dient het beloop van het muurwerk uiteraard wel eerst vastgesteld worden. Er heeft zich een 'Stichting Kasteeltuin Culemborg' gevormd, die zich ten doel gesteld heeft een en ander te verwezenlijken.

Kasteel en hogeschool
De belangstelling voor kastelen of kasteel-ruïnes als afstudeerproject voor studenten Bouwkunde met studierichting Restauratie voert nog steeds tot interessante resultaten.
In het afgelopen jaar mochten we de publicatie van J. Kamphuis over de ruïne van Nederhemert begroeten; een studie, die tot diepgaand inzicht van de bouwval

heeft geleid. We kunnen ons alleen maar gelukkig prijzen, dat een en ander in een boekwerk algemeen toegankelijk is gemaakt. (University Press Delft, 1985).
Ter gelegenheid van de aanbieding van dit werk memoreerde Dr. Ir. J. Raue – een der mentoren – dat er in de loop der tijden reeds 17 kastelen of kasteelruïnes als onderwerp van een afstudeerproject hadden dienstgedaan. In het afgelopen jaar is ook het kasteel van Millen (bij Sittard) tot afstudeerproject gepromoveerd, waarbij vooral de bestaande gebouwen in de studie zijn betrokken.
Tenslotte is door een samenloop van omstandigheden ook het kasteel van Woerden in de belangstelling van 'Delft' gekomen. De afstudeerder heeft het grote voordeel, dat in verband met een ophanden zijnde restauratie in opdracht van de Rijksdienst v.d. Monumentenzorg een uitvoerige bouwhistorisch onderzoek heeft plaatsgevonden en de voorbereidingen tot de restauratie er toe geleid hebben dat er al heel wat pleister van de muren is gehaald.
Hoewel het kasteel veel jaren geleden reeds onderwerp van een afstudeerproject geweest is moet opgemerkt, dat ditmaal een maximum aan gegevens ter beschikking is gekomen.
Het behoeft overigens geen verwondering te baren, dat er zo veel aandacht voor kastelen ontstaan is. De grote bezwaren, die er hoe langer hoe meer gaan kleven aan het particulier bewonen van kastelen veroorzaken een groeiende leegstand. In een steeds groter wordende mate worden architecten geconfronteerd met de vraag, hoe een kasteel een plaats te geven in de veranderende samenleving.

Boeken, betreffende kastelen en historische landhuizen, verschenen in 1986

D. J. G. Buurman (ed.)
Ammersoyen. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen. Zutphen, De Walburg Pers.
Een boek, waarin de lezers 'elck wat wils' geboden wordt. Zowel de bouwgeschiedenis van het kasteel als een beschrijving van de vondsten uit de opnieuw opengelegde slotgracht komen aan de orde. De geschiedenis van de heerlijkheid en zijn heren in de middeleeuwen, een stukje rechtsgeschiedenis en een verhandeling over een reeks familieportretten vertegenwoordigen andere benaderingen van het kasteel.

P. den Boer.
Het Huys int Noorteynde. Zutphen, De Walburg Pers.
Een kostelijk boek over de geschiedenis van het bekende paleis in het Haagse Noordeinde. Ook de recente restauratie wordt in de beschouwingen betrokken.

H. Brand.
De Hollandse Waterlinie. L. J. Veen, Utrecht/Antwerpen en Stichting Fort Asperen, Acqoy.

H. Hagens en B. Olde Meierink.
Twente te Pronk. Drie eeuwen verbeeld in prenten, tekeningen en aquarellen. Utrecht, Stichting Matrijs.
Een boek, dat ontstaan is als een begeleiding van een tentoonstelling in het Rijksmuseum Twente te Enschede. De titel duidt op het grote aandeel, dat Cornelis Pronk en zijn leerlingen gehad hebben in het ontstaan van de topografische prent in de achttiende eeuw. Een der bijdragen is dan ook getiteld: 'Naar het leven geschetst. Topografische tekenen in Nederland.' Een andere bijdrage werd genoemd: 'De werkelijkheid verbeeld. Topografische tekenaars in Twente.' Zelfs de Haagse School komt er nog aan te pas. Het boek is zeer rijk geïllustreerd.

S. H. Hoogterp.
De geschiedenis van het fort Spijkerboor. Een uitgave van Nederlandse Historien, Hilversum; te bestellen bij de penningmeester van Menno van Coehoorn, gironr. 63844, onder vermelding Spijkerboor.

A. G. Schulte.
Land van Maas en Waal. In de serie 'Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst'; Staatsdrukkerij 's-Gravenhage.

Henk Stoepker.
Graven naar het kasteel van Tilburg. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem, deel 29. Waalre, 1986.
Op de plaats van het kasteel stond een fabriek; toen deze verdwenen was heeft men van 1978 tot 1980 kunnen graven naar de overblijfselen van het kasteel. De titels van de inhoud geven reeds een duidelijk beeld van wat de lezer verwachten kan. Na een inleidende beschouwing over de ligging van het kasteel, krijgt de lezer een verhandeling over de heren van Tilburg en Goirle, benevens de geschiedenis van het kasteel voorgezet. Uiteraard komt daarbij een stukje geschiedenis van Tilburg aan bod.
Alvorens tot de behandeling van de opgraving over te gaan, geeft de auteur een bloemlezing van oude en jongere beschrijvingen van het kasteel, alsmede een overzicht van de afbeeldingen. Uiteraard bevat dit hoofdstuk niet alleen topografische en iconografische informatie, maar een reeks gedateerde vermeldingen van het kasteel in oude schrifturen. Een aantal oude afbeeldingen illustreren dit hoofdstuk. De behandeling van de opgraving laat de lezer meeleven met de vreugden en teleurstellingen van een opgraver. De vondsten worden uitvoerig beschreven, zodat ook de liefhebber van oude ceramiek aan zijn trekken komt. Ook glazen flessen en pijpekopjes passeren de revue. Om kort te gaan, een boek waarin velen iets van hun gading zullen vinden.

Verslagen en mededelingen

Bij het ter perse gaan van deze aflevering bereikte ons het bericht, dat de stichter van de Stichting Kastelen Documentatie op 8 juli overleden is. In een volgende aflevering zal een 'In memoriam' aan Phons Schellart gewijd worden. Intussen wensen wij zijn echtgenote en zijn naaste familie veel sterkte. De grote kring van goede vrienden en kennissen, wetende van zijn ziekte, zullen hem in dankbare herinnering houden.

Nederlandse Kastelen Stichting
Jaarverslag 1986

Bestuur

Een enkele mutatie in de bestuurssamenstelling heeft plaats gehad. In de loop van het jaar werd het voor mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel steeds moeilijker haar aandeel te leveren in de bestuurlijke activiteiten van de NKS en was zij genoodzaakt, door haar vele verplichtingen elders, te bedanken als lid van het Dagelijks Bestuur. Gelukkig blijft zij actief voor onze stichting omdat zij lid blijft van de Raad van Beheer en zij daarmee haar redactionele werkzaamheden voor de stichting wil blijven uitvoeren.

Het bestuur heeft jhr. mr. ing. K. M. A. von Chrismar bereid gevonden de opengevallen plaats in het Dagelijks Bestuur in te nemen.

De samenstelling van het Dagelijks Bestuur van de NKS is nu als volgt:

- Jhr. C. van Eysinga, voorzitter
  Huis ter Heide 1, 8521 NC St. Nicolaasga
- de heer H. Mijsberg, secretaris
  P. Potterstraat 41, 3601 RC Maarssen
- de heer K. Bos, penningmeester
  Oranjeweg 10, 6861 BL Oosterbeek
- Jhr. mr. ing. K. M. A. von Chrismar, lid
  Mesdaglaan 2, 3941 CJ Doorn
- Als wetenschappelijk adviseur toegevoegd:
  Prof. dr. J. G. N. Renaud
  Breestraat 26, 3811 BJ Amersfoort
- Als administratief medewerkster toegevoegd:
  Mevr. C. J. de Fielliettaz Goethart-van der Veen
  Th. Backerlaan 2, 3984 PJ Odijk.

In de Raad van Beheer hebben zich enkele mutaties voorgedaan. Zoals boven reeds vermeld is mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel toegetreden als lid. De heer W. R. A. baron van Tuyll van Serooskerken heeft bedankt als lid bij het neerleggen van zijn functie van voorzitter van de Stichting Utrechtse Kastelen, waarbij hij zijn opvolger in het Utrechtse Stichtingsbestuur heeft voorgedragen als nieuw lid in onze Raad van Beheer. Als opvolger van de afgetreden dr. H. Halbertsma, de vertegenwoordiger van het ROB, werd de heer drs. H. Stoepker geïnstalleerd als lid.

De samenstelling van de Raad van Beheer is eind 1986 als volgt:

- Mr. J. D. baron van Asbeck
- Jhr. A. J. van Geen
- de heer G. van Heek
- Mr. H. M. A. Kamerlingh Onnes
- Mr. J. Korff
- de heer D. E. L. baron de Loë
- Ir. E. J. Nusselder
- Mevr. mr. M. Pompe-Postuma
- Mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel
- de heer W. V. F. Rietbergen
- Drs. H. Stoepker
- Dr. A. W. Vliegenhart.

De bestaande vacatures worden het komende jaar vervuld.

Begunstigers

Het jaar 1986 heeft een plotselinge teruggang in het aantal begunstigers te zien gegeven. De vermindering was niet direct verontrustend doch de tendens was voldoende voor het bestuur hier extra aandacht aan te geven. Analyse van het verloop in het begunstigers-aantal door het secretariaat wees uit dat de oorzaak te vinden is in de vergrijzing van het begunstigersbestand. Besloten werd te trachten het komende jaar meer in de publiciteit te komen om de bekendheid van de NKS in het land te bevorderen. Op deze wijze hoopt het bestuur blijvende begunstigers te verkrijgen, in tegenstelling met ervaringen uit het verleden waar gerichte wervingscampagnes erg veel werk en kosten gaven met een gering rendement. Het aantal begunstigers bedraagt thans, dec. '86, 1370.

Bijzondere Leerstoel
De vacature van de Bijzondere Leerstoel 'Kastelenkunde' zal, met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, het komende jaar vervuld zijn. De door het bestuur voorgestelde kandidaat is geaccepteerd door het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit van Utrecht. Momenteel wordt de candidaat geïntroduceerd bij de diverse historische faculteiten in den lande en is het wachten op de reacties. Heeft men dit deel van de procedure afgerond dan gaat het slechts om de tijd die een Koninklijk Besluit nodig heeft om een nieuwe hoogleraar te mogen verwelkomen.

Voorjaarsexcursie
In tegenstelling tot het vorig jaar, toen het in het hoge noorden van het land gezocht werd, is dit jaar ter compensatie de excursie gehouden in het centrum van het land en wel in 't Gooi en de Vechtstreek. Voor het eerst werd de excursie gehouden op 7 dagen met één bus; nl. op 23, 25, 26 april en 2, 3, 9, 10 mei.
Het beperkte gezelschap en de kleine groepen, noodzakelijk i.v.m. de kleine objecten, werkte zeer inspirerend en was voor de deelnemers ideaal. Wel werd er een grote wissel getrokken op de begeleiding die op vrijwillige basis vele dagen offerde. De bezochte objecten zorgden voor een grote afwisseling, zodat practisch iedereen aan zijn trekken kwam. Kasteel 'Groeneveld' gaf een prachtig gerestaureerd gebouw gelegen in een fraai park dat een unieke restauratie onderging. Kasteel 'Sijpenstein' demonstreerde het fraaie resultaat dat de verzamelwoede van één persoon vermag. Kasteel 'Oudean' toonde de charme van een kasteeltje dat altijd bewoond is gebleven en dat de sporen daarvan bewaard heeft, niet in de laatste plaats die van de huidige bewoners, die veel zorg en liefde besteden aan hun bezit. De 350 deelnemers waren allen zeer enthousiast tijdens en na de afloop van de excursie. Al met al een geslaagde excursie!

De Kastelendag
Op twee zaterdagen, 18 en 25 Okt, werden de kastelendagen gehouden. De aanmelding was overweldigend en overtrof de geplande verwachting verre. Door de beperkte capaciteit van het gekozen doel – slot 'Loevestein' – konden 300 deelnemers geboekt worden. Jammer was het dat een zeventigtal mensen die later inschreven teleurgesteld moesten worden. Het secretariaat heeft toegezegd in de toekomst ruimer te plannen. Het was trouwens voor het eerst dat er zo'n grote belangstelling was.
Na de ontvangst van de deelnemers met koffie in de Taveerne werden zij welkom geheten door de slotvoogd de heer Heuff in de ridderzaal van het slot. Hierop volgden twee lezingen, de eerste over de restauratie – met dia's – door de architect van de Rijksgebouwendienst ir. J. D. Mol, de tweede over de geschiedenis van 'Loevestein' door mevr. drs. J. M. M. Wielinga op 18 okt. en door prof. dr. J. G. N. Renaud op 25 okt. 's Middags volgend op de lunch een rondleiding over het slot, de wallen, voorburcht met bijgebouwen en tentoonstelling.
Beide kastelendagen kunnen geslaagd genoemd worden naar de reacties van de deelnemers te oordelen.

Financiën
De inkomsten uit rente en subsidie bleven op het niveau van 1985. Hoewel het aantal begunstigers terugliep tot ca. 1370 daalden de inkomsten uit contributie slechts weinig doordat een flink aantal getrouwen uit eigener beweging hun bijdrage verhoogde. De zich steeds meer uitbreidende activiteiten konden daardoor doorgang vinden.

Castellogica
Voldoende onderwerpen zijn nog steeds voorradig. De enige moeilijkheid is de artikelen tijdig geschreven te krijgen. Daar het verloop van begunstigers een continu gegeven blijft, is de voorraad banden danig geslonken en daarbij begint de band redelijk vol te worden. E.e.a. tesamen genomen valt het te verwachten dat er in de nabije toekomst een nieuwe band zal worden uitgegeven, waarbij de procedure onveranderd zal blijven. Een nader tijdstip is nog niet te geven.

Serie Nederlandse Kastelen (Kastelenboekjes)
De nieuwe serie kastelenboekjes mag zich verheugen in een blijvend succes. De laatste uitgave in 1985 was bij het jubileum 'Het Binnenhof' als deel 12.

In 1986 zijn verschenen:
- Deel 13, het Slot 'Loevestein'.
- Deel 14, Kasteel 'Amerongen'. Deze geheel bijgewerkte uitgave verscheen reeds eerder als deel XXXV.
- Deel 15, Kasteel 'De Haar'.
- Deel 16, Castle 'De Haar'. Engelstalige uitgave, niet toegezonden aan de Nederlandse begunstigers.

Enige stagnatie in de uitgave van boekjes valt te verwachten door de plotselinge ziekte van de heer A. I. J. M. Schellart die de eindredactie van de boekjes behartigde. De boekjes kunnen voor een bedrag tot max. *f* 7,50 – vermeerderd met verzendkosten – bij het secretariaat worden besteld, alwaar ook een lijst van reeds verschenen en nog verkrijgbare boekjes voorhanden is. Men kan zich nog steeds abonneren op de boekjes.

Woonstede
Nadat de redactie van het tijdschrift 'De Woonstede door de eeuwen heen' ('Maison d'hier et d'aujourd'hui') eindelijk haar achterstand had ingelopen en het tijdschrift op tijd werd uitgegeven, sloeg het noodlot toe. De uitgeverij/drukkerij waar het tweede nr. ter perse lag

brandde geheel af. Weer moest de redactie met man en macht werken; ten eerste om de verdere uitgaven tijdig te doen verschijnen, ten tweede om het verbrande nummer opnieuw samen te stellen. Eind dit jaar lijkt dit hun te lukken. Een woord van waardering is zeker op zijn plaats.
Het viermaal jaarlijks verschijnende fraaie tijdschrift – in kleur! – is te verkrijgen tegen de nog steeds geringe, doch iets verhoogde, abonnementsprijs van *f* 48,— per jaar. Bestellingen kunnen via het secretariaat worden opgegeven. Losse exemplaren kosten *f* 14,— plus verzendkosten.

Folders c.q. Brochures
'Kastelen in Nederland opgesteld voor bezoek':
Deze traditionele folder van de NKS is nu in de vorm van een boekje verschenen en heeft dus meer de allure van een brochure aangenomen; tevens heeft hij als herkenning een vaste groene kleur gekregen met een duidelijk jaartal voor gebruik op de voorzijde. De uitgave is verkrijgbaar bij de meeste VVV-kantoren en de ANWB-kantoren.
'Elf Bewoonde Kastelen en Huysen':
Deze folder werd samengesteld op initiatief van de elf kastelen zelf en gedrukt als een uitgave van de NKS. Feitelijk bestaat de enige activiteit van de NKS voor deze folder in de verspreiding. Ter introductie van deze folder is in april op kasteel 'Middachten' een perspresentatie gehouden en werd het eerste exemplaar aangeboden aan de heer P. van Vollenhoven in zijn functie van voorzitter van het 'Nationale Restauratiefonds'. Deze persconferentie heeft de nodige publiciteit opgeleverd die ook ten goede kwam van de NKS.
'Kastelen Geschikt voor Evenementen':
Deze folder werd dit jaar als proef voor het eerst uitgegeven. De folder is geboren uit de omstandigheid dat het secretariaat elke bureaudag opnieuw eindeloos informatie moest verstrekken omtrent kastelen waar alle soorten van evenementen en manifestaties kunnen plaatsvinden. De folder werd samengesteld conform de methode van de consumentenbond: een lijst van kastelen waarachter in kolommen de diverse mogelijkheden zijn aangekruisd. De folder heeft een redelijk succes gehad en zal het komende jaar in een wat fraaiere en grotere oplage wederom verkrijgbaar zijn. Belangstellenden kunnen de folder bestellen bij het secretariaat van de NKS tegen de prijs van *f* 5,— + verzendkosten. De hoge prijs houdt verband met de hoge voorbereidings- en productiekosten.

Tentoonstelling
De belangstelling voor de reizende tentoonstelling is tanende. Ondanks de streeksgewijze aanschrijving van vele scholen worden geen tot zeer weinig reacties ontvangen. De tentoonstelling heeft het zomerseizoen gestaan in de Hooglandse Kerk te Leiden, alwaar een grote tentoonstelling was georganiseerd. Enige opbouwende kritiek n.a.v. deze tentoonstelling werd ons gegeven; wij zullen die zeker ter harte nemen. Het materiaal behoeft, na al die jaren van reizen, enige vernieuwing en een modernisering schijnt gewenst.

Provinciale Kastelenstichtingen
Een vorm van samenwerking tussen de verschillende Kastelenstichtingen is van de grond gekomen, al kan er vooralsnog alleen gesproken worden van een eerste aanzet. Zoiets moet ontwikkeld worden en de uitkomsten van de enquête wijzen dit ook uit. Momenteel komen de diverse stichtingen één à twee maal per jaar bij elkaar. De bijeenkomsten zijn zeer geanimeerd en nuttig op het gebied van een gezamenlijke standpuntbepaling. Een publiciteitswerkgroep moet nog samengesteld worden en het vergt de nodige voorbereiding om de diverse wensen onder één noemer te brengen.

Secretariaat
Het secretariaat heeft in zijn nieuwe samenstelling erg veel werk moeten verzetten. De nieuwe distributiemethode van de folders – door het aanschrijven van alle VVV's in het land – heeft het postale verkeer aanzienlijk vermeerderd, doch werkt veel effectiever. De ziekte van de heer A. I. J. M. Schellart maakte het noodzakelijk de SKD (Stichting Kastelen Documentatie) te verhuizen van Muiderberg naar het Poortgebouw te Doorn. Het secretariaat heeft in eerste instantie intensief meegeholpen de SKD met zijn zeer grote voorraad boeken, klappers en documenten te installeren opdat de voortgang van activiteiten zo min mogelijk vertraging zou ondervinden. De verhuizing is goed verlopen en de werkzaamheden van de Stichting vinden voortgang in de persoon van mevr. drs. A. Wielinga, de nieuwe secretaris van de SKD. Het is bijzonder gunstig voor de werkzaamheden van de NKS dat de kastelendocumentatie in hetzelfde gebouw is ondergebracht. Een juiste informatie en voorlichting is nu veel sneller en gemakkelijker te geven. Kastelenminnend Nederland mag de heer Schellart dankbaar zijn voor zijn gigantisch levenswerk.

H. Mijsberg, secretaris

Errata

Castellogica, Afl. 2, 1987.
De lezers zullen wel begrepen hebben dat het jaarverslag van de Stichting Kastelen Documentatie niet over 1985 liep (zie pag. LIII) maar over 1986.

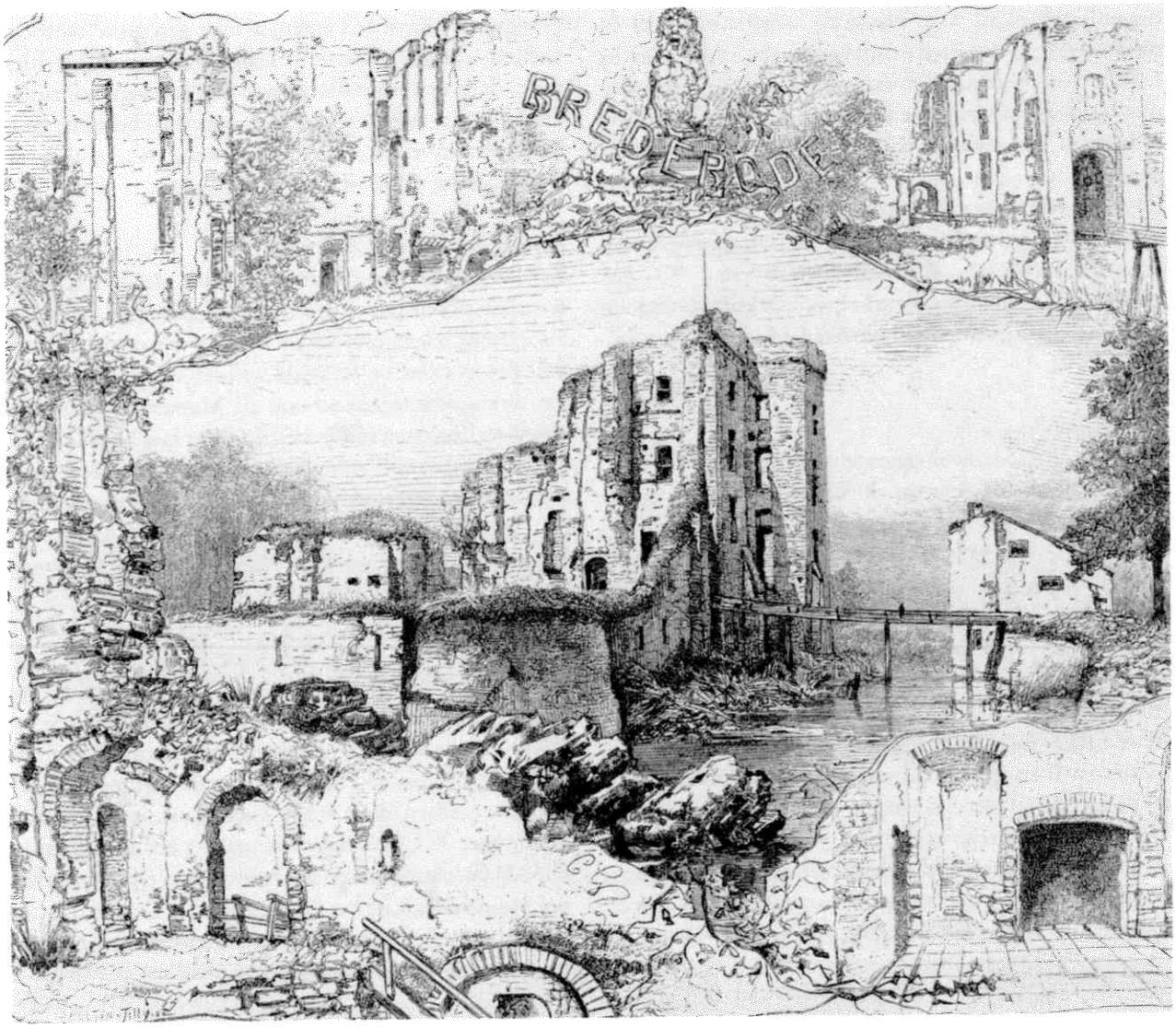

Brederode omstreeks 1878, ná de opgravingen en consolidatie van het muurwerk. Houtgravure van J. C. Greive Jr.

Arcen

In juli en augustus 1986 werd in de kelders van het kasteel Arcen een onderzoek gedaan naar muurwerk, dat zou kunnen behoren bij funderingen, die in 1984 op het voorplein van het gebouw en elders was teruggevonden. Bij het drooglegggen van de gracht om het huis, in 1985, werd om de zuidoosthoek van het gebouw de vlijlaag van een waarschijnlijk ronde hoektoren teruggevonden. Het fundament was samengesteld met behulp van grote mergelblokken. De gedachten gingen bij een poging tot interpretatie uit naar het zogeheten Nye Huys, dat Reinier van Gelre hier tussen 1511 en 1523 had laten optrekken. Ter vervanging overigens van een huis dat rond 1500 door oorlogshandelingen was verdwenen.

Toen zich in 1986 de gelegenheid voordeed om in de kelders tot een onderzoek over te gaan, werd het duidelijk dat het op de zuidoosthoek ongetwijfeld ging om de overblijfselen van een ronde hoektoren van ca. 14 meter middellijn en een muurdikte van omstreeks 2,50 m. Aansluitend op deze resten kwamen onder de keldervloeren de funderingen van de aansluitende oostmuur en van de zuidgevel voor den dag.

Het 'Nye Huys' werd in 1646 verwoest. Er gingen vele jaren over heen, voordat men begon het huidige kasteel over de ruïnes op te trekken. Intussen bleek uit allerlei verschijnselen, dat er vóór 1511 op deze zelfde plaats een ouder gebouw gestaan had. Het is vrijwel zeker, dat het uit de archiefstukken bekende 'Huys op den Kamp' – verwoest rond 1500 – hier, op deze kasteelstede gezocht moest worden. Het nu bestaande kasteel/landhuis werd daarmee het derde bouwsel in successie. Dank zij de taaie arbeid van Mej. Stoel en haar Historische Werkgroep staan er naast archivalisch materiaal nu ook archeologische gegevens ter beschikking.

Bokhoven

Het was reeds lang bekend, dat het kasteeltje te Bokhoven, noordwestelijk van Den Bosch aan de Maas, in feite de voorburcht van het middeleeuwse vertegenwoordigde. Van de weg af gerekend bevond zich achter het bestaande kasteel – een modern landhuis te midden van middeleeuws muurwerk – een stelsel van een wal en een gracht om een opgehoogd terrein. Toen de eigenaar dit blok wilde doen afgraven, bleek er muurwerk in de bult verborgen te zijn. Mede door de goede zorgen van drs. H. L. Janssen – de stadsarcheoloog van Den Bosch – werd hier met grote zorg de fundering van een klein kasteel blootgelegd, dat op grond van historische gegevens en vondsten tegen het einde van de 14de eeuw gedateerd kon worden. Het bestond uit een woontoren, een binnenplaatsje met waterput, een grote zaal en een woonvertrek. Er bestaat een kans, dat de funderingen geconsolideerd zullen worden.

Brederode

In verband met een opdracht van de Rijks Gebouwen Dienst en de Rijksdienst Kastelenbeheer – het onderhoud van de ruïne ressorteert onder de R.G. Dienst – hebben de bouwkundig ingenieurs T. Hermans en J. Kamphuis een onderzoek naar de opeenvolgende stadia van de conservering van de bekende bouwval ingesteld. Daarbij werden ook de rekeningen van de rond 1870 uitgevoerde werken betrokken.
Het is gebleken, dat er veel meer muurwerk uit de laatste honderd jaar dateert dan tot nog toe werd aangenomen. Het is dan ook de vraag geworden, of het binnenplein tijdens de middeleeuwen inderdaad zo laag heeft gelegen als nu door de bestaande situatie gesuggereerd wordt.
Het heeft er alle schijn van, dat het loopvlak zich rond 1400 wel enige meters hoger bevond.

Chaloen

Aangezien er in Valkenburg (L.) nog altijd economische ruimte schijnt te bestaan voor het scheppen van meer vacantie-verblijven, is de tegenwoordige eigenaar van Kasteel Chaloen (Oud-Valkenburg) bezig de voorburcht in appartementen op te delen. Daarvoor moeten nog vele voorzieningen getroffen worden. Het graafwerk brengt regelmatig brokken metselwerk aan het licht, die vanuit Delft (Afd. Bouwkunde v.d. T.U.) binnen het kader van eerder verricht bouwhistorisch onderzoek gedocumenteerd worden. Tot veler verbazing zijn o.a. enkele bogen van een brug tussen voorburcht en hoofdgebouw gelocaliseerd.

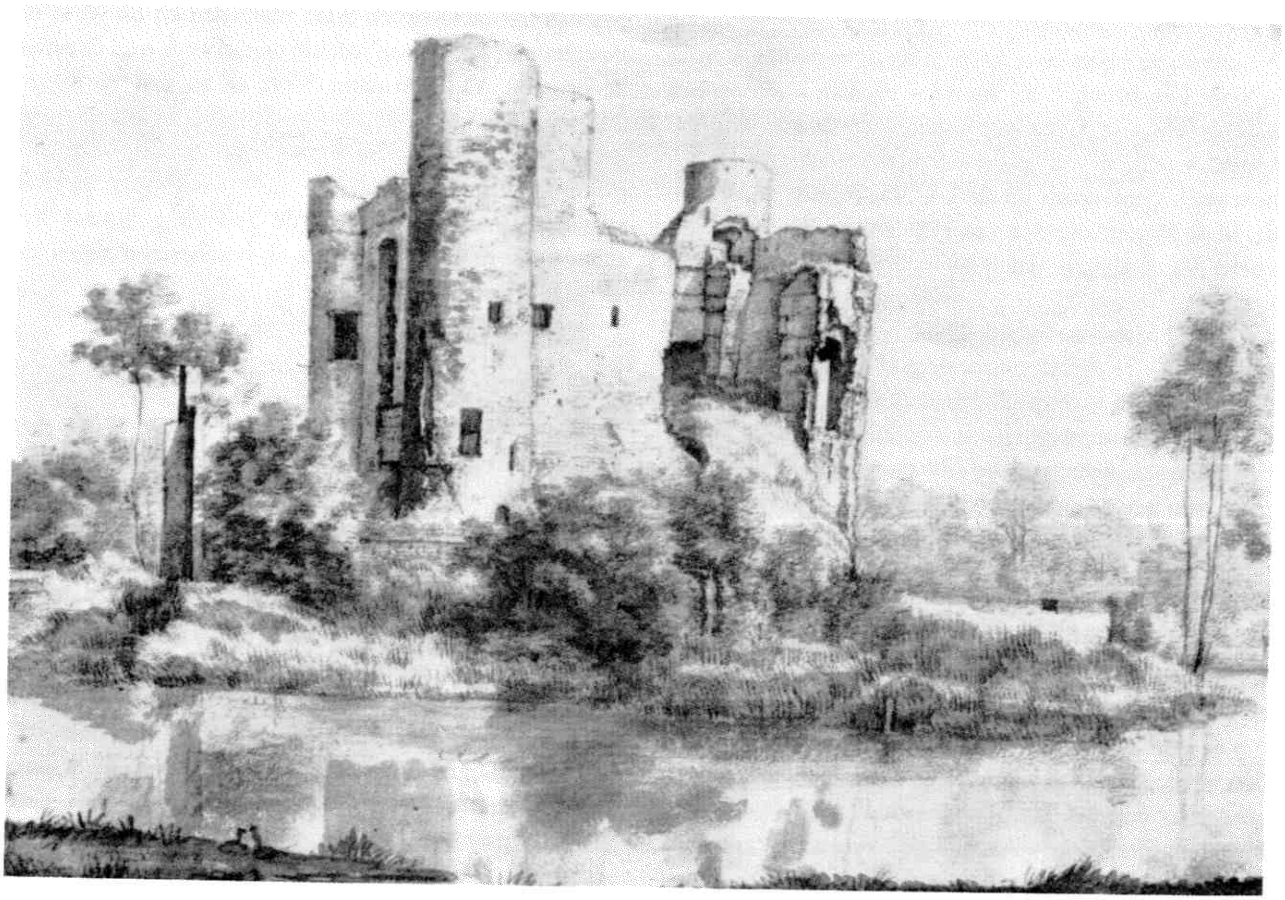

Ruïne van Heenvliet. Naar een tekening van Roeland Roghman (ca. 1645). De latere uitbreidingen aan de voorzijde van de 13de-eeuwse woontoren liggen geheel in puin.

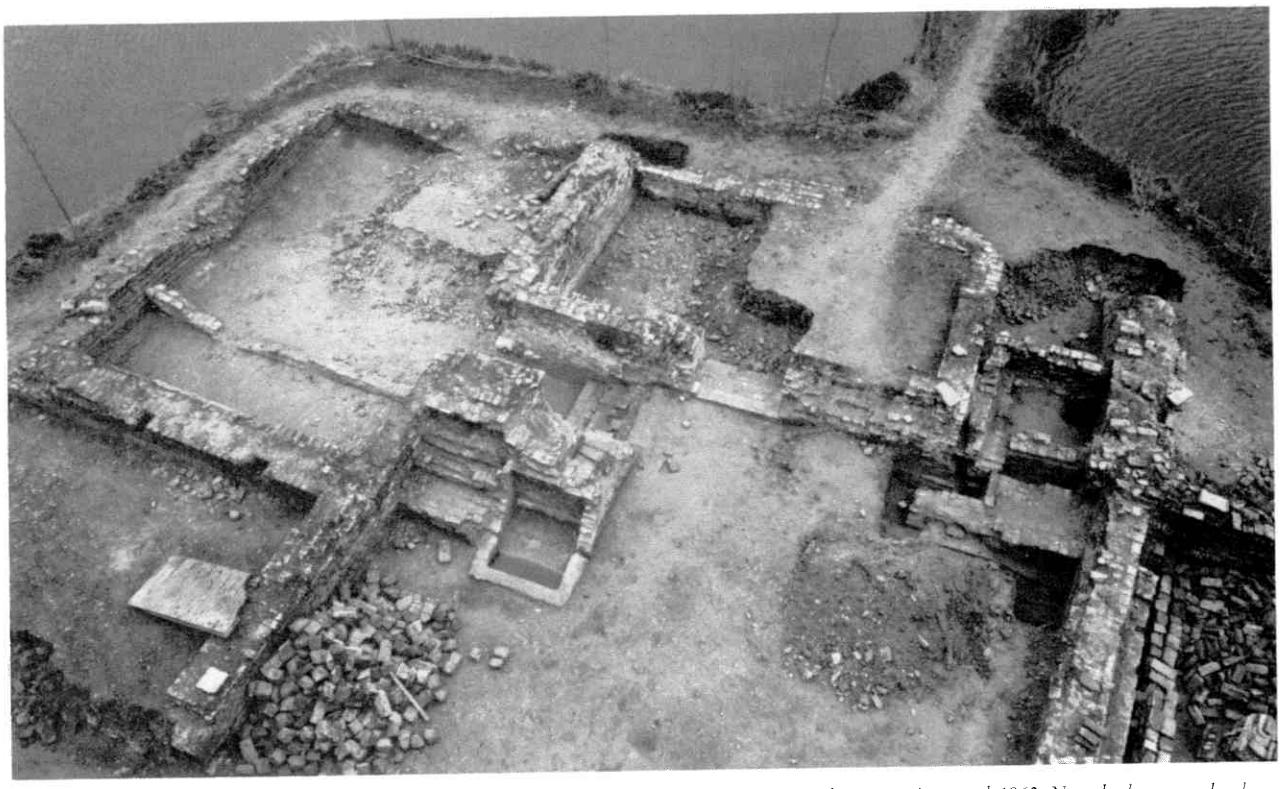

Heenvliet. De funderingen van de aanbouwen, toegevoegd aan de 13de-eeuwse woontoren, na de ontgraving rond 1960. Nu geheel overwoekerd.
Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Grasbroek

Na jarenlang stilletjes te hebben staan vervallen scheen er voor Grasbroek – bij Sittard – nieuwe hoop op een betere toekomst op te bloeien. In afwachting van een op handen zijnde restauratie heeft een werkgroep Bouwhistorisch Onderzoek uit de T.U. Delft, afd. Bouwkunde, in de zomermaanden van 1986 een onderzoek uitgevoerd. Vastgesteld is, dat er geen ouder, middeleeuws gebouw aan het huidige – laat 16de eeuwse – vooraf gaat. Voorts werd de oorspronkelijke toegang en de binnenordonnantie grotendeels achterhaald. De plaats van haarden tekende zich onmiskenbaar af. De bouwheer moet enige last van vervolgingswaan hebben gehad, gezien de tientallen schietgaten die op alle woonlagen in het muurwerk van het gebouw waren uitgespaard.

Heenvliet

Na de restauratie van de grote rechthoekige woontoren – of liever: de consolidatie van de indrukwekkende ruïne van bedoelde toren – was er blijkbaar geen geld meer om de aanbouwen van de 14de en 15de eeuw onder handen te nemen. Zij waren wel ontgraven en in tekening gebracht, maar niet tegen weer en wind beschermd. Langzamerhand ontwikkelde zich een wilde vegetatie, waarin vooral de braam domineerde. Een hoogst bedenkelijke situatie, aangezien de wortels langzaam maar zeker het muurwerk uiteendrukken, regenwater in de voegen van het metselwerk doen toetreden en bij vorst de stelselmatige vernieling van het metselwerk heel effectief bevorderen. Op den duur blijft er zo een vormloze muurstomp over.
Leden van het Hollandse Kastelen Team zijn – met toestemming van de eigenaar uiteraard – begonnen met het verwijderen van de opslag; de bedoeling bestaat het muurwerk door bij-metselen te beschermen tegen de aanvallen van de natuur.

Heeswijk

Bij de voortgang van de restauratie van het bekende kasteel heeft het groepje onderzoekers interessante gegevens kunnen verzamelen. Zo bleek, dat bij het opmetselen van de fundamenten hier en daar een staande tand was aangebracht om in een later stadium de binnenmuren te kunnen aanhelen. Bij de voortgaande ontwikkeling van het bouwwerk is men klaarblijkelijk van het oorspronkelijk plan afgeweken en werden binnenmuren op een andere dan de te voren uitgedacht plek opgetrokken; de staande tand bleef dan uiteraard onbenut.
In het opgaande muurwerk bij de afgeschuinde hoeken in de buitenmuur zijn hier en daar aanwijzingen gevonden voor naar buiten springend metselwerk. Dit kan een uitgangspunt geweest zijn voor de waarschijnlijk wel geplande, maar wellicht nooit uitgevoerde overhoekse uitspringende hoektorens.

Gezicht op de 19de-eeuwse IJzertoren, de zogeheten Kruisgang en het hoekpaviljoen met de kapel, beide in restauratie. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Heusden

Rond 1950 was het verdwenen kasteel van Heusden met zijn grote voorburcht en de neerhof het onderwerp van een uitgebreid onderzoek. In verband met de stedebouwkundige planning en het nobele voornemen op een deel van het terrein een nieuwe kerk te zetten, bleek het zinvol en zelfs nutting om te weten, wat er nog van het kasteel onder de grond verborgen lag.
Nu, dat viel erg mee; de fundamenten van de voorburcht en het hoofdgebouw bleken vrij compleet aanwezig te zijn. Op de voorburcht staat nu nog de St. Catharijne; ondanks de vele pogingen daartoe werd het hoofdgebouw niet boven het loopvlak gehaald en integendeel weer onder het zand bedolven.
In 1986 is men aangevangen dit hoofdgebouw opnieuw bloot te leggen met de bedoeling, het beloop van het muurwerk in de grasmat aan te geven. Zelfs speelt men met de gedachte, een klein deel van de burcht – een hoektoren? – aan de hand van oude afbeeldingen op te trekken.

Oosterwijk

Te midden van een nieuwe wijk van Beverwijk ligt op een eilandje enig muurwerk van het kasteel Oosterwijk in herinnering te houden. In de loop der jaren was er heel wat opslag gekomen, dat de overblijfselen vrijwel geheel aan het gezicht onttrok. Tijdens de afgelopen strenge winters maakte het ijs het baldadige jeugd gemakkelijk, om met gericht sloopwerk de 'tand des tijds' wat tegemoet te komen. Tot groot verdriet overigens van enkele geïnteresseerden, waaronder de Hr. J. Roefstra. Deze alarmeerde de Ned. Kastelen Stichting, die op zijn beurt de Gemeente op de verontrustende ontwikkelingen attendeerde. Gelukkig heeft de Gemeente maatregelen genomen om een verdere afbraak te voorkomen en de wilde begroeiing wat terug te dringen. Kleine historische reservaten – zie Heenvliet! – hebben het moeilijk.
Intussen startte de Hr. Roefstra met enkele andere belangstellenden – onder het wakend oog van de assistent van de Prov. Archeoloog uiteraard – een onderzoek naar de voorburcht. Deze was namelijk bij het grote onderzoek van de hoofdburcht niet aan bod gekomen.

Rosendael

In oktober 1986 is de restauratie van het kasteel Rosendael aangevangen. Het hoofdgebouw – aan de vijver gelegen – wordt voorlopig ongemoeid gelaten. De bouwdelen rechts daarvan, waar o.a. ééns stallen waren ondergebracht, dienen het eerst in goede staat te worden gebracht. Na voltooiing zal het Kasteelmuseum van het I.B.I. (Intern. Burgen Institut) in de gerestaureerde ruimten worden geïnstalleerd. Vanzelfsprekend is er bij de voorbereidingen veel aandacht aan overblijfselen van vroegere stadia geschonken; voorlopige waarnemingen maakten reeds duidelijk, dat het bestaande complex het resultaat is van vele wijzigingen in de opzet en daardoor een wat onsamenhangend geheel is geworden.
Rosendael is toegelaten als afstudeerproject van een student uit de afd. Bouwkunde van de T.U. te Delft, die zich vooral met de middeleeuwse ontwikkelingen zal bezighouden. In dit verband valt het zeer te betreuren, dat een post voor bouwhistorische onderzoek uit de begroting van de restauratie is geschrapt. Het naspeuren van archiefmateriaal door deze student, de Hr. L. ter Beke, heeft reeds een opmerkelijk resultaat opgeleverd: de ronde toren en het tegenwoordige hoofdgebouw stonden rond 1450 nog los van elkaar, gescheiden door een binnengrachtje.

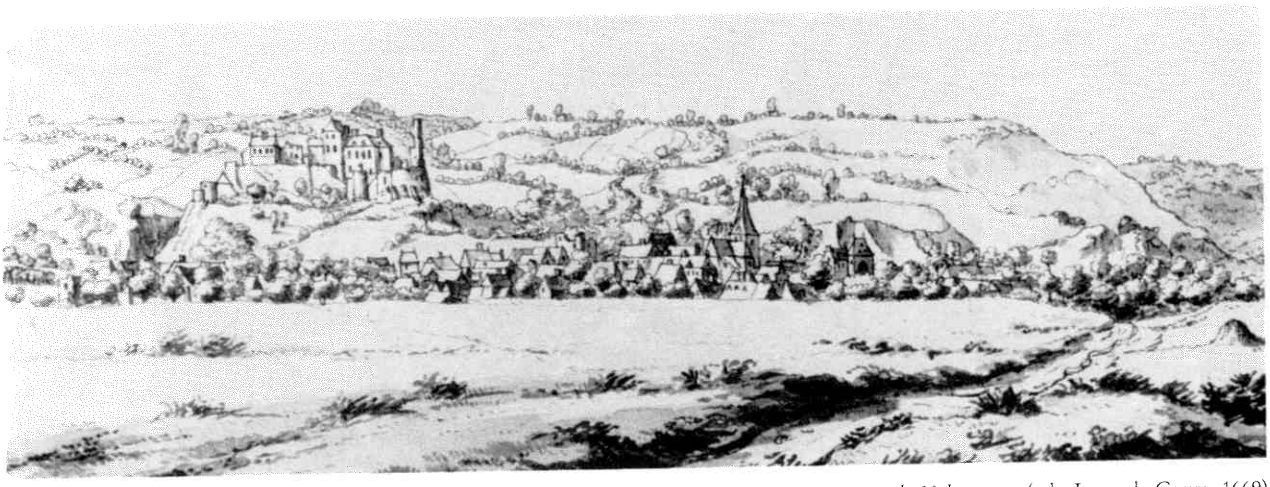

Het kasteel van Valkenburg (L.) vóór de grote vernielingen van 1672. Op de rechterhoek de resten van de Molentoren. (tek. Josua de Grave, 1669).

Valkenburg

De consolidatie van de ruïne van Valkenburg vindt nog steeds vooruitgang. Mede in verband met de vergemakkelijking van de circulatie aan de zuidzijde van de ruïne is de zuidelijke buitenmuur hoger opgetrokken. Daardoor was het mogelijk het trappenstelsel te herzien en in hoge mate te verbeteren. De werkzaamheden boden tevens gelegenheid om bouwhistorische waarnemingen te verrichten. Zo viel het op, dat de fundering van de zuidmuur naar het westen toe – richting (verdwenen) Wolfstoren dus – geheel ontbrak. Het bleek, dat juist op deze plaats de mergelrots zeer diep ingesneden is. De 'inham' in het massief heeft men al in de middeleeuwen opgevuld met aarde. Verklaarbaarder wordt nu, waarom er indertijd bij een noord-zuid gerichte oriëntatiesleuf op de plaats waar men dit mocht verwachten geen buitenmuur werd aangetroffen. De kaart van Jacob van Deventer (ca. 1560) laat op deze plek een wonderlijk gewrocht zien, dat waarschijnlijk als een meervoudige palissadering verklaard moet worden.
Ook aan de andere, noordelijke zijde werd de zuidmuur nog wat doorgetrokken, waarbij verschillende fasen van deze zuidmuur bestudeerd konden worden. Voorts werd voortgang geboekt bij de ontgraving van de grondslag van de Molentoren en kon een gedeelte van de torenwand opgetrokken worden.

Woerden

Het kasteel van Woerden, ééns een militair magazijn van afgedragen soldatenkistjes, putties, tunieken enz. is door het leger verlaten en gaat een andere toekomst tegemoet. Het wordt dan ook volledig gerestaureerd. Gezien de mogelijkheid tot het doen van waarnemingen werd het kasteel als afstudeerproject door de afd. Bouwkunde van de T.U. te Delft geaccepteerd.

In verband met de hardnekkige geruchten, dat op deze plaats eens het versterkte huis van Herman van Woerden (rond 1280) had gestaan, heeft de R.O.B.een onderzoek op het binnenplein doen instellen. De opgraving heeft niet kunnen aantonen, dat hier tegen het einde van de 13de eeuw al een kasteel heeft gestaan. Veel van het opgaande muurwerk behoort in tegendeel tot het kasteel, dat Jan van Beieren rond 1400 heeft laten bouwen.

Wolfsbarge

Bij deze buurtschap – aan de oostzijde van het Zuidlaardermeer – ligt een terrein, dat reeds lang de aandacht van de archeologen had getrokken. Luchtfoto's vertoonden duidelijke sporen van menselijke werkzaamheid. Een proefgraving van het B.A.I. te Groningen toonde aan, dat het om een burchtterrein ging, vermoedelijk uit de vroege 13de eeuw. De diameter van de ronde aanleg was 115 meter; de woonstede werd omgeven door twee wallen en drie grachten. Een uitvoerig onderzoek ligt voorlopig niet in de bedoeling.

Zevenaar

Nadat reeds in 1984 op een parkeerterrein binnen de oude kern van Zevenaar de voorzijde van het verdwenen kasteel kon worden ontgraven door een werkgroep onder aanvoering van den Hr. J. G. Verhagen, heeft deze groep in 1986 de gelegenheid gekregen de waarnemingen aan te vullen. Duidelijk werd, dat in het front een uitspringende ingangspartij was opgenomen. De historisch te bewijzen versterking van het slot rond 1400 demonstreerde zich door verzwaring van de muren. Als gevolg hiervan kwam de totale zwaarte van de muren aan de voorgevel op 4 à 5 meter. Er worden plannen gemaakt, om de burcht in het terrein herkenbaar te maken en vormgeving van de parkeerplaats op de plattegrond van de burcht af te stemmen.

L.S.

De reeds eerder in de mededelingen aan de begunstigers aangekondigde ringband ligt hier voor u.
De vele studies, scripties en monografieën over kastelen in de ruimste zin van het woord zullen hier een mogelijkheid tot publicatie vinden. Voor onderzoekers en scribenten zal dit een stimulans kunnen betekenen. Tevens zal iedere onderzoeker en belangstellende hierin op den duur veel gegevens bij elkaar kunnen vinden.
Naar het bestuur van de Raad van Beheer van de Nederlandse Kastelen Stichting vertrouwt, zal de wijde kring der begunstigers ingenomen zijn kennis te nemen van de resultaten van tal van studies en onderzoekingen.
In de gezamenlijke uitgave van ANWB en NKS van de circa 50 rood-bruine kasteelgidsjes ligt al veel materiaal vast. In de nu uitgekomen ringband ontstaat een wijdere en makkelijker te hanteren publicatie-mogelijkheid.
Het bestuur van de NKS dankt de redactieleden, die deze ringband-publicaties zullen gaan leiden, stimuleren en coördineren.
Het is verheugend, dat het publicatie-fonds van de NKS de mogelijkheid biedt om de begunstigers deze ringband met gestaag afkomende vulling zonder retributie te kunnen aanbieden.

C. van Eysinga,
voorzitter NKS

Doorn, voorjaar 1983